॥ श्रीः ॥

चौखम्बा संस्कृत ग्रन्थमाला

ग्रन्थ संख्या ९३

शब्दकल्पद्रुमः

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः

श्रीवरदाप्रसाद-वसुना तदनुजेन श्रीहरिचरण-वसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः ।

प्रथमो भागः

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

WORK NO. 93

SHABDA-KALPADRUM

OR

AN ENCYCLOPÆDIC DICTIONARY OF SANSKRIT WORDS ARRANGED IN ALPHABETICAL ORDER GIVING THE ETYMOLOGICAL ORIGIN OF THE WORDS ACCORDING TO PANINI, THEIR GENDER, VARIOUS MEANINGS AND SYNONYMS, AND ILLUSTRATING THEIR SYNTACTICAL USAGE AND CONNOTATION WITH QUOTATIONS DRAWN FROM VARIOUS AUTHORITATIVE SOURCES SUCH AS VEDAS, VEDANTA, NYAYA, OTHER DARSHANAS, PURANETIHAS, MUSIC, ART, ASTRONOMY, TANTRA, RHETORICS AND PROSODY AND MEDICINE ETC.

BY

RAJA RADHA KANTA DEVA

PART ONE

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

POST BOX 8, VARANASI-1

Publisher : The Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi
Printer : Vidya Vilas Press, Varanasi
Edition : Third, 1967
Price : 1-5 Vols. Complete Rs. 150-00

Oriental and Foreign Book-Sellers and Publishers
P. O. Chowkhamba, Post Box 8,
Varanasi-1 (India)
1967
Phone : 3145

PUBLISHER'S NOTE.

This unique Encyclopaedia-cum-Dictionary of Sanskrit Language has been so well-known that it needs no introduction. It is, by far, the most comprehensive Dictionary which not only shows the Etymology, Gender, Meanings, and Synonyms of each word, but also gives profuse quotations to illustrate the usage and connotation of each of them. These quotations have been drawn from all the major sources of Sanskrit Literature, such as, Vedas, Vedangas, Vedanta, Nyaya, other Darshanas, Purana-Itihasa, Sangita, Shilpa, Soopakarashastra, Jyotisha, Tantra-Akhyana, Kavya-Alankara-Chhanda Shastras, and Medicine etc. This work has the major advantage over other similar works, such as, St. Petersburg Dictionary and Monier Williams-Sanskrit-English Dictionary, in as much as it incorporates all their achievements at the same time improving upon many of their deficiencies.

In our country the importance of such Sanskrit works cannot be overemphasized, because, besides being a unifying force, the Sanskrit language is the mother of all Indian languages of the country, fiom which they can draw upon to replenish their vocabularies.

Such an important work remained out of print for a long time, to the result that thousands of rupees were charged for its single set. In sheer spirit of dedication to the cause of advancement of Sanskrit Learning, we reprinted it in 1961 by photo offset process. Our edition, due to the importance of the work itself and the low price at which it was offered, completely sold out in a very short time, but the demands still continued. Under these circumstances, although we felt embarrassed in expressing our inability to fulfil the demands, yet we were slightly hesitant at the outset in undertaking a third edition because of the heavy financial implications involved in the venture. However, due to the persistent pressure of many of our patrons we had to ultimately decide to issue a third edition. As a result of the same this new edition is being presented to the readers.

We fully realize that such an ambitious venture cannot be successful without the blessings of the Government and Non-government Institutions, scholars, and students alike, and therefore hope that our present undertaking would also receive the same patronage and encouragement which the earlier edition was fortunate enough to receive.

शब्दकल्पद्रुमः

अर्थात्

एतद्देशस्थसमस्तकोषाशेषशास्त्रसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तल्लिङ्ग-नानार्थ-पर्य्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोदित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रभृतिनाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
स्मृत्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तबहुलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्य्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितबहुलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम् ।

श्रीवरदाप्रसाद-वसुना तदनुजेन श्रीहरिचरण-वसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः नागराक्षरैः प्रकाशितश्च ।

प्रथमो भागः

कलिकाता-राजधान्यां
व्याप्तिस्तमिसनयन्त्रे मुद्रितः, ७१ नं० पाथुरियाघाट-स्थितभवनात् प्रकाशितश्च । शकाब्दाः १८०८ ।

॥ श्रीजगदीशो जयति ॥

भूमिका

मङ्गलाचरणम् ।

उपास्महे शिवं सत्यं सर्व्वसर्व्वार्थसाधकम् ।
द्यावाभूमी स्थितं व्याप्य शब्दब्रह्म सनातनम् ॥ १ ॥

स्वरूपं देवभाषाया विष्णोर्विश्वात्मनो यथा ।
ईदृक्तयेयत्तया वा को नु निर्वक्तुमीश्वरः ॥ २ ॥

विष्णुवत् सा हि सत्त्वेन ब्रह्मवद् रजसा च सा ।
रुद्रवत् सा च तमसा व्यानशेऽशेषविष्टपम् ॥ ३ ॥

अज्ञानतिमिराच्छन्नं तदाऽस्थास्यत् चराचरम् ।
नाऽभविष्यद् यदि ज्योतिः संस्कृताह्वं सुमङ्गलम् ॥ ४ ॥

तमोभूतमिदं विश्वं प्रसुप्तमिव सर्व्वतः ।
अरुणोदयवेलेव भाषेयं प्रत्यबोधयत् ॥ ५ ॥

एकमेवाऽद्वितीयं तत् सच्चिदानन्दमव्ययम् ।
परं वेद्यतमं ब्रह्म भाषेयं प्रथमं जगौ ॥ ६ ॥

इयमुन्मीलयामास प्रथमं विश्ववासिनाम् ।
आत्मज्ञानमयीं दृष्टिं नलिनीमिव भानुभा ॥ ७ ॥

अनया भारत्यैवाद्यावृषिभिर्ज्ञानदृष्टिभिः ।
प्रलय-स्थिति-सर्गाणां दर्शितं तत्त्वमद्भुतम् ॥ ८ ॥

विश्व-विश्वेशयोस्तत्त्वमियमेवाऽन्वबोधयत् ।
चतुर्व्वर्गफलं ज्ञानं गुणान् सत्त्वादिकांस्तथा ॥ ९ ॥

सिद्धचारणगन्धर्व्वैर्देवदानवमानवैः ।
इयमाराध्यते भाषा जननीव युगे युगे ॥ १० ॥

ब्रह्मकण्ठात् किल पुरा जाता ब्रह्माण्डपूजिता ।
जयत्यमरभाषेयमासंसारात् युगे युगे ॥ ११ ॥

न ब्रह्मा न हरिर्नेशो यस्याः पारं परं गतः ।
गीर्व्वाणवाणीं तां वन्दामहे गीर्व्वाणवन्दिताम् ॥ १२ ॥

योनेरनन्तरत्नानां तस्याः कोषाः सहस्रशः ।
पूर्व्वाचार्य्यकृताः शस्ता विलसन्ति महीतले ॥ १३ ॥

पर्य्यायवाचकाः केचित् केचित् नानार्थवाचकाः ।
लिङ्गानुशासनाः केचित् न तु सर्व्वार्थसाधकाः ॥ १४ ॥

अतिसंक्षिप्तजटिलाश्छन्दोबद्धा दुरन्वयाः ।
विनाचार्य्यं न शक्यास्ते मनागपि विगाहितुम् ॥ १५ ॥

युगपत् सर्व्वकोषाणां यथावत् स्मरणं विना ।
कार्य्यकालेऽभीप्सितार्थसम्प्राप्तिर्नोपपद्यते ॥ १६ ॥

स्थितेष्वपि पुरः सर्व्वकोषेष्वन्यैर्यथा जनैः ।
इष्टार्थोऽतद्ग्रहस्यैवं ततोऽपि न लभ्यते ॥ १७ ॥

सर्व्वाधिगम्यं निर्म्मातुं कोषं सर्व्वार्थसाधकम् ।
उदियाय कलौ वङ्गे राधाकान्तो नरेश्वरः ॥ १८ ॥

अकारादिक्रमन्यस्ते शब्दे शब्दे पृथक् पृथक् ।
तत्तच्छब्दार्थसम्पूर्त्तिः प्रथमं तेन दर्शिता ॥ १९ ॥

स एवादिगुरुस्तस्मात् कोषाणामीदृशात्मनाम् ।
यः सर्व्वभोग्यमकरोत् संस्कृतं देवदुर्लभम् ॥ २० ॥

मन्ये कल्याणनामाऽसौ शब्दकल्पं विनिर्म्ममे ।
एकत्र विष्टपानेकज्ञानैश्वर्य्यदिदृक्षया ॥ २१ ॥

नैकत्र परिनिष्ठाऽस्ति सर्व्वज्ञानस्य यद्यपि ।
कोषस्तस्य तथाप्येष कोऽपि ज्ञानमहानिधिः ॥ २२ ॥

वेदकर्त्ता विधातेव वाल्मीकिरिव काव्यकृत् ।
व्यासो भारतकर्त्तेव स लोके मान्यं गतः ॥ २३ ॥

आमेरिकास्था यूरोपवासिनोऽशेषपण्डिताः ।
शब्दकल्पद्रुमं दृष्ट्वा ययुः परमविस्मयम् ॥ ५६ ॥

धीरेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च ये यत्रासन् तदा भुवि ।
तमभ्यवर्षन् सम्मानैर्मेघाः शस्यमिवाऽम्बुभिः ॥ ५७ ॥

वङ्गभूर्भुवने धन्या शब्दकल्पद्रुमेण या ।
कल्पद्रुमवतीं नित्यं स्पर्द्धते ह्यमरावतीम् ॥ ५८ ॥

स शब्दकल्पद्रुमकृद् यत्र जज्ञे तमालयम् ।
शोभावाजारभूपानां सन्तस्तीर्थं प्रचक्षते ॥ ५९ ॥

साधारणोपकाराय मेलनं देशवासिनाम् ।
विदुषां सङ्गमो याऽपि तत्रैवाऽद्याऽपि जायते ॥ ६० ॥

महावङ्गसमाजस्य तद्वंशोऽद्यापि कीर्त्यते ।
अविसंवादितं सर्व्वैश्चूडामणिरिति क्षितौ ॥ ६१ ॥

एवं प्रतिष्ठां गमयन् स्ववंशं यशसा नृपः ।
अगण्यपुण्यैर्धन्योऽसौ पुण्यलोकमुपेयिवान् ॥ ६२ ॥

गते बहुतिथे कालेऽकारि कोषेऽत्र दुर्लभे ।
वरदाकान्तमित्राद्यैः पुनर्मुद्राङ्कने ग्रहः ॥ ६३ ॥

मुद्रां नीतेऽद्याऽविकलं शब्दकल्पद्रुमे च तैः ।
अचिरेणैव पुस्तानि तानि निःशेषतां ययुः ॥ ६४ ॥

पुनरेवाऽस्य दौर्लभ्यमुपलभ्याऽन्यदुर्लभान् ।
गुणांश्चाऽजनि नश्चित्ते पुनर्मुद्राङ्कने ग्रहः ॥ ६५ ॥

ततः स्वत्वाधिकारिभ्यः क्रीत्वा स्वत्वं यथाविधि ।
प्रवृत्ता दुष्करे कार्य्ये वयं सत्कार्य्यगौरवात् ॥ ६६ ॥

वङ्गाक्षरैरितः पूर्व्वं कोष एष प्रकाशितः ।
तेनाऽसौ सुखपाठ्योऽभूत् केवलं वङ्गवासिनाम् ॥ ६७ ॥

नागरी वर्णमाला तु संस्कृतैकोपयोगिनी ।
सर्व्वैराद्रियते प्रायः सर्व्वैः संस्कृतपाठिभिः ॥ ६८ ॥

सर्व्वेषां बोधसौकर्य्यमतोऽस्माभिर्विधित्सुभिः ।
प्रशस्तैर्नागरैर्वर्णैरेष कोषः प्रकाश्यते ॥ ६९ ॥

शब्दकल्पद्रुमं कोषं प्रणिनाय यदा नृपः ।
संस्कृतं प्रचरद्रूपं नाऽधुनेव तदाऽभवत् ॥ ७० ॥

तदा प्रयोजनाभावात् स्वकोषे तेन भूभुजा ।
सर्व्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिर्नैव दर्शिता ॥ ७१ ॥

जन्मभूमिं प्रति प्रेम्णा तेनोपादानलिप्सुना ।
अस्योपादानसामग्री स्वदेशाद् भूयसाहृता ॥ ७२ ॥

मुग्धबोधं व्याकरणं वङ्गदेशस्य गौरवम् ।
तन्मतेन ततस्तेन शब्दव्युत्पत्तयः कृताः ॥ ७३ ॥

पाणिनीयं व्याकरणं प्रायः संस्कृतपाठिभिः ।
सयत्नं सेव्यते सर्व्वैश्चिरमाद्रियते च तत् ॥ ७४ ॥

दिने दिने नृणां यावत् संस्कृते भक्तिरेधते ।
पाणिनीयस्य माहात्म्यं तावदेवोपचीयते ॥ ७५ ॥

अनुसृत्य ततोऽस्माभिः पाणिनीयानुशासनम् ।
सर्व्वेषामेव शब्दानां व्युत्पत्तिः परिदर्श्यते ॥ ७६ ॥

प्रख्यातीर्थाश्रमसरिद्देशारण्यमहीभृताम् ।
सिद्धदेवर्षिभूपालशास्त्रशास्त्रकृतां तथा ॥ ७७ ॥

कलादर्शनविज्ञानज्योतिषां च नवं नवम् ।
अधुनाविष्कृतं तत्त्वं धन्यैः पाश्चात्त्यसूरिभिः ॥ ७८ ॥

अदृष्टपूर्व्वाः शब्दार्थाः प्रमाणानि बहूनि च ।
इदानीं ग्रन्थविस्ताराद् यान्ति दृष्टिपथं विदाम् ॥ ७९ ॥

मूलातिरिक्तं तत् सर्व्वं मूलेऽस्माभिर्निवेश्यते ।
वेष्टनाकारचिह्नान्तर्व्यवच्छेदचिकीर्षया ॥ ८० ॥

अनुचिन्त्य द्वयोरेव पक्षयोः सुखसाध्यताम् ।
अस्माकं ग्राहकाणां च खण्डशोऽयं प्रकाश्यते ॥ ८१ ॥

परिशिष्टे वक्तव्या विषयाः

परिशिष्टद्वयं चैव कोषस्याऽस्य विधीयते ।
एकं धात्वादिसम्बन्धि शब्दसम्बन्धि चाऽपरम् ॥ ८२ ॥

प्रथमपरिशिष्टे वक्तव्या विषयाः—

धातु-धात्वर्थ-रूपाणि लकारार्थाः पृथक् पृथक् ।
अनुबन्धाश्च धातूनां गणवाच्यभिदास्तथा ॥ ८३ ॥

कृत्तद्धितसमासानां लिङ्गानां विवृतिस्तथा ।
प्रथमे परिशिष्टेऽस्य सर्व्वमेतन्निवेद्यते ॥ ८४ ॥

द्वितीयपरिशिष्टे वक्तव्या विषयाः—

लौकिका वहवः शब्दा वैदिकाश्च विशेषतः ।
ग्रन्थप्रचारविरहादन्धकार इव स्थिताः ॥ ८५ ॥

दंष्ट्राग्रेणेव दैत्यादिर्निमग्नां प्रलयाम्बुधौ ।
वराहरूपी भगवान् काश्यपीमुद्दधरत् ॥ २४ ॥

कलौ तु धरणीकान्तो राधाकान्तः प्रदीप्यते ।
उद्धृत्याऽनन्तकालाब्धेर्देवभाषां महीयसीम् ॥ २५ ॥

न दृष्टं न श्रुतं क्वापि तद्धि शास्त्रं बुधैर्भुवि ।
यन्नैवोद्धृतमेतस्मिन् कोषे तेन महात्मना ॥ २६ ॥

वेदानुद्धृतवान् पूर्व्वं मत्स्यरूपी जनार्द्दनः ।
असौ त्वशेषशास्त्राणि विप्लुतानि सनातनः ॥ २७ ॥

सुराः समेता दितिजैर्ममन्थुः क्षीरनीरधिम् ।
एक एव ममन्थाऽयमपारं शास्त्रसागरम् ॥ २८ ॥

सुधासिन्धुसुधां पीत्वा सुरा अमरतां गताः ।
पीत्वा त्विमां कोषसुधां देवदानवमानवाः ॥ २९ ॥

कौस्तुभाख्यमपां सारं शौरेरेव हि भूषणम् ।
कोषरत्नमिदं त्वस्य जातं त्रैलोक्यभूषणम् ॥ ३० ॥

पारिजातः सुरतरुः सुरभीकुरुते दिवम् ।
शब्दकल्पद्रुमस्त्वेष प्रीणाति भुवनत्रयम् ॥ ३१ ॥

धन्वन्तरिः स भगवान् स्वर्गस्यैव चिकित्सकः ।
अशेषाणान्तु लोकानां कोष एव चिकित्सकः ॥ ३२ ॥

समुद्रोद्भूतया लक्ष्म्या लक्ष्मीवान् केवलो हरिः ।
श्रीराधाकान्त-कोषेण लक्ष्मीवद् भुवनत्रयम् ॥ ३३ ॥

न केवलं सेव्यतेऽसौ कोषः शब्दार्थलिप्सुभिः ।
सर्व्वेषामेव सूतेऽयं कामान् कल्पद्रुमो यथा ॥ ३४ ॥

योगिनामप्ययं कोषो योगशास्त्रमनुत्तमम् ।
भोगिनां भोगशास्त्रं च रोगिणां च महौषधम् ॥ ३५ ॥

सर्व्वेषामेव धर्म्माणामाश्रमाणां च सर्व्वशः ।
कृत्यजातमशेषेण प्रोक्तमत्र प्रसङ्गतः ॥ ३६ ॥

जीविकामर्जयन्त्यस्माद् विप्राः षट्कर्म्मशालिनः ।
क्षत्रिया वैश्यशूद्राश्च ये चाऽन्ये वर्णसङ्कराः ॥ ३७ ॥

कर्म्मकाण्डरतैर्नित्यं ज्ञानकाण्डरतैस्तथा ।
रागिभिर्वीतरागैश्च सर्व्वैरेव सेव्यते ॥ ३८ ॥

उपजीव्यो यथैवाऽयं गुरुभिर्ग्रन्थदातृभिः ।
उपजीव्यस्तथैवाऽयं शिष्यैर्ग्रन्थग्रहीतृभिः ॥ ३९ ॥

निदानं चाऽत्र रोगाणां लक्षणं च पृथक् पृथक् ।
संप्राप्तिश्च चिकित्सा च सर्व्वं प्रोक्तमशेषतः ॥ ४० ॥

ओषधीनामशेषाणां गुणपर्य्यायसंग्रहाः ।
नानाभाषाप्रचलिता आख्याश्चैवाऽत्र दर्शिताः ॥ ४१ ॥

इह संगीतविज्ञानं भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम् ।
प्रसङ्गतः समासेन प्रोक्तं सर्व्वमतानुगम् ॥ ४२ ॥

आश्चर्य्याणामशेषाणां ज्ञानानामाकरो महान् ।
अहो कोऽपि यशोराशिः कोषोऽयं तस्य भूभृतः ॥ ४३ ॥

मन्दभाग्येऽपि यद्येऽस्मिन् जठरे यद्यो बुधाः ।
विहीना अपि शौर्य्येण ज्ञानेनाऽमरतां गताः ॥ ४४ ॥

तन्त्रमन्त्रादिशास्त्राणि स्मृतयो न्यायविस्तराः ।
योगशास्त्राणि काव्यानि रूपकाख्यायिकास्तथा ॥ ४५ ॥

नानादेवार्च्चनकथा ऐन्द्रजालिकमेव च ।
उपदेशकथाश्चित्रा ग्राम्यदेवकथास्तथा ॥ ४६ ॥

व्रतोपवासनियमा यतिहोमजपादयः ।
पीठतीर्थादिमाहात्म्यं शक्तिपूजाः सहस्रशः ॥ ४७ ॥

एतच्चाऽन्यच्च बहुधा शास्त्रं बहुमनीषिभिः ।
नवद्वीपादिवास्तव्यैः प्रणीतं ज्ञानदर्शिभिः ॥ ४८ ॥

अरक्षिष्यदयं कोषो ज्ञानं तद् यद्ययं न चेत् ।
नामाऽपि तस्याऽद्य तदाऽगमिष्यद् विलयं ध्रुवम् ॥ ४९ ॥

एकेनाऽपि सुधेनाऽयमनेनाऽमरतां व्रजेत् ।
यद्वंशं वङ्गदेशस्य कृतीः कीर्त्तिश्च रक्षति ॥ ५० ॥

पुण्यां ब्रह्ममयीं धारामानिनाय भगीरथः ।
पुण्यां कीर्त्तिमयीं धारां राधाकान्तोऽवतारयत् ॥ ५१ ॥

सोऽनर्घ्यं जीवितं दीर्घं विनयं चाऽतुलं निजम् ।
अकातरं शब्दकल्पद्रुमस्याऽर्थे व्ययोजयत् ॥ ५२ ॥

अस्य कोषमहासिन्धोर्यद्वाः कालात् परं नृपः ।
स प्रापे परं पारं भवाब्धेरिव निर्म्मलः ॥ ५३ ॥

सोऽशेषफलोदयजं स्वकोषं त्यागिनां वरः ।
अमूल्यं व्यतरन्मूल्यं विना विप्रेभ्यो महायशाः ॥ ५४ ॥

स जीवन्नेव सुकृती स्वकृतेरतुलं फलम् ।
विलोक्य सफलं मेने नरजन्म सुदुर्लभम् ॥ ५५ ॥

पाश्चात्त्यविदुषां ज्ञानापूर्व्यालोकेन तेऽधुना ।
दिने दिने प्रकाशन्ते चार्य्यकीर्त्तिं वितन्वते ॥ ८६ ॥

सार्थप्रमाणास्ते सर्व्वे परिशिष्टे द्वितीयके ।
दीयन्ते बुधसहाय्याभिज्ञशास्त्र्यनुसारतः ॥ ८७ ॥

कोषेऽस्मिन् यानि शास्त्राणि प्रमाणायोद्धृतानि च ।
मूलातिरिक्ताः शब्दा ये बहवः सन्ति तेष्वपि ॥ ८८ ॥

तेऽपि सर्व्वेऽत्र दीयन्ते यथाऽभावोऽस्ति यत्र च ।
यथाज्ञानं यथास्थानं सोऽप्यस्माभिर्निरस्यते ॥ ८९ ॥

शब्दाब्धेस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।
अगाधं चाऽप्रमेयं तं को वा निर्व्वक्तुमीश्वरः ॥ ९० ॥

स्वशक्तिकाष्ठामाश्रित्य तथाप्यस्मादृशैर्जनैः ।
परिशिष्टस्य सम्पूर्त्तौ प्रयत्नोऽस्य विधीयते ॥ ९१ ॥

इत्थं मुद्राङ्कयितुं स राजा नागराक्षरैः ।
पुनरेव स्वकं कोषं सर्व्वभोगविधित्सया ॥ ९२ ॥

परिशिष्टं च विस्तीर्णं वेदशब्दार्थबोधकम् ।
निर्म्ममे सोऽस्य कोषस्य महान्तं यत्नमास्थितः ॥ ९३ ॥

दुर्व्विलासात्तु दैवस्य हस्तेनैवाथ तेऽखिलाः ।
कीटैः कवलिता हन्त ! नाशमापुरशेषतः ॥ ९४ ॥

चकमे च महात्माऽसौ सकाशात् परवर्त्तिनाम् ।
संस्कृतज्ञानविस्तारेणाऽस्य संस्करणं पुनः ॥ ९५ ॥

अतो वयं संप्रवृत्ता अस्मिन् संस्करणे नवे ।
पुण्यश्लोकस्य तस्यैव भूपस्येच्छानुसारतः ॥ ९६ ॥

शब्दकल्पद्रुमस्रष्टुः कुलात् तस्यैव भूभृतः ।
पदे पदेऽत्र साहाय्यं कार्य्येऽस्माभिरवाप्यते ॥ ९७ ॥

देवदेव ! महादेव ! रक्ष रक्ष चिरं विभो ! ।
वंशावलीं तस्य राज्ञो धारां भागीरथीमिव ॥ ९८ ॥

हे विद्वद्वासिनः सर्व्वे सन्तो विद्यानुरागिणः ! ।
सहाया नो भवन्त्वस्मिन् भवन्तो ज्ञानगौरवात् ॥ ९९ ॥

करुणाकणया यस्य तरन्त्यर्त्ति दुस्तरम् ।
सिद्धिदाता स भगवान् नः पूरयतु काङ्क्षितम् ॥१००॥

भक्तिमात्रसहायानां दीनानां साधनान्तरैः ।
भक्तवाञ्छाप्रदो देवो वाञ्छितं प्रददातु नः ॥१०१॥

कलिकाता
७१, पाथुरियाघाटा ष्ट्रीट
शकाब्दाः १८०८

श्रीवरदाप्रसादवसोः
तदनुजस्य च
श्रीहरिचरणवसोः

OPINIONS OF LITERARY MEN ANENT THE CELEBRATED SANSKRIT ENCYCLOPEADIC LEXICON THE SABDAKALPADRUMA. BY THE LATE RENOWNED RAJAH SIR RADHAKANT DEB, BAHADUR, K. C. S. I., OF CALCUTTA.

Sir Hyde East, Chief Justice, has very great pleasure before he leaves India, in stating the high regard and estimation in which he holds Babu Radhakant Deb, the son of a worthy and respectable father, Gopeemohun Deb; he has had the benefit of their assistance upon several interesting occasions calculated to promote the general good and advancement of their countrymen, and he has always found them both to be men of the highest probity and of sound good sense. Radhakant is also a considerable scholar, and is now engaged in compiling a very learned work. I quit these two most worthy men and my friends, with much regret, and I recommend them both to the protection and esteem of my successor.

Calcutta, 1822.

Extract of a letter from Professor Eugene Burnouf, Secy. to the Asiatic Society of Paris, dated 5th May, 1835.

I feel great pleasure in announcing to you that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member, upon my proposition, which was supported by Dr. Mohl, one of the Members of the Council. You have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian literature by the publication of your Sabdakalpadruma, a real philological, and religious treasure of India.

Extract of a letter from His Excellency W. Oxholme, Minister to His Majesty Frederic VII, King of Denmark, dated 10th May, 1854, *Danish Legation.*

The undersigned Minister to H. M., the King of Denmark to the Court of St. James, has been charged by his gracious Sovereign to transmit to the learned Radhakanta Raja Bahadur, the accompanying royal medal, *pro meritis* as a token of the sincere acknowledgment, and the high value placed by His Majesty upon the esteemed gift of two copies of the interesting and elaborate work called *the Sabdakalpadruma, conferred by the author upon His Majesty's own*,, and the University's library, in Copenhagen

---

Extract of a letter from Dr. Albrecht Weber, a Member of the Royal Academy of Sciences at Berlin. dated 26th March, 1858.

I have the pleasure to inform you that the Royal Academy of Sciences, yesterday, on my proposal, elected you, as an Honorary Member, on account of your merits as Author of the Sabdakalpadruma It is one of the highest honours, our Academy can invest with, for the number of the Honorary Members is very small and restricted.

Extract of a letter from J. Prinsep, Esq., Secretary to the Asiatic Society of Bengal, dated 7th July, 1836.

The Society is already aware of the eminent services you have rendered to your countrymen, as well as to every student of Indian Literature by the compilation, and publication of your Sanscrit Encyclopædical Lexicon, and is satisfied that you will derive the truest sentiments of self pride, and satisfaction from having accomplished so laudable and creditable an undertaking; while to posterity your name will be handed down, among those who have been most prominent in enriching and preserving your national literature.

Extract from the Minutes of the Proceedings of the Committee of Correspondence of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. Transactions of the R. A. S. of G. B. and I., vol. 2nd Ap. P. LXIII.

Sir Alexander Johnston, having laid before the Committee, the first volume of a Sanscrit Encyclopædical Dictionary, and a Bengallee Spelling Book, compiled by Baboo Radhakant Deb, of Calcutta. It was resolved—"That in consequence of the talent displayed in those works, and the general exertions of Baboo Radhakant Deb, for the promotion of knowledge, he be recommended to the Council for election, as a Corresponding Member of the Royal Asiatic Society." "that a Report of the steps taken by this Society in relation to Capt Low, and Baboo Radhakant Deb, be made to Lord William Bentinck, and Mr. Fullerton; and that those Governors be requested to afford their assistance to Capt. Low, and Baboo Radhakant Deb, in the attainment of the Society's objects."

Extract of a letter from P. Clarke, Esq., Secretary to the Royal Asiatic Society of Great Britain, and Ireland, dated 6th April, 1843

In acknowledging the continuation of your learned and valuable work, allow me to assure you how highly the Royal Asiatic Society estimates the elaborate productions of learned Native gentlemen, and what marked approbation accompanies the recognition of their labours

Extract from the Annual Report of the Asiatic Society of Paris, for 1845.

Le Rajah Radhakant Deb de Calcutta, a fait paraître le cinquième volume de son Dictionnaire encyclopédique Sanscrit. Dans cet ouvrage, chaque mot est suivi de l'interprétation du sens, des synonymes avec l'indication du dictionnaire dont ils sont tirés, de la description de l'objet auquel il s'applique, et de citations empruntées aux livres classiques qui en ont fait usage. L'utilité de cet ouvrage pour les études en Europe est malheureusement restreinte par son excessive rareté; car l'auteur l'imprime à ses frais et ne le met pas en vente.—Le systeme de distribuer les ouvrages au lieu de les vendre fait honneur à la magnificence des auteurs ou des Gouvernements, mais quelque soin qu'on mette à les faire parvenir dans les mains de ceux qui en feraient usage, on n'y reussit jamais complètement, et il vaudrait mieux, je dirais même, il serait plus généreux de les mettre en vente à un prix assez bas pour que tous ceux qui en ont besoin puissent se les procurer.

L'enterprise de Radhakant Deb est, au reste, d' autant plus meritoire que l'étude du Sanscrit, comme, en général, celle des langues savantes de l'Orient, ne jamais été aussi peu encouragée dans l' Inde qu'elle l'est actuellement.

Translation.

Rajah Radhakant Deb of Calcutta has issued the 5th volume of his Sanscrit Encyclopedic Dictionary. In this work each word is followed by the explanation of its meaning, by synonyms, the Dictionary being indicated from which they are taken; by the description of the object to which the word applies; and by quotations from the classical works in which it is used.

The utility of this work for the purposes of study in Europe is unfortunately limited by reason of its great scarcity, for the author presents it at his own cost and does not put it forward for sale. The system of distributing works instead of selling them, does honour to the generosity of authors and Governments, but in spite of the care they may take to cause their books to reach the hands of those who can make use of them, they never succeed completely in effecting their purpose, and it would be much better, and I may even say more generous, to cause the works to be sold at a price sufficiently low to enable all those to procure them who have need of them.

Finally the undertaking of Radhakant Deb, is so much the more meritorious, as the study of the Sanscrit, as that of the learned languages of the East generally, has never been so little encouraged in India as at the present time.

Extract from the Journal of the American Oriental Society, Vol. I, No. 1, p. 77.

The learned Radhakant Deb, at Calcutta, continues the printing of his Thesaurus of the Sanscrit language and literature; the 4th volume reached Paris two years ago.

Extract of a letter from G. A. Bushby, Esq., Secretary to the Government of India, dated 15th January, 1849.

They (the Court) have requested the Government to convey to you their thanks for the presentation of the Dictionary, and to signify their high sense of the industry and learning exhibited in the work.

Extract of a letter from George Cooper, Esq., Secretary to the Government of India, dated 5th August, 1853.

I am directed to inform you that in a despatch recently received, the Hon'ble Court direct the Governor-General in Council to convey to you their acknowledgments for your very valuable and learned work, and to express their satisfaction in finding that you have justly appreciated the motives by which they are actuated in giving encouragement to the cultivation of the ancient language and literature of India.

Extract from the Preface to the Sanscrit and English Dictionary of Dr. Horace Hayman Wilson, Professor of Sanscrit in the University of Oxford, 1st edition, 1819, P. XXXVIII.

A compilation of a superior character to any of these modern works and indeed to any of the more ancient works is now in progress in Calcutta, it is entitled the Sabdakalpadruma, and is a Sanscrit Dictionary alphabetically arranged, with reference to the authorities, and with copious explanations in the Sanscrit language. It is printed in the Bengali character. It is the work of a young native gentleman of fortune and family, Radhakanta Deva, with the assistance of the best Pandits, and is printing at his own expense, and is an occupation which singularly contrasts with the low luxury, in which Hindoos of his age and rank ordinarily spend their time and money; the politeness of the author has favoured me with the first sheets of the work, but I regret, it has not sufficiently advanced for me to benefit by its contents, he has also obliged me with many critical remarks on the earlier part of my own Dictionary, of which, where practicable, I have availed myself. The Sabdakalpadruma must take some considerable time before it is completed.

Extract from an article by Dr. H. H. Wilson, published in the Journal of the Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. 13, Pt. 2, P. [illegible].

Besides the laudable efforts which are being made in India to preserve the memorials of Antiquity, very meritorious activity prevails there in the promotion of Sanscrit Literature. Foremost amongst its results, we may place the completion of a voluminous Sanscrit Lexicon, by Rajah Radhakanta Deva, a native gentleman of Calcutta of the highest respectability and well known as combining a devoted attachment to the institutions and religion of his country, with a liberal participation in all public measures for improving the education of his countrymen by the efficient cultivation of the English language and European literature and science.

Extract of a letter from the same, dated London, 16th August, 1852.

Your perseverance and disinterestedness in this great work are entitled to the highest credit, and it will no doubt perpetuate your name for ever amongst the students of Sanscrit.

Extract of a letter from the same, dated 18th May, 1859.

Your work is an immense storehouse of valuable materials and will be consulted whilst Sanscrit is studied; I wish it were reprinted in a smaller type and on better paper.

Extract of a letter from A. Stirling, Esq., Persian Secretary to the Government of India, dated 23rd January, 1826.

The highest consideration appears to be due to the author for engaging in so useful and at the same time laborious a literary undertaking, and the manner of its execution will afford the most important facilities to the study of Sanscrit letters.

Extract of a letter from William Butterworth Bayley, Vice-president of the Supreme Council of India, dated the 27th January, 1826.

I am well persuaded that a work to which you have devoted much of your time and attention must be highly valuable and useful, and it is gratifying to observe, that your talents and labours are directed to numerous important objects tending to advance the knowledge, to raise the character, and to promote the best interests of your countrymen.

Extract of a letter from G. F. Gordon, Esq., dated 8th February, 1826.

The proof of your munificent application of time and fortune, to the promotion of the literature of your countrymen which *your valuable Dictionary affords, in addition to the* many other instances exhibited in your zealous support of every public institution that has education for its object, cannot fail to place you high in the esteem of liberal-minded Englishmen * * * and I beg to add my earnest hope that you may long live not merely to complete the work, but to enjoy the well-earned reputation to which it will so justly entitle you.

Extract from the Preface to the Rev. Mr. Morton's Dictionary of the Bengali and English language.

The Sabdakalpadruma now in course of publication by Baboo Radhakanta Deva, whose talents and useful labours reflect the greatest credit on himself and his fellow-countrymen of this Province, and promise to be of eminent service to the students of Hindoo Literature, has been consulted as far as published. The compiler having with equal kindness and liberality been favoured by that gentleman with the copy of the extant portion of his elaborate work, takes this opportunity of offering his grateful acknowledgments to him for the aid thence derived.

Extract of an article by Dr. E. Lenz, published in the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Vol. II, P. 188 (1835).

Three volumes of this valuable work comprising each nearly 1000 pages in large quarto, are now in the library of the Royal Asiatic Society, presented to it by the learned author. This portion perfectly justifies the high character, which Professor Wilson gave the work in the first *edition of his Dictionary in 1819; anticipating only from a few sheets, then printed, how inestimable* a store of authentic information on a variety of subjects connected with Sanscrit literature would be laid open by this admirable undertaking, the expensiveness of which did not however admit a hope of its speedy accomplishment. Radhakanta's work is very distinctly, and generally speaking, accurately printed in the Bengali character; and deserves certainly not the least part of its superior character to the generality of Indian printings from being alphabetically arranged in the European method. A great part of its articles have indeed become comparatively of inferior importance since the appearance of the 2nd edition of Mr. Wilson's Dictionary, where every additional information, supplied by the learned Hindoo on the different meanings of words, has of course been carefully reproduced by the celebrated lexicographer, who was then already in possession of the three volumes before us, except a few sheets at the end of the last. Our recommendation of these volumes is not so much founded on the lexicographical as on the Encyclopædical portion; which forms by far, the most copious and interesting part of the whole; although the first mentioned articles have a fair claim to the attention of the Sanscrit student on account of their ample specification of synonyms, collected from all *coshas* of celebrity and their commentaries, so as to supply in some measure, the deficiency of a dictionary, English and Sanscrit, or that of an index pointing out for any meaning all the variety of Sanscrit expressions. The method adopted by the author in articles of a merely lexicographical nature, is, next to the word in question, to note its gender if a noun, or if not, its grammatical character, then to give a short definition of its meaning by mentioning the class of beings or ideas to which it belongs, next to explain it by corresponding expressions in Bengali; sometimes also in Persian; after which he proceeds to the *Paryáya* or list of synonyms in Sanscrit, which sometimes amount as in the article Chandra to the number of one hundred and more, noticing always their respective authorities. * *

We beg to conclude our present remarks on this important work with the prediction, that in its remaining portion the author will probably continue to extend its articles in the same proportion as he has evidently done during his preparation of the present volumes, the third of which contains an article of no less than 162 pages on *Práyaschitta* analogous in form and nature to that on *karmavipaka* which we mentioned above: we only wish he would no longer prevent his European admirers from reaping the advantage of the portion hitherto printed, but at once make up his mind to send to Europe these three volumes, valuable as are their contents, to be sold separately.

Extract of a letter from Eugene Burnouf, Membre de l' Institut de France, dated 5th May, 1835.

J'éprouve une grande satisfaction à vous annoncer que le Conseil de la Société Asiatique de Paris vous a reçu au nombre des membres honoraires, sur la proposition que j'en ai faite et qui a été appuyée par M. Le Dr. Mohl, l'un des membres du conseil. Vous étiez depuis long temps appelé, Monsieur, à faire partie des membres honoraires de la Société, et le conseil n'ignorait pas les grands services que vous rendez à la Literature Indienne par la publication de votre Sabda Kalpa Druma, veritable tresor philologique, philosophique et religieux de l'Inde. * * * mais, j'ai deja pu voir parle examen rapide de plusieurs articles etendus, tels que *Prayaschitta Brahmana* et autres, quelle riche instruction contien cet ouvrage qui est fait pour placer le nom de son auteur au premier rang des Savants Brahmanes qui ont consacre leurs veilles à le but honorable de populariser la belle langue et la Literateur interessante de leurs pères.

Translation.

I feel great pleasure in announcing to you, that the Council of the Asiatic Society has enrolled you as a member upon my proposition, which was supported by Dr. Mohl, one of the members of the Council, you have been for a length of time nominated to become an Honorary Member of the Society, and the Council was not ignorant of the great services you rendered to Indian Literature, by the publication of your Sabdakalpadruma, a real philological, philosophical and religious treasure of India * * *

I can already see from a brief examination of many excellent articles, such as *Prayaschitta*, *Brahmana* and others, what great instruction can be derived from this work which must place the name of its author on the first rank of learned Brahmins, who have consecrated their labours to the honourable end for making popular the fine language and interesting literature of their fathers.

Extract of a letter from the same, dated 25th October, 1840.

Je pense que vous n'aviez pas besoin de cet hommage pour être convaincu des sentiments de respect et de gratitude que je vous porte; et du plaisir avec lequel je me souviens du beau present que vous avez bien voulu me faire de votre précieux et si utile Sabdakalpadruma. Je ne puis me servir de votre excellent lexique sans vous remercier du cœur du service que vous avez rendu à la connaissance de l'Inde en le composant, et à mes études particulieres, en voulant bien m'en adresser un exemplaire.

Translation.

I think you don't require any homage to be convinced of the sentiments of respect and gratitude which I entertain for you, and of the pleasure with which I remember the beautiful present which you have been good enough to make to me of your very valuable and useful Sabdakalpadruma. I cannot make use of your excellent lexicon without thanking you heartily for the service which you have rendered to the literature of India by its preparation, and to my particular studies, in being good enough to present me with a copy of it.

Extract of a letter from Major A. Troyer, Member of the Asiatic Society of Paris, editor of the Raja Taranginī, &c., dated — June, 1837.

Be sure that we expect with great impatience the continuation of your valuable Dictionary, honourable mention of which was made in several philosophical Journals of the Continent.

Ditto, dated Paris, 12th January, 1847.

I have in my last letter expressed to you his (M. Gorresio's) desire to carry with your name, your excellent Dictionary to Turin, the capital of one of the Italian kingdoms; your work will be the only one in Italy, which country will not then have to envy France and Germany, where your merit is already justly appreciated.

Ditto, dated 19th December, 1842, quoted in a letter from H. Piddington, Esq., dated 7th February, 1843.

Our worthy friend Major Troyer, in a letter from Paris, 19th December, says: "Will you be so kind as to remember me kindly to my friend Rajah Radhakant Deb, and to tell him that Mons. Gorresio has received his Dictionary, and that the continuation of that most valuable work is anxiously expected by all the Sanscrit scholars; tell him, I beg you, that his Sabdakalpadruma shall be a "*Kamayadruma*."

Ditto. Dated Paris [illegible] March, 18[illegible]

Your very valuable work, the Sabdakalpadruma, perpetually strikes my eyes among my books, and is often consulted by me. I congratulate you very sincerely upon the well deserved testimonies of honour which you have received from so many learned Savants of Europe * * * *. You have completed the great service which your lexicon renders, and will for ever render, to Sanscrit Literature by an Appendix.

Extract of a letter from Dr. Nathaniel Wallich, dated London, 6th June, 183[illegible].

There is a Latin quotation which I may in perfect truth apply to you: *Exegisti monumentum aere perennius*, that is to say, you have raised to yourself a trophy more lasting than brass or other transitory things. I cannot conceive a more stupendous and noble undertaking than your Sanscrit Dictionary, which judging from the awful labour of the four first volumes ending with ग will at least require another final very big volume. All who have any respect for literature, all who have the least pretension to judge of the sublimity of the Sanscrit language, and all who not knowing

the least of it, have at least the decency to suppose that the admiration for the venerable language expressed by such men as a Colebrooke, a Jones, a Mill, a Wilson, a Schlegel, a Wilford, a Carey and the other great foreigners (not to say a word of the natives of this country,) is well founded, all, I say, must feel the deep gratitude that is due to the great and learned author of such a work as the Sabdakalpadruma.

Extract of a letter from George Norton, Esq., dated 25th September, 1844.

In my position as President of the Madras University, I must bring your splendid work to useful account, and in every way I feel gratified by such a mark of esteem paid to me by a fellow labourer in the cause of native education and advancement.

Extract of a letter from Dr. E. Roer, dated 7th June, 1847.

Accept my sincerest thanks for your kindness in presenting me with a copy of the Dictionary *which will be of the highest value to me. I owe to it already a great debt of gratitude for the* assistance I derived from it when all other resources failed me. When translating the *Bháshá-parichchheda*, the technical terms of which I had sometimes great difficulty in understanding exactly, I found always my doubts removed on referring to the Dictionary, when the Pandit whom I consulted could not give me a satisfactory explanation.

Extract of a letter from H. B. Koenig, Esq., to Dr. E. Roer published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 17, Part 1, P. 33.

To the celebrated Radhakanta, I shall by the same opportunity, transmit a copy of all my publications, which I have sent to the Society, for which consignment, you sir, will be kind enough to procure one or two copies of the celebrated Sanscrit Dictionary published by Radhakanta. The distinguished author, will perhaps be the more inclined to comply with my wishes as he will benefit by it, in a high degree, the Oriental Students in Germany, as I do not design this work for sale, but shall religiously keep it for the numerous applications made to me for its use.

Extract of a letter from the same to the Rajah, dated Bonn, 21st December, 1847.

The applications made to me for the use of this treasure, are already very numerous, though it has not as yet arrived here, and willingly as I would further science, by fulfilling all requests, and granting all wishes, this of course is impossible as the number of those, who devote themselves at present to this branch of science is already too vast even in Germany alone, to allow the use of it to all, however urgent their requests, however desirous and able, they themselves may be, I must be content by granting the use of this work only to the most eminent of the eminent students of Sanscrit, to whom it will be an inexhaustible source of knowledge and wisdom, as it will be a great gratification to me, to be thus instrumental in furthering and increasing science.

Extract of a letter from F. E. Hall, Esq., Assistant Principal, Benares College, dated 26th April, 1850.

In a letter from Dr Wilson, which Dr. Ballantyne received a short time ago, the learned Oxford Professor expresses himself in much about the same terms respecting your most laudable compilation, that he employs in the Preface to the first Edition of his dictionary, commendation from such a quarter you must of course, in company with all Indian scholars, esteem at its value, which is not light.

Extract of a letter from Dr. Herman Brockhaus, Professor of Sanscrit Literature in the University of Leipzig, and Secretary to the German Oriental Society, dated 5th December, 1850.

You are not unacquainted with the deep interest which has been awakened in Europe by the introduction of the study of the ancient sacred language and literature of your nation, that this interest is heightened every year as new sources of this grand object are opened and become the object of deep and scientific investigation. * * * *

But alas! the necessary resources to bring light and order into this world so new to us often fail us. One of the most important of these resources is your inestimable Sabdakalpadruma. Astonishing is the learning displayed in this great work, so rich in its contents, so invaluable as the most complete collection of the most valuable results of the Indian mind, but alas! it is extremely *rare in the Continent of Europe. It is quite impossible to obtain it through booksellers, and* as I find myself so often at a loss in my studies from the want of it, I hope you will excuse the request that I here venture to make, *viz.*, to send me a copy of your Sabdakalpadruma.

Extract of a letter from the same, dated 15th December, 1851.

It is a source of heartfelt delight to me, that *your obliging and ready compliance*, with my request, will put me in possession of the invaluable treasures contained in your Encyclopedia of the Indian language and wisdom.

I shall consider this precious work the gift of your generosity as a deposit presented in some measure to the learned men in Germany, and shall willingly extend my communications to all, who may wish to quaff from this inexhaustible spring. I hope thus to make the most honorable use of your valuable present, and at the same time to comply most worthily with the views and wishes of the generous donor.

Extract of a letter from Edward E. Salisbury, Professor of Sanscrit in Yale College U. S. A. Secretary to the American Oriental Society, dated 28th September, 1850.

While I beg you to receive my grateful acknowledgments, I would fain hope that the fulfilment of your desires, respecting the cultivation of Sanscrit learning in the Western world, may be promoted by the introduction of your work into our libraries.

Extract of a letter from Pandita Radhakrishna of the Court of the late Maharaja Ranajita Sinha, dated Lahore, 9th June, 1852.

The 7th Vol. of the said work has not yet reached this station, but is expected within a very short time. The other volumes of the work have lately occupied my close attention and been found to be an invaluable production in the literary world; your indefatigable labour I firmly believe, will be amply rewarded by the inestimable advantages, which students will derive from its perusal. * * * * * * * * As I have caused the work to be transcribed in the *Devanagara* character, the Literati, of this Province have thereby an easy access to it; all the Pandits of this country, who have seen it, have expressed their approbation of it in high terms of eulogium.

Extract of a letter from Dr. Charles Lassen, Professor of Sanscrit Literature in Bonn, dated 7th August, 1852.

By the completion of the Sabdakalpadruma one of the most arduous and important literary enterprises, has been brought to a successful conclusion, and thereby a vast treasure of information, on a great number of subjects connected with Indian religion, science, arts, geography, and material productions, has been opened to the literary men who occupy themselves with their study. By this performance your Highness has rendered your name, immortal amongst those of the patrons of Sanscrit philology, and proved to the present age, that India still possesses luminaries of science, which may vie with the most celebrated Hindus of yore for glory, your Highness speaks too moderately of your work by saying, that it may be only useful to the novice in Sanscrit, I have on the contrary by frequently referring to it, after having in vain sought for the desired information in other works, and found which I wanted in your Sabdakalpadruma, convinced myself that it is a rich source of information, on a multitude of subjects. * * * The Sabdakalpadruma forms the chief ornament of my library, and I need hardly add, that I shall ever cherish in grateful memory the benevolence your Highness has bestowed on me by deigning to present me with such an inestimable gift.

Extract of a letter from the same, dated 4th October, 1853.

By this accomplishment your Highness has made an in exhaustible mine, of hitherto hidden treasures accessible to Sanscrit scholars, and placed your name amongst those of the munificent patrons of Indian philology, the cultivators of which will, for ever, venerate your memory as that of one of their greatest benefactors. Your Highness may rest assured that I shall always regard your donation, as a most precious reward for my labours in the field of Hindu Antiquities, and I ardently wish that the 8th volume may soon be published by which this grand, and incomparable work will be completed.

Extract of a letter from Dr. Albrecht Weber, Docent of the Sanscrit language in the University of Berlin, and Editor of the White Yajurveda, &c., dated 21st October, 1855.

The Sabdakalpadruma will remain for ever a monument of your industry and perseverance and a valuable mine of of useful information about the later Hindu notions and literature.

Extract from the Preface to the Sanscrit Worterbuch being published under the auspices of the Imperial Academy of Sciences at St. Petersburgh, by Rudolph Roth and Otto Bohtlingk, Vol. 1, 1855.

Radhakanta's Sabdakalpadruma, eine Werk, welches dem gelehrten Inder in vielfacher Beziehung zur grössten Ehre gereicht, hat uns in den Stand gesetzt, eine grosse zahl von unedirten indischen wörterbuchern und von commentaren zu diesen wörterbüchern, welche uns auch handschriftlich nicht zu Gebote standen, zu benutzen. Arch Anführungen aus edirten und unedirten Schriften, vor allem aber die reiche synonymik von Pflanzennamen ist uns sehr zu Statten gekommen. Ein exemplar dieses durch den Buchhandel nicht erreichbaren schätzbaren werkes verdankt die Kaiserliche Akademie der Wissenschaften der Freigebigkeit des Verfassers.

Translation.

Radhakant's Sabdakalpadruma, a work which in many respects, reflects the highest credit on the learned Indian, has enabled us to make use of a great number of unedited Indian Dictionaries and of commentaries to these Dictionaries of which we possess no copies. It is very useful likewise for its reference to edited and unedited manuscripts containing all the copious synonyms of plants. This precious work is not obtainable through Booksellers, the Imperial Academy of Sciences is indebted for a copy of it to the liberality of the Author.

Extract of a letter from Dr. Max Müller, Editor of the Rig Veda &c. to Dr. E. Roer, dated — 1847. Published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. 17, Part I, P. 231.

I would especially be gratified to hear the opinion of learned men above the prejudices of their country as Raja Radhakanta Deva for instance, who by his Dictionary has acquired the lasting gratitude of all Sanscrit scholars, and who best knows that the ancient literature of India need not to be screened from the light of publicity, but may boldly challenge the comparism of the literature of all nations, the history of which shews the same progress of intellectual development.

Extract from Dr. M. Müller's Preface to the Rig Veda Sanhita, Vol. 2.

I have been also honoured by that distinguished scholar and noble patron of Sanscrit literature Raja Radhakant Deva of Calcutta with a most valuable present the Sabdakalpadruma, a work which by its comprehensive range and its excellent arrangement stands unrivalled in Indian Philology.

Extract of a letter from the same, dated London, 30th March, 1856.

I also felt it my duty to express publicly in the preface to my second volume of the Rig Veda, my personal obligation to you for the valuable present which you made me of your magnificent work, the Sabdakalpadruma, a work which does infinite credit to your public spirit, your reverence for the antiquities of your own nation and your comprehensive knowledge of all that is truly valuable in the literature of your ancestors. *This work will make your name for ever revered* among your countrymen and highly respected among the Scholars of Europe.

यथा च श्रुतिः यावदस्थिलोके पुरुषपुत्रेण कर्मणा भूयते तावदयं सर्वं लोके वसतीति।

Extract of a letter from Dr. Chūtz dated Bielefeld, 21st October, 1857.

Till now I honoured you deeply as a great scholar, the author of the Sabdakalpadruma, now I love you as one of the kindest hearts on the earth.

Extract from Art. VI of the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, read by Professor H. H. Wilson, 19th March, 1859.

The writer, a friend of many years, Raja Radhakanta Deb is well known as a leading member of the Native Society of Calcutta, who adds to the distinction of rank and station, that of a foremost place amongst Sanscrit scholars, as evinced by his great Lexicon or Literary Encyclopædia of the Sanscrit language, in seven quarto volumes, the Sabdakalpadruma, which enjoys a European as well as Indian celebrity. Any opinion coming from him on subjects connected with the ancient literature of his country is entitled to the greatest deference.

Her Majesty Queen Victoria has been graciously pleased to confer on Raja Radhakanta Bahadur, a distinguished mark of Royal favour by the gift of a splendid gold medal, bearing on one side the head of Her Majesty and on the reverse the words "From Her Majesty Queen Victoria to Raja Radhakant Bahadur" and it was accompanied with the following letter from the Right Honorable Sir Charles Wood, Secretary of State for India.

Secretary of State for India in Council.

India Office, 23rd July, 1859.

Sir,

I have laid before the Queen your letter with the copy of the Sabdakalpadruma forwarded by you for presentation to Her Majesty; and I am commanded to acquaint you that Her Majesty has received the work very graciously, and fully appreciating the spirit of loyalty in which you have transmitted it, has directed me to forward to you the accompanying medal.

I have the honor to be,
Sir,
Your most obedient humble servant,
CHARLES WOOD.

Raja Radhakant Deb Bahadur.

Extract of a letter from Pandita Vitthala Sastri of the Benares College, dated Samvat 1908.

[illegible]

Translation.

I have seen in this College, with Mr Hall, your grand Lexicon, which surpasses all ancient and modern Dictionaries and derives its excellence from its comprehending the topics of an infinite variety of Sastras. As I am well familiar with printed Bengali characters, he has engaged me to examine the work: I have read the Preface at the beginning of the 7th Volume; observing therein your ever increasing liberality in the distribution of the book, I have, with an anxious heart to obtain it, sent you this *Literal Messenger*.

Extract of a letter from Raja Vijayagovinda Sinha of Purnia, dated

ईतभागविनाशैकविहन्तृ शिवाभारतवद्रम् ।
प्राप्तिं चतु मानमेव सिवर्तं कौशब्दकल्पद्रुमम् ॥

Translation.

Excepting only the last volume, I have received the Sabdakalpadruma, which alone exists to dispel the gloom of doubt and furnishes us with the jewel of demonstrated truth.

Extract of a letter from Maharaja Madanamohana of Vishnupura, dated 2nd Aswina.

भवत् प्रेरितामिरतेषित शब्दकल्पद्रुमग्रन्थं दृष्टं दृष्टं श्रवणम् श्रवणम् सरोममायविनाकार पूर्वोक्तपविद्या परस्तुरिमोरादौ भुवः तमपि भावीयतम भवाप्ति मैव मामाद्गन्थपरिश्रोभितश्च भवतभवम् ।

Translation.

Myself and the Panditas of my *Sabha* have derived perfect and supreme satisfaction from the perusal of your Sabdakalpadruma sent to us; by applying to it and hearing it recited, we must acquaint ourselves with the result of your extensive researches.

Extract of a letter from Professor Rudolph Roth, dated Tubingen, 14th March, 1859.

— habe ich zunächst um Entschuldigung zu bitten dass ich nicht schon früher den richtigen Empfang des Sabdakalpadruma anzeigte. Genehmigen Sie meinen besten Dank für dieses werthvolle Geschenk, das nicht nur einen Schmuck meiner Büchersammlung bildet und mir die trefflichsten Dienste leistet, sondern auch mich an die freundlichen Gesinnungen des Gebers erinnert.

Translation.

I have first of all to beg to apologize, that I did not earlier, duly inform you of the Sabdakalpadruma. Accept my best thanks for the precious gift which not only forms an ornament of my library and renders admirable service to me but reminds me of the friendly feeling of the Donor.

Extract of a letter from Pandita Radhakrishna, dated Lahore, 10th May, 1859.

यावच्चन्द्रदिवाकरौ वितिगतौ केनाभया राजतः-
स्तावद्देवरस्य कीर्तिप्रभा कल्पद्रुमात् ख्यापति ।
राधाकान्त नरेश भूपमुकुटे भूकराजे प्रभुदा
जीवाद्दै सह पुत्रपौत्रसहितः श्रीशेन संरक्षितः ॥

धनात् सर्वं सर्वं भव धनदुगाः पण्डितवधाः ।
कथंवेत्ता सर्वं विदितमिव ग्रन्थात् पुस्तक शतात् ॥
सुखात्सारं प्राप्तः सुगमविधिना यस्य सहितः ।
जिते राधाकान्तो जयतिति विशेषाद्ग्रपतिः ॥

Translation.

As long as the sun and moon will shed on earth the radiance emanating from them so long will the Kalpadruma derived unparalleled glory of Raja Radhakanta, the chief of the Devas and the gem amongst the Rajas, continue in this world, may he, protected by *Brisa*, live delighted with his son, and grandson. *Wealth commands everything, but all Panditas are not wealthy, how could* they know the contents of hundreds of works. May success attend Radhakanta, the distinguished among the Rajas, by whose felicitously referable work, the essence of knowledge can be easily obtained.

मुखबन्धनं ।

तत्रादौ मङ्गलाचरणश्लोकाः ।

योऽद्वैतसच्चिदानन्दपरब्रह्मेति कीर्त्तितः ।
उपासकानां कार्य्यार्थं कृपया पञ्चधाभवत् ॥
शक्तिः शिवस्तथा सूर्य्यो गणेशो विष्णुरेव च ।
अशेषविघ्ननाशाय भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥

साष्टाङ्गं तं प्रणम्यादौ शिष्टाचारानुमानतः ।
राजाबाहादुरोपाधि-श्रीराधाकान्त-देवजः ॥
परेषामुपकाराय शब्दकल्पद्रुमाभिधं ।
कोषं नव्यक्रमयुतं कृतवान् बहुयत्नतः ॥

ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलाचरणकीर्त्तनं ।

संस्कृतग्रन्थानामेतादृशी रीतिः सर्व्वत्र प्रचलिता यन्मङ्गलाचरण-श्लोकानुक्रमणिकादिकं ग्रन्थादावेव लेखनीयं भवितुमर्हति । किन्त्वस्मिन् कोषे तन्नाचरितं । तत्रैतत्कारणं । उक्तश्लोकादि-रचन-प्रागेव प्रथम-काण्डादि-मुद्राङ्कन-समापनमात्रेण तल्लिप्सवो स्वदेशविदेशीयमहात्मानः पुनः पुनः प्रार्थयित्वा सर्व्वमेव गृहीतवन्तः । इदानीं एतत्कोषस्य प्रथमादिकाण्डं नोपस्थितं । तेन हेतुना एतन्मङ्गलाचरणादि-रूप-मुखबन्धनं शेषकाण्डपुरोवर्त्ति कृतं । किन्त्वेतद्ग्रन्थारम्भे अथ शब्दकल्पद्रुमो मुद्र्यते इति लिखनेन मङ्गल-वाचकाथ-शब्दप्रयोगादेव एतत्कोषस्य मङ्गलाचरण-सिद्धिर्जाता । तदुक्तं आह्निकतत्त्व-धृतश्रुतौ,—

"ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ" ॥

ग्रन्थरचनप्रयोजनं ।

अष्टादशसंख्यकासु भारतीयभाषासु संस्कृतभाषा गीर्व्वाणवाणी । यतः सर्व्वासां श्रेष्ठा सर्व्वत्र समरूपा सर्व्वजनमान्या च । देवैर्ऋषिभिश्च तद्भाषया अष्टादशविद्याः प्रणीताः । किन्त्वस्मिन् भारतवर्षे उक्तविद्या-सम्बन्धि-पारिभाषिक-शब्दादीनां प्रकाशक-कोषो न प्राप्यते । ते च तत्तद्भाष्य-टीकादिभिरेव परिज्ञाता भवन्ति । किञ्च महा-महोपाध्यायैः प्राचीन-नवीन-कवि-कोविदगणैः पद्येन पर्य्यायनानार्थ-युक्त-बहुविधाभिधानरचना कृता । किन्तु तत्तद्-ग्रन्थोक्तैकार्थ-शब्दसंग्रहस्य वर्णक्रमाभावात् प्रयोजनीय-पर्य्याय-शब्दप्राप्तिः सुदुष्करी । एवं अनेकार्थ-शब्दसंग्रहस्य एकादि-षडक्षर-पर्य्यन्त-कान्तादि-नानाशब्द-निबद्ध-लिखित-श्लोकानां पाठव्यतिरेकेण प्रार्थनीय-नानार्थ-शब्द-निर्णयोऽतिदुर्गमश्च । विशेषतः तत्तद्देशैक-कोषे समग्र-शब्दार्थयोर्लाभाभावः । इत्यादि-दोषसमूहमालोच्य परोपकाराय पञ्चदशाब्दावधि-वर्त्तमानकाल-पर्य्यन्तं बहुतरपरिश्रम-धीवर-निकर-साहाय्येनैतद्देशीय-समस्तकोष-वेद-वेदान्त-वेदाङ्गभाष्य-व्याकरण-छन्दोज्योतिष-साहित्य-नाटक-काव्यालङ्कार-वैद्यक-सङ्गीत-न्याय-सांख्य-पातञ्जल-वैशेषिक-मीमांसा-स्मृति-पुराणेतिहास-तन्त्रागम-निगम-शिल्प-सूपकार-नीतिशास्त्र-कुलाचार्य्य-गोस्वामि-ग्रन्थादिभ्यः शब्दसमूहं संगृह्य कविकल्पद्रुम-नामक-धातुपाठ-ग्रन्थात् धातुनिवहञ्च संगृह्य सकलशब्द-धात्वर्थागमनायासेन लाभार्थं विना यत्नेन वर्णक्रमानुक्रमेण शब्दकल्पद्रुमाभिधानाभिनवाभिधानं कृतवान् । इमं बहुकाण्डात्मक-वृहत्कोषं स्वीयकोष-व्ययेन मुद्राङ्कयित्वा मुद्राव्ययातिरेकेण नानादिग्देशीय-शिष्ट-पाठेभ्यो बन्धुवर्गेभ्यो ग्राहकेभ्यश्च दत्तवान् ॥

ग्रन्थस्य नामकारणं ।

एतत्कोषस्य शब्दकल्पद्रुम-नाम-करण-कारणमेतत् । स्वर्गीय-कल्पद्रुम-सन्निधाने यो यत् प्रार्थयते तस्य तत्प्राप्ति-र्भवत्येव । तद्वदस्यापि शब्दकल्पद्रुम-समीपे यानि यानि समीहित-शब्दादीनि प्रार्थयन्ते तानि तान्यर्थं प्राप्नुवन्ति । अतः कल्पद्रुम-सादृश्यमेव नामकारणं । प्राचीनसंग्रहकर्त्तृभिरपि बहुग्रन्थानां कल्पद्रुम-कल्पतरु-कल्पलता-प्रभृति नामधेयं कृतं । तद्दृष्टान्तेन कामधेनु-चिन्तामण्यादि-पुस्तकानि च प्रचलन्ति एतद्ग्रन्थस्य बहुरूपकत्वात् अस्य खण्डस्य काण्डेति संज्ञां कृतवान् ॥

अथ ग्रन्थपरिपाटी ।

अतः परमहमेतत्कोषस्यानुक्रमे विशेष-नियमस्य विवृणोमि । निखिलाभिधानिक-शास्त्रिक-लौकिक-व्यावहारिक-साधुशब्दानां धातूनामाद्यक्षरैरिति प्रथमे तेषामानुपूर्व्विकाकारादि-एकारान्त-पञ्चाशद्वर्णानां यथाक्रमं सूचीं कृत्वा विन्यासमकुर्वं । तत्र प्रथमं स्वरवर्णादिशब्दानां परे व्यञ्जनवर्णादि-शब्दानां क्रमे पुकारादि-शब्दानाञ्च वर्णक्रमेणैव यथास्थानं प्रथमा-विभक्त्यन्तेन संस्थापनमकार्षं । तत्रादौ तेषामन्त्यवर्णस्य विकारो कोषे वा यथाभवन् ते वर्णास्तत्तच्छब्दोपरि विन्यस्ताः । अनुस्वार-विसर्गयोः षोडश-स्वरान्तर्गतत्वेन तदुभयवर्णयुक्त शब्दान् स्वरवर्णान्तर्गतान् कृतवान् । तदनन्तरं प्रत्येक-शब्दस्य लिङ्गं प्रत्येक-धातोरनुबन्धस्य निर्णीतवान् । येषां धातूनामनुबन्धो नास्ति तत्स्थाने बिन्दुयुक्तमपरं दृश्यतां । तदनन्तरं शब्द-शब्दानामर्थवाचक-पदानि प्रथमादिविभक्त्यन्तेन एवं समस्त-धात्वर्थवाचक-पदानि सप्तम्यादिविभक्त्यन्तेन लिखितानि । प्रत्येक-शब्द-व्युत्पत्त्यर्थं

तदीयपर्य्याया: देशभावाच्च तया प्रत्येक-धात्वर्थानन्तरं तट्टीका धातुदीपिकोक्त-व्याख्यापदादीनि विहितानि सर्व्वत्रैव तेषां प्रमाणानि तदभावे तत्प्रयोगा-नहिरदे तद्व्युत्पत्ति-र्लिखिता ॥

वर्णमालायां च वर्ग्य-जकारान्तःस्थयकारौ मूर्द्धन्य-षकार-दन्त्यनकारौ वर्ग्यवकारान्तःस्थवकारौ तालव्यशकार-मूर्द्धन्यषकारदन्त्यसकाराः सन्ति। एतदखिल-वर्णादि-शब्दानां धातूनाञ्च प्रभेदं कृत्वा सूचीपूर्व्वकं यथास्थानं संस्थापनं कृतवान्। वङ्गदेशे उक्तवर्णानामुच्चारण-भेदाभावः। किन्तु वकार-द्वयस्याकारोच्चारणयोर्भेदो नास्ति पश्चिमादिदेशे वर्त्तते। किन्तु मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासविद्यावागीशधृता वकार-भेदिकैकप्राचीनकारिकास्ति। सा यथा,—

"उद्धूटौ यत्र विद्येते यो वः प्रत्ययसन्धिजः। अन्तःस्थं तं विजानीयात्तदन्यो वर्ग्य उच्यते" ॥

एतत्कारिकया सकलवकार-प्रभेदो न भवति। इति हेतोरहं धातूनां शब्दाकरत्वादोष्ठ्यदन्त्य-वकारादिधातुद्वारा परसाधनं कृत्वा वङ्ग-प्रदेशे-वकारद्वय-भेदं प्रकाशितवान् रेफयुक्तवर्णेषु रवर्णात् परं शब्द-सूचीमध्ये विन्यस्तवान् ॥

पूर्व्वतन-कोषकार-वर्गैः स्वस्वकोषे धातुसञ्चयो न कृतः शब्दमात्रसंग्रहः कृतः। किन्तु शब्दानामुत्पत्ति-स्थानं धातुः। अतएवाहं सर्व्वोत्तम-वोपदेवीय-धातुपाठ-कविकल्पद्रुमात् (१०५४) चतुःपञ्चाशदधिक-सहस्रसङ्ख्यक-धातून् संगृह्य एतत्कोषस्यान्तर्गतान् कृतवान्। तत्र १३९ अकारान्त-धातवः। २४ आकारान्त-धातवः। १८ इकारान्त-धातवः। २५ ईकारान्त-धातवः। ३३ उकारान्त-धातवः। १३ ऊकारान्त-धातवः। २१ ऋकारान्त-धातवः। १६ ॠकारान्त-धातवः। ६ एकारान्त-धातवः। २५ ऐकारान्त-धातवः। ५ ओकारान्त-धातवः। ५८ ककारान्त-धातवः। २१ खकारान्त-धातवः। २० गकारान्त-धातवः। २० घकारान्त-धातवः। ५० चकारान्त-धातवः। १८ छकारान्त-धातवः। ७२ जकारान्त-धातवः। २ झकारान्त-धातवः। ७१ टकारान्त-धातवः। १३ ठकारान्त-धातवः। ७६ डकारान्त-धातवः। १ ढकारान्त-धातुः। ५० णकारान्त-धातवः। ३१ तकारान्त-धातवः। २८ थकारान्त-धातवः। ७८ दकारान्त-धातवः। ३० धकारान्त-धातवः। २८ नकारान्त-धातवः। ३४ पकारान्त-धातवः। १५ फकारान्त-धातवः। ४५ बकारान्त-धातवः। २८ भकारान्त-धातवः। ३३ मकारान्त-धातवः। २१ यकारान्त-धातवः। ४२ रान्त-धातवः। ८३ लकारान्त-धातवः। ६८ वकारान्त-धातवः। ३८ तालव्यशकारान्त-धातवः। ११६ मूर्द्धन्यषकारान्त-धातवः। ६५ दन्त्यसकारान्त-धातवः। ५० हकारान्त-धात-वः। ४१ सौत्र-धातवः सन्ति। एषां मध्ये संख्याया एकढकारान्त-धातुरेवमेको लकारान्त-धातुर्नास्ति। सौत्र-धातूनां नियत-प्रयोगाभावः। एतत्समुदाय-धातुगणभेदे विभक्तीभूतत्वाद्धेतोर्धातु-पाठस्य गणसंज्ञा समभवत्। तन्मध्ये प्रसिद्ध-गणा दश। अवान्तर-गणा अनेके विद्यन्ते। यथा,—

भ्वाद्यदादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च। तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादि-चुरादयः ॥

इति दुर्गादास-विद्यावागीश-कृत-कविकल्पद्रुम-टीका धातुदीपिका ॥ उक्तगणे वोपदेव-विप्रेण अकाराद्यादि-धातुपाठ-क्रमेण अकारान्तादि-धातु-सकलं कथितवान्। किन्त्वहमेतत्क्रमानुगमनमकृत्वा निजकोष-रीत्यनुसारेण शब्दसूचीमध्ये धातुगणान् लिखितवान् ॥

साङ्केतिकवर्णचिह्नादीनां विवरणं।

एतत्पुस्तकस्य प्रतिपत्रस्य प्रत्येक-पृष्ठ-मध्यस्थाने पुष्परेखा-प्रदानेन द्विभागं कृत्वा तद्भागद्वये शब्दादिर्लिखितः। तथापि क्षुद्रशब्दादेश्चैकं अक्षर-पर्य्यन्तं तत्र भागद्वयोपरि विन्यस्तमभवत्। तद्दृष्टिमात्रेण पदपर-पर्य्यन्त-शब्द-स्थानपृष्ठाङ्को ज्ञातव्यो भविष्यति। तेनेष्ट-शब्दानामनायासेन लाभो भविता ॥

पुंलिङ्गस्य सङ्केतः "पुं"। स्त्रीलिङ्गस्य संक्षेपः "स्त्री"। क्लीवलिङ्गस्य चिह्नं "क्लीं"। वाच्यलिङ्गस्य अर्थात् त्रिलिङ्गस्य मध्ये "त्रि"। अव्ययशब्दस्यैक-देशस्य "अ" इत्यक्षरस्य ग्रहणं कृतं ॥

यस्मिन् स्थले एक-शब्द-घटकीभूत-संयुक्तवर्णाः पंक्तिद्वये पतितास्तज्ज्ञापनार्थं तत्प्रथमपंक्तिशेषे एका क्षुद्र-समरेखा (-) प्रदत्ता भूता ॥

एकार्थ-शब्दस्योत्तरं एवं प्रमाणस्य पूर्व्वं एका विषम-रेखा (।) प्रदत्ता। भिन्नार्थक-शब्दस्य एवं प्रमाणस्य परं विषम-रेखाद्वयं (॥) विन्यस्तं प्रथमकाण्डे क्वचिदस्य व्यतिक्रमो जातः ॥

समानार्थक-द्वि-त्र्यादि-शब्देष्वेकस्थले उपस्थितेषु तदुत्तरं तज्ज्ञापकं एवम्प्रकार-वेष्टन-चिह्नं " } " दत्तं ॥

विशेष्यशब्दानामवसानात् परं विशेष-शब्दार्थारम्भात् पूर्व्वञ्च पुष्पाकारचिह्नं (*) दत्तं। एवं विस्तारित-विषयान्तर्गत-प्रकरणभेदस्थले पुष्पा-कारेणाङ्कितं ॥

येषां प्रसिद्ध-शब्दानामुत्तरं तत्पर्य्याय-शब्दा लिखितास्तत्संख्यानामल्पपातः कृतः। तत्तोक्त-प्रसिद्ध-शब्दमेककालेन गणयित्वा तत्पर्य्याये द्व्यादि-संख्याङ्काः स्थापिताः ॥

पूर्व्वोदित-चतुःपञ्चाशदधिक-सहस्रसहस्र-धातूनां षट्चत्वारिंशद्गुणस्वरवर्णानां फलानि लिख्यन्ते ॥

अ:—अनुबन्धेषु मध्ये अकारः सुखोच्चारणार्थः। यथा धञ्ज मञ्ज क शायने इति ॥

आ:—निष्ठाभावादि-कर्म्मेट्। आकारेतो धातोर्भावे आदिकर्म्मणि च विहितायाः निष्ठाया वा इट्स्यादित्यर्थः। यथा इमिदा स्नेहे भावादिं इति मिन्नं मेदितं तेन। प्रमिन्नः प्रमेदितः वा। भावादिकर्म्मभ्यामन्यत्र निष्ठाया न इम् इत्यर्थः। यथा माहित इति भिन्नः मिन्नवान् ॥

इ:—नुम्‌वान्। वदिङ् स्तुत्यभिवादयोः। अतएवेदितो नुम् वन्द्यते विष्णुः॥

इर्—वा आङ्वान्। च्युतिर् क्षरणे इरितस्तु वेति अच्युतत् अच्योतीत्॥

ई:—अनिड्निष्ठः। दीपीङ् य दीपने। नेमडीश्वीति दीप्तः दीप्तवान्॥

उ:—क्त्वावेट्। चमु भक्षणे। पु क्त्वियुदित इम् इति चमित्वा चान्त्वा॥

ऊ:—वेट्कः। यस्य सामान्यविधिना इम्विहितः ऊदितः परस्य तस्य वा इम् इत्यर्थः। षिधू शिवे माङ्गल्ये। सेमूदिदिति असेधीत् असैत्सीत्॥

ऋ:—अङ्यह्रस्वः। अङि ञौ परे अङि परे अह्रस्वः ह्रस्वाभाववान्। यथा ढौकृङ् गत्यां। ञारङ्गह्रस्व इत्यत्र ऋदिद्वर्जनात् अडुढौकत्॥

ॠ:—वा अङि अह्रस्वः इत्यनुवर्त्तते। कणृ आर्त्तस्वरे। भ्राज भासेति अचीकणत्। अचकाणत्। येषां मतम्-स्वरानुबन्धः केचित् पठते केचिच्च पठते तेषां ह्रस्व-विकल्पनार्थोऽयमनुबन्धः॥

ऌ:—अङ्वान्। ऌगमॢ गत्यां। आम्लृद्युतपुषादेरिति अगमत्॥

ए:—सिचि अवृद्धिः। सिचि व्यांविहितषौ। ए कटे वृतौ इषि। ह्मयादेः श्वेम इत्यत्र एदिद्वर्जनात् अकटीत्॥

ऐ:—यजादिः ह्यात्। यजे ञौ देवार्चने। ध्ययवहेति जिः इयाज। यहस्वपादेरिति इज्यात्॥

ओ:—निष्ठातनः। निष्ठायास्तो निष्ठानः निष्ठातो नो यस्मात् स निष्ठातनः। रुजो ञौ भङ्गे। रुग्णाद्योदिदिति रुग्णः रुग्णवान्॥

औ:—अनिट्। औ गमॢ गत्यां। अचेरक्षेत्यत्र औदिद्वर्जनात् गन्ता॥

क:—चुरादिः। गणक संख्याने। चुर्भ्यो ञिर्म्मेति गणयति॥

कि:—चुरादिर्वा। पक्षे गणान्तरनियमाभावात् भ्वादिरित्यर्थः। युज कि संयमे योजयति योजति। यद्यपि चुरादिभ्यो ञिर्विकल्प्यते तथाप्यन्येषामनुरोधादिदमुक्तं। अन्येषां मते तु चुरादिभ्यो ञिर्नित्यः। तथापि युजप्रभृतिभ्यो वेति। स्वमते तु चुर्भ्यो ञिर्म्मेत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् चुरादिभ्यो ञिर्नित्यः। अत्र युज-प्रभृतिभ्यो वेति॥

ग:—क्र्यादिः। डु क्री ञ ग द्रव्यपर्य्यये। दिवश्नुतुदेति क्रीणाति॥

गि:—ध्वादिरपि। अपिशब्दात् क्र्यादिश्च। पू ञ गि शोधे। प्वादेः ह्रस्व इति ह्रस्वः पुनाति। अपूः स क्र्यादिः। पूवल्गितः स प्वादिः क्र्यादिश्च स्यात्। लू ञ गि छिदि लुनाति। लून्याद्योदिदिति लूनः लूनवान्। कॄ गॄ ध्या स्त्यादाभ्यादेरिति लूनिः॥

घ:—रुदादिः। ञिघर रुद रोदे। रुदोऽयोरत्सोम इति रोदिति। रुदाद्यसीति ईम् अरोदीत्॥

ङ:—तङ्वान् कर्त्तरि। कर्त्तरि वाच्ये तङ्वान् आत्मनेपदी। एध ङ वृद्धौ। तवमः पसे इति एधते॥

ज:—ज्वलाद्यः। ज्वल ज्ल चलत्विषोः। दुनीभूज्वलादेति णः ज्वालः। पक्षे पचादित्वादच् ज्वलः। एवं कुच ज रोधपर्णकौटिल्यसेचने। दुनीभू-ज्वलादेति णः कोचः। पक्षे कॄगॄज्ञा प्रीति कः कुचः॥

झ:—ज्वलाद्यः। इति केचित्॥

ञ:—आत्मने। आत्मने आत्मार्थे फलवति कर्त्तर्य्यात्मनेपदं अफलवति परस्मैपदमिति भेदः यज ञौ देवार्चायां यजते यजमानः यजति याजकः। चुरादेस्तु स्वार्थविहित-ञ्यन्ताकारेण ञित्वेऽपि उभयपदं न स्यात् अन्यथा ऊह ञक् वितर्के इत्यादे ञानुबन्धो व्यर्थः स्यात्॥

ञि:—वक्तः। क्त वर्त्तमाने क्तो यस्मात् स वक्तः। ञि ष्वा स्वप्ने। शार्यच्छ्वार्थञीच्छ्वौमादेरिति क्ष्विणो विष्णुरित्यर्थः॥

टु:—थ्वथुः। टु वेप चलने। ट्वितोऽथुरिति वेपथुः॥

ठ:—फणादिः। इति केचित्॥

डु:—त्रिमक्तुकः। डु कृ ञ करणे। ड्वितस्त्रिम इति कृत्रिमं॥

ण:—णत्वादिः। णश च निषेके। ञ णश भजेति णेशतुः ननशतुः केचिच्च ननंशिथ॥

त:—चरन्तः। चरन्तानां पृथग्गणविधानेनैव ज्ञाने सिद्धे ताननुबन्धोऽन्यत्राप्यन्यदादिषु ज्ञानार्थमित्यर्थः।

द:—तनादिः। तन दु ञ विस्तृतौ। तनुभ्यः इति तनोति। येस्तुक् तनादेरिति अतत अतनिष्ट अतथाः अतनिष्ठाः। क्षणण्वादिर्म्मानिनि ञ्यत्र॥

ध:—रुधादिकः। रुधिँर् ञि ञ आवृतौ। दिवश्नुतुदेति रुणद्धि॥

न:—स्वादिः। षु ञ अभिषवे। दिवश्नुतुदेति सुनोति॥

प:—मुषादिः। मुष प ञौ स्तेये। मुषग्रोपुषामिति मुष्णाति॥

भ:—क्षमादिः। क्षमुभिं क्षमे। दन्तोक्षमादेरीति क्षाम्यति॥

मि:—घटादिः। णिचिणमोर्दीर्घो वा। शीर्णे दीर्घञाम्। घट ष म ञ चेष्टे। मीज्ञेरध्रुमंदेति घटि घाटि घटं घटं घाटं घाटं। णिचि ह्रस्वः सोऽनुवर्त्तते। णिचि ञौ ह्रस्वः ह्रस्ववान्। घटादि ञमेति घटयति॥

मि:—वा। णिचि ह्रस्व इत्यनुवर्त्तते। चल मि च गतौ। ज्वल ह्वल ह्मल नमेति चलयति चालयति॥

य:—दिवादि:। दिवु जिगीषेत्यादौ। दिवस्तुदेति दीव्यति ॥

र:—वैदिक:। वेदेष्वेव प्रयुज्यन्ते न तु भाषायामित्यर्थ:। गार्लिस्तुतौ जन्मनि। जगाति ॥

न:—भ्वादिक:। भञ्जौ भक्षे। नुगन्तोऽप: भक्ति ॥

नि:—क्रादि:। क्रादेरदाद्यन्तर्गणत्वेन स्यात्तत्वाददादित्वसपकानुबन्धो न कृत:। अथवा नु: स्वपादिश्च निर्क्रादिरित्येकं वाक्यं। नु नि एतदुभयानुबन्धौ धातू तस्मात् स्वपादिक्रादीस्त:। चकारश्चोभयत्र समन्वयाददादौ चेत्यर्थ:। क्रादि: पृथक्गण इत्येके। अतएव पठन्ति च।

"क्राद्यदादौ जुहोत्यादिर्दिवादि: स्वादिरेव च। तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादिचुरादय:" ॥ इति।

क्रलि होमेऽदने। क्रादौ रे द्वि: जुहोति।

नु:—स्वपादिश्च। चकाराददादिश्च। स्वमते स्वपादे: प्रयोजनं नास्ति। दरिद्रतीत्यादौ स्वपादित्वादजादौ सार्वधातुके। आपुदात्तत्वमिति वोपदेव: ॥

व:—श्नादि:। श्न क्ष व श्न वर्मने। श्नप्नोनेम पे इति तेनैव परस्मैपदे वर्त्स्यति विदष्यति। आत्मनेपदे तु वर्त्स्यते विवर्त्स्यते। अन्यत्र विवर्तिषा विदत्सा ॥

म:—तुदादिक:। तुदौ क्ष म व्यथे। दिवस्तुदेति तुदति ॥

मि:—कुटादिश्च। चकारात् तुदादिश्च। कुटां धुमौ ञ्णिति इति नियमात् कुट मि कौटिल्ये इत्यादीनां अकुटीत् इत्यादौ न गुण:। नू मि स्वने इत्यादीनां अनुवीदित्यादिषु न वृद्धि:। अगुणत्वादुव् च ॥

य:—एदन्तवान्। आख्यातिकश्चाडनोऽप्यार्थं र्धदिति विशेषणं। स्वमते तूभयत्र ङ एव। श्रु श्रौ म पच पाके। श्रोवि पिपीति यथा ॥

ध:—जक्षादि:। जक्ष घ स्नु घ भक्षहासयो:। दिवक्र जक्षादीति दिसंज्ञायां सत्यन्तस्य सिद्धोऽद्देरिति न गुण अक्षत्। क्लीवे जक्षतोस्तु दे: मतुर्प इति जक्षति जक्षन्ति। आख्यातिकेऽन्तोऽन्तो देरिति जक्षति। अनुस् सिद्देरिति अजक्षु:। इति धातुदीपिकायां अनुबन्धफलनिरूपणं ॥

आदिकोषविवरणं।

सर्वेषां कोषाणामादि अग्निपुराणोक्ताभिधानं। तत्रादौ स्वर्गपातालादिवर्ग:। ततोऽव्ययवर्ग:। ततो नानार्थवर्ग:। ततो भूपुराद्रिवनौषधिसिंहादिवर्गा:। ततो नृब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रवर्गा:। शेषे सामान्यानि नामलिङ्गानि सन्तीति मया दृष्टं। अमरसिंहस्तु उक्ताग्निपुराणीयाभिधानस्य कस्यचित् कस्यचित् वर्गस्य व्यतिक्रमं कृत्वा तत्रोदित-सामान्य-नामलिङ्गानां विशेष्य-निघ्न-वर्गसङ्कीर्णवर्गाविति संज्ञां स्थापयित्वा अन्ते लिङ्गादिसंग्रहवर्गञ्च योगं कृत्वा स्वीयकोषं रचितवान्। एवं जटाधरोऽपि अमरकोषस्यानुकरणं कृतवान्। इति विरलप्रचार: ॥

प्राप्तकोषादिनामानि।

अत्राभिधाने सत्प्राप्तयद्यन्यकोषादित: शब्दादय: संगृहीतास्तेषां संज्ञा: यथानिर्दिश्यन्ते ॥

अमरसिंहकृतं ..	.. नामलिङ्गानुशासनं	.. १	पुरुषोत्तम देवकृत: ..	.. त्रिकाण्डशेष: ..	.. १५
अजयपालकृत: ..	.. नानार्थसंग्रह: ..	.. २	तत्कृता ..	.. हारावली ..	.. १६
नरसिंहकृता ..	.. नानार्थध्वनिमञ्जरी	.. ३	भरतमल्लिककृत: ..	.. मायप्रकाश: ..	.. १७
चक्रपाणिदासकृता ..	.. शब्दचन्द्रिका ..	.. ४	मथुरेशपण्डितकृता ..	.. शब्दरत्नावली ..	.. १८
जटाधराचार्यकृत: ..	.. पर्यायनानार्थकोष:	.. ५	महेश्वरवैद्यकृत: ..	.. विश्वप्रकाश: ..	.. १९
दण्डाधिनाथकृता ..	.. नानार्थरत्नमाला	.. ६	मेदिनीकरवैद्यकृता ..	.. नानार्थशब्दकोष:	.. २०
दुर्गादासविद्यावागीशकृता	.. धातुदीपिका ..	.. ७	रामेश्वरशर्मकृता ..	.. शब्दमाला ..	.. २१
धनञ्जयकविकृता ..	.. नाममाला ..	.. ८	रत्नमालाकारवैद्यकृता	.. कादेर्वेदार्थवैचित्र्यपर्यायरत्नमाला	२२
धरणिदासस्वामिकृत:	.. सारसंग्रहनामकानेकार्थसमुच्चय:	९	वोपदेवविप्रकृत: ..	.. कविकल्पद्रुम: ..	.. २३
नरसिंहनाम्नीरपण्डितकृत:	.. निघण्टुराज: अर्थात् राजनिघण्टु:	१०	श्रीमन्नमहाचार्यकृतं	.. वर्णाभिधानं ..	.. २४
नारायणदासकविराजकृत:	.. राजवल्लभ: ..	.. ११	श्रीरामशर्मकृत: ..	.. उणादिकोष: ..	.. २५
पद्मनाभदत्तमिश्रकृत:	.. भूरिप्रयोग: ..	.. १२	सिद्धान्तकौमुदीर्वालमनोरमाकारकृते	उणादिवृत्ती ..	२६।२७
पुरुषोत्तमदेवकृत: ..	.. एकाक्षरकोष: ..	.. १३	हलायुधभट्टकृता ..	.. अभिधानरत्नमाला	.. २८
तत्कृत: ..	.. द्विरूपकोष: ..	.. १४	हेमचन्द्रजैनकृत: ..	.. अभिधानचिन्तामणि:	२९

अप्राप्तकोषनामानि।

एतद्भिन्नानेकप्राचीनाभिधानानि सन्ति। यद्यपि तानि मया अप्राप्तानि तथापि तेषां मध्ये कतिपयकोषाणां प्रयोजनमात्राणि अमरटीकाएतानि आप्तादितानि। एवं त्रिकाण्डशेषटीकायां तत्तत्कर्माभिधानानां शब्दा: समाहृता:। उक्तकोषद्वयशब्दानां शब्दकल्पद्रुमाभ्यन्तरितत्वेन बहुनामकप्राचीनकोषाणां शब्दा: एतत्कोषान्तर्गता भवन्ति।

विश्वधृतप्राचीनकोषाः ।

कोष	संख्या
भोगीन्द्र	१
कात्यायन	२
साहसाङ्क	३
वाचस्पति	४
व्याडि	५
विश्वरूप	६
मङ्गल	७
शुभाङ्ग	८
वोपालित	९
भागुरिरचितकोषाः	१०

मेदिनीधृतप्राचीनकोषाः ।

कोष	संख्या
उत्पलिनी	१
शब्दार्णवः	२
संसारावर्त्तः	३
नाममालाख्यः	४
वररुचि	५
शाश्वत्	६
रन्तिदेव	७
रत्नापरनामभद्र	८
गोवर्द्धन	९
रभसपाल	१०
रुद्र	११
अमरदत्त	१२
गङ्गाधर	१३
वाभट	१४
माधव	१५
धर्म्म	१६
तारपाल	१७
वामन	१८
चन्द्र	१९
विक्रमादित्य	२०
जैनिरचितकोषाः	२१
पाणिनिपदानुशासनञ्च	२२

एतदन्ये बहवस्तत्प्रतिष्ठितकोषाः सन्ति ॥

सम्प्राप्तामरकोषटीकानामानि ।

अमरकोषस्य अतिप्रामाणिकः सुप्रसिद्धश्च । तस्मात् बहुतरटीकाकारैरस्य नानाविधा टीका कृता । तन्मध्ये कतिपयतट्टीकानां प्रमाणानि शब्दकल्पद्रुमे दत्तानि । किन्तु तत्समुदायटीकाकृन्नामानि टीकानामधेयानि चाहं व्यक्तीकरोमि ॥

टीका	संख्या
क्षीरस्वामी	१
सुभूतिः	२
बृहच्चन्द्रः	३
कलिङ्गः	४
कोङ्कटः	५
सर्व्वधरः	६
राजदेवः	७
गोवर्द्धनः	८
सात्त्विकः	९
भोजराजः	१०
माधवी	११
मधुमाधवी	१२
सर्व्वानन्दः	१३
अभिनन्द	१४
मल्लिनाथः	१५
रायमुकुटमणिः	१६
नीलकण्ठः	१७
अव्ययः	१८
मनोरमा	१९
मर्यादिकः	२०
कोलाहलाचार्य्यः	२१
श्रीधरस्वामी	२२
रामतर्कवागीशः	२३
नयनानन्दः	२४
विद्याविनोदः	२५
रघुनाथचक्रवर्त्ती	२६
व्याख्यामृतः	२७
टीकासर्व्वस्वः	२८
सन्देहभञ्जिका	२९
रामाश्रमामरकोषमाधुरीदीक्षित- कृता व्याख्यासुधीः	३०
अच्युतोपाध्यायकृतव्याख्या- प्रदीपः	३१
मथुरेशविद्यालङ्कारकृता सारसुन्दरी	३२
नारायणचक्रवर्त्तिकृता पदार्थ- कौमुदी	३३
रमानाथविद्यावाचस्पतिकृत- त्रिकाण्डविवेकः	३४
भरतमल्लिककृता मुग्धबोध सम्मता टीका	३५

एतद्भिन्ना अपि टीका वर्त्तन्ते ॥

अथाधुनाविषयकन्दं शब्दसिन्धुमुक्तरत्नं विज्ञापयामि ।

कोषगणातिरिक्तनानाशास्त्रीयशब्दप्रमाणप्रयोगोपाख्यानादीनि । चातुर्वैदिकषाड्दर्शनिकमतविवरणपदार्थतत्त्वोपासनाज्ञानकाण्डमन्त्रनिरूपण-वेदाङ्गप्रमाणादीनि । शाब्दिककाव्यालङ्कारिकछान्दसिकसम्बन्धिमाधवानामसनोदाहरणविषयकाण्डसमरातिस्वादयः । श्रौतगार्ह्यस्मार्त्तधर्मकर्मनानाविध-नपण्डायभागाभीष्टसंस्कारप्रायश्चित्तोदाहरणतिथिनिर्णयप्रभृतिदुर्गोत्सवादिव्यवहारपद-चतुष्पाद्व्यवहारादिकाल्यादिप्रमाणनिर्णयधर्मशास्त्रमताधिकारविवेचन-नित्यनैमित्तिकश्राद्धादिविषयगदीपनिकाचारानामपुरुषोत्तमादिमाहात्म्यतीर्थकृत्यकर्मविपाकदानधर्माधिकारनिर्णयसंग्रहा-दयः । पौराणिकतान्त्रिकवर्णनषट्कर्मध्यानतर्पणपूजामुद्रामन्त्रयन्त्रजपहोमाभिषेकध्यानकवचमाहात्म्यभुवनकोषनक्षत्रादिमहामहोदेवी-प्रभेदपीठपर्वतनदीतीर्थवर्णनमधर्मवर्णनमण्डलसुमेरुवर्णनदानविधिमाहात्म्यनिरूपणदुर्गपुरमन्दिरमूर्त्तिप्रतिष्ठाप्रमाणादीनि । ज्यौतिषिक-पैङ्गलिकतान्त्रिकयोगकरणसंक्रान्तिमासपक्षपर्वदशाकालदण्डनक्षत्रधूमकेतुग्रहपुरुषादिशुभाशुभलक्षणसामुद्रिकाङ्गलक्षण-व्यवहारसम्बन्धभुजगोनसगोमद्रोणादीनि । आयुर्वेदीयरसायनशारीरस्थाननिदानपूर्वकचिकित्साप्रयोगौषधद्रव्यगुणपाकमानादय-श्चपथ्यापथ्यनाडीमूत्रजिह्वापरीक्षादयः । गान्धर्ववेदीयसप्तस्वरतालग्रामरागादीनि । धानुष्कअस्त्रशस्त्रप्रयोगनिरूपणादीनि । युक्तिकल्पतरुपुराणनीतिशास्त्रप्रमाणादि पाकशास्त्रादयः । पदकौमुदीयपदप्रमाणप्रयोगावलीप्रभृतीनि । कुमारसम्भवादिकाव्यप्रमाणादीनि च शब्दकल्पद्रुमे मया समाहृतानि । पातञ्जलानि तानि परिशिष्टे प्रदत्तानि । तत्सदृशानामानि बहुरुपिणा नोक्तानि । सर्व्वाणि शब्दजनुष्म पारगमनं दुष्करतरं । तदुक्तं कलापसुबोधटीकायाम् ।

अदय भाष्यवाद दुग्धपीतधियाबुधौ । कि शब्दाम्बुधेः पारं जिगन्ते शास्त्रतः ॥

परिशिष्टकरणकारणम् ।

अस्मिन् सप्तकाण्डात्मकशब्दकल्पद्रुमपुस्तके ये ये शब्दार्थप्रमाणप्रयोगादयः पूर्व्वं प्राप्त्यभावेन न संगृहीताः। अथवा भ्रमवशात् पतिताः। एवं यस्य यस्य रोगस्य निदानमात्रं लिखितं तत्तदौषधानि न लिखितानि। एवं येषां शब्दानां अमरातिरिक्तकोषोक्तपर्य्यायशब्दसङ्कलनं न कृतं। तथा ईकारोकारणकारादिवर्णयुक्तकतिपयशब्दानां मुद्राङ्कनप्रमादेन स्खलनं जातं। एवं भकाराद्यादिवर्णकारादिपर्य्यन्ताधातूनां सकर्म्मकाकर्म्मकपरस्मैपदात्मनेपदादयः पुरा न लिखिताः। एतत्सर्व्वमवशिष्टं परिशिष्टमध्ये लिपिबद्धीकरिष्यामि। अतःपरमेतत्परिशिष्टीयापुनरुक्तशब्दादीन् प्रागुक्तसप्तकाण्डीयशब्दसमूहमध्ये यथास्थानं स्थापयित्वा ग्रन्थसमाप्तौ मङ्गलाचरणबीजं परिशिष्टकरणकारणञ्च लिखित्वा एतत्पुस्तकस्य प्रथमकाण्डस्य पूर्व्वं योजिते पुनर्मुद्राङ्कने कृते एष कोषः सुसम्पूर्णो भविष्यति। किञ्च पश्चिमदेशीयलोकानां महोपकाराय देवनागराक्षरेण एतत्कोषमुद्राङ्कनार्थं पाश्चात्यमहन्मुख्यानां समागतिर्बहुशः प्रार्थयन्ते। किन्तु तत्प्रार्थनापूरणे मदीयायुषोऽनुकूलतायां सन्दिहानो विरतोऽस्मि। यद्यपि कश्चित् विद्वान् किम्वा विषयी स्वीयलाभार्थं मत्कृतैतद्ग्रन्थाधिकारं यथारीति गृहीत्वा अस्मिन् कर्म्मणि प्रवर्त्तेत तत्र ममापत्तिर्नास्तीति ॥

शाके वह्निसमुद्रशैलधरणीमानेऽरुणे कर्कटे, याते खाग्निमिताब्दतः परमसौ सच्छब्दकल्पद्रुमः ।
काण्डैः सप्तभिरन्वितो भगवतोऽनुकम्पातः, पूर्णतां प्राप्तो दूषणमस्ति किञ्चिदिह चेत् सत् क्षम्यतां साधुभिः ॥

अथ सर्व्वोपासकसम्मतमङ्गलाचरणोनविंशतिपद्यानि ।

वेदा वदन्ति यं सत्यमानन्दमद्वितीयकम् ।
तथाप्यनन्तैकरूपमवाङ्मनसगोचरम् ॥
सर्व्वातीतं सर्व्वगतं चिदेकरसमेव च ।
देशकालापरिच्छिन्नमपारमपि सौभगम् ॥
सर्व्वपक्षमपाणिञ्च सर्व्वेषां दर्शकं तथा ।
अश्रवणमपि श्रोत्रहीनं श्रोतारकं पुनः ॥
अचिन्त्यमपि सर्व्वज्ञं सर्व्वेषाञ्च नियामकम् ।
सर्व्वशक्तियुतं सृष्टिस्थितिप्रलयकारकम् ॥ १ ॥
तथोपनिषदा यं हि शुद्धबुद्धस्वभावकम् ॥ २ ॥
कपिलाद्यादिविद्वांसं सिद्धं यं कापिला विदुः ॥ ३ ॥
क्लेशकर्म्मविपाकाशयापरामृष्टमेव यं ।
निर्म्माणकायमास्थाय सम्प्रदायप्रवर्त्तकम् ॥
तथानुग्राहकमपि प्रभाषन्ते पतञ्जलाः ॥ ४ ॥
लोकवेदविरुद्धैर्यं निर्लेपञ्च स्वतन्त्रकम् ॥
महापाशुपताः सर्व्वे भजन्ति सततं भुवि ॥ ५ ॥
शैवाः शिवं यं वदन्ति वैष्णवाः पुरुषोत्तमम् ॥ ६ । ७ ॥
पितामहमिति प्रायः पौराणिकजना विदुः ॥ ८ ॥
याज्ञिका यज्ञपुरुषं सर्व्वज्ञमिति सौगताः ॥ ९ । १० ॥
निरावरणमित्येव प्रभाषन्ति दिगम्बराः ॥ ११ ॥
यमुपास्यत्वरूपेण ईरितं हि निरन्तरम् ॥
मीमांसका वै भाषन्ते चार्व्वाकाः प्रवदन्ति यं ।
लोकानां व्यवहारेण सिद्धं सन्ततमेव च ॥ १२ । १३ ॥
यावदुक्तोपपन्नं हि न्यायज्ञाः सम्प्रचक्षते ॥ १४ ॥
श्लिष्टिनो विश्वकर्म्मेति यं भणन्ति सुनिश्चितम् ॥ १५ ॥
शाक्ता वदन्ति यं नित्यामाद्यामप्रकृतिरूपिणीम् ॥ १६ ॥
सौराः सोऽयं सूर्य्यं गाणपत्या गणेश्वरम् ॥ १७ । १८ ॥
रामानुजा यं वदन्ति विशिष्टाद्वैतवादिनः ।
लक्ष्मीनारायणं भक्ताधीनं निखिलेश्वरम् ॥ १९ ॥
निम्बादित्यादयः माध्वाचार्य्याद्या द्वैतवादिनः ।
विष्णुं सशक्तिं सन्मूर्त्तिं यथाशक्तिं भजन्ति तम् ॥ २० ॥
रामानन्दा रामचन्द्रं भक्तानुग्रहकारकम् ।
सीतया सहितं प्रोचुर्यं नित्यं नित्यविग्रहम् ॥ २१ ॥
श्रीमन्माध्वानुयायि श्रीनित्यानन्दादिवंशजाः ।
गोस्वामिनो नन्दसूनुं श्रीकृष्णं प्रवदन्ति यं ॥ २२ ॥
कायेन मनसा वाचा भक्त्या च प्रणिपत्य तम् ।
श्रीराधाकान्तदेवेन राजाक्षिनयप्रजः ।
शब्दादीन्यवशिष्टानि संगृह्य सङ्गमादरात् ।
परिशिष्टः शब्दकल्पद्रुमस्य क्रियतेऽधुना ॥

अथ ग्रन्थप्रतिज्ञानपद्यश्लोकाः ।

शब्दकल्पद्रुमग्रन्थे सप्तकाण्डमयेऽखिले ।
येषामेव हि शब्दार्थपर्य्यायाणां तथैव च ॥
प्रमाणानां प्रयोगाणां धातुसम्बन्धिनां पुनः ।
यदौषधवचनानाञ्च चिकित्सानां तदस्य च ॥
न संग्रहोऽभवत् पूर्व्वं पर्व्वकारणकृततः ।
तेषां सङ्कलनायास्मिन् परिशिष्टे करोम्यहम् ॥

तथा वेदनिघण्ट्वाख्यः पञ्चाध्यायसमन्वितः ।
वैदिकानां शब्दानामतिप्राचीनकोषकः ॥
सर्वत्र देशे विरलप्रचारत्वेन सद्भुतः ।
पर्यायशब्दसन्दोहः केनापि कोषकारिणा ॥
न संगृहीतस्तद्धेतोर्दुर्लभोऽद्भुत एव च ।
प्रायो वैदिकशब्दार्थो बोधगम्यो भवेद्यदि ॥

अतस्तत्प्रथमाध्याये द्वितीये च तृतीयके ।
येषां स्थितानां शब्दानां पर्यायान् परिशिष्टगान् ॥
करिष्याम्यत्र लिखे हि तेषां वर्गस्तु नाम च ।
तथा सङ्ख्या विलिख्यन्ते लोकानां ज्ञानहेतवे ॥
चतुर्थे पञ्चमाध्याये यदस्ति पदवृन्दकम् ।
तत्पर्यायस्य बोधस्य चाभावान्नात्र गृह्यते ॥

तत्र प्रथमाध्याये ४१४ नामानि यथा ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	पृथिवीनामधेयानि ..	२१
२	हिरण्यनामानि.. ..	१५
३	अन्तरिक्षनामानि ..	१६
४	साधारणनामानि ..	६
५	रश्मिनामानि.. ..	१५
६	दिङ्नामानि	८
७	रात्रिनामानि.. ..	२३
८	उषोनामानि ..	१६
९	अहर्नामानि	१२
१०	मेघनामानि	३०
११	वाङ्नामानि	५७
१२	उदकनामानि ..	१००
१३	नदीनामानि	३७
१४	अश्वनामानि	२६
१५	आदिष्टोपयोजनानि	१०
१६	ज्वलतिकर्माणः ..	११
१७	ज्वलतो नामधेयानि	११

इति वेदनिघण्टौ प्रथमाध्यायः ॥

द्वितीयाध्याये ५१६ नामानि ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	कर्मनामानि	२६
२	अपत्यनामानि ..	१५
३	मनुष्यनामानि	२५
४	बाहुनामानि.. ..	१२
५	अङ्गुलिनामानि ..	२२
६	कान्तिकर्माणः ..	१८
७	अन्ननामानि	२८
८	अत्तिकर्माणः ..	१०
९	बलनामानि	२८
१०	धननामानि	२८
११	गोनामानि	९
१२	क्रुध्यतिकर्माणः ..	१०
१३	क्रोधनामानि.. ..	११
१४	गतिकर्माणः.. ..	१२२
१५	क्षिप्रनामानि.. ..	२६
१६	अन्तिकनामानि ..	११
१७	संग्रामनामानि ..	४६
१८	व्याप्तिकर्माणः ..	१०
१९	वधकर्माणः	३३
२०	वज्रनामानि	१८
२१	ऐश्वर्यकर्माणः ..	४
२२	ईश्वरनामानि ..	४

इति वेदनिघण्टौ द्वितीयाध्यायः ॥

तृतीयाध्याये ४१० नामानि ।

वर्गः	नाम	सङ्ख्या
१	बहुनामानि	१२
२	ह्रस्वनामानि.. ..	११
३	महन्नामानि	२५
४	गृहनामानि	२२
५	परिचरणकर्माणः ..	१०
६	सुखनामानि	२०
७	रूपनामानि	१६
८	प्रशस्यनामानि ..	१०
९	प्रज्ञानामानि.. ..	११
१०	सत्यनामानि	६
११	पश्यतिकर्माणः ..	८
१२	उत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नानाय ..	९
१३	उपमानामानि ..	१२
१४	अर्चतिकर्माणः ..	४४
१५	मेधाविनामानि ..	२४
१६	स्तोतृनामानि.. ..	१३
१७	यज्ञनामानि.. ..	१५
१८	ऋत्विङ्नामानि ..	८
१९	याच्ञाकर्माणः ..	१७
२०	दानकर्माणः	१०
२१	अध्येषणाकर्माणः ..	४
२२	स्वपितिकर्माणः ..	२
२३	कूपनामानि	१४
२४	स्तेननामानि	१४
२५	निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि..	६
२६	दूरनामानि	५
२७	पुराणनामानि ..	६
२८	नवनामानि.. ..	६
२९	द्विश उत्तराणि नामानि	२६
३०	द्यावापृथिव्योर्नामधेयानि	२४

इति वेदनिघण्टौ तृतीयाध्यायः ॥

चतुर्थाध्याये २७८ पदानि ।

वर्गः	पदं	सङ्ख्या
१	जहा इत्यादिपदानि	६२
२	सस्निमित्यादिपदानि	८४
३	आशुशुक्षणिरित्यादिपदानि	१३२

इति वेदनिघण्टौ चतुर्थाध्यायः ॥

पञ्चमाध्याये १५१ पदानि ।

वर्गः	पदं	सङ्ख्या
१	अग्निरित्यादिपदानि	३
२	द्रविणोदा इत्यादिपदानि	१३
३	अश्व इत्यादिपदानि..	३६
४	वायुरित्यादिपदानि ..	३२
५	श्येन इत्यादिपदानि..	३६
६	अश्विनावित्यादिपदानि	३१

इति वेदनिघण्टौ पञ्चमाध्यायः ॥

अथ ग्रन्थस्थानुक्रमणिकादिविशेषाभावकारणं वृत्तद्वयम् ।

ग्रन्थस्यानुक्रमणिका शब्दानामालयस्य च । परिशिष्टस्य करणे कार्यादिकमेव हि ॥
पूर्वं सप्तमकाण्डोपसंहारे प्रकीर्तितम् । अतो न लिख्यतेऽत्रैव पुनरुक्तिभयान्मया ॥

अथास्य सम्पादकस्य ग्रन्थीयसहायकग्रन्थादिविषयकशुद्धपद्यानि ।

इदानीं परिशिष्टोऽयं समाप्तः शब्दकल्पकः ।
यस्मादयम्मुद्रणाद्यनुक्रमणभण्डिताः ॥
अनवधानमस्माकं नामरूपादिवाहनम् ।
तथैव च मया यत्नपाठ्यं स्वल्पमादृत ॥
किन्तु यो विषयमात्रं नालमन्यो मनोगतः ।
नायो ज्ञानाभावोऽस्मिन्पदेव निशामितः ॥
यतो परिशिष्टोऽयमस्मिन्नेव संयुतम् ।
देवनागरवर्णेन कल्पकद्रुमं पुनः ॥
कुत्रचित्तं स्फुरन्ति यद्येतानि यदेव च ।
तत्र सकाशादोषाणामनुकारो भविष्यति ॥

अथ ग्रन्थकर्तुर्वंशवर्णनश्लोकाः।

आसीत् श्रीहरिदेवाख्यः श्रीहरेर्मन्त्रजापकः।
कायस्थानां कुले देववंशमध्योद्भवहेतुकः॥
मुर्शिदाबादनगरासन्ने सुजनपालकः।
कर्णसुवर्णनामधेयग्रामे वासकारकः॥
सदा हरिपदाम्भोजयुगलध्यानकारकः।
मौद्गल्यगोत्रसंजातानामेव वीजाभिधानकः॥ १॥
तस्य दुर्गावरो नाम सुतः सर्वगुणान्वितः। २।
तस्मादिन्द्रेश्वरो जातस्तस्य विश्वेश्वरः सुतः॥ ३। ४॥
सदानन्देन संपूर्णः पूर्णानन्दोऽभवत्ततः। ५।
खानोपाधियुतस्तस्य पीताम्बर इति स्मृतः॥
सदग्रामनिवासिनिमाङ्कान्यपीताम्बरेति च।
विख्यातो भुवि सर्वत्र गोष्ठीपतिवरः स च॥ ६॥
दुर्योधनस्ततस्तस्मात्तस्माच्च कृष्णनन्दनः। ७। ८।
चत्वारस्तनयास्तस्य चतुर्वर्गनिवासिनः॥
प्रथमः शिवदासाख्यश्चौपपिण्डनामतिसंयुतः।
सनुयोनामके देशे वासस्तेन सदा कृतः॥
नित्यानन्दो द्वितीयस्तु रायोपाधिः सुविश्रुतः।
कलमीरपुरवासी नित्यानन्देन पूरितः॥
चतुर्भुजस्तृतीयो यः सोऽपि रायोपदाहृतः।
नानाधामकृताश्रमचतुर्भुजपदान्वितः॥
चतुर्थः श्रीनाथरायो भुवि पुण्यपरायणः।
सदा श्रीनाथचरणाम्भोजार्चनपरायणः॥ ९॥
नित्यानन्दात्मजः श्रीमान् श्रीमन्तेतिसमीरितः॥१०॥
चण्डीचरणस्य पुत्रश्चण्डिकापूजने रतः॥ ११॥
तस्मात् परमानन्दः परमानन्ददायकः॥ १२॥
काशीनाथश्च विजयरामभ्रातृकुमारकः।
ज्येष्ठस्तु मल्लिकोपाधी रायोपाधिः कनिष्ठकः। १३।
विजयरामभ्रातुः कृष्णानन्दोऽदिसार्थकः॥ १४॥
रघुनन्दनदेवस्यात्मजः परिकीर्तितः। १५।
विद्याधरस्तस्य सूनुः रायोपाधिसमागतः॥
आदौ नाजिरपदप्राप्तो नित्यावासकृतस्ततः। १६।
तस्यात्मजो हरिहरो जातो वन्दिहरान्वितः॥१७॥
षट् सुतास्तस्य विज्ञेयाः सर्वलोकप्रशंसिताः।
ज्येष्ठस्तु यादवानन्दः सदा यादवसेविता॥
द्वितीयो रामचन्द्राख्यस्तृतीयो मञ्जुलो मतः।
देवीदासस्तुरीयोऽभूत् मजुमदार उपाधितः॥
परोपकारनिरतः सदा बन्धुभिरादृतः।
गुडागाडादिदेशानां कानुनगोपदमागतः॥
स च तस्मिन् जनपदे कर्णसुवर्णसमागतः।
उत्थाय वासमकरोत् पुत्रदारादिभिर्युतः॥
दुर्गादासः पञ्चमस्तु सदा दुर्गाप्रपूजकः।
षष्ठस्तु माधवानन्दः सर्वानन्दप्रदायकः॥ १८॥
देवीदासमजुमदारतनयाः षट् प्रजाश्रुताः।
गौरीकान्तो ज्येष्ठपुत्रः स च वंशविवर्जितः॥
चण्डीचरणसंज्ञस्तु मध्यमश्चण्डिकार्चकः।
तृतीयः पुण्डरीकाक्षः महानाथश्चतुर्थकः॥
महावन्याहृतो यो हि पदे पैत्रे नियोजितः।
सरकारोपाधियुतो राजेन्द्रः पञ्चमः सुतः॥
कामारपोलग्रामान्तर्ग्रामक्षेत्रे निर्मितः।
कनिष्ठो रुक्मिणीकान्तो बहुभिर्ज्ञानिभिर्वृतः॥
गुडागाडाप्रदेशे तु पञ्चग्रामे स्वधिष्ठितः।
स च केशवरायस्य सचिवस्य नियोजितः॥
समाप्तव्यवहारस्य विख्यातस्य समन्ततः।
तद्देशाधिपते राज्ये नवाबेन नियोजितः॥
अपभ्रष्टवहाराद्य सद्राज्यगमने रतः।
अतोऽस्मिन् भूतले लोकैर्यवक्तेति कीर्तितः॥ १९॥
तस्यैव तु कनिष्ठस्य चत्वारो देहसम्भवाः।
धार्मिकाः कर्मकुशला लोके संप्राप्तगौरवाः॥
ज्येष्ठो रामेश्वरः पैत्र्यं पदं प्राप्तः कृतश्रमः।
महावन्याहृतस्तेषु कृष्णरामस्तु मध्यमः॥
राजारामस्तृतीयस्तु तेषां रुद्रेश्वरोऽन्तिमः।
अनपत्यतया सोऽपि रुद्राराधकसत्तमः॥ २०॥
रामेश्वरस्य षट् पुत्रास्तेषां ज्येष्ठो महागुणः।
रामचन्द्रस्तथा रामचरणो मध्यमः पुनः॥
तृतीयो रघुनाथाख्यः श्रीरामस्तु तुरीयकः।
रामकेशवनामा च पञ्चमः केशवार्चकः॥
सत्तरामाभिधः षष्ठो भगवान् मतिमान् यतः।
एषां ज्येष्ठः कनिष्ठश्च वंशाभावमुपागतः॥ २१॥
मध्यमो रामचरणो गुणैर्बहुभिरन्वितः।
बक्सीपाधियुक्तो गोविन्दपुरसंस्थितः॥
स च हिन्दुनीतिमोक्षशास्त्रविशारदसर्वज्ञः।
अतस्तस्य तदा राज्ञः कारादाने नियोजितः॥
कटकादिप्रदेशस्य नवाबस्यानुमततः।
देवानीसंज्ञकपदं प्राप्तवान् बहुमानितः॥
बहुभिर्वर्णिभिः सार्द्धं मेदिनीपुरमध्यतः।
संप्राप्तं तत्सुखं कृत्वा रत्नमध्ये निपातितः॥ २२॥
देवाश्रमामरारण्यपरहंसमहाशयान्।
समुत्थाप्यानयः पुत्रा धर्मेषु प्रणामयान्॥

थ्यवहक्तापाधियुक्तो रामसुन्दर श्रादिम: ।
सिद्धान्तौपधदानेन गणनीय: स चायिम: ॥
पञ्चकोटादिदेशे सोऽभवद्ध्यत्तमत्तम: ।
माणिक्यचन्द्रदेवश्च मध्यम: पुण्यसत्तम: ॥
अष्टर्षिधरणीचन्द्रमाणे ह्रिजरिहायने ।
दिल्लीश्वरप्रसादेन सम्प्राप्तौ तौ शुभक्षणे ॥
फरमाननामकलिपिं रायोपाधिं तथैव च ।
सन्मुख्यानां सहस्रं सादिपञ्चशतमेव च ॥ * ॥
कनिष्ठो नवकृष्णाख्यदेवो जातो गुणाकर: ।
आसीत् किलकिलाकृपामरावत्यां पुरन्दर: ॥
रूपवान् धनवान् मान्यो वदान्य: पण्डिताश्रय: ।
कुलशीलादिसम्पन्नो गोष्ठीपतिमहाशय: ॥
रसेषुसिन्धुशुभ्रांशुमाने हरेजिहायने ।
कोम्पानिना सुर्त्तिपदे नियुक्तोऽसौ शुभे दिने ॥
सोऽभवत् कारणं तत्रां यद्राज्यस्य शासने ।
तत: किलकिलापुर्य्यां वाणिज्यकार्य्यसाधने ॥
स्थितान् हरेजनिचयान् नवाबो बलसाश्रित: ।
सेराजद्दौलाभिधानो दूरीकृत्य गतक्षत: ॥
अथ तत्परर्यं तु कर्णेल् क्लाइव् महाबल: ।
आगत्य नवकृष्णेन सुर्न्सिना सहित: किल ॥
योद्धुं ययौ नवाबेन सार्द्धं स्वबलसंहत: ।
गत्वा पलाशिग्रामे स युद्धं हत्वाजयत् तत: ॥
धरणीरसशशीन्दुमिते हरेजिवत्सरे ।
काससाम्नीपालनामा नवाबोऽभूत्तत: पुरे ॥
स एवरेजपक्षीयान् प्रधानराजपूरुषान् ।
निहत्य साधयामास निखिलान् स्वमनोरथान् ॥
सेजर् आदम् तत: शीघ्रं सार्द्धं तेनैव सुन्सिना ।
गत्वा हृदयनामाख्यां रणं कृत्वा दुरात्मना ॥
विजित्य बलशस्तं तं नवाबं सेनया सह ।
निष्कण्टकमिदं राज्यं कृतवान् स भयापह: ॥
बाणर्तुसिन्धुशशधरमितहरेजिवत्सरे ।
भत्वा गवर्णरो सार्द्धं क्लाइव् किलकिलापुरे ॥
समेत्य सुर्न्सिना सार्द्धं परामृश्य च विस्तरं ।
आपरामौमासमेत्य नवाबं मतिमत्तरं ॥
वसुदेवस्य च सुजादारं हत्वा तत: परं ।
सोसफुफ्फुनामानमतिर्दुक्षमता वरं ॥
तं नादेरसहारारं चकार गुणसागरं ।
पञ्चविंशतिलक्षन्तु मुद्राणां कृतवान् स्थिरं ॥
तद्योद्धंव्यार्थं म्यवस्थं तत: क्लाइव् गुणाकर: ।
तेनैव सुन्सिना सार्द्धं दिल्लौ गत्वा च स्थान: ॥
शाहालमभूपाद्दाहेन नवाबेन च धीमता ।
सुजाद्दौला नामकेन स सन्धिमकरोत् सदा ॥
अष्टाब्धिचन्द्रभूमाने हिजरिसंवत्सरे तत: ।
शौपालस्य द्वितीयाहे नवकृष्णाय तोषत: ॥
श्रीशाहानमबादशाहो फरमानाख्यलिपिं मुदा ।
दत्तवान् यत्र लिखितं दिल्लीशेन सुसम्पदा ॥
सहस्रपञ्चकस्यैव सम्भवानां हि सादिनां ।
सहस्रत्रितयं वीर्य्ययुतानां शीघ्रगामिनां ॥
उत्तमं शिविकायानं भास्वरेण सुशोभितं ।
नकाराख्यं वाद्ययन्त्रं ध्वजं सोङ्गलिशोभितं ॥
राजवाहादुरोपाधि मानहृद्वियमस्करं ।
कृपया दत्तवानस्मै बहुमानपुर:सरं ॥
सुजाद्दौला नवाबस्य समीपात् राजयोग्यकं ।
खेलातनामकं प्राप्तो वसनं भूषणादिकं ॥
तस्मिन् वर्षे स भूपालो नवकृष्णोऽतिधीमते ।
नवदीपाधिपश्रीलकृष्णचन्द्राय भूभृते ॥
महाराजेन्द्रवाहादुरोपाधिं मानवृद्धिम: ।
दापयामास शाहालम् बादशाहसमीपत: ॥
तत: स सहितो सार्द्धं क्लाइवेन महात्मना ।
काशीधाम समागम्य सम्भवाशी महामना: ॥
महाराजोपाधिकश्रीबलवन्ताख्येन च ।
सिंहेन हि मुखे वाराणस्या: सुनियमं स च ॥
कृत्वा त्रिविधशाखायां मान्यमन्दिरमाप्त: ।
नवकृष्णेश्वरं लिङ्गं स्थापयामास भक्तित: ॥
तत: पाटनानामदेशे महाराजेन तत्र च ।
सेताबरायेण सह सुखे मेहारकस्य च ॥
कृत्वा सुनियमं तत्र तेनैव सहितो हि स: ।
कलिकाताख्यनगरे समायातो गतालस: ॥
तत्पश्चात्तत: क्लाइव् कोमसिद्धं चवान् पदं ।
देवानोमंत्रकं तस्मै राज्ञो बहुमतादरं ॥
रसर्तुसिन्धुभूमाने हरेजिहायने पुन: ।
शाहालम्बादशाहस्य सानुकम्प महात्मन: ॥
समीपत: फरमानार्द्धलिपिमासीय यत्नत: ।
तस्मै राज्ञो ददौ सौख्य सोनदे तस्य धीमत: ॥
यत्राप्तोदं विनिर्मित दिल्लीशेन स्मा: सर्वं ।
सम्भवानां षट्सहस्रं सहस्राणां चतुर्दशं ॥
सादिनाञ्च महाराजोपाधिमस्मै प्रदत्तवान् ।
एवं सुरमन्त्रितं पदकञ्च ददौ महान् ॥
तत्र मुर्शिदाबादभागलपुरीति वर्णितं ।
हरेजवन्मार्गित नौकायत्नेन चार्पितं ।
एतस्मै दत्तवानस्य समीपतं क्लाइवे ।
मात्रोदधि...ते चेन बहु[illegible]ते ॥

रात्नोपाधिस्तया बाहादुरोपाधेस्तथैव च ।
भूपाममतहश्माभिधानबाहादुराय च ॥
दातुं दयामभवत् लार्ड ह्लारवस्य महात्मनः ।
नगमया महितं चिह्नं कोम्पानिभ्रकरौष्ठने ॥
दत्तं तथा दशविधं खेलातं बहुरूपकं ।
किरीटं कुण्डलं रत्नभूषां हारञ्च मौक्तिकं ॥
फणकं करवालञ्च दक्षं चामरमुत्तमं ।
मयूरपुच्छव्यजनं घटीयन्त्रं मनोरमं ॥
हस्त्यश्वं भवरैर्युक्तं शिबिकायानमेव च ।
लार्ड ह्लारव् ददौ राज्ञे मदा हितकराय च ॥
एवं सिपाहसंज्ञानां नृणां महारपालने ।
आज्ञां दत्त्वा तस्य हस्तं गृहीत्वा तु वराधने ॥
वलिष्ठे समारोह्य पुरं मेरितवांस्ततः ।
हस्त्यश्वपत्तिनिकरैर्ध्वजदीपैश्च संहतः ॥
स च राजा रौप्यमुद्रा क्षिपन् मार्गेति सर्वतः ।
विवेश स्वं पुरं रम्यं सर्वलोकैः समंचितः ॥
समुद्रवसुशीतांशुमाने हरेर्जिहायने ।
स लार्ड ह्लारयो सेन्तर् वार्निष्टाय महात्मने ॥
राज्यभारं समर्प्याय स्वस्थाने प्रस्थितोऽभवत् ।
चकार च महाराजो देवार्चीकर्मं पूर्ववत् ॥
तस्मिन् समये माता स्वस्था विष्णोः पदं गता ।
अनेकस्वर्णमुद्राभिस्तेनाद्या तत्क्रिया कृता ॥
ततः कोम्पानिसंज्ञानां कार्यं त्यक्त्वा स भूपतिः ।
पारमार्थिककार्यायां नियुक्तोऽभूत्प्रशान्तमतिः ॥
अथ कोम्पानिना गिर्जानिर्माणार्थं प्रयाचितः ।
मूल्यं विनार्थिनां भूमिं दत्तवाननिमोदितः ॥
वसुसिन्धुमुनिशीतांशुमाने हरेर्जिहायने ।
मुताजुल्याख्यं ग्रामं प्राप्तवांश्च पत्तने ॥
तेनैव तस्य गजास्तु धर्मविद्यानिमानिनः ।
प्रजा भूता हि बहुधा पत्तनगरवासिनः ॥
समुद्रवसुभूशीतांशुमाने बहुम्व्यकाब्दके ।
वेदिंस् गवर्णरलार्ड्माकर्टुनामाभिधानके ॥
देशे तत्र महाराजं सान्मानोल्मौतिनामके ।
कार्यं नियोजयामास स तथा तत्र देशके ॥
राज्यस्य शासनश्चैव राज्ञो राज्यपालनेश च ।
समर्पयितव्यश्चैव सुन्दरं नियमं स च ॥
कृत्वा राजकरान् सर्वं मन्दारव्याय सत्त्वरतः ।
मार्लिमासनामके स्थाने स्थितवान् सुसमाहितः ॥
सर्व हयनगुणाशीतांशुमे बहुव्यत्ययंतः ।
महाराजाधिराजो बसेत्तरस्त्रीनिर्मितः ॥
चतुःचन्द्रतिथाहस्राधिकाहमहमुद्रिका ।
तथा यथावतं मुद्राः सप्तविंशतिकाधिका ॥
व्ययं कृत्वा महाभागो महाराजवकाशतः ।
गत्वा करं राजकोषे प्रेषयामास यत्नतः ॥
ततो गवर्णरश्चैव ह्लतुमन्वनुसारतः ।
मासिमार्णशकात् स्थानात् महाराजोऽतिबाधितः ॥
क्रमशः क्रमशश्चैव मुद्रास्ताः प्रतिवर्धितः ।
ध्यादाममकरोत् राजाधिराजस्तोपकारतः ॥
रामर्षिवसुभूमाने वङ्गसंवत्सरे स च ।
श्रीमद्राधावल्लभस्य सेवनार्थं चिराय च ॥
दत्तवान् वल्लभपुरं कृत्वा देवोत्तरं मुदा ।
श्रीमच्चन्द्रकुलाख्यस्य सेवार्थमपि सर्वदा ॥
आनन्दपुरेतिख्यातायां परगणायां प्रयत्नतः ।
चारग्रामं तथा देवोत्तरं कृत्वा ददौ ततः ॥
तथापश्चात् श्रीमद्गोपीनाथं मनोहरं ।
विग्रहं वल्लभपुरात् श्रीराधावल्लभं परं ॥
एवञ्च यद्दृष्टग्रामात् श्रीश्यामसुन्दराह्वयं ।
श्रीमच्चन्द्रकुलाख्यं श्रीदयनापामतः स्वयं ॥
स्वकं पुरं समानीय स राजा बहुयत्नतः ।
विधिबोधितरूपेण चिरं संस्थाप्य संयतः ॥
नानाविधानलङ्कारान् मुक्तावस्त्रविभूषितान् ।
तापनीयान् मणिमयान् दत्त्वा प्रेरितवान् तान् ॥
पिपीलकाख्यदारुस्थां समाहृत्याय पण्डितान् ।
दानमानैः पुरस्कृत्य दिग्विदिक्षु समाश्रितान् ॥
श्रीमद्गोपीनाथस्यं श्रीगोविन्दं तथा परं ।
विग्रहं संस्थितिख्याकरोद्दाराख्यं वरं ॥
वेदमारणससारभ्य मृण्मयीं यावदुत्तमं ।
स स्वव्ययेन पन्थानं कृतवान् सर्वतः समं ॥
तथा स्वकीयपुरतः पुरोऽतिशयविस्तृतं ।
चकार गाजपन्थानं मधुरं सुपरिष्कृतं ॥
नेत्रात्मशशिभूमाने शकसंज्ञकहायने ।
कुमारत्वात्तान् सुधर्मार्यानीय स्वनिकेतने ॥
स च हाविंशपर्यन्तं यित्युज्ज्वलां सञ्चयान् ।
कुलीनानामेकयापीमकरोद्धुरिदाम्नः ॥
चत्वारिंशत्समयेन्दुमानेऽमी वङ्गवत्सरे ।
विहाय देहमगमत्पारलौकिकपुरं हरेः ॥ ११ ॥
रामसुन्दरदेवस्य रायवंशतिप्राज्ञ च ।
अशेषगुणसम्पन्नाः पुत्रा जाता हि पञ्च च ॥
कृष्णमोहनदेवस्तु तेषां ज्येष्ठः प्रकीर्तितः ।
प्रमोहनदेवो यः स धीमान् मध्यमः स्मृतः ॥
श्रीदेवीमोहनदेवश्च तृतीयो भुवि विश्रुतः ।
भुवनमोहनस्तत्र च एव दशकः श्रुतः ॥

चतुर्थो निरपत्योऽभूद्देवो गोलोकमोहनः ।
कनिष्ठो वैष्णवोऽपुत्रो देवो भुवनमोहनः ॥ ० ॥
मालिक्यचन्द्ररायस्य द्वौ सुतौ च तयोः पुनः ।
ज्येष्ठो राधाकृष्णदेवो निरपत्यो महागुणः ॥
गोपीकृष्णाख्यदेवस्तु कनिष्ठो देवनार्चकः ।
शङ्कराचारः कृती दान्तो बुद्धिमान् वंशकारकः ॥ २१ ॥
पुत्रावुभौ महाराजनवकृष्णस्य चाधिमः ।
गोपीमोहनदेवस्तु तयोर्यः स च द्वितीयः ॥
कौन्सिलाध्यक्षजान् दृष्ट्वा विन्सुभाभिधानकस्य च ।
एवमादिमजेस्टरेन् आन् कार्णकास्य तथैव च ॥
गवर्णरमेकफार्सनस्य देवानीसंज्ञकं पदं ।
स प्राप्य तत्र कर्त्तव्यं कृतवानतिमानदं ॥
तथाच मनस्यविपणेर्भङ्गार्थं वहुमूल्यकं ।
कोम्पानये ददौ स्थानं सर्व्वेषां हितकारकं ॥
अष्टेन्दुपञ्चभूमाने वङ्गसंज्ञकहायने ।
पौषेमासार्थमाहूय स तु यत्नात् शुभे दिने ॥
कुमाचार्य्यान् कुलीनांश्च स्वदौला नाकुमषतिं ।
कनिष्ठपञ्चभ्रातृणयोः कृमयोश्चिरसंस्थितिं ॥
कृतवानथ मातामह तुलापुरुषदानकं ।
कारयामास यत्नेन यथोक्तविधिपूर्व्वकं ॥
ततश्च मातृकृत्ये स सुवर्णदानसागरं ।
कृत्वा ददौ द्विजाग्र्येभ्यस्तानाहूय च सादरं ॥
रामाग्निनागभूमाने हरेजाब्दे स सादरं ।
गवर्णरस्य कारुण्यात् प्राप्तवानुत्तमं परं ॥
राजवाहादुरोपाधिं स्वर्णामरणसंज्ञकं ।
अनेकरत्नघटितं शिरोभूषणमुत्तमं ॥
तथा सम्मौक्तिकं हारं चन्दकं करवालकं ।
अशितश्चाश्वपतीनां शिविकायानमादरं ॥
चाज्ञाञ्च प्राप्तवान् सोऽपि वङ्गवाद्यानपूर्व्वकं ।
चिरमाध्यादिरहितः कृत्वा राज्यमकण्टकं ॥
वह्निवेदाग्निचन्द्रमाने वङ्गाख्यहायने ।
पौषेऽपि शुक्लपञ्चमीकारणे तिथौ दिने ॥
षड्‍गुणोपायप्रपञ्चेन्द्राणां कारणकोषमे ।
देवस्थाधापात्मज्ञमैर्विदमाने प्रसादने ॥
भावप्रचित्रदेवस्य रूपं चरणयन्त्रिन ।
प्राप्तः स गङ्गोपान्तः संप्राप्य गतोऽस्तं ॥ ० ॥
कनिष्ठो राजकृष्णाख्य पौत्रो गुणिमानाकत् ।
राजापण्डो मान्यश्च वदान्यो नामकालवित् ॥
स च चतुर्विंशतिसंख्यपन्नयाकार्ता महाकर्त्ता ।
कुलीनानामिकथाधीं कृतवान् गुणाश्रितो ॥
तदा कुम्भकरोपाख्यं कृतवान् प्रयत्नतः ।
कुलीनानन्दनकं चकार कीर्त्तिसागतः ॥
यथा चैतन्यदेवेन कृतं नगरकीर्त्तनं ।
तदा राजा कृतदेति जनाः कुर्व्वन्ति कीर्त्तनं ॥
रामाग्निवसुभोग्यमाने हरेश्विरत्सरे ।
गङ्गातीरे ज्ञानपूर्व्वं मृतोऽगात् हरिमन्दिरे ॥ २३ ॥
कृष्णमोहनदेवस्य तनयौ द्वौ सुशीलकौ ।
राजनारायणाख्यानश्रीनारायणदेवकौ ॥ ० ॥
मजमोहनदेवस्याप्युभौ पुत्रौ तयोः परः ।
धार्म्मिको रामरत्नाख्यो हरनारायणोऽपरः ॥ ० ॥
गोपीकृष्णस्य देवस्य पुत्राश्चत्वार एव च ।
तेषां ज्येष्ठस्तु गोपालकृष्णोऽतिधार्म्मिकः स च ॥
श्रीलगोकुलकृष्णस्तु मध्यमो गुणसागरः ।
वाङ्गालवेङ्के नायेरदेवानीकर्म्मतत्परः ॥
गोपेन्द्रकृष्णगोपेन्द्रकृष्णौ समानवर्त्तिनौ ।
एतौ स्वकतुरीयौ च वाल्ये देहान्तरं गतौ ॥ २४ ॥
वाणाम्बरपिभूमानसमायां मकरायते ।
गोपीमोहनदेवस्य गोष्ठीपतिमहीपतेः ॥
श्रीराधाकान्तदेवेति नाम्ना पुत्रोऽभ्यजायत ।
वङ्गविद्यां तथा हिन्दीं पारसीमारवीं ततः ॥
हरेजीं संस्कृतञ्चैवाधीतवान् सोऽतियत्नतः ।
तदा चतुर्धुरीणस्य गोपीकान्तस्य धीमतः ॥
सम्यग्यत्नाच्च गोष्ठीपतेर्भौमिकराजतः ।
मिर्जापाधियुक्तस्य प्रपौत्रीं स उवाहत ॥
गोष्ठीपतिरभूत्तेन कुमाचार्य्यादिपूजनः ।
चतुर्ललपङ्क्तापूचसर्वाम्बेष्काकादिमद्देशतः ॥
हविषामेरिकासंज्ञदेशानाधीश सभ्यतः ।
विद्यादिविषयाणाञ्च सभानां सभ्यतागतः ॥
एवं धर्म्मसभायाश्च तदान्यासां सभापतिः ।
वभूव वहुसम्मानपूर्व्वकं स महामतिः ॥
स चाल्पाभिकधर्म्मिन हरेश्विरत्सरे ।
प्राप्तः किम्बकिमानामसनरेऽक्लिन् मनोहरे ॥
गवर्णरश्चैवेष्याणां मास्त्रिष्टोदकं पदं ।
चर्दे सैकामगान्याणां गुणिनामपि मानदं ॥
युग्नाग्निनागभूमाने हरेजाब्दे तु विध्वे ।
नायेोपाधिञ्च कौन्सिलात् ध्वजं भवनादिकं ॥
मानवडम्बरचैत्र पत्रिनं वस्मूल्यकं ।
तदा गवर्णरेण कृपयागात् दिवौजकं ॥
प्राप्तवानतिदुःखञ्च चकौ च
चन्द्रवेदाग्निभूमाने कृष्णे सि
तथापौषचान्द्रं

सम्मानितः स च समादरतमात्मनीपतः ।
गजाश्वं हेमयमनं राजकं मत्स्यच्छपनः ॥
सामाख्यपक्षिपुच्छेन युक्तं युग्मं किरीटकं ।
कुण्डलं मौक्तिकं हारं चामरं करवालकं ॥
यत् सदा भूपतीनां हि भक्तिमद्भूमरहंकं ।
प्राप्तवांस्तु दुष्प्राप्यं बहुमानपूर्व्वकं ॥
अथेन्दुरसदन्ताङ्कमाने वत्सरोत्तमे ।
पौषादोद्योपलक्षित सभां कृत्वा शुभे दिने ॥
समाहूय कुमाराद्यान् कुलीनान् पण्डितान् स च ।
कादम्बानां चतुर्विंशपर्य्यादाणां तथैव च ॥
प्रमुख्यानां कुलीनानां कनिष्ठानाञ्च सर्व्वशः ।
एवं षट्प्राणजानामेकधायी चकार सः ॥
तत्पत्रिकां कारिकायाः पुस्तकञ्चापि मुद्रितं ।
कुलीनघटकादिभ्यः कृत्वा तत् समर्पितं ॥
पाठशालाध्यापनाय एतन्निमित्तं कहतुनः ।
स्वकुलस्थ सोमाद्दीनाय या सभासीन् प्रदेशतः ॥
स तदर्थं नीतिकथा बालाभिधादिपुस्तकं ।
कृतवान् इंकलते चाऽऽशाद् दत्तापूर्व्वंद्रवाचकं ॥
पुनः पारस्यभाषातः इंरेजीभाषया पुनः ।
अनुवाद्य पंटएटन्देमे राज्ञो महात्मनः ॥
स च राद्रयन् एसियाटिक् समाजे प्रेरयन्मतः ।
तत्र मुद्राङ्कितं कृत्वा तत्पुस्तं परिमाणतः ॥
अनुवादकमादिशो तत्रैव दर्शनार्थिनः ।
कृपया प्रेषयामास सम्पादत्यास्त्याः प्रयत्नतः ॥
तथाऽत्र वर्ण्यमाणकालसम्पादनीयकं ।
अस्कन्दपुराणाभिधानस्य अष्टकाण्डकं ॥
परोपकृतये कृत्वा गुणिभ्योऽमरहपिता ।
यत्प्रायालोक्य मनुष्याः सर्व्वदेशीयपण्डिताः ॥
प्रत्येकं प्रत्यापाशः मुख्यातिपरिकादिकं ।
विशेषतो द्विकमारावंशोद्भवहारकं ॥
मौयात्त्विकनगंयुक्तपदकोशकमधारकं ।
प्रीत्या भर्दयामास राज्ञोऽर्थे सागरायकं ॥
पुनस्तदभिधानस्य परिशिष्टमतिक्रमात् ।
निर्म्माय मुद्रितं तेन प्रदाताय मञ्चमयात् ॥ १४ ॥
अथैव कथयामीमं इतिहासं पुरातनं ।
महेशेन च सद्राज्ञो लोकविरुद्धकारणं ॥
सागवेदाष्टभूमाने इंग्लाब्दे हि वेदिता ।
दाकोदामहिवादेन कोऽपि स्यात् सुर्मितः ॥
दुष्टेनाभीहमिश्रयं दण्डपाट्यमेंदकं ।
विचारस्य परे मान्तमनानां मानवायक ॥
कारितो मिथ्याभियोगस्य निर्दिष्टशब्दतः ।

उत्तीर्णामक् सेजिइट् नामकेनाविचारतः ॥
पोलिसपुर्भिस्टेन्डेन्टसंज्ञकस्य समीपतः ।
क्रुधा तन्मिथ्यापवादः पत्रेण प्रकटीकृतः ॥
तेन सेक्रेटरिद्वारा गवर्णराय वेदितः ।
सोऽपि तेनैवमुद्धा चेष्टां कृतवान् सदर्थनः ॥
किन्तु सेममुजनास्त्याले प्राड्विवाकस्य धीमतः ।
धर्म्मयुक्तविचारेण राजा निर्द्दोषतां गतः ॥
तथाद्रिपक्षपाणां कुर्वन्तश्च विशेषतः ।
तेषामुद्यमभङ्गेन लज्जाधिक्यमजायत ॥
तेन सर् हर्वर्ट मेडाक् डेपिउटी गवर्णरः ।
खेदेनाक्लिष्टहृदयः सदयश्चातिसत्वरः ॥
चाक्षालार्थं तस्य राज्ञः प्रेषयामास पत्रकं ।
स चागत्य स्वभवने तस्य सम्मानपूर्व्वकं ॥
सान्त्वयित्वा जयाक्षसी धन्यवादं प्रदत्तवान् ।
एवं गवर्णरो जेनरेल् लार्डडेलहौसिनामवान् ॥
स्वदेशयानसमये सभामध्येऽतिहर्षितः ।
तद्राज्ञो दक्षिणं हस्तं गृहीत्वातिप्रयत्नतः ॥
लार्डेन च तथा लेडी बेनिङ्गेन महोत्सुकः ।
साधान् तं कारयामास मानितं मानवर्द्धकः ॥
पूर्व्वोक्तमिथ्याभियोगे दण्डार्हकरणाय च ।
उद्योगजन्यदोषव्याप्तकरेण् चानर्त स च ॥
स तु मुन्सी पुनरपि दण्डपाश्यवाशनः ।
फरामडाङ्गानगरे पलायित्वा गतवानतः ॥
राजकृष्णस्य नृपतेर्जाता वसुमिताः सुताः ।
शिवकृष्णो नृपो ज्येष्ठो यस्तासीत् शिवपुत्रता ॥
कृपावान् गुणवांश्चापि कालीकृष्णस्तु मध्यमः ।
दयाधर्मीधुमान् मान्यो धार्म्मिको मानवोत्तमः ॥
इंरेजीभाषया सोऽपि महानाटकनामकं ।
तथा वयस्सेवाख्यानि रेजामाञ्च पुस्तकं ॥
वङ्गीयभाषया चैवानुवादमकरोत्ततः ।
राजत्वाद्युपाधिं प्राप्तो स्वकरमर्पितः ॥
देवीकृष्णोऽतिमरत्नो देवाभक्तनीयकः ।
अनुष्ठमंगुणसंयुक्तोऽपूर्व्वकृष्णस्तुरीयकः ॥
देवान् कुवर् नामधेयं वन्यं स चोर्डुभाषया ।
निर्माण कृतवान् सोऽपि निजायाचावदेव्यया ।
ततो माधवकृष्णस्तु सुशीलः पञ्चमोऽनितः ।
षष्ठो देवनाथकः सोऽनुज सर्व्वदा कालितः ॥
कृतवान् स च वेदान्तपद्ये संस्कृतनामकं ।
ग्रन्थं पारस्यभाषातोऽनुवादं यत्नपूर्व्वकं ॥
षड्ः कमलकृष्णस्तु देवे पित्रि सदा रतः ।
कार्य्ये प्रमुखेपित्रोपाऽ पण्डितपरिस्थितः ॥

एवं गङ्गासागरयोः सङ्गमे तेन निर्मितं ।
श्रीमत्कपिलदेवस्य मन्दिरं सुपरिष्कृतं ॥
तुलापुरुषदानञ्च श्रीमद्भागवतस्य च ।
पारायणं भागवतारम्भ घट्टे तथैव च ॥
शिवस्य स्थापनं तथा कारयामास कौतुकः ।
सत्यविक्रमयेनैव कुलकीर्त्तिविवर्द्धकः ॥
नरेन्द्रकृष्णेतिसंज्ञो यः सुतः स तु सत्तमः ।
रूपवान् गुणवांश्चैव नरेन्द्रेण पुनः समः ॥
स च डेपिउटीमेजिष्ट्रेट् सभ्यश्च सदाशयः ।
यो हि यादवकृष्णस्तु कनिष्ठोऽतिदयाशयः ॥
तेन देवान् सोम्फकाख्यं पुस्तकञ्चोर्दुभाषया ।
निर्माय मुद्रितं तच्च कृत्वा दत्तं निजेच्छया ॥
गयाधामगतः सोऽपि पुत्रहीनोऽस्तं गतः ।
चन्द्रेषुपञ्चभूमाने वङ्गसंज्ञकवर्षतः ॥
राजराधाकान्तदेवसाहाय्येन मुदान्वितैः ।
स्वपर्य्यायकुलीनानामेकयायी कृता च तैः ॥२४॥

श्रीराधाकान्तदेवस्य राजबाहादुरस्य च ।
त्रयः पुत्राः सिद्धगोष्ठीपतयः स्वकुलेषु च ॥
यतो गोष्ठीपतेः पुत्रा दौहित्राश्च विशेषतः ।
तेषां ज्येष्ठः श्रीमहेन्द्रनारायण इतीरितः ॥
देवब्राह्मणभक्तः स बुद्धिमांश्च गुणान्वितः ।
मध्यमः श्रीराजेन्द्रनारायण इति श्रुतः ॥
धार्म्मिकः सत्यवादी स कर्म्मदक्षश्च सत्तमः ।
यस्तु श्रीदेवेन्द्रनारायणो देवः स चान्तिमः ॥
व्यवहारज्ञानयुतः सतापादिसमन्वितः ।
सम्भाषादाननिपुणो धीमान् धीमद्गिरारतः ॥
एते भारतवर्षीयगवर्णरसमाजतः ।
तच्च यागस्याधिकारं कुमारोपाधिकं ततः ॥
पदप्रकारं वसनं भूषणञ्च मनोरमं ।
त्रयः सहोदराः सर्व्वे प्रत्येकं लेभिरे समं ॥२५॥

जाताः पुत्रास्त्रयः श्रीमन्शिवकृष्णस्य भूपतेः ।
तेषां श्रीयुतभूपेन्द्रकृष्णो ज्येष्ठः प्रकीर्त्तितः ॥
चत्वारस्तनयाः श्रीलकालीकृष्णस्य भूपतेः ।
तेषां ज्येष्ठः श्रीहरेन्द्रकृष्ण इत्यभिधीयते ॥
काले यो डेपिउटीमेजिष्ट्रेटपदे स्थितः ।
श्रीदेवीकृष्णदेवस्य तनयौ द्वौ च धीमतः ॥
श्रीमदानन्दकृष्णो द्वयोर्ज्येष्ठः स च स्मृतः ।
श्रीयुतपूर्णकृष्णस्य चत्वारस्तनयास्ततः ॥
श्रेष्ठो ज्येष्ठः श्रीकुमारकृष्णेतिख्यातिसंयुतः ।
श्रीमन्नरेन्द्रकृष्णो यः सम्भूतास्य देवतः ॥
त्रयः पुत्रास्तेषु मध्ये ज्येष्ठपुत्रोऽभवत् पुनः ।
श्रीमद्व्रजेन्द्रकृष्णेति नाम्ना ख्यातः शुभव्रतः ॥२५॥

राजनारायणस्यैव देवोपाधियुतस्य च ।
पुत्रोऽभवन्नगतत्र्यनासेदानीं गतः स च ॥
श्रीनारायणदेवस्य त्रयः पुत्रा गुणैर्युताः ।
तेषां ज्येष्ठः श्रीप्रसन्ननारायण इति श्रुतः ॥
गवर्नमेण्टस्य सोमाधाराणां प्रथमः स हि ।
अध्यक्षोऽभूत्तत्र कर्म्मनिर्व्वाहकरणेन हि ॥
तस्मै गवर्णरो लार्डहार्डिञ्जः कृपयान्वितः ।
रायबाहादुरोपाधिं दत्तवानतितोषतः ॥
ततो मुरशिदाबादे नवाबस्य समीपतः ।
नेजामतस्य देवानीं प्राप्तवान् बहुमानतः ॥
तथापि च नवाबस्य सन्निधौ सम्प्रमानयं ।
राजबाहादुरोपाधिमेकाम्रमानतः स्वयं ॥२५॥

गोपालकृष्णदेवस्य पुत्रास्तत्र एव तु ।
श्रीमच्छ्रीकृष्णदेवो यः सर्व्वपापघ्नः स तु ॥
श्रीमद्गोकुलकृष्णस्य तनयौ द्वौ महात्मनः ।
श्रीमन्नृपेन्द्रकृष्णस्तु ज्येष्ठोऽतिमन्दिवर्द्धनः ॥२५॥

श्रीमत्सुरेन्द्रादिनारायणदेवस्य धीमतः ।
तस्यापि तनयो जातो गुरुवैगुण्यदोषतः ॥
तदा श्रीयुतराजेन्द्रनारायणस्य कायतः ।
श्रीमद्गिरीन्द्रादिनारायणः पुत्रो व्यजायत ॥
एवं श्रीयुतदेवेन्द्रनारायणशरीरतः ।
संजातः श्रीमज्जेन्द्रनारायणेतिसंज्ञितः ॥२६॥

श्रीमद्भूपेन्द्रकृष्णस्य पुत्रो जातोऽतिसुन्दरः ।
श्रीजितेन्द्रियकृष्णेतिख्यातियुक्तः प्रियङ्करः ॥
श्रीमत्सुरेन्द्रकृष्णस्य तनयद्वयानिर्मोचनः ।
श्रीमद्धरेन्द्रकृष्णोऽप्यजातः सर्वप्रियानन्दः ॥२६॥

अनङ्गकृष्णनामस्तु ज्येष्ठोऽभवदतिदीनवान् ।
श्रीमत्सारकृष्णेतिनाम्ना ख्यातोऽतिबुद्धिमान् ॥
श्रीमत्प्रमथादिनारायणश्च पुत्र सत्तमः ।
श्रीमद्भूपेन्द्रादिनारायणः कुलपरोत्तमः ॥२६॥

इत्येकादिकवरविन्दुवस्तमातिनिर्भ्रंना ।
देवसंज्ञावली या सा समाप्ता गौविन्दतुष्ट ॥

वर्णमाला।

नागरी।	English.	বাঙ্গালা।	ଓଡ଼ିଆ।
अ	a	অ	ଅ
आ (ा)	á	আ (া)	ଆ (ା)
इ (ि)	i	ই (ি)	ଇ (ି)
ई (ी)	í	ঈ (ী)	ଈ (ୀ)
उ (ु)	u	উ (ু)	ଉ (ୁ)
ऊ (ू)	ú	ঊ (ূ)	ଊ (ୂ)
ऋ (ृ)	ri	ঋ (ৃ)	ଋ (ୃ)
ॠ (ॄ)	rí	ৠ (ৄ)	ୠ (ୄ)
ऌ (ॢ)	lri	ঌ (ঌ)	ଌ (ଌ)
ॡ (ॣ)	lrí	ৡ (ৡ)	ୡ (ୡ)
ए (े)	e	এ (ে)	ଏ (େ)
ऐ (ै)	ai	ঐ (ৈ)	ଐ (ୈ)
ओ (ो)	o	ও (ো)	ଓ (ୋ)
औ (ौ)	au	ঔ (ৌ)	ଔ (ୌ)
ं	ṇ or ṃ	ং	ଂ
ः	ḥ	ঃ	ଃ
क	k	ক	କ
ख	kh	খ	ଖ
ग	g	গ	ଗ
घ	gh	ঘ	ଘ
ङ	ṅ	ঙ	ଙ
च	c'	চ	ଚ
छ	c'h	ছ	ଛ
ज	j	জ	ଜ
झ	jh	ঝ	ଝ

नागरी।	English.	বাঙ্গালা।	ଓଡ଼ିଆ।
ञ	ñ	ঞ	ଞ
ट	ṭ	ট	ଟ
ठ	ṭh	ঠ	ଠ
ड	ḍ	ড	ଡ
ढ	ḍh	ঢ	ଢ
ण	ṇ	ণ	ଣ
त	t	ত	ତ
थ	th	থ	ଥ
द	d	দ	ଦ
ध	dh	ধ	ଧ
न	n	ন	ନ
प	p	প	ପ
फ	ph	ফ	ଫ
ब	b	ব	ବ
भ	bh	ভ	ଭ
म	m	ম	ମ
य	y	য	ଯ
र	r	র	ର
ल	l	ল	ଲ
व	v	ব	ଵ
श	ś	শ	ଶ
ष	sh	ষ	ଷ
स	s	স	ସ
ह	h	হ	ହ
क्ष	ksh	ক্ষ	କ୍ଷ

शब्दकल्पद्रुमः।

अकारः। आद्यस्वरवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं कण्ठः। स तु ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्च भवति। इति व्याकरणं। अस्य लेखनप्रकारो यथा,—

"दक्षतः कुण्डली भूत्वा कुञ्चिता वामतो गता।
ततोऽर्द्धगता रेखा दक्षोर्द्धा तासु शङ्करः॥
विधिर्नारायणश्चैव संस्थितेन् क्रमतः सदा।
अर्द्धमात्रा शक्तिरूपा ध्यानमस्य च कथ्यते॥"

इति वर्णोद्धारतन्त्रं। अस्य तत्त्वं यथा,—

"अथ तत्त्वमकारस्य अतिगोप्यं वरानने।
शरच्चन्द्रप्रतीकाशं पञ्चकोणमयं सदा॥
पञ्चदेवमयं वर्णं शक्तित्रयसमन्वितं।
निर्गुणं त्रिगुणोपेतं स्वयं कैवल्यमूर्त्तिमान्॥
बिन्दुतत्त्वमयं वर्णं स्वयं प्रकृतिरूपिणी"।

इति कामधेनुतन्त्रं। अस्य पर्य्यायाः।

"अः श्रीकण्ठो मातृकाद्योऽनन्तो विष्णुरनुत्तरः"।

इति वीजवर्णाभिधानं। अन्यच्च।

"अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च ललाटश्चैकमात्रिकः।
पूर्णोदरी रतिर्मेधा सारस्वतः प्रियम्वदः॥
महाप्राणी वासुदेवो धनेशः केशवोऽमृतं।
कीर्त्तिर्निवृत्तिर्व्वागीशो ब्रह्मादिर्वर्त्तुलो मरुत्।
ब्रह्मा वामाक्षजो कण्ठः करस्थः प्रणवाद्यकः"।

प्रपञ्चसारस्य द्रष्टव्यं।

"ब्रह्माणी कामरूपा च कामेशी वासिनी वियत्।
निवृत्तिः श्रीविष्णुकण्ठी प्रतिपत्तिर्विरोहिणी।
अर्द्धमध्याम्बकार्णौ च आद्या कामकर्षिणी"।

इति वर्णाभिधानतन्त्रं।

अ, व्य, अभावः। अन्य। निषेधः। अनुकम्पा। इति मेदिनी। (नञोऽत्रकारः षड्विधान् नञर्थान् बोधयति। यथा,—

"तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः"॥

इति। सादृश्ये यथा—अब्राह्मणः ब्राह्मणसदृश इत्यर्थः। अभावे यथा—अभोजनं भोजनाभावः। अन्यत्वे यथा,—अघटः, घटः घटभिन्न इत्यर्थः। अल्पत्वे यथा—अनुदरी कन्या कृशोदरी इत्यर्थः। अप्राशस्त्ये यथा,—अधनं, कुधनं, अप्रशस्तधनम् इत्यर्थः। विरोधे यथा—असुराः देवविरोधिनः, अधर्म्मः धर्म्मविरोधी इत्यर्थः।)

अ, पुं, (अवति रक्षति अन्योऽपि इति अवतेर्ड) विष्णुः। इति मेदिनी।

"अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः।
मकार उच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः"॥

इति दुर्गादासधृतवचनं। (क्ली। ब्रह्म। यथा,— अ इ उ ऋ ओ ओम् इत्याद्य मूलं ब्रह्म इति कीर्त्तितम्, इति अग्निपुराणम्।)

अऋणी, [न्], त्रि, (न ऋणी, नञ्समासः। अत्र ऋणशब्दो न नञ्जातः, तथात्वे अनृणी इत्येव स्यात्। अपितु स्वप्रकृतिरेव ततश्च अनुनासिकपातनात् नात्र सन्धिरिति ध्येयम्।) अनृणी। ऋणरहितः। अधारी। यथा,—

"दिवसस्याष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः।
अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर मोदते"॥

इति महाभारतं।

अंश, न् भ विभाजने। अंशकरणे। इति कविकल्पद्रुमः। तालव्योपधः। विभाजन इति भाज न् च तु ण्यन्तस्य रूपं। अंशयति अंशापयति धनं वणिक्। इति दुर्गादासकृतधातुदीपिका।

अंशः, पुं, (अंश विभाजने, अदन्तचुरादिः। कर्म्मणि अच्।) विभाजनं। तत्पर्य्यायः। भागः २। वण्टकः ३। इत्यमरः। विभागः ४। भक्तिः ५। इति जटाधरः। अंसशब्दो दन्त्यसान्तोऽपि। अंसयति न् च विभाजने इति कविकल्पद्रुमदर्शनात्। स्कन्धः। इति विद्याविनोदाद्याः। (कल्पैकदेशः। द्विकविभागः। चतुर्थभागः। भाज्याङ्कः। रविमूर्त्तिविशेषः। आदित्यविशेष, यथा,—

"धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा॥
एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरेव च।
जघन्यजस्तु सर्व्वेषामादित्यानां गुणाधिकः"॥

इति महाभारतम्। [illegible] चतुर्थांशेन गर्भविशेषे, यथा,—[illegible] तत्र अंश इति।)

अंशकं, क्ली, दिनं। इति त्रिकाण्डशेषः।

अंशकः, पुं, (अंशकर्म्मार्हं धरति इति अंशं अंशीति अण्।) ज्ञातिः। दायादः। इति त्रिकाण्डशेषः। (अल्पोंशः। अल्पार्थे कन्।)

अंशभाक्, [ज्], त्रि, (अंशं भजते इति अंश+भज्+ण्विः।) अंशी। (दायार) यथा। गौधारकः।

"[illegible]
भ्रातरस्त्वाय कार्य्यं देवर्षिपितृतर्पणं"।
निवृत्तास्तु न कुर्व्वीरन्नंशभाक् तत्र सोदरः।

इति प्रायश्चित्ततत्त्वं।

अंशकः, त्रि, (अंशः प्रथमखण्डः अस्ति अस्य इति अंश+अच्।) अंशलः। बलवान्। इत्यमरटीकायां रमानाथः। (प्रथमखण्डविशिष्टः)

अंशी, [न्], त्रि, (अंशोऽस्त्यस्येति अंश+इनि।) अंशयोग्यः। अंशविशिष्टः। भागी। यथा दायभागधृतः।

"विभागश्चेत् पिता कुर्य्यात् स्वेच्छया विभजेत् सुतान्।
ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्व्वे वा स्युः समांशिनः"॥

इति। सति तु पितरि मातृधनाधिकारात् पुत्राणां नांशिता। एवं धनिनः पौत्रस्योपरमे तदंशाभावे प्रपौत्राणामंशिता। इति दायतत्त्वं।

अंशुः, पुं, (अंशयति इति अंश विभाजने। मृगय्यादित्वात् कुः।) किरणः। प्रभा। इति मेदिनी। वेशः। इति भरतः। सूत्रादिसूक्ष्मांशः। इति हेमचन्द्रः। वेगः। सूर्य्यः। इति विश्वः। (ऋषिविशेषः। यज्ञावयवः। सोमलतावयवः। भागः।)

अंशुकं, क्ली, (अंशून् कायति। कै शब्दे। आतोऽनुपसर्गे कः। यद्वा अंशुभिः कायते। कायृ दीप्तौ। अन्येभ्योऽपीति कः।) वस्त्रमात्रं। सूक्ष्मवस्त्रं। उत्तरीयवस्त्रं। इति मेदिनी। शुक्लवस्त्रं। इत्यमरटीकायां रमानाथः। (अधोवस्त्रं।) पत्रं। तेजपात इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः।

अंशुधरः, पुं, (अंशून् धरः। धरति इति धरः। पचाद्यच्।) सूर्य्यः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अंशुमत्फला, स्त्री, (अंशुमन्ति सूक्ष्मतन्तुयुक्तानि फलानि अस्याः। अंशुमन्ति इव फलानि अस्याः इति वा। अजादित्वात् टाप्।) कदलीवृक्षः। इत्यमरः।

अंशुमती स्त्री, (अंशवः सन्ति अस्याः। अंशु मतुप् ङीप् च। अंशुमत्याः पत्रं सूक्ष्म अंशुमती। अनुदात्तादेरिति अण्। [illegible]) शालपर्णी वृक्षः। इत्यमरः। (नदीविशेषः।)

अंशुमान् [त्] पुं, (अंशवः किरणाः सन्ति अस्य इति। अंशु+मतुप्।) सूर्य्यः। इति त्रिकाण्डशेषः। सगरपुत्रस्य असमञ्जसस्य पुत्रः। यथा।

"असमञ्जसपुत्रस्तु अंशुमानिति विश्रुतः।
दिलीपस्तु सुतस्तस्य [illegible]"।

इति रामायणे बालकाण्डे ४० सर्गः । सूर्य्यवंशो-द्भवसगरराजपौत्रः । यथा,—

"तस्य चन्द्रमसमभवत् सुत्रानस्कारणं ।
भगीरथं तदन्त्वा मसार कालधर्म्मतः ।
दिलीपनाम्य तनयो भगीरथस्य कारणं ।
तपः कृत्वा महावर्षं ययौ लोकान्तरं यथा ।
अंशुमान्नाम पुत्रोऽभूत् गङ्गानयनकारणं ।
तपः कृत्वा महावर्षं ममार कालयोगतः ।
भगीरथाख्य पुत्रो महाभागवतः सुधीः ।
तपः कृत्वा महावर्षं ममार कालयोगतः" ।

इत्यादि ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्यायः । (विष्णुः । अणिमादिगुणः परमात्मा ।) अंशुमति त्रि । ज्योतिर्मत्यादौ त्रयरविशेषः ।)

अंशुमाली, [न्] पु. (अंशूनां माला अस्ति अस्य इति । ब्रीह्यादित्वात् इनिः ।) सूर्य्यः । इति त्रिकाण्डशेषः । (आदित्य इवांशुमाली चचार, इति विष्णुपुराणम् ।)

अंशुल, पु. (अंशुः विद्याज्योतिः अस्ति अस्य । इति । अंशु + लच् ।) चाणक्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अंशुहस्त, पु. (अंशुरेव हस्तः यस्य सः ।) सूर्य्यः । इति जटाधरः ।

अंस, स् च विभाजने । चौरादिः । इति कवि-कल्पद्रुमः । दन्त्योपधः । विभाजन इति आत्म न तु एतदुक्तो दृश्यस्य अर्थः । अंसयति अंसापयति धनं वणिक् । इति दुर्गादासः ।

अंस, पु, क्ली, (अंस्यते समाहन्यते । अंस समा-घाते । घञ् । यद्वा अमति अम्यते वा भारा-दिना । अम गतौ । अमेः सन् ।) स्कन्धः । इत्य-मरः । विभागे पुं । इति त्रिकाण्डशेषः । (अन्यत् कर्म्मैव अंसशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

अंसकूटः पु. (अंस स्कन्धे कूटमव इति ।) ककुद् । षाँडेर कुँट इति भाषा । इति हेमचन्द्रः ।

अंसलः, त्रि, (अंसोऽस्त्यस्यामिति । वत्साअंसाभ्यां काम-बले इति लच् ।) बलवान् । इत्यमरः ।

अंह, [न्] क्ली, (अमति गच्छति प्रायश्चि-त्तादिना । अम गत्यादिषु । अमेः हुक् च इति असुन् प्रत्ययश्च । अमति दम्भति अयोऽनेन वा । अघेरसुन् लिङ्गे अघेरघुनि काङ् इति माभूदिति अमेः हुक् चेति सूत्रं । तथा च—

"स्त्यायतोऽहन्नरुदंसमंहसोर्वकवाक्यः" ।

इति सिद्धान्तकौमुदी । तत्र "दयानां सिद्धान्ते-र्हिदम् शुकवार्त्तिकयोरिति सूत्रं" इति सूत्र-प्रान्ते साधु अनुदात्तदिकानां प्राधान्यमिति इति वदन्ति ।) पापं । इत्यमरः । (दुःखं । विघ्न । अपराधश्च ।)

अंहति, स्त्री, (हन्ति कुटिलगमनं । हन्तेर्हश्च इति अतिः ।) दानं । इत्यमरः । रोगः । त्यागः । इति मेदिनी ।

अंहती, स्त्री, (हन्तेर्हश्च इति अतिः, गौरादित्वात् ङीष् ।) दानं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

अंहिति, स्त्री, (अंहस् + अतिः । अंहसोऽपहतत्वात् ।) दानं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

अंह्रि, पु, (अहि + क्रिन् । अंहतेरपि इति उणा-दिसूत्रम् ।) पादः । वृक्षमूलं । इत्यमरः ।

अंह्रिपः, पु, (अंह्रिभिः पिबति इति । पा पाने, सुपीति योगविभागात् कः ।) वृक्षः । इति हलायुधः ।

अंह्रिस्कन्धः, पु, (अंह्रेः पादस्य स्कन्ध इव ।) गुल्फः । (कुर्च्चशिरः ।) इति हेमचन्द्रः ।

अक, म वक्रगतौ । कुटिलगमने । इति कविकल्प-द्रुमः । म अकयति अकति सर्पः । इति दुर्गा-दासः ।

अक, इ क काङ्क्षे । इति कविकल्पद्रुमः । लक्ष-णिकेचिदेतन्नामं । इ च अङ्कयति वर्णो दमकः । मैत्रेयपाठेऽपि केचिदेतन्मध्यम् आर्जवादिव-स्माधातौ पठन्ति अङ्कति वक्रादी लिङ्ग इदित् पाठपठादिमेनिर्णयमव्यग्रायां । तेन अङ्कतीत्यपि स्यात् । तथाच मैत्रेयः ।

"लिङ्गे विद्यविधनमार्गदिचतुर्मुखे लिनामिदित् ।
निर्मितयत्तयोधार्थे न दृष्टोऽनुमिमिहिन्मुपिदिति" ।

अस्यार्थः । लिङ्गे चतुर्थ्यां विद्यविधनमार्ग-दिचतुर्मुखे लिनामिदिति लिङ्गे इदित् इदनुबन्धकरणं मिथो भेदनिर्णयार्थे । किन्तु चतुर्भिर्निंरूपणात् क्वचिदपि न दृष्टः । इति दुर्गादासः ।

अक, इ उ गत्यां । अङ्कति । इति कविकल्पद्रुमः । इ अङ्क्यते । उ अङ्कते पुष्पकोऽपि मथद्गाम्भीय-हितः । इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ।

अकं, क्ली, (न कं सुखं । तद्विरुद्धं वा । नञ्समासः । नञ्ः न लोपः ।) पापं । दुःखं । इति मेदिनी ।

अकच, पु, (नास्ति कचः केशा यस्य सः ।) केतु-ग्रहः । इति शब्दावली । वाचस्पतिः केशशून्ये ।

अकच्छ, त्रि, न कच्छः । नञ्समासः ।) अकच्छ-भीमः । अकामधः ।

अकनिष्ठ, पु, (न कनिष्ठः नञ्समासः ।) बुद्धः । इति शब्दरत्नावली । (बहुनि ग्रामलक्षाणि पावर-कनिष्ठानां देवानां सर्व्वोपरितनत्वाद्भवन इति कवि-कल्पलता ।) अकनिष्ठगति वाचस्पत्ये ।

अकनिष्ठगः, पु, (अकनिष्ठ + गम् + डः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अकम्पितः, पु, (न कम्पितः । नञ्समासः ।) बौद्धगणाधिपविशेषः । इति हेमचन्द्रः । अक-म्पिते वाचस्पतिः । (अर्थादिवत् नरात् मृगा-दिविहारात्मकल्पितात् । इति व्याकरणविरुद्ध-प्रयोगम् ।)

अकरणि, स्त्री, (न + कृ + अनि ।) आक्रोश-विशेषः । शापः । यथा तस्याकरणिरेवास्तु । इत्यमरः ।

अकरा, स्त्री, (न + कृ + अच् । स्त्रियां टाप् ।) आमलकी । इति शब्दचन्द्रिका । वाचस्पत्यः करविहीने ।

अकरुण, त्रि, (नास्ति करुणा यस्य इति ।) करुणा-

अक

शून्यः । निर्दयः । अकृपः । यथा,—

"दधीचिः कुण्डलमनाद अदृश्यत् ।"

इति महानाटकं ।

अकर्कश, त्रि, (न कर्कशः । नञ्समासः ।) मृदुस्पर्श । कोमलः । इति हेमचन्द्रः । (अ-कठिनः । इति शब्दरत्नावली ।)

अकर्ण्ण, त्रि, (नास्ति कर्ण्णौ यस्य सः ।) बधिरः । यथा,—

"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण्णः" ।

इति श्रीधरस्वामिकृतश्रुतिः ।) बधिरः । हेमचन्द्रः ।

अकर्त्तन, पु, (न + कृत् + ल्युट् ।) वामनः । इति जटाधरः ।

अकर्त्तव्य, त्रि, (न + कृ + तव्य । न कर्त्तुं समर्थः ।) अकरणीय । अकार्य्यं । अकर्त्तव्य ।

यथा,—

"अविरोधी सदाचारे च सर्वमङ्गलदायकः ।
विरोधी शास्त्रलोके च सर्वेऽकर्त्तव्यकारकः ।
अकर्त्तव्यो विरोधश्च सद्भिः सर्व्वैः ।"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः ।

अकर्त्ता, [र्तृ] त्रि, (न कर्त्ता । नञ्समासः ।) कर्त्तृत्वाभिमानरहितः । यथा,—

"आत्मन्येव मया त्वद्धं तुभ्यं कर्म्मविकल्पितम् ।
तस्य कर्त्तारमपि मां विद्ध्यकर्त्तारमव्ययम्" ।

इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्याये ११ श्लोकः । (कर्म्मभिर्लिप्तः आत्मज्ञोऽतः पुरुषः । पुरुषश्च ।

अकर्म्म, [न्] क्ली, (न कर्म्म । नञ्समासः ।) कर्म्माभावः । यथा,—

"किं कर्म्म किमकर्म्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ।
कर्म्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्म्मणः ।
अकर्म्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्म्मणो गतिः ।
कर्म्मण्यकर्म्म यः पश्येदकर्म्मणि च कर्म्म यः ।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्म्मकृत्" ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां ४ अध्याये १६।१७।१८ श्लोकाः । (अपकृष्टं कर्म्म । मन्दं कर्म्म । दुष्कर्म्म ।)

अकर्म्मण्य, त्रि, (न कर्म्मणि साधुः । न + कर्म्मन् + यत् ।) कर्म्माऽयोग्यः । कार्य्याक्षमः । कर्म्माऽशक्तः । अकेजुवा इति भाषा । यथा,—

"बहिरिन्द्रियाणि निगृह्य निर्विण्णकामे ...
अकर्म्मण्यं निहितमेव विज्ञानिनामेव ..."

इति तिथ्यादितत्त्वं ।

अकर्म्मा, [न्] त्रि, (नास्ति कर्म्म यस्य सः ।) क्रियाहीनः । कर्म्मशून्यः । विकर्म्मस्थः । कर्म्म-शून्यः । (क्रियामन्दः । कुकर्म्मा । ...)

अकर्म्मान्वित, त्रि, (कर्म्मणा अन्वितः न अन्वितः । न + कर्म्मन् + अन्वित ।) कुकर्म्मा । अकर्म्मानिरतः । दुष्कर्म्मयुक्तः ।

अकल्मष, त्रि, (नास्ति कल्मषं पापं यस्य सः । न + कल्मष ।) पापरहितः । दोषरहितः ।

दम्भः २। इति हेमचन्द्रः। (मायारहितः। सरलः।) अकल्कन इत्यपि पाठः।

अकल्का, स्त्री, (नास्ति कल्कः अन्धकारमालिन्यं यस्याम् इति।) ज्योत्स्ना। इति शब्दचन्द्रिका। शाठ्यविहीने कल्करहिते। (मायाशून्यः। दम्भशून्यः। सरलः। निर्म्मलः।)

अकल्पितः, त्रि, (न कल्पित इति। नञ्समासः।) अकृत्रिमः। स्वाभाविकः। अरचितः। (सत्यः। प्रकृतः। अवितथः।)

अकल्यः, त्रि, (न कल्यः सुस्थः। नञ्समासः।) रोगी। (यथा,—
"अकल्यमानमविरविषमस्थितिमाकुलाम्।
... ... नाशयेन्नृपः"।
इति मिताक्षराधृतवचनम्। असमर्थः। यथा,—
"अकल्यः साङ्ख्ययोगेषु मकुल इव पञ्जरे"।
इति भागवते।) कल्यो निरामयः तत्र नञ्समासः।

अकल्याणं, क्ली, (न कल्याणं। नञ्समासः।) अमङ्गलं। अशुभं। (त्रि। कल्याणरहितः।)

अकस्मात्, अ, अतर्कितं। हठात् १। तत्पर्य्यायः। सहसा २ सद्यः ३ सपदि ४ तत्क्षणे ५ एकपदे ६। इति हेमचन्द्रः। नञ्समस्तकिंशब्दस्य पञ्चम्यन्तप्रयोगोऽयं। इति केचित्।

अकारणं, त्रि, (नास्ति कारणं यस्य सः। न+कारणं।) कारणशून्यं। निर्हेतु। अनिमित्तं। यथा,—
"कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे,
न चार्पितं कर्म यदप्यकारणम्"।
इति श्रीभागवतं। (कारणं विना। कारणाभावः। यथा,—"कारणसामान्ये द्रव्यकर्म्मणां कर्म्माकारणमुक्तम्"। इति वैशेषिकसूत्रम्।)

अकारणगुणोत्पन्नगुणः, पुं, (विना कारणगुणं उत्पन्ना जाताः ये गुणाः। अकारणगुण+उत्पन्न+गुण।) पाकजादिगुणाः। न्यायमते विभुविशेषगुणाः यथा,—बुद्धिः १ सुखं २ दुःखं ३ इच्छा ४ द्वेषः ५ यत्नः ६ धर्म्मः ७ अधर्म्मः ८ भावना ९ शब्दः १०।
("अतीन्द्रिया विभूनान्तु ये स्युर्वैशेषिका गुणाः।
अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्त्तिताः"।
इति भाषापरिच्छेदे। अकारणेति कारणगुणपूर्व्वका गन्धादयः यथा पृथिव्याः। बुद्ध्यादयस्तु न तादृशाः। अवयवादेः कारणाभावात्।) इति सिद्धान्तमुक्तावली।

अकार्त्स्न्यं, क्ली, (न कार्त्स्न्यम्। नञ्समासः।) [illegible]। यथा,—
"श्रोत्रादयि न ज्ञानमस्तेनैव चाक्षुषा।
अकार्त्स्न्येनापि [illegible]"।
इत्येकादशीतत्त्वम्।

अकार्य्यं, क्ली, (न कार्य्यम्। नञ्समासः।) कार्य्याभावः। अकृत्यं। अकर्म्म। (दुष्कर्म्म। कुकार्य्यम्।) यथा,—
"किमकार्य्यं कदर्य्यस्य दुस्त्यजं किं धृतात्मनः"।
इति श्रीभागवतं।

अकालः, पुं, (न कालः, अप्रशस्तः कालो वा। नञ्समासः।) असमयः। अप्रशस्तकालः। यथायोग्यकालातिरिक्तसमयः। अशुद्धकालः। यथा,—गुरोरस्तात् प्राक् वृद्धत्वे पक्षद्वयाहः। अस्तान्ते द्वात्रिंशद्दिनं। तस्योदयात् परं बाल्ये पक्षद्वयाहः। शुक्रादित्यदोषे स्थितिकालः दशत्रिंशद्दिनादिः।
सिंहे गुरोः स्थितिकालः सम्वत्सरकृत्स्नं। अस्य विशेषः यदि माघपौर्णमास्यां मघानक्षत्रं प्राप्यते तदैव माघं। वक्रिगुरौ अष्टाविंशतिदिनं। पूर्व्वराशावनागत्यातिचारिगुरौ एकवर्षं। अयमेव लुप्तसम्वत्सरः। पूर्व्वराशिमागत्यातिचारिगुरौ पञ्चचत्वारिंशत् दिनं। मीनस्थगुरोः स्थितिकालः संवत्सरकृत्स्नः। राहुग्रस्तगुरोः स्थितिसमयः एकाब्दः सूक्ष्मः। भृगोर्म्महास्तात् प्राक् वृद्धत्वे पक्षद्वयाहः। तस्य महास्ते द्विसप्ततिदिनं। तस्योदयात् परं बाल्ये दशाहः। एतत्त्रयं पौष्णात्मकमुच्यते। भृगोः पारास्तात् प्राक् वृद्धत्वे दशाहः। तस्य पारान्ते द्वादशाहः। तस्योदयात् परं बाल्ये दिनत्रयं। एतत्त्रयं वक्रात्मकमुदितं। मलमासे मासमेकं। भानुलङ्घितमासे क्षयमासे च तदेव। भूकम्पाद्युत्पाते सप्ताहः। पौषादिचतुर्म्मासे एकदिनपरव्याप्तिवर्षणे तद्दिनं। दिनद्वयपरव्याप्तिवर्षणे दिनत्रयं। दिनत्रयपरव्याप्तिवर्षणे सप्ताहः। दक्षिणायने कृष्णपक्षः। श्रीहरिशयने चतुर्म्मासः। चन्द्रसूर्य्यग्रहणे कर्म्मविशेषे एकत्रिरात्रदिनादि। इति ज्योतिस्तत्त्वं।

अकालजः, त्रि, (अकाले जायते इति। अकाल+जन+ड।) अकालजातः। असमयोत्पन्नः। अनृतुकालोद्भवः। यथा,—
"अकालजन्तु विरसं न धान्यं गुणवत् स्मृतं"।
इति राजवल्लभः।

अकालजलदोदयः, पुं, कुज्झटी। इति शब्दमाला। अकाले मेघानामुदयः। यथा रघुवंशे—
"दशीमुखपथमानो सेहे सभयं न सः।
बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः"।

अकालमेघोदयः, पुं, (अकाले यः मेघानाम् उदयः।) कुज्झटी। इति शब्दमाला। अकाले मेघानामुदयः।

अकिञ्चनः, त्रि, (नास्ति किञ्चन यस्य। मयूरव्यंसकादित्वात् बहुव्रीहिसमासः।) दरिद्रः। नास्ति किञ्चिदपि यस्य। इति हेमचन्द्रः। (यथा,—"अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदाम्" इति कुमारसम्भवे।)

अकिञ्चनता, स्त्री, (अकिञ्चनस्य भावः। अकिञ्चन+तल्।) अकिञ्चनस्य भावः। सा तु परिग्रहत्यागरूपयमविशेषः। इति हेमचन्द्रः।

अकिल्बिषः, त्रि, (नास्ति किल्बिषं यस्य। बहुव्रीहिः।) किल्बिषशून्यः पापरहितः। यथा,—
"न मां दोषेण दूषीत सम्यग्ज्ञातमकिल्बिषं"।
इति रामायणं।

अकीर्त्तिः, स्त्री, (न कीर्त्तिः। नञ्समासः।) अयशः। यथा,—
"अकीर्त्तिञ्चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम्।
सम्भावितस्य चाकीर्त्तिर्म्मरणादतिरिच्यते"।
इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये ३४ श्लोकः।

अकीर्त्तिकरं, त्रि, (अकीर्त्तिं करोति जनयति इति। यद्वा कीर्त्तिकरं न भवतीति नञ्समासः।) अयशस्करं। यथा,—
"कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितं।
अनार्य्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्त्तिकरमर्ज्जुन"।
इति श्रीभगवद्गीतायां २ अध्याये २ श्लोकः।

अकुतोभयः, त्रि, (नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य सः। मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। न+कुतः+भयं।) नास्ति कस्माद्भयं यस्य। निर्भयः। यथा। लब्धनामकुतोभयमिति भक्तिरसामृतसिन्धुः।

अकुप्यं, क्ली, (न कुप्यं, कुप्याद्भिन्नद्रव्यं। नञ्समासः।) स्वर्णं। रूप्यं इति जटाधरः। यथा—"कुप्यमकुप्यं वसु वासवोपम"। इति भारविः)।

अकूपारः, पुं, (न कूपारः। नञ्समासः। कुं पृथिवीं पिपर्त्ति इति कूपारः। पृ पालनपूरणयोः। कर्म्मणि अण्। पृषोदरादित्वात् दीर्घं।) समुद्रः। कच्छपः। कूर्म्मराजः। पाषाणादिः। इति मेदिनी। कमठः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अकूर्च्चः, पुं, (नास्ति कूर्च्चो केशरं यस्य। बहुव्रीहिः।) बुद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः। केशशून्ये त्रि। (श्मश्रुशून्ये)।

अकृतं, त्रि, (न+कृ+क्त।) न कृतं। अविधापितं। यथा —
"कालेनोत्तमपदं कुर्व्वीतानाहितनिर्दिष्टेन्"
इति स्मृतिः। (क्लीब। प्रमाणाधिकः। (क्ली) मोक्षः। कारणं। (स्त्री) [illegible]। यथा —"[illegible] प्रकृतिः का न वेदविदुता"।)

अकृतज्ञः, त्रि, (न+कृत+ज्ञा+क। न कृतज्ञ इति नञ्समासः।) कृतघ्नः। हिताकर्णी। उपकाराज्ञायी। उपकारकृतघ्नः। यथा,—
"भक्तोऽपि न ये केचिदकृतज्ञाः कुधः।
[illegible]"।
इति श्रीभागवतं।

अकृत्स्नं, स्त्री, (अ+कृत्स्न+अ।) असम्पूर्णता। असर्व्वग्रहणं। असमग्रत्वं।

अकृत्स्न [न्] त्रि, (न+कृत्स्न। नञ्समासः।) असम्पूर्णः। असर्व्वग्राहकः। [illegible]।

अकृतार्थं, त्रि, (अकृतार्थः यस्य अर्थः। न न भवतीति नञ्समासः।) असफलं। अनर्थकं। असिद्धं। अकृतकार्य्यं। यथा रघुः।
"पूर्व्वं न यदा [illegible] कृतार्थान्।
[illegible]"।
[illegible]। [illegible]।
"[illegible]"।

क्षोभयेत् पूर्व्वपक्षन्तु यावदोषप्रदर्शनं" ।
समारोपणं अहंभिमं । इति व्यवहारतत्त्वं ।
(अभियोक्तृः । वैरनिर्यातकः । अयत्नकृतः । यथा,—
"नरहरिमसौ धारं मारयत्यपि न मुच्यति" ।
इति हितोपदेशः ।)

अकृप, त्रि, (नास्ति कृपा यस्य सः ।) कृपाशून्यः । निर्दयः । अकरुणः । यथा,—
"अकृपौ अकर्म्मौ क्रूरस्थिरामी महपौरुषः" ।
इत्यमुकुन्दकाव्यं ।

अकृपण, त्रि, (न कृपणः । नञ्समासः ।) कार्पण्यरहितः । दीनताशून्यः । यथा,—
"अपदत्ता अदत्तं प्रामी दीनः कृपण उच्यते ।
क्षीण्युत्पथपथे राम संभृतः सर्व्वकामदे" ।
इति रामायणं । (पुष्कलः । बहुलः । यथा,—
"भूयस्यां नरपतयं रहप्यवेवतिष्ठ रामो वदन्" ।
इति वैराग्यशतके ।

अकृष्णकर्म्मा, [न्] त्रि, (न कृष्णं मलिनं कर्म्म यस्य सः । न+कृष्ण+कर्म्मन् ।) दुष्कर्म्मरहितः निष्पापः । शुद्धाचारः । अकृष्णं निष्पापत्वात् शुद्धं कर्म्मास्य । इत्यमरटीकायां भरतः ।

अकेश, त्रि, (नास्ति केशो यस्य । अल्पा अप्रशस्ता वा केशा यस्य वा ।) केशरहितः । अल्पकेशयुक्तः अप्रशस्तकेशविशिष्टः ।

अकैतवं, क्ली, (न कैतवम् । नञ्समासः ।) कैतवाभावः । अकपटता । अधूर्त्तता । सरलता ।

अकोटः, पु, (अ+कुट+भावे घञ् ।) गुवाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अकोविद, त्रि, (न कोविदः । नञ्समासः ।) अपण्डितः । मूर्खः ।

अकौटिल्यं, क्ली, (अ+कौटिल्यं । नञ् समासः ।) कौटिल्याभावः । सरलता ।

अक्का, स्त्री, (अकं दुःखं कायति प्रकाशति इति कै टाप् ।) माता । इति शब्दरत्नावली ।

अक्त, त्रि, (अञ्जेर्क्तः । आज्यविमादस्य बाधक इति भाष्यस्य वैरटेन तथा व्याख्यानात् । अनक्ति अज्यते वा । अञ्ज् व्यक्तौ । अतिसृधिधष्यम्य इति औणादिकः क्तः ।) व्याप्तः । अक्तः । अञ्जितः । अञ्जनयुक्तः । इत्यमरः । यथा,—
"विक्षावाचाप्युपे मूषे तैलाक्ते नेत्र दह्यते" ।
इति चरकः । (क्षितो व्याप्त इति पर्यायशब्दः केषे प्रसिद्धम् ।)

अक्तु, स्त्री, रात्रिः । अनक्ति प्रतिबिम्बं गच्छति अक्तु । अञ्जू धातोः व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु इति कर्त्तरि तुन् । वेदप्रयुक्त-प्रयोगोऽयं । (अञ्जनं । लेपः । कान्तिः । प्रकाशः । ज्योतिः । अन्धकारः । अत्र अर्थाः वैदिकग्रन्थे द्रष्टव्याः ।)

अक्रन्दनः, त्रि, (न क्रन्दनः । नञ्समासः ।) क्रन्दनरहितः । यथा,—
"इन्द्रादीनां सहस्रं दृष्ट्वा येषु क्रन्दनं यदर्थिनी ।
अक्रन्दनेन ललनादिरूपं दृष्ट्वा तु रुदती" ।

इति भारते ११ अध्याये १११ श्लोकः ।

अक्रमः, त्रि, (न क्रमः । नञ् समासः । नास्ति क्रमो यस्य इति वा ।) क्रमरहितः । अतिक्रमः । यथा,—
"अक्रमाच्छेकधो हरिं योऽनिवाम्हति मूढधीः" ।
इति माघकाव्यम् । (क्रमाभावः । क्रमविपर्य्ययः । यथा,—'इदमयुक्तिमक्रमश्च दुर्गां दशिव बरात्मपि मात्मया विकारः' इति प्रबोधचन्द्रोदयकम् ।)

अक्रान्ता, स्त्री, (न+क्रम्+क्त+टाप् ।) बृहती । इति रत्नमाला । अनाक्रान्ते त्रि ।

अक्रिय, त्रि, (नास्ति क्रिया यस्य । अप्रशस्ता वा क्रिया यस्य ।) क्रियाशून्यः । कुकर्म्मविशिष्टः । क्रियारहितः । यथा 'अक्रियस्य च कर्म्मदा' । इति चरकः । (निश्चेष्टः । स्पन्दरहितः । कर्म्मत्यागी । यथा,—
"अनाश्रितः कर्म्मफलं कार्य्यं कर्म्म करोति यः ।
स सन्न्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः" ॥
इति गीतायाम् ।) (स्त्री । क्रियाभावः । क्रियालोपः । अपथ्याक्रिया । यथा,—
"अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः सर्व्वकर्म्मिणाम् ।
अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया" ॥
इति व्यासस्मृतिः ।)

अक्रूरः, पुं, (क्रौर्य्यात् क्रूरः, स न भवति इति अक्रूरः । यद्वा क्रूर इति भावप्रधानो निर्द्देशः । न विद्यते क्रौर्य्यम् इति अक्रूरः ।) गान्दिनीपुत्रः । श्रीकृष्णपितृव्यः । तस्य पिता श्वफल्कः । (तस्य माता गान्दिनी ।) इति श्रीभागवतं । क्रूरताशून्ये त्रि । (सरले । यथा,—
"क्षीणो हुतोऽप्यक्रूरं निग्रहार्थं मनोरमम्" ।
इति मनुः । पुंसि विष्णुः । यथा,—
"अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः" ।
इति भारते ।)

अक्रोधः, पुं, (न क्रोध इति नञ् समासः । नास्ति क्रोधो यस्य इति वा ।) क्रोधविकारराहित्यम् । तत्पर्य्यायः । तत्तु आत्मनिष्ठो दशधर्म्मान्तर्गतधर्म्मः । इति भरतः । (यथाह मनुः—
"धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
धीर्व्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम्" ॥
इति ।) क्रोधविहीन क्रोधरहितकर्त्ता ।

अक्लान्तः, त्रि, (न+क्लम्+क्त । न क्लान्तः इति नञ्समासः ।) क्लान्तिरहितः । अश्रान्तः । अनायासः ।

अक्लिका, स्त्री, नीलीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ।

अक्लिष्टकर्म्मा, [न्] त्रि, (अक्लिष्टम् अनायासलब्धं कर्म्म यस्य । बहुव्रीहिः ।) अक्लेशेन कर्म्मकर्त्ता । यथा,—
"दुर्गोऽयं वीरदेवस्य रामस्याक्लिष्टकर्म्मणः" ।
इति रामायणं ।

अक्लेशः, पुं, (न क्लेश इति नञ् समासः ।) क्लेशाभावः । यथा,—
"दुःखाभावमितिप्रोक्ते क्लेशो कर्म्मविनाशिते ।

अपहृतेन क्लेशेन कुर्व्वन्ति दशमानने" ।
इति भारते ४ अध्याये १ श्लोकः । क्लेशशून्ये त्रि ।

अक्लेदः, त्रि, (नास्ति क्लेदो यस्य इति बहुव्रीहिः ।) क्लेदशून्यः । शुष्कतारहितः । अशुष्कः ।

अक्ष, श ऊ व्याप्तौ । संघाते । इति कविकल्पद्रुमः । अक्ष्णोति धनं लोकः । आक्षीत् अक्षीत् वा इत्यर्थः । ऊ अक्षिष्टः । अष्टा । ऊ दुर्गादासः ।

अक्ष, ऊ व्याप्तौ । संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः । अक्षति धनं लोकः । आक्षीत् आक्षिष्टाम् । इत्यर्थः । ऊ अक्षितुम् । अष्टा । इति दुर्गादासः ।

अक्षं, क्ली, (अश्नोति व्याप्नोति वा अक्ष्णोति वा विषयान् अश् व्याप्तौ । अक्ष् वा सन् । अशूङ् व्याप्तौ । अक्षेर्व्वा इति वा ।) इन्द्रियं । (यथा विष्णुपुराणे,—
"शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित् ।
कुर्य्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः" ॥)
सौवर्च्चलं । तुत्थं । इति मेदिनी । (रथः । यथा रामायणे,—
"अक्षं नैव निमित्तैव निर्ययौ मम पुष्पकम्" ।)

अक्षः, पुं, कर्षपरिमाणं । (यथा,—
"ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम्" ।
इति चरकः । (अक्षैर्दीव्यति वा दीव्यति । इति सिद्धान्तकौमुदी ।) (पाशकः । यथाह मनुः—
'मद्यपानं स्त्रियश्चैव मृगया क्रीडनं तथा ।'
कलिद्रुमः । विभीतकः । (विभीतकवृक्षः । यथा छान्दोग्ये—यथा वै द्वे आमलके द्वे कोले द्वौ वाक्षौ मुष्टिरनुभवति ।) चक्रं । शकटः । व्यवहारः । आत्मा । कर्षः । चक्रं । इति मेदिनी । (चक्रधारणदण्डः । यथा,—
"हिमवाम्पे महाद्रुमो निषेध सन्तिमुक्तो ।
अक्षपादि च तामस पक्षमट्टे वर्जिते च" ।)
आत्मा । रावणपुत्रः । इति हेमचन्द्रः । (यथा रामायणे—'निहत्य राजा समरे महेन्द्रं
कुमारमक्षं प्रसमीक्ष्य देवः ।)
ज्ञानम् । सर्पः । इति शब्दरत्नावली । (विष्णुः ।
यथा भारते—
"अक्षय रक्षयोऽ न सर्व्ववेदी सनातन" ।
इति) अंकुशनामा । यथा,—
"अक्षाभिर्दृष्टा अक्षाभिंश्च
व्यापाथि क्रान्ति दक्षिणे" ।
इति भामती ।
"अक्षा दश्रा अद्युमिद्यतो-
दक्षा मया दक्षिणेदिक् भति" ।
इति आरण्यके—
"दक्षिणं दक्षिणां दिशं क्षत्र विद्युत् ...
... ...
... ..." ।
इति सूर्य्यसिद्धान्ते ।

अक्षकः, पुं, (अक्ष+क) तिनिशवृक्षः । इति रत्नमाला ।

अक्षक्रीडा, स्त्री, (अक्षैः या क्रीडा) द्यूतक्रीडा पाशकक्रीडा। यथा। अक्षक्रीडायां धर्मयुधिष्ठिरसंवादः प्रवर्त्तते। इति तिथ्यादितत्त्वं। तद्विवरणं चतुरङ्गशब्दे द्रष्टव्यं। *। कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदि तत्क्रीडाविधिर्यथा। ब्रह्मपुराणे,—

"शङ्करश्च पुरा द्यूतं ससर्ज सुमनोहरं।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते।
जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्व्वती।
अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी गौरी नित्यं सुखोषिता।
तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः।
तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः।
पराजयो विरुद्धस्तु लब्धनाशकरो भवेत्"।

द्यूतपाशादिभिः क्रीडनं। यथा मनुः,—

"अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते"।

इति तिथ्यादितत्त्वं। *। दशमीद्वादश्योस्तत्कालनिषेधो यथा। स्मृतिः,—

"शाकं मांसं मसूरञ्च पुनर्भोजनमैथुने।
द्यूतमत्यम्बुपानञ्च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत्"।

कूर्म्मपुराणे,—

"कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं हिंसां लोभमसत्यताम्।
द्यूतक्रीडां दिवानिद्रां व्यायामं क्रोधमैथुनं।
द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्ज्जयेत्"।

एकादशीतत्त्वं। *। अन्यत् द्यूतशब्दे द्रष्टव्यं।

अक्षजः पुं, (अक्ष+जन्+ड) वज्रं। इति पुरुषोत्तमः। अक्षिज इति क्वचित् पाठः। (विष्णुः। यथा भागवते,—

"अक्षजेनाभ्य गदया द्रुमावच्छ्रुमसत्तमः"।

अक्षतं, क्ली, (क्षण हिंसायां। नपुंसके भावे क्तः। अनुदात्तोपदेशेत्यादिना लोपः।) लाजाः। षण्ड-सर्वं। इति मेदिनी।

अक्षत, त्रि, (न+क्षण्+क्त) अहिंसितः। इति मेदिनी। अखण्डितः। इति शब्दरत्नावली। (यथाह मनुः,—

"दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्।
त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्"।)

अक्षतः, पुं, यवः। इति मेदिनी। (यथा [illegible]-माहात्म्ये,—

"अक्षतान्सूर्प्य? वरं कलसं पूरयित्वा"।)

[illegible]। इति अमरटीकायां भानुदीक्षितः। अक्षताः पुं भू यौति भाषी। (न क्षता देवा ते इति अक्षताः। मुकुटस्तु अक्षतशब्दस्याक्षतेति आक्षताः पुंभूम्नीत्युक्तमिति पठित्वा [illegible]। [illegible]। न क्षतमक्षतमिति विग्रहः [illegible] [illegible] [illegible] अक्षतमिति शब्दो। केचित् [illegible] अक्षतमि-त्याहुः।)

अक्षता स्त्री, ककंटाशृङ्गी। कांकड़ाशृङ्गी इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका। अक्षतयोनिः स्त्री। [illegible]। (यथाह [illegible]—

"[illegible]"।

अक्षदर्शकः, पुं, (अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः। अक्ष+दृश्+ण्वुल्।) व्यवहारद्रष्टा [illegible] राजा अक्षपादादिविवादानां द्रष्टा निर्णेता। धर्म्माध्यक्ष इत्यर्थः। इत्यमरः भट्टीका च। जज् इति इंराजीयभाषा।

अक्षदृक्, (श्) पुं, (अक्ष+दृश्+क्विप्।) अक्षदर्शकः। (व्यवहारस्य द्रष्टा।)

अक्षदेवी, (न्) त्रि, (अक्षैर्दीव्यति। दिवु क्रीडादौ। दिवौति णिनि।) द्यूतक्रीडाकारकः। इत्यमरः।

अक्षद्यू, पुं, (अक्षैर्दीव्यति। दिवु क्रीडादौ। अक्ष+दिव्+क्विप्+ऊठ्।) अक्षक्रीडकः। इति व्याकरणं।

अक्षधरः पुं, (अक्ष+धृ+अच्।) शाखोटवृक्षः। इति भूरिप्रयोगः।

अक्षधूर्त्तः पुं, (अक्षेषु धूर्त्तः। सप्तमी शौण्डैरिति समासः।) द्यूतक्रीडकः। तत्पर्य्यायः। धूर्त्तः २ अक्षदेवी ३ कितवः ४ द्यूतकृत् ५। इत्यमरः। जुयारी इति भाषा।

अक्षधूर्त्तिल पुं, (अक्ष+धुर्+तिल्।) वृषः। इति त्रिकाण्डशेषः।

अक्षपाटकः पुं, (अक्ष+पाट+वुन्।) धर्म्माध्यक्षः। इति जटाधरः। जज् इति भाषा।

अक्षपादः पुं, (अक्ष+पाद।) तार्किकः। तत्पर्य्यायः। नैयायिकः २। इति हेमचन्द्रः।

अक्षपीडा स्त्री, (अक्ष+पीडा।) यवतिक्ता लता। इति राजनिर्घण्टः।

अक्षमः त्रि, (नास्ति क्षमा यस्य सः।) क्षमारहितः। क्षमाशून्यः। (असमर्थः।)

"विष्णुद्वेषी च पापो यः संसारे कोटिमुद्धरेत्।
हरेरभक्तो विप्रश्च स्वयं रक्षितुमक्षमः"।

इति ब्रह्मवैवर्त्ते १२ अध्यायः।

अक्षमा स्त्री, (न क्षमा इति नञ्समासः।) असहिष्णुः। ईर्षा। इति शब्दरत्नावली। (यथा किरातार्ज्जुनीये—

"अतिपातितकालसाधना
स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापिनी।
जनवन्न भवन्तमक्षमा
नयसिद्धेरपनेतुमर्हति"।)

अक्षमाला स्त्री, (अक्षाणां माला।) अक्षसूत्रं। वशिष्ठपत्नी। इति मेदिनी। (यथाह मनुः—

"अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताधमयोनिजा"।

अक्षसूत्रमिति नाम्निकमालाया अकारादिक्षकारान्तवर्णमाला वर्णमाला च। यथा गौतमीये,—

"पञ्चाशल्लिपिभिर्माला विहिता जपकर्म्मसु।
अकारादिक्षकारान्ता अक्षमाला प्रकीर्त्तिता।
अक्षे मेरुमयं तत्र वर्णैरेकेनलम्बनम्।
अक्षमा सर्व्वमन्त्राणां जपः सर्व्वसमृद्धिदः"।

इति तन्त्रसारः। *। अन्यत् मालाशब्दे वर्ण-मालाशब्दे च द्रष्टव्यं।

अक्षय त्रि, (नास्ति क्षयो यस्य सः। बहुव्रीहिः।) क्षयरहितः। अव्ययः। अविनाशी। यथा—

"अक्षय्यमपि पुण्यं तन्माहात्म्यादुत कीर्त्तितम्।
[illegible]"।

इति मीमांसकारिका। अपि च। भविष्यपुराणं।

"चतुर्द्दश्यां तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः।
योऽश्वमेधं च कुरुते शिवार्च्चनपरो नरः।
यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं शिवपूजिनां।
तत् पुण्यं लभते तस्य शिवलोकञ्च गच्छति"।

इति तिथ्यादितत्त्वं। *। पापपुण्यक्षयजनकयोगविशेषः। यथा ज्योतिषे,—

"सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्ये तु सप्तमी।
चतुर्थ्यङ्गारवारे तु अष्टमी च बृहस्पतौ।
अत्र यत् क्रियते पापमक्षयं धर्म्मनिश्चयः।
यदिन्द्रमखवशायि इति भक्त सदक्षयं"।

इति तिथ्यादितत्त्वं। (अनन्तः। अक्षयकालनिवासी। स वासुदेवः तस्मिन् क्षयो विनाशोऽस्य इति कुत्सका महादिकः।)

अक्षयतृतीया स्त्री, (अक्षया या तृतीया तिथिः।) वैशाखशुक्लतृतीया। सा तु सत्ययुगाद्या। तत्र धामदानादाक्षयफलं। इति। स्मृतिः। यथा,—

"वैशाखे मासि राजेन्द्र शुक्लपक्षे तृतीयिका।
अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता।
तस्यां दानादिकं पुण्यमक्षयं समुदाहृतं"।

इति तिथ्यादितत्त्वं। *। विवरणं तु वैशाखशब्दे द्रष्टव्यं।

अक्षया स्त्री, (नास्ति क्षयो यस्याः सा।) वारतिथिघटितयोगविशेषः। यथा,—

"षष्ठी वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी।
चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया"।

इति भविष्यपुराणम्।

अक्षरः पुं, (न क्षरति। क्षर सञ्चलने। पचाद्यच्। यद्वा। अश्नुते। अशू व्याप्तौ। अशेः सरः।) शिवः। विष्णुः। इति शब्दरत्नावली। यथा महाभारते,—

"शिव विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः।
अक्षरः परमः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च"।

इति। (ब्रह्म। मोक्षः।)

अक्षरं क्ली, (न क्षरति इति कुत्सका।) ब्रह्म। (अकारादि निर्दिष्टं प्रणवाख्यं ब्रह्म। कूटस्थो-ऽक्षर उच्यते। यथा,—

"यावदिन्द्रधर्म्मारण्यं सर्वं भवति।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]"।

अकारादिक्षकारान्तवर्णजातं। इति मेदिनी। वर्णोऽन्त्यवर्णकः। यथा श्रुतम्,—

"[illegible]
[illegible]"

इत्यादिवचनं। तत्र [illegible] यथा,
"[illegible]
[illegible]"
इति [illegible]
वर्णशब्दे [illegible] अक्ष[illegible]

अक्षमालां । इति हेमचन्द्रः ॥ सोमः । इत्यमरः ॥ अर्थः । इति वेदप्रयोगः ।

अक्षरः त्रि, (न क्षरतीति ।) क्षयरहितः । अच्युतः । यथा,—

"तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्
प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" ॥

इति वेदान्तसारधृता श्रुतिः ॥

अपि च ।

"द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते" ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां १५ अध्याये १६ श्लोकः ।

क्षरश्चाक्षरश्चेति द्वाविमौ पुरुषौ लोके प्रसिद्धौ । तावेवाह । तत्र क्षरः पुरुषो नाम सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि शरीराणि अविवेकिलोकस्य शरीरेष्वेव पुरुषत्वप्रसिद्धेः । कूटो राशिः शिलाराशिः पर्वत इव देहेषु नश्यत्स्वपि निर्विकारतया तिष्ठतीति कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स तु अक्षरः पुरुष उच्यते विवेकिभिः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अक्षरचणः पुं, (अक्षरैर्वित्तः । तेन वित्त इति चणप् ।) लेखकः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥

अक्षरचञ्चुः पुं, (अक्षरैर्वित्तः । तेन वित्त इति चञ्चुप् ।) लिपिकरः । इत्यमरः । मुहुरी इति भाषा ॥

अक्षरचुञ्चुः पुं, (अक्षरैर्वित्तः । तेन वित्त इति चुञ्चुप् ।) अक्षरचणः । लेखकः । इत्यमरः ।

अक्षरजननी स्त्री, (अक्षराणाम् अक्षरस्य वा जननी उत्पादिका ।) लेखनी । कलमः । यथा,—

"लेखन्यक्षरजननी वर्णमाला मसिप्रसूः" ।

इति हारावलीति केचित् ॥

अक्षरजीवकः पुं, (अक्षर + जीवक ।) लिपिकरः । इति हेमचन्द्रः ।

("लेखकेऽक्षरचुञ्चुः स्यादक्षरजीवकपुस्तकः" ।
इति हेमचन्द्रः ।)

अक्षरजीविकः पुं, (अक्षरैर्जीविका यस्य सः ।) कायस्थः ।

"लेखकः स्याल्लिपिकरः कायस्थोऽक्षरजीविकः" ।

इति जटाधरः । अक्षरजीवीति च ॥

अक्षरतूलिका स्त्री, (अक्षराणां तूलिका लेखन-साधनमिवाश्रयः ।) लेखनी । इति जटाधरः ॥

अक्षरविन्यासः पुं, अक्षराणां विन्यासः । लिपिः । लिखनं । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अक्षरमुखः पुं, (अक्षराणि मुखे मुखाग्रे यस्य सः ।) शिष्यः । छात्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अक्षरसंस्थानं क्ली, (अक्षराणां संस्थानं विन्यासः ।) लिपिः । लिखनं । इत्यमरः ॥

अक्षरा स्त्री, (अक्षराः पदस्थाः सन्ति अस्याम् इति अच् । टाप् ।) वाणी । इति भाषा । इत्यमरः । (यथा महाभारते,—
"[illegible]" ।)

अक्षवाटः पुं, (अक्षस्य मल्लयुद्धस्य वाटः परिसरः ।) मल्लभूमिः । तत्पर्यायः । नियुद्धभूः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ कुस्ति आखड़ा इति भाषा ॥

अक्षवित् [द्] त्रि, (अक्षं व्यवहारं द्यूतं वा वेत्ति इति विदः क्विप् ।) धूर्तकः । व्यवहारज्ञः ॥

अक्षसूत्रं क्ली, (अक्षाणां सूत्रं माला ।) अक्षमाला । जपमाला । इति जटाधरः । यथा—

"पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलयं दण्डोऽपरः पैप्पलः" ।
(इति महावीरचरिते ।)

अक्षाग्रकीलकः पुं, (अक्षस्य शकटचक्राधारकाष्ठस्य अग्रे कीलो बन्धनार्थं कीलकः ।) शकटचक्रधुरीवर्त्ति-कीलकः । तत्पर्यायः । अणिः २ । इत्यमरः । आणी ३ आणिः ४ । इति भरतः ॥ आकाशलिख इति भाषा ॥

अक्षान्तिः स्त्री, (न क्षमणम् । क्षमूष् सहने । दिवादिः । अम्भादित्वात् क्तिन् । अनुनासिकस्येति दीर्घे नञ्-समासः ।) परस्याभ्युदयासहिष्णुत्वं । आक्रोशे पा-दर्शनादसहिष्णुत्वं । इति भरतः । तत्पर्यायः । ईर्ष्या २ । इत्यमरः ॥ ईर्षा ३ असूया ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

("अक्षान्तिमात्सर्य्यमसूं दुर्भाग्यमरीन मान्" ।
इति विष्णुपुराणे ।)

अक्षारलवणं क्ली, (न क्षारलवणम् इति नञ्-समासः ।) हविष्यान्नविशेषः । अक्षारलवणमिति ख्यातं । यथा । "[illegible] धान्यमुद्गतिलयवकलायकङ्गुनीवार-[illegible] । इदं मतम् स्मार्त्तानां । रत्नाकरमतं । यथा—

"गोधूमं तण्डुलं चैव धान्यमुद्गयवादिकम् ।
मापूपं सैन्धवं चैव अक्षारलवणं मतम्" ॥

इति आचारचन्द्रधृतमत्स्यसूक्तकारिका ॥

(यथाह मनुः —
"मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् ।
अक्षारलवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते" ॥)

अक्षि क्ली, (अश्नुते व्याप्नोति । अशू व्याप्तौ संघाते च । अशेर्नित् इति क्सिः । नेत्र । अक्षि । अशू व्याप्तौ, इन् ।) चक्षुः । इत्यमरः । चक्षुरिन्द्रियं । इति केचित् ॥

अक्षिकः पुं, वृक्षविशेषः । आच् इति भाषा । इति रत्नमाला ॥

अक्षिकूटकः पुं, (अक्षि + कूटक ।) अक्षिकूटः ॥

अक्षिगतः त्रि, (अक्षि गतः, अक्षिविषय इव हेय-तया स्थितः ।) द्वेष्यः । इत्यमरः ॥

अक्षिभेषजः पुं, (अक्षि + भेषज ।) वृक्षविशेषः । इति राजनिर्घण्टः । (क्ली, नेत्रौषधम् ।)

अक्षिवः पुं, (अक्षि व्याप्नोति वा । वा इति कनिर्वचनात् ।) शोभाञ्जनवृक्षः । समुद्रलवणे क्ली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अक्षिविकूणितं क्ली, (अक्षि + वि + कूण + क्त ।) कटाक्षः । अपाङ्गदृष्टिः । इति हेमचन्द्रः ॥

अक्षीबः पुं, शोभाञ्जनः । आच् इति भाषा । इति रत्नमाला ॥

अक्षीबं क्ली, (न क्षीबति क्षीबते वा । क्षीबृ मदे । पचाद्यच् ।) समुद्रलवणं । इत्यमरः ॥

अक्षीबः त्रि, (न क्षीबति माद्यति इति न + क्षीब + अच् ।) अमत्तः । इति मेदिनी ॥

अक्षीवः पुं, शोभाञ्जनवृक्षः । इत्यमरः ॥

अक्षुण्णः त्रि, (न क्षुण्ण इति नञ्समासः ।) अहतः । अनूनितः । इति शब्दरत्नावली । अनिन्दितः । यथा । अक्षुण्णं वीर्य्यं । इति पुराणे प्रसिद्धिः ॥

अक्षुब्धः त्रि, क्षोभरहितः । अचञ्चलः । इति क्षुभ धातोः [illegible] । [illegible] इति शब्दमालादीपिका ॥

अक्षेत्रं क्ली, (न क्षेत्रम् इति नञ्समासः ।) [illegible] । यथा—

"[illegible]
[illegible]" ।

इति [illegible] ॥

अक्षोटः पुं, (अक्षति । अक्ष व्याप्तौ संघाते ओटन् ।) पर्वतपीलुः । स च पर्वतजातः वृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ आखरोट इति हिन्दीभाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

"पीलौ गुडफलः स्रंसी तस्मिंस्तु गिरिसम्भवे ।
अक्षोटकर्परालौ द्वावक्षोडोऽपि [illegible]" ।

इति भावप्रकाशः ॥

अक्षोडः पुं, (अक्षोटति इति अक्ष + ओट ।) पर्वतपीलुः । तत्पर्यायः । कर्परालः २ आक्षोटः ३ अक्षोटः ४ आक्षोडः ५ । इत्यमरः टीका च ॥

अक्षोडकः पुं, (अक्षोड इव इति कन् ।) पर्वतपीलुवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

अक्षोभः पुं, (न क्षोभ इति नञ्समासः । न क्षोभो यस्मादिति वा ।) हस्तिबन्धनस्तम्भः । तत्पर्यायः । आलानं २ शङ्कुः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः । क्षोभरहिते त्रि ।

अक्षौहिणी स्त्री, [illegible] । यथा—

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" ॥

इति [illegible] ॥

अक्षौहिणी स्त्री, (अक्षाः रथाः ऊहिनी [illegible] इति । [illegible] ।) चतुरङ्गसेना [illegible] । २१८७० गजाः । २१८७० रथाः । ६५६१० अश्वाः । १०९३५० पदातयः । [illegible] ।

यथा भारते ।

"[illegible]" ।

संयुक्तानि सहस्राणि गजानामेकविंशतिः ।
एवमेव रथानान्तु सङ्ख्यानं कीर्त्तितं बुधैः ।
पञ्चषष्टिसहस्राणि षट्शतानि दशैव तु ।
सङ्ख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञैर्व्विना रथ्यैस्तुरङ्गमैः ।
नृणां शतसहस्राणि सहस्राणि नवैव तु ।
शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातयः" ।
इत्यमरभरतौ । (अक्षौहिण्योपरिमाणं यथा महाभारते आदिपर्व्वणि,—
"अक्षौहिण्या इति प्रोक्तं यत्त्वया सूतनन्दन ।
एतदिच्छामहे श्रोतुं सर्व्वमेव यथातथम् ॥
अक्षौहिण्याः परीमाणं नराश्वरथदन्तिनाम् ।
यथावच्चैव नो ब्रूहि सर्व्वं हि विदितं तव" ॥
सौतिरुवाच ।
"एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिन्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥
त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ।
स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः ॥
चमूस्तु पृतनास्तिस्रस्तिस्रश्चम्वस्त्वनीकिनी ।
अनीकिनीं दशगुणां प्राहुरक्षौहिणीं बुधाः ॥
अक्षौहिण्याः प्रसंख्याता रथानां द्विजसत्तमाः ।
संख्या गणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ॥
शतान्युपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः ।
गजानाञ्च परीमाणमेतदेव विनिर्द्दिशेत् ॥
ज्ञेयं शतसहस्रन्तु सहस्राणि नवैव तु ।
नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥
पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च ।
दशोत्तराणि षट् प्राहुर्यथावदिह संख्यया ॥
एतामक्षौहिणीं प्राहुः संख्यातत्त्वविदो जनाः ।
यथा कथितवानस्मि विस्तरेण तपोधनाः" ॥)

अक्षौ स्त्री, (अश्नुते । अश् व्याप्तौ संघाते च । इत्य- सूच्यौ कृषा । बाणः । इत्युणादिकोषः ॥

अखट्ट, पुं. पियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पियाशाल इति भाषा ॥

अखट्टि, पुं. अनृदुव्यवहारः । आखुटि इति ख्यातः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अखण्ड, त्रि. (न खण्ड्यते इति । खडि भेदने घञ् । नास्ति खण्डो यस्य इति वा ।) खण्डरहितः । पूर्णं । इत्यमरः । ("अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघम्" इति शाकुन्तले ।)

अखण्डन, पुं. (नास्ति खण्डनं छेदो यस्य सः ।) कालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अखर्व्वगन्धा, त्रि, (न खर्व्वा अल्पा गन्धा इति । बहुव्रीहिः ।) बहलगन्धादि । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अखातं, क्ली, पुं, (न खातं खनूत्पन्नम् । अन- स्तिम् इत्यर्थे ।) देवखातं । अकृत्रिमजला- शयः । इत्यमरः ॥ खातमिति भाषा ॥ पुंलि- ङ्गता,—अखातो देवखात इत्यमरमाला ॥

अखाद्यं, त्रि, (न खाद्यं । अखादनं विषयं वा भक्ष्यम् ।) खादनायोग्यं । अभक्ष्यं ॥

अखिलं, त्रि, (न खिलम् अस्य । न+खिल ।) सर्व्वं । इत्यमरः ॥ (खिलमप्रहतं स्थानं । तत् न भवति इति अप्रहतस्थानं ।)

अख्यातः, त्रि, (न ख्यातः विख्यातः वा नञ् ।) अख्यातिविशिष्टः । अप्रतिष्ठितः ॥ अप्रसिद्धः ॥

अग, म कुटिलगतौ : कुटिलगमने । इति कवि- कल्पद्रुमः ॥ म अगयति अगति सर्पः । इति दुर्गादासः ॥

अग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अङ्गते इ अङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

अगः, पुं, (न गच्छति । गम गतौ । अन्येष्वपीति अन्येष्वपि इति वा डः । न गोऽपादिश्च इति पाणिनिसूत्रनिपातः ।) पर्व्वतः । वृक्षः । सर्पः । सूर्य्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (महीरुहः ।)

अगच्छः, पुं, (न+गच्छ ।) वृक्षः । इति त्रिकाण्ड- शेषः ॥

अगजं, क्ली, (अग+जन्+ड ।) शिलाजतु । इति रत्नमाला ॥ पर्व्वतजाते त्रि ॥ (गिरि- जातं ।)

अगण्यं, त्रि, (न गण्यं । नञ् समासः ।) अगण- नीयं । अगणेयं । अपरिसंख्यं । यथा,—
"गुणैरगण्यैरविलीनदोषाभिरिति भारवि:" ।

अगदः, पुं, (गदविरुद्ध । न गदः अस्मात् इति वा ।) औषधं । इत्यमरः ॥ आयुर्वेदाष्टाङ्गा- न्तर्गततन्त्रभेदः । यथा,—
"औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।
तपसैव प्रसिध्यन्ति" । इति मनुः ।) नीरोगे त्रि । इति रत्नमाला ॥

अगदङ्कारः, पुं. (अगदम् आरोग्यं करोति इति । अगद+कृ+अण् । मुमागमः ।) वैद्यः । इत्य- मरः ॥

अगमः, पुं, (न गच्छतीति । न+गम+अच् । पचादयः ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ पर्व्वतः । न गच्छतीत्यगमः ॥

अगम्यं, त्रि, (न गम्य इति । न+गम+यत् ।) अगम्यं । अगमनीयं । गमनायोग्यं । यथा,—
"अगम्या कामयामास रथाभूत् न महारथः" ।
इति देवीमाहात्म्यं ॥

अगम्या, स्त्री, अगमनयोग्या नारी । तस्यास्तदन्ता- निविरणं यथा, यम उवाच —
"या या गम्या नराणाञ्च निबोध कथयामि ते ।
स्वस्त्री गम्या च सर्व्वेषामिति वेदनिरूपिता ॥
अगम्या च तदन्या या इति वेदविदो विदुः ।
सामान्यं कथितं सर्व्वं विशेषं शृणु सुन्दरि ॥
अगम्या या तथा विशेषं कथयामि ताः ।
शूद्राणां विप्रपत्नी च विप्राणां शूद्रकामिनी ।
अत्यगम्या च निन्द्या च लोके वेदे पतिव्रते ॥
शूद्रश्च ब्राह्मणीं गच्छेद् ब्रह्महत्याशतं लभेत् ।
तत्समं ब्राह्मणो याति कुम्भीपाकं स वेदवित् ।
यदि शूद्रां व्रजेद्विप्रो वृषलीपतिरेव सः ॥
स भ्रष्टो विप्रजातेश्च चाण्डालात् सोऽधमः स्मृतः ।
विष्ठासमश्च तत्पिण्डो मूत्रं तस्य च तर्पणं ॥
तत् पितॄणां सुराणाञ्च पूजने तत् समं सति ।
कोटिजन्मार्ज्जितं पुण्यं सन्ध्यार्च्चातपसार्ज्जितं ॥
द्विजस्य वृषलीभोगान्नश्यत्येव न संशयः ।
ब्राह्मणश्च सुरापीतो विड्भोजी वृषलीपतिः ॥
हरिवासरभोजी च कुम्भीपाकं व्रजेद्ध्रुवं ।
गुरुपत्नीं राजपत्नीं सपत्नीमातरं प्रसूं ॥
सुतां पुत्रवधूं श्वश्रूं सगर्भां भगिनीं सति ।
सोदरभ्रातृजायाञ्च भगिनीं भ्रातृकन्यकां ॥
शिष्याञ्च शिष्यपत्नीञ्च भागिनेयस्य कामिनीं
भ्रातृपुत्रप्रियाञ्चैवाप्यगम्यामाह पद्मजः ॥
एतासु कामतो यो वा व्रजेन्मातरमाधमः ।
स मातृगामी वेदेषु ब्रह्महत्याशतं लभेत् ॥
अकर्म्मार्होऽपि सोऽपूज्यो लोके वेदेऽपि निन्दितः ।
स याति कुम्भीपाकञ्च महापापी सुदुष्करं" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २० अध्यायः ॥

अगरी, स्त्री, (न+गृ+अच्+ङीष् ।) देवताड़ वृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अगर्हितः, त्रि, (न गर्हितः । नञ्समासः) अनि- न्दितः । यथा,—
"ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः ।
ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः" ॥
इति मानवे ९ अध्याये १०९ श्लोकः ॥

अगरु, क्ली पुं, (न गरुः दुर्भरः यस्मात् इति ।) अगुरु । इति हेमचन्द्रः ॥

अगलि, पुं. (विश्वात्मकम् अगम् अगति इति अगलिः । आस्यते क्विप् । बाहुलकात् निर्वा ।) वरुणः । वरुणमुनिः । इति मेदिनी ॥ यथा वेदे,—
"अगलिः विश्वपतिः चतुर्दंष्ट्री विप्र ।
ऋषी वासवस्त्रिश्च दर्शितार्थविशारदः" ॥

अगस्ति, पुं. वकपुष्पवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अगस्त्यः, पुं, (अगं विन्ध्यं स्त्यायति स्तम्नाति वा । ष्टै संघाते । अगस्त्योऽपि नक्षत्रे इति वा । अग+ स्त्यै+क ।) वकपुष्पवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मित्रावरुणयोः पुत्रः मुनिविशेषः । तस्य पर्य्यायः । कुम्भसम्भवः १ मैत्रावरुणिः २ । इत्यमरः ॥ अगस्तिः ३ पीताब्धिः ४ वातापिद्विट् ५ आग्नेयः ६ और्व्वशेयः ७ आग्निमारुतः ८ घटोद्भवः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ (तदुत्पत्तिर्यथा मत्स्यपुराणे,—
"यदोर्व्वशीदर्शनात् तु कुम्भसम्भवसम्भवौ ।
मित्रावरुणयोः कुम्भे रेतः पपात तज्जले ।
तेनैव तु ऋषिश्रेष्ठौ तौ जातौ मुनिसत्तमौ ।
अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च मुनी तस्माद्बभूवतुः ॥
वसिष्ठः कृतवांस्तत्र कुम्भे च न तथागतः ।
अतो वसिष्ठस्तु मुनिः मित्रावरुणि उच्यते ॥
कुम्भे तपस्यात् जातोऽसौ कुम्भयोनिरुदाहृतः ।
उर्व्वश्याः दर्शनाज्जातो मैत्रावरुणसम्भवः ।
सर्व्वैव भविता पूर्व्वं लोके तस्य च कीर्त्तितं ।
तदा कुम्भोद्भवस्यास्य कुम्भेनेति प्रकीर्त्तितं" ॥

अगस्त्येश्वर, पुं. (अगस्त्येन स्थापितः ईश्वरः शिव- लिङ्गं इत्यर्थे । ...) अगस्त्येन स्थापित- लिङ्गविशेषः । ... काशीस्थित ...

अग्निकणं अन्तरीक्षं वह्निपुरे स्थितं। तेन अग्निना इतिकारा स्थितं। तत्र देवतासम्भवार्थं प्रवरं प्रथितं प्रभुणा। तेन अग्निमूर्त्तिरिति कार्त्तिकेयः। अग्नौ स्त्री। इति वेदभाष्ये। यथाह मनुः,—

"अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः"॥

अग्निभूतिः, पुं, (अग्नि+भू+क्तिन्।) गौतमभेदः। तस्य जिनस्यैकादशगणाधिपेषु। इति हेमचन्द्रः॥

अग्निमणिः, पुं, सूर्य्यकान्तमणिः। इति जटाधरः॥

अग्निमन्थ, पुं, (अग्निं मथ्नाति इति। मन्थ विलोडने। कर्म्मणि अण्।) गणिकारिकावृक्षः। इत्यमरः॥ (यथा वैद्यके,—
"अग्निमन्थः श्वयथुहृद् वीर्य्योष्णः कफवातनुत्।
पाण्डुनुत् कटुकस्तिक्तस्तुवरो मधुरोऽग्निदः"॥
अग्निमन्थपुष्पगन्धम्—
"अग्निमन्थभवगन्धचौरा
समाश्रितद्रुके गुणाधिका।
नवनवप्रसूनगुणाधिका
विद्रुमा जनितवासवासिका"॥
अपि च—
"अग्निमन्थोऽपि युवत्या विरोधहमत गतः।
आप्रायमञ्जरीका प्रोद्यद्गीतविपाका"॥)

अग्निमारुतिः, पुं, (अग्नौ मरुतामिवदे मारुतिः हनूमान् इव। तस्य जठराग्नौ वातापिप्रभृतयो राक्षसा भस्मीभूता आसन्। इत्यतो अग्निमारुतिरित्युक्तः) अगस्त्यमुनिः। इति हेमचन्द्रः॥

अग्निमुख, पुं, (अग्निः मुखं यस्य, बहुव्रीहिः।) देवता। ब्राह्मणः। इति मेदिनी॥ चित्रकवृक्षः। भल्लातकः। इति विश्वः॥ (क्ली। अग्नेः मुखम्। मुखाग्नि॥)

अग्निमुखी, स्त्री, (अग्निरिव मुखं यस्याः। बहुव्रीहिः।) भल्लातकी (मेदा)। इत्यमरः॥ लाङ्गलिकी। इति राजनिर्घण्टः॥

अग्निरक्षणं, क्ली, (अग्नेः रक्षणम्। षष्ठीतत्पुरुषः।) अग्न्याधानं। अग्निहोत्रं। इति हेमचन्द्रः॥

अग्निरजः, [स्] पुं, (अग्नेः रजः। षष्ठीतत्पुरुषः।) इन्द्रगोपाख्यकीटः। इति हेमचन्द्रः॥ (क्ली— अग्निरेतः। स्वर्णं)।

अग्निरहा, स्त्री, मांसरोहिणी। इति राजनिर्घण्टः॥

अग्निवर्द्धक, त्रि, (अग्निं जठरानलं वर्द्धयति इति) अग्नि+वृध्+णिच्+ण्वुल्।) अग्निवर्द्धकारकौषधादि। दीपकः। इति वैद्यके॥

अग्निवल्लभ, पुं, (अग्नेः वल्लभः उद्दीपकत्वात् प्रियः।) शालवृक्षः। राळः। इति राजनिर्घण्टः॥

अग्निवाह, पुं, (अग्नेः वाहः।) धूमः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (छागः)।

अग्निवाहन, पुं, (अग्नेः वाहनमिव।) धूमः। इति जटाधरः॥ (मेषवाहन। अजवाहनश्च।)

अग्निविद्, पुं, (अग्निं वेत्ति इति विद+क्विप्।) अग्निहोत्री। अग्निचित्। इति हेमचन्द्रः॥ (अग्निसंस्कारकः।)

अग्निवीर्यं, क्ली, (अग्नेः वीर्य्यं उत्पत्तिस्थानं यस्य तत्। अग्नेः सकाशात् उत्पत्तिं यथाह मनुः,—
"अपामग्नेश्च संयोगात् हैमं रूप्यं च निर्बभौ।
तस्मात् तयोः स्वयोन्यैव निर्णेको गुणवत्तरः"॥)
स्वर्णं। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अग्निवीर्य्या, स्त्री, (अग्नेः वीर्य्ये यस्याः॥) ऋद्धिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (त्रि, अग्नितुल्यबलो)।

अग्निशिखं, क्ली, (अग्नेरिव शिखा केशरः यस्य।) स्वर्णं। इति राजनिर्घण्टः॥ कुङ्कुमं। कुसुम्भपुष्पं। इति मेदिनी॥ (लाङ्गलिकः)।

अग्निशिख, पुं, (अग्नेरिव शिखा रक्तवर्णा केशरः यस्य।) कुसुम्भवृक्षः। कुङ्कुमं। दीपः। बाणः। इति शब्दरत्नावली॥

अग्निशिखा, स्त्री, (अग्नेरिव शिखा केशरः यस्याः।) लाङ्गलिकीवृक्षः। विषलाङ्गला इति भाषा। वृक्षविशेष। तस्य पर्य्यायः। विशल्या १ अनन्ता २ अग्निमुखी ३ हलिनी ४। इत्यमरः॥ (अग्नेः शिखा।) ज्वाला। आगुनेर शिष इति भाषा॥

अग्निशेखरं, क्ली, (अग्नेरिव शेखरं केशरः यस्य।) कुङ्कुमं। इति राजनिर्घण्टः॥

अग्निष्टोमः, [पुं, (अग्नेः स्तोमः। अग्नेः स्तुत्-स्तोमविधाना इति वा।) यज्ञविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ तस्य विधिः। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यविहितज्योतिष्टोमनामकयागविशेषस्य गुणविकारोऽग्निष्टोमो नाम। तस्य कालो वसन्तः। तत्राधिकारी अधीतवेद आहिताग्निश्च। द्रव्यं सोमः। देवता इन्द्रवाय्वादयः। ऋत्विजः षोडश। तेषाञ्च चत्वारो गणाः। होतृगणः १ अध्वर्य्युगणः २ ब्रह्मगणः ३ उद्गातृगणः ४। एकैकस्य गणस्य चत्वारश्चत्वारः। तत्र होतृगणे होता १ मैत्रावरुणः २ अच्छावाकः ३ ग्रावस्तोता ४। अध्वर्य्युगणे अध्वर्य्युः १ प्रतिप्रस्थाता २ नेष्टा ३ उन्नेता ४। ब्रह्मगणे ब्रह्मा १ ब्राह्मणाच्छंसी २ आग्नीध्रः ३ पोता ४। उद्गातृगणे उद्गाता १ प्रस्तोता २ प्रतिहर्त्ता ३ सुब्रह्मण्यः ४। ते च यथाक्रमाः। प्रथमदिने दीक्षा दीक्षणीयादिकरणार्थं। तत्र द्वितीयदिवसे प्रायणीयादयः सोमक्रयणान्तं। ततो द्वितीयतृतीयचतुर्थदिवसेषु प्रातःकाले सायंकाले च प्रवर्ग्योपसदाग्निस्थापनपूर्व्वकं। चतुर्थदिवसे प्रायोगिकमुपक्रमः अग्नीषोमीयपशुकर्म्म। तत्र यस्य प्रमाणादि यजे त्रिवृद्विधानपूर्व्वविधाक्रमानी मधौ वैवर्त्ति वेदे नाधीतोऽग्निष्टोमो वा न कृतः स दुर्ब्राह्मणो भवति। तस्य दीक्षितस्य प्रातरादिसवनत्रयं कर्त्तव्यं। तत्र प्रथमसवने त्रिवृन्निवामवपवित्रमयान्नो ... हिमादि हृद्गामकं न कर्त्तुं यत् तत्र सोमयाग-विकीर्णिकादिविधानादिविधानमवभृथपूर्व्वकं कर्त्तव्यं। इदं कर्म्म अयनी दुग्धन्नाम्नाकपि एकाहेन पूर्वं कर्त्तव्यं अमुना कथनं। इदं अश्वमेधपूर्व्वकं चतुर्दिवसे अग्निक्षेत्र दिने वा। कतिपयाने उत्पादं दर्शयन्ति कार्य्यं। तत्र पाशुकादयं। आपवृद्धि च मनुष्यमध्ये कृष्णेति। तत्र प्रवृत्यादि त्रिविधस्य प्रपूजनकारादि। आज्यदानादि पवनान्तस्य कालपरिमितादेव त्रिसंख्यातीर्थे वैष्णवार्द्धविधिष्टादि भास्वत्संख्यादृष्टादि। इत्यादि शार्ङ्गिन्। तत्र आरम्भ उपक्रमस्य सोमरसं निष्कास्य निष्कास्य दीपतर्पे हेतु कर्त्तव्यः। तत्र धूर्त्तस्वामिकृतं कात्यायन-सूत्रेऽस्ति। यद्गुह्यसंस्कारदीपनाभ्यां हरे एकाहं समाप्तिः। ततो अवभृथस्नानं। अथ दक्षिणादानं। दक्षिणा च द्वादशोत्तरशतं गावः। इत्यग्निष्टोमः। इदं च उद्गातृप्रमाणकर्त्रा उदिष्टोमप्रकरणमपरपर्य्याय आदितो यामदानं। इत्यादिरूपमत्र। अग्निष्टोमसाम स्तुतसहस्रपथाः। उपरि उक्थादयस्तद्विकार अग्निष्टोमः। तदनन्तरमनुष्ठानं यत्र यत्र अग्निः वसुः। तस्य कश्चिन्निर्दिष्टं तच्च विकल्पात् तद् स्याने आमोदवारः। उद्गातीया गता उक्थ्यनीता। का च दश-दिवसे यावदादि कर्त्तव्या। तद्यथामादिदिवसे समाप्तिः। इत्यग्निष्टोमप्रयोगस्वरूप-सूची॥

अग्निष्ठ, पुं, (अग्नौ तिष्ठतीति। अग्नि+स्था+क।) लौहमयकटाहादिपाकपात्रं। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (कड़ा इति भाषा)।

अग्निष्वात्ताः, पुं, (अग्निं स्वात्ता इति समासे षत्वं सर्व्वदामपि इति गणपाठात्।) पितृगणविशेषाः। अग्निष्वात्ताः इति सर्व्वत्र॥

अग्निसन्दीपनं, त्रि, (अग्नेः सन्दीपनम्। सम्+दीप्+ल्युट्।) अग्निवर्द्धकौषधादि। यथा,—
"लवणं यवक्षारं मरिचं पिप्पलीं च मागधिकां चित्रकम्।
मरिचं पिप्पली शुण्ठी चतुष्कं च गुणतः।
एकादिनापि भक्षिता काष्ठी क्षिपेत्।
चूर्णेनाग्नि प्रबोधयेदग्निसन्दीपनं स्मृतम्"॥
इति भावप्रकाशः॥
अपि च।
"अग्निसन्दीपनं चूर्णं भक्तावरोधकम्"।
इति राजवल्लभः॥

अग्निसम्भव, पुं, (अग्नि: सम्भवो यस्य सः। अग्नि+सम्+भू+अप्।) वनकुसुमः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कार्त्तिकेयः। त्रि। अग्निजातः॥)

अग्निसहाय, पुं, (अग्नेः सहायस्य वायोः उद्दीपकः। अग्नेः सहायकः अग्निवर्द्धकः) वनकपोतः। इति राजनिर्घण्टः॥ (अग्नेः सखा मरुत्। वायुः॥)

अग्निसारं, क्ली, (अग्नेरिव सारः यस्य तत्) रसाञ्जनं। इति राजनिर्घण्टः॥

अग्निसाक्षिकं, क्ली, (अग्निः साक्षी यस्मिन्, बहुव्रीहिः।) अग्निसाक्षिकविवाहः अग्निसाक्षिकसन्धिः। यथा,—
"आसुरादिषु सर्व्वेषु अग्नौ यज्ञेषु"

ततो नु वेपयेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमं ।
मानुषस्य स्थाने मानुषस्य इति वा पाठः ॥१॥
ग्राह्यक्षीरसमादाय तन्मूले निधापितं ।
आस्यागारे लिपेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमं ॥२॥
वासकी उदरं मह्य मण्डूकवसया सह ।
गुटिका कारयेत्तेन तयोऽपि प्रतिषेधयो ।
एवमेतत् प्रयोगेण अग्निस्तम्भनमुत्तमं ॥३॥
रक्तपाटलमूलन्तु अवरस्यास्य मूलकैः ।
दिव्यं तत्समये क्षिप्तं पच पिण्डं जलान्तकं ॥४॥
सुमीतला मया कुष्ठं मरीचं नागरं तथा ।
चर्व्विता च इमं सर्पी जिह्वया ज्वलनं लिहेत् ॥५॥
तैरेवाप्ता मण्डूकानां पूर्व्वलिप्य एतं सर्व्वं ।
दिव्यस्तम्भस्य पीता स्यान्मन्त्रयोगेन वै तथा" ॥६॥
ओंमहूं अग्निस्तम्भनं कुरु । इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥

अग्निष्वात्ता, पुं, (अग्निना स्वदु यथा स्यात् एवम् आत्ता भक्षिताः, औतस्थानीमिर्गया इत्यर्थः । मन्वादिग्रन्थेषु मूर्द्धन्यषकारवान् एव पाठः । मूर्द्धन्यादेशस्तु न युक्तः ।) मरीचिपुत्रपितृगण-विशेषः । निरग्निकवसनात्मानोऽयं । इति शब्दमाला,—
"विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ।
अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचा लोकविश्रुताः" ॥
इति मनुः ।

अग्निहोत्रं, क्ली, (अग्नये होत्रम् अत्र इति बहुव्रीहिः ।) यज्ञविशेषः । तत् द्विविधं । मासमात्रं यावज्जीवनसाध्यञ्च । द्वितीये वि-शेषोऽयं । तस्मै यावज्जीवं प्रत्यहं प्रातः सायं हवनं । तदग्निना यावज्जीवं जुहुयात् । इति श्रुतिः । तत्र क्रमो यथा । प्राप्तव्यदारिद्य-वैरूप्यस्य दारपरिग्रहानन्तरं आधानात्पूर्व्व-मविरतपदुत्वादिदोषरहितस्य ब्रह्मणैव यज-मानेनावसरे आधानं विहितं । अग्न-यस्त्रयः गार्हपत्य १ दक्षिणाग्नि २ आहवनीयः ३ । एषामाधानं नाम वेदविहिते तत्तत्कर्म्मैः स्थापनं । तेष्वपि सायंकाले प्रातःकाले चा-ग्निहोत्रहोमा कर्त्तव्यः । अग्निहोत्रं नाम होमस्य नामधेयं । अग्नये होत्रं होमो यस्मिन् कर्म्म-णीति व्यधिकरणबहुव्रीहिः । तत्र द्रव्याणि दश । यथा १ दधि २ यवागू ३ घृतं ४ ओदनः ५ तण्डुलाः ६ सोमरसः ७ मांसं ८ तैलं ९ आपः १० । अक्ति अग्निपुत्रे यक्ता तत्तुर्वेदेशाखा च होम विधायकेषु विशेषः । तत्र एकं अग्नि-मिति होमा स्वमानेन वा कर्त्तव्यः अग्निना वा कारयितव्यः । अमावास्यायान्तु दर्शो दर्श-पूर्णमासेनैव कर्त्तव्यः । स अग्निहोत्र-होमः आरभ्यप्रभृति यावज्जीवं कर्त्तव्यः । प्रतिपदिवसे पूर्णिमायां दर्शस्यां प्रदोषे मध्ये कर्त्तव्यः प्रथमकृत्यानुष्ठाने मध्ये तेन प्रत्येक प्रथमाग्निहोत्रदेवेतास्तु कृतं देवैव प्रत्येकं या-वज्जीवं कर्त्तव्यः । प्रथमहोमस्य दक्षिण दिशे कन्याकर्तृ सर्वं तदिन् दिशे कार-

काले आरभ्यतीदः । तत्र प्रातर्होमे सूर्य्यो देवता सायंकाले अग्निर्देवता । आधानानन्तरं प्रथमपौर्णमास्यां दर्शपूर्णमासयागारम्भः कर्त्तव्यः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विधिवाक्यं । तत्र षड्यागाः । पौर्णमास्यां त्रयः । अमायां त्रयः । पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नी-षोमीयोपांशुयागाख्याः यागाः । अमावस्या-यामाग्नेयैन्द्रदधिपयोयागाख्याः । तत्रामायां कर्त्तव्ययागत्रयस्य दर्शपदं नामधेयं । पौर्ण-मास्यां कर्त्तव्ययागत्रयस्य पूर्णमासपदं नाम-धेयं । दर्शश्च पूर्णमासश्च दर्शपूर्णमासाविति द्वन्द्वः । पौर्णमासयागस्य प्राथमिकत्वेऽपि अल्पा-च्तरमिति पाणिनीयानुशासनानुसारेण दर्श-शब्दस्याल्पाच्तरत्वात् पूर्व्वनिपातः । दर्शपूर्ण-मासावपि यावज्जीवं कार्य्यौ । तथापि यथाशक्ति वर्षाणामुपरि त्रिंशतोऽन्धत्वादधिकारप्रतिबन्ध-कीभूतदोषसम्भवाभावतो यजमानानां स-मर्थानामधिकारः । यागान्तरः पर्व्वण्यारम्भः प्रतिपदि याग इति परिभाषा । तत्राग्नि-होत्रहोमस्य प्रथमाद्य पौर्णमास्यामाग्नेयपुरो-डाशयागः अग्नीषोमीयोपांशुयाजयागः । अमायान्तु आग्नेयपुरोडाशयागः ऐन्द्राग्नपुरोडाशयागः । इतरहोमयागस्य प्रथमायां तु पौर्णमास्यामा-ग्नेयपुरोडाशयागः आग्नेयोपांशुयाजयागः अग्नी-षोमीयपुरोडाशयागः । अमायान्तु आग्नेयपुरो-डाशयागः ऐन्द्रपयोयागः ऐन्द्रदधियागश्चेति त्रयः । तत्र ऋत्विक्चत्वारः । अध्वर्य्युः १ ब्रह्मा २ होता ३ अग्नीदिति ४ । यजुर्वेदकर्म्मकर्त्ता अध्वर्य्युः । अथर्व्ववेदोक्तकर्म्मकर्त्ता ब्रह्मा । ऋग्वेदकर्म्मकर्त्ता होता । अग्नीत् पाययेत-ऽध्वर्य्युप्रेषानुसारी तत्प्रेरितकर्म्मकर्त्ता । पुरो-डाशो व्रीहिकृतैर्यवकृतैर्वा कर्त्तव्यः । अग्नि-होत्रवद्देव द्रव्यारम्भः एतच्चैव प्रत्येकं याव-ज्जीवं यागः कर्त्तव्यः । आरम्भेणानभिप्रेतेन पितामहेभ्यादिदिश्यार्थमिदं । इति यजुर्वेदः ॥०॥
यज्ञाग्निरक्षणं । तत्पर्य्यायः । अग्न्याधानं २ अ-ग्निरक्षणं ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्निहोत्र, पुं, अग्निः । हव्यं । इति मेदिनी ॥

अग्निहोत्री, [न्] पुं, (अग्निहोत्रम् अस्त्यस्येति । अत इनिठनाविति ।) अग्निहोत्रयागकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । अग्निचित् २ आहिताग्निः ३ । इति हेमचन्द्रः । अग्निचित् ४ । इत्यमरः । वाग्निकः ५ । इति पुराणं ।
("अग्निहोत्र्यपविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत्" ॥
इति मनुः ।)

अग्नीध, पुं, (अग्नि+इन्ध+क्विप् ।) अग्निसमिन्धकः । ऋत्विग्विशेषः । इत्यमरः । (अग्निधारा अग्नीधो अग्निर्दिदेव । कामवती जिह्वया उत्पत्ती इदमेव । [illegible])

अग्नीधं, क्ली, अग्निकार्य्यं । वैदिकाग्निपूर्व्वकाग्नि-ज्वालनं । इति हेमचन्द्रः ।

अग्नीन्धनं, क्ली, (अग्नौ इन्धनम् । अग्नि+इन्ध्+करणे ल्युट् ।) अग्निकार्य्यं । हविर्द्दानादिपूर्व्व-काग्निज्वालनं । इति हेमचन्द्रः । यथाह मनुः—
"अग्नीन्धनं भैक्ष्यचर्य्यामधः शय्यां गुरोर्हितम् ।
आसमावर्त्तनात् कुर्य्यात् कृतोपनयनो द्विजः" ॥

अग्न्यस्त्रं, क्ली, (अग्निमयम् अस्त्रम् । कर्म्मधारयः ।) आग्नेयास्त्रं । अग्निघटितास्त्रं । बन्दुकनामक इत्यादिभाषा ।

अग्न्याधानं, क्ली, (अग्नेः आधानं । अग्नि+आ+धा+ल्युट् ।) श्रुतिविहिताग्निसंस्कारः । अग्नि-रक्षणं । अग्निहोत्रं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्न्यालयः, पुं, (अग्नेः आलयः ।) यज्ञाग्न्याधार-कुण्डं । इति जटाधरः ॥

अग्न्युत्पातः, पुं, (अग्नेः उत्पातः ।) आकाशादिषु अग्निविकारः । धूमकेतूल्कापातादिः । अग्नि-शिखोत्पातो वा । स तु मन्त्रादिद्वारा अग्ने-र्दाहशक्तिनिवारणं । तत्पर्य्यायः । उत्पातिका २ । इत्यमरटीका च ॥

अग्रं, क्ली, (अज्यते अगति वा । अग कुटिलायां गतौ ऋज्रेन्द्रेति साधु ।) उपरिभागः । आगा इति भाषा । अस्य पर्य्यायः । शिखरं शिखरं २ । इत्यमरः ॥ पुरस्तात् । अवलम्बनं । समपरि-माणं । प्रान्तं । समूहः । इति मेदिनी ॥ (भिक्षाविशेषः । ग्रासचतुष्टयम् । "ग्रास-मात्रा भिक्षा स्यादग्रं ग्रासचतुष्टयम्" ॥ इति स्मृतेः ।)

अग्र, त्रि, श्रेष्ठः । उत्तमः । इत्यमरः ॥ प्रधानं । अधिकः । प्रथमः । इति मेदिनी ॥

अग्रगण्य, त्रि, (अग्रे गण्यः । गणसङ्ख्याने, यत् ।) अग्रे गणनीयः । यथा,—
"गणनमगणनायां पूर्व्वमेवाग्रगण्यः" ।
इति महानाटकं ॥

अग्रगामी [न्] त्रि, (अग्रे गच्छतीति । अग्र+गम्+णिन् ।) अग्रे गमनकर्त्ता । अग्रेसरः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रजः, पुं, (अग्रे जात इति सप्तम्यां जनेर्डः ।) ज्येष्ठभ्राता । तत्पर्य्यायः । पूर्व्वजः २ अग्रियः ३ । इत्यमरः ॥ (यथाह मनुः,—
"कनीयो ज्यायसा भार्य्या गुरुपत्न्यनुजस्य सा" ।)
ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः । अग्रे जाते त्रि ॥

अग्रजङ्घा, स्त्री, (अग्रा जङ्घा पौरुषरविशेष-भेदात् (कर्म्मधारयः । अग्रस्य जङ्घाया अर्ध्वं अर्द्धा-न्तं शास्त्रकर्त्तृत्वात् वर्त्तमान) जङ्घाग्रं । महाराजस्तम्भः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रजन्मा, [न्] पुं, (अग्रे जन्म यस्य स बहुव्रीहिः ।) (अग्र+जन्+मनिन्) ब्राह्मणः । इत्यमरः ॥
"अग्रजन्मप्रभृतयः सर्व्वे वर्णाः यथा ।
सर्व्वे शूद्रस्य ऋतुकाले ..." ॥
अग्रजः । ज्येष्ठभ्राता । ब्रह्मा । इति विश्वः ॥

अग्रजातक, पुं, (अग्रे जातं यस्य स बहुव्रीहिः, (अग्र+जन+क्त) ब्राह्मणः । अग्रजन्मा च इति शब्दरत्नावली ।

अग्रपाणि, पुं, (अग्रे पाणिर्भागो यस्य सः) (अग्र + भावे क्तिन्) प्राधान्यं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रणीः, त्रि, (अग्रे नीयते अग्र + नी + क्विप् अग्रग्रामाभ्यां नयः इति पाणिनिसूत्रेण णत्वं ।) (स्त्री च पुं, यथा भाष्यटीकायां अग्रणीरुक्तं विग्रहवाक्यादागुक्तम्) अग्रिमः । श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रतः, [स्] (अग्रे अग्र + सप्तम्यर्थे तस् अर्थः) अग्रे । प्रथमे । तत्पर्य्यायः । पुरतः २ पुरः ३ । इत्यमरः ॥

अग्रतःसरः, त्रि, (अग्रतः अग्रे सरति गच्छति यः सः अग्रतः + सृ + टः । स्त्रियां ङीप् अग्रतःसरी) (पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः इति पाणिनिसूत्रम्) अग्रगामी । इत्यमरः ॥

अग्रदानी, [न्] पुं, (अग्रे दानं प्रेतोद्देशेन पिण्डदानं याजनेन विद्यतेऽस्य अग्र + दान + णिनिः भावार्थे इन्) पतितब्राह्मणविशेषः । स च प्रेतमहादानकपर्दादिग्रहणकारी । यथा,—
"लोभी विप्रश्च शूद्राणामग्रे दानं गृहीतवान् ।
ग्रहणे मृतदानानामग्रदानी बभूव सः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणं । तत्पर्य्यायः । अग्रदानिकः २ । इति स्मृतिः ।

अग्रपर्णी, स्त्री, (अग्रे पर्णं यस्याः सा जातित्वात् ङीप्) अजलोमालता । इति रत्नमाला ॥ आलकुशी इति केचित् ।

अग्रमांसं, क्ली, (अग्रं प्रधानं मन्यते ज्ञायते यत् अग्र + मन् + स । एकोरलादित्वात् दीर्घः ।) हृदयं । इत्यमरः ॥ उदरमध्यस्थितमांसखण्ड-कमलाकारविशेषः । इति वैद्यं ॥

अग्रयाणं, क्ली, (अग्रं प्रथमं यानं सेनागमनं) आलीढं । सेनाग्रगमनं । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रलोहिता, स्त्री, (अग्रमग्रभागः लोहितं रक्तं यस्याः सा बहुव्रीहिः) चिल्लीशाकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अग्रवीज, पुं, (अग्रं शाखाग्रं वीजमुत्पत्तिकारणं यस्य सः बहुव्रीहिः । कलम इति भाषायाम्) वीजापूरकमाषं । स च कुरबकादिः । इति हेमचन्द्रः ।

अग्रसन्धानी, स्त्री, (अग्रे अवसरात्पूर्वं सन्धीयते अभिधीयते कार्य्यमनया अग्र + सम् + धा + करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्) यमपत्रिका । जीवानां शुभाशुभकर्म्मलिखितं यमस्य पुस्तकं । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अग्रसरः, त्रि, (अग्रे सरति गच्छति अग्र + सृ + टः ।) अग्रेसरः । अग्रगामी । इति हेमचन्द्रः । (यथा,—"कलेवरे शकवर्ग्यस्य"।) इति मल्लिनाथः ।

अग्रहः, पुं, (नास्ति ग्रहः दारग्रहणमुभयोः यस्य सः बहुव्रीहिः । वानप्रस्थे । नास्ति गृहो ग्रहं यस्य सः ।) वानप्रस्थे च । वानप्रस्थः । इति त्रिकाण्डशेषः । अग्रह इति पाठे दारग्रहणाभाव-वर्त्तिधर्म्म ॥

अग्रहायणः, पुं, (हायनस्य वर्षस्य अग्रः । इत्य

ग्रौहिणोऽत्रोदतिति सूत्रेण अग्र + ल्युट् णत्वं च ।) मासविशेषः । यथा मुग्धबोधटीकायां,—"हायनस्याग्रोऽग्रहायणः निपातनात् णत्वविधानमस्य" । इत्यमरटीकायां भरतः । मार्गशीर्षमासः । इति शब्दरत्नावली । अस्य पर्य्यायाः मार्गशीर्षशब्दे मासपदं तत्रैव मार्गशीर्षे द्रष्टव्यम् ॥

अग्राह्यं, त्रि, (न ग्राह्यं ग्रहणीयं ग्रह + कर्म्मणि ण्यत् ग्रहणायोग्ये) अग्रहणीयं । ग्रहणायोग्यं । यथा,—
"अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलं ।
शालग्रामशिलास्पर्शात् सर्व्वं याति पवित्रतां" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अग्रिमः, त्रि, (अग्रे भवः अग्र + डिमच्) प्रधानं । उत्तमः । इति हेमचन्द्रः । ज्येष्ठः । अग्रजः । इति जटाधरः ॥

अग्रिमा, स्त्री, (अग्रे भवा अग्र + डिमच्) लवली-फलं । नोना इति ख्याता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अग्रियं, त्रि, (अग्रे भवम् अग्र + घ) प्रधानं । इत्यमरः ॥

अग्रियः, पुं, (अग्रे भवः अग्र + घ) अग्रजः । ज्येष्ठभ्राता । इत्यमरः ॥

अग्रीयं, त्रि, (अग्रे भवः अग्र + छ) प्रधानं । इत्यमरः ॥ अग्रजे पुं, । इति भरतटीकायां रमानाथः ॥

अग्रुः, स्त्री, (अङ्ग्यते ज्ञायते अनया अङ्गि + कु उत्तुम इति स्त्रियां वा ऊङ् । निपातनात् नलोपः ।) अङ्गुलिः । वेदभाष्यप्रयोगोऽयं ॥

अग्रेगः, पुं, अग्रगामी । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अग्रेगूः, पुं, (अग्रे गच्छति यः अग्रे + गम् + क्विप् उपसर्गाभावेऽपि गमःसंज्ञायामिति पाणिनिसूत्रेण मलोपः अकारस्य ऊकारः ।) अग्रगामी । इत्युणादिवृत्तिः ॥

अग्रेदिधिषुः, पुं, (दिधिं धैर्य्यं स्यति हन्ति स्त्रीत्वं स्यात् भवति दिधि + सो + वाहुलकात् कु अनुबन्धेऽनुक्तेऽपि दिधिषु इत्युणादिसूत्रेण कु स च दिधिषुः पुनर्भूर्वोढिनि अग्रे ज्येष्ठायाः दिधिषुः विवाहिता स्त्री यस्य सः बहु० उपपदस्यात् तत्पुरुषः संज्ञायामिति पाणिनिसूत्रेण अलुक् समासः (विवाहकालीन भवे) दिधिषुर्यस्य पुनः स्त्री सः द्विजः । द्विज इत्युपलक्षणं । दिधिषुः परपूर्व्वायां दिधिषुश्चाविवाहिता । इति नामा-न्तरे नाममालातत्त्वस्थात् । द्वितीयवारविवाहित-ब्राह्मणीपतिः मद्दयीव कामी इति भाषा । इत्य-मरः ॥

अग्रेदिधिषूः, स्त्री, (ज्येष्ठायामनूढायां कनिष्ठाविवाहः अग्रे प्रथमं ज्येष्ठायाः अनिष्टा विवाहाभावे समनेन दिधिषुः ज्येष्ठा विवाह-कालानन्तरकामधर्म्मसम्बन्धरहिता कनिष्ठा दा-नाधिकारिता बुभुक्षा अग्रदिधिषूश्च ।) कनिष्ठायां ज्येष्ठायामविवाहितायां अग्रे विवाहिता कनिष्ठा । यथा,—
"ज्येष्ठायां विद्यमानायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा ।
सा चाग्रे दिधिषूर्ज्ञेया पूर्व्वा च दिधिषूः स्मृता" ॥
इति देवलः । (दिधिषूदिधिषूदीधिषूः)

अग्रेवणं, क्ली, (वनस्याग्रं राजदन्तादित्वात् प-निपातः अलुक् । वनं इति वनस्याग्रे इत्यर्थः ।) वनस्याग्रभागः । इति शब्दरत्नावली ।

अग्रेसरः, त्रि, (अग्रे सरति गच्छति सृ + टः ।) अग्रे गमनकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । पुरो-गः २ पुरः ३ अग्रतःसरः ४ पुरःसरः ५ प्र-सरः ६ अग्रगामी ७ अग्रगः ८ अग्रगण्यः ९ अग्रसरः १० । इति हेमचन्द्रः ।

अग्रेसरिकः, त्रि, (अग्रेसरं प्रधानं यथा भवति तथा भावे अण् अग्रेसरे सरणे प्रसृतः अग्रे गामीति ।) अग्रगामी । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अग्र्यः, त्रि, (अग्रे भवः अग्र + यत् ।) श्रेष्ठः । उत्तमः इत्यमरः । ज्येष्ठभ्रातरि पुंलिङ्गः इति भरतटीकायां रमानाथः ।

अघ इ य गतौ (भ्वादि आत्मने अकर्म्मक सेट् । इदित् ।) धातोरिति पाणिनिसूत्रेण नुम् च कर्म्मणि लट् ते अङ्घ्यते) । गिरयः । ग-मने । इति कविकल्पद्रुमः । अघो द्वेषो अङ्घ्यते । य अङ्घते वाहुलेन प्रवृत्तिर्-गमे इव केचित् पठन्ति । इति दुर्गादासः ।

अघ भ् क पापकरणे । इति कविकल्पद्रुमः । अ-घति पापकरोति । अघयति पापं । दर्प्प-दर्पणपाठास्तस्मैकोऽयं । तथा च,—
"धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्म्मणोऽकर्म्मिका क्रिया" ॥
इति गोयीचन्द्रः । धात्वर्थेन सह कर्म्म-सङ्ग्रहादित्यर्थः । अकर्म्मकोऽयमकर्म्मिका क्रि-भवति पापाद्यर्थः । अघयति पापं । अघ-यतः । अघते भवः । इति दुर्गादासः ।

अघं, क्ली, (अघ पापकरणे चुरा० भावे भ्वा-दिण् + अच् ।) पापं । दुःखं । व्यसनं । इत्य

अघमर्षणं, त्रि, (अघं पापं मृष्यते नाश्यते अनेनेति अभिभवमात्रात् पदानि इति मृष् + करणे ल्युट् ।) पापनाशकं । सर्व्वपाप-नाशः । इत्यमरः । (उत्तरतरपापनाशं पृथि-व्यां यथा सम्पादयेत् ऋतं च सत्यं चेत्यादि) ऋग्वे-दस्याघमर्षणसूक्तं । दैवस्मृतौ अघमर्षणसूक्तादीनि सर्व्वपापनाशक-विशेषः । इति स्मृतिः । तद्विधानं यथाह,—
"महापातकसंयुक्तो नाघमर्षेत् जले नरः ।
प्रत्यहं सन्ध्यायां चैव मन्त्रं चास्मिन् सुरः ।
त्रिरावर्त्तनसम्भोगविधौ श्रीरः पुनः ।
अभिषेकं च मुखेन नित्यं तत्कुरुते ।
त्रिरावर्त्य जपेन्मन्त्रं मुक्तो देवं स्मरेत्ततः ।
उपपातकैः सर्व्वैर्मुच्यते नात्र संशयः ।
कर्म्मदोषैः पातकं यत्सर्व्वं हरति तत् ।
दशवर्षं च सम्यक् तत्कृतं जपेत् ।
तदा सर्व्वपापे विमुच्यते नात्र संशयः" ।
इति प्रमाणानि ।

अघवान्, [त्] त्रि, (अघं पापं विद्यतेऽस्य अघ + मतुप्) अघयुक्तः । पापी ।

अघासुरः, पुं, (अघनामा असुरः शाकपार्थिवादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च) अघनामासुरः। स च कंसराजसेनापतिः। इति श्रीभागवतं॥

अघोः, [स्] अ, सम्बोधनं। यथा अघो यज इति वोपदेवः॥

अघोरः, पुं, (न घोरः सौम्यत्वात् "या ते रुद्र! शिवा तनुरघोरा पापनाशिनी" इति वेदः।) महादेवः। इति शिवपुराणोक्तपूजायां॥ अतिभयानके अभयानके च त्रि॥

अघोरा, स्त्री, (नास्ति घोरा भयानका मूर्त्तिर्यस्याः। अतिभयानका इति व्युत्पत्त्यर्थः) भाद्रकृष्णचतुर्दशी। यथा,—
"भाद्रे मास्यसिते पक्षे अघोराख्या चतुर्द्दशी।
तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवं"॥
इति स्मृतिः॥

अघोषः, त्रि, (नास्ति घोषः शब्दो यत्र बहुव्रीहिः शब्दशून्ये, न अल्पः घोषः शब्दो यत्र बहुव्रीहिः अल्पध्वनियुक्ते। तथाहि,—
"तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः"॥
इति कारिकात्।) आभीरपल्ल्यादिः। शब्दरहिता। अल्पध्वनियुक्ता। कखगादिवर्णानां संज्ञाविशेषे पुं। स तु वर्गप्रथमद्वितीयवर्णाः शषसाश्च॥

अघ्नः, पुं, (न हन्ति विनाशयति धर्म्मत्वात् न+हन्+कर्त्तरि यक्। निपातनात् साधुः।) ब्रह्मा। इत्युणादिकोषः॥

अघ्न्या, स्त्री, (न हन्यते या हन्+कर्म्मणि यक् स्त्रियामाप्। पतिं वो अघ्न्यानां धनूनाम् इति वेदः। "अदधानस्य क्षियं प्राद्धविध्यं देवानामपि"। इति निषेधात्।) स्त्रीगवी। इत्यमरः॥

अङ्क ल् क पदे। लक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः। (अदन्तचुरां-परं-सकं-सेट्।) पदं लक्षणं। अङ्कयति चिह्नयति। तथा च,—
"करशिखेव यानुगा कर्षयापारस्यप्रज्ञा।
आकर्ण्य विपाटं धात्वर्थमविनाशनात्"॥
इति वोपदेवः॥
"अङ्कयन्ति ... पूर्व एव ..."।
इति कलापवृत्तिः। अङ्कयति अङ्कापयति। इति दुर्गादासः॥

अङ्कः, पुं, (अङ्कयति चिह्नयति, अङ्क+अच्) चिह्नं। (यथा [illegible] इति रघुवंशे।) क्रोडः। (तद्यथा [illegible] इति [illegible]) रूपकविशेषः। अपराधः। रेखा। विभूषणं। समीपं। स्थानं। नाटकांशः। इति मेदिनी। ([illegible]) [illegible]॥

दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः। इति कुमारसम्भवे।)

अङ्कतिः, पुं, (अच्यते पूज्यतेऽसौ अञ्चु+कर्म्मणि अति न्यङ्क्वादीनाञ्च इति पाणिनिसूत्रेण कुत्वं। वायुपक्षे अञ्चति गच्छति इति व्युत्पत्त्या) ब्रह्मा। अग्निः। अग्निहोत्री। इति विश्वः॥ वायुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अङ्कनं, क्ली, (अङ्क+णिच् भावे ल्युट्) लक्षणाकरणं। चिह्नीकरणं। आँकन् दागन इति भाषा। चिह्नकरणं। यथा पराशरपद्धतौ।
"अन्यथाङ्कनकर्म्माद्यो नाहर्निर्म्मोचने कृते।
नायं संयमनार्थन्तु न दुष्येद्दोषवन्धयोः"॥
अङ्कनं त्रिशूलादिचिह्नकरणं। तत्र त्रिशूलचिह्नकरणं। इति प्रायश्चित्ततत्त्वं॥

अङ्कपालिका, स्त्री, (अङ्कपालि+स्वार्थे कः स्त्रियामाप्।) आलिङ्गनं। इति शब्दमाला॥

अङ्कपाली, स्त्री, (अङ्केन क्रोडेन पालयति अङ्क+पा+णिच्+अण् स्त्रियां वा ङीप् पक्षे अङ्कपालिः।) आलिङ्गनं। धात्री। वेदिकाख्यगन्धद्रव्यं। तस्य नामान्तरं कोटिः। इति मेदिनी॥

अङ्कलोडः, पुं, (अङ्केन लोड्यतेऽसौ लोड+घञ्) पिण्डोटकवृक्षः। चँचूडो इति भाषा। चिचोडमूल इति केचित्॥ अस्य गुणाः। गुरुत्वं। श्लेष्मकारित्वं। शीतलत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

अङ्कितः, त्रि, (अङ्क+क्त।) लाञ्छितः। चिह्नितः। इति व्याडिः॥

अङ्की, स्त्री, (अङ्कः+स्त्रियां ङीष्।) अङ्कः। मृदङ्गविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

अङ्कुरः, पुं, (अङ्क+उरच्) बीजोद्भूतः। मूलनेत्रप्ररुहादिः। (रुधिरादिवेत्ताः पराकः स्यात् इत्यादौ तस्मै छिन्ना कतिचिदेव पतन्ति ग्रन्थाः।) इति भागुरिः॥ अस्य पर्य्यायः। अभिनवोद्भिद् २। इत्यमरः॥ उद्भेदः ३ प्ररोहः ४ (धूलाङ्कुरासारकणासारकणाः। इति कुमारसम्भवे।) अङ्कुरः ५। इति शब्दरत्नावली। रोमः ६ अङ्कुरः ७। इति हेमचन्द्रः॥ जलं। रक्तं। लोम। इति मेदिनी॥

अङ्कुरकः, पुं, (अङ्क्यते ब्रह्मादिभिर्विहगैर्लक्षितेऽसौ अङ्क+उरच् ततः स्वार्थे कः) नीडः। पक्षिवासस्थानं। इति शब्दमाला॥

अङ्कुशः, पुं क्ली, (अङ्क्यते हस्तिनाऽऽवमर्दनमाक्रम्यतेऽनेन अङ्क+उशच्।) हस्तिवारणार्थलोहमयवक्राग्रास्त्रं। आङ्कुश इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शृणिः २। इत्यमरः॥ सृणिः ३। इति जटाधरः॥ अङ्कुषः ४। इत्युणादिकोषः॥ (रघुवंशे,—
"उदाश्रयद्यत्र बभौ ... अङ्कुशमङ्कुरूपं।
[illegible]"॥)

अङ्कुशदुर्द्धरः, पुं, (अङ्कुशेन दुर्द्धरो दुर्द्धर्षतेऽसौ दुर्+धृ+कर्म्मणि खल्।) दुष्टहस्ती। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अङ्कुशी, स्त्री, (अङ्कुश अस्त्राकारोऽस्त्यस्याः गौरादित्वात् ङीष्) ...

अङ्क+उरच् स्त्रियां ङीप्। अङ्कुशोऽस्त्यस्याः इति वस्य वा।) जिनानां चतुर्विंशतिशासनदेवतान्तर्गतदेवीविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥

अङ्कूरः, पुं, (अङ्क+खर्ज्जूरादित्वात् ऊरच् वा उरच्) अङ्कुरः। अभिनवोद्भिद्। इति हेमचन्द्रः॥

अङ्कूषः, पुं क्ली, (अङ्क्यते हस्तिवाहनार्थमाक्रम्यतेऽनेन अङ्क+ऊषच् करणे) अङ्कुशः। इत्युणादिकोषः॥

अङ्कोटः, पुं, (अङ्क+ओटच्) अङ्कोठवृक्षः। इति रत्नमाला॥

अङ्कोठः, पुं, (अङ्क्यतेऽलम्भूयतेऽसौ अङ्क+ओठच्) वृक्षविशेषः। आकोड इति ख्यातः। धलधाँकुड़ा इति केचित्। अस्य पर्य्यायः। निकोचकः २। इत्यमरः॥ निकोठकः ३ निकोचकः ४। इति भरतः॥ अङ्कोलकः ५ कोला ६ नेदिष्ठा ७ दीर्घकीलकः ८। इति जटाधरः॥ अङ्कोटः ९ रामठः १०। इति रत्नमाला॥ कोठरः ११ देवी १२ मृदुफलः १३ गूढपत्रः १४ पीतसारः १५ मदनः १६ गूढवल्लिका १७ पीता १८ ताम्रफल १९ दीर्घकीलः २० गुप्तस्नेहः २१ कोलकः २२ लम्बकर्णः २३ मधुपुष्पः २४ रोचनः २५ विषनिशोधनर्मा २६। अस्य गुणाः। कटुत्वं। स्निग्धत्वं। विषशूलादिदोषनाशित्वं। कफवातहारित्वं। सर्पाखुविषहारित्वं। रेचकत्वञ्च १०। तत्फलगुणाः। शीतलत्वं। स्वादुत्वं। श्लेष्मकारित्वं। गुरुत्वं। बल्यकारित्वं। धातुपोषकत्वं। विरेचकत्वं। वातपित्तदाहक्षयदुष्टरक्तनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

अङ्कोलः, पुं, (अङ्क्यतेऽलम्भूयतेऽसौ अङ्क+ओलच्) अङ्कोठवृक्षः। आकोड़ इति प्रसिद्धिः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

अङ्कोलकः, पुं, (अङ्कोल+स्वार्थे कः) अङ्कोठवृक्षः। इति जटाधरः॥

अङ्कोलिका, स्त्री, आलिङ्गनं। इति शब्दमाला॥

अङ्कोलसारः, पुं, (अङ्कोलस्य सारः अङ्कोलन् स्थिराङ्कः।) स्थावरविषभेदः। इति हेमचन्द्रः॥

अङ्क्यः, पुं, (अङ्क्यते वाद्यते क्रोडस्थापनार्थवादित्रविशेषः अङ्क+ण्यत्।) क्रोडस्थापनीयवाद्यं। कासयोगाम इति भाषा। इत्यमरः॥ स्मृतं,—
"आलिङ्ग्यस्तथाङ्क्यमद्धमुर्द्ध्वकस्तु त्रिधा।
क्रोडस्थानोऽर्द्धं ... तु वादने"॥
इति भरतः॥ (... देवाः ... मनुः,—
"[illegible]।
[illegible]"॥)

अङ्घ, ल् ङ गतौ। (अङ्घते ... अङ्घ+क्विप्) ... इति कविकल्पद्रुमः॥ ... पदं ... तथा च।
[illegible]
[illegible]
इति वोपदेवः ...
दुर्गादासः॥

अङ्ग, व्य सम्बोधनं । इत्यमरः ॥ (रामायणे,—
"अङ्गावेक्षस्व सौमित्रे कम्पेमां मन्दरे च ...." ।
[illegible])

अङ्गं, क्ली, शरीरादिविशेषः । [illegible]

[illegible]

वाचनं षष्ठीतत्पुरुषः ।) अङ्गानां स्थानात् स्थानान्तरगमनं । तत्पर्य्यायः । अङ्गविक्षेपः २ । इत्यमरः ॥ अङ्गहारः ३ । इति तट्टीका ॥ शिरःकरचरणपर्य्यन्तकादिको हार्वभावप्रकारः । इति मधुः ॥ हस्तिकम्पमरादिहार्वभावरूपः । इति रायः । अङ्गस्थादिविन्यासविक्षिप्तरूपः । इति कौमुदी ॥

अङ्गहारिः, पुं, (अङ्गानि क्रियन्ते चाल्यन्तेऽत्र अङ्ग + हृ + इञ् अकर्त्तरि च इति पाणिनिसूत्रेण अधिकरणे इञ् । रङ्गभूमिः, नृत्यभूमिश्च ।) अङ्गहारः । इति भरतधृतद्विरूपकोषः ॥

अङ्गहीनः, त्रि, (अङ्गेन हीनः रहितः तृतीयातत्पुरुषः । हा + कर्म्मणि क्तः ।) अवयवरहितः । अङ्गहानिविशिष्टः । (यथा, याज्ञवल्क्यः,—
"हीनकर्म्मातिवीजानां दोषैर्मातुलजैव च ।
गर्भस्य वैकृतं दृष्टमङ्गहीनादि जन्मतः ॥)
अङ्गहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्भवेत्" ।
इति स्मृतिः । कामदेवे पुंलिङ्गः ।

अङ्गाधिपः, पुं, (अङ्गस्य देशविशेषस्य अधिपः षष्ठीतत्पुरुषः ।) अङ्गदेशाधिपतिः । स च कर्णः । इति भूरिप्रयोगः ॥

अङ्गारः, पुं, स्त्री, (अगि + आरन् इति गुणाभावोऽत्र नुम् ।) दग्धकाष्ठखण्डं । तत्तु निर्वाणं ज्वलच्च । कयला आङ्गरा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अलातं २ उल्मुकं ३ । इत्यमरः ॥ अलातं ४ उल्मुकं ५ । इति तट्टीका ।
("एतत्कुम्भसमा नारी तप्ताङ्गारसमः पुमान्" ।)

अङ्गारः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णमङ्गं यस्य स बहुव्रीहिः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) मङ्गलग्रहः । इति मेदिनी । हितावली । इति वैद्यकं ॥

अङ्गारकः, पुं, (अङ्गार + स्वार्थे कः ।) मङ्गलग्रहः । इत्यमरः,—
("धरात्मजः कुजो भौमो भूमिजो भूमिनन्दनः ।
अङ्गारको यमश्चैव सर्व्वरोगापहारकः" ॥
इति वराहपुराणम् ।) (रामायणे,—
"दिवीव सर्व्वदेवानां शुक्राङ्गारकयोर्भवेत् ।
कौरवानाञ्च सत्यं स्यात् तेषां मेघाविवेशनं ।
आकाशाङ्गारकस्थौ विशाखामपि चाम्बरे" ।)
अङ्गारः । कुरण्टकवृक्षः । इति मेदिनी ॥ भृङ्गराजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गारतैलं, क्ली, (अङ्गारेण सहं तैलं शाकपार्थिवादित्वात् समासः । मध्यपदलोपश्च) स्वनामख्यातपक्वतैलं । तत्र पाकप्रकारो गुणश्च । यथा,—
"मूर्व्वा लाक्षा हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी ।
बृहती सैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी ॥
आरनालाढकेनैव तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
तैलमङ्गारकं नाम सर्व्वज्वरविमोक्षणं" ॥
इति चक्रपाणिः ॥

अङ्गारकमणिः, पुं, (रक्तवर्णत्वसाम्यात् मणिः अथवा अङ्गारकस्य मणिः षष्ठीतत्पुरुषः । माणिक्यं भास्करे देयं चन्द्रे मुक्ता प्रदापयेत् प्रवालञ्च कुजे दद्यात् इत्यादिना ग्रहानुकूल्यकरत्वात् प्रवालदानोक्तेः सत्पुरुषैरुक्तं ।) प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गारकुष्ठकः, पुं, (अङ्गारवत् कुष्ठमिव कन्) हितावली । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गारधानिका, स्त्री, (अङ्गाराणि धीयन्ते धार्य्यन्तेऽत्र धा + अधिकरणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् । अङ्गाराणां धानी ततः स्वार्थे कः । पक्षे अङ्गारधानी ।) अङ्गाराधारपात्रं । आङ्टा इति ख्याता । धौशाल इति केचित् । तत्पर्य्यायः । अङ्गारशकटी २ हसन्ती ३ हसनी ४ । इत्यमरः ॥

अङ्गारपरिपाचितं, क्ली, (अङ्गारेण परिपाच्यते परि + पच् + स्वार्थे णिच् ततः कर्म्मणि क्तः ।) अङ्गारपक्वं । शूलविद्धाङ्गारदग्धमांसं । कावाब इति ख्यातं । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अङ्गारपर्णः, पुं, (अङ्गारवत् पर्णं पत्रं यस्य स बहुव्रीहिः । वनभेदे । सोऽस्त्यस्मिन् ततः अर्श आद्यच् तत्स्वामी) चित्ररथगन्धर्व्वः । इति महाभारतं ॥

अङ्गारपुष्पः, पुं, (अङ्गारवत् रक्तवर्णं पुष्पं यस्य सः बहुव्रीहिः ।) इङ्गुदीवृक्षः । शिवाट्टना । इति ख्यातः । इति रत्नमाला ॥

अङ्गारमञ्जी, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा मञ्जी मञ्जरी यस्याः सा बहुव्रीहिः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् कप्समासः ।) करञ्जविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य नामान्तरं अङ्गारमञ्जरी ॥

अङ्गारवल्लरी, स्त्री, करञ्जविशेषः । इत्यमरः ॥ भार्गी । गुञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गारवल्ली, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा वल्ली कर्म्मधारयः । गुञ्जालता, स्वार्थे कन् अङ्गारवल्लिका ।) महाकरञ्जः । भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अङ्गारशकटी, स्त्री, (शक्नोति वोढुं शकटं । शकट + स्त्रियां ङीप् अल्पार्थे शकटी । अङ्गारस्य शकटी षष्ठीतत्पुरुषः । आङ्टा इति भाषा । धुनाची इति) अङ्गारधानिका । इत्यमरः ॥

अङ्गारिः, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार + अत इनि ठनाविति ठन् तस्य इकः पृषोदरादित्वात् कलोपः) अङ्गारधानिका । इति जटाधरः ॥

अङ्गारिका, स्त्री, (अङ्गारवत् रक्तवर्णा अङ्गार + इवार्थे कन् स्त्रियां टाप्) इक्षुकाण्डं । पलाशकलिका । इति मेदिनी ॥ (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार + मत्वर्थे ठन् तस्य इकः स्त्रियां टाप् इति व्युत्पत्त्या अङ्गारधानम् ।)

अङ्गारिणी, स्त्री, (अङ्गारमस्या अस्ति अङ्गार + मत्वर्थे इन् स्त्रियां ङीप् ।) अङ्गारधानिका । भास्करत्यक्ता दिक् । (सूर्य्यत्यक्ततया अङ्गारवत् रक्तवर्णा दिक् ।) इति मेदिनी ॥

अङ्गारितं, क्ली, (अङ्गारमिवाचरति अङ्गार + क्विप् ततः क्तः ।) पलाशकलिकोद्गमः । (अङ्गारं करोति अङ्गार + णिच् कर्म्मणि क्तः । मत्वर्थे इतच् वा तारकादित्वात्) दग्धे त्रि । इति विश्वः ।

अङ्गिका, स्त्री, कञ्चुकः । चोलकी इति ख्याता । इति हेमचन्द्रः ॥

अङ्गिराः, [स्] पुं, (अङ्गति गच्छति मुखाग्निवर्त्मनि अगि गतौ + असुन् इरुट् च) मुनिविशेषः । स च ब्रह्मणो मुखाज्जातः । तस्य भार्य्या कर्द्दममुनिकन्या श्रद्धा । तस्याः पुत्रौ उतथ्यः १ बृहस्पतिः २ । कन्या सिनीवाली १ कुहूः २ राका ३ अनुमतिः ४ । इति श्रीभागवतं ॥

अङ्गी, [न्] त्रि, (अङ्गं विद्यतेऽस्य अङ्ग + मत्वर्थे इन् ।) अङ्गविशिष्टः । अवयवी । यथा देवाङ्गेनाङ्गी विज्ञेयो मध्ये तस्मादङ्गाच्च त्रि । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः । प्रधानं । मुख्यः । यथा । "यत्राङ्गी रसादनान्तरे" । इति अधिकारः ॥

अङ्गीकारः, पुं, (अङ्गीति शब्दं तदुच्चारणात् कृ + घञ्) स्वीकारः । तत्पर्य्यायः । अभ्युपगमः २ आश्रयः ३ प्रतिश्रवं ४ नियमः ५ आश्रवः ६ संश्रवः ७ अभ्युपगमः ८ समाधिः ९ प्रतिश्रवः १० । इत्यमरः ॥

अङ्गीकृतं, त्रि, (अङ्गीति शब्दं तदुच्चारणात् कृ + कर्म्मणि क्तः) स्वीकृतं तस्य पर्य्यायः । उररीकृतं २ उरीकृतं ३ आश्रुतं ४ प्रतिज्ञातं ५ संगीर्णं ६ विदितं ७ संश्रुतं ८ समाहितं ९ उपश्रुतं १० उपगतं ११ प्रतिश्रुतं १२ अभ्युपगतं १३ । इत्यमरः ॥

अङ्गुरिः, स्त्री, (अगि गतौ + उरिन् रलयोरैक्यस्मरणात् लस्य रत्वम्) पाणिशाखाङ्गुली । इत्यमरटीकायां अमरमालिकोक्तिः ॥

अङ्गुरिः, स्त्री, (अङ्ग + उरिन् पक्षे ङीप्) अङ्गुरी । इत्यमरटीका ॥

अङ्गुरीयः, पुं, क्ली, (अङ्गुरीरियं तत्र भवं वा अङ्गुरि + छः तस्य ईयः) अङ्गुरीयकं । आङ्टी इति भाषा । अङ्गुली भवं अङ्गुलीयं रलयोरैक्यात् लस्य रः । इति भरतः ॥ (यथा रामायणे,—
"ददौ चास्य ततः प्रीतः स्वनामाङ्काभिचिह्नितं ।
अङ्गुरीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परन्तपः" ॥)

अङ्गुरीयकं, क्ली, पुं, (स्वार्थे कन्) अङ्गुरीयकं । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ रामायणे,—
"रामनामाङ्कितञ्चेदं पश्य देव्यङ्गुरीयकं" ।

अङ्गुलः पुं, (अङ्ग + उलच् अङ्गौ पर्व्वणि भवति अङ्ग + ली + ड) हेमचन्द्रः । अङ्गुली । इत्यमरटीकायां रमानाथः । अवयवपरिमाणं । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । (चतुर्व्विंशत्यङ्गुलात्मको हस्तः इत्युक्तेरङ्गुलमानं हस्तस्य चतुर्व्विंशो भागः ।)
(यथा रामायणे,—
"न चाप्यधिकमेवाङ्गुलं चास्य गात्रेषु" ।)

अङ्गुलिः, स्त्री, (अङ्ग + उलिच्) करशाखा । आङ्गुल इति भाषा । (यथा मनुः,—
"प्राजापत्यमङ्गुलिमूले" ॥)
इत्यमरः । पदाङ्गुलिः पादाङ्गुलिः । इति हेमचन्द्रः । अङ्गुरिः । इत्यमरटीका ॥

अङ्गुलितोरणं क्ली, (अङ्गुल्या तोरणं ललाटे तोरणमिव अङ्गुलितोरणं) त्रिपुण्ड्राकारेण ललाटे भस्मरेखा । इति वाचस्पतिः ॥

अङ्गुलिमुद्रा, स्त्री, (अङ्गुलेः मुद् नामाङ्कता धारयितुं इति ददाति वा अङ्गुलिमुद्+रा+स्वार्थे क) नामाङ्कीकिता। वसुधारा नामाक्षरा वा अङ्गुलिमुद्रीयकं। कारोर् आङ्गुटी मोहरकोरा आङ्गुटी इति भाषा। इत्यमरः।

अङ्गुलिमुद्रिका, स्त्री, (अङ्गुलिमुद्रा+स्वार्थे कन्) अङ्गुलिमुद्रा। इत्यमरटीकायां रमानाथः।

अङ्गुलिमोटनं, क्ली, (अङ्गुलीनां मोटनं मर्दनं यस्मिन् तत् बहुव्रीहिः) अङ्गुलिमर्दनशब्दः। आङ्गुलमट्काण इति भाषा। तत्पर्य्यायः। छुटिका १। इति त्रिकाण्डशेषः। अस्फुटी २ अङ्गुलिसन्देशः ३। इति शब्दरत्नावली। छुटिका ४। इति जटाधरः।

छुटिका पुंलिङ्गमपि हैमचन्द्रेण लिखिता।

अङ्गुलिसन्देशः, पुं, (अङ्गुल्या अङ्गुलिमुखेन सन्देशः मोटनं शब्दितमुच्यते सम्+दिश्+भावे घञ्) अङ्गुलिमोटनं। इति शब्दावली।

अङ्गुली, स्त्री, (अङ्ग+उलिच् स्त्रियां वा ङीप् यद्वा अङ्गुलिः) करशाखावयवविशेषः। आङ्गुल इति भाषा। (रामायणे,—

"अभिज्ञानस्याङ्गुल्यां काकुत्स्थस्य च राघवः।

आक्रम्याङ्गुलीयमिवतत् विचक्षणं च प्रयतात्मनः"।)

तत्पर्य्यायः। करशाखा १। इत्यमरः। (अङ्गुलिः २ अङ्गुरी ३ अङ्गुलः ४।) इति भरतः। सा क्रमेण पञ्चधा, यथा,—अङ्गुष्ठः १ तर्जनी २ मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठा ५। इत्यमरटीकायां भरतः। गजकरणं। इति मेदिनी।

अङ्गुलीयः, पुं, क्ली, (अङ्गुल्यां भवः इति विग्रहे अङ्गुली+छ+स्वार्थे कमेणि क) अङ्गुलीयकं। इति त्रिकाण्डशेषः।

अङ्गुलीपञ्चकं, क्ली, (पञ्चानामङ्गुलीनां समाहारः द्विगुसमासः राजदन्तादित्वात् पञ्चशब्दस्य परनिपात) पञ्चाङ्गुलानि यथा,—अङ्गुष्ठः १ प्रदेशिनी २ मध्यमा ३ अनामिका ४ कनिष्ठिका ५। इति राजनिर्घण्टः।

अङ्गुलीयः, पुं, क्ली, (अङ्गुल्यां भवं तत्र भवो वा अङ्गुली+छ समासान्तः) अङ्गुलीयकं। इत्यमरटीका।

अङ्गुलीयकं, क्ली पुं, (अङ्गुलीय+स्वार्थे कन्) अङ्गुलिभूषणं। आङ्गुटी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ऊर्मिका १। इत्यमरः। अङ्गुलीयं २ अङ्गुलीयः ३। इति भरतः। अङ्गुलीयकः ४ अङ्गुलीया ५। इति त्रिकाण्डशेषः। एते पञ्च अङ्गुलिभूषणे अङ्गुरीयकं अङ्गुलीयकं। इति भरतः।

अङ्गुलीसम्भव, पुं, (अङ्गुल्यां सम्भवः जाता यस्मात्) नखः। इति राजनिर्घण्टः।

अङ्गुष्ठः, पुं, (अङ्गौ हस्ते मुख्यत्वेन तिष्ठति अङ्गु+स्था+क अम्बाम्बेति षत्वम्) करवृद्धाङ्गुलि। इत्यमरः। बुढो आङ्गुल इति भाषा। (मनुः,—

"अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते"।)

अङ्घः, पुं, (अङ्घति गच्छति अघि+अच्) अङ्घ्रः। पापं। इत्युणादिकोषः।

अङ्घः, [स्] क्ली, (अङ्घति दुर्गतिं गच्छत्यनेन अघि+सर्वधातुभ्योऽसुन् इति असुन्) पापं। पापं। इत्युणादिकोषः। (रामायणे,—

"निघ्नन् हरत्यङ्घोमहोदिकानि"।)

अङ्घ्रि, पुं, (अङ्घति गच्छत्यनेन अघि+करणे क्रिन्) अङ्घ्रिः। इति त्रिकाः।

अङ्घ्रि, पुं, (अङ्घति गच्छत्यनेन अघि+करणे क्रिः) पादः। (कुमारसम्भवे,—"दीर्घमात्राङ्घ्रिपादादीन्"।) वृक्षमूलं। इति त्रिकाण्डशेषः।

अङ्घ्रिनाम, [न्] क्ली, (अङ्घ्रिरिव नमति अवनतत्वात्त्वात् अङ्घ्रि+नम+अच् क्विप्) वृक्षमूलं। इति हेमचन्द्रः।

अङ्घ्रिनामकः, पुं, (अङ्घ्रिनाम+स्वार्थे कः) वृक्षमूलं। इत्यमरः।

अङ्घ्रिपः, पुं, (अङ्घ्रिणा पिबति अङ्घ्रि+पा+क) वृक्षः। इति हेमचन्द्रः।

अङ्घ्रिपर्णी, स्त्री, (अङ्घ्रिवत् पत्रं पर्णं यस्याः सा बहुव्रीहिः स्त्रियां ङीप्) पृश्निपर्णी। चाकुलिया इति ख्याता। इत्यमरटीकायां रमानाथः।

अङ्घ्रिवल्लिका, स्त्री, (अङ्घ्रिवत् वल्लि उर्ध्वमिति कर्मधारयः। स्वार्थे कः) लिखवल्लीविशेषः। चाकुलिया इति भाषा। इत्यमरः। अन्यत् कथायां अङ्घ्रिवल्लि अङ्घ्रिवल्ली।

अच इ पूजायां। इति कविकल्पद्रुमः। इ अञ्चति। अच् गतिपूजनयोरिति पूजायां वा सम्प्रसारणं। इदित् भ्वादि पूजायां मतोऽवाममाजात्। तदनुप्रयुक्तत्वावधिकास्तु वर्णाद्यर्थास्तेऽपि प्रायशः सिद्धाः सर्वे निपातास्। इति दुर्गादासः।

अच इ ञ गतौ। निवेदने। इति कविकल्पद्रुमः। इ अञ्चति। ञ अञ्चति अञ्चते। इति दुर्गादासः।

अच उ ञ गतौ निवेदने। इति कविकल्पद्रुमः। अचति अचते। उ अचित्वा (अक्त्वा वा इतीडभावपक्षे) याचा। निवेदनमिहाचाहि। इति दुर्गादासः।

अचक्री, स्त्री, (नञ् कोकने कचनाद् इदित्वात् नुम् स्त्रियां ङीप् न चक्री अल्पसमासः) दुर्वीना शौ। कासा मार इति भाषा। तत्पर्य्यायः। एकरा १। इत्यमरः। कासीषका स्त्री।

अचण्ड, पुं, (चण्डः कः चण्+अच्+अप्रत्ययः न चण्डः अल्पसमासः) कोमलः। (रामायणे,—

"चण्डाकार मोगे रामं चित्रं दैवनिमित्तयोः"।)

कोमलः। इति मेदिनी। कठोरो त्रि। (शिवा, शिवं)। यथा,—

"न कलपात् न कालसर्गात्

कथं वा वारितं दुरात्।

अचलं निश्चलं वशी

अचलः कीर्तितः पुरा"।

अचिन्त्यात्मा, पुरुषः)।

अचण्डीका, स्त्री, (चण्डिका दुर्गा देवतासां शीघ्रचण्डिका चण्डा वा बहुव्रीहिः। शीघ्रा

कि तेन दत्तो नाम इति मेदिनी। इति। इत्यमरः

रत्नावली।

अचलद्विट्, [ष्] पुं, (अचलान् द्विष्टे द्विष्+बहुव्रीहि) कोकिलः। इति हेमचन्द्रः।

अचलश्राता, [त्] पुं, गौतमगणधरेषु ९ वर्णश्रेणीवर्णश्रेणीमु शिवपुत्रांशेन देवताशिवपुत्रांशः। इति हेमचन्द्रः।

अचला, स्त्री, (न चला चलनशूल) पृथिवी। इति मेदिनी। यथा रामायणे,—

"अचलेभ्यो बार्तं च अचलाहृदयोरम्"।

अचिरद्युतिः, स्त्री, (अचिरा शीघ्रगामिनी द्युतिः कान्तिर्यस्याः सा बहुव्रीहिः) विद्युत्। इति शब्दरत्नावली।

अचिरप्रभा, स्त्री, (अचिरा शीघ्रगामिनी प्रभा कान्तिर्यस्याः सा बहुव्रीहिः) विद्युत्। इत्यमरः।

अचिररोचिः, [स्] स्त्री, (अचिरा रोचिः यस्याः सा बहुव्रीहिः) विद्युत्। इति जटाधरः।

अचिरा, स्त्री, (अचिरं चलनोन्मीलिते इति स्त्रीत्वे सा अचि+रा+स्वार्थे च टाप्) अचिरात् शीघ्रं। इति हेमचन्द्रः।

अचिरांशुः, स्त्री, (अचिराः क्षणकालीनाः अंशवः किरणा यस्याः सा बहुव्रीहिः) विद्युत् इति शब्दावली। अचिरात् च शीघ्रं। इति अचिरं। यथा,—

"अचिरादुपक्रमतयाथर्व-

न्नमस्तौमित्रिर्जगद्गुरुः"।

इति नैषधं।

अचिरामा, स्त्री, (अचिरा क्षणमात्रस्थायिनी आभा दीप्तिर्यस्याः सा बहुव्रीहिः) विद्युत्। इति शब्दरत्नावली।

अचेतन, त्रि, (नास्ति चेतना यस्य सः बहुव्रीहिः) चैतन्यरहितः। चैतन्यशून्यः। यथा,—

"कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु"।

इति मेघदूतम्। चेतना चैतन्यं ज्ञानं चित्तविभिन्नं। इति भरतः।

अचैतन्यं, क्ली, (न चैतन्यं चैतन्याभावः) चिन्ताविरहः। चैतन्याभावः। मायाद्यं। यथा,—

"अचैतन्यमिदं विश्वं चैतन्यं ईश्वरात्मनः।

न ज्ञानवद्य ज्ञानवान् अज्ञानेन विचिन्त्यते"।

इति वैराग्यशतकं। जडमिति त्रि।

अच्छ, अव्य, (न छ्यति अवयवम् इति अच्छः न छो+डः) अभिमुखं। इति मेदिनी।

अच्छ, त्रि, (न छ्यति निर्मलत्वात् इति अच्छः न+छो+क+डः) निर्मलः। इत्यमरः। (अमरटीकायां, अच्छमित्यमुत्राक्षि)।

अच्छ, पुं, (न छ्यति निर्मलत्वात् इति अच्छः न+छो+क) स्फटिकः। इति मेदिनी।

अच्छभल्ल, पुं, (अच्छा निर्मलाः भल्लाः शस्त्रादीव भल्ला यस्य सः बहुव्रीहिः यद्वा—मेदिन्यां भल्लः स्यात् पुंसि भल्लूके शस्त्रभेदे तु भल्लयोः) भल्लूकः । इत्यमरः । तट्टीकाकारमते अच्छो भल्लश्चेति शब्दद्वयमपि ।

अच्छा, स्त्री, (अं विष्णुमाच्छादयतेऽनया, छो + करणे अच् । अस्य विष्णोः छा आच्छादनं षष्ठीतत्पुरुषः । अकारो वासुदेवः स्यादित्येकाक्षरीयकोषे ।) विष्णोराच्छादनम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।

अच्छिद्रं, त्रि, (नास्ति छिद्रं यत्र बहुव्रीहिः) छिद्ररहितं । दोषाभावविशिष्टं । यथा शातातपपराशरौ ।—
"अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।
प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलैः समं" ।
इति आह्निकतत्त्वं ।

अच्छिद्रावधारणं, क्ली, (अच्छिद्रस्य दोषरहितकर्मणः अवधारणं निश्चयः) दोषरहितकर्मनिश्चयः । तच्चावधारणं । यथा,—
ततः कर्मसमाप्तावच्छिद्रावधारणं कुर्यात् ।
तदाह शातातपपराशरौ ।—
"अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः ।
प्रणम्य शिरसा ग्राह्यमग्निष्टोमफलैः समं" ।
इति आह्निकतत्त्वं ।
अपि च । वशिष्ठः ।
"ततः शान्तिं प्रकुर्वीत अवधारणवाचनं" ।
अवधारणं अच्छिद्रावधारणं । इति तिथ्यादितत्त्वं । तद्वाक्यं यथा,—अद्यामुके मासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ मया कृतैतदमुककर्माच्छिद्रमस्तु ।

अच्छिन्नं, त्रि, (छिद + कर्मणि क्तः न छिन्नं नञ्समासः) छेदरहितं । अकर्तितं । यथा गर्गः,—
"यथा पुरस्तात् वै जना छाया वेदोदिता· द्विजाः ।
अच्छिन्नलाग्नं पात्रेषां दत्वा स्वर्गं समास्थितं" ।
इति शुद्धितत्त्वं ।
अपि च । स्मृतिः ।
"अश्रद्दधानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसंशयः ।
हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिनः" ।
अच्छिन्नसंशयः यथोपायेतिकर्तव्यताया निश्चयशून्यः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ।

अच्युत, पुं, (न च्यवते स्वरूपात् न च्यवते इति वा स्थिर इति यावत् । च्यु + कर्तरि क्तः न च्युतः नञ्समासः । योऽसावच्युतः शार्ङ्गधरः) विष्णुः । इत्यमरः । (यथा कुमारसम्भवे,—तमालनीला[illegible] ।) स्थिरे त्रि । [illegible] प्रतिपदं [illegible] प्राप्नोति [illegible] ।

अच्युताग्रज, पुं, (अच्युतस्य अग्रजः) बलरामः । इन्द्रश्च । इति हेमचन्द्रः ।

अच्युतावासः, पुं, (अच्युते वासो विशेषेण यस्य आ + वस + अधिकरणे घञ् यद्वा अच्युतस्य आवासः । "अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणाञ्च नारदः" इति भगवद्गीतायाम् ।) अश्वत्थवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

अज क्षेपे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । अजति । इति दुर्गादासः ।

अज इक भासि (अजि दीप्तौ चुरा इदित्वानुम् ।) इति कविकल्पद्रुमः । इक अञ्जयति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ।

अजः, पुं, (न जायते नोत्पद्यते यः नञ् + जन् + अन्येष्वपि दृश्यते इति कर्तरि डः उपपदसमासः ।) ("न हि जातो न जायेऽहं न जनिष्ये कदाचन ।
क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः" ।
इति भारते ।
"यो मामजमनादिञ्च वेत्ति लोकमहेश्वरम्" ।
इति भगवद्गीतायाम् ।) ब्रह्मा । विष्णुः । शिवः । कामदेवः । सूर्यवंशीयराजविशेषः । स च रघुराजपुत्रः दशरथपिता च । मेषः । इति ज्योतिषं । माक्षिकधातुः । इति हेमचन्द्रः । जन्मरहिते वाच्यलिङ्गः । छागः । इति मेदिनी । तत्परीक्षा । यथा,—
"अजानाञ्च त्रिभेदेन लक्षणन्तु वदाम्यहं ।
तेषां शुभाय निर्दिष्टं पशुलक्षणदं वचो ।
ये छागाः शुभयज्ञाय पञ्चधोऽन्ये तथैव च ।
देवतातिथिसत्कृत्याये धर्मार्थोपसिद्धये ।
ये नीला हरिता वापि वत्सातिचरीरिताः ।
ये शुभाश्च महान्तो वा दृश्यमानाः शुभप्रदाः ।
यो मोक्षादयवत्सानानास्मिन् प्रयच्छति ।
वध एव धनं तस्य नान्दत् किञ्चित् फलं भवेत्" ।
इति युक्तिकल्पतरुः ।

अजकर्णः, पुं, (अजस्य छागस्य कर्णवत् पर्णं यस्य सः) असनवृक्षः । इति रत्नमाला । यथा वैद्यके ।
("अजकर्णः कटुस्तिक्तः कषायोष्णो व्यपोहति ।
कफमारुतकुष्ठार्शः श्वित्रकुष्ठविषज्वरान्" ।)

अजकर्णकः, पुं, (अजकर्णः + स्वार्थे कन्) शालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

अजकवः, पुं, क्ली, (अजो विष्णुश्च कः ब्रह्मा च द्वन्द्वः तौ वाति हिनस्ति त्रिपुरासुरवधे शीघ्रगमनेन अज + क + वा + कर्तरि कः । "कः प्रजापतिरुद्दिष्टः को वायुरिति शब्दितः" इत्येकाक्षरीयकोषे) शिवधनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अजकावः, पुं, क्ली, शिवधनुः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अजगन्धा, स्त्री, (अजस्य गन्धवत् गन्धो यस्याः सा) वनयमानी । तत्पर्यायः । अजमोदा २ । [illegible] ३ । कारवी ४ । इति रत्नमाला । उग्रगन्धा ५ । इत्यमरः । [illegible] । बबरी इति हिन्दीभाषा । इति भरतविनोदः । तिलौंछि इति राजनिर्घण्टः । तत्पर्यायः । वस्तगन्धा २ खरपुष्पा ३ अति-मञ्जरिका ४ उग्रगन्धा ५ ब्रह्मदर्भा ६ [illegible] ७ पूतिमयूरिका ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वं । उष्णत्वं । वातगुल्मोदराध्मानशूलहारित्वं । नेत्ररोगे हिता । इति राजनिर्घण्टः ।

अजगन्धिका, स्त्री, (अजगन्ध इव गन्धोऽस्त्यस्याः अजगन्ध + मत्वर्थे ठन् टाप् इत्वं च) वर्वरीशाकः । इत्यमरः । बाबुई इति भाषा ।

अजगन्धिनी, स्त्री, (अजगन्धोऽस्त्यस्याः अजगन्ध + मत्वर्थे इन् स्त्रियां ङीप्) अजशृङ्गीवृक्षः । इति रत्नमाला ।

अजगरः, पुं, (अजं गिरति ग्रसते यः गॄ + पचाद्यच् अजस्य गरः षष्ठीतत्पुरुषः) शयुनामकबृहत्सर्पः । तत्पर्यायः । शयुः २ वाहसः ३ । इत्यमरः ।

अजगवं, क्ली, (अजयोर्विष्णुब्रह्मणोः त्रिपुरासुरवधे गीतं षष्ठीतत्पुरुषः । तादृशं गीतं वाति गच्छति प्राप्नोति यत् अजग + वा + कर्तरि क उपपदसमासः । "गवगीतयोर्गौर्वा भूमिधेनुः सरस्वती" इत्येकाक्षरीयकोषे) पिनाकः । शिवधनुः । इत्यमरः । तस्य रूपान्तरं । अजकवं । अजकावं । अजीकवं । अजगावं ।

अजगावं, क्ली, (अजयोर्विष्णुब्रह्मणोः गीतं षष्ठीतत्पुरुषः । तादृशं गीतमपि अवतीति यत् अजग + अव + कर्मण्यण् उपपदसमासः) शिवधनुः । इति शब्दमाला ।

अजजीविकः, पुं, (अजः जीविका जीवनोपायो यस्य सः) अजाजीवी । छागपालकः । तत्पर्यायः । जाबालः २ । इति हेमचन्द्रः ।

अजटा, स्त्री, (नास्ति जटा यस्याः सा) भूम्यामलकी इति राजनिर्घण्टः । तस्या रूपान्तरं । अजड़ा । अमटा ।

अजड़ा, स्त्री, (अजड़ा भावाभावं सम्पादयति या अज + ड़ा + बाहुलकात् डिप् ततः पचाद्यच्) कपिकच्छुः । आलकुशी इति भाषा । इति राजनिर्घण्टः ।

अजता, स्त्री, (अजानां समूहः अज + तल् स्त्रियां टाप् अजसमूहः । तद्दर्शनात् [illegible]) [illegible] । इति दीपिका ।

अजदण्डी, स्त्री, (अजस्य दण्डो यथाय [illegible] गौरादित्वात् ङीप् । [illegible]) ब्रह्मदण्डीवृक्षः इति राजनिर्घण्टः ।

अजनकः, त्रि, (न जनकः [illegible] नञ्समासः । [illegible] जन् + [illegible]) [illegible] । [illegible] ।

अजनिः, पुं, (न + जन् + [illegible]) [illegible] । [illegible] ।

अजन्यं, क्ली, (न जन्यते [illegible] न + जन् + [illegible]) [illegible] । इत्यमरः । अजन्ये त्रि ।

अजपः, पुं, (असत् पाठं जपति [illegible] । जप् + [illegible]) असत्पाठकः । कुपाठकः । इति हेमचन्द्रः । (अजं छागं पाति रक्षति वा अज + पा + कर्तरि क उपपदसमासः) छागपालकः । यथा,—
"[illegible]" ।
इति भारतं ।

अजपा, स्त्री, (न जप्यते [illegible]

[illegible] इति महाभारतम् ॥

अजमार, पुं, [illegible] इति राजनिर्घण्टः ॥

अजमीढ़, पुं, (अज [illegible] अजमीढ़+अण् [illegible]) राजा युधिष्ठिरः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजमोदा, स्त्री, [illegible]

अजमोदिका, स्त्री, [illegible] इति वैद्यकम् ॥

अजय, पुं, [illegible] इति शब्दरत्नावली ॥ [illegible]

अजय, पुं, (जि+भावे अच् न जयः नञ्समासः ।) पराजयः । यथा,— [illegible] इति भगवद्गीता । [illegible]

अजया, स्त्री, (न जीयते [illegible] जि+कर्म्मणि अच् [illegible] नञ्समासः ।) [illegible] इति राजनिर्घण्टः ॥

अजर्य्यं, त्रि, [illegible] इति पुरुषोत्तमः । (यथा रघुवंशे,—"[illegible]" ।)

अजर, त्रि, (जृ+भावे अप् [illegible]) [illegible] । यथा,— "[illegible]" । इति हितोपदेशः ॥

अजरा, स्त्री, [illegible] इति राजनिर्घण्टः ॥

अजवीथी, स्त्री, [illegible]

अजशृङ्गी, स्त्री, [illegible] इति शब्दचन्द्रिका ॥

[illegible], [इ] पुं, [illegible]

[illegible] इति राजनिर्घण्टः । (यथा सुश्रुते,— "[illegible]" ।

अजस्रं, क्ली, (नञ्+जस्+रक् [illegible]) [illegible] । (यथा रघुवंशे, "[illegible]" ।)

अजहत्स्वार्था, स्त्री, [illegible]

अजहल्लिङ्ग, पुं, (न जहत् लिङ्गं [illegible]) [illegible] इति व्याकरणम् ॥

अजा, स्त्री, [illegible] इति मार्कण्डेयपुराणम् [illegible]

अजा, स्त्री, (न जायते [illegible] न+जन्+कर्त्तरि ड [illegible]) [illegible] इति अमरः । [illegible] (यथा रघुः,— "[illegible]" ।

अजाजीव, पुं, [illegible]

मोदित्वात् इति गुणः ततः पश्चात् नञ्समासः ।) अद्भुतरामकारः । इति शब्दरत्नावली । जातत्व-रहिते त्रि ।

अजाजी, स्त्री, (अजेन जीयते अजुगुप्सितगन्धतया अजायतेऽसौ अज्+जि+क्विप् अजादिभ्यश्च इति कर्म्मणि इण् । अजेन आजिः क्षेपणं यस्य । स्त्रियां ङीप्) श्वेतजीरकः । कृष्णजीरकः । काकोडुम्बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजाजीवः, पुं, (अजेन अजावकादेन आजीवति सम्यक् प्राणान् धारयति यः, आ+जीव+पचाद्यच् अजेन आजीवः तृतीयातत्पुरुषः) आजालः । छागोपजीवी । इत्यमरः ॥

अजातः, त्रि, (जन्+कर्त्तरि क्तः न जातः नञ्समासः ।) अजन्मविशिष्टः । अनुत्पन्नः । यथा, अजातपक्षा इव मातरं खगाः । इति श्रीभागवतं ॥ (यथा दायभागे,—
"ये जाता येऽप्यजाता वा ये च गर्भे व्यवस्थिताः ।
वृत्तिं तेऽपि हि काङ्क्षन्ति वृत्तिलोपो विगर्हितः" ॥)

अजातशत्रुः, पुं, (अजातः सर्व्वप्रियत्वात् अनुत्पन्नः शत्रुर्यस्य सः) राजा युधिष्ठिरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महाभारते,—
"अजातशत्रुमासाद्य कुन्ती वचनमब्रवीत्" ॥)
(शिवः । काशीपुरः । शमीकपुत्रः ।)(यथा हरिवंशे,
"शमामपरः शमीकस्तु शमीको राज्यमावहत् ।
अनुग्रहमाणो भीमस्तादाजन्यमवाप सः ।
अजातशत्रुः श्याकौ बभूव तस्य विश्रुतः" ॥)
(बिम्बिसारपुत्रः स च शाक्यमुनिसमकालीनः ॥)

अजातारिः, पुं, (अजातः सर्व्वप्रियत्वात् अनुत्पन्नः अरिः शत्रुर्यस्य सः) राजा युधिष्ठिरः । इति शब्दरत्नावली ॥

अजातौल्वलिः, पुं, (अजया उपजीवी तौल्वलिः मुनिविशेषः शाकपार्थिवादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च । तुल्वलस्यापत्यं तुल्वल+अत इञिति इञ्) अजोपजीविमुनिविशेषः । इति मध्यपदलोपिकर्म्मधारयसमासे मुग्धबोधव्याकरणं ॥ तुल्वलस्यापत्यं तौल्वलिः अजोपजीवी चासौ तौल्वलिश्चेति । इति तट्टीका ॥

अजादनी, स्त्री, (अजेन छागेन अद्यते भक्ष्यतेऽसौ अद्+कर्म्मणि ल्युट् स्त्रियां ङीप् अजस्य अदनी खाद्या षष्ठीतत्पुरुषः) क्षुद्रदुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजानेयः, पुं, (अजवत् निर्भयत्वात् पराक्रमपरिपूर्णं मत्तं शत्रून् आनयति । आ+नी+कर्त्तरि बहुलमिति सूत्रेण कर्त्तरि यत् । आजानेये कुलीनाश्वे हये इति मेदिनी) उत्तमघोटकः । तत्पर्य्यायः । कुलीनाश्वः २ आजानेयः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः । आजानेयः ॥ कुलीनः २ । इत्यमरः ॥ निर्भये त्रि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अजान्त्री, स्त्री, (अजस्य अन्त्रमिव देहव्यवस्थितं मध्ये यस्याः सा विङ्गौरादित्वात् ङीष्) वृद्धदारकः । नीलवृक्षा इति भाषा तत्पर्य्यायः । नीलवृक्षा २ नीलपुष्पी ३ अतिलोमशा ४ नीलिनी ५ अजमान्त्री ६ अजान्त्रीकण्टकपुष्पी ७ । इति रत्नमाला ॥ अजान्त्री । वृद्धदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजापालकः, त्रि, (अजानां पालकः रक्षकः षष्ठीतत्पुरुषः) अजाजीवी । छागरक्षकः । इति शब्दरत्नावली ॥

अजितं, त्रि, (न जितं न पराजितं नञ्समासः । जि+कर्म्मणि क्तः) अनिर्ज्जितं । इति हेमचन्द्रः ॥ अतिपराजितश्च ॥

अजितः, पुं, (न जितः न केनापि पराजितः केनापि । "विधाः साङ्ख्योऽजितः कृष्णो दृढः शङ्करोऽच्युत" इति सहस्रनाम मध्यादेः ।) विष्णुः । बुद्धः । तीर्थङ्करभेदविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ शिवः । इति तस्य सहस्रनाममध्ये पठितः ॥

अजिनं, क्ली, (अजति धूल्यादि क्षिपतीति यत् अज्+कर्त्तरि इनच् बाहुलकात् अजेर्व्यघञपोश्च इति वी आदेशः) (अप्यजिनं शोणितविन्दुवर्षि चेति कुमारसम्भवे) चर्म्म । कृष्णसारादिचर्म्मकृष्णसारादिरक्षक । इत्यमरः ॥ विभक्तिवाच्यलिङ्गं ।

अजिनपत्रा, स्त्री, (अजिनं चर्म्म पत्रं पक्षौ यस्याः सा) चर्म्मचटिका । चामचिका इति ख्याता । तत्पर्य्यायः । जतुका २ । इत्यमरः ॥ जतूका ३ । इति तट्टीका ।

अजीवपत्री, स्त्री, (अजीवं चर्म्म पत्रं यस्याः सा गौरादित्वात् ङीष्) जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अजिनयोनिः, पुं, (अजिनानां चर्म्मणां योनिः आकरः षष्ठीतत्पुरुषः । योनिः स्त्रीपुंसयोः स्मारादरे आकरमन्दिरे इति मेदिनी) हरिणः । इत्यमरः ॥

अजिरं, क्ली, (अजति गच्छति अत्र अज+अधिकरणे किरच् । उठान इति भाषा । अजति गच्छति पा इति वायुः । अजति गच्छति सर्व्वमङ्गमिति यावत् इति शरीरं । अजति इन्द्रियाणि गच्छन्त्यत्र इति भुवनम् विषयः ।) अङ्गनं । (यथा किरातार्ज्जुनीये,—
"पुनश्च भरतत्याभूदजमहेन्द्रमाजिरे" ।)
वायुः । शरीरं । मण्डूकः । विषयः । इति मेदिनी ॥

अजिह्मं, त्रि, (जिहि ह्रासहेतौ जिह+मक् न जिह्मं नञ्समासः) ऋजुः । सरलं । इत्यमरः ॥ भेके पुं । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः,—
"अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेत् ब्राह्मणजीविकाम्" ॥)

अजिह्मगः, पुं, (अजिह्मं सरलं गच्छति यः अजिह्म+गम्+डः उपपदसमासः) बाणः । इत्यमरः ॥ सरलगे वाच्यलिङ्गः ॥ (यथा रामायणे,—
"हे तस्य यान्तं निशितं शरासने चाजिह्मगः ।
निःश्रेयसो गृहीतौ सत्यं सन्ध्या इव मनोहरा ॥
स दृष्टिं सन्देहं च पुरतोऽनुगच्छतं ।
अजिह्मगं च सम्पश्यन् दुष्करं विरराम" ॥)

अजिह्वः, पुं, (नास्ति जिह्वा यस्य सः) भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः । जिह्वारहिते त्रि ॥

अजीर्णं, क्ली,(जॄ+क्तः, न जीर्णं नञ्समासः) अपाकः । तत्पर्य्यायः । आहुत्यथा २ अन्तर्ज्वरः ३ अपचा ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अथाजीर्णस्य विप्रकृष्टं निदानमाह । अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च सन्धारणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च । कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ॥ सन्धारणात् मूत्रमलपुरीषादीनां । स्वप्नविपर्य्ययात् दिवास्वप्नात् रात्रौ जागरणात् । लघु चापीत्यपिशब्दात् स्निग्धादिगुणयुक्तमपि ॥ अन्यच्च ।
"ईर्ष्याभयक्रोधपरिप्लुतेन
लुब्धेन शुग्दैन्यनिपीडितेन ।
प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमान-
मन्नं न सम्यक् परिपाकमेति" ॥
परिप्लुतेन व्याप्तेन । आहारदोषोऽतिमात्रभोजनं विरुद्धाहारोऽध्यशनं कारणमजीर्णस्य चतुर्धा ॥ कारणमिथाह ।
"अमात्रया अपथ्यमाहारः आहारः देऽप्यमात्रया ।
रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि" ।
अनात्मवन्तः अजितेन्द्रियाः । रोगानीकस्य रोग-समूहस्य । मूलं कारणं । * । अन्यच्च ।
"प्रायेणाहारवैषम्यादजीर्णं जायते नृणां ।
तन्मूलो रोगसङ्घातस्तद्विनाशाद्विनश्यति" ।
तद्विनाशाद्विनश्यति अजीर्णविनाशात् विनश्यति रोगसङ्घात इत्यर्थः । यदा तत् अजीर्णं नाशात् मध्ये विना सप्तधा विनश्यति विपरीते इत्यर्थः । * । अजीर्णस्य सामान्यलक्षणमाह ।
"ग्लानिर्गौरवमाटोपो भ्रमो मारुतमूढता ।
विबन्धोऽतिप्रवृत्तिर्वा सामान्याजीर्णलक्षणम्" ॥
मारुतमूढता वायोरवरोधः । विबन्धः मला-वरोधः । * । अजीर्णस्य रसादेः अजीर्णलक्षणं भेदमाह ।
"आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः" ।
त्रिभिरेकैकशो न तु मिलितैः ।
"अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः" ।
केचित् इत्यादयः । रसशेषतः भुक्तस्य यद् आहारभूतो यो रसः स रसः कोऽपि पच्यते । भुक्तस्य आहारभूतो यो रसः स पाकं न रस-शेषः तस्मात् चतुर्थमजीर्णं रसाजीर्णं । * । रसाजीर्णमिदं रसशेषाजीर्णे भेद उच्यते । कार्यं मधुरगौरवं आहार्य । रसशेषः भुक्तस्य आहारभूतो यो रसः स पाकं नैति तेन ॥ अजीर्णं द्रष्टुं केचित् निरोगं इच्छन्ति च । निरोगं [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] । [illegible] ।—
[illegible] ।
[illegible]

पृथगर्द्धपलैरेभिश्चूर्णितैस्तत् विमिश्रयेत् ।
आर्द्रकस्य रसेनापि भावयेच्छोषयेत् पुनः ।
शीतोदकेन तच्चूर्णं पिबेत् प्रातर्दिने सदा ।
तस्मिन् जीर्णेऽन्नपानीयाद्युषैर्जाङ्गलजै रसैः ।
ईषदम्लैः सलवणैः सुखोष्णैर्वह्निदीपनैः ।
रसेनाग्निर्विवर्द्धेत बलमारोग्यमेव च ।
तस्यानुपानं दध्यम्लं हि तक्रं वा भोजनं हितं ।
मन्दाग्न्यजीर्णविकारेषु वातश्लेष्मामयेषु च ।
सर्व्वाङ्गशोथरोगेषु शूलगुल्मोदरेषु च ।
आमवाते प्रशस्तोऽयं विसूच्याग्निरोगिषु ।
वडवानलरसः ॥ * ॥
"सामुद्रं लवणं ग्राह्यमष्टकर्षमितं बुधैः ।
सौवर्च्चलं पञ्चकर्षं विड्सैन्धवधान्यकं ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं पत्रकं कृष्णजीरकं ।
तालीशं केशरं चव्यमम्लवेतसकं तथा ।
द्विकर्षमात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेद्बुधः ।
मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्षमात्रकं ।
दाडिमं स्याच्चतुःकर्षं त्वगेले चार्द्धकर्षके ।
एतच्चूर्णीकृतं सर्व्वं लवणं भास्कराभिधं ।
मस्तुदेय्याम्लयागेन तक्रमद्यकाञ्जिकैः ।
वातश्लेष्मभवं गुल्मं प्लीहानमुदरं क्षयं ।
अर्शांसि ग्रहणीं कुष्ठं विबन्धञ्च भगन्दरं ।
शूलं शोथं श्वासकासावामदोषञ्च हृद्रुजं ।
अश्मरीं शर्करां चापि पाण्डुरोगं हलीमकं ।
मन्दाग्निं जीरयेदेतद्दीपनं पाचनं परं ।
हिताय सर्व्वलोकानां भास्करेणेतदीरितं ।
अस्मात् सर्व्वाण्यजीर्णानि शुक्तमाममसंशयं ।
निम्बुरसादिकं दत्वा गुटिकामप्यकेचुर्व्विति" ।
अथ दाडिमस्य बीजानां चूर्णं कर्षचतुष्टयमिदं देयं । भास्करलवणचूर्णं ॥ * ॥ किञ्चित् सम्पूर्णमथवा चक्रपाणिना यथा । असत्त्विह मदिरायां वडवानलनामचूर्णं स्यात् । वडवानलचूर्णं ॥ * ॥ चव्याभयारसम्बीजरम्लविन्ध्यादिभिः सितातुल्यैः । वडवानल इव जरयति बह्वप्यत्र भोजनं चूर्णं हितोयं वडवानलचूर्णं ॥ * ॥
"हस्ताश्चन्दनामलक्यादौ माचिकायविवर्द्धिता ।
मरिचं पिप्पली शुण्ठी चतु पञ्च मङ्गुलं ।
दत्वाल्मेनापि दाडिमं सावली सितशर्करा ।
चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमजिताग्नोपमं परं" ।
अमृतचूर्णं ॥ * ॥
"इन्द्रासनं समपर्णं चित्रकादाः पञ्चकं ।
पञ्चकं सुवर्च्चलं त्रिताश्च चतुर्थकं ।
आमला हरितकी च तथा कृष्णाधराक्षिना ।
एतानि चूर्णं समादाय समभागं पृथक् पृथक् ।
भावयेदेकशः सर्व्वं मधुरामरसेन तु ।
समाचिकमिदं चूर्णं त्रिपथमात्रं विलिहेत् ।
विजित्य मधुमर्द्दी अध्यदेश मधुना नराः ।
कुरुते दग्धधीरात् गुदरोगान् अक्कसात् ।
केवं कुरुव भोजनं वातरोगात् कृमिविकृतान् ।
न चात्र परिहारोऽस्ति भोजनं कर्मकर्मणिदं ।
रोगशीघ्रप्रशान्त्यर्थे वृद्धिकामर्हिकीर्तितं ।
सकाम्लमात्रात् तर्का दीर्णं दुर्दम्यविद्रदलतः ।
निरामाद्यमदोषेण जायते नात्र संशयः ।
ज्वालामुखोचूर्णं ॥ * ॥ अथ अजीर्णे रसाः,—
"हिङ्गुलं गन्धकं शुद्धं पलमेकन्तु पारदं ।
मृतं लौहं तथा ताम्रं कर्षद्वमितं पृथक् ।
संचूर्ण्य सर्व्वं संमिश्य द्रावयित्वाग्निदोषतः ।
सम्यग्मृतं समस्तं तत्पञ्चाङ्गुलदले क्षिपेत् ।
पुनः संचूर्ण्य तत्सर्व्वं लौहपात्रे निधाय च ।
जम्बीरस्य रसं तत्र चूर्णं पलमितं क्षिपेत् ।
चुल्ल्यां निवेश्य तत्पात्रं मृदुना वह्निना पचेत् ।
रसे तस्मिन् घनीभूते तत्संशोष्य विचूर्णयेत् ।
पञ्चकोलकषायस्य चुक्रेण सहितस्य च ।
भावनास्तत्र दातव्याः पञ्चाशत्संख्यया ध्रुवैः ।
भ्रष्टटङ्कणचूर्णेन तुल्येन सह मेलयेत् ।
मरिचेनापि तुल्येन तदर्द्धेन विडेन च ।
भावयेत् समस्तञ्च पक्वकाञ्जरसेन च ।
ततः संशोष्य संपिष्य कूपीमध्ये निधापयेत् ।
रसः क्षुधादशामायं भैरवानन्दयोगिना ।
उक्तः सिंहलराजाय बहुमांसाशिने पुरा ।
भक्षयेद्द्रोणमव्यात्मो माषद्वयमितं रसं ।
भक्षयित्वा रसं पश्चात् पिबेत्तक्रं ससैन्धवं ।
अतीवगुरु यद्भुक्तमतिमात्रमथापि वा ।
तत्सर्व्वं जीर्य्यति क्षिप्रं रसस्यैतस्य भक्षणात् ।
शूलं गुल्मञ्च विष्टम्भं प्लीहानमुदरं तथा ।
रसः क्षुधादशामायं विनिहन्ति न संशयः"
क्षुधादी रसोऽजीर्णे ॥ * ॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ रस-
रत्नप्रदीपे रसप्रदीपे च ।
"शोधयित्वाथ समभागौ पारदगन्धकमिदं शुभं ।
सर्व्वैलचन्दा भया भद्रा तदर्द्धौ त्रिफला भटा ।
एतत् सर्व्वं अग्न्यादिपूर्वक्रमार्थीशैवैः ।
भावयेत्त्रिदिनं सर्व्वं ततो जघुटे क्षिपेत् ।
सम्प्राप्तं प्रयोगे रसो ज्वालानलो भवेत् ।
निष्कोऽस्य मधुना भीढोऽनुपानं गुडनागरं ।
हृद्वयीकर्मतीसारं पञ्चवीसमिमार्दवं ।
दोषत्रयाचलमन्नमापक्वमहर्षि भवात्" ।
चक्रकोलं,—
पिप्पली पिप्पलीमूलं चव्यचित्रकनागरं । भटाच त्रिफला । भार्ङ्गी भृङ्गराज । जघुटे सम्पुटे । भार्दमार्दकं । निष्कः टङ्कः । ज्वालानलो रसोऽजीर्णे ॥ * ॥ रसप्रदीपे,—
"टङ्कणं रसटयो च समं भागत्रयं विषात् ।
कपर्दः सर्व्वैकाशारी माक्षी विचक्षणं ।
पृथक् पृथक् कर्षमात्रं बहुभार्गमिहोषधं ।
जम्बीरार्द्रदिनं घृष्टं भवेदग्निकुमारकः ।
विषूचीशूलवाताग्निमान्द्यप्रशान्तये" ।
जलीवरसः । अग्निकुमारो रसो विषूच्य-
जीर्णे ॥ * ॥ रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
"शुद्धसूतं गन्धकञ्च समभागं पृथक् पृथक् ।
हरीतकी च त्रिफला भागैस्त्रिगुण ख्याता ।
शुण्ठी च मरिचं तद्वत् त्रिगुणं त्रिवृतं मतं ।
चतुर्गुणं च त्रिवृता अष्टदेवेष्वसूरे ।
इत्यौर्व्व तत्र देयानि चूर्णमेव दृढं दृढं ।
अग्निमान्द्ये च दत्तं वै भोजा सदो रोगयकर ।
भक्षयेद्दिनद्वयं भक्ष्यं पाचयेच्चेत्ददेदपि ।
अजीर्णारि ॥ * ॥
"पारदामृतलवङ्गगन्धकं
भागयुग्ममरिचेन मिश्रितं ।
तत्र जातिफलमर्द्धभागिकं
तिन्तिडीफलरसेन मर्द्दितं ।
वह्निमान्द्यदशवक्त्रनाशनो
रामबाण इति विश्रुतो रसः ।
सङ्ग्रहग्रहणि कुम्भकर्णक-
मामवातखरदूषणं जयेत् ।
दीपयेत्तु जठराग्निसत्वरः
तद्य एव शठरादिरोगकः ।
रोचकः कफकुलाङ्गनाशकः
श्वासकासशमिनः सुखावहः ।
पारदभाग १ विषभाग १ लवङ्गभाग १ गन्धक-
भाग १ मरिचभाग २ जातिफलभाग १ । राम-
बाणरसोऽजीर्णे ॥ * ॥
रसेन्द्रचिन्तामणौ,—
"दलं निम्बाद्याः पञ्चदशभिर्निर्मितं गन्धकं द्वयं सम्यक्पिष्टं भवति लघु निम्बुफलैः । तत्कार्यं तस्मिन् पलदशभिर्नं शुद्धटङ्कणं विविधाराम् क्षत इति तदैवैव विधिना । पलमाम कटुकनव पत्रार्द्धमानेन च त्रिकृमाला । त्रिकं पलदशगनादुद्धं ताम्रजूसी नवल इव चोक्त—
"दशांशमात्रेण वटीमेतस्य कारयेत् ।
भक्षयेत् सर्व्वदा कान्ता सर्व्वजीर्णप्रशान्तये ।
सर्व्वोदरेषु शूलेषु विषूची विविधेषु च ।
अग्निमान्द्येषु गुल्मेषु सदा शङ्खवटी हिता" ।
शङ्खवटी अजीर्णे ॥ * ॥ रसप्रदीपे,—
"शुद्धं विषं कर्षमर्द्धमाणिक्यानलदस्वात् ।
कार्याम् निष्कमात्रान् प्रत्येकं पलमात्रकं ।
कार्याणि पृथक् पञ्च माशादि वलमात्रकं ।
अग्निंतां च पञ्चपात्रेऽर्द्धं विचार्य द्रवं ।
सर्व्वं च दोरकस्य पलद्वयं विधाय तु ।
निम्बुकस्ये प्रदाप्येत तत् दशीक्षिपेत् ।
तत्र प्रदत्त दत्वं दर्दे दशो दलाय तु ।
वातादिभक्षयेत् सत सर्व्वं इति सदा ।
भार्ङ्गी त्रिवृतं शाद्वं मरिचञ्च दत्वं ।
पिप्पली दशमात्रा स्यात् दर्द्धे भर्दिरश्च ।
दर्द्धिकं त्रिफलं चापि वराटी जीरकं तथा ।
[illegible]
जीरकश्चो रिदयवि टङ्कणञ्च मर्द्दित ।
[illegible]
सम्यग्जीर्णं पुनः संपीड्य वटिकादशीत ।
मालसमालः ता दैदैरं शङ्खवटी स्मृता ।
सर्व्वरोगप्रशमनी सर्व्वशूलनिवारिणी ।
विसूच्यजीर्णनाशिनी [illegible] "

[illegible]

"योऽध्येष्टा श्रोत्रियः स्यात् पितेव सः ।
अध्येष्टा न भवेत् स बन्धुवत्" ।
इति मानवे ८ अध्याये ११० श्लोकः ।
यो श्रोत्रियोऽनुमेय पितृवद्वर्त्तेत स पितेव मातेव धर्मज्ञेन वर्त्तितव्यः । यः पुनस्तथा न वर्त्तेत स मातुलादिवद्वर्त्तनीयः । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ।

अजैकपात्, [द्] पुं, (अजस्य छागस्य एकः पाद इव पादो यस्य सः बहुव्रीहिः अस्तोपः) एकादशरुद्रान्तर्गतरुद्रविशेषः । इति शब्दमाला । (हरिवंशे,—
"अजैकपादहिर्बुध्न्यस्त्वष्टा रुद्रश्च भारत ।
एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः" ।)

अजैकपादः, पुं, (अजस्य छागस्य एकः पाद इव पादो यस्य सः विकल्पे अलोपः) रुद्रविशेषः । इति जटाधरः । छन्दोऽनुरोधात् सन्धिरपि विष्णुपुराणे पञ्चमांशप्रकारे अजएकपादिति । (यथा भारते ।—
"अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षः सुरेश्वरः ।
जयन्तो बहुरूपश्च त्र्यम्बकोऽप्यपराजितः ।
वैवस्वतश्च सावित्रो हरो रुद्रा इमे स्मृताः")

अज्झुका, स्त्री, (अज्झयति नायकादर्थमुपार्ज्जयति वा अर्ज्ज+णिच् इ इति बाहुलकादुकन् रस्य च) नाट्योक्तौ वेश्या । इत्यमरः । (यथा अज्झुका हि य एव किञ्चि चालिअन्ती चिट्ठदि मृच्छकटिके ।)

अज्झटा, स्त्री, (झटट इति शब्द् उज्झति सर्वदोषान् नाशयति वा उज्झ+कर्त्तरि अटन् स्त्रियां टाप् पृषोदरादित्वात् उकारस्य च । यद्वा, अस्त्यर्थे अत् आश्चर्यकारी भटा यद्वातोऽस्याः अति क्षिप् भटति भटसंघाते अच् । टाप् । अजाभी भटा च वा ।
("अस्यं मधुरं तिक्तं कषायं कटुकं सरम् ।
कफघ्नं सर्वदोषघ्नं हृद्यमामलकीसमम्" ।
इति सुश्रुते ।) भूम्यामलकी । इत्यमरः ।

अज्झलं, क्ली, उज्झति जलं धारयति वा उज्झ+कर्त्तरि अलच् पृषोदरादित्वात् उकारस्य अकारः) चर्म्म । ढाल इति ख्यातं । इति हेमचन्द्रः । (पुं, अङ्गारः, कोकिलः ।)

अज्ञः, त्रि, (ना+कर्त्तरि कः नञः नञर्थमाला ।) मूढः । मूर्खः । इत्यमरः । (मनुः,—
"अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।
अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम्" ।
यदा धार्म्मिकं ज्ञानं तदा पितोऽज्ञस्तेऽज्ञकः ।
इदं ज्ञानसमाप्ती ।
"अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ।")

अज्ञानं, क्ली, (ज्ञा+भावे ल्युट् नञर्थे नञ्समासः) ज्ञानाभावः । अविद्या । अविद्या ९ अहंमतिः ३ । इत्यमरः । अविद्यायै ज्ञानं यस्य । तमः १ मोहः २ महामोहः ३ तामिस्रः ४ अन्धतामिस्रः ५ । इति श्रीभागवतं । वेदान्तमते सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं भावरूपं ज्ञानविरोधि यत्किञ्चित् । ज्ञानरहिते त्रि । (यथा मनुः—
अज्ञानात् वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति ।
अज्ञानाद्यदि विज्ञेयं ।
अज्ञानात् बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ।)

अञ्चतिः, पुं, (अञ्चति गच्छति यः अञ्च+कर्त्तरि अतिः) वायुः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

अञ्चलः, पुं, (अञ्चति प्रान्तभागं गच्छति अञ्च+अलच्) वस्त्रप्रान्तभागः । आँचल इति भाषा । इति हलायुधः । (यथा साहित्यदर्पणे ।—
"उरः कुरङ्गकदृशश्चञ्चलाञ्चलशोभाति" ।)

अञ्चितः, त्रि, (अञ्च+कर्म्मणि क्तः नाञ्चेः पूजायामिति नलोपाभावः) पूजितः । इत्यमरः । (यथा रघुवंशे ।—
"उभावलङ्कुर्वन्निताञ्चिताभ्यां
तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम् ।)

अञ्चितभ्रूः, स्त्री, (अञ्चिते उत्कृष्टे भ्रुवौ यस्याः सा बहुव्रीहिः) सुन्दरभ्रूयुक्तनारी । इति स्त्रीपर्य्याये शब्दरत्नावली ।

अञ्जनं, क्ली, (अञ्ज+भावे ल्युट्, करणे तु सम्प्रदाने करणे ल्युट्) अक्तम् । गमनं । व्यक्तीकरणं । इत्यमरः प्रथमान्ताभ्यां व्यक्तार्थः । कज्जलं । तत्तु बहुविधं । यथा,—
"सौवीरं साम्बकं तुत्थं मयूरकं तथा ।
दर्व्विका शीतमेचकं अञ्जनानि भवन्ति षट् ।
तत्प्रकाराणि यथा"—
"अञ्जनं तु सौवीरं साम्बकं दर्व्वरं तथा ।
मयूरकं रसं भेषजीयं तु तैजसं ।
एतानि विज्ञाय चैतानि त्रिप्रकारं भेषजेऽञ्जनं ।
दद्यात् सर्व्वदेवेभ्यो देवीभ्यश्चापि पूजयेत् ।
घृततैलादियोगेन ताम्रादौ दीपकज्ज्वला ।
तदञ्जनं जायते तु दर्व्विका परिकीर्त्तिता ।
तदभावे तु तां दद्यात् देवीभ्यो दर्व्विकाञ्जनं ।
महामाया जगद्धात्री कामाख्या त्रिपुरा तथा ।
आप्नुवन्ति महातोषं बहुभिर्देवैर्भिर्मरताञ्जनैः ।
विधाय चाञ्जनं कुर्य्यात् महामायादिपूजनम् ।
सारते चाञ्जनं देवी वैष्णवी त्रिधरान्ततं ।
न मनुष्यो दोषदेषु नायको नेत्राञ्जनं ।
न मृत्युमवमाप्नोति मनुष्यार्व्विदिताञ्जनैः ।
चतुर्व्वर्गं तदा धूपः कामदं नेत्राञ्जनं ।
तत्प्रदर्शनं दद्याद्देवेभ्यो भक्तितो नरः" ।
इति कालिकापुराणे ६९ अध्यायः । अस्य गुणाः । नानाविधनेत्ररोगनाशित्वं । निर्म्मलचक्षुष्कारित्वम्, दृष्टिबलवर्द्धनत्व । इति राजवल्लभः । सौवीराञ्जनं । रसाञ्जनं । दर्व्वि । मषी । इति हेमचन्द्रः । अञ्जिः इति शिवः । आलङ्कारिकभाषया कज्जलमञ्जनशब्दिः । यथा,—
"अलंकारेण च दृश्यते शाखापीतैर्निर्मितैः ।
कर्पूरादिसुगन्धिद्रव्यैर्दीपादिर्धार्यं ।
इति कालिकापुराणे ।

अञ्जनः, पुं, (अनक्ति व्यनक्ति दिशि व्यक्तमिव दधाः, दशो वा अञ्ज+कर्त्तरि ल्युट्) दक्षिणदिग्गजः । अञ्जयति दशैव कुसुमाञ्जनैः सूचयति अञ्ज+णिच्+ल्युट्) गोधा । गेंठी इति भाषा । इति विश्वमेदिन्यौ, (दिवा मनु प्रदोत्कर्षं वेषयोजनोत्तरमञ्जनं । विरेकदुर्बलादृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति । इति वाग्भटः) ।

अञ्जनकेशी, स्त्री, (अञ्जनवत् केशोऽस्याः सा बहुव्रीहिः स्त्रियां ङीष् नखमुखादित्वेन केशस्य कल्पता भवेत्) नखविशेषः । नलिकागन्धद्रव्यं । इत्यमरः ।

अञ्जना, स्त्री, (अनक्ति सकान्त्या शोभते अञ्ज+युच् कर्त्तरि) वानरीविशेषः । सा च हनूमन्माता । इति मेदिनी । (रामायणे,—
"अञ्जनेति परिख्याता पत्नी केशरिणः कपेः ।
अभिशापादभूत्तात पुत्र तस्यां हि वायुतः" ।)

अञ्जनाधिका, स्त्री, (अञ्जनात् अञ्जनादप्यधिका कृष्णवर्णा) अञ्जनिका । इति हेमचन्द्रः ।

अञ्जनावती, स्त्री, (अञ्जनं विद्यतेऽस्याः नेत्राञ्जनलेपनात् अञ्जन+मतुप् स्त्रियां ङीप्) मती च बहुचोऽनजिरादीनामिति दीर्घः मस्य वः) सुप्रतीकनामदिग्गजभार्या । इत्यमरः ।

अञ्जनिका, स्त्री, (अञ्जनम् अञ्जनवत् कृष्णवर्णो विद्यतेऽस्याः अञ्जन+अर्शआद्यच् स्त्रियां टाप् स्वार्थे कः ।) मूषिकविशेषः आँजनाइ इति । आञ्जना इति च भाषा तत्पर्य्यायः । अञ्जनाधिका २ कालिनी ३ जनाकृत ४ । इति हेमचन्द्रः । सूक्ष्ममूषिका, इति जटाधरः ।

अञ्जनी, स्त्री, (अनक्ति चन्दनकुङ्कुमादिभिः शोभते अञ्ज+कर्त्तरि ल्युट् स्त्रियां ङीप्) लेपवती । चन्दनादिलेपयोग्या । इति त्रिकाण्डशेषः । कटुकाख्या । कालाञ्जनी । इति राजनिर्घण्टः ।

अञ्जलिः, पुं, (अञ्ज+अलि मत्स्यादयश्चेति निपातनात्) हस्तसम्पुटः । आँजला इति भाषा । कुडवपरिमाणं । इति मेदिनी । (यथा रामायणे । न प्रमाणं तदेवेह दिवि प्रश्नमूर्द्धिते । दिवस्पतिना स एष भरते भवतायं रचितोऽञ्जलिः) ।

अञ्जलिका, स्त्री, (अञ्जलि+स्वार्थे कः) मूषिका । इति जटाधरः । अञ्जलिका । इति च पाठः ।

अञ्जलिकारिका, स्त्री, (अञ्जलिं करोति) लज्जालुः । इति राजनिर्घण्टः । शूद्रिका । इति हेमचन्द्रः ।

अञ्जसः, त्रि, (अञ्ज+असच्) सरलः । ऋजुः । इति हेमचन्द्रः ।

अञ्जसा, अ, (अर्थे इति निपातनात् असिः अञ्ज+रो+कर्त्तरि कः) तूर्णं, सत्यं, द्रुतं, शीघ्रं, इत्यमरः । (रघुवंशे,—
"तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचारमिन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्कम् ।
वरः स वध्वा सह राजमार्गं प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम्" ।)

अञ्जिः, पुं, (अञ्ज+इन् । निपातनात् सिद्धम्) प्रेषणं । दीप्तः । इत्युणादिकोषः ।

अञ्जिष्ठः, पुं, (अनक्ति प्रकाशयति जगत् इत्यादि

पक्षाद्यर्थे कन्। अल्पप्रकारे, अल्पप्रम्लार्थे चो- मादिधान्ये) चतुरः। निपुणः। दक्षः। लोभः। इति मेदिनी॥

अणुभा, स्त्री, (अणुः सूक्ष्मा भा दीप्तिर्यस्याः सा बहु- व्रीहिः) विद्युत्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अणुरेवती, स्त्री, (अणुः सूक्ष्मा रेवती नक्षत्रमिव।) दन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अणुव्रीहि, पुं, (अणुः सूक्ष्मः व्रीहिः, कर्मधारयः, चीनादि।) सूक्ष्मधान्यं। तत्पर्य्यायः। प्रशातिका २। इति रत्नमाला॥

अण्डं, क्ली, (अम् संयोगे भावे क्विप् अमं संयोगं ददाति गच्छत्यनेन अम्+डा+ करणे डः। पुंसोऽप्यत्वभेदे मुष्के, पक्षिडिम्बे। "तदण्डमभव- द्धैमं सहस्रांशुसमप्रभमिति" मनुः।) मत्स्यादि- प्रादुर्भावकोषः। अण्डा। डिम्। इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पेशी २ कोषः ३। इत्यमरः॥ पेशिः ४ कोषः ५ पेशीकोषः ६। इति तट्टीका॥ डिम्बः ७। इति मेदिनी॥ मात्स्यपक्षिकूर्म्मादीनां गुणाः,—

("नातिस्निग्धानि वृष्याणि स्वादुपाकरसानि च। वातघ्नान्यतिशुक्राणि गुरूण्यण्डानि पक्षिणाम्"॥ इति वैद्यके॥)

स्वादुत्वं। कटुपाकित्वं। बलिशुक्रकारित्वं। वात- श्लेष्मापित्तघ्न। इति राजवल्लभः॥ मुष्कः। वीर्य्ये। इति विश्वः॥ मृगनाभिः। इति केचित्॥

अण्डकः, पुं, (अण्ड+स्वार्थे कन्) अण्डकोषः। इति हेमचन्द्रः॥

अण्डकोटरपुष्पी, स्त्री, (अण्डवत् कोटरे अभ्यन्तरे पुष्पं यस्याः सा बहुव्रीहिः, स्त्रियां ङीप्।) अजान्त्री- वृक्षः। नीलदाया। नीलबुझा इति ख्याता। इति शब्दरत्नमाला॥ अण्डकोठरपुष्पी इत्यपि पाठः॥

अण्डकोशः, पुं, (अण्डस्य मुष्कस्य कोशः, षष्ठीतत्।) अण्डकोषः। इत्यमरटीका॥

अण्डकोष, पुं, (अण्डस्य मुष्कस्य कोष, षष्ठीतत्- पुरुषः।) समानस्थानशरीरावयवविशेषः। तत्प- र्य्यायः। मुष्कः २ वृषणः ३। इत्यमरः॥ अण्डं ४ पेलं ५ अण्डः ६। इति हेमचन्द्रः॥ कोषवेदिका ७। इति राजनिर्घण्टः॥ फोता ८। इति भटाचार्य॥ अण्डकोषकः ९। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कर्णं १०। इति रामानन्दः॥ कोषकोषकमुष्काश्चापरया अण्ड- कोषकः। सीमा च पेलणीमायो पलितिबद्ध कुर्वीयात्। इति शब्दरत्नावली॥

अण्डकोषक, पुं, (अण्डकोष+स्वार्थे कन्) अण्ड- कोषः। इति शब्दरत्नावली॥

अण्डज, पुं, (अण्डे जायते अण्ड+जन्+कर्त्तरि, ड उपपदसमास) पक्षी। सर्पः। मत्स्यः। कृकलासः। इति त्रिकमेदिन्यौ॥ अण्डजातमात्रे त्रि। इत्यमरः॥

("अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याश्च कच्छपाः। यानि चैवंप्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च"॥ इति मनुः॥)

अण्डजा, स्त्री, (अण्डे जायते इति अण्ड+जन्+ कर्त्तरि ड, उपपदसमास, स्त्रियां टाप्।) मृग- नाभिः। कस्तूरी। इति त्रिकमेदिनीहेम- चन्द्राः॥

अण्डालु, पुं, (अण्डं विद्यते अस्य अण्ड+मत्वर्थे- आलुच्) मत्स्यः। इति शब्दचन्द्रिका॥

अण्डीरः, पुं, (अण्ड+मत्वर्थे ईरन्, विशिष्टकामवा- न्।) पुरुषः। शक्तः। इति मेदिनी॥

अण्डी, स्त्री, (अण्ड+गौरादित्वात् ङीष् बहुल ङीप्) अण्डवृत्तिः। अस्याः प्रचुरप्रयोगो वेदे। बीजा॥

अत, इ बन्धने (इदित्वात् नुम् भ्वादिं सेट् परं) इति कविकल्पद्रुमः॥ अन्तीति बध्ने। केचो दीर्घा- दिरित्यन्ये। अन्त्यत बध्यते अन्त्यते। समते गु बध्यते इन्द्यते। इन्दोऽनुरोधादुभयत्र इकारः॥ इति दुर्गादासः॥

अत इं बन्धने। इति कविकल्पद्रुमः॥

अत सातत्यगतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ सातत्यगतं निरन्तरगमनं भ्रमणं प्राप्तश्च। अतति वायुः। अतति सूर्य्यो गगनं प्राप्नोतीत्यर्थः। इति दुर्गा- दासः॥

अतः, [स्] अ, (एतस्मात्, एतद्+पञ्चम्या तसिल् पञ्चम्यर्थे तस् एतद्शब्दस्य अकारादेशः) कारणं। अपदेशः। निर्देशः। इति विश्वः॥

अतएव, अ, (एतद्+तस् पञ्चम्यर्थे तस्। अतः एव इति एकारस्य अकारः।) अस्मादेव। एतत्कारणेनैव। अनेनैव हेतुना। यथा,— "अतएव महेशानि रुद्रयोः समता भवेत्"। इति सारदातिलकटीकायां राघवभट्टः॥ अतएव यं। इति बोपदेवः॥

अतट, पुं, (तट्यते आहन्यते अनेन इति तट्+अ- भावे कः, तटं भयप्रपातस्थानं न विद्यते यस्य बहु- व्रीहिः) पर्व्वतस्योर्द्ध्वभागः। तत्पर्य्यायः। प्रपातः २ भृगुः ३। इत्यमरः॥ (यथा शाकुन्तले। भयो- त्पातामतटप्रपाताः॥)

अतर्क्य, पुं, (तर्क्यतेऽनेन तर्क+करणे कः। तर्कस्तर्क- हेतुः न भाति यस्य स बहुव्रीहिः) अहेतुकः। शुष्क- तर्कपरः। इति महाभारते राजधर्म्मः॥

अतलं, क्ली, (नास्ति तलं आधारो यस्य तत् बहु- व्रीहिः। अतलस्पर्शमिति शुल्पपर्वः।) सप्तपाता- लान्तर्गतं। भूविवरोदशः॥

अतलस्पर्श, त्रि, (नास्ति तलस्य अधोभागस्य स्पर्शो यस्य स बहुव्रीहिः।) अगाधः। अतिगम्भीरः) इत्यमरः॥

अतसड्ग (ड्) त्रि, (न तसं माधबन्धन अव्ययम्, तन् स्पृशति डः अतस+स्पृश्+कर्त्तरि क्विप् अस्पृश्यस्पर्शकारी। कर्म्मणि क्विप् नञ् स्पृष्टे देश।) अस्पृश्यां। तत्पर्य्यायः। अस्पर्श २ अस्पृश्य ३ अस्पृष्टं ४ अस्पर्शं ५। इति हेमचन्द्रः॥

अतसः, पुं, (अतति सततं इयर्ति वा अत्+कर्त्तरि असच्, स्त्रियां ङीप्।) (अतसोऽस्त्रियां क्षेम) वातः। इत्युणादिकोषः॥ आत्मा। इति त्रिकाण्ड- क्षौमप्राकृतादिवस्त्रविशेषः। अतसीनिर्म्मितवस्त्रं। अतसं। यथा—"अतसः क्षौमं प्रत्यर्थं वासश्चेति धातुकर्म्मा" माधवः॥

अतसी, स्त्री, (अत्+असच्, स्त्रियां ङीप्।) स्वनाम- ख्यातक्षुपभेदः। मसिना इति ख्याता। तत्- पर्य्यायः। पार्व्वती २ उमा ३ क्षौमी ४ मदगन्धी ५ सुवर्च्चला ६। इति रत्नमाला॥ पिच्छिला ७ देवी ८ मदगन्धा ९ मदोत्कटा १० क्षुमा ११ हैमवती १२ सुनीला १३ नीलपुष्पिका १४। अस्या गुणाः। उष्णत्वं। तिक्तत्वं। वातहारित्वं। श्लेष्मपित्तकारित्वं। अस्याः तैलस्य गुणाः। मधु- रत्वं। पिच्छिलत्वं। मदकारित्वं। कषायत्वं। वात- कफकासनाशित्वं। स्वादुत्वं। उष्णत्वं। गुरुत्वं। पाके कटुत्वं। इति राजवल्लभराजनिर्घण्टौ॥ यथा,—

"अतसी नीलपुष्पी च पार्व्वती स्यादुमा क्षुमा। अतसी मधुरा तिक्ता स्निग्धा पाके कटुर्गुरुः। उष्णा दृक्शुक्रवातघ्नी कफपित्तविनाशिनी"॥ इति भावप्रकाशः॥ इत्यमरः। इत्यमर- टीका॥

अति, अ, प्रशंसा। (अत्+इ। पूजायां। अतिरति- क्रमणे चेति। अव्ययम् सामान्यार्थे इति वाचस्पत्यम्।) प्रकर्षे। लङ्घनं। इति त्रिकमेदिन्यौ॥ अतिशयं। भृशं। पूजा। असम्भावना। इति दुर्गादासः। प्रादिविंशत्युपसर्गान्तर्गतोऽयं॥

अतिकथ, त्रि, (कथामतिक्रान्तः कुत्सितमात्र इति समासः। कथनायोग्यं।) अकथ्यं। भष्टः। इति मेदिनी॥ नष्टधर्म्म। इति हेमचन्द्रः॥

अतिकथा, स्त्री, (अत्युत्कृष्टा कथा कर्म्मधारयः।) अत्यादरार्थं। अपार्थकवचनं। इति त्रिकाण्ड हेम- चन्द्रश्च॥

अतिकन्दक, पुं, (अतिशयितः कन्दो मूलं यस्य कप्) हस्तिकन्दकः। इति राजनिर्घण्टः॥

अतिकेशर, पुं, (अतिशयितः केशरः किञ्जल्को यस्य सः।) कुब्जकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

अतिक्रम, पुं, (अतिक्रान्तः क्रमः विक्रमः, अति क्रम् +भावे घञ् बहुव्रीहिः) क्रमोल्लङ्घनं। तत्- पर्य्यायः। अतिपातः २ (अति पत्+भावे घञ्) उपात्ययः ३ पर्य्ययः ४। अतिक्रम। एभि चतुष्क इति अमरकोषादिसैकमं। इत्यमरः॥

अतिक्रान्त, त्रि, (अति+क्रम्+कर्त्तरि क्तः) अतिवि- क्रमः। अत्यन्तोत्कृष्ट। गत्यतिक्रान्त अतिरात्री। इति गोवर्द्धन। अतीतः। यथा। वृत्ते गुणमतिक्रान्ते दर्शयिष्यति कथ्यते। इति दर्पिता॥

अतिक्रामक, त्रि, अतिक्रमकर्त्ता। क्रमोल्लङ्घक। अतिक्रान्तमर्य्यादः कर्त्तरि ण्वुल्॥

अतिखट्व, पुं, (खट्वामतिक्रान्तः अतिक्रान्ता- र्थे) (अत्युत्कर्षं दर्शयित्वा अतिक्रान्ते खट्वाम्। तथ अन्यच्च।

"अतिखट्वो वेदविन्यस्त पूर्वं सन्ध्यामुपासते।"

शुभाशुभफलं । क्रियास्तु शुभविरुद्धशुभयमफलं । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

अतिबलः, त्रि, (अतिशयितं बलं यस्य सः बहुव्रीहिः ।) प्रबलः । अतिशयबलवान् । महाबलविशिष्टः । इति मेदिनी ॥ (विजृम्भमाणोऽतिबलः प्रबभुत्सत राक्षसः । इति रामायणम्) ।

अतिबला, स्त्री, (अत्यन्तं बलं यस्याः सा बहुव्रीहिः ।) विश्वामित्रेण रामाय दत्ते अस्त्रविद्याविशेषे यथा,—
"प्रगृहाण द्वे इमे विद्ये बलामतिबलां तथा" ।
इत्यादि रामायणे ।) पीतबला । पीतवर्णबाड़ियाला इति ख्याता । पिटारकी । इति मदनविनोदः ॥ गुल्मबलाभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायः । बलिका २ वल्या ३ विकङ्कता ४ वाट्यपुष्पिका ५ घण्टा ६ शीता ७ शीतपुष्पा ८ भूरिबला ९ वृष्यगन्धिका १० । अस्या गुणाः । तिक्तत्वं । कटुत्वं । वातकृमिनाशित्वं । दाहतृष्णाविषच्छर्दिक्लेदोपशमकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिभारगः, पुं, (अतिभारेण वेगेन गच्छति अति-भार+गम्+कर्त्तरि ड, उपपदसमासः ।) (खरः । अश्वतरः । गर्द्दभात् वडवायाम् जातः अश्वभेदः ।) खेसरः । खचर इति भाषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिभीः, पुं, (अतिविभेत्यस्याः अति भी+अपादाने क्विप् ।) वज्रज्वाला । इति धनञ्जयः ।

अतिभूमिः, स्त्री, (अतिक्रान्ता भूमिर्मर्य्यादा कर्म्मधारयः, अतिमर्य्यादा ।) आधिक्यं । यथा । प्राप्य मन्मथमदादतिभूमिं दुर्वहस्तनभराः सुरतस्येति माघः । अतिशयितभूमिः ॥

अतिमङ्गल्यः, पुं, (अतिमङ्गलाय हितः अतिमङ्गल+यत् ।) बिल्ववृक्षः । इति रत्नमाला ॥ अतिशयमङ्गलयुक्ते त्रि ।

अतिमर्य्यादः, त्रि, (मर्य्यादामतिक्रान्तः प्रादिसमासः ।) अतिक्रान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ अतिक्रमे स्त्री ।

अतिमात्रं, क्ली, (मात्रामन्यामतिक्रान्तं प्रादिसमासः ।) अतिशयः । तद्युक्ते त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा शाकुन्तले । अतिमात्रलोहिततलौ बाहू घटोत्क्षेपणात् ।)

अतिमुक्तः, (पुं) माधवीलता । इत्यमरः ॥ तिनिशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥

अतिमुक्तः, त्रि, (अतिशयेन मुक्तः निर्मोचमुक्तिं गतः अति+मुच्+कर्त्तरि क्तः, निर्मलमुक्तिविशिष्टः ।) निष्फलः । निःसङ्गः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ प्राप्तनिर्व्वाणः ॥

अतिमुक्तकः, पुं, (मुच्+भावे क्त, अतिशयेन मुक्तं कर्म्मादिफलं यस्य सः बहुव्रीहिः, कन् ।) तिनिशवृक्षः । इत्यमरः ॥ तिन्दुकवृक्षः । हरिमन्थकः । तत्पर्य्यायः । पुण्ड्रकः २ वासन्ती ३ अमरावल्ली ४ चाम्पेयलता ५ । अस्य गुणाः । कषायत्वं । शीतत्वं । कफनाशित्वं । पित्तदाहज्वरोन्मादहिक्काच्छर्दिविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अतिविकारान् कुर्व्वतान् अत्यन्तातिमुक्तकान् । इति रामायणे) ॥

अतिमोदा, स्त्री, (अत्यन्तो मोदो गन्धो यस्याः सा ।) नवमल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरसा, स्त्री, (अत्यन्तो रसो यस्याः सा ।) मूर्व्वालता । रास्ना । क्लीतकं । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरिक्तः, त्रि, (अति रिच्+कर्त्तरि क्तः । श्रेष्ठे भिन्ने शून्ये च । भावे क्तः, अतिरेके आधिक्ये च ।) अधिकः । अतिशयितः । तत्पर्य्यायः । समधिकः २ । इत्यमरः ॥

अतिरेकः, पुं, (अति रिच्+भावे घञ् । आधिक्ये श्रेष्ठत्वे च ।) अतिशयः । यथा,—
"सम्पूर्णे तूभयोर्य्यद्यतिरेके परेऽहनि" ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अतिरोगः, पुं, (अत्यन्तो रोगः व्याधिः अति रुज्+भावे घञ् ।) क्षयव्याधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिरोमशः, पुं, (अतिशयितं रोम तदेव विद्यतेऽस्य अतिरोमन्+मत्वर्थे श ।) वनच्छागलः । इति शब्दरत्नावली ॥ वनमानुष इति केचित् ॥ अतिशयलोमयुक्ते त्रि ॥

अतिलोमशा, स्त्री, (अतिशयितं लोम अतिलोमन्+मत्वर्थे श, स्त्रियां टाप् ।) नीलबुह्मा । इति रत्नमाला ॥

अतिवर्त्तुलः, पुं, (अतिशयितो वर्त्तुलः कर्म्मधारयः ।) कलायविशेषः । बाँटुला कड़ाइ इति भाषा । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः कलायशब्दे द्रष्टव्याः ॥

अतिवादः, पुं, (अति+वद्+भावे घञ् ।) अतिवादः । परुषोक्तिः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ ("अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्व्वीत केनचित् ॥ मनुः ।)

अतिविकटः, पुं, (अतिशयितो विकटः भीषणः) दुष्टहस्ती । इति शब्दमाला ॥ अतिकराले त्रि ॥

अतिविषा, स्त्री, (विषमतिक्रान्ता प्रादिसमासः । या विषमतिक्रान्तं यया बहुव्रीहिः ।) क्षुपविशेषः । आतइच । आतैच इति भाषा । तत्पर्य्यायः । विश्वा २ विषा ३ प्रतिविषा ४ उपविषा ५ अरुणा ६ शृङ्गी ७ महौषधं ८ । इत्यमरः ॥ काश्मीरा ९ श्वेता १० । इति रत्नमाला ॥ श्वेतवचा ११ भङ्गुरा १२ मधुरा १३ विरूपा १४ श्यामकन्दा १५ विषघ्नी १६ वीरा १७ मारी १८ श्वेतवचा १९ अमृता २० । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्या गुणाः । पाचनत्वं । दीपनत्वं । दोषनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ कटुत्वं । कफपित्तज्वरामातिसारकासविषच्छर्दिनाशित्वञ्च ।
"विषाऽतिविषा श्वेता शृङ्गी प्रमदा प्रचारका ।
श्वेतकन्दा विरूपा च विषघ्नी शुक्लकन्दिका" ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
"विषा प्रतिविषा विषा शृङ्गी उपविषारुणा ।
शुक्लकन्दा चोपविषा भङ्गुरा घुणवल्लभा ।
विषा कोषा चतुर्विधा श्यामा लोहिता कृष्णा ।
अथ विषाविषा प्रतिविषा शृङ्गी" ।
इति भावप्रकाशः ॥

अतिविश्रब्धनवोढा, स्त्री, (अतिविश्रब्धा अतिप्रगल्भा नवोढा प्रसिद्धा नायिका इति यावत् कर्म्मधारयः ।) नवोढानायिकाभेदः । तस्याः लक्षणं । नायकातिप्रणयप्रगल्भा । अन्याऽपि । नवोढापरायणायके सोक्तिः । अधेर्य्यतापराधनायके प्रवक्तृः । इति रसमञ्जरी ॥

अतिवृष्टिः, स्त्री, (अतिशयेन वृष्टिः वर्षणं ।) अतिशयवृष्टिः । ईतिविशेषः । न तु महद्वर्षणमात्रं व्याप्याप्युल्लसत् । यथा,—
"अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः शुकाः ।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः" ॥
इति पराशरः ॥

अतिवेलं, क्ली, (वेलां मर्य्यादां कूलं वा अतिक्रान्तं प्रादिसमासः, क्रमः ।) अतिशयिते त्रि । इत्यमरः ॥ (गम्भीरवेलमतिवेलं पयोराशेः । नीतिमाला) ।

अतिव्यथा, स्त्री, (अत्यन्ता व्यथा कर्म्मधारयः । व्यथ+भावे अङ् स्त्रियां टाप् ।) अतिशयदुःखं । तीव्रवेदना । इति शब्दरत्नावली ॥

अतिव्याप्तिः, स्त्री, (अतिशयेन व्याप्तिर्व्याप्तं ।) अतिप्रसङ्गः । अलक्ष्ये लक्षणस्य गमनं । यथा गवाम् शृङ्गवत्त्वमिति लक्षणे महिषादौ । धूमवान् वह्नेरित्यत्र धूमाभावाधिकरणवृत्तित्वाभावसाध्ये अतिव्याप्तिः । इति तार्किकाः ॥ अव्याप्ति प्रागुक्तलक्षणेषु । अतिव्याप्तिदोषः ... संयोगविशिष्टसाध्यकव्यभिचारि ... इति न्यायटीका ॥ इति तिथ्यादितत्त्वटीका च ।

अतिशक्तिता, स्त्री, (अतिशयिता शक्तिः कर्म्मधारयः । तस्य भावः तल् स्त्रियां टाप्) विक्रमः । सामर्थ्यं । इत्यमरः ॥

अतिशयोक्तिः (अतिशयोक्ति) पुं, (अतिशयिता उक्तिः कर्म्मधारयः ।) अलङ्कारविशेषः । अति+शी+कर्त्तरि णिन्, उपपदसमासः ।) अतिशयशीलविशिष्टः । अतिशायी । अतिशयेनातिशायिन् । इत्यमरः ॥

अतिशयः, पुं, (अति+शी+अच्) आधिक्यं । तत्पर्य्यायः । भरः २ अतिवेलं ३ भृशं ४ अत्यर्थं ५ अतिमात्रं ६ उद्गाढं ७ निर्भरं ८ तीव्रं ९ एकान्तं १० नितान्तं ११ गाढं १२ बाढं १३ दृढं १४ । इत्यमरः ॥ अतिमात्रं १५ उच्चैः १६ । इति हेमचन्द्रः । अत्यन्तं १७ दृढं १८ निर्भरं १९ अतीव २० अति २१ । इत्यमरः । अतिशयितं २२ । इति शब्दरत्नावली ॥

अतिशयनं, क्ली, (अति+शी+भावे ल्युट्) अतिशयः । तद्युक्ते त्रि । इत्यमरटीकायां रमानाथः । (अतिशयितं अतिशयनेन । अतिशय इत्यमरः ।)

अतिशयनी, स्त्री, (अति शी+कर्त्तरि णिच् ...

रक्तातीसारस्य संप्राप्तिमाह,—
"पित्तकृन्ति यदात्यर्थं द्रव्याण्यश्नाति पैत्तिके ।
तदोपजायते धीमं रक्तातीसार उल्वणः ॥"
तस्य चिकित्सा ।
वत्सकस्य फलमार्द्रा दाडिमफलकस्य त्वक् च ।
तस्य पलार्द्धं पलमात्रं विपचेदष्टावशेषिते तोये ।
अष्टमभागं पेयं क्वाथं मधुनापिबेत् पुरुषः ।
रक्तातिसारकुल्मषमतिशयितं नाशयेन्नियतं ॥
कुटजदाडिमक्वाथः ॥ * ॥
"कुटजातिविषा मुस्तं बालकं लोध्रचन्दनं ।
धातकी दाडिमं पाठा क्वाथमेषां समाक्षिकं ॥
पिबेद्रक्तातिसारे तु शूलस्थानसंयुते ।
कुटजादिकषायोऽयं रक्तातीसारनाशनः ॥"
चन्दनमत्र रक्तचन्दनं कुटजादिक्वाथः ॥ * ॥
"गुडेन भक्षयेद्बिल्वं रक्तातीसारनाशनं ।
आमशूलविबन्धघ्नं कुक्षिरोगहरं परं ॥"
बिल्वं सुसिद्धं बालबिल्वगर्भं पीतं तत्[illegible]
आनुपेयं । गुडबिल्वं ॥ * ॥
"शल्लक्यामलकीजम्बुकुट्टयेत् पल्लवान् नवान् ।
संस्रुतं सरसं तेषां छागक्षीरेण योजयेत् ॥"
तत्पिबेन्मधुना युक्तं रक्तातीसारनाशनं ।
जम्ब्वादिरसः ॥ * ॥
"पिष्ट्वाम्बु मूलमथ मिश्रिमञ्जिष्ठायाः
सम्यक् पचेद्धितमथाम्बुचतुर्भरागे ।
तत्पादशेषसलिलं सलु छागक्षीरं
क्षीरे पचेत्परिमिते कुशलैरवाप्य ॥
प्रक्षिप्य माषकान्यष्टौ मधुनस्तत्र पीतये ॥
रक्तातिसारी तत्पीत्वा भेषजं प्रियमाप्नुयात्" ॥
कुटजक्षीरं ॥ * ॥
"पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरभुक् जयेत् ।
रक्तातिसारं पीत्वा वा तया सिद्धं घृतं नरः ॥"
शतावरीकल्कादृतयः ॥ * ॥
"औदुम्बरीनवनवं मधुना सितया सह ।
पीतं रक्तातिसारे तु ग्राहकं परमं मतं" ॥
नवनीतावलेहः ॥ * ॥
"पीतं मधुसिताद्यं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।
रक्तातिसारमिश्रकपित्तासृग्दाहमेहनुत्" ॥
चन्दनमत्र श्वेतं । चन्दनकल्कः ॥ * ॥
"विरेकैरुपशिर्णस्य गुदं पित्तेन दह्यते ।
स्नपते वा तदा कार्यं सेकशामनादिकं" ॥
कार्यमित्यस्य शैत्यादिकम् ।
"पटोलयष्टीमधुकक्वाथेन लिङ्गिरेव हि ।
गुदपाकं कार्यं तेन गुदसेचनं ॥
छागे पाके हितं कार्यं दुग्धं कषायितं ।
गुदस्य पाककरे कोष्ठे दुग्धं पाने च भोजने ॥
गुदस्य दाहपाकयोः ।
"गुदनिःसरणे पीतं चाङ्गेरीस्वरसं ।
[illegible] गुदपाका ।
[illegible] तदा संस्वेदयेद्गुदं ॥
[illegible] तु शक्तिः ।
[illegible] संस्वेदयेद्गुदं ॥
[illegible]
प्रविष्टं स्वेदयेन्मन्दं मूषकस्यामिषेण हि ॥"
मूषकस्यामिषेण काञ्जिकेनोत्स्विन्नेन शरावपत्रादिस्थापितेन स्वेदयेत् ।
"मूषकस्याथ वसया पायुं सम्यक् प्रलेपयेत् ।
गुदभ्रंशाभिधो व्याधिः प्रशाम्यति न संशयः ॥
चाङ्गेरीकोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतं ।
घृतं विपक्वं पातव्यं गुदभ्रंशप्रशान्तये ॥
चाङ्गेरी चतुष्पत्रा अम्ललोणिका तस्याः स्वरसः कोलस्य क्वाथः दध्यम्लं दधिमस्तु सम्यक् एतच्चतुर्गुणं मिलितं एवाघृतं । नागरक्षारयो कल्कः । चाङ्गेरीघृतं ॥ * ॥
"कोमलं पद्मिनीपत्रं यः खादेच्छर्करान्वितं ।
एतन्निश्चित्य निर्दिष्टं न तस्य गुदनिर्गमः ॥
पद्मिनीपत्रं पुटकमित्यर्थं ततसंशोध्य संपूर्णं शर्करा युक्तं खादेत् । यदपि गुदभ्रंशोऽतीसारं विनापि भवति । तस्य चुरदरोगेषु लिखितः । अत तु गुदस्य दाहपाकयोःप्रसङ्गात् भ्रंशोऽपि लिखितः । चिकित्सा मूषकस्य गुल्मेन ॥ * ॥ अथ शोकातिसारस्य लक्षणं ।
"श्वेतं स्निग्धं घनं विस्रं शीतलं मन्दवेदनं ।
गौरवारुचिसंयुक्तं श्लेष्मणा वार्य्यते शकृत् ॥
विस्रं स्यादामगन्धि यत् ॥ * ॥ अथ तस्य चिकित्सा ।
"श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनं ।
योज्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः ॥
पथ्यातिविषा कुष्ठं बालबिल्वं समागरं ।
वत्सकत्वक्कषाये पथ्या हरिद्रोश्लेष्मातिसारजित्" ॥
पथ्यादिक्वाथः ॥ * ॥
"हिङ्गु सौवर्चलं व्योषमभयातिविषा वचा ।
पीतमुष्णाम्बुना चूर्णमेषा श्लेष्मातिसारजित् ॥"
हिङ्ग्वादिचूर्णं ॥ * ॥
"कपित्थबालबिल्वलोध्रमान्याभकद्रूयकं ।
क्वाथं क्वाथं निवारयत् श्लेष्मातिसारे कफातिसारे ॥"
बिल्वादिक्वाथः ॥ * ॥ अथ द्विदोषजातिसाराणां लक्षणानि चिकित्सा च ।
"द्विदोषजाद्द्विदोषजातीसारं द्विदोषजं ।
तेषां चिकित्सा योज्यैव चिकित्सा च विभज्यते ॥
चाङ्गेरी मधुकं लोध्रम् दाडिमपत्रं च ।
तण्डुलाम्बुकृतं चूर्णं वातपित्तातिसारजित्" ॥
वातपित्तातिसारे ॥ * ॥
"बिल्वातिविषा मुस्तं बालबिल्वं समागरं ।
पक्वं वत्सकत्वक्पयसा वातश्लेष्मातिसारजित्" ॥
वातश्लेष्मातिसारे ॥ * ॥
"मुस्ता नातिविषा मूर्वा वचा च कुटजा समा ।
दद्यात् क्वाथं तदीयं पित्तश्लेष्मातिसारजित्" ॥
पित्तश्लेष्मातिसारे । अथ सन्निपातातिसारस्य लक्षणं ।
"तन्द्रायुक्तो मोहसादास्यशोषी
वर्च्चः कुर्वन्नेकवर्णं तृषार्त्तः ।
सर्वैर्युक्ते सर्वलिङ्गोपपत्ति-
कृच्छ्रोऽप्यासाद्यो बालवृद्धेष्वसाध्यः" ॥
अथ तस्य चिकित्सा ॥ * ॥
"तदङ्गुरोपज्ञकीतकपुष्पीङ्गुलावलौ ।
दाडिमीकल्कादिकतुल्यं चपत्रं कर्म ॥
सर्वाङ्गं सुखदायकं चूर्णं सर्वातिसारं तथा शर्मे ।
तद्दोषनाशनं सर्वं कार्यं वापि सततर्ष्म ॥
पथ्यमूर्णं च कामात्या निशि योज्या वदोषली ।
वाते पुनर्नवाख्ये च का योज्या मधुतो मता" ॥
चाङ्गेरी पाक्यं । पथ्यमूल्यादिघृतं ॥ * ॥
"समया नागरं मुस्तं गुडेन सह योजितं ।
चतुःसमेयं गुटिका स्यात्सर्वातिसारजित् ॥
आमातिसारमानाहं मलविबन्धं विषूचिकां ।
हन्तिरोचकं कृत्वा दीप्यदग्नेः वाचनं" ॥
चतुःसमो मोदकः ॥ * ॥
"तत्वाकाकरकुटजाख्यं तण्डुलवारिणा ।
पिष्टा चतुष्पलमिता जम्बुपल्लववेष्टिता ॥
सूत्रेण बद्धा गोधूमपिष्टेन परिवेष्टिता ।
लिप्ता च घनपङ्केन निर्दग्धा मृदाग्निना ॥
अङ्गारवर्णां च स्वयं कृत्वा रसं समुद्धरेत् ।
ततो रसं समादाय शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥
उग्रः कल्याणिकुपेय पुटपाकश्च कौटजः ।
जयेत् सर्वातीसारान् दुस्तरान् सर्वरोगिणाम्
कुटजपुटपाकः ॥ * ॥
"कुटजत्वक्कृतो क्वाथो घनीभूतो सुशीतलः ।
स लोकोऽतिविषायुक्तः सर्वातिसारनाशनम् ॥
प्रस्थमध्यापिमो दिने क्वाथादतिविषाख्यः ।
प्रत्येकं चतुष्पलमितं वैश्विकस्य हि" ॥
कुटजावलेहः ॥ * ॥
"पलमष्टौ कुटजस्य छालो दार्व्यदि नाड़ली ।
पिष्ट्वा तण्डुलतोयेन वटकान् कर्तुमिष्यते ॥
क्वाथाम्भसा तान् कुर्यात्स्विन्नं तण्डुलाम्बुना ।
पीतदिव्या प्रसादात् पानाय हरिते भिषक् ॥
वातपित्तकफोद्भवान् रक्तजान् ताडितान्धवान् ।
दुस्तरान् सर्वातीसारान् वटकोऽयं व्यपोहति" ॥
कुटजाष्टकः ॥ * ॥ अथातःपुनस्त होकाति-सारस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।
तैस्तैर्भावैः शोकभयोत्पादकश्च
बाष्पोष्मा वै वह्निमाविश्य जन्तोः ।
कोष्ठं गत्वा क्षोभयेत् तस्य रक्तं
तच्चाधस्तात् काकणन्तीप्रकाशं ।
निर्गच्छेद्विड्विमिश्रं ह्यविड्वा
निर्गन्धं वा गन्धवन्नेति [illegible]
शोकोत्पन्नो दुश्चिकित्स्योऽतिमात्रं
रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

स्वादुहिमञ्च। इति राजनिर्घण्टः। अस्या गुणाः शीतलत्वस्वेदहरत्वादयः। (बहिमधु इति भाषा।)

अतिस्थिरः, त्रि, (स्थायी थोप्यायां राडौ अति+स्थाय+स्थाचितिसिवचिगृहीत्यादिसूत्रेण रक् पृषोदरादित्वात् आयभागस्य इ अतिस्थिरः) अतिस्फूर्तिशाली। तत्पर्य्यायः। स्फेष्ठः २। इति जटाधरः।

अतिहसितं, क्ली, (अतिशयेन हसितं हास्यं हस्+भावे क्तः।) अतिशयहास्यं। इति जटाधरः। (ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च। नीचानामपहसितं तथातिहसितञ्च षड्भेदाः। "मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकम्पमवहसितं। अपहसितं सास्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितं"। इति साहित्यदर्पणे।)

अतिहासः, पुं, (अतिशयेन हासः हास्यम् अति+हस्+भावे घञ्।) महाहास्यः। तत्पर्य्यायः। अट्टहासः २। इति हेमचन्द्रः।

अतीतं, त्रि, (अति+इण्+क्तः) भूतकालः। तत्र तिप्रो थो टो ठो विभक्तयो भवन्ति। यथा भगद्भुतमध्ये लिङ्गः स्यातां। स्यातां ह्यस्तिसद्भिराः समासार्थमात्रातीतभविष्यत्सु कालेषु स्युः। इति मुग्धबोधव्याकरणं। तस्य लक्षणादि यथा। वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वमतीतत्वं। लङ्लुङोरतीतत्वं। लिट्प्रत्ययान्तस्य परोक्षत्वं अतीतत्वञ्च। भूतोऽतीतश्च क्रियातिक्रमश्च। कुतश्चिद्वैगुण्यात् क्रियानिष्पत्तिः क्रियातिक्रमः। लृङन्तस्यातीतत्वं। इति धातुमञ्जरी।

अतीतः, त्रि, (अति+इण्+कर्त्तरि क्तः।) गतः। भूतः। अतिक्रान्तः। यथा,—

"न ययौ भूतलाब्दे नातीनातीतिसम्मते"।

इति वैद्यकपरिभाषा। गङ्गीतप्राज्ञमते मातद्भेदः।

अतीन्द्रियं, त्रि, (इन्द्रियमतिक्रान्तम् अत्यादीति समासः।) अप्रत्यक्षं। प्रत्यक्षाविषयं। इन्द्रियागोचरं। इन्द्रियाग्राह्यं। इत्यमरः।

("योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः"। इति मनुः।)

"अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो

बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः"। इति रघुवंशे।)

अतीव, अ, (अति इव अव्ययार्थे गतिसमासः, अवदातादेश्चनात्यादेरिति च।) अतिशयः। इत्यमरः।

("अतं हि कार्यं कृत्वा वैरकर्तारीवमात्र"। इति रामायणे।)

अतीसारः, पुं, अतिसाररोगः। इति वैद्यकं।

अतुकः, पुं, (नास्ति तुला सादृश्यं यस्य सः।) तिलवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका। तुलनारहिते त्रि।

("रामदेवकल्पाभेव सितात्मतुलया मता"। इति रामायणे।)

अतुल्यं, त्रि, (न तुल्यं सदृशं नञ्समासः।) विसदृशं। अनुपमं। असमानं। असदृशं। यथा,—

"अतुल्यमहसा सार्द्धं मम रामेण विग्रहः"।

इति भट्टिः।

अतुष्टिकरं, त्रि, (तुष्टिं सन्तोषं करोतीति तुष्टि+कृ+कर्म्मणि टच् उपपदसमासः स्त्रियां ङीप् अतुष्टिकरी।) सन्तोषाजनकं। यथा मनुः,—

"अविद्वांस्य मेतानि अतुष्टिकरमेव च"।

इत्याज्ञिकतत्त्वं।

अतृप्तिः, स्त्री, (तृप्+भावे क्तिन् न तृप्तिः सन्तोषः नञ्समासः। बहुव्रीहौ तु तृप्तिरहितः असन्तोषकरः।) तृष्णाधिक्यं। अपरितुष्टिः। असन्तोषः। यथा,—

"उद्यानदर्शितमः प्रवेशदर्शनं कट्कवितापरया। वर्णः पारुषविवर्जितः कविताकर्म्मार्द्धविपरीतमे"

इति रत्नितः। अतृप्ते त्रि।

अतेजः, [स्] क्ली, (न तेजः तेजोविरोधिनमः नञ्समासः।) छाया इति राजनिर्घण्टः। तेजोरहिते त्रि।

अत्कः, पुं, शरीरावयवः। अङ्गं। इत्युणादिकोषः।

अत्कः, त्रि, (अतति सततमविच्छिन्नतया विकारं गच्छति अत्+कन् अतति सततं गच्छति अत्+कन्) पथिकः। पान्थः। इत्युणादिकोषः।

अत्तृट् अ अतिक्रमे। वधे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा-परं-सकं-सेट्।) अत्तृटति। इत्युणादिवृत्तिः। इति दुर्गादासः।

अत्ता, स्त्री, (अतति सततं येहं संगच्छति अत्+तक् स्त्रियां टाप्।) माता। ज्येष्ठा भगिनी। इत्यमरटीकायां रमानाथः। अत्ता मातापरपर्य्याया। इति नानार्थकोषः। प्राकृतभाषायां श्वश्रूः। इति साहित्यदर्पणटीका।

अत्तिः, स्त्री, (अतति सततं कर्म्मादि सम्पादयतीति, अत् कर्त्तरि क्तिन् माता च।) नाट्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी। इति शब्दरत्नावली।

अत्तिका, स्त्री, (अत्ति+स्वार्थे कन्) अत्तिका। नाट्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी। इति भरतः द्विरूपकोषश्च।

अत्नुः, पुं, (अतति सततं गच्छति अत्+कर्त्तरि न वायुः सततगन्ता पथिकः।) सूर्य्यः। इत्युणादिकोषः।

अत्यः, पुं, (अतति दीर्घं गच्छति अत्+कर्त्तरि यत्, [illegible] इति न्यायात् अत्यता प्रशस्तात् अतीत्य इति स्यात् तुरङ्गमो अत्य।) अश्वः। वैदिकशब्दोऽयं।

अत्यन्तं, क्ली, (अन्तं सीमामतिक्रान्तम् अत्यादीति समासः।) अतिशयः। यथा। अत्यन्तं [illegible] इति रत्नावली।

अत्यन्तकोपनः, त्रि, (अत्यन्तं कोपनः कोपशीलः द्वितीयान्तम्, कुप्+कर्त्तरि युच्।) अतिशयकोपी। तत्पर्य्यायः। चण्डः २। इत्यमरः।

अत्यन्तगामी, [न्] त्रि, (अत्यन्तं दीर्घं गच्छति अत्यन्त+गम्+णिनि उपपदसमासः।) अतिशयगमनशीलः। अतिशीघ्रगमनकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। अत्यन्तीनः २। इति हेमचन्द्रः।

अत्यन्तसुकुमारः, पुं, (अत्यन्तः सुकुमारः कर्म्मधारयः।) वरकीटकः। इति राजनिर्घण्टः।

अत्यन्तिकः, पुं, (अत्यन्तं गच्छति अत्यन्त+ठञ् ठस्येक इति ठस्य इकः अति नातिदूरमन्तिकं कर्म्मधारयः, अतिनिकटम्।) अतिनिकटगमनकर्त्ता। अत्यन्तगामी। इति हेमचन्द्रः।

अत्यन्तीनः, त्रि, (अत्यन्तं गच्छति अव्ययीभावसमासः। अत्यन्तं गामी द्वितीयातत्पुरुषः। "तौ सम्प्रीतौ समगच्छेतामत्यन्तीनतमुद्यते" इति भट्टिः।) भृशगामी। अतिशयगमनशीलः। इत्यमरः।

अत्यम्लं, क्ली, (अत्यन्तः अम्लो रसः अस्य अस्मिन् वा।) वृक्षाम्लं। इति राजनिर्घण्टः। तेंतुल इति भाषा।

अत्यम्लपर्णी, स्त्री, (अत्यम्लं अम्लं पर्णं यस्याः सा जातित्वात् ङीप्।) लताविशेषः। तत्पर्य्यायः। तीक्ष्णा २ कटुका ३ वल्लिकुटुम्बा ४ वदरपर्णी ५ वदम्ला ६ अम्लपणिनी ७। अस्या गुणाः। तीक्ष्णत्वं। शीतपित्तविकारित्वं। वातहारित्वं। अग्निदीपकत्वं। गुल्मोदरारोगनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

अत्यम्ला, स्त्री, (अत्यन्तः अम्लो रसः अस्याः सा स्त्रियां टाप्) वनबीजपूरः। मधुकर्कटी। मधुदारु इति भाषा। इति रत्नमाला।

अत्ययः, पुं, (अति+इण्+भावे अच्।) मृत्युः। अतिक्रमः। दण्डः। दोषः। कृच्छ्रं। इत्यमरः।

("नोऽविनाप्यधमायतो योऽक्षमस्ति चात्ययः। कारणमपि पन्नेन न मा पापेन लिप्यते।

इति मनुः।)

अत्यर्थं, क्ली, (अर्थमतिक्रान्तं अत्यादीति समासः।) अतिशयः। तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्गं। इत्यमरः।

("अत्यर्थो रामभक्तं पुरायविकासदा"। इति रामायणे।)

अत्यर्हं, त्रि, (अत्यन्तमर्हं अत्यर्ह।) [illegible] अतिश्रेष्ठं। तत्पर्य्यायः। अतिमं २ अतीव ३ अतीवः ४। इत्यमरः।

अत्याकारः, पुं, (अति आधिक्येन आकारः तिरस्कारः। आ+कृ+भावे घञ्।) [illegible] आकारो देहः यस्य सः। बृहद्देहः। [illegible] तिरस्कारः। इति हेमचन्द्रः।

अत्याचारं, क्ली, (आचारमतिक्रान्तं अत्यादीति समासः।) विरुद्धाचारं। [illegible]

अत्यादरः, पुं, (अति अधिक आदरः कर्म्मधा।) [illegible]

अत्यानन्दं, त्रि, [illegible] इति [illegible]।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"अद्धरत्ता मही पिशा भरतः प्राप्तुमिच्छति"
इति रामायणं ।)

अदत्ता, स्त्री, (न दत्ता गोत्रुष्टा नञ्समासः, नञत्र निषेधार्थः ।) अविवाहिता । इति स्मृतिः ।

अदनं, क्ली, (अद् भोजने भावे ल्युट् ।) भक्षणं । भोजनं । इति हेमचन्द्रः ॥
("इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् ।
आत्मार्थञ्च क्रियारम्भो निन्दितान्नादनं तथा" ॥
इति मनुः ।)

अदभ्रः, त्रि, (दम्भ+रक् । दभ्रमल्पं नदभ्रं नञ्समासः ।) प्रचुरः । बहुः । इत्यमरः ॥ (अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थलीं जहासि निद्रामशिवैः शिवारुतैः ॥ इति किरातार्ज्जुनीयं ।)

अदर्शनं, क्ली, (दृश् दर्शने, भावे ल्युट्, नञ्समासः ।) दर्शनाभावः । (अदर्शनस्य ते वीर भूयो मां तापयिष्यति । इति रामायणं ।) अन्तर्धानं । इष्टलोपः । तत्पर्य्यायः । विनाशः २ । इत्यमरः । (व्याकरणमते लोपः यथा ऋग्वेदप्रातिशाख्ये,—
"विसर्जनीयस्य प्रथमादेरदर्शनम्" । इति ।)

अदन, पुं, (न दस्यते भिद्यते दन्, न दन्+घञर्थे कन् ।) छिन्नबन्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दन्तरहिते त्रि ॥

अदन्ता, स्त्री, (नास्ति दन्तं पत्रं यस्याः सा ।) घृतकुमारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अदाता, त्रि, (न दाता नञ्समासः । दा+तृच् ।) कृपणः । दानशक्तिरहितः । यथा,—
"अदाता पुरुषस्त्यागी धनं सन्त्यज्य गच्छति" ।
इति प्राचीनाः ॥
("काले ऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः ।
मृते भर्त्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता" ॥
इति मनुः ।)

अदान्तः, त्रि, (न दान्तः नञ्समासः ।) तपःक्लेशासहिष्णुः । अदान्तबाह्येन्द्रियनिग्रहः । इति पुराणं ॥

अदितिः, स्त्री, (दितिभिन्ना अदितिः । नञो दाणो दितिरिति शाकटायनोक्तेर्दितिप्रत्ययान्तो वा । अदनादितिः वा ।) दक्षप्रजापतिकन्या । सा काश्यपपत्नी । देवमाता च । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पृथिवी । वाक् । इति शब्दरत्नावली ॥

अदितिनन्दनः, पुं, (अदितेर्नन्दनः पुत्रः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) देवता । इत्यमरः ॥

अदृक्, [श्] त्रि, (नास्ति दृक् चक्षुरस्य सः ।) दृष्टिरहितः । अन्धः । इत्यमरः ॥

अदृश्यं, त्रि, (दृश्+कर्म्मणि क्यप् न दृश्यं, नञ्समासः ।) अदर्शनीयं । अदृश्यं । यथा,—
"तथाप्यदृश्यः निष्ठुरमन्त्रभिर्ययावदाह्मावासिन्" ।
रघुवंशः ॥

अदृष्टं, क्ली, (न दृष्टं नञ्समासः ।) अग्निजलादिभयं भाग्यं भयं । इत्यमरः ॥ अग्न्यादिसंभवः । भाग्यं । यथा । "अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात् करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिं" । इति नैषधं । तच्च आकस्मिकभयमिति । दृष्टं

यागजन्यं । तत्त्वज्ञानजन्यं । भोगजन्यञ्च । धर्म्माधर्म्मभेदेन तत् द्विविधं । धर्म्मस्तु स्वर्गादिकारणं । गङ्गास्नानयागादिजन्यः । कर्म्मनाशजनादिदर्शनजन्यश्च । अधर्म्मस्तु नरकादिकारणं । प्रायश्चित्तादिनाश्यश्च । इति भाषापरिच्छेदः ॥

अदृष्टः, त्रि, (न दृष्टः ।) अदर्शनविषयः । अवीक्षितः ।
"अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुता" ।
इति रसतरङ्गिणी भानुदत्तः ॥

अदृष्टवान्, [त्] त्रि, (अदृष्टं भाग्यं विद्यतेऽस्य, अदृष्टं मतुप् ।) भाग्यवान् । कपालिया इति भाषा । (स्त्रियां ङीप् अदृष्टवती) ।

अदृष्टिः, स्त्री, (न दृष्टिः नञ्समासः ।) प्रतिकूला दृष्टिः । कुत्सिता दृष्टिः । सरोषवक्रदृष्टिः । कुटिलचक्षुः । असौम्यादृक् । वक्रदृष्टिदुष्टचक्षुः । इत्यमरः ॥

अदृष्टिका, स्त्री, (विरुद्धा दृष्टिः नञ्समासः । नञत्र विरोधार्थे, स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।) सरोषवक्रदृष्टिः । इति शब्दरत्नावली ॥

अदेवमातृकः, पुं, (देवो मेघः माता मातृतुल्यो यस्य सः, समासान्तः कः, ततो नञ्समासः ।) देवमातृकभिन्नदेशः । नदीमातृकदेशः । यथा ।
(किमत्र सोमम देवमातृका । इति भारविः ।)

अद्मः, पु, (अद्यते भुज्यते यत्, अद् कर्म्मणि मन् ।) घृतं । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

अड्ड ट अतिक्रमे वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्यवर्गतृतीयोपधः । (अड्डितुं अतिक्रमितुमिच्छति—अड्ड्+सन्+ल्ट् ते ।) स अड्डिड्डिषते । इति दुर्गादासः ॥

अड्ड, अभियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ दन्त्यवर्गतृतीयोपधः । (अड्डितुं अभियोक्तुमिच्छति अड्ड्+सन्+ल्ट् तिप् ।) अड्डिड्डिषति । द्विदिवसेनापि अड्ड् । अभियोगः समाधानं । अद्भुति पदं सिद्धम् । अभि समन्तात् योगोऽभियोगः इति गोविन्दभट्टः ॥ इति दुर्गादासः ॥

अद्धा, अ, (अतं सततं गमनं व्याप्तिं वा दधाति अत्+धा+क्विप् ।) तत्वार्थ । तत्पर्य्यायः । तत्त्वं २ अञ्जसा ३ । इत्यमरः ॥ (अद्धा किदं वागिवमध्यस्थाय परन्तप्रयोनरतिय्याधारका स जाथा । इति रघुः ।)

अद्भुतं, क्ली, अद्भुतं । तत्पर्य्यायः । विस्मयः २ आश्चर्य्यं ३ चित्रं ४ । तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्गः । इत्यमरः ॥

अद्भुतः, त्रि, (अततीति अत्+क्विप् आश्चर्य्यकारणं भवत् तदा भवति—भू+डुतच् ।) आश्चर्य्यं । तत्पर्य्यायः । इत्यादि ४ । इति जटाधरः ॥ ०॥ अद्भुतं । अद्भुताख्यरसे आदमेन अद्भुतरसः । इति शिङ्गभूपालकृतरसार्णवसुधाकरः । तत्र अद्भुते देवा अत्र भवन्ति । तेन आवश्यकता भूधातोः दुर्गे सत्यासत्येतरेरेवस्थिते ... इति । अत्र दृष्टे तदर्थमुत्पाद्य ... प्रकृत्याकारं तद्वत् ... अद्भुतनामः ।

[illegible]

प्रसादपारादिदृष्टमद्भुतनामप्रवर्त्तते ।
... देवताः ।
... ।
... विनिर्गमाः ।
... ॥
... ॥ ०॥ तत्र ... ।
यथा दीपिकादौ ॥
"... ।
... ॥
वेतालदर्शनं ॥ ०॥
"... ।
... ।
... ।
... ॥
... ।
... ॥
... ।
... ।
... ॥
विद्युद्दर्शनादे ।
"... ।
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

इति ॥ ० ॥ छन्दोगपरिशिष्टं । अथातो रक्-
सत्वाभिजनने गोऽश्वभार्यास्तु प्रसवे यमजनने
विकारोद्भवने वा आकस्मिकधनकालेभ्यास-
विकारोत्थानां मृद्ग्रहे मानुषमांसोपदि विपा-
सदे प्रमादेव निद्रमाणे मद्यवादारोहणे चाद्भु-
तेषु कृष्णकृतेन विधिनाग्निमुपसमाधाय प्राय-
श्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति अद्भुताय स्वाहा
सोमाय स्वाहा वरुणाय स्वाहा सूर्य्याय स्वाहा
विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति आग्नीषोमवतस्थान्
दिति ॥ ० ॥ कपोतं विशेषयति गोभिलः ।
"रथ्यायाः कपोतास्य आरण्यीया गृहस्थवि ।
स वेश्मनां विविक्षानामीयत प्रविशेद्यदि ।
कवैत मदनस्य वा अन्धीकरोदमादिषु" ।
कृष्णकृतेन विधिना महाहोमेन । प्रायश्चित्ताः
ज्याहुतीः अद्भुतदोषप्रशमनार्थं याज्याहुतीः ।
अद्भुताय स्वाहा इत्यादिमन्त्रैः । तत्र
आग्नीषाक्षैतिकगन्धर्वात् सादनचरुभिर्देवेभ्यो
देवेभ्यो जुहुयात् । छन्दोगपरिशिष्टं । पश्चात्
एतदायेष ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा
शान्तिर्भवतीति । गोवरं गोश्रेष्ठं दक्षिणां तां गां
दत्त्वा दोषशान्तिर्भवतीति । तथाचोक्तं,—
"गौरिविविच्छलमा भीषे वैदेषवि विनश्यते ।
न ततोऽन्यदर्घ्यं यस्मात् तस्माद्गौर्वरमुच्यते" ॥ ० ॥
छन्दोगपरिशिष्टं । सर्व्वेषामद्भुतसमाप्ता प्राय-
श्चित्तं न कुर्य्यात् तस्य गृहपतेर्भारद्वं सर्व्वसमारो
वा भवति तस्मात् प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं अमोघवर्त्तों
वामदेवगानं शान्तिः शान्तिरिति । अथर्व्व
समाप्तौ । वामदेवगानं शान्तिः कर्त्तव्या आवृत्ति-
सम्बन्धसमाप्त्यर्थं । वार्त्तस्ये । प्रसन्न्वाभमा-
वात् सम्बन्धितं निभिन्नमार्थेन । अतिवर्षणे
धनागमदोषाप्यपरनाधि ॥ ० ॥ वराहः ।
दे च न दोषं जनयन्त्यतामाज्ञानुसमरेकताम् ।
अतिदुर्लभैः प्रोक्तैर्विधानैः समानोति ॥
तथा च महापुराणं ।
"बलाबलविधदोषगतस्त्वाधिगतनिगमा ।
पतिरेकमणीमुखाचं क्षमदोषदा ।
कूर्म्मोऽपि रत्नैरमनुष्यकोऽश्मः ।
दोषप्रिमदवहिन विशाय मधुमाचरे ॥ ० ॥
नारीयनायाजनपूर्वं अधिमार्थेतमहाणं ।
अर्घ्यमिच्छन्तं भवेद् धूमदेवविराजुर्वं ॥
एवमादयमा भक्त्या यथा प्रकारविरामं ।
शान्त्यादामुनदोषं कृत्वा यष्टि शुभं वरेत् ॥ ० ॥
कन्यापुत्रवीक्षौ विद्ध्यमरिदोषकं ।
कमोदर्शनोत्सवं स्वर्ग दायं लिने ॥
यदुदयनाकाकशं आद्यर्थं भवनदाः ।
यमवर्णविद्यावां वर्षोद च वराह्ने" ॥
अपिरवं वर्षावर्त्ताद,—
"ह्यविद्भवनदानाद् द्विरीपवाचलं कविदम्" ।
इति वर्णनात् वर्षाद द्विगीरोत्पोद्भुतो न भवा-
चम् ॥ ० ॥
"गिरिसरितयुत्कर्ष्मीवल्कनदूतावं ।
प्रायश्चित्तवाक्यो वर्णेन्द्र विरचये ।

गोत्वादिकविषौ वनप्रवर्त्तमानुष ।
इन्द्रहविरुत्थेनिवदोषाः प्रवदि सुनाः ॥ ० ॥
द्वीतापोन्नुधारसं सर्व्वं मग्मपन्तिन्दा ।
उद्योगदादिसन्वागो दर्शनं बारमानुषीः-
दिद्धो धूमान्धदागाव इत्स्भा वनसर्व्वताः ।
उधे सूर्य्योदयात्मर्षं वेश्मनो शोभना मताः ॥ ० ॥
हिमपातानिलोत्पातविकृताद्भुतदर्शनं ।
धूमकेतुमसाकार्षं तारोल्कापातपिङ्गरं ॥
विवा गर्भोद्भूताः सीषु गोऽश्वपक्षशवशिलो ।
पताद्भुताम्बाप्त विदारा शिशिरे शुभाः ॥
ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टाः स्वर्त्तों शुभावहाः ।
अवाराव्याव पोतानां पुष्पाणि अपरामदा" ॥ ० ॥
उष्णतापाव या माताः हिमपातेष्टिमान्तप्तम् ।
शिशिरे तथ प्रमायमो नव नास्ति कृतिक्षमः ॥
पूर्वं पतति देवेषु पच्याद्भवति भिषाम् ।
नादेहिता नारदति मन्दा छागा नदन्ती ॥ ० ॥
वृद्धपतिः,—
"ज्योतिषोर्ग तद्योत्पातमविदिस्वा गुरु नयो ।
यात्रामाप्तदोषमिव विवेदान्तोऽपि दक्षः ॥
विवेदा दशवीरा ॥ इति ज्योतिषतत्त्वं ॥
अद्भुतः, पुं, मन्वादिकक्रमात् मध्ये इन्द्रविशेषः ।
तस्य बालादिभागो विज्ञेयः । देवता मन्त्राः ।
वर्णः पीतः । आम्नायं भोक्तातोतकः । उद्दिष्टं
तद्गुणमहिमा । अनुभावाः कम्पप्रेमरोमाञ्च-
गद्गदस्वरविस्मयनेत्रविस्फारादयः । अस्य अभि-
व्यञ्जकाः विनर्थविशेषस्मारितादर्शनादयः । इति
साहित्यदर्पणं ॥
अद्भुतस्वन, पुं, (अद्भुता अतिशयिता स्वनः शब्दो
यस्य सः ।) महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(अद्भुतः स्वन इति कर्म्मधारये आश्चर्यशब्दः) ।
अद्भुतसारः, पुं, (अद्भुतः अतिशयितः सारः स्थिरांशो
यस्य सः ।) खदिरसारः । इति वैद्यकम् ।
अद्मर, पुं, (अत्ति भक्षयति सर्व्वम् अदेर्मरच्
पक्षे केः ।) अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥
अद्मरः, त्रि, (अद् भक्षणे, घस्मरः कारच् ।)
भक्षकः । भक्षणपरः । इत्युणादिः ॥
अद्य अ, (अस्मिन्नहनि द्यश्चाहनि इति इदमोऽश्-
भावो द्यश्च निपात्यते ॥) वर्त्तमानदिनं । आजि
इति भाषा । इत्यमरः ॥
अद्यतन, पुं, (भावितिरमित्याविन्दा कृत्प्रत्ययौ कृतम् ॥)
कालविशेषः । स च अद्यतने पूर्व्वरात्रमते च
पूर्व्वार्द्धपर्यन्तयागपुद्गलाधिकरणविज्ञानदा-
मध्यमर्या । पूर्व्वार्द्धवदेवाद्यविषयाविकल्पमा
हवर्त्तनो वा । भविष्यत्यपि पूर्व्वार्द्धे
देवदत्तादित्यादिवत्पवारदर्शनं । अद्य
भवसम्बन्धि त्रि ॥
अद्यतनीन, त्रि, (अद्य भाग् + स तत्र इत् इत्यनेन)
आशवकाधारि । अद्य भो वा भवति अद्यतनीन
भवं । इति श्रीधरव्याकरणव्याकरणसिद्धं ।
अद्यश्वीना, स्त्री, (अद्यश्व + "अवष्टब्धे च"
इति सूत्रेण ख प्रत्ययः इत्यनेन सिद्धा
स्यात् ।) आसन्नप्रसवा अद्य श्वो वा प्रसोष्यमाणा-

गौः इति संक्षिप्तसारपरिशिष्टं ।
अद्याचधि, अ, (अद्य अवधिः सीमा यस्य तत् ।) अ-
द्यारभ्य । आजि हइते । इति भाषा । वर्त्तमान-
दिवसपर्य्यन्तं । आजि पर्य्यन्त इति भाषा ।
अद्रिः, पुं, (अत्ति अदरीति क्रिन् ।) पर्व्वतः । पर्व्वतः ।
वृक्षः । इत्यमरः । परिमाणविशेषः । इति शब्द-
रत्नावली । (सूर्य्यः । मेघः । ग्रावा ।
पर्व्वतमूषिका ।)
अद्रिकर्णी, स्त्री, (पर्व्वतमूषिकायाः कर्णवत् पत्र-
मस्याः कर्णं पत्रमस्याः सा ङीप् ।) अपराजिता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अद्रिकीला, स्त्री, (अद्रयः कीलाः कम्पवारकाः यस्याः
सा पृथिवी ।) भूमिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अद्रिजं, क्ली, (अद्रौ जातं इति अनेके ।) शिलाजतु
इति रत्नमाला । पर्व्वतजातमात्रे त्रि ।
अद्रिजा, स्त्री, (अद्रेर्जाता इति अनेके तत्पुरुषः,
पार्व्वती ।) दुर्गा । इति हेमचन्द्रः । सैंहलीकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
अद्रितनया, स्त्री, (अद्रेः तनया ।) पार्व्वती । यथा—
सर्व्वोऽप्यद्रितनयापुत्रोदनभेदि आर्य्यकादि ॥
(अद्रितनयाद्रितनया मुरारेः । इति दत्तः ।)
अद्रिनन्दिनी, स्त्री, (अद्रेर्नन्दिनी । पार्व्वती ।) दुर्गा ॥
हिमालयनन्दिनीत्वात् ।
अद्रिभिद्, पुं, (अद्रीन् पर्व्वतान् भिनत्ति अद्रि +
भिद् + क्विप् तुक् ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
अद्रिभूः, पुं, (त्रि, अद्रौ भवति अद्रि + भू + क्विप् ।
पर्व्वतजातमात्रे ।) आखुकर्णिका । इति राज-
निर्घण्टः ।
अद्रिराजः, पुं, (अद्रीणां राजा इति समासे राजाहः
सखिभ्यष्टच् ।) हिमालयपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः ।
अद्रिसारः, पुं, (अद्रेः सारः स्थिरांशः ।) लौहः ।
इति रत्नमाला ॥
अद्रीशः, पुं, (अद्रेः ईशः ।) शिवः । हिमालयः । इति
भरतः ।
अद्रुह, पुं, (नास्ति द्रुहः द्रोहो यस्य ।) बुद्धः ।
इति हेमचन्द्रः ।(बाला । अद्रोहकारी ।)
अद्रोहकारी, [न्] पुं, (अद्रोहं कर्त्तुं शीलमस्य
अपकारं कृतवतोऽप्यपकारं न करोति अद्रोह +
कृ + णिनि । वैरविरोधि ।) बुद्धः । इत्यमरः ।
अद्रोहः, पुं, (अद्रुहोऽभावः द्रोहाभावः सर्व्वत्र ।) अद्रो-
हकर्म्मणि अवैरभावः । यथा—
"अद्रोहेण च भूतानां प्रातर्वा वैश्य कर्म्मणां ।
शान्ते च मद्भुमर्च्चनं पुण्यसञ्चयन् ॥"
इति मनुः । अद्रोहे अभूतत्वं । द्रोहो वल-
वान् द्रव्ये अद्रोह सनातनधर्म्मविशेषेण नरः
प्रत्यवायं कृत्वा न विशेत् । अस्मै च अद्-
रोहपाठनं पुण्यसञ्चयेत् । इति मनुकर्त्तव्यं
धर्म्मरक्षणं तदर्थः ॥
अद्वितीय, त्रि, (न विद्यते द्वितीयो यस्य ।) द्वितीय-
रहितः । (कोष अद्वितीयब्रह्मभेदेन-
विशिष्टं इति श्रुतेः ।) अनुपम । यथा—
एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । इति वेदान्त । अद्वैत-

अपराधः । श्रुतिस्मृतिविरुद्धाचारः । यथा,—
"अधर्म्मेणैधते तावत् ततो भद्राणि पश्यति ।
ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥"
इति महाभारतम् ।
("अधर्मोऽभिभवति कृत्स्नं कुलमुत्सन्नकुलधर्मम्" ।
इति महाभारतं ।)

अधर्म्मी, [न्] त्रि, (अधर्म्मः पापं विद्यतेऽस्य ।) अधार्म्मिकः । अधर्म्मात्मा । अधर्म्मशब्दादस्त्यर्थे इन् ।

अधश्चरः, पुं, (अधश्चरति इति अधस् + चर + अच् ।) चौरः । इति हारावली ॥ अधोगामिनि त्रि ॥

अधश्चौरः, पुं, (अधः चौरः अधस् + चुर + अच् + स्वार्थे अण्) गोपचौरः । सिंदाल्चोर इति भाषा । इति केचित् ।

अधस्तात् अ, (अधर + अस्ताति ।) अधोभागः । इति जटाधरः । (तस्माद् अधस्तात् यदपि स्तालेषु पर्यटेत् । इति उत्तरचरितं ।) (तथा "निपत्यतेऽधस्तादसौ दाहमनीभवत्" । इति मनुः ।) पश्चाद्भागः । इत्यमरटीका । रतिबन्धः । भर्त्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अधामार्गवः, पुं, (न धीयतेऽसौ अधाः न + धा + क्विप्) तादृशं मार्गं वाति गच्छति । अधा + मार्ग + वा + कः ।) (अपामार्गः । इति क्षीरस्वामी ।) अपामार्गवृक्षः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

अधार्म्मिकः, त्रि, (धर्म्मं चरति । धर्म्म + ठक् । न धार्म्मिकः ।) अधर्म्मी । अधर्म्मात्मा । पापी । तत्पर्य्यायः । अधार्म्मिकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा,—
"यत्र यत्र महापापदर्शिनः स निराकृतः ।
अधार्म्मिको भवेदत्र कार्य्येषु रतसती" ॥
इति जटाधरः । अयो मार्गार्मिके वक्ष्यमाणे । इति मुकुन्दमहृत ॥

अधि अ, (न धीयते धार्य्यते । अन् + धा + कि ।) धात्वादिसंयुक्तमध्ये उपसर्गविशेषः । अस्यार्थः । उपरिभागः । इति दुर्गादासः ॥ अधिकारः । ईश्वरः । इति मेदिनी ॥ आधिक्यं । यथा अधिमासः अधिको मासः इत्यर्थः । इति स्मृतिः ॥

अधि, पुं, आधि । मनःपीडा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अधिकं, स्त्री, (अधि + स्वार्थे कन् ।) काव्यालङ्कारभेदः । तल्लक्षणं । अधिकं पृथुलाधाराद्यैराधेयाधिक्यवर्णनं । उदाहरणं यथा । ब्रह्माण्डानि भवे यत्र तत्र मान्ति न ते गुणाः । इति कुवलयानन्दे कवेरदीक्षितः ॥

अधिक, त्रि, (आधिक्यमस्त्यस्य अधि + स्वार्थे कन् ।) अतिरिक्तः । अभ्यः । इति हेमचन्द्रः । (ह्रासवृद्धी विवर्द्धेते युगे । यो यथाधिके स्थितः । इति मनुः ।)

अधिकरणं, स्त्री, (अधि + कृ + अधिकरणे ल्युट् ।) व्यवहारोपक्रमणं । इति हेमचन्द्रः ॥ अधिक्रियते अत्र । विचारविषयादिपञ्चकोपेतन्यायः । यथा,—
"विषयो विशयश्चैव पूर्व्वपक्षस्तथोत्तरं ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं" ।
विषयो विचारार्हवाक्यं । विषयोऽस्यार्थोऽयमर्थो न वेति संशयः । पूर्व्वपक्षः प्रकृतार्थविरोधिपक्षोपन्यासः । उत्तरं सिद्धान्तानुकूलपक्षोपन्यासः । निर्णयो महावाक्यार्थतात्पर्य्यनिश्चयः । एवं क्रमेण विवेचनमत्राधिक्रियते इत्यधिकरणं । इति सिद्धान्तिनां । अधिक्रियतेऽर्थविचारोऽस्मिन्नेति वा अधिकरणं वेदविचारप्रवर्त्तिका मीमांसा । सा च द्विधा कर्म्ममीमांसा ब्रह्ममीमांसा चेति । कर्म्मकाण्डवेदविचारप्रवर्त्तिका कर्म्ममीमांसा जैमिनिप्रणीता सैव मीमांसात्वेन प्रसिद्धा पूर्व्वमीमांसा इत्युच्यते । ब्रह्मकाण्डवेदविचारप्रवर्त्तिका ब्रह्ममीमांसा वेदव्यासप्रणीता सा च वेदान्तत्वेन प्रसिद्धा उत्तरमीमांसा इत्युच्यते । इत्थञ्च मीमांसापदमपि अवयवार्थानुसारेण प्रवर्त्तकं ज्ञेयं । भावप्रत्ययेन तु विचारपूर्व्वकनिर्णयपरमिति । यत्र अधिक्रियते विचारोऽस्मिन्नेति व्युत्पत्त्या अधिकरणं मीमांसासिद्धान्तप्रदर्शकत्वेनाभिहितं तत्र । सिद्धान्तस्याधिकरणघटकावयवविशेषाधिकरणत्वात् अधिकरणत्वमुपपद्यते । यथा न्यायमते निगमनस्य न्यायावयवत्वं च तस्यावयवत्वं तदेवावयवीति सुधीभिश्चिन्त्यं । तस्य चाधिकरणस्य पञ्चाङ्गानि । तदुक्तं,—
"विषयोऽविषयश्चैव पूर्व्वपक्षस्तथोत्तरं ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतं" ॥
विषयो विचारार्हवाक्यं । यथा । स्वादिरे पशुं बध्नाति स्वादिरे वीर्य्यकामस्य यूपं कुर्व्वीत इत्यादि संयोगपृथक्त्वाधिकरणादि । एवं विषयो विचारार्हवाक्यविरोधी वा अविषयः संशयः । तदुक्तं,—
"विरुद्धार्थ विविधार्थं निर्णीतिर्व्यवहारकः ।
विशेषेण निर्णीतेति विषयोऽर्थनिरामकः" ॥
निरामका कोटिविषयकस्तथा विशेषदर्शनाभाववादाद्यविषय एव । एवमेव न्यायसूत्रन्यायवार्त्तिकभाष्यटीकादिषु । अन्ये तु विषय इति विषूर्व्वस्य शीङः संशयार्थकत्वाभ्युपगमादर्थतः विषयः संशयः इति व्याख्याते तत्र विषूर्व्वशीङः संशयार्थत्वे मानाभावः । संशयः अन्यतरकोटौ न वेदान्तस्य । पूर्व्वपक्षः सिद्धान्तविरुद्धपक्षत्वेन सिद्धान्तविरुद्धकोटिप्रकाशनं । उत्तरं सिद्धान्तानुकूलपक्षोपन्यासेन पूर्व्वपक्षनिराकरणं । निर्णयः सिद्धान्तनिश्चयः ॥ [illegible] कर्म्ममीमांसाविचारादि जैमिनिसूत्रादि वैयासिकसूत्रादि शास्त्रविचारो वर्णनादिविषयकं ज्ञानं सिद्धान्ते । इति शब्दकल्पद्रुमकारः ॥ आधारः । कारणं । वस्तु । आकाराश्रयः । यथा प्रकृतौ प्रत्यये । अधिकरणे सप्तमी । यथा स्थाल्यां पचति । कर्त्तृकरणयोस्तृतीया । विषयः २ यथा मोक्षे इच्छा । वैयो

मुकुन्दः । व्याप्ति । यथा तिलेषु तैलं । सकले स्थितः ।

अधिकर्द्धि, त्रि, (अधिका ऋद्धिः सम्पत्तिर्यस्य ।) अतिशयसम्पत्तियुक्तः । तत्पर्य्यायः । समृद्धः २ । इत्यमरः ॥

अधिकर्म्मिकः, पुं, (अधिकृत्य हट्टं कर्म्माणि प्रचरति अधिकर्म्मन् + ठन् तस्य इक) हट्टाध्यक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ हाटेर दारोगा इति भाषा ।

अधिकाङ्गं, क्ली, (अङ्गादधिकं सन्नाहंकारादिकत्वात् समासः ।) कवचस्योपरि बध्यमानं सारसनं । तत्पर्य्यायः । सारसनं २ । इत्यमरः ॥ विकलाङ्गादितरविशिष्टे त्रि । (यथा मनुः,—
"नोद्वहेत् कपिलां कन्यां
नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम्" ॥)

अधिकारः, पुं, (अधि + कृ + घञ् ।) राज्यादौ स्वामित्वप्रभुत्वाद्यधिकारः । तत्पर्य्यायः । प्रक्रिया २ । इत्यमरः ॥ स्वत्वं । यथा नैमित्तिकेऽधिकारोऽस्य इति मिताक्षरा ॥ स्वामित्वं । यथा "कर्म्मण्येवाधिकारस्ते" इति स्मृतिः । अधिकारविशेषादि । यथा निषाधिकारः भिन्नाधिकारः इत्यादि यथा भिन्नाधिकारः ॥ (यथा मनुः,—
"तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्
ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित्" ॥)

अधिकारी, [न्] त्रि, (अधिकारोऽस्य अधि + कृ + धञ् + मत्वर्थे इनि ।) प्रभुः । स्वामी । अधिपतिः । अधिकारविशिष्टः । कर्त्तव्यवान् । इति स्मृतिः ॥ यथा,—
"इहामुत्र विरक्तो धर्म्मं साम्यं युज्यते ।
अधिकारी भवेत् मुक्तः पूर्व्वं कर्म्म न वेत्तिवै" ॥
इति मल्लारनन्दं । अपि च ।
"ज्ञानेऽधिकारी भवति वेदे वेदे च कर्म्मणि" ।
इत्याद्याशयवचनं । वेदान्तमते विधिवत्स्वीतवेदाङ्गत्वेन आपाततोऽधिगताखिलवेदार्थोऽस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनिषिद्धवर्ज्जनपुरःसरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गतनिखिलकल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्तः साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता । इति वेदान्तसारः ॥ अस्याधिकारिणो ज्ञानलाभार्थे गुरवः ॥ शौचपूर्व्वकं विवरणं । इति वेदान्तपरिभाषा ॥

अधिकारी, [न्] पुं, (अधिकरोतीति अधि + कृ + मत्वर्थे इनिः ।) वेदान्तशास्त्रे अधिकारी । इत्यादिविषयसंबन्धप्रयोजनाधिकारिनामकानुबन्धचतुष्टयम् । इति वेदान्तसारः ।
इति शब्दरत्नावली ।

अधिकार, पुं, [illegible]
अवरोधस्य [illegible]
[illegible]
इति [illegible]

अधिकरण [illegible] + अच् [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"ॐ अप आपादि धीनवे मधानो इच्छवावये विश्वोमा मनः वर्द्धय" । २२ ।

अर्थाद्ययुगदयकं यशोदा,—

"ॐ प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वा अनुपदसि अनुपदे त्वा सम्पदसि सम्पदे त्वा तेजोऽसि तेजसे त्वा । २३ ।

इति यजुर्वेदीयदुर्गोत्सवपद्धतिः ॥ ० ॥ सामवेदि-नामधिवासमन्त्रास्तद्द्रव्याणि च यथा । प्रथमं गन्धेन,—

"ॐ मधा इन्द्रस्य रातयः सोऽस्य कामं विधतो नरोष्यति मनो दानाय चोदयन्" । १ ।

"ॐ मन्त्रियोमानदन्तु सुरभिमन्त्रार्पणा दुराधर्षे वरुणस्य" । २ ।

इति मत्ता ।

दूर्व्वयेन,—

"ॐ मधा इन्द्रस्य रातयः इत्यादि" । ३ ।

"ॐ त्रिदशामो न पर्व्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरग्ने जनयन्त देवाः तमासिरः ।। दुहतयो वामरक्षा विश्वविमर्षयो त्रिपुरक्षाः" । ४ ।

इति हितया ।

"ॐ धानावन्तं करम्भिणं मपूपवन्तमुक्थिनं इन्द्रप्रातर्जुषस्व नः" । ५ ।

इति धान्येन ।

"ॐ अस्मादया मपूर्वां मघवन् वाजवत्ता । मनुर्भिमी समयदक्षरप्रथा वज्रो दिवम्" । ६ ।

इति दूर्व्वया ।

"ॐ यशमाय मनुषि इषिभिर्मित्रतामय । भथक्कोषे दुधीयन्" । ७ ।

इति पुष्पेण ।

"ॐ इन्दवोदे मधिता वनरो दश्याधां दुदूरे धिदत्ता सूरे मथाता मयदय मामता सोमति मजे मवाय्यः" । ८ ।

इति फलेन ।

"ॐ दधिक्राव्णोऽकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः सुरभिनो मुखाकरत् प्रण आयूंषि तारिषत्" । ९ ।

इति दध्ना ।

"ॐ घृतवती भुवनानामभिश्रियोर्व्वी पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा धावा पृथिवी वरुणस्य धर्म्मणा विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा" । १० ।

इति घृतेन ।

"ॐ स्वस्ति नोमिमीतां [illegible] विश्वस्य मयता प्रजापतिरिन्दुर्भिरा" । ११ ।

इति स्वस्तिकेन ।

"ॐ सिन्धोरिवाणि पतयन्तुदयं हिरण्ययता दत्तमदृ मधने" । १२ ।

इति सिन्दूरेण ।

"ॐ आयुष्यमेत वक्त्रं वो दाता मादेशा च इ-कालं देवैरे च इदितवैः" । १३ ।

इति शङ्खेन ।

"ॐ अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते क्रतुं रिहन्ति मध्वा-भ्यञ्जते" । १४ ।

इति कज्जलेन ।

"ॐ वास्य इव धन्वे दिवेदिवेक्षक मपद्य वद्धये

यातो गन्निमान्दोसता प्रतिभागमयीधिमः" । १५ ।

इति रोचनया ।

"ॐ प्रदीर्घ्वा मनुष्यां सुद्ध्ति धिया दिवसुवे वा मन्त्रिणा बभूत्" । १६ ।

इति सिद्धार्थेन ।

"ॐ यदयस्तविमहूतं मिदमिन्द्रस्य काम्यं । मदिं मेधा मयासिषं" । १७ ।

इति काञ्चनेन ।

"ॐ दर्व्वो हिरण्यस्य यदा यथो मधामुत । चक्रस्य मश्मदो वर्त्तेन मा तं न्यमाजति" । १८ ।

इति रौप्येण ।

"ॐ इन्द्रहाजि दृष्टं मद्दादिश मधो भनि मद्भती मतो मरिन्नमायविष्ट तमना देवमानो भविः" । १९ ॥

इति ताम्रेण ।

"ॐ मनज्योतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं । यज्ञं समिमं दधातु विश्वे देवास इह मादयन्तां मे प्रतिष्ठ" । २० ।

इति दीपेन ।

"ॐ भाजिन प्रयतस्य वेसगो ज्योतिः पश्यन्ति वासरं पावाय दिवं सोदिवि" । २१ ।

इति दर्पणेन ।

"ॐ उपाक्रोयामरोचय प्रभाद्रमरोचय चोद ब्रमाद् ज्योतामरोचय चोद विश्वभूतमरोचय । चोदा देवान् भर्म्मो ज्योतीषि" । २२ ।

इति प्रशस्तपात्रेण । प्रशस्तपात्रं पूर्व्वोक्तकर्म्मद्रव्य-क्षादिनिर्मितं । इति सामवेदीयदुर्गोत्सव-पद्धतिः ॥

अधिवासनं, क्ली, (अधिवासयति स्थापयति देवान् अनेन अधि + वस् + णिच् + करणे ल्युट् ।) अधि-वासः । गन्धमाल्यादिभिः संस्कारकरणं । इत्य-मरः । (अथवा नैवेद्यादिना कस्याः सुमाधि-वासनम् । इति दुर्गोत्सवपद्धतिः ।)

अधिविन्ना, स्त्री, (अधिविद्यते स्म अन्यया, अधि + विद् + कर्म्मणि क्त स्त्रियां टाप् ।) अध्यूढा । प्रथम-विवाहिता स्त्री । कृतान्यविवाहस्याभिमतः का-र्येऽपित्वदमोढा भार्य्या । इत्यमरः ॥ ("अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिकं समं" । इति मनुः ।)

अधिश्रयणी, स्त्री, (अधि श्रियते अनया अधि + श्रि + अधिकरणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् ।) सूची । इत्यमरः । सुप्ता इति भाषा ।

अधिष्ठानं, क्ली, (अधितिष्ठत्यत्र अधि + स्था + अधिकरणे ल्युट् ।) चक्रं । पुरं । प्रभावः । अ-ध्यासनं । अधिकारः । इत्यमरः ॥ (यथा रामा-यणे,—
"बहूनां क्षत्रियाणाञ्च सर्वेषामधिष्ठानमिदम् । वेदानां सर्ववेदानामधिष्ठानं च मारुतम्" ।)

अधिष्ठितः, त्रि, (अधि + स्था + कर्म्मणि क्त ।) अधिष्ठितः । इत्यमरः । स्थितः । इति शब्दः ॥ अधिष्ठितः । आश्रितः । पुरस्कृतः । अधिकृतः । इति मेदिनी ॥

अधीतः, त्रि, (अधि + इङ् + कर्म्मणि क्त ।) कृता-ध्ययनः । पठितः । यथा,—
"अधीते इदयाश्वमधनं वेदपारगे" ।
इति स्मृतिः । पठितशास्त्रं । पाठे क्ली ।

अधीतिः, स्त्री, (अधि + इङ् + भावे क्तिन् ।) अध्य-यनं । पठनं । इति जटाधरः ।

अधीती, [न्] त्रि, (अधीतमनेन अधीत + इन् ।) अध्ययनविशिष्टः । कृताध्ययनः । इति व्याक-रणं ।

अधीनः, त्रि, (इनं प्रभुमधिगतः अत्यादीति समासः ।) परवशः । आयत्तः । निघ्नः २ आयत्तः ३ अस्वच्छन्दः ४ गृह्यकः ५ । इत्यमरः । (यथा कुमारसम्भवे,—
"त्वदधीनं खलु देहिनां सुखं" ।)

अधीरः, त्रि, (न धीरः स्थिरः नञ्समासः ।) चञ्चलः । इति हलायुधः । कातरः । इत्यमरः । (यथा शाकुन्तले,—
"निर्वृतं निपुरैष्यधीर इति
मां देवाभिदधते भवान्" ।)

अधीरा, स्त्री, (न धीरा चञ्चलादिनी, नञ्समासः ।) विद्युत् । इति शब्दरत्नावली ॥ मानावस्थायां मध्या-प्रगल्भादिनायिकाभेदः । तत्र मध्याधीरा । अप्रकु-कोपप्रकाशनं । मध्याधीरायाः परुषाक्षरैः कोप-प्रकाशिका । प्रौढाधीरायास्तर्ज्जनताडनादिभिः कोपप्रकाशं । सा द्विधा । ज्येष्ठा कनिष्ठा च । इति रसमञ्जरी ॥

अधीशः, त्रि, (अधिकः ईशः कर्म्मधारयः ।) अधि-पतिः । प्रभुः । इति हलायुधः । (यथा मनुस्मृतौ,—
"अन्ते सदाश्रमवासे स्थितं सर्ववर्णानामधीशः ।)

अधीश्वरः, त्रि, (अधिक ईश्वरः कर्म्मधारयः ।) चक्र-वर्त्यादिराजानाम् । महाराजः । चक्रवर्त्ती । इत्य-मरः ।

अधुनं, त्रि, अकम्पितं । धुञ्कम्पने इत्यस्मात् कर्म्मणि क्तः, नञ्समासः । दीर्घमध्योऽपि ॥

अधुना, अ, (अस्मिन् काले इदम् + धुना आदेशश्च निपातनात् ।) सम्प्रत्यर्थे । इदानीं । सम्प्रति । इत्यमरः ॥

अधुनातनं, त्रि, (अधुना भवम् अधुना + टु तुट् च ।) इदानीन्तनं । वर्त्तमानकालीनं । आधुनिकं । इति व्याकरणं ॥

अधृष्टः, पुं, (न धृष्टः, नञ्समासः ।) निर्लज्जः । इति शब्द अधृष्टशब्दे दृश्यः । [illegible]-रतोऽपि त्रि ॥

अधृष्यः, त्रि, (धृष् + यत्, न धृष्यः नञ्समासः ।) प्रगल्भः । अपराजितः । अतीन्द्रियः च । इति [illegible] । आक्रमः १ अधर्षणं २ । [illegible] । [illegible] । इत्यमरः ।

अधोक्षजः, त्रि, (अधः + अक्ष + जन् कर्म्मणि [illegible]

अधोक्षजः, [illegible]

अधोगतः

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अध्वर्यु, पुं, (अध्वरं यज्ञं यौति मिश्रयति अध्वर + यु + कर्त्तरि क्विप्, पृषोदरादित्वात् कुमागमः रस्याकारलोपः, दीर्घकारी चास्तिक्।) यजुर्वेदवेत्ता। इत्यमरः। (यथा कुमारसम्भवे,—
"विवाहयज्ञे वितते ऽत्र यूय-
मध्वर्यवः पूर्ववृता मयेति"।)

अध्वशल्य, पुं, (अध्वनि पथि शल्यमिव आचरति शल्यवत्तदा अध्वशल्य + क्विप् ततोऽच्।) अपामार्गः। इति राजनिर्घण्टः।

अध्वा [न्] पुं, (अत्ति गमनेन बलं नाशयति, अद् + बाहुलकात् क्वनिप्, पृषोदरादित्वात् दकारस्य धः।) पन्थाः। कालः। संस्थानं। अवस्कन्दः। इति मेदिनी। प्राप्तं। स्कन्धः। इति च पाठान्तरं। अध्वगमनस्य गुणाः। मेदःक्षयकृत्ताशौकुमार्यनाशित्वं। इति राजवल्लभः।

अध्वान्तशात्रवः, पुं, (अध्वान्तस्य अन्धकारस्य शात्रवः शत्रुवत्, बहुव्रीहिः।) शोणाकवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका।

अन श ऋ प्राणने। जीवने। इति कविकल्पद्रुमः। ऋ अनिति लोको जीवति इत्यर्थः। इति दुर्गादासः।

अन ङ य प्राणने। जीवने। इति कविकल्पद्रुमः। ङ य अन्यते। इति दुर्गादासः।

अनंशुमत्फला, स्त्री, (न अंशुमत् दीप्तिमत् [illegible] तथा सूर्यकिरणसूर्यं फलं यस्याः सा।) अंशुमत्फला। कदली। इति जटाधरः।

अनस् [स्] क्ली, (अनिति जीवत्यनेन लोकोऽन्नादिवहनात् अन + असुन्।) शकटं। इत्यमरः। (यथा मनुः,—
"[illegible]"।)
भक्तं। उत्पलादिशेषः। जननी। जन्म। जननी। इति कोषान्तरं।

अनक, त्रि, (अन् + अक् + कुत्सायां कन्।) अधमः। इत्यमरटीकायां भरतः।

अनगार, पुं, (नास्ति अगारं गृहं यस्य सः, मध्यमपदलोपः।) यतिः। मुनिः। इति हेमचन्द्रः। अगाररहिते वाच्यलिङ्गः।

अनग्नि, पुं, (नास्ति अग्निः श्रौतः स्मार्तो वा यस्य सः।) श्रौताग्निकर्महीनः। इति मनुटीका। (अग्निहोत्रादिविहीनः। यथाह मनुः,
"[illegible]।
[illegible]"।)

अनघ, त्रि, (नास्ति अघं पापं यस्य सः।) अपापः। निर्मलः। मनोज्ञः। इति मेदिनी। (यथा रघुवंशे,—
"[illegible]"।)

अनङ्ग, स्त्री, (नास्ति अङ्गमस्य [illegible]।) आकाशं। मनः। इति मेदिनी।

अनङ्ग, पुं, (नास्ति अङ्गं यस्य सः।) कामदेवः। इत्यमरः। (यथा मेदिन्यां "अनङ्गं गगनेऽनङ्ग-मनस्यनङ्गोऽपि") अङ्गरहिते वाच्यलिङ्गः।

अनङ्गं, स्त्री, (नास्ति अङ्गमस्याः [illegible] ततः स्वार्थे कः।) चित्तं। मनः। इति शब्दरत्नावली।

अनङ्गासुहृत् [द्] पुं, (अनङ्गस्य कामदेवस्य असुहृत् शत्रुः ललाटनेत्राग्निना तद्देहभस्मीकरणात्।) शिवः। इति हेमचन्द्रः।

अनच्छ, त्रि, (न अच्छः निर्मलः।) आविलः। अनिर्मलः। इत्यमरः।

अनञ्जनं, क्ली, (नास्ति अञ्जनं समूर्त्तिद्रव्यादौ यत्र तत्, निराकारत्वात्, अञ्जन + भावे ल्युट्।) आकाशं। इति शब्दचन्द्रिका। अञ्जनशून्ये त्रि। (यथा शाकुन्तले,—
"नेत्रे दूरमनञ्जने कुसुमिता सर्वो जनेयं तनुः"।)

अनडुजिह्वा, स्त्री, (अनडुहो वृषभस्य जिह्वेव जिह्वा पत्रं यस्याः सा स्त्रियां टाप्।) गोजिह्वाक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः।

अनडुही, स्त्री, (अनडुह् + गौरादित्वात् ङीष् पक्षे आम्।) अनड्वाही। इति हेमचन्द्रः। गाइ इति भाषा।

अनड्वान्, [ह्] पुं, (अनडुह् + प्रथमैकवचनम्।) वृषः। षाँड़ इति भाषा। तत्पर्यायः। गौः १ भद्रः २ बलीवर्दः ३ वृषः ४ शाक्वरः ५ ऋषभः ६ उक्षा ७ ककुद्मान् ८ [illegible] ९ [illegible] १० ऋषभः ११ वृषभः १२ वृषः १३ धुर्यः १४ धुरीणः १५ धौरेयः १६ शाक्वरः १७ [illegible] १८ सौरभेयः १९ [illegible] २० गोपतिः २१ गौरभेयकः २२। इति राजनिर्घण्टः। (यथा मनुः,—
"अनमेवानडुहं सारं [illegible]"।)

अनड्वाही, स्त्री, (अनडुह् + गौरादित्वात् ङीष्, आमागमश्च आममारपक्षे केवलं ङीष्।) अनडुही। स्त्रीगवी। इति हेमचन्द्रः। गाइ इति भाषा।

अनत, पुं, (अन् + कर्म्मणि क्त संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् [illegible], न नतः [illegible], नञ्समासः, नमन्ति [illegible]।) [illegible]। इति राजनिर्घण्टः।

अनधिकार, त्रि, (अधि + कृ + कर्त्तरि क्त, न अधिकारः अस्य, नञ्समासः। अनधिकार प्रवृत्तिः।) अनवरतं। यथा,—"अरे निरङ्कुशा कुम्भिकारेणानधिकाराधिकारिणा"। इति भद्रदरान्तिति प्रामाणिका।

अनध्यक्ष, त्रि, (अध्यक्षमिन्द्रियमधिकृत्य प्राप्तिलक्षणं, प्रत्यक्षं संज्ञा नञ्समासः।) अप्रत्यक्षं। इत्यमरटीकायां रमानाथः। अप्रत्यक्षम्।

अनन्त, क्ली, (नास्ति अन्तः सीमा यस्य तत्।) आकाशं। इत्यमरः। अभ्रकं। इति राजनिर्घण्टः।

अनन्त, पुं, (नास्ति अन्तः विनाशो यस्य सः, नास्ति अन्तो नाशो वा यस्य सः।) विष्णुः। इति मेदिनी। शेषः। अनन्तनागः। [illegible] इति हेमचन्द्रः। [illegible]। इत्यमरः। [illegible]। इति शब्दचन्द्रिका। [illegible]। इति राजनिर्घण्टः।

अनन्त, त्रि, (नास्ति अन्तः सीमा विनाशो वा यस्य सः।) अन्तरहितः। अपरिमितः। अनवधि। अपारः। असीमः। इत्यमरो मेदिनी च। (यथा कुमारसम्भवे।—"अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य"।)

अनन्तजित्, पुं, (अनन्तान् जि + कर्त्तरि क्विप्, अनन्तो नाम जिन्, यद्वा अनन्तं [illegible] सायकादि, शाकपार्थिवादित्वात् समासः मध्यपदलोपश्च।) जिनानां चतुर्विंशत्यर्हतामन्यतमः। तत्पर्यायः। अनन्तः। इति हेमचन्द्रः।

अनन्ततीर्थकृत्, पुं, (अनन्तानि अक्षयाणि तीर्थानि शास्त्राणि करोति, तानि कृन्ततीति वा, अनन्ततीर्थ + कृ + क्विप्, उपपदसमासः।) अनन्तजित्। इति हेमचन्द्रः। (अनन्तजित् नाम जिनः।)

अनन्तरं, त्रि, (नास्ति अन्तरं व्यवधानं यस्य तत्।) अव्यवहितं। अनन्तरहितं। तत्पर्यायः। अव्यवहितं १ संलग्नं २ अनन्तरालं ३। इति हेमचन्द्रः। पश्चादर्थे क्ली। (पश्चात्। अनन्तरं। यथा रघुवंशे,—"[illegible]"।)

अनन्तविजय, पुं, (विजयतेऽनेन वि + जि + करणे अप्, नास्ति अन्तः अवसानं यस्य, अनन्तो विजयो येन।) युधिष्ठिरस्य शङ्खः। इति श्रीभगवद्गीता।

अनन्तशीर्षा, पुं, (अनन्तानि शीर्षाणि यस्य सः।) नागविशेषः। [illegible]। इति हेमचन्द्रः।

अनन्तशीर्षा, स्त्री, (अनन्तस्य [illegible] यस्याः।) [illegible]। [illegible]।

अनन्तानन्त, त्रि, (अनन्तस्य अनन्तानन्तशिरसः भर्त्ता वा।) [illegible]। तत्पर्यायः। [illegible]। [illegible],—
"अनन्तानन्तरमीशं [illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]" ॥
[illegible],—
"[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]"

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अस्ति व्रतमनन्ताख्यं सर्व्वं सुखकरं हि तत् ।
इहार्थैर्लोकपालैश्च तस्मै वरददः प्रभुः ॥
शुक्लपक्षे चतुर्द्दश्यां मासि भाद्रपदे तथा ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्व्वपापं प्रणश्यति ॥ ० ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

कृष्ण कोऽयं त्वयाख्यातो योऽनन्त इति संज्ञितः ।
कोऽयं शेषश्च नागश्च अनन्तस्तक्षकः स्मृतः ॥
परमात्माथवा नापि उताहो ब्रह्म उच्यते ।
क एषोऽनन्तसंज्ञो वै तथ्यं ब्रूहि ममाग्रतः ॥ ० ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

अनन्त इत्यहं पार्थ मम रूपं निबोध तत् ।
आदित्यादिग्रहैर्यो वै काल उपपद्यते ॥
कलाकाष्ठामुहूर्त्तादिदिनरात्रिशरीरवान् ।
पक्षो मास ऋतुर्व्वर्षं युगकल्पव्यवस्थया ॥
योऽहं कालोऽवतीर्णोऽस्मि भुवो भारावतारणात् ।
दानवानां विनाशाय वसुदेवगृहोद्भवम् ।
अनन्तं विद्धि मां पार्थ कृष्णं विष्णुं हरिं शिवं ।
ब्रह्माणं भास्करं शेषं सर्व्वव्यापिनमीश्वरं ॥
प्रत्ययार्थं मया पार्थ विश्वरूपं निबोध तत् ।
पूर्व्वमेव महाबाहो योगिध्येयमनुत्तमं । ० ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

अनन्तव्रतमाहात्म्यं विधिं विधिविदां वर ।
किं पुण्यं किं फलं तस्य अनुष्ठानस्य तस्य किं ॥
केन वा तत्कृतं पूर्व्वं लोके केन प्रकाशितं ।
तत्सर्व्वं वद विस्तार्य्य ब्रूहि नारायण प्रभो ॥ ० ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

आसीत्पुरा कृतयुगे सुमन्तुर्नाम वै द्विजः ।
वशिष्ठगोत्रजो विद्वान् शीलवान् विजितेन्द्रियः ॥
तस्य नाम्ना वरारोहा पत्नी नाम्नाथ [illegible] ।
[illegible] सुरूपा भृगुवंशजा ॥
तस्याः कालेन संजाता दुहिता सर्व्वलक्षणा ।
शीला नाम्ना सुशीला सा वर्द्धते पितृवेश्मनि ॥
माता तस्याः कालेन ज्वरदाहप्रपीड़िता ।
ममार च नदीतोये मृता स्वर्गं ययौ ॥
कृतं सुमन्तुना तस्याः कर्म्म यत् पारलौकिकं ।
ततः सुमन्तुः संप्राप्य पुनर्द्दारान् कुलात् पुनः ।
नामधेयो यतो धर्म्मे कर्कशेति च वै श्रुतिम् ।
[illegible] कलहोद्भवकारिका ॥
[illegible] पतिव्रतान् ।
सा कर्कशातिदुःशीला सदा विद्वेषकारिणी ॥
कोपना पतिपुत्रा च [illegible] ।
[illegible] दृष्टा [illegible] ॥
[illegible] वर्द्धते [illegible] ।
सा तु शीला पितुर्गेहे वर्द्धिता च दिने दिने ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।

ततो देवरतास्य कौण्डिन्यः समुपागतः ।
मुनिश्रेष्ठो महाभागः कुलीनो धर्म्मतत्परः ॥
मनसा चिन्तयामास सुमन्तुः सुतया सुधीः ।
अस्मै भाद्रपदास्त्वेतां प्रतिपाद्य प्रदद्महे ॥
इति कृत्वा मतिं विप्रो ददौ कन्यां शुभे दिने ।
कन्यामन्यां सावित्रीं शीलां चन्द्रनिभाननां ॥
गृह्योक्तेर्विधिना विवाहमकरोत्तदा ।
ततो होमादिकं कर्म्म समाप्य तनये मुनिः ॥
सुमन्तुः कर्कशां प्राह भार्य्यां देहि दक्षिणां ।
सम्यक् कुरु मे दानं प्रिये मुनिकुलोद्भवे ॥
दक्षिणाविहितं कर्म्म निष्फलं जायते यतः ।
सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कर्कशा कुपिताभवत् ॥
सुमन्तुं भर्त्सयामास वचोभिर्मर्म्मभेदिभिः पतिं ।
गृहान्तरं समागम्य सर्व्वमपि बन्धनं ।
निधाय तिष्ठते तत्र कर्कशाप्यतिदुष्टधीः ॥
सुमन्तुस्तामतिदीनास्य वक्त्रिपाथसदा ।
दक्षिणार्थं शोकेन मनसा चिन्तयत् ॥
पाथेयं प्रददौ विप्रः परिचार्य्य पुनः पुनः ।
ततो विवाहं निर्व्वर्त्य कौण्डिन्योऽपि निजाश्रमं ।
गोयानं तां समारोप्य शीलामादाय वै ययौ ।
ततः सा पथि गच्छन्ती शीला चन्द्रनिभानना ।
मध्याह्ने भोजनेच्छया यमुनातीरं तरिरुहे ॥
ददर्श शीला नारीणां समूहं रक्तवाससां ।
पूजां कृत्वा तथैव राष्ट्रपीतान्वराननं ।
चतुर्द्दशीसमर्च्चनं भक्तानन्तं पृथक् पृथक् ।
दृष्ट्वा समूहं नारीणां ततो गत्वा च तत्पुरं ।
विनयावनता साध्वी प्रश्नवन्त सुरेश्वरं ।
किमिदं क्रियते साध्व्यो भवतीभिर्वदन्तु तत् ॥ ० ॥

स्त्रिय ऊचुः ।

भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्द्दश्यां वासरभमे ।
स्नात्वा नदीर्म्मृदं च ध्यात्वा वासुदेवं तरेत् ॥
गत्वा सरिति वा स्नात्वा अनन्तायं समारभेत् ।
कृत्वा दर्भमयं देवं शालिग्रामसमन्वितं ।
अनन्तं देवदेवेशं चतुर्ब्बाहुं किरीटिनं ।
अनन्तरूपमनन्तं वासुदेवमनुत्तमं ॥
शङ्खचक्रगदाहस्तं विविधायुधधारिणं ।
[illegible] ॥
शालिधान्यं तदावश्यं प्रस्थमेकं निवेदयेत् ।
अर्द्धं विप्राय दातव्यं अर्द्धमात्मनि भोजयेत् ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
पिष्टकार्थं गोधूमैर्वा [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।

गृहमागम्य तेनैव सौभाग्येन समन्विता ।
तेनानन्तप्रसादेन गृहं गोधनसंकुलं ।
धनधान्यं श्रिया युक्तं धनधान्यसमन्वितं ॥
[illegible] भूषितं ।
[illegible] ॥
शीला च मणिकाञ्चीभिर्मुक्ताभरणभूषिता ।
दिव्याम्बरधरा साध्वी सावित्रीव यदा ॥
कदाचिदुपविष्टा सा वक्षस्थलं समागता ।
कौण्डिन्योऽपि विलोकयन् दृष्ट्वा डोरमनन्तकं ।
डोरकस्य करमूले च बद्धमेव प्रपश्यतः ॥
[illegible] ।
किमिदं डोरकं शुभ्रे बद्धं मार्गेऽस्मि विद्धि ।
यस्यैवं सम देवस्य तुष्ट्यै हि भृशं मतं ॥ ० ॥

शीलोवाच ।

अनन्तं देवदेवस्य प्रमोदे डोरकं शुभं ।
करे बद्धं विधानेन प्राप्तं मे सर्व्वं प्रभो ।
प्रसादात् तस्य देवस्य सुपुत्रैर्धनैर्युतं गृहं ।
न जानासि कदं नाथ तदेवं महदीश्वरं ॥
शीलावाक्यं ततः श्रुत्वा कौण्डिन्यः कुपितोऽभवत् ।
कोऽसावनन्तसंज्ञो वै न मयोऽपि वदाम्यहं ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
ततः सा संभ्रमात् शीला हाहा कृत्वा प्रधाविता ।
[illegible] ।
[illegible] ।
अनन्ताक्षेपदोषेण दारिद्र्यं पतितं गृहे ॥
न किञ्चिद्वर्त्तते चैव कोऽपि विप्रो युधिष्ठिर ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
अथ शीला निवर्त्ता सा दुःखिता [illegible] ।
[illegible] ।
अथ कौण्डिन्यविप्रस्य संजाता बुद्धिरुत्तमा ।
ममापि दुःखं कस्मै कथं वा मे निवर्त्तते ॥
अनन्ताक्षेपदोषेण ममापि [illegible] ।
[illegible] ।
ततो जगाम कौण्डिन्यो वनं [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

का ।) ज्योतिष्मतीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

अनलप्रिया, स्त्री, (अनलस्य अग्नेः प्रिया पत्नीत्यर्थः ।) अग्निभार्य्या । स्वाहा । इति जटाधरः ॥

अनलि, पुं, (अलति अल् + बाहुलकात् इन् नञ्समासेन नीवारधान्याद्यलङ्कृतः ।) वकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अनवधानं, क्ली, (न अवधानं मनोयोगः नञ्समासः ।) चित्तस्याविक्षेपः । अमनोयोगः । अप्रणिधानं । इति हलायुधः । तद्विशिष्टे त्रि ।

अनवधानता, स्त्री, (नास्ति अवधानं मनोयोगो यस्य सः, तस्य भावः तत्त्वम् स्त्रियां टाप् ।) मनोयोगशून्यता । चित्तस्यानन्दविषयाभावत्वं । कार्य्ये अनवहितत्वं । तत्पर्य्यायः । प्रमादः २ । इत्यमरः ॥

"धर्म्मोपार्जने यत्र नामर्षेण हविर्भवेत् ।
उच्यते हितं तत्र प्रमादोऽनवधानता" ।

इति शब्दरत्नावली ॥

अनवरत, त्रि, (न अवरत, नञ्समासः ।) अविरतः । अश्रान्तः । नित्यः । सन्ततः । यथा,—
"योऽयमिन्द्रानवरतो वासुदेवाय भारत" ।
इति विराटपर्व्व ॥

अनवरतं, क्ली, (अव + रम् + भावे क्तः, नास्ति अवरतं विरतिर्यत्र तत् ।) निरन्तरं । तत्पर्य्यायः । सततं २ अनारतं ३ अश्रान्तं ४ सन्ततं ५ अविरतं ६ अनिशं ७ नित्यं ८ अनवं ९ अजस्रं १० अनारतं ११ अन्वहं १२ । इति जटाधरः ।
तद्विशिष्टे वाच्यलिङ्गं । इत्यमरः ॥
("अनवरतधनुर्ज्यास्फालनक्रूरकर्म्मा" ।
इति शाकुन्तले ।)

अनवरार्द्ध्यं, त्रि, (अवरमद्ध, कर्म्मधारयः, तत अवः, अवरार्द्ध + यत्, ततो नञ्समासः ।) उत्तमः । प्रधानः । इत्यमरः ॥

अनवलम्ब, त्रि, (नास्ति अवलम्बः आश्रयो यस्य सः ।) अवलम्बनशून्यः । निराश्रयः । यथा,—
"न यदि यदि पतत्यनिला-
नवलम्बे किमु मानुषेऽपि ना" ।
इति नैषधं ॥

अनवसर, त्रि, (नास्ति अवसरः अवकाशो यस्य सः ।) निरवकाशः । अवसराभावे पुं । यथा,—
"अनवसरमनवसर[illegible]" ।
इति [illegible] ॥

अनवस्कर, त्रि, (अव [illegible] [illegible] अव + कृ + अप्, "[illegible]" इति [illegible] नास्ति अवस्करो मलं यस्य तत् ।) निर्मलं । शोधितं । इत्यमरः ॥

अनवस्था, स्त्री, (अव + स्था भावे अङ्, न अवस्था अवस्थानं नञ्समासः ।) अस्थैर्य्यं । अव्यवस्था । [illegible] । यथा,—
"[illegible]" । इति [illegible] । [illegible] । इति [illegible] । [illegible] ॥

("एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलक्षतिकारिणी" ।
इति काव्यप्रकाशे ।)

अनवस्थानः, पुं, (न अवस्थानमवस्थितिर्यस्य सः ।) वायुः । इति राजनिर्घण्टः । अनवस्थितिरूपे त्रि । (चपलः । अव्यवस्थितः ।)

अनवस्थितिः, स्त्री, (न अवस्थितिः अवस्थानं नञ्समासः ।) चापल्यं । चाञ्चल्यं । अस्थिरता । अधैर्य्यं । इति हेमचन्द्रः ॥

अनशनं, क्ली, (अश् भावे ल्युट्, न अशनं भोजनं, नञ्समासः ।) भोजनाभावः । उपवासः । इति हलायुधः । तद्वति त्रि । (प्रायोपवेशनं । "तदह-मनशनं कृत्वा प्राणान् प्रायोपसृजामि" । इति महाभारते ।)

अनश्वरं, त्रि, (नश् + कर्त्तरि वरच् न नश्वरं, नञ्समासः ।) सनातनं । नित्यं । ध्रुवं । शाश्वतं । इति हेमचन्द्रः ॥
("मत्वा विश्वमनश्वरं निविशते संसारकारागृहे" ।
इति वैराग्यशतके ।)

अनसूया, स्त्री, (असु कण्ड्वादित्वात् यक् + भावे अ, स्त्रियां टाप्, न असूया नञ्समासः ।) असूयाभावः । तस्या लक्षणं यथा बृहस्पतिः ।
"न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि ।
नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्त्तिता" ॥
अत्रेःभार्य्या । अत्रिमुनिपत्नी । इति मार्कण्डेये ९८ अध्यायः । कर्द्दममुनिकन्या । इति श्रीभागवतं । असूयाशून्ये त्रि ।

अनहङ्कारी, [न्] त्रि, (अहमिति गर्व्वं करोति यः, अहं + कृ + णिनि, उपपदसमासः, ततो नञ्समासः । अहमित्यहङ्कारः ।) गर्व्वरहितः ।
"मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्व्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते" ।
इति श्रीभगवद्गीता । अनहङ्कारी दर्परहितः । अकातरत्वं ।

अनाकृति, स्त्री, (न आकृतिः आकारो नञ्समासः ।) आकाराभावः । तत्पर्य्यायः । [illegible] २ । इति त्रिकाण्डशेषः । (त्रि नास्ति आकृतिः यस्य इति समासे आकाराशून्ये ।)

अनाक्षा, त्रि, अक्षिहीनः । अन्धः । न [illegible] अक्षिणी यस्य इत्यर्थे न प्रयोगः । अदर्शकः ।

अनागतं, क्ली, (न गतं आगतं [illegible] यत् ।) दुर्लभं । इति [illegible] । [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति [illegible] । तत्पर्य्यायः । [illegible] २ । इत्यमरः ।

अनागतिः, स्त्री, ([illegible], नञ्समासः ।) [illegible] । तत्पर्य्यायः । [illegible] २ । इति हेमचन्द्रः ॥

अनागुण, त्रि, (न [illegible] नञ्समासः ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति जटाधरः ॥
("[illegible]" । इति रामायणे ।)

अनाघ्रात, स्त्री, ([illegible] [illegible]-

दोषा [illegible], नञ्समासः ।) कण्टकारीवृक्षः । इति रत्नमाला । अनाघ्रातविशिष्टे त्रि ।

अनागतं, त्रि, (आङ् + गम् + कर्त्तरि क्तः, न आगतं नञ्समासः ।) भविष्यत् । इति राजनिर्घण्टः । अनायातं । अनुपस्थितं । अप्राप्तं । यथा—
("नाशक्तस्य मितं नारब्धमनागतं" ।
इति पञ्चतन्त्रे ।)
"अनागतविधिर्ज्ञेन न स्पष्टमिति स्मरत्" ।
इति भागवतटिप्पण्यां ।

अनागतार्त्तवा, स्त्री, (न आगतमप्राप्तमार्त्तवं स्त्रीपुष्परजस्कालं यस्याः सा, स्त्रियां टाप् । अनु + अत् ।) अप्राप्तरजस्का । बालिका । तत्पर्य्यायः । गौरी २ नग्निका ३ । इत्यमरः ॥

अनाचारः, पुं, (न कुत्सितः आचारः नञ्समासः । नञत्र अप्राशस्त्ये अभावार्थे तु आचाराभावः ।) कदाचारः । असदाचारः । श्रुतिस्मृतिविरुद्ध-कर्म्माचरणं । यथा,—
"सर्व्वत्रैवेमनाचारः यदि नाम्नुष्ठानसंज्ञः" ।
इति स्मृतिः । तद्विशिष्टे त्रि ।

अनातपः, पुं, (आङ् + तप् + अच्, आतपस्य रौद्रस्य अभावः नञ्समासः ।) रौद्राभावः । छाया । इति राजनिर्घण्टः । (त्रि आतपरहिते ।
"तस्याटोपं[illegible]" ।
इति नीतिशतके ।)

अनातुरः, त्रि, (न आतुरः रोगी नञ्समासः ।) अरोगी । यथा,—
"तेषामनातुरा पूर्व्वं [illegible] [illegible]" ।
इति चरकः । ("[illegible]" । इति रघुवंशे ।)

अनाथः, त्रि, (नास्ति नाथः स्वामी यस्य सः ।) प्रभुहीनः । नाथशून्यः । यथा,—
"[illegible]" ।
इति मनोरमा ।
("[illegible]" ।
इति उत्तरचरिते ।)

अनादरः, पुं, (आ + दृ + भावे अप्, न आदरः नञ्समासः ।) तिरस्कारः । तत्पर्य्यायः । [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ । [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ । इति [illegible] । ("[illegible]" । इति [illegible] ।)

अनादि, त्रि, (नास्ति आदिः कारणं यस्य सः ।) आदिरहितः । [illegible] । [illegible] ।
यथा,—
"[illegible]"
इति [illegible] ।

अनादृत [illegible]

[illegible]

इति शाब्दिकदर्पणं । "तिथं निथिगं सुभगो निद-सम्भिषतं धौतमम्" । इति ज्योतिषं ।

अनियमः, पुं, (न नियमः, नञ्समासः ।) नियमाभावः । अनियमः । अविवेकः । यथा,— "गुरुवद्गुरुपुत्रस्य वर्त्तितव्यमनियमो मतः" । इति छन्दोमञ्जरी । तद्विशिष्टे त्रि ।

अनिराकृत, त्रि, (निर्+आ+कृ कर्म्मणि क्तः, ततो नञ्समासः ।) अनिवारितः । यथा,— "अनिराकृततापसम्पदं फलहीनां सुमनोभिरुज्झिताम्" । इति माघः ।

अनिरुद्धं, क्ली, (नि+रुध्+भावे क्तः, नास्ति निरुद्धं यस्मात् तत् ।) अन्तरं । यथाविरुद्धमन्तरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अनिरुद्धः, पुं, (न निरुध्यतेऽसौ नि+रुध्+कर्म्मणि क्तः, ततो नञ्समासः ।) कामदेवपुत्रः । तत्पर्य्यायः । उषापतिः २ ब्रह्मसूः ३ विश्वकेतुः ४ । इत्यमरः । स तु भगवतश्चतुर्व्यूहान्तर्गतो विष्णुः । तस्मात् वासुदेवो यथा,— "तमसो ब्रह्मसम्भूतं तमोमूलामृतात्मकं । तद्विश्वभावसंज्ञान्तं पौरुषीं तनुमाश्रितं । सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत् प्रधानं प्रचक्षते । तदव्यक्तमिति ज्ञेयं त्रिगुणं नृपसत्तम । विद्यासहायवान् देवो विष्वक्सेनो हरिः प्रभुः । अप्स्वेव शयनं चक्रे निद्रायोगमुपागतः । जगतश्चिन्तयन् सृष्टिं महदात्मगुणास्पदः" । इति महाभारते मोक्षधर्म्मः ।

अनिरुद्ध, त्रि, (नि+रुध्+कर्म्मणि क्तः, ततो नञ्समासः ।) रोधशून्यः । अप्रतिबद्धः । यथा । इति त्रिषु ।

अनिरुद्धपथं, क्ली, (अनिरुद्धः प्रतिबन्धरहितः पन्था यत्र ।) आकाशं । इति शब्दचन्द्रिका । अन्तरीक्षम् ।

अनिरुद्धभाविनी, स्त्री, (अनिरुद्धस्य कामपुत्रस्य भाविनी पत्नी, षष्ठीतत् ।) उषा । सा च बाणदुहिता । बाणासुरकन्या । इति शब्दरत्नावली ।

अनिर्ण्णयः, पुं, (निर्+नी+भावे अच्, ततो नञ्समासः ।) अनिश्चयः । अनिर्द्धारः । निर्पूर्व्वकणीञ्धातोरपि नञ्समासः ।

अनिर्दिष्ट, त्रि, (निर्+दिश्+कर्म्मणि क्तः, ततो नञ्समासः ।) अनुक्तः । अनिर्दिष्टः । यथा । "अनिर्दिष्टाद्भक्तानीत्यनुविधेय मूर्द्धस्थ....." । इति ....

अनिर्मल, त्रि, (न निर्मलः मलिनतायुक्त नञ्समासः ।) मलिनः । मलिनम् । अमलिनता । निर्मलाभावे क्ली ।

अनिर्म्मोक्ता, स्त्री, (निर्+मुच्+तृच् ...)

अनिर्व्वचनीय, त्रि, (निर्+वच्+कर्म्मणि अनीयर्, ततो नञ्समासः ।) निर्व्वचनायोग्यः । ....

अनिः । चाक्षुषः । यथा, "तदेतद्ब्रह्मानिर्व्वचनीयं सदसद्भ्यामनिर्व्वाच्यं यत्तदपरोक्षं नित्यं विशुद्धस्वभावं भावविशेषं सत्त्वविरोधि यत् किञ्चिदिति वदन्ति" । इत्यद्वैतवादिनां वेदान्तिनां मतः ।

अनिर्व्वाणः, पुं, (निर्+वा+भावे क्त, ततो नञ्समासः ।) निर्व्वाणाभावः । अनिर्व्वृतिः । अपद्रुतिः । यथा । मुक्तार्थवाचके तद्वदीर्घे इति वाचिकादौ मुक्तार्थत्वात्मनावादपि मनोऽनर्थे । तद्वचनाद्यत्र मुक्तार्थतारतम्यमेव प्रतिविम्बिता न्त्र । इति कादम्बरीटीकायां महेश्वरः ।

अनिर्व्विण्ण, त्रि, (निर्+विद्+क्तः, ततो नञ्समासः ।) निर्व्वेदशून्यः । यत्र निर्व्विण्णमानस इत्यत्र निर्व्विण्णं विरक्तं इति देवीमाहात्म्यटीका तद्भिन्नः अविरक्तः खिन्नयात्मा इति यावत् । निर्व्विण्णोऽनिममेव इत्यत्र निर्व्विण्णो दुःखित इति देवीमाहात्म्यटीका तद्भिन्नः अदुःखितः । अक्लीबो तु अनिर्दुःखिता ।

अनिर्व्वृतिः, स्त्री, (नि निर्वृतिः, साच्छन्दं, नञ्समासः ।) निर्व्वृत्यभावः । दरिद्रता । यथा । "अनिर्व्वृतिर्निवासाय मम प्रद्युम्नाहर्ता यत्" । इत्युद्भटः ।

अनिलः, पुं, (अनिति जीवत्यनेन अन्+इलच् ।) वायुः । इत्यमरः । वसुविशेषः । इति मेदिनी । (शरीरस्थवायुविकारः । वातरोगः । वातिकदोषं ।)

अनिलघ्नक, पुं, (अनिलं वातरोगं हन्ति इति, अनिल+हन्+टक्+स्वार्थे कन् ।) विभीतकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

अनिलसख, पुं, (अनिलस्य सखा इति तत्पुरुषः सखिभ्योऽच् इति समासान्त टच् ।) अग्निः । इति हेमचन्द्रः ।

अनिलात्मजः, पुं, (अनिलस्य आत्मजः ।) हनूमान् । भीमः । इति शब्दरत्नावली ।

अनिलामयः, पुं, (अनिलः वात एव आमयः रोगः, कर्म्मधारयसमासः ।) वातरोगः । इति राजनिर्घण्टः ।

अनिर्व्वाणित, त्रि, (न निर्व्वाणित इति नञ्समासः, निर्+वाणि+क्त ।) अपरिशोधितः । अनिर्वेचितः । यथा,— "अनिर्व्वाणितकार्यस्य वाग्बाणं मा निरमितः" । इति माघः ।

अनिशं, क्ली, (निशा रात्रिः, तद्वत्वात् अवसानादिरहितम्, नास्ति निशा यस्मिन् तत्, क्रियाविशेषणत्वे अस्य क्लीवत्वं, तद्विशेषणत्वे तु त्रिलिङ्गत्वं ।) अनवरतं । अजस्रं । इत्यमरः । ("अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो रुजमावहन्नभिमतो मे" । इति माघे ।)

अनिश्चित, त्रि, (निर्+चि+कर्म्मणि क्तः, न निश्चित इति नञ्समासः ।) निश्चयरहितः । अनिर्द्धारितः । अनिर्णीतः । यथा, "अनिश्चितकार्यस्य स्वकार्यं दुर्निश्चितं" । इति भोजप्रबन्धः ।

अनिष्ट, त्रि, (इष्+कर्म्मणि क्तः, न इष्ट इति नञ्...

समासः ।) अनभिलषितः । अवाञ्छितः । यथा, "इष्टसाधनतादृष्टानि अनिष्टसाधनता इष्टो भवेत्" । इति शाब्दिकदर्पणं ।

अनिहा, स्त्री, (ईह्+अ+टाप्, नञ्समासः ।) अनभिलाषः । इति शब्दचन्द्रिका ।

अनिह्नुत, त्रि, (नि+ह्नु+कर्म्मणि क्त, निह्नुत इति नञ्समासः ।) अकपटः । अपह्नवः । अनभिलषितः । अगूढः । निह्नुतशब्दात् नञ् समासः ।

अनिष्ठुर, त्रि, (शाब्दिकमते तु नि+स्था+कर्म्मणि क्तः, निष्ठुरोऽभवत् इति अर्थे, ततो नञ्समासः ।) निष्ठुरताहीनः । अकठोरः । कोमलः । निर्पूर्व्वकष्ठाधातोः कर्म्मणि क्त नञ्समासः ।

अनीकं, पुं, (शब्दशब्दः नञ्समास, नञ् आयुधे । "तत्रानुपूर्व्वं संयम्य तदर्थं तत्रवता । अपातयत्तं विरोधस्य वनौकसः मद्वनानीकिना" । इति भाविप्रकाशे ।) युद्धविशेषः । नाश्याः । नाशयः इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । इन्द्रगुप्ता २ इन्द्रवारुणिका ३ इत्यमरः । इति रत्नमाला ।

अनीकः, पुं, क्ली, (नास्ति नीः यस्मात् यत्र प्राणानां नयनात् अन्, यद्वा अनिति जीवत्यनेन ।) युद्धं । सैन्यं । इति मेदिनी ।

अनीकस्थः, पुं, (अनीके युद्धे तिष्ठति, अनीक+स्था+कर्त्तरि कः, उपपदसमासः ।) रक्षकः । संग्रामसहः । चिह्नितशालिविशेषः । राजरक्षकः । चिह्नं । वीरमर्द्दलः । इति मेदिनी । पटहश्च इति माघः ।

अनीकिनी, स्त्री, (अनीकं सैन्यं तदस्त्यस्याः इति, अनीक+इनि+ङीप् ।) सेनासंज्ञा । सैन्यविशेषः । तद्यथा । २१८७ गजाः । २१८७ रथाः । ६५६१ अश्वाः । १०९३५ पदातयः । अक्षौहिण्याः दशमभागः तत्त्वाधिकरणमानं स्यात् । सेना तु अत्र २१८७० अनीकिनीत्यर्थमिदं । इत्यमरभरतौ ।

अनीश्वरः, [र] पुं, (नास्ति ईश्वरः यस्य .... नञ्समास, ... अनीश+ इति ....)

अनीति, स्त्री, (न नीतिः, नञ्समासः ।) दुर्नीतिः । अन्यायः । अत्याचारः । यथा,— "नियतो ....." । इति कथासरित्सागरः ।

अनेकपः, पुं, (...... ।) हस्ती । इति ..... । .... त्रि । यथा,— "...." । इति हलायुधः ।

अनु, अ, उपसर्गविशेषः । पश्चात् । सदृशः । अनुपूर्व्वं । अनुगं । तीव्रता । इत्यमरः । ....

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अनुजीवी, [न्] त्रि, (अनुजीवति, अनु + जीव् + णिनि ।) दासः । तत्पर्य्यायः । सेवकः २ अर्थी ३ । इत्यमरः ॥ अनुचरः । इति जटाधरः ॥ ("अनुजीविना पराधिकारचर्चा न कर्त्तव्या" । इति हितोपदेशः ।)

अनुज्ञा, स्त्री, (अनु + ज्ञा + भावे अङ् ।) आज्ञा अनुमतिः । यथा, "नान्योऽपि शास्त्रदोषेण गुरु- रिच्छयोरनुज्ञया कल्पयेत् अनुज्ञया तु वर्त्तेत्" । इति तिथ्यादितत्त्वं ॥

अनुतरं, क्ली, (अनुतीर्य्यते नदी उत्तीर्य्यते अनेन, अनु + तॄ + अप् ।) आतरः । तरपण्यं । इत्यमर- टीकायां रायमुकुटः ॥ पारानी कड़ी । इति भाषा ।

अनुतर्षः, पुं, (अनु + तृष् + भावे घञ् ।) तृष्णा । अभिलाषः । सुरापानपात्रं । इति मेदिनी ॥

अनुतर्षणं, क्ली, (अनु + तृष् + करणे ल्युट् ।) चषकः । सुरापानपात्रं । इत्यमरः ॥

अनुतापः, पुं, (अनु + तप् + भावे घञ् ।) पश्चा- त्तापः । इत्यमरः ॥ पस्ताव इति भाषा ।

("विरतस्मिन् कुकर्मणोऽपि स्थितस्य च आत्मनः । [illegible] अनुतापः स्यात् [illegible]" । इति [illegible] ।)

("ख्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च । पापकृन्मुच्यते पापात् तथा दानेन चापदि" । इति मनुः ।)

अनुत्तमः, त्रि, (नास्ति उत्तमः उत्कृष्टो यस्मात् सः ।) श्रेष्ठः । प्रधानः । इत्यमरः ॥

("श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म्ममनुतिष्ठन् हि मानवः । इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम्" । इति मनुः ।) अनुत्तमादि तु अधमः ।

अनुत्तरं, त्रि, (नास्ति उत्तरं प्रधानं यस्मात्, न उत्तरं इति नञ्समासो वा ।) श्रेष्ठं । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रेष्ठं । प्रतिवक्तव्यरहितं । प्रत्युत्तर- हीनं । इति मेदिनी ॥ स्थिरं । इति धरणी ॥ अधः । दक्षिणदिक् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥ तदनुत्तराभावे क्ली । यथा, "अवस्तथा च मम अनुत्तरात्" । इति मेघः ॥

अनुत्कटः, त्रि, (नास्ति उत्कटं उग्रं यस्मात्, न उत्कट इति वा ।) अनुग्रः । पक्षान्तरे तु अनुग्रः ॥

अनुदात्तः, पुं, (उद् + आ + दा + क्त, न उदात्तः इति नञ्समासः ।) स्वरभेदः नीचस्वरः । यथा, "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरा त्रयः" । इति छन्दोमञ्जरी ।

("उच्चैरुदात्तः, नीचैरनुदात्तः, समाहारः स्वरितः" । इति पाणिनिः ।)

अनुदारः, त्रि, (न उदारः इति नञ्समासः नास्ति उदारो यस्मात् इति वा ।) अनिष्टवाचकः । कृपणः । अनिपुणः । असत् । अनुद्धत- दारः । यथा, "दाक्षिण्यमयीदृग् इव न अनु- दारोऽनुदारः" । इति शब्दरत्नम् ॥

अनुदिनं, अव्य, (दिने दिने इति वीप्सायामव्ययी- भावः ।) प्रतिदिनं । इत्यर्थः । यथा,—

"मामावत तनु [illegible] कामी भवेदनुदिनं वद कोऽत्र हेतुः" । इति श्रीचैतन्यदेवः ।

अनुद्रुतं, क्ली, (अनु + द्रु + क्त ।) तालविशेषः । स तु द्रुतार्द्धमात्रा अर्द्धमात्रो वा । यथा,— "अर्द्धमात्रं द्रुतं प्रोक्तं द्रुतार्द्धं चाप्यनुद्रुतं" । इति सङ्गीतदर्पणः । अनुधाविते त्रि । यथा,— "अनुद्रुतः संयति येन वेगवान् बलस्य सूनुः प्रथमं प्रतीक्षते" । इति माघः ॥

अनुधावनं, क्ली, (अनु + धाव् + भावे ल्युट् ।) पश्चा- द्धावनं । अनुगमनं । यथा,— "तस्मिन् मृगयाव्यासक्ते मुकुन्देऽपि निशामुखे । न तस्मान्ना पौरं यथा तथानुधावनं" । इत्युद्भटः ॥

अनुनयः, पुं, (अनु + नी + भावे अच् ।) विनयः । ("अयं तु सन्धोऽनुनयोऽभ्यर्थ्य विषादभावामयदमिनीनाम्" । इति रघुवंशे ।) तत्पर्य्यायः । प्रणिपातः २ प्र- णतिः ३ । इति हेमचन्द्रः । (अनुकारः । कोपो- पशमः । "अयं राघवः कुशो नयतानुनयं तदा" । इति रामायणं ।)

अनुपदं, क्ली, (अनु पश्चात् पदे गच्छति, अनु + पद् + यथायथ् ।) अनुगः । पश्चाद्गामी । इत्य- मरः ॥ (वा, पदस्य पश्चात् इति अव्ययीभावे अव्ययं । अनन्तरं । पदपश्चिमदेशावधारणं । "अमोघाः प्रतिसंहर्त्तुमन्यधर्म्मानुपदमाहितः । अर्हितास्मानुपदं समन्वितम् दर्शयामास रघुशिरा" । इति रघुवंशे ।)

अनुपदी, [न्] त्रि (अनुपदमन्वेष्टा अनुपद + इन् ।) अन्वेष्टा । अन्वेषणकर्त्ता । इति जटाधरः ॥

अनुपदीना, स्त्री, (अनुपद + अनुपदं बद्धा उपानत् सा तस्य ईन. (ख) टाप् ।) पदपरिमितोपानत् । इत्यमरः । बुट् इत्याङ्गरेजी ।

अनुपम, त्रि, (नास्ति उपमा सादृश्यं यस्य सः ।) उपमारहितः । उत्तमः । इति मेदिनी ॥ (असौ, तु- ल्य । सादृश्यरहित । "हन्त प्रमाणं हन्तिश्च सर्वेऽनुपमं मम" । इति रामायणे ।)

अनुपमा, स्त्री, (नास्ति उपमा सादृश्यं यस्याः सा ।) कुमुदनामदिग्हस्तिनी । इत्यमरः । सुप्रतीक- नामदिग्गजस्त्री । "अनेन कुमुदा सुप्रतीकिमा- र्थी तिष्ठन्ति" । इति मेदिनी ॥

अनुपानं, पुं, (अनु + पा + भावे ल्युट्, अनुपान- शौषधसेवन दशा । ...) ... [illegible] ... यथा,— "[illegible] [illegible] [illegible]

चूर्णं लिहं वटीमथ प्रमादि" । इति लिङ्गाचार्यकृतौ ग्रन्थः ॥

अनुपातकं, क्ली, (पातकमनु लघु पातयति, अनु + पत् + णिच् + ण्वुल् ।) पातकं ब्रह्महत्यादि तत्तुल्य पातकमात्रः । वेदनिन्दादिपञ्चपातकविशेषः । तानि च विष्णुना दर्शितानि, यथा,—"ब्रह्मवध- सदृशवधवैरस्य च मुख्यकाल्याकाराभेदास्मा विज्ञेयाभाववृत्तिलाता [illegible] [illegible] च पापानि अनुपातकमाहिर्मिति" ।) महापातक- सदृशपापविशेषः ।

तत् पञ्चविंशप्रकारं, यथा,—

अनृतवचनं मिथ्यावचनं	१
तत् द्विविधं । [illegible] ।	
अनुपायविषयाणि च ।	
राजगामि पैशुन्यं	१
गुरुर्मिथ्याभियोजनं	१
एतानि ब्रह्महत्यासमानि ।	३
वेदत्यागः । स तु अधीतवेदविस्मरणं ।	१
वेदनिन्दा	१
कौटसाक्ष्यं	१
तद्द्विविधं । ज्ञानतोऽनृतं । मिथ्यावचनम्	
सुहृद्वधः	१
स तु [illegible]	
ज्ञानपूर्व्वकाभ्यासेन गर्हितान्नाद्यभक्षणं	
[illegible]	१
ज्ञानपूर्व्वकाभ्यासेन अर्हितादपि भक्षणं	
[illegible]	१
तत् षड्विधं सुरापानसमं ।	६
निक्षेपहरणं	१
नरहरणं	१
अश्वहरणं	१
रजतहरणं	१
भूमिहरणं	१
हीरकहरणं	१
मणिहरणं	१
एतानि सप्त स्वर्णस्तेयसमानि ।	७
[illegible]	१
कुमारीगमनं	१
[illegible]	१
[illegible]	१
[illegible]	१
[illegible]	१
एतानि षट् [illegible] ।	६
[illegible]	१
[illegible]	१
[illegible]	१
[illegible]	१
[illegible]	१

[illegible]

अनुरञ्जनं, क्ली, (अनु + रन्ज + भावे ल्युट् ।) अनुरागः । प्रसादनं । यथा,—स्थितेनामनु-रञ्जनेन जनदृष्टाम्बुजमिन्दीवरेति मदरेखः ॥ (प्रीतिकरणं । आह्लादनं । आराधनं । "सुख-प्रजानामनुरञ्जने स्थानकालात् यशो यत् परमं धर्म च" । इति उत्तरचरिते ।)

अनुरक्तः, त्रि, (अनु + रन्ज् + कर्त्तरि क्तः ।) अनु-रागविशिष्टः । प्रीतः । अनुरागः । अनुपूर्वरञ्ज-धातोः कर्त्तरि क्तः ॥
("धर्म्मानुरक्तमवदत् प्राणं सुरतभाषितम्" ।
इति भारते ।) ॥

अनुरक्तिः, स्त्री, (अनु + रन्ज् + भावे क्तिन् ।) अनु-रागः । इति हेमचन्द्रः ॥

अनुरागः, पुं, (अनु + रन्ज + भावे घञ् ।) प्रीतिः । आसक्तिः । तत्पर्य्यायः । रक्तिः २ रागः ३ अनु-रक्तिः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
("अद्धालिकेन प्रवदति मय्यनुरागं कवीनेव" ।
इति शाकुन्तले ।)

अनुरागी, [न्] त्रि, (अनु + रन्ज + कर्त्तरि घिनुण् कुत्वं निपातनात् नलोपश्च ।) अनुरागविशिष्टः । अनुरक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

अनुराधा, स्त्री, (राधां विशाखामनुगता, अनुगति-प्राप्तवतीति सूत्रेण समासः ।) सप्तदशनक्षत्रं । तस्या रूपं । सर्पाकारसप्ततारात्मकं । इति कालि-दासः । "बलिनिभतारायनुराधाख्यं" । इति दीपिकाटीका । अस्या अधिदेवता मित्रः । तत्र जातफलं । यथा,—

"शश्वत्तिकामिनी सदोद्यमः स्या-
न्नीता रिपूणाञ्च कलाप्रवीणः ।
स्यात्तद्भवे यस्य विशाखाराधा
सम्पन्नभावी विदिवी भवेत्तु ॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अनुरूपः, त्रि, (रूपमनुगतः प्रादिसमासः ।) तुल्यः । सदृशः । यथा,—
"देवानामनुरूपा हि वाञ्छेते मदीनके" ।
इति रामायणं । (युक्तरूपः । योग्यः ।
"तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः" ।
इति रघुवंशे ।) ॥

अनुरोधः, पुं, (अनु + रुध् + घञ् ।) आराधना-द्वारीकरणं । उपरोधः । ("मदनुरोधात् अनोदकर्मापि सर्वं मानवौ निगृह्य तुरङ्ग-मस्य [illegible]" । इति उत्तरचरिते ।) तत्पर्य्यायः । अनुवर्त्तनं २ । इत्यमरः ॥

अनुलापः, पुं, (अनु वारं वारं लपनं, अनु + लप् + भावे घञ् ।) मुहुः मुहुः वदनं । पुनरुक्तिः । इत्यमरः ॥

अनुलेपनं, क्ली, (अनु + लिप् + भावे ल्युट् ।) शरीरे चन्दनादिलेपनं । तत्पर्य्यायः । चर्च्चा २ । [illegible] इति शब्दरत्नावली ॥ ("[illegible]" । इति [illegible] ।)

अनुलोमः, पुं, (अनुगतं लोम केशसंस्थानं यत्र, प्रादि-त्वेति अच् ।) यथाक्रमं । अविलोमः । यथा,—
"वर्णमाला समाम्नाता अनुलोमविलोमिका" ।
इति तन्त्रसारे मातृकावर्णं । (क्रमानुगतः । अनु-कूलः ।
"अनपायमनुलोमार्द्दान् प्रवायः क्षणिको मितः" ।
इति शिशुपालवधे ।)

अनुलोमजः, त्रि, (अनुलोमेन यथाक्रमेण जातः, अनुलोम + जन + डः, उपपदसमासः ।) अनु-लोमजातः । अप्रतिलोमजः । यथा । ब्राह्मणात् क्षत्रियायाम् जातः । क्षत्रियात् वैश्यायां जातः । इत्यादि उत्तमादधमायां जातः । यथा,—
"अयोगवाद्योऽयैव ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
अन्योऽन्यव्यतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः" ॥
इति मनुः ॥

अनुस्वारः, पुं, (अनुसृतो स्वरः, स्वरादिविशेषाय ।) वर्णः । इति हेमचन्द्रः । संस्कृतादिभाषास्वरान्तर्गत-वर्णविशेषः । अस्मिन् वर्णे धान्तराभे मन्त्रायन्तं । प्रत्याख्यात् पदमिकीर्त्ते यः पूर्वमिच्छति तेन स्वरादिकमेव वर्ण-परि-इदा-अनु-उरा पूर्वस्वर-संज्ञका गणना भवति । इति मन्त्रभागवतं ॥

अनुवर्त्तनं, क्ली, (अनु + वृत् + भावे ल्युट् ।) अनु-रोधः । इत्यमरः । व्याकरणमते पूर्वसूत्र-स्थितपदादेरनुवृत्तिः । (यथाक्रमणं । अनुसरणं । "इदानीं तदनुवर्त्तनं उचितम्" । इति हि-तोपदेशः ।)

अनुवाकः, पुं, (अनूच्यते अनु + वच् + घञ्, कुत्वं ।) ऋग्यजुः सामसमूहः । इत्यमरः । वेदविशेषः । इति श्रुतिः । ("मेनुं वेदस्य सत् अवद् साम-नामानुवाकान्" । इति महावीरचरिते ।)

अनुवादः, पुं, (अनु + वद् + घञ् ।) पुनरुक्तार्थवाक्यं, इति शब्दरत्नावली । पुनरुक्तिः । ज्ञातस्य कथनं । यथा,—
"विधिर्विधायकः प्रोक्तोऽनुवादोऽर्थवादिते ।
भूतार्थवादस्तद्वावर्थवादस्त्रिधा मतः" ॥
इति मुग्धबोधटीका । बलात्कथनमात्रं । यथा,—

"विवादुवादं न च समाधौर्न्नं
सम्बद्धमत्यानुवादद् दृमान्" ।

इति कीचकवधं ॥

अनुवासनं, क्ली, (अनु + वास + णोरभे भावे ल्युट् ।) धूपनं । धूमनं । इति हेमचन्द्रः । स्नेहवस्तिः । यथा,—
"धूपानुवासनं स्नेहवस्तिश्चानुवासनं" ।
इति मेदिनी ।
"दिवा वस्ति [illegible] विरूपनानुवासनं ।
[illegible]" ॥
इति वैद्यकं ।

अनुवृत्तिः स्त्री, (अनु + वृत् + क्तिन् । अनुवर्त्तनं । अनुरोधः । इति हेमचन्द्रः । व्याकरणमते,—
"पूर्वसूत्रस्थपदस्य [illegible]" । [illegible] । [illegible] यथा,—
"[illegible] ।
[illegible]" ।

त्रिंशत्कोटिर्यथा । पादलोपोऽस्मि इत्यस्मात् राम इति पदस्य अत्यनिवृत्तेर्वृत्तिरिति ॥ मधुवृत्तिरिति । हा भिद् वे इत्यस्मात् क्त इति पदस्य क्लिमनीमन्यधोवृत्तिः ॥ मण्डूकोती यथा । वे त्रि नौ त्रि इत्यस्मात् वेतिति पदस्य वहिभ्यन्तेऽनुवृत्तिरिति ॥ इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ (अनुसरणं । अनु-गमनं । अनुमोदनं । अनुगमनं ।

"समयबन्धादरतिं विविक्ततं
तदनुवृत्तिं न च कर्त्तुमुत्सहे" ।

इति कुमारसम्भवे । अनुकरणं । "ताभ्यां तमर्थ-मस्तु ज्ञानाद्युत्तये रोचनुवृत्तिरिति यदा" । इति शा-कुन्तले ।

"बालानुवृत्तिरनुभूयमपि मनुविहितं कृते", इति उत्तरचरिते ।)

अनुव्रजनं, क्ली, (अनु + व्रज + भावे ल्युट् ।) अनु-गमनं । शिष्टाचाराय निर्गतो गमनकाले किय-द्दूरपर्यन्तमनुगमनमतिथ्याचारः । पश्चात् गमनं इति भाषा । यथा,—
"आदासमनमनो दद्यात् प्रणयं समनुव्रजेत्" ।
इति तन्त्रसारे नित्यकर्मविधिः ।

अनुशयः, पुं, (अनु + शी + भावे अच्, यद्वं दुःख-मनुशेते प्रादिसमासः, पश्चादनुशेते पुं ।) दीर्घ-द्वेषः । पूर्ववैरम् । अनुबन्धः । इत्यमरः । ("अनु-शयपरिप्लुतो" । "अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं सम्प्रति विबुद्धम्", इति शाकुन्तले ।) द्वेषः । अनुतापः । इति मेदिनी ॥ (क्रोधः । अधा-मादिविषयकम् निर्धारितम् । यथा,—
"पश्चिमादानुशयो विवादः व्यवहारतो" ।
इति मनुः ।)

अनुशयाना, स्त्री, (अनु + शी + शानच्, अनुशय-वर्त्तिनि त्रि ।) परकीयानायिकाभेदः । तस्या लक्षणं । संकेतस्थलविनाशानुशयवती । सा त्रिधा । वर्त्तमानसङ्केतस्थानविघटनेन १ भावि-सङ्केतस्थानाभावशङ्कया २ स्वानधिष्ठितसङ्केतस्थाने नायकगमनानुमानेन ३ । इति रसमञ्जरी ॥

अनुशयी, स्त्री, (अनुशये अनुशयेऽस्याः, अनु + शी + अच्, गौरादित्वात् ङीष् ।) पादरोगस्य-पाकरोगविशेषः । तस्य लक्षणं ।
यथा,—
"गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णोपरिपाकिनीं ।
पादस्यानुशयीं तां तु विद्यादन्तःप्रपाकिनीम्" ।
इति माधवकरः । अन्यच्च यथा,—
"पादे चानुशयी देहे विशरा वैसर्पिकी" ।
इति भावप्रकाशः ।

अनुशयी, [न्] त्रि, (अनु + शी + इनि ।) पश्चा-त्तापविशिष्टः । दैन्यं । यथा । "ततः प्रभृति अनुशयानस्य यात्रा सुगमं कथं" । इति हितोपदेशः । (अनुरक्तः । अनुगतः । अनु-तापयुक्तः । अनुद्वेषवान् ।)

अनुशरः, पुं, (अनुशरणं हिनस्ति, अनु + शॄ + अच्, ।) राक्षसः । इति शब्दमाला ।

अनुलेपनं, क्ली, (अनुलिप्यते अनेन, अनु + लिप् + करण ल्युट्, [illegible]

[illegible]

धर्म्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥
अस्मिन् महामोहमये कटाहे
सूर्य्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन ।
मासर्त्तुदर्व्वीपरिघट्टनेन
भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता" ॥
इति मुद्रितमहाभारते वनपर्व्वणि ३१२ अध्यायः ॥ अपि च ।
"देवानामन्नदो भक्त्या संभवति मानवः" ।
इत्यादि युद्धतत्त्वं ।

अनृतं, क्ली, (न ऋतं नञ्समासः ।) कृषिः । मिथ्या । इत्यमरः ॥ विवाहादिपञ्चकेष्वनृतं न दोषजनकं । यथा,—
"विवाहकाले रतिसंप्रयोगे
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे ।
विप्रस्य चार्थे ह्यनृतं वदेत
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि" ॥
इति महाभारते कर्णपर्व्वणि अर्जुनं प्रति श्रीकृष्ण-वचनं ॥

अनेकं, त्रि, (एकस्मात् अन्यत् नञ्समासः ।) एक-भिन्नसंख्यान्वितं तद्विशिष्टञ्च । बहु । यथा,—
"अनेकराजन्यरथाश्वसङ्कुलं" ।
इति भारविः ॥

अनेकजः, पुं, (अनेकं जायते, अनेक+जन्+डः, उपपदसमासः ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बहुजाते त्रि ॥

अनेकधा, अ, (अनेक+प्रकारार्थे धा ।) अनेक-प्रकारं । बहुधा । यथा,—
"घटीयन्त्रोपमं चैवं भूतमिन्द्रियमानवे ।
याति भूतमहद्द्वारा चैव योनिमनेकधा" ॥
इति चौरपञ्चाशत् ॥ अनेकप्रकारार्थेऽपि अव्ययटीका ॥

अनेकपः, पुं, (अनेकाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिबति, अनेक+पा+कः, उपपदसमासः ।) हस्ती इत्यमरः ॥

अनेकार्थगुणः, पुं, (अनेकानि बहूनि, द्वितीया-त्रिपादीन इत्यादिना समासः, तद्युक्ता गुणः कर्म्मधारयः ।) बहुविधगुणः । सप्तधा । संयोगः १ विभागः २ द्वित्वप्रभृतिः ३ पृथक्त्वादयश्च ४ । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥
("संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा ।
द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणाः" ।
इति भाषापरिच्छेदे ।)

अनेडमूकः, त्रि, (नास्ति एडा वधिरा मूकश्च वाक्-शक्तिहीनश्च द्वन्द्वात् सः ।) मूकः । जडः । वधिरमूकवचनः । इति मेदिनी ॥ धाता चौरः इति भाषा ॥

अनेहाः, [स्] पुं, (न हन्यते, न+हन्+असुन् प्रत्ययादिरूपम् हन् धातोः एहादेशः, नञ् लोपे च अकारादेशः ।) कालः । समयः । इत्यमरः ॥
("स्नुहुत्करालिकेवलामेङ्कवीसिका" ।
इति शब्दरत्नावली ।)

अनैक्यं, क्ली, (न एकं भावे ष्यञ् ।) ऐक्याभावः । अने-कत्वं । एकस्य भावः ऐक्यं नञ्समासः ॥

अनो, अ, (न नौ ङौ) निषेधार्थः । अभावः । इत्य-मरटीकायां नीलकण्ठः ॥

अनोकहः, पुं, (अनसः शकटस्य अकं गमनं जही-तत्, हन् वा अनोक+हन्+डः ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥
("सालतुपारैर्गिरिनिर्झराणा-
मनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी" ।
इति रघुवंशे ।)

अन्त उ अतिप्रबन्धयोः । इति मुग्धबोधे वोपदेवः ।

अन्त उ पूजने । गमने । स्थितौ । इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ उ अन्तित्वा अन्त्वा । स्थितौस्थिर-धातुरूपः । इति दुर्गादासः ॥

अन्त क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अन्तिरिह विशेषणं । क अन्तयति बुद्धिं सुधीः । विस्मृती-भवति । इति दुर्गादासः ॥

अन्त उ ष णि बन्धे । गतौ । स्थितौ । इति कवि-कल्पद्रुमः ॥ उ अन्तित्वा अन्त्वा । ष अन्तिः । णि अन्तयति । अन्ति शटीकायां ।
"शरीरमात्मा भवतीदमीयं
अर्थान्न चान्यन्निरवद्यमीप्सितं" ।
इति माघः ॥ अन्ति मार्गं तेनैव गतः । इति दुर्गादासः ॥

अन्तं, क्ली, (अम्+तन् ।) स्वरूपं । समासः । इति मेदिनी त्रिकाण्डशेषश्च ।

अन्तं, क्ली, पुं, (अम्+तन् ।) ईषत् । इति मेदिनी । नाशसंज्ञा । अवसानं १ चरमं २ अन्त्यं ३ पाश्चात्यं ४ पश्चिमं ५ । इत्यमरः ॥

अन्तः, पुं, (अम्+तन् ।) नाशः । इत्यमरः ॥ अवसानः । प्रान्तः । सीमा । निश्चयः । अवयवः । इति हेमचन्द्रः ॥

अन्तः, त्रि, (अम्+तन् ।) अन्तिकः । निकटः । इति मेदिनी । अतिमनोहरः । इति त्रिकाः ॥

अन्तःकरणं, क्ली, (अन्तर्मध्यवर्ति करणं ज्ञानसाधनं, कर्म्मधारयः, कृ+करणे ल्युट् ।) अन्तरिन्द्रियं । चित्तमिन्द्रियं । तत्पर्य्यायः । मनः १ चित्तं २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य वाक्यैर्वेदान्तमतमुक्तं, यथा,—
"मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरं ।
संशयो निश्चयो गर्व्वः स्मरणं विषया अमी" ॥
इति वेदान्तः ॥ (अन्तःकरणविशेषत,—"अविशेषु ते अन्तःकरणमेवं स्यात्" इति । तैः वचनप्रमाणैरविकलैः अन्तःकरणं अवतीर्णम् ।)
"अनुकूलोऽन्तःकरणं संवेदनाय-
सामन्तकस्य वाचैरीर्णैः" ।
इति रघुवंशे ।)

अन्तःकुटिलः, पुं, (अन्तरभ्यन्तरे कुटिलः वक्रः ।) शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलान्तःकरणे त्रि ॥

अन्तःपुरं, क्ली, (अन्तर्मध्यवर्त्ति पुरं गृहं, कर्म्म-धारयः ।) राज्ञां स्त्रीगृहं । तत्पर्य्यायः । अव-रोधनं १ शुद्धान्तः २ अवरोधः ३ । इत्यमरः ॥ अस्य रक्षकाः राज्ञां स्त्रीमध्ये रक्षका अवरोधनवर्णं ।

यथा । "शुद्धान्तःपुरचारिणिलाञ्छनशुचि" । इति नैषधम् । इति भरतः ॥ "रात्रिपरिष्वेव रथानि धाम्बुधिनामभाङ्कुरेभ्यो ददौ" । इत्यभिधान प्रकरणम् ॥

अन्तःपुराध्यक्षः, पुं, (अन्तःपुरस्य अध्यक्षः रक्षकः, षष्ठीतत्पुरुषः ।) राज्ञामन्तःपुररक्षकः । तत्-लक्षणं यथा,—
"वृद्धः कुलोद्गतः शक्तः पितृपैतामहः शुचिः ।
राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते" ।
इति वृहत्कल्पतरुः ॥

अन्तःसत्त्वा, स्त्री, (अन्तर्मध्ये सत्त्वं प्राणी गर्भो वा यस्याः सा, स्त्रियां टाप् ।) भल्लातकः । इति शब्दचन्द्रिका । गर्भिणी । अन्तःसत्त्वमध्ये सत्त्वं प्राणी यस्या वा ॥

अन्तःस्वेदः, पुं, (अन्तः मध्ये स्वेदः मदजलं यस्य सः ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अन्तकः, पुं, (अन्तं विनाशं करोति, अन्त+करो-त्यर्थे णिच् ततो ण्वुल् ।) यमः । इत्यमरः । ("अपि प्रभावात् अपि मानवोऽपि यस्य चान्तं विमुक्तान्तर्हिताः" । इति रघुवंशे ।)

अन्तगः, त्रि, (अन्तं पारं गच्छति, अन्त+गम्+डः, उपपदसमासः ।) अन्तगामी । पारगः । यथा, "वेदानामन्तगश्चैव स्यात् सर्व्वेषां शिक्षकोऽपि भवेत्" इति महाभारते विष्णुसहस्रनामपर्व्वं ॥ अन्तं नाशं गच्छतीति ॥

अन्तरा, [र्] अ, (अन्त+अम् ।) तदानीं । अभ्यन्तरे । मध्यदेशे । स्वान्तं । इति त्रिकः ॥ (वैयाकरणे । समीपार्थे । अन्तःकरणे ।
"वेदोऽन्तर्हि प्राणिनामिव सूत्रं सूत्रार्थसंश्रयः" इति मनुः ।)

अन्तरं, क, (अम्+अरम् तुडागमश्च ।) मध्यं । मार्गं । चौरः । इति त्रिकः ॥

अन्तरं, क्ली, (अन्तं राति ददाति, अन्त+रा+कः, उपपदसमासः ।) अवकाशः । अवधिः । परि-धानं । अन्तर्द्धानं । भेदः । तादर्थ्यं । अवसरः । मध्यं । अन्तरात्मा । छिद्रं । आत्मीयः । विना । बहिः । इत्यमरः । स्वभावः । इति शब्दरत्नावली मेदिनी च ॥ अवकाशे यथा । "अन्तरमवकाशमाह-मर्थः" । इति कुमारसम्भवे ॥ अवधौ यथा । "विश्वासप्रत्ययोरन्तरे" । परिधाने यथा । अन्तरे व्यवधाने परिधानेऽपि द्रष्टव्यं । अन्तर्द्धाने यथा, "सर्व्वतान्तरितो हरिः" । भेदे यथा,—
"अन्तरं महदेवाश्वी
देवानां धर्म्मदेवेश्वरौ" ।
इति रघुवंशे ॥ तादर्थ्ये यथा । तादर्थ्यं वाच्य अर्थान्तरं सन्देहं । छिद्रे यथा । "अन्तरे स्थितो" । अवसरे यथा । "अन्तरे वर्त्तमानः" । मध्ये यथा । "जले अन्तर्लीनमवस्था" । अन्तरात्मनि यथा । अन्तरे प्राणीनां अन्तर्यामी सहायः । आत्मीये यथा । "अन्तरङ्गा च भ्राताः कुलार्थे सुहृत्सु" । बहिर्यथा । "बहिस्सति अन्तः स्थितिः सारः" । स्वभावे

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अन्तर्हितं, त्रि, (अन्तर् + धा + क्तः ।) तिरोहितं, गुप्तं । तत्पर्य्यायः । संवीतं २ रुद्धं ३ आवृतं ४ संवृतं ५ पिहितं ६ छन्नं ७ स्थगितं ८ अपवारितं ९ तिरोधानं १० । इति हेमचन्द्रः ॥ ("अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा" । इति शाकुन्तले ।)

अन्तावासी, [न्] पुं, (अन्तेऽधीतुमध्यापकसमीपे वसति, अन्त + वस् + णिनि उपपदसमासः ।) अन्तेवासी । शिष्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अन्तशय्या, स्त्री, (अन्ताय नाशाय शय्या शयनं शी + भावे क्यप् । स्त्रियां टाप्) भूमिशय्या । मृत्युः । श्मशानं । इति मेदिनी ॥
("अन्तशय्या मता भूमिशय्यायां पितृकानने" । इति मेदिनी ।)

अन्तावसायी, [न्] पुं, (अन्ते नीचजातितया ग्रामसीमायामवसाने तिष्ठति, अन्त + अव + षो + णिनि उपपदसमासः ।) चण्डालः । मुनिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ नापितः । इत्यमरः ॥

अन्ति, स्त्री, (अन्यते ज्येष्ठभगिनीत्वेन सम्बध्यतेऽसौ, अन + कर्म्मणि क्तिच् + इच् । अन्तिकेति पाठे स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप् ।) नाट्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इति शब्दरत्नावली । (अन्तिका भगिनी ज्येष्ठेत्यमरः ।) समीपे च । यथा । "गुरुप्रभीतमदुपेत्यनुरन्तिमायोः" । इति श्रीभागवतं ॥

अन्तिकं, त्रि, (अन्तः सामीप्येन विद्यतेऽस्य, अन्त + ठन् तस्य इकः ।) निकटं । इत्यमरः ॥ सामीप्ये क्ली । इति धरणी ॥ ("अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थं" । "नमति मदुपकण्ठमन्तिकस्थाः" । इति शाकुन्तले । "ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम्" । इति कुमारसम्भवे ।)

अन्तिकतमः, त्रि, (अतिशयेन अन्तिकः, अन्तिक + तमप् ।) अतिनिकटः । तत्पर्य्यायः । नेदिष्ठः २ । इत्यमरः ॥ नेदीयान् ३ अन्तिकतमः ४ । इति जटाधरः ॥

अन्तिका, स्त्री, (अन्तः नाशाय अभिषेकसामीप्यमस्याः अस्ति, अन्त + ठन् तस्य इकः स्त्रियां टाप् ।) नाट्योक्तौ ज्येष्ठा भगिनी । इत्यमरः ॥ तत्पर्य्यायः । अन्तिका १ अत्तिका २ । इति जटाधरः ॥ चुल्ली । सातलावृक्षः । इति मेदिनी ॥ सातलावृक्षः इति ख्यातः ।
("अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री सातलौषधौ । चुल्ल्यां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्तौ च मतेऽन्तिका" । इति मेदिनी ।)

अन्तिकाश्रयः, पुं, (अन्तिकस्य आश्रयः आश्रयणं, षष्ठीतत्पुरुषः ।) निकटाश्रयः । समीपस्थाश्रयणं । तत्पर्य्यायः । उपघ्नः २ । इत्यमरः ॥

अन्तिमः, त्रि, (अन्त + डिमच् ।) अन्ते भवः । चरमः । अन्त्यः । इति जटाधरः ॥
("[illegible] दशमादौ च अन्तिमः ।
[illegible]" ।
इति तिथ्यादितत्त्वं ।) अन्तिवर्त्तः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥

अन्तेवासी, [न्] पुं, (अन्ते विद्यामधीतुमध्यापकसमीपे वसति । चण्डालपक्षे तु नीचजातितया ग्रामप्रान्ते वसति अलुक्समासे, अन्त + वस् + णिनि ।) शिष्यः ।
("कश्चिदन्तेवासी तुहिनगिरिदयाप्रवृत्तिवः" । इति महावीरचरिते ।
"तात ! प्राचेतसान्तेवासी त्वामभिवादयते" । इति उत्तरचरिते ।) चण्डालः । इत्यमरः ॥ प्रान्तस्थायिनि त्रि । इति विश्वः ॥

अन्त्यं, क्ली, (अन्ते भवं, अन्त + यत् ।) दशसागरसंख्या । शतसहस्रकोटिः । इति लीलावती ॥ द्वादशलग्नं । इति ज्योतिषं ॥

अन्त्यः, त्रि, (अन्ते भवः, अन्त + यत् ।) अन्ते भवः । शेषोत्पन्नः । अधमः । जघन्यः । इति मेदिनी ॥ (अन्तिमः । चरमः । शेषः ।
"अन्त्यदर्शीदं भवतु आयुरन्त्यमवेहि मे" ।
इति रघुवंशे ।)

अन्त्यः, पुं, (अन्ते भवः अन्त + यत् ।) मुस्ता । इति मेदिनी ॥ मुता घास इति भाषा । म्लेच्छः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यजः, पुं, (अन्त्ये शूद्रा जायते, अन्त्य + जन् + ड ।) शूद्रः । इति हलायुधः ॥ रजकादिसप्तजातयः । यथा,—
"रजकश्चर्म्मकारश्च नटो वरुड एव च ।
कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते चान्त्यजाः स्मृताः" ॥
इति यमवचनं ॥ अधमजे त्रि ॥

अन्त्यजन्मा, [न्] पुं, (अन्त्यं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यापेक्षया अन्तिमं जन्म यस्य सः ।) चतुर्थवर्णः । शूद्रः । इति हलायुधः ॥
("पतितत्वम् व्रजते शूद्रस्त्वन्त्यजन्मनः" ।
इति मनुः ।)

अन्त्यजातिः, पुं, (अन्त्या जातिर्यस्य सः ।) चाण्डालादिः । यथाह यमः ।
"अन्त्यजातिरविज्ञातो निवसेद्यस्य वेश्मनि ।
न वै ज्ञात्वा तु कालेन कुर्य्यात्तस्य विशोधनं ॥
चान्द्रायणं पराको वा द्विजातीनां विशोधनं ।
प्राजापत्यन्तु शूद्राणां तथा संसर्गदूषणे ॥
[illegible] तेषां विनिर्द्दिशेत् ।
[illegible] तेषामेव विधीयते" ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वं ॥

अन्त्यभं, क्ली (अन्त्यं रेवत्याख्यं भं नक्षत्रं कर्म्मधारयः ।) रेवतीनक्षत्रं । मीनराशिः । इति ज्योतिषं ॥

अन्त्यवर्णः, पुं, (अन्त्यः वर्णः जातिः कर्म्मधारयः ।) शूद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

अन्त्यावसायी, [न्] पुं, (अन्ते अवस्यति, अन्त्य + अव + सो + णिनि उपपदसमासः ।) चाण्डालादिसप्तजातयः । यथा,—
"[illegible] ।
[illegible]" ॥
इति अङ्गिराः ॥ ([illegible]
[illegible]

"निषादस्त्री तु चाण्डालात् पुत्रमन्त्यावसायिनं ।
श्मशानगोचरं सूते बाह्यानामपि गर्हितम्" ॥
इति मनुः ।)

अन्त्येष्टिः, स्त्री, (अन्त्या अन्ते भवा इष्टिः, कर्म्मधारयः ।) परमसंस्कारः । स तु दाहादिरूपः । यथा,—
"[illegible]" ।
इति [illegible] । तत्प्रयोगो [illegible] । तत्र [illegible] । तत्र प्रयोगोऽत्र लिख्यते । तत्र [illegible] । [illegible] पचेत् । ततः [illegible] । ॐ [illegible] । तत्र [illegible] । ततः [illegible] । ॐ [illegible] । ततः [illegible] । ततः [illegible] । एवं [illegible] । [illegible]

[illegible]

विघाते मुखादि भेद्।) दृष्टिशक्तिविहीनः। तेनाकर्मकोऽयं। तथाहीरमदर्पमीति- [illegible]

[illegible] । मोहे लोटमरेषुद्धरण- [illegible] ग्रामौ गतौ मतने। दृष्टौ [illegible] मोचाहे मतौ [illegible] मन्दगतौ च [illegible] पेशाचयौ रोदने। बधौ धावनौ च [illegible] दीर्घस्वादिषु धा- [illegible] धातवः। [illegible] कौटिल्यादिषु [illegible] ये ते तु धातवः। [illegible] इति। अन्धयति अन्धायदति [illegible] । इति दुर्गादासः॥

अन्धं, क्ली, (अन्ध + अच्।) अन्धकारः। ("कौशल्ये नमसि [illegible]"। इति उत्तरचरिते।) जलं। इति मेदिनी।

अन्धः, त्रि, (अन्ध + अच्।) चक्षुर्दर्शनहीनः। आन्धा आँधला इति हिन्दी भाषा। तत्पर्यायः। अदृक् २। इत्यमरः। ("कश्चोऽन्धः पतितेऽथ गदक- गतः"। इति साहित्यदर्पणे। "अन्धो मतमानिधायापि न [illegible] । [illegible] समापृताः"। इति मनुः।)

अन्धः, [स्] क्ली, (अन्ध + असुन्।) अन्नं। इत्यमरः॥

अन्धकः, पुं, (अन्ध + वुन्।) दैत्यभेदः। इति शब्दरत्नावली। नृपभेदः। ("[illegible] च [illegible]"। इति हरिवंशे।) असुरभेदः। इति महाभारतं। ("न [illegible] भारत। [illegible]"। इति हरिवंशे।) मुनिविशेषः। इति शब्द- रत्ना। (दृष्टिहीनः। चक्षुर्दर्शनहीनः। "[illegible] च [illegible]। [illegible]"। इति पद्मपुराणे।)

अन्धकरिपुः, पुं, (अन्धकस्य असुरस्य रिपुः शात्रवः, षष्ठीतत्पुरुषः।) शिवः। इत्यमरः। [illegible] अन्धकासुरनाशनात् [illegible] [illegible] च वर्तते॥

अन्धकारः, पुं, क्ली, (अन्धमन्धकम् करोति, अन्ध + कृ + अण्।) तेजोऽभावस्वरूपः। आँधार इति भाषा। तत्पर्यायः। ध्वान्तं २ तमिस्रं ३ तिमिरं ४ तम ५। इत्यमरः। ("[illegible]"। इति रघुवंशे।) अन्धतमसं ६। इति राजनिर्घण्टः। [illegible] [illegible] [illegible] इत्यमरः। [illegible] [illegible]। [illegible]। इति राजवल्लभः।

अन्धकामुदकः, पुं, (अन्धकस्य असुरस्य अहरणम्, नाशकतया यस्य, बहुव्रीहिः।) शिवः। इति हेमचन्द्रः॥

अन्धकूपः, पुं, (अन्धमन्धकारं करोति, अन्ध + करो- त्यर्थे णिच् + पचाद्यच्, तादृशः कूपः।) अन्ध- कारकूपः। इति सिद्धान्तकौमुदी। आँधुया पातुया इति भाषा। ("[illegible] महामोहमदे मदे। अन्धकूपे [illegible] भटः"। इति भट्टौ।)

अन्धतमसं, क्ली, (अन्धयति, अन्ध + अच्, अन्धं तमः कर्मधारयः, समासान्त अच्।) निबिडा- न्धकारं। इत्यमरः॥ ("[illegible] रविः"। इति शिशुपालवधे।)

अन्धतामसं, क्ली, (तम इव तामसं प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण्।) निबिडान्धकारं। महान्धकारं। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

अन्धतामिस्रं, क्ली, (तमिस्रैव तामिस्रं, स्वार्थे अण्, अन्धं निबिडं तामिस्रं कर्मधारयः।) निबिडा- न्धकारमयनरकविशेषः। [illegible] । देहनाशे अहमेव मृतोऽस्मीति बुद्धिः। इति भागवते,— ("[illegible]" स च निबिडान्धकारमयः। "[illegible]"। इति महावीर- चरिते।)

अन्धमूषिका, स्त्री, (अन्धं दृष्टिविघाते, अन्ध + भावे घञ्, अन्धे दृष्टिविघातं मुष्णाति [illegible] मूष + ण्वुल् पृषोदरादित्वात् दीर्घे स्त्रियां टाप्।) देवताडवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

अन्धाहिः, पुं, स्त्री, (अन्धः अहिः सर्प इव।) मत्स्य- भेदः। इति त्रिकाण्डशेषः। कुँचिया इति भाषा॥

अन्धिका, स्त्री, (अन्ध + ण्वुल् स्त्रियां टाप्।) द्यूत- विशेषः। रात्रिः। इति मेदिनी। सर्षपी। इति हेमचन्द्रः। स्त्रीविशेषः। नेत्ररोगविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥

अन्धुः, पुं, (अन्ध + उन्।) कूपः। इत्यमरः॥

अन्धुलः, पुं, (अन्ध + उलच्।) शिरीषवृक्ष इति शब्दचन्द्रिका॥

अन्नं, पुं, (अद्यते भुज्यते यत्, अद् + कर्मणि क्त।) [illegible] । इति [illegible] । ([illegible] [illegible] । "[illegible] । [illegible]"। इति मनुः।)

अन्नं, क्ली, (अद् + कर्मणि क्त।) यथा,— "[illegible] [illegible]"

इति [illegible] । तत्पर्यायः। भक्तं १ अन्धः २ भिस्सा ३ ओदनं ४ दीदिविः ५ । इत्यमरः। भिस्सटा ७। इति जटाधरः। कूरं ८। इति राजनिर्घण्टः। [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११। इति जटाधरः। कूरं १२ [illegible] १३ [illegible] १४ [illegible] १५। इति शब्दरत्नावली। [illegible] अन्न गुणाः। [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । कफकरं । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति राज- वल्लभः। [illegible] । इति राजनिर्घण्टः। विष्णुः। इति तस्य सहस्रनामसध्ये पठितं। [illegible] मात्रं। तत्प्रमाणं यथा,—

"[illegible] । [illegible]"।

तद्गुणाः।

"[illegible] । [illegible]"।

इति भावप्रकाशः। [illegible] यथा,—

"[illegible]"।

[illegible] । [illegible] इति मुक्तिकल्पं। अपि च,

"[illegible] । [illegible]"।

इति [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

"[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]"।

तथा,—

"[illegible] [illegible]"।

[illegible]

ओमात्रा पुष्टीमाता सर्वानन्दप्रदायिनी" ॥ ० ॥ ततो पूर्वा दामकलादिपीठन्यासान्तं विधाय मूलमन्त्र वेदवेद मध्ये च भुवनेश्वरीपीठमन्त्रं पीठपूजान्ते ऋष्यादिन्यासं कुर्यात्। यथा शिरसि ब्रह्मणे ऋषये नमः। मुखे पङ्क्तिच्छन्दसे नमः। हृदि अन्नपूर्णायै देवतायै नमः। तथैव।

"एतेषां मन्त्रराजीनां ऋषिर्ब्रह्मा उदाहृतः।
पङ्क्तिश्छन्दः समाख्यातं देवता चान्नपूर्णिका" ॥

अत्र कराङ्गन्यासौ। ह्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। श्रीं तर्जनीभ्यां नमः। इत्यादि सर्वान् मायाबीजेन कुर्यात्। तथा च विधेयं।

अङ्गानि मायया कुर्यात् ततो देवीं विचिन्तयेत्। अन्ये च।

"षड्दीर्घमाया भेदिता सर्वाङ्गेनापि वक्ष्यते" ॥ ०॥ ततो ध्यानं।

"रक्तां विचित्रवसनां नवचन्द्रचूडा-
मन्नप्रदाननिरतां स्तनभारनम्राम्।
नृत्यन्तमिन्दुसकलाभरणं विलोक्य
हृष्टां भजे भगवतीं भवदुःखहन्त्रीम्" ॥

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्यात्। ततः आत्मपूजादिपीठपूजां विधाय भुवनेश्वरीमन्त्रोक्तपीठशक्तीः पीठमनुं विधाय पुनर्ध्यात्वा आवाहनादिपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं विधाय आवरणपूजामारभेत। यथा केशरेष्वग्नीशासुरवायव्येषु मध्ये दिक्षु च ह्रीं हृदयाय नमः। नैर्ऋते श्रीं शिरसे स्वाहा। वायव्ये क्लीं शिखायै वषट्। ऐशान्ये ह्रीं कवचाय हुं। अग्रे नेत्रत्रयाय वौषट्। चतुर्दिक्षु ओं अस्त्राय फट्। अष्टदलेषु पूर्वादिषु ब्राह्मीं माहेश्वरीं कौमारीं वैष्णवीं वाराहीं इन्द्राणीं चामुण्डां महालक्ष्मीं इत्यादिक्रमेणैव पूजयेत्। तथैव।

"दलेषु पूजयेदेता ब्राह्माद्या मातरः सुधीः"।

भूपुरे चतुर्दारेषु पूर्वादिक्रमेण [illegible] इत्याद्याः दश दिक्पालान् पूजयेत्। तत इन्द्रादीन् वज्रादींश्च पूजयित्वा पूर्वादि दिक्पालानां तत्र तत्र पूजयेत् ॥ ० ॥ अत्र प्रयोगान्तरमपि [illegible]। तदा च।

"पक्वान्नैर्विधिवत् पायसं प्रदद्यात् [illegible]।
ज्योतिषा तेजसा [illegible]" ॥

एवं मन्त्र [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible] ॥ ० ॥

अन्नपूर्णास्तोत्रं।

"नित्यानन्दकरी वराभयकरी सौन्दर्यरत्नाकरी
[illegible] अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
[illegible]
[illegible] अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
[illegible]
[illegible] अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥

उद्यद्भानुसहस्राभे चन्द्रचूडविभूषिते।
अन्नपूर्णे महादेवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
त्रिपिष्टपस्थे देवि अष्टदलपद्मस्थे।
त्रिपुरसुन्दरीरूपे अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
शाम्भवीपीठे देवि भक्तदुःखविनाशिनि।
भुवनेश्वरि देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
मधुकैटभमथनस्थे महिषमर्दिनीमहे।
महालक्ष्मीस्वरूपे च अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
देवि चण्डमुण्डमथिनि सर्वशत्रुविनाशिनि।
सर्वमङ्गले देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
इन्द्रादिदिक्पालाभ्यर्चिते वरादिसर्वदायिनि।
सर्वमङ्गले देवि अन्नपूर्णे नमोऽस्तु ते ॥
पूजाकाले पठेद्यस्तु स्तोत्रमेतत् समाहितः।
तस्य गेहे स्थिरा लक्ष्मीर्जायते नात्र संशयः ॥
प्रातःकाले पठेद्यस्तु मन्त्रजापपुरःसरं।
तस्य चान्नसमृद्धिः स्याद्वर्द्धमाना दिने दिने ॥
यस्मै कस्मै न दातव्यं न प्रकाश्यं कदाचन।
प्रकाशात् कार्यहानिः स्यात्तस्माद्यत्नेन गोपयेत्" ॥
इत्यन्नपूर्णास्तोत्रं समाप्तं ॥ ० ॥

अथ अन्नपूर्णाकवचं।

"कथिताश्चान्नपूर्णाया या या विद्याः सुदुर्लभाः।
कृपया कथिताः सर्वाः श्रुताश्चाधिगता मया ॥
साम्प्रतं श्रोतुमिच्छामि कवचं यत् पुरोदितं।
त्रैलोक्यरक्षणं नाम कवचं मन्त्रविग्रहं" ॥

ईश्वर उवाच।

"शृणु पार्वति वक्ष्यामि सावधानावधारय।
त्रैलोक्यरक्षणं नाम कवचं ब्रह्मरूपकं ॥
ब्रह्मविद्यामयं चैव महदैश्वर्यदायकं।
पठनाद्धारणान्मर्त्यस्त्रैलोक्यैश्वर्यभाग्भवेत् ॥
त्रैलोक्यरक्षणस्यास्य कवचस्य ऋषिः शिवः।
छन्दो विराडन्नपूर्णा देवता सर्वसिद्धिदा ॥
धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः।
ओं ह्रीं मन्त्रमनुर्मा पातु [illegible] तथा।
अन्नपूर्णा सदा पातु चैवा मनसास्थिता ॥
पातु मायामयी [illegible] भुवनेश्वरी।
[illegible] सदा [illegible]
मायायुता सर्वाङ्गं [illegible]
कौलिकादा सदा चैवा [illegible] सदा मुखं।
[illegible] पातु कर्णौ [illegible]
[illegible] चैवा [illegible]
[illegible] ह्रीं श्रीं नमोऽस्तु च [illegible]
[illegible] अन्नपूर्णे [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

कपिले [illegible] पातु [illegible]
कुबेरे [illegible] पातु [illegible]
[illegible]
[illegible]
इति ते कथितं [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति भैरवतन्त्रे [illegible] अन्नपूर्णाकवचं समाप्तं। इति तन्त्रसारः ॥ ० ॥ [illegible] यथा। ॐ नमो [illegible]।

"ॐ नित्यानन्दकरी वराभयकरी सौन्दर्यरत्नाकरी
निर्धूताखिलघोरपावनकरी प्रत्यक्षमाहेश्वरी।
प्रालेयाचलवंशपावनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥
नानारत्नविचित्रभूषणकरी हेमाम्बराडम्बरी
मुक्ताहारविलम्बमानविलसद्वक्षोजकुम्भान्तरी।
काश्मीरागुरुवासिताङ्गरुचिरा काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥
योगानन्दकरी रिपुक्षयकरी धर्मैकनिष्ठाकरी
चन्द्रार्कानलभासमानलहरी त्रैलोक्यरक्षाकरी।
सर्वैश्वर्यकरी तपःफलकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥
कैलासाचलकन्दरालयकरी गौरी उमा शङ्करी
कौमारी निगमार्थगोचरकरी ओङ्कारबीजाक्षरी।
मोक्षद्वारकपाटपाटनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥
दृश्यादृश्यविभूतिपावनकरी ब्रह्माण्डभाण्डोदरी
लीलानाटकसूत्रखेलनकरी विज्ञानदीपाङ्कुरी।
श्रीविश्वेशमनःप्रसादनकरी काशीपुराधीश्वरी
भिक्षां देहि कृपावलम्बनकरी मातान्नपूर्णेश्वरी ॥
उर्वी सर्वजनेश्वरी जयकरी माता कृपासागरी
[illegible]
[illegible]
भिक्षां देहि [illegible] मातान्नपूर्णेश्वरी ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
भिक्षां देहि [illegible] मातान्नपूर्णेश्वरी ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
भिक्षां देहि [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अन्यदा, व, (अन्यस्मिन् काले अन्य + दा ।) कालान्तरे । अन्यसमये । यथा,—
"अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः ।
पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव" ॥
इति माघः ॥

अन्यपुष्ट, पुं, (अन्यया जात्याऽभिन्नया पुष्टः ।) कोकिलः । यथा,—
"अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा
श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना" ।
इति कुमारसम्भवे ॥

अन्यपूर्व्वा, स्त्री, (अन्यः पूर्व्वो यस्याः सा ।) पौनर्भवा कन्या । अन्यस्मै वागादिना दत्ता पुनरन्येन विवाहिता कन्या । सा सप्तधा यथा,—
"सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्ज्जनीयाः कुलाधमाः ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥
उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।
अग्निं परिगता या तु पुनर्भूप्रसवा च या ॥
इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्" ।
इत्युद्वाहतत्त्वं ॥

अन्यभृत्, पुं, (अन्यान् कोकिलान् बिभर्त्ति पालयति अन्य + भृ + क्विप् ।) काकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कोकिलः ।)

अन्यभृत, पुं, (अन्येन काकादिना भृतः पालितः [illegible] ।) कोकिलः । इति हलायुधः ॥
("अप्यन्यभृताम् [illegible]
कण्ठं [illegible] गतं" । इति रघुः ।)

अन्यमनस्क, त्रि, विमनस्क । अन्यमनः । अन्यस्मिन् मनो यस्य स इति बहुव्रीहौ कप्रत्ययेन सिद्धः ॥ (विषयान्तरासक्तचित्ततया उपस्थितकार्य्येष्वनवहितचित्तः । चञ्चलः । अनवहित ।)

अन्यवर्द्धित, त्रि, (अन्यया कोकिलया वर्द्धितः पुष्टः ।) अन्यपुष्टः । कोकिलः । काकेन प्रतिपालितः । इति जटाधरः ॥

अन्यवादी, [न्] त्रि, (अन्यत् पूर्व्वोक्तभिन्नमन्यत् मिथ्या वदति, अन्य + वद + णिनि उपपदसमासः ।) [illegible] । [illegible] । अन्यथावादी । यथा,—
"अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः" ।
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अन्यशाख, पुं, (अन्या [illegible] शाखा यस्य सः ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति हेमचन्द्रः ॥

अन्यादृक्, [श्] त्रि, (अन्यमिव पश्यति अन्य + दृश् + क्विन्, उपपदसमासः । "दृग्दृशवतुषु" इति आत्वम् ।) अन्यादृशः । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अन्यादृश, त्रि, (अन्यद्रव पश्यति अन्य + दृश् + कञ् [illegible] ।) अन्यादृक् । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अन्याय, पुं, ([illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] ।) [illegible] । [illegible] । यथा,—

"अन्यायेनापि तद्युक्तं विना पूर्व्वापराधिनम् ।
न तच्छक्यमपाकर्त्तुं [illegible]" ॥
इति व्यवहारतत्त्वे नारदः ॥

अन्याय्य, त्रि, (न्यायादनपेतः, न्याय + अनपेतार्थे यत्, ततो नञ्समासः ।) अनुचित । अयोग्य । यथा,—पूर्व्वपक्षे [illegible] अन्याय्यत्वाद्विधिरप्रमाणमिति माधवाचार्य्यः । (अन्याय्यः । अहितः । धर्म्मविरुद्धः । नीतिविरोधी । "आर्य्यं कर्म्मेच्छते सर्व्वमन्याय्यं वा करोति यः" । इति [illegible] ।)

अन्यून, त्रि, (न ऊनः, नञ्समासः ।) न्यूनतारहितः । सम्पूर्णः । इति जटाधरः ॥

अन्येद्युः, [स्] व, (अन्यस्मिन् दिवसे निपातनात् सिद्धम् ।) अन्यस्मिन्नहनि । दिनान्तरे । अन्यदिने । इत्यमरः ॥
("अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं
जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः" ।
इति रघुवंशे ।)

अन्योदर्य्य, पुं स्त्री, (अन्यस्मात् असमानादुदराज्जातः अन्योदर + यत् [illegible] ।) वैमात्रेयः । यथा,—
"अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्य्यो धनं हरेत्" ।
इति दायभागः ॥ (अन्यमातृजः ।)

अन्योन्य, त्रि, (अन्य + व्यतिहारार्थे द्वित्वं, ततः पूर्व्वपदस्य सुः ।) उभयतः । परस्परः । इतरेतरः । इति हेमचन्द्रः ॥
("अन्योन्यप्रतिघातसङ्कुलचलत्कल्लोलकोलाहले" इति उत्तररामचरिते ।)

अन्योन्याश्रय, त्रि, (अन्योन्यमाश्रयति, अन्योन्य + आ + श्रि + अच् ।) [illegible] । इति [illegible] ॥ [illegible] । इति तार्किकाः ॥ तर्कविशेषः । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥

अन्वक्, [च्] त्रि, (अनु पश्चात् अञ्चति गच्छति अनु + अञ्च + क्विन् ।) पश्चाद्गामी । इत्यमरः ॥ (अनुयायी । [illegible] । "[illegible]" । इति रघुवंशे ।)

अन्वय, पुं, (अनु + इण् + भावे अच् ।) वंशः । कुलं । इत्यमरः ॥
("[illegible]" ।
इति रघुवंशे । [illegible] ।
"[illegible]" ।
इति रघुवंशे ।
"[illegible]" ॥
इति [illegible] । [illegible] ।

"[illegible]" ।
इति नारदः ।
"[illegible]" ।
इति मनुः ।) इयमेव [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । इति रामसर्व्वस्वटीका ॥

अन्ववाय, पुं, (अनु + अव + इण् + भावे अच् ।) वंशः । कुलं । इत्यमरः ॥ ("[illegible]" । इति [illegible] ।)

अन्वष्टका, स्त्री, (अष्टौ परिमाणमस्याः, अष्टन् + कन्, [illegible] ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति स्मार्त्तविवेकः । [illegible] । यथा मनुः ।
"[illegible]" ।
"[illegible]" ।
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
"[illegible]" ।
इति [illegible] । [illegible] । इति श्राद्धतत्त्वं ॥

अन्वक्ष, त्रि, (अनु + अक्ष + [illegible] ।) [illegible] । इत्यमरः ॥

अन्वाधि, पुं, (अनु पश्चात् आधीयते अर्प्यते, अनु + आ + धा + कि ।) [illegible] । इति मिताक्षरा ॥ [illegible] । इति [illegible] ॥ यथा,—
"[illegible]" ॥
इति [illegible] । [illegible] ॥

अन्वाधेय, क्ली, (अनु + आ + धा + [illegible] ।) [illegible] । यथा,—
"[illegible]" ॥
इति [illegible] ,—

अन्वारम्भ, क्ली, (अनु + आ + रभ + [illegible] ।) [illegible] । [illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible]

अन्यदा, अ, (अन्यस्मिन् काले अन्य + दा ।) कालान्तरे । अन्यसमये । यथा,—
"अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः ।
पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव" ॥
इति माघः ॥

अन्यपुष्ट, पुं, (अन्यया जात्याऽभिन्नया पुष्टः ।) कोकिलः । यथा,—
"अथान्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा
श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना" ।
इति कुमारसम्भवे ॥

अन्यपूर्व्वा, स्त्री, (अन्यः पूर्व्वो यस्याः सा ।) पौनर्भवा कन्या । अक्षतो वाग्दत्ता यस्याः पुनरन्येन विवाहिता कन्या । सा सप्तधा यथा,—
"सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्ज्जनीयाः कुलाधमाः" ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ।
उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।
अग्निं परिगता या तु पुनर्भूप्रसवा च या ॥
इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्" ।
इत्युद्वाहतत्त्वं ॥

अन्यभृत्, पुं, (अन्यान् कोकिलान् बिभर्त्ति पालयति अन्य + भृ + क्विप् ।) काकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कोकिलः ।)

अन्यभृत, पुं, (अन्यया जात्याऽभिन्नया भृतः पालितः [illegible] ।) कोकिलः । इति हलायुधः ॥
("[illegible] भाविनं
[illegible]" । इति [illegible] ।)

अन्यमनस्, त्रि, [illegible] । अन्यमनाः । अन्यस्मिन् मनो यस्य स इति [illegible] सिद्धः । ([illegible] ।)

अन्यवर्द्धित, त्रि, (अन्यया कोकिलया वर्द्धितः पुष्टः ।) अन्यपुष्टः । कोकिलः । अन्येन प्रतिपालितः । इति जटाधरः ॥

अन्यवादी, [न्] त्रि, (अन्यत् पूर्व्वोक्तवाक्याद् भिन्नं वदति, अन्य + वद + णिनि [illegible] ।) [illegible] । यथा,—
"[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] ॥

अन्यसाधारण, पुं, [illegible] ॥

अन्यादृश, [श्] त्रि, (अन्य इव दृश्यते अन्य + दृश + क्विन्, [illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।) अन्यप्रकारः । इति मुग्धबोधव्याकरणं ॥

अन्यादृक्ष, त्रि, (अन्यदृश्यते अन्य + दृश + क्स [illegible] ।) [illegible] ।

अन्याय, पुं, (न्याय: [illegible]) [illegible] । अन्यथा । [illegible] । यथा,—

"अन्यायेनापि यद्दत्तं पित्रा पूर्व्वैरुपार्ज्जितं ।
न तद्धर्म्मादकर्त्तुं समर्थाः सुतबान्धवाः" ।
इति [illegible] नारदः ॥

अन्याय्य, त्रि, (न्यायादनपेतः, न्याय + अनपेतार्थे यत्, ततो नञ्समासः ।) अनुचितः । अयोग्यः । यथा,—[illegible] अन्याय्यमपि [illegible] । (अन्यायः । असत् । धर्म्मविरुद्धः । नीतिविरोधी ।
"न्याय्यं कर्म्म [illegible] वा करोति यः" ।
इति [illegible] ।)

अन्यून, त्रि, (न न्यून, नञ्समासः ।) न्यूनतारहितः । सम्पूर्णं । इति जटाधरः ॥

अन्येद्युः, [स्] अ, (अन्यस्मिन् दिवसे निपातनात् सिद्धम् ।) अन्यस्मिन्नहनि । दिनान्तरे । अन्यदिने । इत्यमरः ॥
("अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं
जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः" ।
इति रघुः ।)

अन्योन्यं, द्वे क्ली, (अन्यस्य अन्यस्य [illegible] अन्योन्य + [illegible] ।) परस्परः । यथा,—
"अन्योन्यमेव [illegible] धन धरेत्" ।
इति [illegible] ॥ (परस्परम् ।)

अन्योन्यं, त्रि, (अन्य + [illegible] ।) उभयतः । परस्परं । इतरेतरं । [illegible] । इति हेमचन्द्रः ॥
("[illegible]"
इति उत्तरचरिते ।)

अन्योन्याभाव, त्रि, (अन्योन्यमाश्रयति, अन्योन्य + आ + श्रि + अच् ।) [illegible] इति [illegible] । [illegible] । इति नैयायिकाः । [illegible] । [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] । [illegible] स्यात् । [illegible] । [illegible] स्यात् । [illegible] ॥

अन्वक्, [च्] त्रि, (अनु पश्चात् अञ्चति गच्छति अनु + अञ्च + क्विन् ।) अनुगामी । इत्यमरः ॥ (अनुपदं । [illegible] "[illegible]" । इति रघुः ।)

अन्वय, पुं, (अनु + इण् + भावे अच् ।) वंशः । कुलं । इत्यमरः ॥
("[illegible]" ।
इति रघुः । [illegible] ।
"[illegible]" ।
इति रघुः ।
"[illegible]"
[illegible]

"[illegible]" ।
इति नारदः ।
"न कीर्त्तयेत् [illegible]" ।
इति मनुः ।) [illegible] च । इति दुर्गादासः । [illegible] । इति रामतर्कवागीशः ॥

अन्ववाय, पुं, (अनु + अव + इण् + भावे घञ् ।) वंशः । कुलं । इत्यमरः ॥ ("[illegible]" । इति [illegible] ।)

अन्वष्टका, स्त्री, (अष्टौ [illegible], अनु + [illegible] ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति स्मार्त्तः । [illegible] । यथा [illegible] ।
"[illegible]
[illegible]" ।
[illegible] ।
यथा च [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
"[illegible]" ।
इति [illegible] । [illegible] । इति श्राद्धतत्त्वं ॥

अन्वित, त्रि, (अनु + इण् + कर्त्तरि क्त । [illegible] ।) अनुगामी । इत्यमरः ॥

अन्वाधि, पुं, (अनु पश्चात् [illegible], अनु + आ + धा + कि ।) [illegible] ।
"[illegible]" ।
[illegible] ॥

अन्वाहार्य्यं, क्ली, (अनु [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

अन्वाहार्य्यं, क्ली,
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

("[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] ।)

अपटान्तरं, त्रि, (पटेन वस्त्रेण [illegible] इति यावत् अन्तरं व्यवधानं यत्र तत्, ततो नञ्समासः ।) [illegible] । संलग्नं ।) अपटान्तरं । [illegible] । इत्यमरटीकायां स्वामी ।

अपटी, स्त्री, (अल्पः पटः अल्पार्थे नञ्समासः, गौरादित्वात् ङीष् ।) काण्डपटकं । इति हेमचन्द्रः । [illegible] । इति भाषा । (यवनिका । [illegible] । इत्यादि भाषा ।)

अपटु, त्रि, (न पटुः, नञ्समासः ।) व्याधितः । रोगी । इत्यमरः । पटुतारहितः । [illegible] ।
यथा,—
"[illegible]
[illegible]" ।
इत्यमरः ।

अपतर्पणं, क्ली, (अप + तृप् + भावे ल्युट् ।) लङ्घनं । रोगादौ भोजनाभावः । इति हेमचन्द्रः । (अपगतं तर्पणं [illegible] यस्य तत् । [illegible] । इति [illegible] ।)

अपत्यं, क्ली, (न पतन्ति पितरो यस्मात्, पत + बाहुलकात् यत्, ततो नञ्समासः ।) पुत्रः । कन्या । तत्पर्यायः । १ तनयः । २ तोकं । ३ सन्ततिः । ४ प्रसूतिः । इति जटाधरः ।
("[illegible]") ।
इति हितोपदेशे ।
"[illegible]
[illegible]" ।
इति कुमारसम्भवे ।)

अपत्यदा, स्त्री, (अपत्यं ददाति [illegible], अपत्य + दा + कर्त्तरि कः, उपपदसमासः ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।

अपत्यपथः, पुं, (अपत्यस्य [illegible] पन्थाः, [illegible] समासान्त अच् ।) [illegible] । योनिः । इति हेमचन्द्रः ।

अपत्यशत्रुः, पुं, (अपत्यस्य शत्रुः, [illegible] ।) कर्कटः । इति शब्दचन्द्रिका । [illegible] । इति [illegible] ।

अपत्रप, त्रि, (अप + त्रप् + भावे अप् ।) [illegible] । [illegible] ।

अपत्रपा, स्त्री, (अपगता त्रपा [illegible] ।) लज्जा । [illegible] । इत्यमरः ।

अपत्रपिष्णु, त्रि, (अप + त्रप् + [illegible] ।) [illegible] ।

अपथं, क्ली, न, (न पन्थाः [illegible] ।) [illegible] । यत्र गन्तुं न शक्यते तत् । इत्यमरः । दोषितः । इति शब्दरत्नावली । (विमार्गः । कुपथः । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" । इति रघुवंशे ।
"[illegible]" ।
इति शाकुन्तले ।)

अपथ्यं, त्रि, (पथ्ये [illegible] वा हितं यत् ततो नञ्समासः ।) पथ्यभिन्नं । अहितं । यथा,—
"[illegible]" ।
इति [illegible] ।

अपदानं, क्ली, (अप + दैप शोधने भावे ल्युट्, [illegible] । अथवा [illegible], अप + दैप् + शोधने करणे ल्युट् ।) अवदानं । वृत्तं कर्म । इति [illegible] । इत्यमरटीकायां स्वामी ।
("[illegible]
[illegible]" ।
इति शाकुन्तले ।)

अपदान्तरः, त्रि, (नास्ति पदान्तरं व्यवधानं यत्र सः ।) [illegible] । संलग्नः । इत्यमरः । [illegible] । (संश्लिष्टं । [illegible] ।)

अपदिशं, क्ली, अ, (दिशोर्मध्ये, [illegible] ।) विदिक् । दिशोर्मध्यं । [illegible] । विदिक् च । इत्यमरः ।
("[illegible]" ।
इत्यमरः ।)

अपदेशः, पुं, (अप + दिश् + घञ् । [illegible] ।) निमित्तं । छलं । [illegible] । २ लक्ष्यं । ३ [illegible] । इत्यमरः । [illegible] । इति [illegible] । (स्वाप्ति । [illegible] ।
"[illegible]
[illegible]" ।
इति रघुवंशे ।)

अपध्वंसः, पुं, ([illegible], [illegible] + [illegible], [illegible] ।) [illegible] । यथा,—
"[illegible]" ।
इति मनुः । ([illegible] ।)

अपध्वस्त, त्रि, (अप + ध्वन्स + क्त ।) [illegible] । [illegible] । इति हेमचन्द्रः । [illegible] ।

अपनयनं, क्ली, (अप + नी + भावे ल्युट् ।) [illegible] । दूरीकरणं । यथा,—"[illegible]" इति ।
("[illegible]
[illegible]" ।
इति शाकुन्तले ।)

अपनोदनं, क्ली, (अप + नुद + भावे ल्युट् ।) [illegible] । दूरीकरणं । यथा,—"[illegible]" । इति [illegible] । (अपनुदति दूरीकरोति, अप + नुद + कर्त्तरि बाहुलकात् ल्युट् ।) [illegible] । दूरीकारकः ।
"[illegible]
[illegible]" ।
इति मनुः ।)

अपभ्रंश, [illegible] पुं, ([illegible]) [illegible] । इत्यमरः ।

अपमार्जित, त्रि, ([illegible]) [illegible] । यथा,—"[illegible]" । इति [illegible] ।

अपमर्दः, पुं, (अप + मृद् + घञ् ।) [illegible] । [illegible] । इत्यमरः ।
यथा,—
"[illegible]" ।
[illegible] । ([illegible] ।)

अपमः, पुं, ([illegible], अप + मा + [illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] ।

अपमानं, क्ली, (अप + मा + भावे ल्युट् ।) [illegible] । [illegible] । इति [illegible] ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] । [illegible] ।
"[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] ।
("[illegible]
[illegible]

[illegible], क्ली, [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

वेदाः परेऽपि बहवोऽप्यपराधा महत्तमाः ।
नाशादैः तापविच्छिन्नविच्छिन्नविषमादिभिः" ॥
अपराधक्षमणं ।
"संवत्सरस्य मध्ये च तीर्थे शौकरके मम ।
कृतोपवासः स्नानेन गङ्गायां शुद्धिमाप्नुयात् ॥
मथुरायां तथाप्येवं अपराधः शुचिर्भवेत् ।
अनयोस्तीर्थयोरेकं यः सेवेत् सुकृती नरः ।
सहस्रजन्मनिचितमपराधान् जहाति सः" ।
वाराहे ।
"अपराधशतं यो मर्त्यो गोमयस्यापि संपटेत् ।
कार्त्तिकद्वादशीमेतु अपराधशतं मुच्यते" ॥
अथ कार्त्तिकमाहात्म्ये ।
"तुलस्या कुरुते यस्तु शालग्रामशिलार्चनं ।
कार्त्तिकद्वादशीषु क्षमते तस्य केशवः" ॥
स्कन्दे च ।
"तारयेत् नामदे विष्णोर्दं पठेत् पुरतोऽर्चनं ।
कार्त्तिकद्वादशापि क्षमते तस्य केशवः ॥
यः करोति हरेः पूजां कृष्णशस्त्राङ्कितो नरः ।
अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः" ।
इति श्रीहरिभक्तिविलासे च विलासः ॥

अपराह्ण, पुं, (अह्नः अपरः एकदेशिसमासः, समासान्तः टच्, अह्नादेशे अह्नादेशः ।) दिनं शेषः । दिनशेषभागः । इत्यमरः ।
("रामाद्रौ रमणीयानां विरचति श्रीरामदयानकने" इति अमरटीका ।
"तथा चाह्नस्तु पूर्वाह्णापराह्णौ विविच्यते" ।
इति मनुः ।) विकाल इति भाषा । तस्य भेदाः ।
दिवा त्रिभागविभक्ते तृतीयभागः । दिवा चि-
भक्तचरणे चतुर्थभागः । न तु त्रिधा विभक्ते
भागे त्रिंशद्दण्डात्मकं तृतीयं दशकं दण्डाः । त्रेधा
विभक्तस्य चतुर्थभागः । न तु अपराह-
ष्णात् परं पञ्चदशं दण्डम् । इति मतितत्त्वे ।

अपराह्णतनं, त्रि, (अपराह्णे भवम् अपराह्ण-
काले अपराह्ण + तु तुट्, "सायंचिरं प्राह्णे-
प्रगे इति" सूत्रे अस्तुट् ।) अपराह्णभवम् ।
अपराह्णतनं । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अपराह्णेतनं, त्रि, (अह्नोऽपरः एकदेशिसमासः,
तत्र भवम् अपराह्णे + तु तुट्, "घकालतनेषु
कालनाम्नः" इति सूत्रे अलुक् ।) अपराह्णतनं ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

अपरिकलित, त्रि, (परि + कल् + कर्म्मणि क्त,
ततो नञ्समासः ।) अज्ञातः । अदृष्टः । यथा,—
"अपरिकलितपूर्वं अनन्तपरं धारि
मधुरिव मम हरिरेव मदयतु मा ।
अयमुदयति मुद्रा भञ्जनः यौवनानां
[illegible]" ।
इति ललितमाधवः ।

अपरिखर्व, त्रि, [illegible] ।
[illegible] ।

अपरिच्छिन्न, त्रि, (परि + छिद् + क्त ततो नञ्
समासः ।) परिच्छेदरहितं । असीमं । [illegible]
[illegible]

इव परोक्षो भवेत् तत्र तत्परत्वात् अपरि-
च्छिन्नेन परिच्छिन्नमेतो नास्ति कुतः प्रवेशः" ।
इति श्रीधरस्वामी ।

अपरिग्रह, त्रि, परिग्रहरहितं । निष्किञ्चनं ।
परिपूर्वकग्रहधातोः कर्मणि क्त तत्र नञ्
समासे परिग्रहं ततो नञ्समासः ।

अपरिमित, त्रि, (परि + मा + क्त, ततो नञ्-
समासः ।) परिमाणरहितं । मानशून्यमसंख्यम् ।
यथा,—"अपरिमिता भुवनान्युदयो यदि सर्व-
गतात्मकं न द्यामनेति नियमो ध्रुवेतरथा" ।
इति भागवतः ।

अपरिध्यान, पुं, (परि + ध्या + ल्युट् तत्र भावे,
ततो नञ्समासः ।) अपरिध्यानमस्ति । इति हारा-
वलिः । परिध्यानविरहिते वा परिध्यानम् । (तुलनः ।
अपरिग्रहा । निषेधः ।)

अपरिष्कार, पुं, ("संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे
इति" सुडागमः ।) परिष्काराभावः । अपरि-
ष्कृतं । तद्वति त्रि । परिपूर्वकृधातोर्भावे घञ्
नञ्समासः ।

अपरिस्फुट, त्रि, अप्रकाशितं । अविस्पष्टं । अस्फुटितं ।
अव्यक्तं । परिपूर्वस्फुटधातोः कर्मणि क्ते नञ्-
समासः । यथा,—
"अपरिस्फुटमाधुर्यवदनस्मितविभ्रमं ।
दैवाद्दृष्टिपथं यातासि कदर्थितरतिवधूः" ।
इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ।

अपरिहार्य, त्रि, (परि + हृ + कर्मणि ण्यत्, ततो
नञ्समासः ।) अपरिहरणीयं । अत्याज्यं । यथा,
"जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि" ॥
इति श्रीभगवद्गीता ।

अपरुष, त्रि, (अपगतं रुषं क्रोधो यस्मात् ।)
अपगतक्रोधं । निष्क्रोधं । अपरोक्षदृष्टि अप-
[illegible] प्रत्यक्षीकृतमाणः । कर्मधारयसमासे
स्त्री । लोके तु अपरुषीति प्रसिद्धं ।

अपरेद्युः, [अ] अ, (अपरस्मिन् दिवसे निपातनाद्
एद्युसादेशः) । अपरेऽह्नि । अपरदिने । इत्य-
मरः । ("पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा प्राक्सन्ध्यां समुपोषितः तिथि-
भावेन विद्यात् तु" इति स्मृतिः ।)

अपर्णा, स्त्री, (नास्ति पर्णं यस्याः तपश्चर्याकाले
[illegible] ।)
दुर्गा । इत्यमरः ।
("स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां
वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः" । इति कुमारस-
म्भवे ।)
पर्णशून्ये त्रि ।

अपर्याप्त, त्रि, (परि + आप् + क्त, नञ्समासः ।)
अपरिपूर्णं । असमर्थं । अयथार्थं । यथा,—
[illegible]
[illegible]
इति श्रीभगवद्गीता ।

अपर्युषित, स्त्री, (परि + वस् + क्त, नञ्समासः ।)
अनुष्णं । नवीनं । यथा भारते,—
"अपर्युषितविविक्त- [illegible]
[illegible]" ।
इत्यादिकाव्यालङ्कारः ।

अपशङ्क, पुं, (अपगतः शङ्कायाः [illegible]
इति व्याप्त यथा कर्मधारयः ।) [illegible] ।
इति शब्दचन्द्रिका ।

अपर्णं, स्त्री, (अपगतानि पत्राणि यस्याः [illegible],
अप + ना + कारके च । [illegible]
[illegible]) [illegible] । इति शब्दमाला ।
तद्युक्ते त्रि ।

अपत्रपा, स्त्री, अपत्रपा । अपत्रपते लज्जते अपत्रपो-
ऽभावे अपवृत्तं [illegible] अप + त्रप् +
भावे अङ् ।)

अपवाद, पुं, (अप + वद् + भावे घञ् ।) निन्दा ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
इति शब्दरत्नावली । हेम । हरिः । मेदिनी ।

अपवारिता, स्त्री, (अप + वृ + णिच् + क्त ।)
[illegible] । इति हेमचन्द्रः ।

अपवर्ग, स्त्री, (अपवृज्यते [illegible] अपवर्ग्य इति
कर्मधारयः ।) उपवर्गं । [illegible] । इति
हेमचन्द्रः ।

अपवरक, पुं, (अपवृणोति [illegible]
अप + वृ + "[illegible]" इति अच्,
[illegible]
[illegible] । इति
हेमचन्द्रः । ("[illegible]
[illegible]" ।)

अपवर्ग, पुं, (अपवृज्यते [illegible], अप
+ वृज् + घञ् कुत्वं ।) मोक्षः । त्यागः । [illegible]
[illegible] । इति मेदिनी ।
[illegible] । इति शब्दरत्नावली । दान-
[illegible] । इति धरणिः । ([illegible]
[illegible]
[illegible] इति रघुः । [illegible] । हेम ।
[illegible]
[illegible] ।)

अपवर्जन, पुं, (अप + वृज् + भावे ल्युट् ।) त्यागः ।
मोक्षः । दानं । इति मेदिनी ।

अपवाद, पुं, (अप + वद् + भावे घञ् । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

"कर्म्मेभिः करणैरेव निर्द्दिष्टैरक्षिदोषजः" ॥ * ॥
अपाङ्गदर्शनम् ॥
अपाङ्गः स चापाङ्गो यः कोणमपाङ्गस्य यः ॥ * ॥
अतिदूरदर्शनम् ।
"दूरादृष्टं सुमहता कोणेन प्रपतिताभुवं ।
नेत्राभ्यां निकुम्भाधमपाङ्गे विलोकयेत्" ॥ * ॥
इत्यु भैरवाचः ।
"यदाहा शहताहा मायाहा कुपिता मता ।
धनुर्जाराय कुर्वन्ति वेनां किंचिदयाचकं ।
देवे वर्षन्ति यथा भूमौ बीजानि वापितानि ।
प्रयोदि प्रतिपत्स्यन्ति तथा व्याधिमुखदाः" ॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तत्र चिकित्सा । यथा,—
"तैलेन कटुना सेकः प्रयतो च प्रतापनी ।
कार्पासस्य मधुना कार्यापकारमेव च ॥ * ॥
चूर्णैः लिहार्द्रकादीनां प्रतिदिवसमपि ते ।
मोमूत्रविधिः सर्वाङ्गदोषैः कार्यप्रयासितः" ॥
लिहार्द्रकादिः यथाक्रमेण ॥ * ॥
"त्रिफलक्षुद्रविरिणेः सिन्धुलवणमथापि वा ।
कटुत्रिके तथा शुचि सेवनाद्दृढे हितं" ॥
कटुक्षाणि तत्र । विहिता विरिचिता ॥ * ॥
"त्रिवृत्तोदकथादकमपाङ्गस्य प्रयोगतः ।
पचेत मद्यपा माक्षमपाङ्गे प्रयाप्तः ॥ * ॥
मनोज्ञा कार्णिता वा तद्वत् पारावतस्य च ।
चतुराहस्तप्रमाणमुदारस्य विमिश्रितं" ॥
मनोज्ञा मनःशिला । कार्ष्णी मसकः । तद्वत्
विशा ॥ * ॥
"कारादेत् क्षीरभावाध्वी मार्जिकेन प्रयासतः ।
अपकारे मद्यापारे पिरीतीं च भवेद्ध्रुवं" ॥
यथा गुरुत्व ॥ * ॥
"गुडाम्बकसंयोगेन दधेन चविप्रैर्विधिं ।
अपमारशिरादाय यथार्थे च पिबेत् सदा" ॥
कृत्विद्विरणा धाराविरुहसदशैलापकारेण
तथो अपोषविधायां ॥ * ॥
"कार्यीभूतपायुपकटुश्रीष्मीयतं पूर्णं ।
पूरयं प्रत्यक्षपाणीकारमवश्यं वा" ॥
तस्य दर्शिता । पूरयेत् कोष्णं कर्षमिव तथा
कुङ्कमद्रवाद्यैः सामरिताना कुरुवविताना च-
र्थेन तदपिमपाङ्गोक्तविधेन धरेत् । काथी-
वूर्ण ॥ * ॥
"कुक्कुटापुरके नरिवंशधारयेत् वपेत् ।
उद्यापकर्म्म कारयस्तस्वाद्वितारतम्" ॥
कुष्टापकर्म्म ॥ * ॥
"भो कोलकैः विधिवद्गाढेन दधिनाम्रे ।
मध्ये पुटे वा भस्म भवेद्गुणामर्ह्रिम" ॥
अपमृ कोलो वरीतीः निवप्तस्मे निघृतैः ॥ * ॥
"त्रिपुष्कपथायोज्जपक्वीशतविदूर्भिः ।
यथाखूर्च भर्व निर्व्यवाय व्यपादपती" ॥
अब नादनं । अपाची पीवश । तथा ठरेखा ।
कपार्लकारं ॥ * ॥ [illegible] । इति
भावप्रकाशः ॥
अपाकः, पुं, (अप + कृ + भावे घञ् ।) अपाकर ।
दूरीकरणं । अपसारणं । क्षेपणं । [illegible] ।

अपसारयदुपदेशीबिधयः । इति शब्दमाला । (यि-
याह ।
"कर्म्मसाध्यप्रकारेण प्रतिज्ञा मे निवेदिता" ।
इति रामायणे । क्वचित् अपकारप्रयोगादिषु कर्म्म
हस्तासिससाध्यं कथायुक्तं सतायुक्तं स्यात् ।
इति सङ्कल्पतरुः । निरूपः । "अपं वा भाषयं
अपकारं करोमि" । इति शाकुन्तले ।)
अपकारक, त्रि, (अप + कृ + ण्वुल् ।) अपकारी ।
अपकारकर्त्ता । यथा,—
"परापकारनिरताः दुष्टचापकारकाः" ।
इति पुराणं ॥
("विविधात् तस्करात् विप्रात् गरदात्मापकारकान्
प्रकाशाप्रकाशाश्च चारचक्षुर्भिरीक्षिते" ॥
"सम्पत्तौपसादितं मोक्षं कायापकारकः ।
बन्धनापकारकः क्षेप्यं मनुसाक्ष्यपकारकः" ॥
इति मनुः । चौरः ।
"लोकोपकारसमासाधारणमध्ये कृतु भावते ।
स पापकर्म्मीयोऽपि रोव अपकारापकारकः" ।
इति मनुः ।)
अपकरणः, पुं, (अप + कृ + भावे ल्युट् ।) अपक-
रणमात्रं । इति हेमचन्द्रः ।
अपकर्षः, पुं, (अप + कृ + भावे घञ् ।) अपकार ।
खेदः । इति मेदिनी ॥
("अहो देवे प्रतिपादितो पवनं प्रत्ययंविति ।
अपकृषे तद्विपुलं समयोरनुपातनम्" ॥
इति मनुः ।)
अपकृतिः, स्त्री, (अप + कृ + भावे क्तिन् ।) अप-
कारः । अपकारः । इति शब्दरत्नावली । अप-
मैशानकयदमृतकोपमानमधर्माद्यकारिता-
प्रकृतिः । तत्र अभर्षं ।
"प्रकृतं अविविश्वामध्याध्ये वा अपकृतिः" ।
उदाहरणं ।
"कस्तात् पादप्रत्ये दक्षिणतरा प्रेषयति ।
बन्धुः मैत्राय विकृतिं कुर्वन्तु नयविं ।
अनुभेदं यदि विदधमदिराविविद्दियति ।
प्रतिकारा देवे दक्षिणमतो साधुमर्ति" ॥
इति काव्यप्रकाशः ॥
("प्रकृतं परिविषदमध्यायं सारसङ्कृतिः ।
श्रोतॄन् कमयते कौतुकिता मदमय ॥
इति वैदेशादमा सादृश्यविधि कार्यप्रकृतिः" ।
इति साहित्यदर्पणे ।)
अपाकर्म्म, पुं, (अपा कर्म्म अपकृष्टकर्म ।) अपकृत ।
इति शब्दचिन्द्रका ॥
अपाकीर्णः, पुं, (किंविरिष्टम्, नि + आ + कॄ-
धातो क्त, अपा किंविरि अपसारे ।) अनृत ।
अपाविधि इति वर्णनम् ॥
अपाकृतः, पुं, (अपा कृतः, अपकृष्टकर्म ।) अपकृत ।
कृतम् । अपाद । अकारितमबीकोपमापृत ।
अपाकृतिः, स्त्री, (अपा क्रियते अनुगतमात् गमः,
क्रियते, अपकृष्टतम ।) अति । इति अत्र
अपाकर्णी । क्रियतद्रता । अ॰ [illegible] ।
कौतकरम् ।

अपाक्, [च्] त्रि, (अप + अञ्च् + क्विन्, नलोप ।)
दक्षिणदिग्भवम् । तद्दूर्मशाला । अपाचीनं च ।
इति हेमचन्द्रः ।
अपाकः, पुं, (अप + भावे पच् + घञ्, नञ् समास ।)
पाकाभावः । अजीर्णता । यथा,—
"अद्रुतं दुरधिष्ठानमपाके कायमुष्कं अपाः ।
अपाके शूलपायादिरामाजमसाम्यं बलहरे" ॥
इति भावप्रकाशः । पाकाभावविशिष्टे त्रि । यथा,—
"प्रायपदेश क्वचिदेव दोषाः
संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदुष्य ।
कुर्वन्ति शोथं सरुजं सरागं
अपाकमूलं विरहमृदुत्वं" ।
इति भावप्रकाशः ।
अपाकशाकं, क्ली, (न पच्यते, पच् + घञ्, नञ्
समासः, अपाकं पाकाभावो यस्य तत् ।) आर्द्रकं,
इति राजनिर्घण्टः ।
अपाङ्गः, पुं, (अपाङ्गति दर्शने अन्वयति अङ्गवर्ज, अप
+ अङ्ग + अधिकरणे घञ् ।) नेत्रप्रान्तः । कट-
क्षेत्र ।
("अपाङ्गयोः कृतिं पश्यति सञ्चलो नेत्रप्रान्ते" ।
इति शाकुन्तले । "कुरङ्गदृशां कोपापाङ्गे कटु" ।
इति शालिनीकाव्ये ।) तिलकः । इत्यमरः । अङ्ग-
हीने त्रि । इति मेदिनी ।
अपाङ्गकः, पुं, (अपाङ्गमङ्गं यस्य अपामार्गः च ।)
अपामार्गवृक्षः । इति शब्दरत्नावली । अपाङ्ग
इति भाषा । अङ्गहीने त्रि ।
अपाङ्गदर्शनं, क्ली, (अपाङ्गेन नेत्रप्रान्तेन दर्शनं
कटाक्षमात्रम् ।) कटाक्षः । इति हेमचन्द्रः ।
अपाची, स्त्री, (अप + अञ्च् + क्विन्, स्त्रियां ङीप् ।)
दक्षिणदिक् । इति हलायुधः ।
अपाचीनं, त्रि, (अपाच्यां दक्षिणस्यां दिशि भवं,
अपाच् + ख इत्यत ईनः ।) अपाचि । दक्षिणदिग्-
भवम् । विपरीतं । विलोमं । इति विश्व-
मेदिन्यौ ।
अपाच्यं, त्रि, दक्षिणदिग्भवम् । अपाची दक्षिण
दिक् तत्र भवार्थे यत्प्रत्ययः । दक्षिणपरो यत्र
कार्यो नकोदिय अपि कार्यं दक्षिणदिग्भवम् ।
अपाटवं, क्ली, (पटोर्भावः पटु + अण्, न पट्
वादन पटुता यत्र तत् ।) रोगः । इति हेमचन्द्रः ।
अपटुता । अदक्षता । पटोरभावः । इति अत्र
भाषा ।
अपाणं, क्ली, (पुंलिङ्गं दर्शं अपानवायौ अपानादेः ।)
गुदम् । अपानम् । यथा । "अपाने कटादेरथ
गुदे सञ्चार्य" । इति शब्दार्थकल्पः । [illegible]
अपानं । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
"[illegible]" ।
[illegible] ।
इति [illegible] ।)
अपाणिपादं, त्रि, [illegible]
[illegible]
[illegible]

अनुपपद+दा+कर्त्तरि क, उपपदसमासः।) पनसवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ पुष्पव्यतिरेकफलवृक्षमात्रं। (अपेक्षुकपनसादयः [illegible])

अपूपः, पुं, (न पूयते विशीर्य्यते, न+पूय+प, इन्धोपः।) पिष्टकः। इत्यमरः॥ गोधूमः। इति राजनिर्घण्टः॥
("[illegible] दत्वं पायसापूपमेव च"।
इति मनुः।)

अपूप्यः, पुं, (अपूपाय हितः "विभाषा हविरपूपादिभ्यः" इति पाणिनिसूत्रेण यत्।) गोधूमचूर्णं। इति जटाधरः॥ मयदा इति भाषा।

अपूरणी, स्त्री, (न पूरयति पुष्पगन्धेन सम्यगीति पूर्णं करोति विनश्वरत्वात्, पूर+णिच्+कर्त्तरि ल्युट्, स्त्रियां ङीप् नञ्समासः।) शाल्मलिवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

अपूर्व्वं, क्ली, (नास्ति पूर्व्वं पूर्व्वकालमवं पूर्व्वं यस्य तत्।) कर्म्मजन्यादृष्टं। तत्पर्य्यायः। [illegible] [illegible] ... इति स्मृतिः। तच्चतुर्व्विधं यथा। फलापूर्व्वं १ समुदायापूर्व्वं २ उत्पत्त्यपूर्व्वं ३ अङ्गापूर्व्वं ४। [illegible] [illegible]

अपूर्व्व, त्रि, (नास्ति पूर्व्वं यस्य, न पूर्व्वं नञ्समासः) अद्भुतं। यथा,—
"अपूर्व्वं [illegible] [illegible] ।
[illegible] "॥
इति उद्भटः॥ पूर्व्वभिन्नः [illegible]॥

अपेतराक्षसी, स्त्री, [illegible] [illegible] तुलसीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥

अपेत, त्रि, (अप+इण्+कर्त्तरि क्त।) [illegible] [illegible]। यथा,— [illegible]
[illegible]

अपेक्षा, स्त्री, [illegible] ... उपमावृत्तिना [illegible] इति वैयाकरणाः। यथा,—
"का मदिरा वा कदलिमिदपेक्षा"। इति वेतालटीकायां वाक्यवृत्तिमिश्रः॥ (आकाङ्क्षा। अभिलाषः। यथा।
"अपेक्षा [illegible] स्पृशति"।
इति मालतीमाधवे। प्रयत्नः। अनुरागः। सम्मानना।
"[illegible] ।
[illegible] "।
इति मनुः। [illegible]। विचारः। अनुचिन्तनं।
"[illegible] मुनि"।
इति रघुवंशे।
"न [illegible] संचचार"।
इति मेघदूते।)

अपेक्षाबुद्धिः, स्त्री, अनेकैकत्वविषयकबुद्धिः। नानैकत्वावगाहिबुद्धिः। अयमेकः अयमेकः इत्याकारबुद्धिः। इति भाषापरिच्छेदः॥
("अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरिष्यते" इति
"[illegible] निगदितः"
इति च भाषापरिच्छेदे।)

अपोगण्डः, त्रि, [illegible] ... [illegible] इति शब्दरत्नावली॥ [illegible] इति मेदिनी॥ [illegible] [illegible]
"[illegible]"।
इति [illegible]

अपोहः, [illegible] ...

अप्, [स्] स्त्री, (आप्+[illegible]) जलं। वेदप्रयोगोऽयं॥

अप्पतिः, पुं, (अपां पतिः, षष्ठीतत्पुरुषः।) वरुणः। इत्यमरः॥ समुद्रः। [illegible]॥

अप्पित्तं, क्ली, (अपां पित्तमिव।) अग्निः। इत्यमरः। चित्रकवृक्षः। [illegible]॥

अप्रकट, त्रि, (न प्रकटः, नञ्समासः।) गुप्तः। [illegible]। यथा,—
"[illegible]"।
इति [illegible]॥

अप्रकाण्डः, पुं, (नास्ति प्रकृष्टः काण्डः [illegible]) [illegible] इत्यमरः॥

अप्रकाशः, पुं, (न प्रकाशः नञ्समासः।) [illegible] ... इति मनुः। [illegible]
"[illegible]"।
इति रघुवंशे। [illegible]
"[illegible]"।
इति मनुः। [illegible]
"[illegible]"।
इति मनुः।) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अप्रीत, त्रि, प्रीतिरहितं । [illegible]

अप्रेतराक्षसी, स्त्री, (न प्रेता प्राप्ता राक्षसमिव [illegible] ।) [illegible] । तुलसी । इति रत्नमाला ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"[illegible]" । इति मनौ [illegible] अध्यायः । [illegible]

"[illegible]" । इति [illegible]

अभिचारी, [न्] त्रि, (अभिचरति [illegible] अभि + चर + णिनि ।) [illegible]

अभिजन, पुं, (अभिजायतेऽस्मात्, अभि + जन् + आधारे घञ् ।) [illegible] । इति मेदिनी । [illegible]

इति रामायणे ।)

अभिजात, त्रि, (अभिजन + [illegible]) [illegible]

इति मनुः । [illegible]

अभिजित्, पुं, (अभि + जि + क्विप् ।) [illegible]

[illegible]

भिनत्ति यदि सुतिभूर्वतिः समरे" ।

इति कौषीतकीय ।

अभिज्ञ, त्रि, (अभि सम्यक्त्वेन जानाति, अभि + ज्ञा + कर्त्तरि क ।) प्रवीणः । निपुणः । विज्ञः । इत्यमरः । [illegible]

"अभिज्ञाश्छेदपातानां [illegible]" ।

"[illegible]" ।

इति कुमारसम्भवे ।)

अभिज्ञानं, क्ली, (अभिज्ञायतेऽनेन, अभि + ज्ञा + करणे ल्युट् ।) चिह्नं । इति हेमचन्द्रः । (यथा, मेघदूते ।

"[illegible]" ।

इति मेघदूते । [illegible]

इति रामायणे । [illegible]

अभितः, [illegible] (अभि + तसिल् ।) [illegible] । "[illegible]" । इति भट्टिकाव्ये ।) समीपं । इति मेदिनी ।

अभिधर्षणं, क्ली, (अभि + धृष + भावे ल्युट् ।) [illegible] । इति महाभारते ।

अभिधा, स्त्री, (अभि + धा + करणे भावे च अङ् ।) नाम । इति हेमचन्द्रः । [illegible]

अभिधानं, क्ली, (अभिधीयतेऽनेन, अभि + धा + करणे ल्युट् ।) नाम । इत्यमरः । [illegible]

अभिधेयं, त्रि, अभिधानं । [illegible]

[illegible]

अभिनन्दनं, [illegible]

अभिनय, पुं, (अभिनीयते [illegible]) [illegible]

अभिनव, त्रि, (अभि + नु + भावे अप् ।) नूतन । इत्यमरः ।

("[illegible]" ।

इति रघुवंशे ।)

अभिनवोद्भिद्, पुं, [illegible]

अभिनिर्मुक्त, त्रि, [illegible] । इत्यमरः ।

अभिनिर्याणं, क्ली, [illegible]

इति रघुः ।)

अभिनिवेश, पुं, (अभि + नि + विश् + भावे घञ् ।) [illegible]

इति [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सामादिदोषकं। अनेन निरोधि सार्थम[illegible]मया सम्पत्तीति कथनं। चाराम भाविन इति व्याघ्रः। यथा,—
"अभिदीरमविजीयं मैत्रं घमनिदोषयेत्"।
इति शाकन्दुः। दुद्रार्थो[illegible]। इति राजमुकुटः। [illegible]पूर्वकाक्षमं। गम्भीरः। अभिग्रहः २। इत्यमरः। उद्योगः। इति हेमचन्द्रः।
["स [illegible]मभिराम
मौ[illegible] [illegible] मनुष्याम्"।
इति कुमारसम्भवे।)

अभिराम, त्रि, (अभिरमते अस्मिन्, अभि+रम्+आधारे घञ्।) मधुरः। सुन्दरः। इति हेमचन्द्रः। (मनोहरः। मनोज्ञः। रमणीयः। काम्यः।
"[illegible]भिरामता [illegible] [illegible]"।
इति रघुवंशे।)

अभिरूप, पुं, (अभिरूपं रूपमस्य।) पण्डितः। इति हेमचन्द्रः। कामदेवः। चन्द्रः। शिवः। विष्णुः। इति शब्दरत्नावली।

अभिरूप, त्रि, (अभिरूपयति शास्त्रार्थं निरूपयति, अभिरूप+णिच्+अच्।) मनोज्ञः। बुधः। इति मेदिनी। ("इदं हि रसभावविशेषदीक्षागुरोर्विक्रमादित्यस्याभिरूपभूयिष्ठा परिषत्"। इति शाकुन्तले।)

अभिलाप, पुं, (अभिलप्यते [illegible] अनेन, अभि+लप्+भावे घञ्।) शब्दः। इति [illegible]। यथा। "[illegible]"। इति [illegible]। (कथनं। वाक्यं।
"[illegible]।
[illegible]"। इति साहित्यदर्पणे।)

अभिलाव, पुं, (अभि+लू+भावे अप्।) छेदनं। इत्यमरः।

मर्दनं। छेदनम् २। इत्यमरः। [illegible]
विनाश[illegible] ०। इति [illegible]।
("[illegible]"।
इति भारविः।)

अभिलाष, पुं, (अभि+लष्+भावे घञ्।) अभिलाषः। इच्छा। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।

अभिवाद, पुं, (अभि+वद्+भावे घञ्।) अभिवादनं। नमस्कारः। वन्दनं २। इत्यमरः। (वन्दना। प्रणतिः। प्रणामः।
"अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन्।
असौनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत्"।
इति मनुः।)

अभिवादक, त्रि, (अभि+वद्+णिच्+ण्वुल्।) वन्दनशीलः। नमस्कारः। वन्दारुः २। इत्यमरः। अभिवादकः। [illegible] कर्त्तरि ण्वुल्। (प्रणामकारी। अभिवादनकारी।
"[illegible]"।
इति [illegible]।)

अभिवादनं, क्ली, (अभिमुखीकरणाय वाक्यं नामोच्चारणपूर्वकनमस्कारः, अभि+वद्+णिच्+भावे ल्युट्।) नामोच्चारणपूर्वकनमस्कारः। अभिवादये भो अमुकशर्म्माहमिति [illegible]। तत् [illegible]पूर्वकनमस्कारः। नमस्कारः। वन्दनं २। इत्यमरः।
("अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः।
चत्वारि सम्प्रवर्द्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम्"।
इति मनुः।)

अभिव्याप्ति, स्त्री, (अभि+वि+आप्+भावे क्तिन्।) सर्व्वव्यापकत्वं। सर्व्वतोव्याप्तिः। [illegible] संग्रहणं २। इत्यमरः।

अभिशंसनं, क्ली, (अभि+शन्स+भावे ल्युट्।) मिथ्याभियोगः। अभिशापः। (अभिशस्तपूर्व्वकथनं।) [illegible]।

अभिशस्त, त्रि, (अभि+शन्स+क्त।) [illegible] [illegible]। [illegible]। यथा,—

अभिशस्ति, स्त्री, (अभि+शन्स+भावे क्तिन्।) लोकापवादः। इति हेमचन्द्रः। ("[illegible] [illegible] [illegible]"। इति [illegible]।) याचना। इत्यमरः।

अभिशाप, पुं, (अभि+शप्+घञ् इति।) मिथ्याभियोगः [illegible]। [illegible]। [illegible] २। इत्यमरः। [illegible]। इति [illegible]। [illegible] अभिशापं [illegible]। इति [illegible]।
("[illegible]"।
इति [illegible]।)

अभिषङ्ग, पुं, (अभि+सञ्ज+घञ् [illegible]।) पराभवः। आक्रोशः। शपथः। इति मेदिनी। [illegible]। इति [illegible]। आलिङ्गनं। [illegible]। [illegible]। इति [illegible]। [illegible]। यथा,—
"[illegible]"।
इति [illegible]। [illegible]। [illegible]।
"[illegible]
[illegible]"।
इति रघुवंशे।
"[illegible]
[illegible]"।
इति कुमारसम्भवे। [illegible]। [illegible]। "[illegible] [illegible]"। इति [illegible]।)

अभिषव, पुं, (अभि+सु+अप्।) [illegible]। स्नानं। [illegible]। [illegible]। इति मेदिनी। [illegible]। [illegible]। इत्यमरः।
("[illegible]"।
इति [illegible]।)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

("कुर्वन्नि रामनौभिर्यो सर्वो भूत्वा समन्ततः ।
सद्योऽभ्यमित्रीणो ददर्श मह रणम्" ॥
इति भट्टिः ।)

अभ्यमित्रीय, पुं, (अभिमित्रम् गच्छत्यभिमुखं अल-गामी, अभ्यमित्रमञ्ज्यामीत्यधिकारे अभ्यमित्र + छ तस्य ईय ।) अभ्यमित्र्यः । इत्यमरः ॥

अभ्यमित्र्य, पुं, (अभ्यमित्र + पूर्ववत् यत् ।) सम्या-मर्दादिना शत्रुसम्मुखगमनकर्त्ता । युद्धार्थे शत्रुसम्मुखगामी । तत्पर्यायः । अभ्यमित्रीयः २ अभ्यमित्रीणः ३ । इत्यमरः ॥
("समुदन्विजतानेतं प्रकाशय निजोऽसिषु ।
क्रोधोऽभुवदंशाराभ्यमित्र्योऽभवामि ते" ॥
इति भट्टिकाव्ये ।)

अभ्यर्ण, त्रि, (अभि + अर्द + क्त, आदितश्चेति इट्-आभावः ।) निकटं । इत्यमरः । (आसन्नः । निकटवर्त्ती । "तीव्र [illegible] तदा दा-यते दयालुः । तमपि प्रापयति निरागमभ्यर्ण-स्थापयो [illegible]" । इति रत्नावली । "उत्तमो [illegible] अभ्यर्णभूमय [illegible]" इति महावीरचरिते । समीपं । सन्नि-धानं । अन्तिकं । "अभ्यर्णे परिरभ्य निर्भरमुर [illegible]" । इति गीतगोविन्दे ।)

अभ्यवकर्षणं, क्ली, (अभि + अव + कृष् + भावे ल्युट् ।) शल्यादेरुत्कर्षणं । तत्पर्यायः । निर्हारः २ । इत्यमरः ॥

अभ्यवस्कन्द, पुं, (अभि + अव + स्कन्द + घञ् ।) निरर्थोऽपवादात् शत्रुभिरभियानः प्रहारः । तत्पर्यायः । अभ्यासादनं २ प्रहारः ३ धाटी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवस्कन्दनं, क्ली, (अभि + अव + स्कन्द + भावे ल्युट् ।) निरर्थोऽपवादात् शत्रुभिरभियानं प्रहारः । अभ्यासादनं । इत्यमरटीका ॥

अभ्यवहार, पुं, (अभि + अव + हृ + भावे घञ् ।) भक्षणं । आहारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अभ्यवहृतं, त्रि, (अभि + अव + हृ + क्त ।) भुक्तं । भक्षितं । इत्यमरः ॥

अभ्यसनं, क्ली, (अभि + अस + ल्युट् ।) अभ्यास-करणं । पौनःपुन्येन करणं । [illegible] । यथा,—
"[illegible]" । इति मेदिनी ॥
([illegible] । पौनःपुन्येनैकविषयकरणं । [illegible]
[illegible]
"[illegible]" ।
इति रघुः ।
"[illegible]" ।
इति टीका ।)

अभ्यसूया, स्त्री, (अभि + असूय + भावे अ [illegible] ।) असूया । दुःखेन दोषारोपणं । यथा । "[illegible]" । इत्यमरटीकायां भरतः । ("[illegible]" । इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible])

"उदारपृथुला दरदार्द्रिका दृ ।
निशाकरदीधितिर्मण्डिता मन्दिरेषु" ।
इति कुमारसम्भवे ।
"[illegible]" ।
इति मेघदूते ।)

अभ्याकाङ्क्षितं, क्ली, (अभि + आ + काङ्क्ष + भावे क्त, इत्यमरः ।) मिथ्याभियोगः । इति शब्द-रत्नावली । मिथ्यादावीया इति भाषा ।

अभ्याख्यानं, क्ली, (अभि + आ + ख्या + ल्युट् ।) मिथ्याभियोगः । मिथ्याभिशापः [illegible] [illegible] मिथ्योद्भावनं । इत्यमरभरतौ ॥

अभ्यागत, पुं, (अभि + आ + गम् + कर्त्तरि क्त ।) अतिथिः । इति हेमचन्द्रः । "स च सावर्णं महातल" इति श्रीधरस्वामी ॥
"[illegible] बालो वा यदि वा वृद्धो युवा वा गृहमागतः ।
तस्य पूजा विधातव्या सर्वत्राभ्यागतो गुरुः" ।
इति हितोपदेशे ।)

अभ्यागमः, पुं (अभि + आ + गम् + अप्) समीपं । स्पर्शं । युद्धं । वैरं । अभ्युत्थानं । इति विश्वः ॥ (घात । प्रहारः । युद्धम् । विरोधः । समीपं । अभिगमः । सन्निधानं ।
"अभ्यागमो विरोधेऽभिघातायुद्धसमीपयोः" ।
इति मेदिनी ॥ अभ्युत्थानम् । उपस्थितिः ।
"का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा
किं वा मदभ्यागमकारणं ते" ।
इति रघौ ।)

अभ्यागारिक, त्रि, (अभ्यागारे तत्परत्वेऽपि आ-गम, ठक् तस्य इक ।) कुटुम्बपालनपर । कुटु-म्बादिपोषणव्यग्रः । इत्यमरः ॥

अभ्याघातं, क्ली, (अभि + आ + हन + भावे ल्युट् ।) आघातः । इत्यमरः ॥ [illegible] । इति शब्द-[illegible] ॥

अभ्यान्त, त्रि, (अभि + आ + अम + कर्त्तरि क्त इट्-आभावः, एते अभ्यमित ।) रोगी । इत्यमरः ॥

अभ्यामर्द, पुं, (अभ्यामर्दतेऽत्र, अभि + आ + मृद् + आधारे घञ् ।) संग्राम । इत्यमरः ॥

अभ्याश, त्रि, (अभितोऽश्नुतेऽनेन [illegible], अश् धातो बाहुले घञ् ।) समीपं । इत्यमर-टीकायां रायमुकुटः ॥

अभ्यास, पुं, (अभितोऽश्यते [illegible], असु क्षेपणे घञ् ।) पुनःपुनः । अभ्यसनं । इति मे-दिनी ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ इति [illegible] । इत्यमरः ।
[illegible]
[illegible] ।
यथा,—
"[illegible]"
"[illegible]" ।

अभ्यासादनं, क्ली, (अभि + आ + सद् + णिच् + ल्युट् ।) [illegible]
[illegible] । इत्यमरटीका ॥

अभ्यास[illegible], पुं, (अभि + आ + [illegible] + [illegible] [illegible] ।)

अभिग्रहः । पीडा । इत्यमरटीका । (अभि-[illegible] । [illegible] । [illegible] ।)

अभ्युक्षणं, क्ली, (अभि + उक्ष + भावे ल्युट् ।) सेचनं । इति हेमचन्द्रः । आर्द्रीकरणं । यथा,—
"[illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] । ([illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]" । इति रामायणे ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।
इति रघुवंशे । [illegible] । [illegible] ।
"[illegible]" ।
इति रघुवंशे । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।)

अभ्युदय, पुं, (अभि + उद् + इण् + अच् ।) इष्ट-लाभः । [illegible] । इति [illegible]
[illegible] । [illegible]-
वृद्धि । यथा,—
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" ।
[illegible]
[illegible] । ([illegible] । [illegible] ।
"[illegible]
[illegible]" । इति हितोपदेशे । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । "[illegible]
[illegible]" । इति [illegible] ।)

अभ्युदित, त्रि, (अभि + उद् + इण् + क्त ।) [illegible] । [illegible] । इत्यमरः । [illegible] । यथा,—
"[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] । ([illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] ।)

अभ्युदित, त्रि, (अभि + उद् + इण् + क्त ।) [illegible] । [illegible] । इति हेमचन्द्रः ।
"[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।)

अभ्युपगम, पुं, (अभि + उप + गम् + भावे अप् ।) [illegible] । इत्यमरः । [illegible] । इति
[illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]
[illegible]
[illegible]" । इति [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।

"तस्यं तेजांसि [illegible] ।
[illegible] ।"
इति महावीरचरिते ।)

अभ्युपपत्तिः, स्त्री, (अभि + उप + पद + क्तिन् ।) अनुग्रहः । इत्यमरः । (अभिपन्नविपत्तेरुपसर्गभीतस्याभयप्रदानपूर्वकोऽनुग्रहः । उपायः । "तस्यैवाभ्युपपत्त्या जीवितमस्याः सफलमिमुम्" । इति शाकुन्तले । रक्षा । परित्राणं ।
"कामिनीषु विवाहेषु गवाम्भक्ते तथेन्धने ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम्" ।
इति मनुः ।)

अभ्युपायः, पुं, (अभि + उप + इण + भावे अच् ।) अङ्गीकारः । स्वीकारः । इति हेमचन्द्रः । उपायः । यथा । "तत्प्रतीकारविषये च इत्यभ्युपायः" । इति काव्यप्रकाशः । (कौशलं ।
"अविवेकरभ्युपायैस्तैर्नियोजित स पाण्डवान्" ।
"निपुणेनाभ्युपायेन मन्त्रं वाग्गणरम्" ।
"निपुणेनाभ्युपायेन यद्ब्रवीमि तथा कुरु" ।
इति महाभारते ।)

अभ्युपायनं, क्ली, (अभि + उप + इण + ल्युट् ।) उपायनं । उपढौकनद्रव्यं । यथा,—
"तातस्य सम गोविन्दस्यापि नाभ्युपायनैः" ।
इति श्रीभागवतं ।

अभ्युपेतं, त्रि, (अभि + उप + इण + कर्म्मणि क्त ।) स्वीकृतं । उपगतं । यथा,—
"अहमभ्युपेतवतामधिकारादिति मे विचारः" ।
इति रघुः । (अङ्गीकृतः ।
"मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः" ।
इति मेघदूते ।)

अभ्युष, पुं, (अभ्युष्यते अग्निना दह्यतेऽसौ अभि + उष + बाहुलकात् कर्म्मणि कः ।) अभ्यूष । पोलिः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

अभ्यूष, पुं, (अभि + उष + बाहुलकात् कर्म्मणि कः ।) [illegible] । [illegible] इति केचित् । [illegible] इति श्रीधरः । तत्पर्य्यायः । अभ्यूषः २ पोलिः ३ । इत्यमरः । अभ्योषः ४ । इति भरतः । [illegible] पोलिका । [illegible] इति ख्याता । तस्य गुणाः । मधुरत्वं । गुरुत्वं । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
"[illegible]" ।
इति राजनिर्घण्टः । [illegible] । यथा,—
"[illegible]
[illegible]" ।
इति शब्दरत्नावली ।

अभ्योष, पुं, (अभ्युष्यते अग्निना दह्यतेऽसौ, अभि + उष + कर्म्मणि घञ् ।) अभ्यूष । इत्यमरटीकायां भरतः ।

अभ्र गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । [illegible]

दीर्घश्च । अभ्रति । इति दुर्गादासः ।

अभ्रं, क्ली, (अपो बिभर्त्ति इति अप + भृ + क ।) मेघः । आकाशं । स्वर्णं । अभ्रकधातुः । इति मेदिनी । उपधातुविशेषः । तस्योत्पत्तिकारणं यथा ।
"पुरा वधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रमुद्यतं ।
विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परितश्चिताः ।
ते निपेतुर्घनध्वानाच्छिखरेषु महीभृतां ।
तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्गिरिषु चाभ्रकं ।
तद्वज्रं वज्रजातत्वादभ्रमभ्ररवोद्भवात् ।
गगनात् स्खलितं यस्माद्गगनञ्च ततो मतं ।
विप्रक्षत्रियविट्शूद्रभेदात्तत् स्याच्चतुर्व्विधं ।
क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कृष्णञ्च वर्णतः ।
प्रशस्यते सितं तारे रक्तं तत्तु रसायने ।
पीतं हेमनि कृष्णन्तु गदेषु द्रुतयेऽपि च ।
पिनाकं दर्दुरं नागं वज्रञ्चेति चतुर्व्विधं ।
मुञ्चत्यग्नौ विनिक्षिप्तं पिनाकं दलसञ्चयं ।
अज्ञानाद्भक्षणं तस्य महाकुष्ठप्रदायकं ।
दर्दुरं त्वग्निनिक्षिप्तं कुरुते दर्दुरध्वनिं ।
गोलकान् बहुशः कृत्वा स स्यान्मृत्युप्रदायकः ।
नागन्तु नागवद्वह्नौ फूत्कारं परिमुञ्चति ।
तद्भक्षितमवश्यन्तु विदधाति भगन्दरं ।
वज्रन्तु वज्रवत्तिष्ठेत्तन्नाग्नौ विकृतिं व्रजेत् ।
सर्व्वाभ्रेषु वरं वज्रं व्याधिवार्द्धक्यमृत्युहृत् ।
अभ्रमुत्तरशैलोत्थं बहुसत्त्वं गुणाधिकं ।
दक्षिणाद्रिभवं स्वल्पसत्त्वमल्पगुणप्रदं" ॥ * ॥
भावप्रकाशः ।
"अभ्रं कषायं मधुरं सुशीत-
मायुष्करं धातुविवर्द्धनञ्च ।
हन्यात्त्रिदोषं व्रणमेहकुष्ठं
प्लीहोदरग्रन्थिविषक्रिमींश्च ॥
रोगान् हन्ति द्रढयति वपुर्व्वीर्य्यवृद्धिं विधत्ते
तारुण्याढ्यं रमयति शतं योषितां नित्यमेव ।
दीर्घायुष्कान् जनयति सुतान् सिंहतुल्यप्रभावान्
मृत्योर्भीतिं हरति सततं सेव्यमानं मृताभ्रं" ॥ * ॥
भावप्रकाशः ।
"पीतं [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]" ॥ * ॥
तस्य शोधनविधिर्यथा ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]" ॥ * ॥
तस्य मारणं यथा ।
"कृत्वा धान्याभ्रकं तत्तु शोषयित्वाथ मर्द्दयेत् ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

"[illegible]" ।
तत्र धान्याभ्रक विधिः ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" ।
इति भावप्रकाशः ।

अभ्रपिशाचः, पुं, (अभ्रं मेघं पिनष्टि, [illegible]) राहुः । इति [illegible] । (मेघवर्त्ती । अभ्रकः ।
"[illegible]
[illegible]" ।
इति मेघदूते ।)

अभ्रमं, क्ली, (अभ्र गतौ + ल्युट्, [illegible]) [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । इति शब्दरत्नावली । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
इति राजनिर्घण्टः । [illegible] । [illegible] । [illegible] । यथा,—
"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]" ।
इति सङ्गीतविनोदः ।
("[illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] ।)

अभ्रमुः, स्त्री, (अभ्रमातङ्गं अर्थात् ऐरावतं अभिगच्छति [illegible]) [illegible] इति पाणिनिः । (ऐरावतस्य करेणुः । अभ्रमुः [illegible] ।
"[illegible]
[illegible]" ।
इति भट्टिकाव्ये ।)

अभ्रपिशाचकः, पुं, (अभ्रे आकाशे पिशाच इव ।) राहुग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

अभ्रविमानकः, पुं, (अभ्रे विमानम् इव [illegible]) [illegible] । इति शब्दावली ।

अभ्रपुष्पं, क्ली, (अभ्रे मेघ इव पुष्पं [illegible] [illegible] ।) [illegible] । यथा,—
"[illegible]
[illegible]" । इति [illegible] ।

अभ्रपुष्प, पुं, (अभ्रमिव शुभ्रं पुष्पं यस्य सः ।) वेतसवृक्षः । इत्यमरः ॥

अभ्रान्त, त्रि, (न भ्रान्तः भ्रान्तिः, नञ्समासः ।) (भ्रमाभावः ।) भ्रमरहितः । अभ्रान्तः । भ्रान्तिशून्यः । [illegible] ॥

अभ्रमांसी, स्त्री, (अभ्रमिव जटायां मांसमस्याः [illegible] ङीष् ।) आकाशमांसीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जटामांसी ।)

अभ्रमातङ्ग, पुं, (अभ्रस्य मेघस्य अधिष्ठाता मातङ्गः, शाकपार्थिवादित्वात् समासः, मध्यपदलोपश्च ।) ऐरावतः । इन्द्रहस्ती । इत्यमरः ॥ (स च समुद्रमथनः पूर्वदिग्गजः ।)

अभ्रमाला, स्त्री, (अभ्राणां माला श्रेणी, षष्ठीतत्पुरुषः ।) मेघश्रेणी । मेघसमूहः । इति हला-युधः ॥ (घनघटा । कादम्बिनी ।)

अभ्रमु, स्त्री, (न भ्राम्यति, भ्रम + उन्, नञ्समासः, मानवत् [illegible] ।) ऐरावतस्त्री । सा पूर्वदिग्हस्तिनी । इत्यमरः ॥

अभ्रमुप्रिय, पुं, (अभ्रमोः पूर्वदिक्करिण्याः प्रियः ।) ऐरावतहस्ती । इति हेमचन्द्रः ॥ (अभ्रमातङ्गः ।)

अभ्रमुवल्लभ, पुं, (अभ्रमोः वल्लभः प्रियः ।) ऐरावतहस्ती । इत्यमरः ॥

अभ्ररोह, क्ली, (अभ्रात् मेघात् रोहः जन्म यस्य तत्, तस्य मेघशब्दोत्पन्नत्वात् तथात्वं ।) वैदूर्यमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभ्रवाटिक, पुं, (अभ्रमिव वाटी वेष्टनं यस्याः सा, [illegible] च, कप् ।) आम्रातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अभ्रान्त, त्रि, (भ्रम् + कर्त्तरि क्तः, नञ्समासः ।) भ्रान्तिशून्यः । यथा ।
"[illegible] स्थितिरुपाभूत [illegible]"
इत्यत्र "[illegible]" । इति [illegible]टीकाकारः । ([illegible] । भ्रमशून्यः । स्थिरः ।)

अभ्रि, स्त्री, (अभ्रो विभर्त्ति, नौकामार्गनाशं धारयति, अभ्र + भृ + कर्त्तरि क्विः ।) काष्ठकुद्दालः । नौकामार्जनार्थकुद्दालविशेषः । इत्यमरः ॥ (नौकाया सेचनम् ।)
"[illegible] कार्षं कर्षन्तो [illegible]" ।
इति मनुः ।)

अभ्रिय, त्रि, (अभ्रे भवः, अभ्र + घ तस्य इयः ।) अभ्रोद्भवम् । अभ्रभवः । मेघजन्य च । इत्यमरः ॥ (अभ्रयतुल्यः । विद्युत् । मेघवर्णः । वर्णः । पुष्करं ।)

अभ्री, स्त्री, (अभ्रति गच्छत्यनया अभ्र + इन्, कृदिकारादक्तिन इति ङीष् ।) काष्ठकुद्दालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

अभ्रेष, पुं, (भ्रेषृ चलने + घञ्, नञ्समासः ।) [illegible] । न्यायः । इत्यमरः ॥

अभ्रोत्थ, क्ली, (अभ्रात् मेघात् उत्तिष्ठति उत्पद्यते, अभ्र + उद् + स्था + क इति कर्त्तरि । इति [illegible] । [illegible] ॥

अम ञ रोगे । न अमयति अमयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

अम गतौ । भजने । शब्दे । अमति । इति दुर्गादासः ॥

अम्, अ, (अम् + क्विप्, मकारान्तमव्ययम् ।) शीघ्रता । अल्पं । इति मेदिनी ॥

अमं, त्रि, (अम् + भावे घञ्, [illegible] वृद्धिः, अमो रोगो विद्यते अस्मात्, अर्शआद्यच्, [illegible] रोगोत्पत्तेः [illegible] ।) अपक्वफलादि । इति शब्दरत्नावली । रोगे पुं । इति मुग्धबोधव्याकरणं ।

अमङ्गलं, क्ली, (नास्ति मङ्गलं शुभं यस्मात् तत् ।) अशुभसूचकं । तद्यथा, —
"[illegible] ।
[illegible] राजा पुरो वर्जयेत् वर्जयेत् ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
वैदङ्ग [illegible] गुप्तस्य च ।
[illegible] ।
दुर्गन्धं [illegible] राजा [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] दृष्ट्वा दर्शनमङ्गलं" ।
इति ब्रह्मवैवर्ते कृष्णजन्मखण्डे ११ अध्यायः ॥

अमङ्गल, पुं, (नास्ति मङ्गलं यस्य) एरण्डवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अमङ्गल, त्रि, (न मङ्गलम्, नञ्समासः ।) मङ्गलशून्यः । अशुभम् । यथा । "अमङ्गलं [illegible] [illegible]" । इति [illegible] । मङ्गलाभावे क्ली । यथा । "[illegible]" । इति कुमारसम्भवः ॥

अमङ्गल्य, त्रि, (मङ्गलाय हितः, मङ्गल + यत् नञ्समासः ।) अमङ्गलजनकः । यथा,—
"[illegible]" ।
इति [illegible] । ([illegible] । [illegible] ।
"[illegible]" । इति [illegible] ।)

अमण्ड, पुं, (नास्ति मण्डो [illegible] यस्य ।) एरण्डवृक्षः । इत्यमरः ॥ ([illegible] । [illegible] ।)

अमत, पुं, (अम् रोगे + अतच्, [illegible] भावे क्तः, [illegible] । अथवा मन् + कर्त्तरि क्तः, नञ्समासः ।) रोगः । मृत्युः । काल । इत्युणादिकोषः ॥

अमति, पुं, (अम् + अति ।) कालः । चन्द्रः । इति मेदिनी ॥ दुष्टे त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥
"[illegible]" ।
इति शब्दरत्नावली । अबुद्धिः । अज्ञानं । [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।
इति मनुः ।)

अमत्र, क्ली, (अमति [illegible], अम् + [illegible] ।) पात्रं । [illegible] । इत्यमरः ॥ ([illegible] ।)

अमन्त, पुं, [illegible] ।

अमर्त्य, स्त्री, ([illegible], अम + [illegible] ।) [illegible] ।

अमन्द, पुं, ([illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] ।
"[illegible]" ।
[illegible] ।
[illegible] ।

"[illegible]" इति उत्तरचरिते। "[illegible]" इति [illegible]। [illegible])

अमन, पुं, ([illegible]) [illegible]। इति हेमचन्द्रः। [illegible] त्रि। ([illegible]। "[illegible]" इति मनुः।)

अमर, पुं, (न + मरति [illegible]) देवः। ("[illegible]" इति महाभारते। "[illegible]" इति [illegible]।) [illegible]। इति मेदिनी। [illegible]। इति राजनिर्घण्टः। [illegible] त्रि। यथा,— "[illegible]" इति [illegible]। [illegible] यथा,— "[illegible]" इति [illegible]। "[illegible]" इति [illegible]।

अमरक, पुं, ([illegible]) [illegible]। इति राजनिर्घण्टः। ([illegible])

अमरदारु, पुं, ([illegible]) देवदारुवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

अमरपुष्पक, पुं, ([illegible]) [illegible]। इति [illegible]। ([illegible])

अमरपुष्पिका, स्त्री, ([illegible]) [illegible]। इति रत्नमाला।

अमररत्न, क्ली, ([illegible]) [illegible]। इति राजनिर्घण्टः।

अमरराजी, स्त्री, ([illegible]) [illegible]। इति [illegible]।

अमरा, स्त्री, ([illegible]) दूर्वा। गुडूची। [illegible]। इति मेदिनी। [illegible]। इति रत्नमाला। इति राजनिर्घण्टः। [illegible]। इति [illegible]।

अमराद्रि, पुं, ([illegible]) सुमेरुः। इति [illegible]।

अमरावती, स्त्री, ([illegible]) इन्द्रपुरी। [illegible]। इति [illegible]। [illegible] यथा। "[illegible]" [illegible]। "[illegible]" [illegible]

अमर्त्य, पुं, (न मर्त्यः, इति [illegible]) देवः। ([illegible])

अमर्त्यभुवन, क्ली, ([illegible]) स्वर्गः। इति [illegible]।

अमर्ष, पुं, ([illegible]) क्रोधः। [illegible]। ("[illegible]" इति रामायणे। [illegible]। "[illegible]" इति भारवी।)

अमर्षण, त्रि, ([illegible]) क्रोधी। [illegible]। "[illegible]" इति [illegible]। "[illegible]" इति [illegible]।

अमल, क्ली, ([illegible]) [illegible]। इति मेदिनी।

अमला, स्त्री, ([illegible]) [illegible]। इति राजनिर्घण्टः। [illegible]। इति [illegible]।

क्षमठ, पुं, (क्षम इति ...) ... । ... ।
("क्षमठो ... " ।
इति ... ।)

क्षमा, त्रि, (क्षम + अ ...) ... ।

क्षमा, स्त्री, (क्षमते ...) ... । इति
... ।

"क्षमा ... ।
... "।

[illegible]

[illegible] इति विदैका । तेन माघं- [illegible] कामे [illegible] चतुर्दशीतामिति वचनात् पूर्वदिने एव श्राद्धं [illegible] तदापि [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ * ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । तेन [illegible] चतुर्दश [illegible] इति । [illegible] ॥ * ॥ [illegible] ।

"दर्शं श्राद्धं [illegible] विदिता
[illegible]" ।

[illegible] ॥ * ॥ [illegible] ।

"[illegible] चतुर्दशी अमावास्या भवेत् क्वचित् ।
[illegible]" ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ * ॥ [illegible] ।

"[illegible] ॥"

[illegible] ॥ * ॥ [illegible] ।

"[illegible] ॥"

[illegible]

[illegible] इति पूर्वाह्णात् ।

"[illegible] श्राद्धं [illegible]" ।

इति [illegible] ।

"[illegible] ।
[illegible]" ।

इति [illegible] ।

"[illegible] ।
[illegible]" ।

इति [illegible] ।

"[illegible] ।
[illegible]" ।

[illegible] । "[illegible]" । इति श्रुतिः । [illegible] इति [illegible] ।

"[illegible] श्राद्धं [illegible]"

[illegible] । इति [illegible] ।

अमावासी, स्त्री, (अमा [illegible]) अमावस्या । इति [illegible] ।

अमावास्या, स्त्री, (अमा [illegible] + वस + [illegible]) [illegible] । इत्यमरः ।

अमित्र, पुं, ([illegible]) शत्रुः । इत्यमरः । ([illegible] ।

"[illegible] ।
[illegible]" ।

इति रामायणे ।)

अमिन, क्ली, (अम रोगे [illegible]) [illegible] । [illegible] ।)

अमी, [illegible] त्रि, (अम रोगे + [illegible]) [illegible] ।

अमीव, क्ली, (अम + [illegible]) [illegible] । यथा,—

"[illegible] ।
[illegible]" ।

इति [illegible] ।

"[illegible] ।
[illegible]" ।

इति [illegible] ।)

अमुक, त्रि, [illegible] । इत्यमरः ।

[illegible] इति [illegible] । इति शब्दरत्नावली ।

यथा,—

"[illegible] सदा [illegible]" ।

इति [illegible] । ([illegible] ।

"[illegible] ।
[illegible]" ।

इति [illegible] ।)

अमुक्त, क्ली, (मुच् + क्त, न मुक्तं [illegible]) [illegible] । इति [illegible] । [illegible] इति भाषा । [illegible] च त्रि । ([illegible] ।

"[illegible]" ।

इति [illegible] ।

"[illegible]" ।

इति महाभारते । [illegible] ।

"[illegible]" ।

इति ।)

अमुत्र, अ, (अदस् [illegible]) परलोके । इत्यमरः । (अदस् [illegible] ।

"[illegible]" ।

इति [illegible] ।

"[illegible] ।
[illegible]" ।

"[illegible]" ।

इति [illegible] ।)

अमुत्रत्य, पुं, क्ली, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।

("[illegible]" ।

इति [illegible] ।)

अमूर्त, त्रि, (मूर्त + [illegible]) [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

"[illegible] ।
[illegible]" ।

इति [illegible] ।

[illegible] ।) [illegible] । इति मुग्धबोधे । यथा,—"[illegible]" । इति [illegible] ।

अमूल्यं, त्रि, मूल्यरहितं । [illegible] । नास्ति मूल्यं [illegible] ।

अमूला, स्त्री, (नास्ति मूलं [illegible] सा, स्त्रियां टाप् ।) [illegible] । इति [illegible] । मूलरहिते त्रि । इति मुग्धबोधे ।

अमृणालं, क्ली, (मृणालस्य सदृशं [illegible] ।) वीरणमूलं । इत्यमरः ।

अमृतं, क्ली, (न + मृ + क्त, [illegible] ।) [illegible]

[illegible]

[illegible]

इति भारतम् ॥

[illegible], स्त्री, [illegible] इति राजनिर्घण्टः ॥ [illegible]

[illegible], स्त्री, [illegible] इति रत्नमाला ॥

[illegible], स्त्री, [illegible] इति राजनिर्घण्टः ॥ [illegible]

"[illegible]"

इति भारते ॥)

[illegible], स्त्री, [illegible] इति राजनिर्घण्टः ॥

[illegible], पुं, [illegible] इति राजनिर्घण्टः ॥

[illegible], पुं, [illegible] इति हेमचन्द्रः ॥ [illegible]

[illegible]

रसर्च नमते । इति भावप्रकाशः ।
कमलोत्तरं, क्ली, (कमलं विकसित उत्तरं ... [illegible]
मात् ।) ... [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।
कमलोत्था, स्त्री, (कमलं मधु उत्थं ... [illegible]
"... [illegible]" ।) ... [illegible] । इति राज-
निर्घण्टः ।
[illegible]

[illegible]

... [illegible] । इति मेदिनी ।
[illegible], पुं, ([illegible]
... [illegible] ।) विष्णुः । हरः । इति [illegible]
[illegible]

[illegible]

... [illegible] । इति मेदिनी ।
[illegible], पुं, ([illegible] आप्नोति [illegible]

[illegible]

[illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।
[illegible] । इति [illegible]
[illegible], स्त्री, ([illegible] ।) [illegible] । इति [illegible]

[illegible]

मारम्बुः । इति हेमचन्द्रः । गुड्च इति भाषा ।

अम्बुकूर्म्मः, पुं, (अम्बुनः कूर्म्म इव) । शिशुमारः । इति हेमचन्द्रः ॥

अम्बुकेशरः, पुं, (अम्बुमात्रं केशरोऽस्य ।) छोलङ्गवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

[illegible], स्त्री, ([illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] । [illegible] इति भाषा ।

अम्बुजं, क्ली, (अम्बुनि जायते, अम्बु + जन् + डः ।) पद्मं । इति मेदिनी । "[illegible]" । इति [illegible] । "[illegible]" । [illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible]

अम्भोजं, क्ली, (अम्भसि जायते, अम्भस् + जन् + ड ।) पद्मं । इति शब्दरत्नावली । [illegible]

अम्भोजजन्मा, पुं, [illegible] ब्रह्मा । यथा,— [illegible] इति [illegible]

अम्भोजयोनिः, पुं, [illegible] ब्रह्मा । यथा,— [illegible] इति [illegible]

अम्भोजिनी, स्त्री, [illegible]

अम्भोदः, पुं, [illegible] मेघः । मुस्तकं । इति शब्दरत्नावली । [illegible]

अम्भोधरः, पुं, [illegible] मेघः । [illegible]

अम्भोधिः, पुं, [illegible] समुद्रः । इति शब्दरत्नावली । [illegible]

[illegible]

अम्ल, [illegible]

[illegible]

अम्भोजं, क्ली, (अम्भसि जायते, अम्भस् + जन् + डः।) पद्मं। इति शब्दरत्नावली। सारसपक्षी। [illegible] चन्द्रे पुं। यथा। "[illegible]"। इति श्रीभागवतं। [illegible] त्रि।

अम्भोजन्मजनि, पुं, (अम्भोजन्मनि विष्णुनाभिपद्मे जनिः जन्म यस्य सः।) ब्रह्मा। यथा,—
"[illegible]"। इति श्रीभागवतं।

अम्भोजयोनिः, पुं, (अम्भोजं नारायणनाभिपद्मं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य सः।) ब्रह्मा। यथा,—
"[illegible]"। इति दत्तोपदेशः।

अम्भोजिनी, स्त्री, (अम्भोज + समूहार्थे इनि ततः ङीप्।) पद्मिनी। पद्मसमूहः। पद्मयुक्तदेशः। इति शब्दरत्नावली। (नलिनी। नलिनी। "[illegible]"। इति [illegible])

अम्भोदः, पुं, (अम्भो जलं ददाति, अम्भस् + दा + कः।) मेघः। मुस्तकं। इति शब्दरत्नावली। (जलदातरि, त्रि।)

अम्भोधरः, पुं, (अम्भः जलं धरति, धृ + अच्।) मेघः। ("[illegible]"। इति [illegible]।) मुस्तकं। इति शब्दरत्नावली।

अम्भोधिः, पुं, (अम्भांसि धीयन्ते अत्र, धा + आधारे किः।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली।
("[illegible]।
[illegible]"।
इति [illegible]।
"[illegible]"।
इति माघः।)

अम्भोधिवल्लभः, पुं, (अम्भोधेः वल्लभः, [illegible]।) प्रवालः। इति राजनिर्घण्टः।

अम्भोनिधिः, पुं, (अम्भांसि निधीयन्तेऽत्र, अम्भस् + नि + धा + किः।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली।
("[illegible]
[illegible]"।
इति [illegible]। [illegible] इति [illegible], [illegible]। "[illegible]"। इति [illegible]।)

अम्भोराशिः, पुं, ([illegible]) समुद्रः। इति राजनिर्घण्टः।

अम्भोरुहं, क्ली, (अम्भसि रोहति, अम्भस् + रुह् + कः।) पद्मं। ("[illegible]"। इति [illegible]।) [illegible]।

अम्भ्र, त्रि, ([illegible]) [illegible]। यथा,—
"[illegible]"। [illegible]

[illegible] इति श्रीभागवतं।
("[illegible]"। इति रघुवंशे।)

अम्रः, पुं, (अमति रोगान् [illegible], अम + रक्।) आम्रवृक्षः। [illegible]। इति शब्दरत्नावली।

अम्रातः, पुं, (अम्लं रसं [illegible] अतति प्राप्नोति, अम्ल + अत + अच्, [illegible]।) आम्रातकवृक्षः। इति शब्दमाला।

अम्रातकः, पुं, (अम्लं रसं [illegible] अतति प्राप्नोति अम्ल + अत + अच् + स्वार्थे कन्।) आम्रातकवृक्षः। इति [illegible]।
("[illegible]।
[illegible]"।
इति [illegible]।)

अम्ला, स्त्री, (अम + ल।) [illegible]। इति राजनिर्घण्टः।

अम्लः, पुं, (अम + लः।) [illegible]। इति [illegible]। [illegible]। इति राजनिर्घण्टः। [illegible]। [illegible]। [illegible]। इति राजनिर्घण्टः। [illegible]। [illegible] इति [illegible]। इति राजनिर्घण्टः। इति राजनिर्घण्टः। [illegible]। इति राजनिर्घण्टः। ([illegible]। "[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]"।
[illegible],—
"[illegible]।
[illegible]।
[illegible]
[illegible]"।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible]। [illegible] [illegible]"। इति [illegible]।)

अम्लकः, पुं, (अम्लोऽस्य अस्त्यर्थे कन्।) लकुचवृक्षः। इति शब्दरत्नावली। ([illegible]।)

अम्लकाण्डं, क्ली, ([illegible]।) [illegible]। इति राजनिर्घण्टः।

अम्लकेशरः, पुं, ([illegible]।) [illegible]। इति राजनिर्घण्टः।

अम्लचूडः, पुं, ([illegible]।) [illegible]। इति राजनिर्घण्टः।

अम्लगन्धी, पुं, ([illegible]।) [illegible]। इति राजनिर्घण्टः।

अम्लपञ्चकं, क्ली, ([illegible]।) [illegible]। इति राजनिर्घण्टः।

अम्लपत्रिका, स्त्री, ([illegible]।) [illegible]। इति राजनिर्घण्टः।

अम्लपञ्चकं, क्ली। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। इति राजनिर्घण्टः।
("[illegible]।
[illegible]"।
"[illegible]।
[illegible]"।)

अम्लफलः, पुं, ([illegible]।) [illegible]। इति राजनिर्घण्टः।

अम्लरुहा, स्त्री, ([illegible]) [illegible]। इति राजनिर्घण्टः।

अम्लरुहा, स्त्री, ([illegible]) [illegible]। इति राजनिर्घण्टः।

अम्ललोणिका, स्त्री, ([illegible]) [illegible]

मार(?)भन्तु। इति हेमचन्द्रः। कुमुद इति भाषा।

अम्बुकूर्म्मः, पुं, (अम्बुनः कूर्म्म इव)। शिशुमारः। इति हेमचन्द्रः।

अम्बुकेशरः, पुं, (अम्बुजातः केशरोऽस्य।) बीजपूरवृक्षः। इति राजमाला।

अम्बुचामरं, क्ली, (अम्बुनः चामरमिव।) शैवालं। इति जटाधरः। सेंवाल इति भाषा।

अम्बुजं, क्ली, (अम्बुनि जायते, अम्बु + जन् + डः।) पद्मं। इति मेदिनी। "इन्दीवरेण नयनं मुखमम्बुजेन"। इति शृङ्गारतिलके। "अम्बुजमम्बुनि जातं क्वचिदपि न जातमम्बुजादम्बु"। इत्युद्भटः।) वज्रं। इति त्रिकाण्डशेषः।

अम्बुजः, पुं, (अम्बुजमिवं भासः।) हिज्जलवृक्षः। ब्रह्मा। (विष्णुपदः।
"अम्बुजं कमले स्त्रीवे हिज्जले तु पुमानयं"।
इति शब्दरत्नावली।
"अम्बुजो निचुले पुंसि कमले तु नपुंसकं"।
इति मेदिनी।)

अम्बुजन्म, [न्] क्ली, (अम्बुनो जन्मास्य।) पद्मं। इति राजनिर्घण्टः। (सारसविहङ्गः। शङ्खः। त्रि, जलजातः। जलीयोद्भवः।)

अम्बुतालः, पुं, (अम्बुनि मध्ये तालयति प्रतिष्ठां गच्छति अम्बु + तल + अण्।) शैवालं। इति त्रिकाण्डशेषः।

अम्बुदः, पुं, (अम्बु जलं ददाति, दा दाने + कः।) मेघः। इति रत्नमाला। ("सदा मनोज्ञाम्बुदनादोमुखम्"। इति ऋतुसंहारे। "प्रमाद निर्व्वापयितुं न शक्ता तापं [illegible] अम्बुदा"। इति रघुवंशे।) मुस्तकं। यथा। "कचीरविन्दाम्बरं मदाम्बुदं"। इति वैद्यकं।

अम्बुधिः, पुं, (अम्बूनि धीयन्तेऽत्र, अम्बु + धा + कर्म्मण्यधिकरणे किः।) समुद्रः। इति शब्दरत्नावली। ("ईं [illegible] जलनिधेः [illegible] मर्यादामर्यादाः नाम्बुधिमाधिमेंनी [illegible] अम्बुधिर्मनु वा बदम्"। इति भामिनीविलासे। "गुरतापादान अम्बर्षीन द्योमितामाहरम्बुधिम्"। इति रामायणे।)

अम्बुधिस्रवा, स्त्री, (अम्बुधि + स्रु + अच्, स्त्रियां टाप्।) मृतकुमारी। घृतकुमारी इति भाषा। इति राजनिर्घण्टः।

अम्बुपः, पुं, (अम्बुनि जलानि पाति रक्षति पिबति वा, अम्बु + पा + कः।) चक्रमर्द्दवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका। (वरुणः। समुद्रः।) शतभिषानक्षत्रं। त्रि, जलपानकर्त्ता।)

अम्बुपत्रा, स्त्री, (अम्बुनि पत्रं यस्याः सा।) उच्चटावृक्षः। इति रत्नमाला।

अम्बुप्रसादः, पुं, (अम्बूनि प्रसादयति स्वच्छानि करोति अम्बु + प्र + सद् + णिच् + अण्, उपपदसमासः।) कतकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। निर्म्मली इति भाषा।

अम्बुप्रसादनं, क्ली, (अम्बूनि प्रसादयति, प्र + सद् + णिच् + ल्युट्।) कतकफलं। इति त्रिकाण्डशेषः।

अम्बुभृत्, पुं, (अम्बु बिभर्त्ति, अम्बु + भृ + क्विप्।) मेघः। मुस्तकं। समुद्रः। अभ्रकः। इति वैद्यकं।

अम्बुमात्रजः, पुं, (अम्बुमात्रे जलमात्रे जायते, जन + डः) शम्बूकः। शामुक इति हेमचन्द्रः। इति भाषा।

अम्बुरं, पुं, (अम्बु + उरच्।) द्वारादधःकाष्ठं। इति हेमचन्द्रः। चौकाठ इति भाषा।

अम्बुरुहा, स्त्री, (अम्बुनि रोहति, अम्बु + रुह + कः, स्त्रियां टाप्।) स्थलपद्मिनी। इति राजनिर्घण्टः।

अम्बुराशी, स्त्री, (अम्बु तदर्थं आचरति सुवदति, अम्बु + क्विप् + अण्, उपपदसमासः, ङीप्।) अम्बुमती दुर्गा। यथा,—

"दशरते दशाहे [illegible] सारत्ने माधवे मासि [illegible] शुभे। [illegible] यदा घटं तीर्थबलं न कारी, सर्वे [illegible] दुर्गं देवं"। इति कृत्यतत्त्वं। [illegible] सहित। ज्योतिषे।

"दर्शोऽसुहृदं वाम्बुवाची च [illegible]।
[illegible]।
[illegible]
अम्बुमति तत्र [illegible]।
[illegible]
न भवति अम्बुवाची [illegible]"।
[illegible] अम्बुमती दुर्गा। भविष्यत्पुराणे।
"[illegible]।
[illegible]"।
ज्योतिषे।
"[illegible]।
अम्बुवाची [illegible]।"
इदन्तु ..। इति [illegible] ..। अपरञ्च।
"[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
अम्बुमती न कुर्वीत [illegible]।
न कुर्यात् [illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]"।
इति [illegible]।
"[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]"।
[illegible]।
[illegible]"।
इति [illegible]। अथ [illegible] यथा,—
"[illegible]।
अम्बुवाचीदिने [illegible]।

[illegible] अम्बुवाची [illegible]। [illegible]।

अम्बुवाहिनी, स्त्री, [illegible]।

अम्बुवासी, स्त्री, [illegible]।

अम्बुवाहः, पुं, (अम्बूनि वहति, अम्बु + वह + अण्, उपपदसमासः।) मेघः। इति [illegible]। [illegible]।

अम्बुवाहिनी, स्त्री, (अम्बूनि वहति [illegible], अम्बु + वह + णिनि, [illegible], ङीप्।) [illegible]।

अम्बुवेतसः, पुं, [illegible]।

अम्बुशिरीषिका, स्त्री, [illegible]।

अम्बुसर्पिणी, स्त्री, [illegible]।

अम्बुसेचनी, स्त्री, [illegible]।

अम्बूकृतं, त्रि, [illegible]।

अम्भः, पुं, [illegible]।

अम्भस्, [स्] क्ली, [illegible]।

अम्भःसारं, क्ली, [illegible]।

अम्भोजः, पुं, [illegible] इति हेमचन्द्रः। [illegible]।

अम्भोजं, क्ली, (अम्भसि जायते, अम्भस् + जन् + ड ।) पद्मं । इति शब्दरत्नावली । [illegible]
"[illegible]" । इति श्रीभागवतं । [illegible]

अम्भोजजन्मा, पुं, (अम्भोजादि [illegible] जन्म यस्य सः ।) ब्रह्मा । यथा,—
"[illegible]" । इति श्रीभागवतं ।

अम्भोजयोनि, पुं, (अम्भोजं [illegible] योनिः उत्पत्तिस्थानं यस्य सः ।) ब्रह्मा । यथा,—
"[illegible]" । इति प्रबोधचन्द्रोदयः ।

अम्भोजिनी, स्त्री, (अम्भोज + समूहार्थे इनि ...) [illegible]

अम्भोद, पुं, (अम्भो जलं ददाति, अम्भस् + दा + क ।) मेघः । मुस्तकं । इति शब्दरत्नावली । [illegible]

अम्भोधर, पुं, (अम्भो जलं धरति, धृ + अच् ।) मेघः । [illegible] मुस्तकं । इति शब्दरत्नावली ।

अम्भोधि, पुं, (अम्भांसि धीयन्ते अत्र, धा + आधारे कि ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली । [illegible]

अम्भोनिधि, पुं, [illegible] समुद्रः । इति शब्दरत्नावली । [illegible]

[illegible]

अम्ब, पुं, [illegible]

अम्बर, क्ली, [illegible]

[illegible]

च ।) [illegible] । अम्ला [illegible] । [illegible] । मधुरं । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।
("[illegible] मधुरा [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥")

अम्ललोणिका, स्त्री, (अम्लं रसं लुनाति [illegible] + उप + [illegible] ।) [illegible] । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । चाङ्गेरी १ चुक्रिका २ दन्तशठा ३ अम्बष्ठा ४ । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति राजवल्लभः ।
[illegible] । [illegible] ।
"चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्बष्ठाम्ललोणिका । [illegible] ॥"
[illegible] इति च पाठः ।
"चाङ्गेरी दीपनी [illegible] ।
[illegible] ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
("[illegible] ॥"
इति चरकः ॥
"[illegible] ।"
इति [illegible] ॥
"[illegible] ।"
"[illegible] ॥"
इति च [illegible] ॥
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति सुश्रुतः ।)

अम्ललोटी, स्त्री, अम्ललोणिका । चाङ्गेरी । [illegible] ।

अम्लवल्ली, स्त्री, (अम्ला रसो [illegible], अम्ल + [illegible] ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः । [illegible] । इति भाषा ।

अम्लवृक्ष, पुं, ([illegible] ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः । ([illegible] —
"[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ॥"

[illegible] ॥
[illegible] ॥"
इति [illegible] ।
"[illegible] ॥"
इति [illegible] ।)

अम्लवाटिका, स्त्री, ([illegible] ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।

अम्लवेतस, पुं, [illegible] । इति भाषा । तत्पर्य्यायः । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः । [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अराल, पुं. (ऋ + लिच्, [illegible] अर + आ + ल।) [illegible]। मत्तहस्ती। इति मेदिनी॥ [illegible]। इति शब्दरत्नावली॥

अराला, स्त्री, (अराल + स्त्रियां टाप्) [illegible]। [illegible]। इति शब्दरत्नावली॥

अरि, पुं. (ऋ + इन्।) शत्रुः। इत्यमरः॥ ("[illegible]"। इति [illegible]। [illegible] इति मनुः।) "[illegible]"। [illegible]। इति [illegible]॥ [illegible]

अरित्र, [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] वारुणी [illegible] ।
[illegible] पद्‌मक [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] भवेत् ॥
[illegible] ॥
[illegible] भवेत् ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] विनिर्दिशेत् ।
[illegible] भवेत् क्वचित्" ॥
इति श्री[illegible] [illegible]
[illegible] ॥ ० ॥
"[illegible] प्रिये ।
[illegible] ॥
[illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] । इति माघः ।)

अर्घ्य, [illegible] (अर्घ + [illegible]) [illegible]

[illegible]

इति [illegible] ।

[illegible]

इति रामायणे ।

[illegible] । इति रघुः । [illegible]

[illegible]

इति रघुः ।)

[illegible] । इति मेदिनी । [illegible]

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] इति उत्तरचरिते ।

[illegible]

इति मेघदूते ।

[illegible]

इति [illegible] ।)

अर्घि, [illegible] इति शब्दरत्नावली ।

अर्घ्य, त्रि, (अर्घ + [illegible]) [illegible] । इति मेदिनी ।

[illegible]

इति कुमारसम्भवे ।

[illegible]

इति [illegible] ।

[illegible]

इति [illegible] ।

("[illegible]" ।

इति मनुः ।)

अर्घ्य, [illegible] (अर्घ + [illegible]) [illegible]

[illegible]

इति [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

इति [illegible] ॥

अर्ब्बि[illegible], स्त्री, [illegible] [illegible]

अर्त्तन, स्त्री, (ऋ + [illegible] + ल्युट् ।) [illegible] । यथा,—

"[illegible]" ॥

इति [illegible] ॥

अर्द्दन, पुं, (ऋ + [illegible] + इनन् ।) [illegible] । [illegible] ॥

अर्ब्ब, शिवि । (भ्वादि-पर-सक-सेट् ।) गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । अर्ब्बति । इति दुर्गादासः ॥

अर्ब्बुद, पुं, क्ली, (अर्ब्ब + क्विप्, तमौ उदेति, उद् + इण + क ।) दशकोटिसंख्या । रोगविशेषः । मांसकील । मांसवृद्धि । आब् इति भाषा । इति [illegible] अमरो मेदिनी च ॥ तस्य निदानमाह ।

"[illegible] दोषाः
[illegible] मांसम[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] वदन्ति" ॥

[illegible]

[illegible]

अर्भ, पुं, (ऋ + [illegible] ।) [illegible] । इति मेदिनी ॥

अर्भ, पुं, (अर्भ + अच् ।) [illegible] ॥

अर्भक, पुं, (अर्भ + [illegible] ।) [illegible] ॥

अर्य्य, स्त्री, पुं, (ऋ + यत् ।) [illegible] ॥

अर्य्यमा, [नृ] पुं, [illegible] ॥

[illegible] इति मेदिनी ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अर्हः, पुं, (अर्ह + अच्।) [illegible] इति [illegible]।

अर्हः, त्रि, (अर्ह + अच्।) योग्यः। उपयुक्तः। [illegible]

"[illegible]"। इति [illegible]।

अर्हणा, स्त्री, (अर्ह + युच् + टाप्।) पूजा। इत्यमरः। ("[illegible]"। इति रघुवंशे।)

अर्हत्, [पुं] पुं, (अर्ह + शतृ।) [illegible] इति हेमचन्द्रः। [illegible] १ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible] १४ [illegible] १५ [illegible] १६ [illegible] १७ [illegible] १८ [illegible] १९ [illegible] २० [illegible] २१ [illegible] २२ [illegible] २३ [illegible] २४। इति हेमचन्द्रः।

अर्हत्, [पुं] त्रि, (अर्ह + शतृ।) पूज्यः। [illegible] इति हेमचन्द्रः। [illegible] इति शब्दरत्नावली। ("[illegible]"। इति कुमारसम्भवे। "[illegible]"। इति [illegible]।)

[illegible]

अलक, पुं, (अल + क्वुन्।) अलकं। चिकुरः। इति [illegible]।

अलकनन्दा, स्त्री, (अलकेषु [illegible], अल + क्वुन्, [illegible]) गङ्गा। इति [illegible]। "[illegible]"। इति [illegible]।

[illegible]

अलङ्कारः, पुं, (अलं क्रियते [illegible], अलं + कृ + घञ्।) आभरणं। भूषणं। इति [illegible]।

[illegible]

[illegible]

प्रथमा दशा [illegible]

द्वितीया दशा [illegible]

तृतीया दशा [illegible]

[illegible] ३३

[illegible] ३४

[illegible] ३६

सा द्विधा ।

[illegible]

[illegible]

अल — अलि — अली

[illegible] इति चरकः ।)

अलसा, स्त्री, (अल + अच्, ततो अजादित्वात्, स्त्रियां टाप् ।) हंसपदीलता । इति मेदिनी ॥ हंसपदीत्यस्य [illegible] ॥

[illegible], स्त्री, [illegible] इति हेमचन्द्रः ॥

[illegible], स्त्री, [illegible] ("[illegible]" इति मनुः ।) [illegible] ॥

अलक्ष्मीः, स्त्री, (न लक्ष्मी, नञ् विरोधे ।) नरकदेवता । तत्पर्य्यायः । निर्ऋतिः २ । इत्यमरः ॥ [illegible] इति शब्दरत्नावली ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible] इति [illegible] ॥

[illegible] ॥

अलातं, क्ली, (न + ला + क, नञ्समासः ।) अङ्गारः । इत्यमरः ॥ (अर्द्धदग्धकाष्ठः ।
"[illegible]" ।
इति कुमारसम्भवे ।)

अलाबूः, स्त्री, (न लम्बते, न + लबि [illegible] ।) लताविशेषः । तत्पर्य्यायः । [illegible] इति शब्दरत्नावली ॥ [illegible]
"[illegible]" ।
इति भावप्रकाशः ॥ [illegible] इति राजवल्लभः ॥
("[illegible]" ।
इति चरकः ।
"[illegible]" ।
इति च सुश्रुतः ॥)

अलारं, क्ली, (अराति [illegible] ।) कवाटं । इति शब्दरत्नावली ॥

अलि, पुं, स्त्री, (अलति [illegible] ।) भ्रमरः ।
("[illegible]" ।
इति कुमारसम्भवे ।
"[illegible]" ।
इति रघुवंशे ।) वृश्चिकः । इत्यमरः ॥ काकः । कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥ मदिरा । इति मेदिनी ॥ (वृश्चिकराशिः ।)

अलिकं, क्ली, (अलति भूषयति, अल + [illegible]) ललाटं । इत्यमरः ॥

अलिकुलसङ्कुल, पुं, [illegible] कुब्जकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिगर्द्दः, पुं, [illegible] इति शब्दरत्नावली ॥

अलिजिह्वा, स्त्री, (अलिरिव सूक्ष्मा जिह्वा ।) [illegible] इति शब्दरत्नावली ॥

[illegible], स्त्री, [illegible] इति शब्दरत्नावली ॥

अलिञ्जरः, पुं, [illegible]

[illegible] इति [illegible] ॥
("[illegible]" ।
इति महाभारते ।)

अलिदूर्वा, स्त्री, (अलिरिव [illegible] दूर्वा ।) [illegible] दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिन्दः, पुं, (अलते भूष्यते, अल + [illegible]) [illegible] । तत्पर्य्यायः । [illegible] इति [illegible] ॥
"[illegible]" ।
इत्यमरः [illegible]
इति शब्दरत्नावली ॥
("[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"
इति माघः ।)

अलिपकः, पुं, स्त्री, [illegible] भ्रमरः । कोकिलः । कुक्कुरः । इति मेदिनी । (कुक्कुरः ।)

अलिपत्रिका, स्त्री, [illegible] वृश्चिकपत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिपर्णी, स्त्री, [illegible] इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिप्रियं, क्ली, [illegible] इति [illegible] ॥

अलिप्रिया, स्त्री, [illegible] पाटलावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

अलिमकः, पुं, [illegible] कोकिलः । भ्रमरः । मधुकरः । इति मेदिनी ॥

अलिमोदा, स्त्री, [illegible] इति राजनिर्घण्टः ॥

अलिवल्लभः, पुं, [illegible] इति शब्दरत्नावली ॥ (कुक्कुरः । मधुकरः ।)

[illegible], स्त्री, [illegible] इति राजनिर्घण्टः ॥

अली, [ई] पुं, [illegible] इति ।) अमरः ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अवकर्त्तं, क्ली, (अव+आर्त्ते करण।) वैकल्यं। ... [illegible] ... इति शब्दकल्पद्रुमः॥

अवकर, पुं, (अव+कॄ+अप्।) सम्मार्ज्जन्यादि-विक्षिप्तधूल्यादिः। आवर्ज्जना इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। सङ्करः २। इत्यमरः॥ [illegible] इति शब्दरत्नावली॥ ("[illegible]" इति नीतिसारे॥)

अवकलित, त्रि, (अव+कल+क्त।) दृष्टः। इति भागुरिः॥

अवकाश, पुं, (अव+काश+घञ्।) अवस्थान-देशः। फाँक इति भाषा। अवसरः। [illegible]। [illegible] प्रस्तावः।

("न सुकृतस्योपि नावकाशः
[illegible]" ।
इति रत्नावलीनाटिकायाम्।)

अपि च।

"[illegible]" ।

इति किरातार्ज्जुनीये। अपरञ्च।

"[illegible]
[illegible]" ।

इति माघे १ सर्गे ... श्लोकः॥ ([illegible]।

"[illegible]" ।

इति रामायणे। [illegible]। अवकाशं [illegible]।

"[illegible]" ।

इति रघुवंशे।)

अवकीर्ण, त्रि, (अव+कॄ+क्त।) ध्वस्तं। [illegible] इति हेमचन्द्रः॥ ([illegible]।

"[illegible]
[illegible]" ।

इति रामायणे। [illegible]।)

अवकीर्णी, [न्] त्रि, (अवकीर्णमनेन अव+कॄ+णिनि। ... [illegible]) क्षतव्रतः। [illegible]। इत्यमरटीका॥

("[illegible]
[illegible]" ।
इति मनुः।)

अवकुण्ठनं, क्ली, (अव+आर्त्ते [illegible]।) वैकल्यं। इति [illegible]। (... [illegible]।)

अवकृष्ट, त्रि, (अव+कृष+क्त।) बहिष्कृतः। [illegible]। [illegible]। इति ... [illegible]। ([illegible]।

"[illegible]
[illegible]" ।

इति रामायणे [illegible]।)

इति [illegible]। [illegible]।

"[illegible]" ।

इति रामायणे। [illegible]। [illegible]।

"[illegible]" ।

इति याज्ञवल्क्यः। [illegible]।

"[illegible]
[illegible]" ।

इति मनुः।)

अवकेशी, [न्] त्रि, (अवपूर्वं कं सुखं यस्मात्, [illegible], अव+क+ईश+णिनि।) [illegible]। इत्यमरः। [illegible]।

अवक्तव्यं, त्रि, (न वक्तव्यं, नञ्समासः।) वचनायोग्यं। [illegible]। न वक्तुं योग्यमिति [illegible]। यथा,—

"[illegible]" ।

इति माघः।

अवक्रय, पुं, (अवक्रीयते परिच्छिद्यते [illegible], अव+क्री+अच्।) [illegible]। मूल्यं। इत्यमरः॥ ([illegible]।

"[illegible]" ।

इति याज्ञवल्क्यः। [illegible]। भाटा इति भाषा।)

अवक्लिन्न, त्रि, (अव+क्लिद+क्त।) आर्द्रं। [illegible]। ([illegible]।

"[illegible]" । इति [illegible]।)

अवगण्ड, पुं, (अव+गम+ड, [illegible]) [illegible]। [illegible] इति भाषा। [illegible]। इति त्रिकाण्डशेषः॥

अवगत, त्रि, (अव+गम+क्त।) ज्ञातं। [illegible]। [illegible]। [illegible]। इत्यमरः॥

अवगति, स्त्री, (अव+गम+भावे क्तिन्।) ज्ञानं। इति [illegible]॥ ([illegible]। [illegible]।)

अवगम, त्रि, (अव+गा+कर्त्तरि घ, [illegible]।) [illegible]। इति [illegible]॥

अवगर, पुं, (अव+गॄ+अच्।) [illegible]। इति [illegible]॥

अवगाढ, पुं, (अव+गाह+क्त।) [illegible]। इति [illegible]॥

("[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible]।)

अवगाहनं, क्ली, (अव+गाह+भावे ल्युट्।) [illegible]। [illegible]। [illegible]। ("[illegible]" । इति [illegible]।) [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]।

"[illegible]
[illegible]" ।

इति [illegible]।

"[illegible]
[illegible]" ।

इति [illegible]। [illegible]।

अवगीत, क्ली, (अव+गै+क्त।) निन्दा। [illegible]। इति [illegible]॥ ([illegible]।)

अवगीर्ण, त्रि, (अव+गॄ+क्त।) [illegible]। [illegible]। ("[illegible]" । इति [illegible]।) [illegible]। इति [illegible]। [illegible] इति [illegible]॥

अवगुण्ठनं, क्ली, (अव+गुण्ठ+ल्युट्।) [illegible]। [illegible]। इति ख्याता। इति शब्दरत्नावली। [illegible]।

("[illegible]" ।

इति [illegible]। "[illegible]" । इति [illegible]।) [illegible]।

यथा च [illegible]।

"[illegible]
[illegible]" ।

[illegible]।

अवगुण्ठिका, स्त्री, (अवगुण्ठ्यते अनया, अव+गुण्ठ+ण्वुल्, स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च।) अवगुण्ठनं। [illegible]। इति [illegible]॥

अवगुण्ठित, त्रि, (अव+गुण्ठ+क्त।) [illegible]। इति [illegible]॥

अवगोरणं, क्ली, (अव+गुर+ल्युट्।) [illegible]। [illegible]। [illegible]।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

इति कुमारसम्भवे ।) शेखरः । शिरोभूषणं । तत्पर्यायः । अवतंसः २ उत्तंसः ३ । इत्यमरः ॥ मुकुटं ४ मकुटं ५ मौलिः ६ मौलिकः ७ कोटीरं ८ उष्णीषकः ९ कोटीरकं १० कोटीरं ११ किरीटं १२ मुकुटमणि १३ शिरोरत्नं १४ शिरोमणिः १५ । कर्णभूषणं । तत्पर्यायः । कर्णः २ कर्णपूरः ३ कुण्डलं ४ कर्णवेष्टनं ५ उत्तंसः ६ तालपत्रं ७ कर्णिका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

अवतमसं, क्ली, (अवतनं व्याप्तं तमः, प्रादिसमासः, अच् ।) अल्पान्धकारः । इत्यमरः ॥
("अवतमसभिदायै भास्वताभ्युद्गतेन
प्रथममुदयभाजा पुरोगोऽस्यैवेन ।"
इति माघः ।)

अवतारः, पुं, (अव + तॄ + भावे घञ् ।) अवतरणं । तुष्टशिक्षादि । तीर्थं । इति मेदिनी ॥ (सोपानपङ्क्तिः । प्रादुर्भावः । आभासः । उपक्रमणिका । यथा । "दूरे तुरगपतितस्मृतमवतारः" । इति मार्कण्डेये ।) देवानां विष्णोर्वा ब्रह्माण्डं प्रविश्य दुष्टदमनार्थं शिष्टपालनार्थञ्च प्रकटीभवनं । अवताराश्च भगवतो विष्णोः प्रसिद्धाः । यथा । सनत्कुमाराद्याः १ वराहः २ नारदः ३ नरनारायणौ ४ कपिलः ५ दत्तात्रेयः ६ यज्ञः ७ ऋषभदेवः ८ पृथुः ९ मत्स्यः १० कूर्म्मः ११ धन्वन्तरिः १२ मोहिनी १३ नरसिंहः १४ वामनः १५ परशुरामः १६ वेदव्यासः १७ रामः १८ बलरामः १९ कृष्णः २० बुद्धः २१ कल्की २२ । इति श्रीभागवते । यथा,—
"स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः ।
चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्य्यमखण्डितं ॥
द्वितीयन्तु भवायास्य रसातलगतां महीं ।
उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः सौकरं वपुः ॥
तृतीयमृषिसर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्य सः ।
तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्म्मणां यतः ॥
तुर्य्ये धर्म्मकलासर्गे नरनारायणावृषी ।
भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्चरं तपः ॥
पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतं ।
प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयं ॥
षष्ठमत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया ।
आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान् ॥
ततः सप्तम आकूत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत ।
स यामाद्यैः सुरगणैरपात् स्वायम्भुवान्तरं ॥
अष्टमे मेरुदेव्यान्तु नाभेर्जात उरुक्रमः ।
दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्व्वाश्रमनमस्कृतं ॥
ऋषिभिर्याचितो भेजे नवमं पार्थिवं वपुः ।
दुग्धेमामोषधीर्विप्रास्तेनायं स उशत्तमः ॥
रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषोदधिसंप्लवे ।
नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुं ॥
सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मन्दराचलं ।
दध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः ॥
धान्वन्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च ।
अपाययत् सुरानन्यान् मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया ॥
चतुर्द्दशं नारसिंहं बिभ्रद्दैत्येन्द्रमूर्ज्जितं ।
ददार करजैरूरावेरकां कटकृद्यथा ॥
पञ्चदशं वामनकं कृत्वागादध्वरं बलेः ।
पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिविष्टपं ॥
अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मद्रुहो नृपान् ।
त्रिःसप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्रामकरोन्महीं ॥
ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् ।
चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः ॥
नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्य्यचिकीर्षया ।
समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्य्याण्यतः परं ॥
एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी ।
रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्भरं ॥
ततः कलौ संप्रवृत्ते सम्मोहाय सुरद्विषां ।
बुद्धो नाम्नाञ्जनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥
अथासौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु ।
जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः ॥
अवतारा ह्यसंख्येया हरेः सत्त्वनिधेर्द्विजाः ।
यथा विदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः ॥
ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः ।
कलाः सर्व्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्मृताः ॥
एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयं ।
इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृडयन्ति युगे युगे" ॥
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥ (दशावतारा यथ प्रधानतया प्रसिद्धाः । ते च यथा,—
"मत्स्यः कूर्म्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश" ॥)
(आविर्भावः । जन्म । उत्पत्तिः । यथा,—
"[illegible]
[illegible]" ।
इति रघुः । अवतारणं । घट्टं । यथा,—
"[illegible]
[illegible]" ।
इति कथासरित्सागरे ।

अवतारणं, क्ली, (अव + तॄ + णिच् + ल्युट् ।) भूतादिग्रहः । आवेशः । अर्चनं । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (अवतरणम् । उत्तारणम् । यथा,—
"क्रियतां यदि शक्नोषि मद्गृहे अवतारणम्" ।
इति रामायणे ।)

अवतीर्णं, त्रि, (अव + तॄ + कर्त्तरि क्त ।) अवतरणविशिष्टः । प्रादुर्भूतः । जातः । कृतावतारः । यथा । ज्योतिषे ।
"[illegible]
[illegible]" ।
इति ज्योतिस्तत्त्वं ॥

अवतोका, स्त्री, (अवपतितं तोकमपत्यं यस्याः ।) गर्भस्रावशीला । तत्पर्यायः । स्रवद्गर्भा २ । इत्यमरः ॥ [illegible] । इति अमरः ॥

अवदंशः, पुं, (अव + दन्श + घञ् ।) मद्यपानरुचि-जनकवस्तु । चाट इति भाषा । तत्पर्यायः । चक्षणं २ । इत्यमरः । [illegible] । इति शब्दरत्नावली ॥

अवदाहः, पुं, (अव + दह + घञ् ।) [illegible] । इत्यमरः ॥

अवदानं, क्ली, (अव + दो + ल्युट् ।) [illegible]

[illegible] ।
[illegible] ।
"[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] । [illegible] ।

अवदानं, क्ली, (अव + दो + ल्युट् ।) [illegible] कर्म । [illegible] इति मेदिनी ।
("[illegible]
[illegible]" ।
इति कुमारसम्भवे ।) [illegible] ।
(इत्यमरः । शोधितं । यथा,—
"[illegible]
[illegible]" ।
इति रघुः ।)

अवदारणं, क्ली, (अवदीर्य्यतेऽनेन, अव + दृ + णिच् करणे ल्युट् ।) खनित्रं । खन्ता इति भाषा । इत्यमरः ॥ (विदारणं । भेदनं । खननं । यथा,—
"[illegible]" ।
इति रामायणे । अव + दृ + भावे ल्युट् ।)

अवदाहं, क्ली, ([illegible] ।) वीरणमूलं । इत्यमरः ॥ ([illegible] ।)

अवदाहेष्टकापथं, क्ली, [illegible] । वीरणमूलं । इत्यमरटीका भरतः ॥

अवदाहेष्टकापथं, क्ली, [illegible] । इति भावप्रकाशः ॥

अवदीर्णं, त्रि, (अव + दॄ + क्त ।) [illegible] । द्रुतं २ । इत्यमरः ॥

अवदोहः, पुं, (अव + दुह + घञ् ।) दुग्धं । इति [illegible] ॥

अवद्यं, त्रि, (न वदितुं अर्हं, [illegible] ।) अधमं । गर्ह्यं । निन्द्यं । इत्यमरः ॥

अवटी, स्त्री, [illegible] । इति [illegible] । ("[illegible]" । इति रघुः ।)

अवधानं, क्ली, (अव + धा + ल्युट् ।) [illegible] । समाधानं २ [illegible] । इति हेमचन्द्रः ॥

अवधारणं, क्ली, (अव + धृ + णिच् + ल्युट् ।) [illegible] । यथा । "[illegible]" । [illegible] ।

अवधारित, त्रि, (अव + धृ + णिच् + क्त ।) [illegible] । यथा ।
"[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] ।

[illegible], त्रि, (अव + [illegible] ।) [illegible] ।

[illegible]

"[illegible]।"
[illegible]।
"[illegible]"।
इति [illegible]।—
"[illegible]
[illegible]"।
इति [illegible] ६ अध्याये [illegible]। [illegible]
यथा,—
"[illegible]।
[illegible]"।
इति माघे ६ अध्याये [illegible] श्लोकः।

अवध्वंस, पुं, (अव+ध्वन्स+घञ्।) परित्यागः। निन्दनं। अवचूर्णनं। इति मेदिनी।

अवध्वस्त, त्रि, (अव+ध्वन्स+क्त।) परित्यक्तः। निन्दितः। अवचूर्णितः। इति मेदिनी।

अवनं, क्ली, (अव+ल्युट्।) प्रीणनं। रक्षणं। इति हेमचन्द्रः। गमनं। [illegible]। तर्पणं। [illegible]। [illegible]। [illegible]। आलिङ्गनं। याचनं। प्रवेशनं। [illegible]। [illegible]। [illegible]। वधः। वृद्धिः। अवगमनं। [illegible]। [illegible]। इति अवधात्वर्थाः।

अवनतं, त्रि, (अव+नम्+क्त।) नतं। [illegible]। नीचा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। [illegible] २ [illegible] ३। इत्यमरः। नम्रीभूतश्च। (अधोभूतः। "[illegible]"। इति [illegible]।)

अवनद्धं, क्ली, (अव+नह्+क्त।) आनद्धं। मृदङ्गादिवाद्यं। इत्यमरटीकायां स्वामी। (त्रि, आच्छादितः। यथाह मनुः,—
"चर्म्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः।"
[illegible] यथा, "[illegible] इति [illegible]।" इति [illegible]।)

अवनय, पुं, (अव+नी+भावे अच्।) अवपातः। निपातनं। अधःपातनं। इति भरतः।

अवनाट, त्रि, (अवनता नासिका, [illegible], [illegible] नासिकाया नाटच्।) नतनासिकः। [illegible] इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अवटीटः २ अवभ्रटः ३। इत्यमरः।

अवनाय, पुं, (अव+नी+घञ्।) अवनयः। अधो-नयनं। इत्यमरः। नीचे फेलन इति भाषा।

अवनि, स्त्री, (अव+अनि।) पृथिवी। इत्यमरः। ("[illegible]"। इति मेघदूते।)

अवनी, स्त्री, (अव+अनि+ङीप्।) अवनिः। इति भरतः। अङ्गुलिः। इति शब्दचन्द्रिका।

अवनीपति, पुं, (अवन्याः पतिः, षष्ठीतत्पुरुषः।) राजा। इति जटाधरः।
("[illegible]"। इति [illegible]।)

अवनेजनं, क्ली, (अव+निज्+ल्युट्।) [illegible]

[illegible] [illegible] कल्पतरुरित्यादि अवनेजनं यथा [illegible],—
"[illegible]।
[illegible]।
[illegible]
[illegible]। [illegible]।
[illegible]। इति। [illegible] अवनेजनं। यथा
[illegible],—
"[illegible]।
[illegible]।
"[illegible]।
[illegible]"।
इति च [illegible]। (प्रक्षालनं।
"न कुर्य्यात् [illegible]"।
इति मनुः।)

अवन्तिः, पुं, (अव+झिच्।) अवन्तीदेशः। इति हेमचन्द्रः। नदीविशेषः। [illegible]। यथा,
"[illegible]"।
इति हेमचन्द्रः। अपि च।
"[illegible]।
[illegible]"।
इति महाभारते ८१ अध्यायः।

अवन्तिका, स्त्री, (अवन्ति [illegible]।) उज्जयी-नगरी।
"अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका।
पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः"।
इति स्मृतिः।

अवन्तिसोमं, क्ली, (अवन्तिषु प्रसिद्धं सोमं, शाकपार्थिवादित्वात् समासः।) काञ्जिकं। [illegible]। काँजि इति भाषा। (अवन्तिदेशे-[illegible] [illegible]।)

अवन्ती, स्त्री, मालवदेशस्थ नगरी। उज्जैन इति भाषा। तत्पर्य्यायः। उज्जयिनी २ विशाला ३ पुष्पकरण्डिनी ४। इति हेमचन्द्रः। यथा,—
"[illegible]।
[illegible]"।
इति [illegible] ७ पटलः। अन्यच।
"[illegible]।
[illegible]"।
इति [illegible]। [illegible]। ("[illegible]।" इति मेघदूते।)

अवन्ध्य, त्रि, (वन्धे साधुरिति वन्ध्य, [illegible], न वन्ध्यः [illegible]।) [illegible]। सफलं। [illegible]। [illegible]। इत्यमरः।
("[illegible]"
इति मेघदूते।)

अवपात, पुं, (अव+पत्+घञ्।) गर्त्तः। गर्त्तं। इति हेमचन्द्रः। अधःपतनं। (हस्त्यादि [illegible] [illegible]। यथा,—
"[illegible]",
इति [illegible]।
"[illegible]
[illegible]"।
इति [illegible]। [illegible]
[illegible]
"[illegible]",
इति [illegible]।)

अवभृथ, पुं, (अवभ्रियते अनेन, अव+भृ+क्थन्।) दीक्षान्तः। [illegible]। [illegible] इति [illegible]। [illegible]। [illegible]। इति [illegible]।
("[illegible]"
इति भारते।
"[illegible]"।
इति रघुः।)

अवभ्रट, त्रि, (अवनतं नासिकायाः, [illegible]। [illegible] [illegible]।) अवनाटः। नतनासिकः। खाँदा इति भाषा।

अवम, त्रि, (अवति [illegible], [illegible], [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]।) अधमः। निन्दितः। इत्यमरः।
("[illegible]"। इति [illegible]।)

अवमं, क्ली, [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]। यथा "[illegible]। [illegible]"। इति [illegible]।

अवमतं, त्रि, (अव+मन्+क्त।) अवज्ञातं। अवमानितं। इत्यमरः।
("[illegible]"।
इति मनुः।)

अवमति, पुं, (अवमानम् [illegible] [illegible]।) स्वामी। ईश्वरः। [illegible]। [illegible]। इति जटाधरः।

अवमर्द, पुं, (अव+मृद्+घञ्।) पीडनं। [illegible]। [illegible] [illegible]। इति भरतः।
("[illegible]
[illegible]"।
इति [illegible]।) [illegible]
[illegible]।

अवमान, पुं, (अव+मन्+भावे घञ्।) अवज्ञा। [illegible]। यथा,—
"[illegible]
[illegible]"।
इति [illegible]।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]कम्बुकः । इति त्रिकाण्डशेषः । [illegible] इति शब्दरत्नावली । (अवज्ञानम् । [illegible] ।)

अवहारक, पुं, (अवहार + स्वार्थे कन्) जलजन्तुविशेषः । हाङ्गर इति भाषा । [illegible] । इति शब्दरत्नावली । [illegible] त्रि ।

अवहार्य्य, त्रि, (अव + हृ + ण्यत्) अमरकोषः । यथा,—

"[illegible] ।
अवहार्य्यौ भवेतां तौ [illegible]" ।
इति माघे ८ अध्याये १६१ श्लोकः । (दण्डनीयः । यथा,—
"अवहार्य्यो भवेच्चैव [illegible] ।
[illegible]" ।
इति मनुः ।

अवहालिका, स्त्री, (अव + हल् + ण्वुल् + टाप् ।) प्राचीरं । इति हारावली ।

अवहितं, त्रि, (अव + धा + क्त ।) विख्यातं । अवधानं । इति धरणी । ([illegible] ।) यथा,—
"[illegible]" ।
इति [illegible] ।)

अवहित्था, स्त्री, (न बहिस्तिष्ठतीति [illegible] + स्था + क + टाप् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) आकारगुप्तिः । [illegible] । इत्यमरः । (यथा, [illegible],—
"[illegible]" ।
[illegible] । यथा कुमारसम्भवे,—
"एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती" ।
[illegible] ।
"[illegible]" ।
इति [illegible] ।)

अवहेलं, क्ली, स्त्री, (अव + हेड् + घञ्, [illegible] ।) अनादरः । अवज्ञा । इत्यमरः ।

अवहेलनं, क्ली, (अव + हेड् + ल्युट् ।) अवहेला [illegible] । इति शब्दरत्नावली ।

अवहेलितं, क्ली, (अव + हेड् + क्त ।) अनादरः । [illegible] ।

[illegible], क्ली, ([illegible]) [illegible] ।
"[illegible]" ।
[illegible] ।

अवाक्, [च्] त्रि, ([illegible]) [illegible] । दक्षिणः । [illegible] इति भाषा । [illegible] । अधोमुखं । [illegible] ।

अवाक्पुष्पी, स्त्री, (अवाक् अधोमुखं पुष्पमस्याः ।) शतपुष्पा । [illegible] इति भाषा । मिश्रेया । [illegible] । मौरी इति भाषा । [illegible] । [illegible] । मधुरिका । इति रत्नमाला ।

अवाक्शिरस्, [स्] पुं, (अवाक् अधस्तात् शिरो यस्य ।) अधोमुखः । यथा,—
"अवाक्शिरास्तमस्यन्धे किल्बिषी नरकं व्रजेत् ।
[illegible]" ।
इति मनौ ८ अध्याये ९४ श्लोकः ।
("इति [illegible]" ।
इति रामायणम् ।)

अवाग्रं, त्रि, ([illegible] ।) नम्रं । आनतं । इत्यमरः ।

अवाच्, [ञ्च्] त्रि, (अव + अञ्च् + क्विन् ।) [illegible] । अधोमुखः । अवाङ्मुखः । अवाचीनः । इत्यमरः भरतश्च ।
("[illegible] ।
अवाङ् [illegible]" ।
इति मनुः ।)

अवाङ्मुखं, त्रि, (अवाङ् मुखं यस्य ।) अधोवदनं । यथा,
"[illegible] ।
अवाङ्मुखः [illegible]" ।
इति [illegible] ।

अवाची, स्त्री, (अव + अञ्च् + क्विन् + ङीप् ।) दक्षिणदिक् । इति हेमचन्द्रः । अधोदिक् । इति [illegible] । अधोमुखी ।

अवाचीनं, त्रि, (अवाची अर्थे । अवाची + ख ।) दक्षिणदिग्जातम् । अधोमुखः । इति [illegible] ।

अवाच्यं, क्ली, (न + वच् + ण्यत् ।) कुत्सितं । [illegible] । अवक्तव्यं । इत्यमरः । [illegible] । [illegible] इति भाषा । [illegible] ।
("[illegible]" ।
इति [illegible] ।
"[illegible]" ।
इति [illegible] ।)

[illegible], त्रि, (अवाङ् + [illegible] ।) [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।

इति शब्दरत्नावली । ([illegible] ।)

[illegible], पुं, ([illegible]) [illegible] ।

[illegible], [न्] त्रि, ([illegible] ।) [illegible] ।

[illegible], त्रि, ([illegible] ।) [illegible] ।

[illegible], त्रि, [illegible] ।

[illegible], त्रि, ([illegible] ।) [illegible] । इति शब्दरत्नावली ।
("[illegible]" ।
इति [illegible] ।)

[illegible], त्रि, ([illegible] ।) [illegible] ।
"[illegible]" ।
इति [illegible] ।

[illegible], त्रि, ([illegible] ।) [illegible] ।

[illegible], स्त्री, ([illegible] ।) [illegible] ।

[illegible], पुं, ([illegible] ।) [illegible] ।

[illegible], त्रि, ([illegible] ।) [illegible] ।

[illegible], स्त्री, ([illegible] ।) [illegible] ।

[illegible], त्रि, ([illegible] ।) [illegible] ।
"[illegible]" ।
इति [illegible] ।

[illegible], त्रि, ([illegible] ।) [illegible] ।

[illegible], त्रि, ([illegible] ।) [illegible] ।

[illegible] यथा,— [illegible]

[illegible]

[illegible] इति [illegible]

[illegible] यथा,— [illegible]

[illegible]

अविनीत, त्रि, (न विनीतः। नञ्तत्पुरुषः।) विनयरहितः। [illegible] अनुद्धतः च। [illegible] (यथा,—
"न सन्ति [illegible] नाविनीतेन [illegible]॥
[illegible]" ॥
इति [illegible]। [illegible]। यथा,—
"[illegible]"॥
इति मनुः॥)

अविनीता, स्त्री, (न विनीता। नञ्तत्पुरुषः।) दुष्टस्त्री। असती। इति हेमचन्द्रः॥

अविपट, पुं, (अवि+पटच्।) अवीनां विस्तारः इति [illegible]। [illegible]।

अविपीत, पुं, (अवि+पी+क।) [illegible]। इति [illegible]। ([illegible])

अविमरीसा, स्त्री, (अवीनां [illegible]।) [illegible]। इति [illegible]॥

अविभक्त, त्रि, (न विभक्तः। नञ्तत्पुरुषः।) [illegible]। यथा [illegible]।
"[illegible]।
[illegible]" ॥
इति [illegible]॥

अविभाज्यं, त्रि, (न विभाज्यम्। नञ्तत्पुरुषः।) विभागायोग्यं। यथा विभाज्याविभाज्ये। तत्र कात्यायनः।
"[illegible]।
[illegible]" ॥
विभाज्यमाह कात्यायनः।
"[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]" ॥
[illegible]

[illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] च [illegible]।
"[illegible]।
[illegible]"॥
[illegible]। [illegible]। [illegible]।
"[illegible]।
[illegible]" ॥
[illegible]।
"[illegible]।
[illegible]" ॥
[illegible]।
"[illegible]।
[illegible]" ॥
[illegible]॥
"[illegible]।
[illegible]" ॥
[illegible]।
"[illegible]।
[illegible]" ॥
[illegible]

[illegible]
"[illegible]।
[illegible]" ॥
[illegible]
"[illegible]।
[illegible]" ॥
[illegible]

अविमुक्त, क्ली, (अवि+मुक्त। [illegible]।) [illegible]। इति [illegible]।
("[illegible]"।
इति [illegible]॥)

अविमुक्त, स्त्री, ([illegible]।) [illegible]। यथा,—
"[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]" ।
इति [illegible]।
[illegible] च। यथा,—
"[illegible]"।
[illegible]

अविरत, त्रि, (न विरतः। [illegible]।) [illegible]।

अविरल, त्रि, (न विरलः। नञ्तत्पुरुषः।) [illegible]।
("[illegible]॥")
इति [illegible]।

अविरुद्ध, त्रि, (न विरुद्धः। नञ्तत्पुरुषः।) [illegible]।

अर्ची, स्त्री, ([illegible] । अर्च + ई ।) [illegible] । इति [illegible] ।

अर्चिः, पुं, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।
("अर्चिर्[illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] ।) [illegible] ।

अर्चिः, पुं, ([illegible])
अर्चिष्मत्, स्त्री, (अर्चिस् + मतुप् ।) [illegible]
[illegible] । यथा, "[illegible]" इति [illegible] ।

अर्चिष्मत्, पुं, (अर्चिस् + मतुप् ।) [illegible] ।
"[illegible]" । इति [illegible] ।

अर्चित, त्रि, ([illegible]) [illegible] ।

[illegible]

[illegible]
"[illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] ।

[illegible]

अर्चिर्[illegible] ।
[illegible]" ।
इति मनुः ॥

अर्चा, [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

इति च ।

[illegible]

इति च ।

[illegible]

इति च [illegible] ।)

[illegible]

[illegible], त्रि, (न [illegible] । [illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible], पुं, (न [illegible] । [illegible] ।) [illegible] । यथा ।

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" ॥

[illegible] । यथा । "[illegible] यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ।" [illegible] ॥

[illegible], त्रि, (न [illegible] । [illegible] ।) [illegible] । [illegible] । यथा । "[illegible]" ॥ [illegible] । अपि च,
"[illegible]" ।
इति [illegible] ॥

[illegible], त्रि, ([illegible]) [illegible] ।
("[illegible]" ।
इति [illegible] ॥)

[illegible] । [illegible] १० । [illegible] ११ । [illegible] १२ । [illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible], त्रि, (न [illegible] । [illegible] ।) [illegible] । यथा ।
"[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] । [illegible] ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" ॥
[illegible] । ([illegible] । यथा,—
"[illegible]" ।
इति [illegible] ॥)

[illegible], त्रि, [illegible] । न [illegible] [illegible] ॥

[illegible] (आदि [illegible]) [illegible] । [illegible] । इति [illegible] ॥
("[illegible]" ।

इति [illegible] ॥

[illegible] ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible], स्त्री, ([illegible] । [illegible]) [illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible], त्रि, (न [illegible] । [illegible] ।) [illegible] । यथा । "[illegible]" । इति [illegible] ॥

[illegible], त्रि, (न [illegible] । [illegible] ।) [illegible] । यथा । [illegible] ।
"[illegible]" ।
इति [illegible] ॥
"[illegible]" ।
इति [illegible] ॥

[illegible], पुं, ([illegible] । [illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible], पुं, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ॥ ("[illegible]" इति [illegible] ॥
"[illegible]" ।
इति [illegible] ॥)

[illegible], पुं, [illegible] । [illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible], स्त्री, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible], स्त्री, ([illegible]) [illegible] । [illegible] ।
("[illegible]" ।
इति [illegible] । "[illegible]" । इति [illegible] ॥)

[illegible], त्रि, ([illegible]) [illegible] ॥

[illegible], पुं, स्त्री, ([illegible]) [illegible] । [illegible] । ("[illegible]" इति [illegible] ॥)

[illegible] ([illegible]) [illegible] । [illegible] ।
"[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] ॥

[illegible], स्त्री, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible], त्रि, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ॥
("[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] ॥

[illegible] । इति [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] ॥

[illegible], त्रि, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible], त्रि, ([illegible]) [illegible] ॥

[illegible], स्त्री, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible], स्त्री, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible], स्त्री, ([illegible]) [illegible] ॥

[illegible], त्रि, (न [illegible] । [illegible] ।) [illegible] । "[illegible]" । इति [illegible] ॥

[illegible], त्रि, (न [illegible] । [illegible] ।) [illegible] । यथा,—
"[illegible]
[illegible]" ॥
इति [illegible] ॥

[illegible], त्रि, ([illegible]) [illegible] । यथा [illegible],—
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" ॥
[illegible] ।
"[illegible]" ।
इति [illegible] ॥

[illegible], त्रि, (न [illegible] । [illegible] ।) [illegible] ॥

[illegible]

[illegible]

इति हेमचन्द्रः ।

[illegible]

यथा,—

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

विपीडते अश्माश्रीरा भवति। [illegible]
शर्करा सिकता भवतीत्याह। अश्मर्यैव च शर्करा
भवति सिकता च भवति। शर्करासिकतयोश्च
भेदो महत्त्वाल्पत्वाभ्यां बोद्धव्यः। अतः अश्मरी
शर्करा भवतीत्याह। सा सिकताशर्करेति शर्करा-
[illegible]। सा अश्मरी [illegible] शर्करायाः पात-
[illegible]।
"अश्मरी शर्करा [illegible] सा सम्यगनुलोमगे।
निरेति सह मूत्रेण प्रतिलोमे विबध्यते।
मूत्रस्रोतःप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्यादुपद्रवान्"।
सा अश्मरी। सक्तिम् याति। अनुलोमगे मूत्र-
स्रोतःसु गच्छति मूत्रेण सह सा शर्करा
निरेति पतति। प्रतिलोमगे ऊर्ध्वगते वायौ
विबध्यते। तदा मूत्रस्रोतसि स्थिता सक्ता सती
स्यात्तदा उपद्रवान् कुर्यात्। तानेवोपद्रवानाह।
"दौर्बल्यं सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमरोचकम्।
पाण्डुत्वमुष्णवातञ्च तृष्णां हृत्पीडनं वमिम्"।
दौर्बल्यमसामर्थ्यम्। सदनम् अवसादः। का-
र्श्यम् [illegible]। उदरे वक्षसि शूलम्। उष्णवातं मूत्रा-
घातविशेषम्॥ *॥ अश्मरी शर्करा सिकताना-
[illegible]।
"[illegible]
अश्मरी [illegible] शर्करा सिकतान्विता"।
शर्करा सिकतेति च नामद्वयम्॥ *॥
अथाश्मर्याश्चिकित्सा।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
अश्मरी मूत्रकृच्छ्र[illegible]
[illegible]
[illegible]"।
[illegible]।
[illegible]॥ *॥

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"।

[illegible] मूत्रं। मूत्रकृच्छ्रे मूत्रकृच्छ्रे।
[illegible]॥ *॥
"[illegible] पिबेत्।
[illegible]" ॥ *॥
"[illegible]
[illegible]"।
[illegible]॥ *॥
"[illegible]
[illegible]"।
[illegible]॥ *॥
"[illegible]
अश्मरी [illegible]"॥ *॥
"[illegible]
[illegible] अश्मरी [illegible]"॥ *॥
"[illegible]।

[illegible]"।
[illegible]॥ *॥
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"।
[illegible]। [illegible]
[illegible]। "[illegible]
[illegible]
प्रतप्तश्मा [illegible]"।
इति [illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]॥ *॥
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"॥ *॥
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
शर्करा सिकता चापि [illegible]"।
[illegible]॥ *॥ इति भावप्रकाशः।
(अश्मा [illegible]।
"[illegible] अश्मरीं [illegible]"।
इति [illegible]।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"।
[illegible]।
"[illegible]
[illegible]॥ १॥
[illegible]
[illegible]"॥ २॥
[illegible]।

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"
इति [illegible]।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"॥ *॥
[illegible]॥ *॥
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]॥ १॥
[illegible]
[illegible]।
[illegible]
[illegible]॥ २॥
[illegible]
[illegible]॥ ३॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"॥ ४॥
[illegible]।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"।
इति [illegible]।
[illegible]

[illegible]

("[illegible]" । इति कुमारे ।
"[illegible]" । इति [illegible] ॥)

अम्बी, स्त्री, [illegible] । इत्यमर-टीका ।

अम्बु, क्ली, (अम्बते [illegible] । अम्ब्+उण् । [illegible] ॥) [illegible] । इत्यमरः । [illegible] ("[illegible]" । इति रघुवंशे ॥) [illegible] । इति जटाधरः ।

अम्बु[illegible], त्रि, ([illegible]) [illegible] । यथा,—
"[illegible]" ।
इति [illegible] ।

अम्बुदेवा, स्त्री, ([illegible]) [illegible] । इति दीपिका । [illegible] । यथा,—
"[illegible] ।
[illegible]" ।
इति दीपिका । [illegible] । यथा,—
"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] ॥ [illegible] यथा,—
"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]" ॥
इति [illegible] ।
"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] ।

अम्बु[illegible], पुं, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।

अम्ब, पुं, ([illegible]) [illegible] ।

मति १६ । इत्यमरः [illegible] ।
("[illegible]" ।
इति कुमारे ।
"[illegible]" ।
इति [illegible] ॥) [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । तत्र दृष्टान्तः ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] । ([illegible]) । यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]" इति [illegible] । [illegible] यथा महाभारते ।
"[illegible] ।
[illegible]" ॥)

अम्ब[illegible], स्त्री, [illegible] । इति शब्दमाला ।

अम्बष्ठः, पुं, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।
("[illegible]" ।
इति रामायणे ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] ॥)

अम्बष्ठकी, पुं, ([illegible]) [illegible] ।

अम्बष्ठकी, स्त्री, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।

अम्बष्ठ[illegible], पुं, ([illegible]) [illegible] । इति शब्दमाला ।

अम्बष्ठा, स्त्री, [illegible] । इति [illegible] ।

अम्बष्ठी, (स्त्री) [illegible] । इति [illegible] ।

अम्बष्ठा, स्त्री, ([illegible]) [illegible] । [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible] १४ [illegible] १५ [illegible] १६ [illegible] १७ [illegible] १८ [illegible] २० [illegible] २१ [illegible] २२ [illegible] २३ [illegible] २४ [illegible] २५ [illegible]

[illegible] । [illegible] । इति [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] ।
("[illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] ।
"[illegible]" ।
इति [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।
॥ ० ॥ [illegible] ॥ ० ॥
इति [illegible] ॥)

अम्ब[illegible], स्त्री, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।

अम्ब[illegible], स्त्री, ([illegible]) [illegible] । यथा,—
"[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] ।

अम्ब[illegible], पुं, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।
"[illegible]" ।
[illegible] ।
"[illegible]" । [illegible] ।
"[illegible]
[illegible]" ॥)

अम्ब[illegible], पुं, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।

अम्ब[illegible], पुं, क्ली, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।
("[illegible]" ।
इति [illegible] ।
"[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] ॥)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] इति [illegible] । यथा,—

"[illegible]" ।

इति [illegible] । यथा,

"[illegible]" । इत्यादि [illegible] ।

[illegible], पुं, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible], त्रि, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible]

[illegible] । यथा,—

"[illegible]" ।

इति [illegible] ।

[illegible], त्रि, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible], स्त्री, [illegible] ।

[illegible], त्रि, [illegible] । यथा,—

"[illegible]" ।

इति [illegible] ।

[illegible], त्रि, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible], त्रि, ([illegible]) [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible], त्रि, ([illegible]) [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

आ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भाषा

[illegible]

भाषा

[illegible]

भाषा

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

आदिवराह, पुं, (आदिः आद्यः स च वराहश्चेति कर्मधारयः।) विष्णुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वराहावतारः। आदिकोलः।

आदिष्टं, क्ली, (आ+दिश्+क्तः।) उच्छिष्टं। इति मेदिनी॥

आदिष्टः, त्रि, (आ+दिश्+क्त।) आदेशितः। आज्ञप्तः इति मेदिनी। (निर्दिष्टः, उपदिष्टः, अनुशासितः, आदिष्टवान्।)

आदीनवः, पुं, (दीनस्य भावो वा। आदीनं दीनत्वं वातीति, ...) क्लेशः। दुरन्तः। दोषः। इति मेदिनी॥ (यथा, किराते २।३२।

"..." ।)

आदीपनं, क्ली, (आदीप्यते आ+दीप्+भावे ल्युट्।) आलिम्पनं। इति त्रिकाण्डशेषः॥ आलिपना इति भाषा।

आदृतः, त्रि, (आ+दृङ्+आदिकर्मणि वा कर्मणि क्तः।) सादरः। मानितः। अर्चितः। पूजितः। सत्कृतः॥ (कारवान्, आदृत्य, अवमतः। यथा, रघुवंशे,

"..." ।)

आदृत्य, त्रि, (आ+दृ+क्यप्।) आदरणीयः। आदरयोग्यः॥

आदेशः, पुं, (आ+दिश्+भावे घञ्।) आज्ञा। इति हेमचन्द्रः॥ ज्योतिषशास्त्रफलं। इति त्रिकाण्डशेषः॥ एकाज्ञात्वे सर्वाज्ञारूपतया स्थानिनः। प्रकृतिप्रत्ययादेरपवादः। इति व्याकरणं॥ (अनुमतिः, शासनं, उपदेशः, ... यथा कुमारसंभवे "..."। यथा, मनुः, ८। ४१७।

"..." ।)

आदेशी, [न्] पुं, (आ+दिश्+णिनि।) दैवज्ञः। इति हेमचन्द्रः॥ (त्रि, आदेशकर्त्ता, आज्ञादाता, यथा, रघुवंशे, ३। ६८।

"..." ।)

आद्यः, (क) पुं, (आदिः ...) ... इति हेमचन्द्रः॥ ...

आद्यं, क्ली, (अदने अद् ...) ... इति शब्दचन्द्रिका॥ ...

आद्य, त्रि, (आदौ भवः ...) प्रथमः। इत्यमरः॥ (यथा, रघुवंशे,—

"..." ।)

रघुवंशे, १। ११।

"..." ।)

भक्षः। यथा मनुः ५। ५६।

"..." ।

आद्यकविः, पुं, (आद्यश्चासौ कविश्चेति कर्मधारयः।) वाल्मीकिमुनिः। इति भूरिप्रयोगः। (ब्रह्मा। इति केचित्।)

आद्यमाषकः, पुं, (आद्य+मष्+ण्वुल् ...) पञ्चगुञ्जामितमानम्। इत्यमरः॥ यथाह कात्यायनः,—

"..." ।)

आद्यबीजं, क्ली, (आद्यं मुख्यं बीजं कारणं।) आदिकारणं। इति जटाधरः॥

आद्या, स्त्री, (आदौ भवा ... यत् टाप्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली। काली। तारा। त्रिपुरसुन्दरी। भुवनेश्वरी। इति तन्त्रसारधृत... महाविद्या। यथा, मुण्डमालातन्त्रे १० पटलः।

"..." ।

आद्यून, त्रि, (आद्...) ... इति भाषा। (यथा,

"..." ।

"..." ।

इति किराते ११। ४।) आदिदीना॥

आद्योदात्तं, क्ली, (आद्यस्य उदात्तस्य ...) ... इति भाषा॥

आधमनं, क्ली, (आधीयते आ+धा+करणे ल्युट्।) बन्धकं। इति हलायुधः। (आधिः। यथा मनुः,—

"..."

आधर्षः, क्ली, (आधीयते आ+धा+भावे ...) ... इति ...। (प्रबन्धे, आधारः। अधिकरणं, ... । यथा, रघुवंशे, १। ५६।

"..." ।

"..." ।

यथा मनुः, ६। १८९।

"..." ।

"..." ।

यथा भागवते,—

"..." ।

यथा विष्णुपुराणे, ३। ९।

"..." ।

आधारणं, स्त्री, (आधारे ...) ... इति त्रिकाण्डशेषः।

आधारः, पुं, (आधीयते अस्मिन् इति ...) ... इति मेदिनी॥ इति व्याकरणं। ... इति हेमचन्द्रः। ... इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा रघुवंशे,

"..."

"..." ।

"..."

"..." ।)

वास्तवमः।

"..." ।)

आधर्षित, त्रि, (आधर्ष+इतच्।) ... इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा मनुः।

"..." ।)

आधिः, पुं, (आ+धा+कि।) मनःपीडा। अधिष्ठानं। बन्धकं। व्यसनं। इति मेदिनी॥

(यथा, किरातेषु।

"..."

"..." ।

यथा च नैषधचरिते।

"..."

"..." ।)

आधिक्यं, क्ली, (अधिक+ष्यञ्।) ... अधिकता। यथा।

"..."

"..." ।

इति ज्योतिषतत्त्वम्। (... । यथा रघुवंशे। १०। ...

"..." ।

यथा, मनुः ८। ११६।

"..." ।

"..."

"..." ।

[illegible]

आनत, त्रि, (आङ् + नम् + कर्मणि + क्त ।) नम्रः । प्रह्वः । इति मेदिनी ॥ [illegible]

आनन्द, पुं, (आङ् + नन्द + घञ् ।) [illegible]

[illegible]

आनन्दमयकोष, पुं, [illegible]

आनन्दा, स्त्री, [illegible]

आनन्दि, पुं, (आङ् + नन्द + णिच् ।) [illegible]

आनन्दित, त्रि, [illegible]

आनन्दी, [न्] त्रि, (आनन्द + इनि) [illegible]

आनय, पुं, [illegible]

आनयनं, क्ली, (आङ् + नी + ल्युट् ।) [illegible]

आनर्त्त, पुं, (आङ् + नृत् + घञ् ।) [illegible]

आनाय, पुं, (आङ् + नी + घञ् ।) [illegible]

आनाह, पुं, (आङ् + नह् + घञ् ।) [illegible]

[illegible]

आनिल, पुं, [illegible]

आनिली, स्त्री, [illegible]

आनीत, [illegible]

आनुकूल्यं, क्ली, (अनुकूल + ष्यञ् ।) [illegible]

आनुगत्य, [illegible]

आनुपूर्वी, स्त्री, [illegible]

[illegible] । इत्यमरः ।

आपद्, स्त्री, (आङ् + पद् + क्विप् ।) विपत्तिः । इत्यमरः । (यथा हितोपदेशे ।

"आपदामापतन्तीनां हितोऽप्यायाति हेतुताम्" ।)

आपदा, स्त्री, (आ + पद् + [illegible] + टाप् ।) विपत्तिः । इति [illegible] ।

आपन्न, [illegible] ।

आपन्नः, त्रि, (आङ् + पद् + क्त ।) आपद्ग्रस्तः । [illegible] । इत्यमरः । [illegible] । इति मेदिनी । (यथा माघे,—

"[illegible]" ।

यथा हितोपदेशे,—

"[illegible]" ।)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

राजनिर्घण्टः । (यथा मेघदूते, पूर्ब्बमेघे । ३३ ।
"आपश्चात्तिच्चमरुदकाः सान्द्रां मृगनाभाम्" ।
रघुवंशे,—
"[illegible]" ।)

आर्द्र, त्रि, (अर्द्द + रक् दीर्घश्च ।) शक्तकम् । भिजा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आर्द्र २ क्लिन्नं ३ स्तिमितं ४ तिमितं ५ समुन्नं ६ उत्तं ७ । इत्यमरः । (तच्च त्रिविधं यदुक्तं,—
"आर्द्रं द्रव्यं त्रिधा प्रोक्तं सरसं नीरसं तथा ।
मधुरं गुणसम्पन्नं त्रिधा नीरसमुच्यते ।
शालूकं चार्म्मणं शाकं निर्गुण्डीरसमार्द्रकम् ।
धुस्तूरादिमिदं सर्व्वमार्द्रं सरसमुच्यते ।
घटाम्बस्थलोहादिमार्द्रद्रव्यं तु नीरसं ।
मधुरं तु त्रिधा प्रोक्तं मृदु [illegible] क्रमात् ।
[illegible] ।
दुग्धिकार्कतीलसिंहास्या मदुदुग्धाः प्रकीर्त्तिताः" ।
यथा रघुवंशे, "आर्द्रातालीवचमस्रभूल" ।
मेघदूते उत्तरमेघे २५ ।
"तन्वीमार्द्रां नयनसलिलैः सारयित्वा कथञ्चित्" ।)

आर्द्रकं, क्ली, (अर्द्दयति कण्ठं आर्द्र । तत । कन् । यद्वा आर्द्रयति जिह्वादी । क्रन् ।) कटुमूलविशेषः । आदा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । शृङ्गबेरं २ इत्यमरः । कटुभद्रं ३ कटूत्कटं ४ । इति केचित् । गुल्ममूलं ५ मूलजं ६ [illegible] ७ [illegible] ८ महौषधं ९ सैकतेष्टं १० अनूपजं ११ [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible] १४ [illegible] १५ [illegible] १६ आर्द्रशाकं १७ [illegible] १८ । इति राजनिर्घण्टः । अस्य गुणाः । कफवातविबन्धानाहशूलपित्तनाशित्वं । रुच्यत्वं । वह्निगुल्मकारित्वं । इति राजवल्लभः । अपि च । उष्णत्वं । कटुत्वं । विपाके शीतलत्वं । मधुरं । अग्निदीपनत्वं । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः । तदार्द्रकगुणाः । [illegible] पथ्यत्वं । विबन्धकफविशोधनत्वं । अग्निसन्दीपनत्वं । सुश्रुते,—
"वातपित्तकफेभ्यश्च [illegible] ।
[illegible] आर्द्रकशेमरी" ।
इति भावप्रकाशः,—
"आर्द्रकं शृङ्गबेरं स्यात् कटुभद्रं तथार्द्रिका ।
आर्द्रिका भेदिनी गुर्व्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी मता ।
कटुका मधुरा पाके रूक्षा वातकफापहा ।
ये गुणाः कथिताः शुण्ठ्यास्तेऽपि सन्त्यार्द्रकेऽखिलाः ।
भोजनादौ सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणं ।
अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनं ।
कुष्ठे पाण्ड्वामये कृच्छ्रे रक्तपित्ते व्रणे ज्वरे ।
दाहे निदाघशरदोर्नैव पूजितमार्द्रकं" ।
इति भावप्रकाशः ।
(तद्दारार्द्रकमोदक, इति वाभटः ।
"रोचनं दीपनं हृद्यमार्द्रकं त्रिदोषघ्नं ।
[illegible]" ।
इति चरकः ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।

इति सुश्रुतः ।)

आर्द्रपटी, [न्] पुं, (आर्द्रपट + इनि ।) आर्द्रवस्त्रा-वृतवपुः [illegible] अभिचारकर्म्मविशेषः । यथा । "अथार्द्रपटी । रात्रौ सुरूपं भवति आ-मुखे रक्तवाससे [illegible] अमुक-मथाय विधेतये [illegible] । आर्द्रपटेनाष्ट-मुद्रयामिनीचतोतटे ऊषरभूमौ वा दक्षिणा-मुख ऊर्द्धबाहुर्जपेत् यावत् पटः शुष्यति तावत् प्राणाः शुष्यन्ति शत्रोः" । इति तन्त्रसारः । आर्द्रपटविशिष्टे, त्रि ।

आर्द्रमाषा, स्त्री, माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः । माषाणी इति भाषा ।

आर्द्रशाकं, क्ली, (आर्द्रं शाकमस्य ।) आर्द्रकं । इति राजनिर्घण्टः ।

आर्द्रा, स्त्री, (आर्द्र + टाप् ।) अश्विन्यादिसप्तविंशति-नक्षत्रान्तर्गतषष्ठनक्षत्रं । अस्य रूपं । प्रवालक-वन्मैकतारकामयं । अस्या अधिष्ठात्री देवता शिवः । इति कालिदासः । [illegible] । इति केचित् । तत्र जातफलं ।
"सुधाधिकां सबलशरीरकान्तिं
कलिप्रियः कोपयुतोऽतिभीतः ।
प्रसूतिकाले च भवेत् किलार्द्रा
यथार्द्रधिसाः प्रयातोऽपि" ।
इति कोष्ठीप्रदीपः ।

आर्द्रालुब्धकः, पुं, (आर्द्रायां नक्षत्रे पतितस्य लुब्धक इव ।) केतुग्रहः । इति हलायुधः ।

आर्द्रिका, स्त्री, (आर्द्रक + टाप् ।) आर्द्रकं । इति भावप्रकाशः । ("आर्द्रिका तिक्तमधुरा मूत्रला न च पित्तला" । इति वाभटः ।)

आर्य्यः, त्रि, (अर्त्तुं प्रकृतमाचरितुं योग्यः । अर्य्यते वा । ऋ + ण्यत् ।) सत्कुलोद्भवः । इत्यमरः । पूज्यः । श्रेष्ठः । सभ्यः । इति शब्दरत्नावली । सद्भूतः । इत्यजयः ॥ (मान्यः, उदारचरितः, शान्तचित्तः । यथा, रामायणे, १ काण्डे ।
"सोऽहमार्य्येण परवान् भ्रात्रा ज्येष्ठेन भामिनि" ।
न्यायपथावलम्बी, [illegible], सततकर्त्तव्य-कर्म्मानुष्ठाता । यदुक्तं,
"कर्त्तव्यमाचरन् काममकर्त्तव्यमनाचरन् ।
तिष्ठति प्राकृताचारे स तु आर्य्य इति स्मृतः" ।
धार्म्मिकः । धर्म्मशीलः । यथा, मनुः, १० । ६७ ।
"आर्य्यरूपमिवानार्य्यं कर्म्मभिः स्वैर्विभावयेत्" ।
उचितः । यथा, रामायणे,—
"नार्य्यमार्य्य मयाज्ञः मातुलस्येव [illegible]" ।
नाट्योक्तौ सम्बोधनपदमिदं नाम प्रायेण नाट्य-प्रस्तावे व्यवह्रियते । यथा, शाकुन्तले, सूत्र-धारोक्तौ ।
"सेयमद्य नाम्नानाधिगतार्थेषु आर्य्यविन्दैरि" ।
"तां पं स्मार्य्य[illegible]" ।)

आर्य्यः, पुं, (अर्त्तुं गन्तुमाचरितुं योग्यः । ऋ + ण्यत् ।) स्वामी । गुरुः । इति हेमचन्द्रः । सुहृत् । इत्यजयः । (श्रेष्ठः । श्रेष्ठकुलोत्पन्नः । यदुक्तं महाभारते ।

"[illegible] ।
आर्य्येव इविरीतमः" । इति । [illegible] [illegible] । यथा, रघौ ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]" ।

आर्य्यकं, क्ली, [illegible] । इति शब्दरत्नावली ।

आर्य्यकः, पुं, (आर्य्य + स्वार्थे कन् ।) पितामहः । इति शब्दमाला । (यथा रामायणे,—
"यत्र ते [illegible]" ।
"आर्य्यकन्ते तु [illegible]" ।
महाभारते,—
"आर्य्यकेण च कृतः न कृताः [illegible] ।
[illegible]" ।
पूज्यत्वमानाप्य । [illegible] ।
यथा महाभारते,—
"आर्य्यकं योधयाञ्चैव [illegible]" ।)

आर्य्यका, स्त्री, (आर्य्यक + टाप् । [illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] ।

आर्य्यपुत्र, पुं, (आर्य्यस्य पुत्रः । [illegible] ।) पतिः । इति हेमचन्द्रः । (यथा रामायणे,—
"आर्य्यपुत्र । पिता माता भ्राता [illegible] ।
[illegible]" ।
गुरुपुत्रः । मान्यस्य पुत्रः ।

आर्य्यमिश्र, त्रि, (आर्य्यं श्रेष्ठो मिश्रः ।) [illegible] इति शिकाण्डशेषः । (मान्यः, पूज्यः । यथा रामायणे, ५ काण्डे ।
"सम्मतमार्य्यमिश्राणां साधूनां गुणवर्त्मनाम्" ।
उत्तरचरिते, द्वितीयाङ्के ।
"[illegible] आर्य्यमिश्रान् विज्ञापयामि" ।)

आर्य्या, स्त्री, (आ + ऋ + ण्यत् + स्त्रियां टाप् ।) पार्व्वती । इति शिकाण्डशेषः । श्वश्रूः । [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] । अपि च ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]" ।
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।
इति छन्दोमञ्जरी । केचित्तु ।

आर्य्यावर्त्तः, पुं, (आर्य्याः आवर्त्तन्ते [illegible] । आ + वृत् + आधारे घञ् ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] । यथा,—
"[illegible] ।
[illegible]" ।
इति मनुः २ । २२ । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

आली, स्त्री, (आलि+ङीष्।) सखी। पङ्क्तिः। वृश्चिकः। इत्यमरटीकायां भरतादयः। सेतुः। इति शब्दरत्नावली। (सेत्वर्थे यथा कुमारे ४।४८।
"तीव्राभिषङ्गप्रभवेन वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम्।
"तोयान्तर्भास्करालीव रेजे मुनिपरम्परा"।)

आलीढं, क्ली, (आङ्+लिह्+क्त।) धन्विनां स्थितिविशेषः। दक्षिणजानुप्रसारणपूर्ब्बकवामपादाकुञ्चनं। इत्यमरः। (यथा, रघौ ३।५२।
"अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना
वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः"।
(तल्लक्षणं यथा, धिन्वामहिम्नम्।
"वमिता पूर्ब्बभङ्गा च दक्षिणा सङ्कुचा भवेत्।
पश्चमो मध्यमाख्य स्यादालीढस्य लक्षणम्"।)

आलीढं, त्रि, (आङ्+लिह्+क्त।) भक्षितं। भुक्तं। इति मेदिनी। (यथा, रघुवंशे, ४।१०।
"मेघान्धमालीढमिवाम्बुराशेः"।)

आलीढकं, क्ली, (आलीढ इव आर्थे कः।) मर्ब्बकाम्। कामीय मीदृनं। इति शब्दावली। आङ्गुरेर दोषा इति भाषा। आटीलकमिति क्वचित् पाठः।

आलीनकं, क्ली, (आलीन+कन्।) रङ्गं। इति हेमचन्द्रः। रां इति भाषा।

आलु, स्त्री, (आङ्+लू+डु।) भेलकः। सलामल्दालमूलविशेषः। इति मेदिनी। अस्य गुणाः। रक्तपित्तनाशित्वं। गुरुत्वं। वातुलत्वं। शीतलत्वं। स्तन्यवृद्धिशुक्रकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः।

आलुः, स्त्री, (आलाति। आङ्+ला+डु।) कम्पवारिधानिका। झटीभारी इत्यादि भाषा। तत्पर्यायः। कर्करी २ गलन्तिका ३। इत्यमरः।

आलुः, पुं, पेचकः। इति शब्दरत्नावली। वाताङ्गुः। इति राजनिर्घण्टः।

आलुकं, क्ली, (आलु+स्वार्थे कन्।) मूलविशेषः। आलु इति भाषा। इति राजवल्लभः। कन्दालुकं। इति राजनिर्घण्टः। तद्विवरणं यथा,—
"आलुकमष्टाधाप्रोक्तं तत् कथितं वीरसेनस।
काष्ठालुकमहालुकशर्त्त्यालुकाणि कथ्यन्ते।
पिण्डालुकमधालुकरक्तालुकानि कथयामि"।
काष्ठालुकं कालिन्दसुमकटाद। महालुकं चेतसामूलकदम्। शक्त्यालुकं दीर्घताडुमवासदीर्घं। पिण्डालुकं वर्त्तुलदक्षी। मध्यालुकं मधुरबाहुमधीलानिवासीसुभगी। रक्तालुकं राङ्गा तरकार इति च। इति सुश्रुतः।
"आलुकं शीतलं सर्ब्बं विष्टम्भि मधुरं गुरु।
सृष्टमूत्रमलं रूक्षं दुर्ज्जरं रक्तपित्तनुत्।
कफानिलकरं बल्यं वृष्यं स्तन्यविवर्द्धनम्"।
इति भावप्रकाशः।
("आलुकानि च सर्ब्बाणि तथा पत्राणि शाकजं।
सिद्धं निर्व्वापितं स्वच्छं भिन्नवर्च्चीं सुपिरीक्षकम्"।
इति चरकः।
"विदारीकन्दशतावरीविसमृणालशृङ्गाटककसेरुकपिण्डालुकमध्वालुकहस्त्यालुककाष्ठालुकशङ्खालुकरक्तालुकेन्दीवरोत्पलकन्दप्रभृतीनि"।
"शर्करादयास्ताः शीतानि मधुराणि च।
गुरूणि बहुशुक्राणि स्तन्यवृद्धिकराणि च"।)

इति सुश्रुतः।)

आलुक, पुं, (आलाति गृह्णाति कामदोषं वा आङ्+ला+डु+संज्ञायां कन्।) वाताङ्गुः। इति राजनिर्घण्टः। शेषनागः। इति हेमचन्द्रः।

आलुकी, स्त्री, शोभांजनादीनामालुः। अवरई इति नाम। यथा, भावप्रकाशे।
"रक्तालुभेदो या शोभा तस्यै च प्रतिभालुकी।
आलुकी बलकृत् स्निग्धा गुर्व्वी हृदयवासिनी।
विष्टम्भकारिणी तैसे तस्मान्निरपचिता"।

आलेख्यं, क्ली, (आङ्+लिख्+ण्यत्।) चित्रं। इति हेमचन्द्रः। (यथा माघे, ३।५०।
"इति संस्मितमुखी चालेख्यस्याभिरुल्लेखया"।
"निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो
बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव" रघुवंशे ३।१५।)

आलेख्यशेष, त्रि, (आलेख्यं चित्रमेव शेषो यस्य सः।) मृतः। इति हेमचन्द्रः। (यथा रघुवंशे, १४।१५।
"आध्यायमासौ गलितमिव चेत-
मालेख्यशेषस्य पितुर्व्विवेश"।)

आलोकः, पुं, (आङ्+लुक्+घञ्।) दर्शनं। देखा इति भाषा। उद्योतः। आलो इति भाषा। शाकुन्तले, ४।६।
"आलोकाय दिवासु ध्वन्यमितशक्तमलं सुरभिः मघ"। मेघदूते पूर्व्वमेघे ३०।
"सहालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः"।
यथा शाकुन्तले, प्रथमाङ्के।
"यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलताम्"।
(यथा, रामायणे ३काण्डे।१०।२३।
"आलोकं वसुधायां ता वीरासा भीविते दशः"।
बन्दिभाषणं। कुर्त्तिरिति ख्यातम्। इति मेदिनी। (रघुवंशे।२।९।
"उदीरयामासुरिवोन्मदानां
मालोकशब्दं वयसा विरावैः"।)

आलोकनं, क्ली, (आङ्+लोक्+ल्युट्।) दर्शनं। इत्यमरः। (रघुवंशे, ७।१।"तदयवालोकनतत्पराणां," कुमारसम्भवे।२।४५।
"भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते"।
माघे, ११।३१।
"इमति हि सकलं कल्यमालोकनेन"।)

आलोचनं, क्ली, (आङ्+लुच्+ल्युट्।) दर्शनं। विवेचनं। (यथा वेदान्तः, "एवमालोचनं ज्ञानं"। सांख्यमते निर्व्विकल्पकं ज्ञानं निर्व्विकल्पं सुखमज्ञनिदकं सविकल्पं ज्ञानं। यदुक्तं।
"अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्व्विकल्पकम्।
बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम्।
ततःपरं पुनर्व्वस्तु धर्म्मैर्जात्यादिभिर्यया"।
"भुक्तपूर्व्वे तद्गतं स्नुतस्मिन् सम्यङ्"।
"इत्यादिषु सम्यगालोचनमानमिपकेन क्वचि"। साहित्यदर्पणे।)

आवरः, पुं, (कस्मात् व्यर्थं वरवी+टच्।) ग्रहचारः। इति ज्योतिस्तत्त्वं। (यथा काशीखण्डे। १७ अध्याये।
"उपर्य्यसौ वायु दशामो नूतनो(द) दशावरम्।

इत तु सहसा हतकोणिरुचिरा सिन्दुरा।
महदाश्वासवतोऽन्तः सुरविरुद्धसेवी।
ततः कुमारः शंकरे कौशिक्यो मनोहरम्।
वेदनान्वितः शोधे यथा हर्षसमर,
माहेव दशा स्वर्गं स्पर्शं ध्यानं"।)

आवपनं, क्ली, (उप्यते अस्मिन्। आङ्+वप्+आधारे ल्युट्।) [illegible]। इत्यमरः। [illegible]। [illegible]
(यथा महाभारते, कर्णपर्व्वणि।
"मधुरसि दशवे पूर्णमारमे [illegible]
[illegible]
"सन्निर्भिन्ना मेघनं दुर्निवारमहं"।

आवरणं, क्ली, (आङ्+वृ+ल्युट्।) वस्त्रं। इति हेमचन्द्रः। ढाक इति भाषा। [illegible] इति भाषा। (यथा महाभारते, [illegible]
"विविधानि च वासांसि प्रावरणानि [illegible]
"धूमैः समावरणसा भृङ्गे
मन्येन कोपकं मर्षं समिध"। [illegible]
१।१२। मनुः। १।१२।
"नीलभं मेरुं इव तेजसावृता(म)"।)

आवरणशक्तिः, स्त्री, (आवरणे शक्तिः।) अज्ञानशक्तिः। यथा। "अल्पोऽपि मेघो नयनपथपिधायकतयाऽनेकयोजनायतमादित्यमण्डलमवलोकयितृनयनपथपिधायकतयाऽऽच्छादयतीव तथाऽज्ञानं परिच्छिन्नमपि आत्मानमपरिच्छिन्नमसंसारिणमवलोकयितृबुद्धिपिधायकतयाऽऽच्छादयतीव तादृशं सामर्थ्यं"। इति वेदान्तसारः।

आवर्त्तं, क्ली, (आङ्+वृत्+घञ्।) [illegible]
इति राजनिर्घण्टः। (आवर्त्तं। [illegible]
भ्रमणं।)

आवर्त्तः, पुं, (आङ्+वृत्+घञ्।) अम्भसां भ्रमः। घूर्णी इति भाषा। (रघुवंशे ८।११।
"भर्त्तुः प्रसादं प्रतिनन्द्य मूर्ध्ना"।)
चिन्ता। आवर्त्तनं। इति मेदिनी। मेघविशेषः। [illegible] इति ज्योतिषम्। (यथा मेघदूते पूर्व्वमेघे ६।
"जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानां"।)
[illegible]। इति शब्दरत्नावली।

आवर्त्तकी, स्त्री, (आवर्त्तं इव आर्त्तं यस्याः। आवर्त्त+कै+क+ङीष्।) [illegible] भगवती इति लोके ख्याता। [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible] १०। [illegible]
[illegible]
[illegible]। इति राजनिर्घण्टः।

आवर्त्तनं, क्ली, (आङ्+वृत्+ल्युट्।) [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]। इत्यमरटीका। [illegible]
[illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]" इति [illegible]।

[illegible]

"कालाग्निना नु कार्येयं कौमारावृतदेवता" ।)

आवृतः, त्रि, (आङ्+वृ+क्त।) [illegible] । लम्पटः। वेष्टितम् १ वलयितम् २ संवीतम् ३ रुद्धम् ४। इत्यमरः॥ (आच्छादितं, प्राकृतं, परवीतं। [illegible], स च [illegible] ज्ञातः॥)

आवृत्तः, त्रि, (आङ्+वृत्+क्तः।) कृताभ्यासः। आवृत्त। इत्यमरटीका॥ (अभ्यस्त, [illegible] मार्गितम्, प्रतिनिवृत्त, पर्यावृत्त, उदरितः, परिवर्तितः। यथा उत्तरचरिते, "स वृत्तः पक्ष इव मन्दमेंऽपयावनायकः" ।)

आवेगः, पुं, (आङ्+विज्+घञ्।) त्वरा। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा रामायणे,—
"आवेगः सम्भ्रमोऽभिमनिलजनिते [illegible] मार्गमोमो यातान् पांशुपरिमर्शयतपवमान- मस्मिन् विनिगाह" । यथा अमरुशतके ८, २।
"आवेगादवधीरित [illegible]" ।)

आवेगी, स्त्री, (आङ्+विज्+घञ्+ङीष्।) वृद्धदारकवृक्षः। इत्यमरः राजनिर्घण्टश्च।
(अस्याः गुणादयो वृद्धदारकशब्दे ज्ञातव्याः॥)

आवेदनं, क्ली, (आङ्+विद्+ल्युट्।) निवेदनं। (विज्ञापनम्।)

आवेशः, पुं, (आङ्+विश्+घञ्।) अहङ्कारविशेषः। तत्पर्य्यायः। संरम्भः १ आटोपः २। अहङ्कारदोषः। इति हेमचन्द्रः॥ भूताविष्टरोगः। तत्पर्य्यायः। भूतग्रहाः १ भूताविष्टः २ [illegible] ३। इति राजनिर्घण्टः॥ आवेशः। अभिनिवेशः। (यथा रघुवंशे, ३।६८।
"तस्मै प्रादेशमिव निर्वेशिताय" ।)

आवेशनं, क्ली, (आविशन्त्यस्मिन्। आङ्+विश्+ल्युट्।) शिल्पशाला। इत्यमरः॥ (मनुः, ९।२६४।
"सौधिकपानानि कानि कालवेशनानि च" ।
भावे ल्युट्।) भूतावेशः। (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे।
"[illegible]" ।) प्रवेशः। इति मेदिनी॥ क्रोधः। इति धरणी॥ परिवेषः। इति हेमचन्द्रः॥

आवेशिकः, त्रि, (आवेशं संलग्नं प्राप्तः। आवेश+ठञ्।) आगन्तुः। अतिथिः। इत्यमरः॥ स्वीयं। [illegible] ॥ इति त्रिकाण्डशेषः॥

आवेष्टकः, पुं, (आङ्+वेष्ट+ण्वुल्।) प्राचीरादिः। इति [illegible]॥

आशोषणं, क्ली, (आङ्+शुष्+ल्युट्।) शोषणम्। शुष्कि॥

आशंसा, स्त्री, (आङ्+शंस्+अङ्+टाप्।) इच्छा। आकाङ्क्षा। इति हेमचन्द्रः॥
(रघुवंशे, १२।४४।
"[illegible] विजयाशंसा [illegible]" ।)

आशंसितृ, [ऋ] त्रि, (आङ्+शंस्+तृच्।) आशंसनकर्त्ता। आकाङ्क्षी। इत्यमरः॥

आशंसुः, त्रि, (आङ्+शंस्+उः।) आशंसिता। इच्छुः। इत्यमरः॥

आशंसितः, त्रि, (आङ्+शंस्+क्तः।) [illegible]॥

आशङ्का, स्त्री, (आङ्+शकि+अ+टाप्।) भयं। त्रासः। इति हेमचन्द्रः॥ (संशयः, वितर्कः।) [illegible], प्रथमाङ्के।
"[illegible]" ।
कथासरित्सागरे, १० तरङ्गे।
"तत् कथा [illegible]" ।)

आशकः, पुं, (आशन+कार्ये अच्) [illegible] । इति शब्द [illegible] विश्वकोषः॥

आशयः, पुं, (आङ्+शीङ्+अच्।) अभिप्रायः। [illegible] । आधारः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ विभवः। [illegible] । पैतः। कपोतं। कोष्ठागारं। [illegible] । धर्माधर्मौ। पनसं। इति [illegible]॥ (अभिप्रायार्थे यथा, कथासरित्सागरे, १२ तरङ्गे।
"[illegible]" ।
विचारार्थे यथा, भगवद्गीतायां, १०।२०।
"अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः" ।
"आशया सह" । "[illegible]" इति। सुश्रुतः॥)

आशयाशः, पुं, (आशयेऽश्नाति। [illegible] ।) आश्रयाशः। [illegible] । अग्निः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

आशरः, पुं, (आ समन्तात् शृ हिंसायां + अच्।) अग्निः। राक्षसः। इति मेदिनी॥

आशा, स्त्री, (आ समन्तात् अश्नुते व्याप्नोतीति। आङ्+अश्+अच्+टाप्।) दीर्घाकाङ्क्षा। आशङ्का। तृष्णा। (यथा, शान्तिशतके, १।२८।
"आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला"।)
दिक्। इत्यमरः।
"[illegible]" ।
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे। [illegible] । यथा, हरिवंशे,—
"[illegible]" ।)

आशागजः, पुं, आशाप्रभावः। [illegible] । इत्यमरटीकायां विश्वकोषः॥

आशाढ़ा, स्त्री, पूर्वाषाढ़ानक्षत्रं। उत्तराषाढ़ा च॥

आशादिग्गजः?, पुं, (आशायाः दिशः [illegible] ।) [illegible] । इति [illegible]॥

आशाबन्धः, पुं, (आशायाः बन्धः। [illegible] ।) [illegible] । (मेघदूते,—
"आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां
सद्यः पाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि" ।)
[illegible] । मर्कटजालं। [illegible] इति भाषा। इति मेदिनी॥

आशितं, त्रि, (आङ्+अश्+क्त।) भक्षितं। तृप्तं इति जटाधरः॥

आशितम्भवः, त्रि, (आशिता भवति यस्मिन् [illegible]

कङ्कदालिकलु [illegible] । (शिवस्य पूर्वेषु मुख।) [illegible] । इत्यमरः॥ (यथा [illegible],
"[illegible]" ।
[illegible]

आशितङ्गवीनं, क्ली, (आशित+गो+खञ्। [illegible] ।) [illegible] । यथा, [illegible],—
"[illegible]" ॥

आशितृ, [ऋ] त्रि, (आ [illegible] ।) [illegible] । इति हेमचन्द्रः॥

आशिरः, पुं, (आ+अश्+किरच्) राक्षसः। अग्निः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः। (सूर्यः।)

आशीः, [स्] स्त्री, (आङ्+शास्+क्विप् [illegible]) आशीर्वादः। सर्पदंष्ट्रा। [illegible] । इति [illegible] ॥ [illegible] । यथा, कुमारे ७।८७।
"[illegible]" ॥

आशी, स्त्री, (आङ्+अश्+अच्+ङीष्) [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible]
"[illegible]" ॥

आशीविषः, पुं, (आशिषि दंष्ट्रायां विषं यस्य।) सर्पः। [illegible] । (यथा, [illegible]
"[illegible]" ॥

आशीविषः?, पुं, ([illegible]) [illegible] । [illegible]
"[illegible]" ।

आशु, पुं, क्ली, (अश्+उण्) [illegible] । आशु इति भाषा। [illegible] । शीघ्रम्। [illegible] । इत्यमरः॥

आशु, अव्य, (अशूङ् व्याप्तौ + उण्) [illegible] । शीघ्रम्। (यथा [illegible]
"[illegible]" ।)

आशुगः, पुं, (आशु शीघ्रं गच्छतीति। आशु+गम्+डः।) वायुः। शरः। (सूर्यः, [illegible] ।
"[illegible]" ।
[illegible] ।)

आशुतोषः, पुं, [illegible] । इति [illegible]॥

आशुशुक्षणिः, पुं, (आशु [illegible]) अग्निः [illegible]॥

[illegible]

आषाढाभू, पुं, (आषाढा + भू + क्विप्।) मङ्गलग्रहः। इति हेमचन्द्रः।

आषाढी, स्त्री, (आषाढस्य इयं। आषाढ + अण् + ङीप्।) आषाढमासस्य पूर्णिमा। इति मेदिनी।

आस, अ, (आस्यते क्षिप्यते इति आस् + इन् [illegible]।) आक्षेपः। इत्यमरादिकोषः।

आस, ङ क न उपवेशने। (अदा०-आत्म०-अक०-सेट्।) इति कविकल्पद्रुमः। स्थितिमात्रार्थः। इति तट्टीका।

("आसते भरतश्रेष्ठाः सर्वेऽभिमुखिनः स्थिताः" [illegible]। इति रामायणे २ काण्डे) [illegible]। स्थितमात्रे [illegible]। इति दुर्गादासः। (सम् + अधि) अध्युपवेशने। आस्ते। यथा रघुवंशे, ११।१९।

"[illegible]-
मधी [illegible]"।

(अनु) पश्चादुपवेशने। यथा रघौ, ५।२४।

"[illegible]-
[illegible]"। इति।

उपासनायां। यथा रामायणे,—

"[illegible]"।
इति।

(अधि) अध्यासे। (उत्) उपेक्षायां। यथा माघे, १।३१।

"[illegible] च उदासते"।
इति।

(उप) समीपोपवेशने। यथा मनुः, ४।९५।

"[illegible]"।
इति।

[illegible] इति तट्टीका। उपासनायां। यथा,—

"[illegible] उपासते"।
इति गीतायां १२।६। सेवने। यथा,—

"उपासते ये [illegible]"।
इति मनुः [illegible]। [illegible] सेवन्ते इति तट्टीका। (निर्) निरासे। अवस्थाने। (परि + अस्) [illegible]। "[illegible]"। इति भारतम्। इत्यादि।)

आस, पुं, (आस्यते क्षिप्यते [illegible] अस् + घञ्।) धनुः। इति हेमचन्द्रः।

आसक्त, त्रि, (आ + सञ्ज + क्तः।) आसक्तियुक्तः। [illegible]। (यथा, किराते ११।१४।

"[illegible]")

आसङ्ग, पुं, (आ + सञ्ज + घञ्।) नित्यं। सततं। आसक्तिः। इति जटाधरः।

आसङ्गिनी, स्त्री, (आ + सञ्ज + णिनि + ङीप्।) वात्या।

आसङ्गं, क्ली, (आ + सञ्ज + ल्युट्।) आसक्तं। निर्बन्धः। सङ्गः। [illegible]। इति जटाधरः।

(यथा, कुमारे ६।८।

"स [illegible]
[illegible]")।

पूजायै। सौराष्ट्रमृत्तिका इति भाषा। इति राज-निर्घण्टः। आसक्तिः। (यथा, गीतायां १८।६।

"[illegible]"।)

आसङ्गिनी, स्त्री, (आसङ्ग + इनि + ङीप्।) घन-वातः। वातमण्डली। इति त्रिकाण्डशेषः। घूर्णि बातास इति भाषा।

आसत्ति, स्त्री, (आ + सद् + क्तिन्।) सङ्गमः। लाभः। इति मेदिनी। (अविच्छेदः। सिन्नर्षः। यथा, साहित्यदर्पणे २ य परिच्छेदे।

"वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः"।
आसत्तिर्बुद्ध्यविच्छेदः" इति तट्टीका।)

आसत्तौ पदानामव्यवधानं। तत्तदर्थस्य शाब्द-बोधेऽपेक्षितः [illegible] अव्यवहितोपस्थिति-कारणं। इति सिद्धान्तमुक्तावली।

आसनं, क्ली, (आस्यते उपविश्यतेऽस्मिन्। आस् + अधिकरणे + ल्युट्।) पीठं। पिँड़ि चौकि इत्यादि भाषा। [illegible]। यत्र [illegible] स्थि-तिः। [illegible] स्थितिः। इत्यादि। [illegible]। इति मेदिनी। [illegible] [illegible] [illegible]। यथा,—

"[illegible]
[illegible]"।
[illegible]।

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"॥
इति [illegible]।

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"।
इति [illegible]।

[illegible]।
[illegible]। यथा।

[illegible]।

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"।

[illegible]

[illegible]

आस्कन्दनं, क्लि, (आङ् + स्कन्द + भावे ल्युट्।) तिरस्कारः। युद्धं। शोषणं। इति मेदिनी॥ (यथा किराते ६।१३। "परमास्कन्दनशालिना महेन्द्रः"॥)

आस्कन्दितं क्लो, (आङ् + स्कन्द + भावे + क्त।) अश्वगतिविशेषः। स च धाराप्लुतिः। इत्यमरः॥

आस्कन्दितकं, क्लो, (आस्कन्दितमेव स्वार्थे कन्।) आस्कन्दितं। अश्वानां धाराप्लुतिः। तत्पर्यायः। उत्तेरितं २ उपकण्ठं ३। इति हेमचन्द्रः॥ ("उत्तेजितमुपकण्ठमास्कन्दितकमित्यपि। उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनं घोटकाद्यैरिमैः पदैः"। हेमचन्द्रः॥)

आस्तरः, पुं, (आस्तीर्यतेऽसौ। आङ् + स्तृ + अप्।) करिकम्बलः। इति हेमचन्द्रः॥ पक्षाद्याच्छादनं॥ (यथा शाकिसाहबे, ५।९८। "बालो बस्तलमालय चित्रतदाम्नोऽसम्बद्धा तल्पम्"॥)

आस्तरणं, क्लो, (आस्तीर्यते यत् तेन वा आङ् + स्तृ + कर्मणि करणे वा ल्युट्।) करिपृष्ठस्थितचित्रकम्बलं। झुल इति भाषा। तत्पर्यायः। वर्णः १ वर्णः २ परिस्तोमः ३ कुथा ४ कुथः ५। इत्यमरः॥ प्रवेणिः ६ परिस्तोमः ७ कुथं ८। इत्यमरटीका॥ (शय्या, कुशासनं। यथा रामायणे, २ काण्डे।
"शय्यास्तरणे दृष्टेऽस्मिन्निवेशिताभिर्विराजते"।
महाभारते, आदिपर्व्वणि।
"दर्भास्तरणमासीनं निवसन् कृष्णाजिनं॥")

आस्तिक, पुं, (अस्तीत्याह। अस्ति + ठक्।) मुनिविशेषः। स तु जरत्कारुमुनिपुत्रः। अस्तिता तस्मिन् सं जायमानोऽसौ जनमेजयसर्पसत्रनिवारकः। (यथा,—
"आस्तीकस्य मुनेर्माता भगिनी वासुकेस्तथा। जरत्कारुमुनेः पत्नी मनसादेवी नमोऽस्तु ते"॥)
इति महाभारतम्॥
("आस्तिकस्य मुनेर्माता भगिनी वासुकेस्तथा"। इति महाभारतम्॥)

आस्तिक्य, त्रि, (अस्ति ईश्वर इति मतिर्यस्य। अस्ति + ठक्।) आस्तिकमतिः। ईश्वरोऽस्तीति वादी। वेदप्रामाण्यवादी। तत्पर्यायः। श्रद्धालुः २। इति हेमचन्द्रः॥
("श्रद्धालुः परलोकस्य बुद्धिमान् धर्मचारिणः। आस्तिको धर्मनिष्ठश्च ..."। इति महाभारते आदिपर्व्वणि॥)

आस्तिकाद्येः, पुं, (आस्तिकस्य मुनेः जरत्कारोः निवसनात् निरस्तिकवर्णे करोति यः। अथवा आस्तिकमुनिवचनात् सर्पसत्रात् विरराम इति बोधिसत्त्वो जना।) जनमेजयो राजा। इति शब्दरत्नावली॥

आस्तीक, पुं, आस्तिकमुनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

आस्तीकमाता, स्त्री, (आस्तीकस्य माता।) आस्तिकमाता। मनसा देवी। इति शब्दरत्नावली॥

आस्था, स्त्री, (आङ् + स्था + अङ् + टाप्।) सभा।

आस्थानं। आस्थितिः। यत्नः। इति मेदिनीकारहेमचन्द्रौ॥ (श्रद्धा। आदरः। प्रतिष्ठा। यथा, रघौ १०।१३।
"दैवात् सर्वात्मकत्वं मर्त्येष्वप्यास्थया"।
"शिवमूर्त्ते विहायान्यत्र आस्था मानव मिथ्या मे"।
इति शिवोपदेशः॥)

आस्थानं, क्लो, (आस्थीयतेऽस्मिन् इति। आङ् + स्था + ल्युट्।) सभा। इत्यमरः॥ (यथा, किराते १।१८। "परेतरासन्नतरासनं पुरः सदो निषण्णासु विशेषतस्तिरम्"॥)
स्थितिः। इत्यमरः॥ (आस्पदः। आश्रयः।)

आस्थानी, स्त्री, (आस्थान + ङीप्।) सभा। इत्यमरः॥ ("आस्थान्यां समये तस्मै प्रभवः साधवे शास्यताम्"। इति रत्नावली॥)

आस्पदं, क्लो, (आपदयतेऽस्मिन् इति। आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातनात् सुट्।) प्रतिष्ठा। कर्म्म। इत्यमरः॥ पदम्। इति भरतः॥ स्थानं। इति हेमचन्द्रः॥ ("रामस्यास्पदनिवासेभि न चि मे संमोदितं न प्रभवः"। इति नाटकम्॥ यथा च रघौ ३।१९।
"नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं
तदास्पदं श्रीर्युवराजसंज्ञितम्"॥)

आस्पन्दनं, स्त्री, (आङ् + स्पन्द + ल्युट्।) स्पन्दनं। कम्पनम्॥

आस्फाल, पुं, (आङ् + स्फल + घञ्।) कलिकर्णाभ्यामर्थः। फाटित बाध भाषा इति भाषा। तत्पर्यायः। अवस्फालनः। इति शब्दरत्नावलि। चालत्रिवेणी॥ (आस्फालनं। प्रचालनं॥)

आस्फालनं, क्लो, (आङ् + स्फल + णिच् + ल्युट्।) आस्फोटनं। प्रत्यावर्त्तनम्॥ (यथा रघौ ६।७३।
"मैनाकपक्षान्तरितानि दुर्ग्गं यः
पयोधिवत्तरेषु तरिष्यते"॥)

आस्फोजित, पुं, (आस्फ + जि + क्विप्।) गुणानार्थः। इति शिक्षानादेशः॥

आस्फोट, पुं, (आङ् + स्फुट + अच्।) आस्फोटवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ आकन्द इति भाषा। मुद्गरकर्परादिशब्दः। इति कोषान्तरम्॥ ("करेण बाहुं विपुलावताम्फोट तत बाहुः"। इति महाभारते सभापर्व्वणि॥)

आस्फोटक, पुं, (आङ् + स्फुट + ण्वुल्।) अर्कः। अर्कपुष्पम्। इति शब्दमाला॥ आकन्द इति भाषा।

आस्फोटनं, क्लो, (आङ् + स्फुट + ल्युट्।) विकासः। कम्पनं। इति भरतः॥ वाहुशब्दनं। तालठोका इत्यादि भाषा॥ (यथा रामायणे ४ काण्डे।
"आस्फोटनस्वरमिव बाहवो वनं शिलिवराः"।
अवाक्शिरोदिनिर्वेपनम्॥)

आस्फोटनी, स्त्री, (आस्फुट्यतेऽनया। स्फुट् + करणे ल्युट् + ङीप्।) वेधनिका। इत्यमरः॥ भूषण कांडा इत्यादि भाषा।

आस्फोटा, स्त्री, (आस्फोटयतीति। आङ् + स्फुट् + अच् + टाप्।) नवमल्ली। वनमल्ली। इति शब्द-रत्नावली॥ [illegible]

आस्फोता, पुं, (आस्फोटयति। आङ् + स्फुट् + अच् + टाप्।) [illegible] इति मेदिनी। (उत्पत्ता [illegible]) इति शब्दचन्द्रिका। (स्त्र, पर्व्व)। [illegible]

आस्फोटक, पुं, [illegible] इति राजनिर्घण्टः॥

आस्फोता, स्त्री, (आस्फोट + टाप्।) [illegible] इति मेदिनी। [illegible] इति राजनिर्घण्टः॥

आस्यं, क्लो, (अस्यते अनेनेति। [illegible]) इति अमरः॥ [illegible] (मनु, ५।१४१।)
("[illegible]")
(आस्ये मध्यमध्ये।) [illegible]

आस्यपत्र, क्लो, [illegible] इति शब्दचन्द्रिका।

आस्यलाङ्गल, पुं, [illegible] शूकरः। इति हेमचन्द्रः।

आस्यलोम, [न्] क्लो, (आस्यस्य लोम।) श्मश्रु। इति हेमचन्द्रः॥

आस्रा, स्त्री, (आङ् + स्रु + ड।) [illegible] मेदिनी च॥ (आसर्वं, इति [illegible])। यथा,—
"[illegible]"
[illegible]

आस्रव, पुं, (आस्रवति। [illegible]) [illegible] इति हेमचन्द्रः। [illegible]

आस्राव, पुं, [illegible] क्लेशः। इति हेमचन्द्रः। [illegible]

आस्वाद, पुं, (आङ् + स्वद + घञ्।) [illegible] इत्यमरः॥

आह, अ, (आहन्ति [illegible]) [illegible] इति मेदिनी। [illegible] इति शब्दरत्नावली॥

आहवनः, पुं, (आहूयन्ते [illegible]) [illegible]
[illegible]
"[illegible]"
इति हेमचन्द्रः। [illegible]
[illegible]
"[illegible]"
[illegible]

[illegible]

[illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७। द्वितीयकं ४, [illegible] ६ [illegible] ७ आष्टमकं ८ नवमा- [illegible] ९ दशमं १०। तथा [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। इति दाय- [illegible]॥

आह्वा, स्त्री, (आ + ह्वे + अ।) [illegible]। यथा,—
"अन्यानि [illegible] च।
न [illegible] नास्ति [illegible]"॥
"आहूतानि [illegible] प्राप्नोति [illegible]"। इति [illegible]॥

आहूतः, त्रि, (आङ् + ह्वे + क्त।) कृताह्वानः। यथा,—
"प्रयाता [illegible] विस्मृता।
आहूत इव मे शीघ्रं दर्शनं याति [illegible]"।
इति [illegible] १ [illegible] ६। १०॥

आहूतिः, स्त्री, (आङ् + ह्वे + क्तिन्।) आह्वानं। इति शब्दरत्नावली॥

आहेयं, त्रि, (अहौ भवं। अहि + ढञ्।) अहि-सम्बन्धि। सर्पसम्बन्धि। इत्यमरः॥

आहो, अ, (आ ह्वयतीति। आङ् + ह्वे + डो।) विकल्पः। इत्यमरः। प्रश्नः। (यथा शाकुन्तले पञ्चमाङ्के।
"दारसाक्षी भवान् [illegible]"।)
विचारः। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ।
("आहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः"। इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के।)

आहोपुरुषिका, स्त्री, (अहो अहमेव पुरुषः। मयूर-व्यंसकादित्वात् समासः। अहोपुरुषस्य भावः। अहोपुरुष + वुञ् + स्त्रीत्वात् टाप्।) दर्पात् [illegible] वा। इत्यमरः। अभिमानं। [illegible]। इति भरतः। (यथा, भट्टौ ५।२७।
"न [illegible]"।)

आहोस्वित्, अ, (आहो च स्वित्।) आहो। विकल्पः। इत्यमरटीका॥

आह्न, पुं, (अह्नां समूहः।) दिनसमूहः। इति व्याकरणम्॥

आह्निकं, त्रि, (अह्ना निर्वृत्तं। अहन् + ठञ्।) दिननिर्वृत्तं। दिनसाध्यं। इति मेदिनी। दिनभवम्॥

आह्निकं, क्ली, (अह्ना निर्वृत्तं। अहन् + ठञ्।) नित्यकर्म। [illegible]। [illegible]। दिनकृत्यं। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ।
अथ [illegible] संक्षेपेण लिख्यते।

अथ प्रथमयामार्द्धकृत्यम्।
"ब्राह्मे मुहूर्त्ते [illegible]"
[illegible]
तत्र [illegible]

[illegible] दक्षिणाभिमुखो [illegible] [illegible] नैर्ऋत्यां [illegible] विण्मूत्रं विसर्जयेत्।
तत्र [illegible] दक्षिणमुखः [illegible] सन्ध्ययोर्दिवा [illegible] रात्रौ [illegible] वा [illegible] कुर्यात्॥
ततो दन्तधावनं। दन्तकाष्ठाभावे [illegible] च [illegible] मुखं [illegible] [illegible]।
ततः प्रातःस्नानं [illegible] कृत्वा [illegible] आचम्य [illegible] सन्ध्योपासनं कुर्यात्।
तत [illegible] कुर्यात् इति॥ ०॥

अथ द्वितीययामार्द्धकृत्यम्।
वेदविद्याभ्यासः। [illegible]॥ ०॥

अथ तृतीययामार्द्धकृत्यम्।
[illegible] कुटुम्बभरणार्थं [illegible] च॥ ०॥

अथ चतुर्थयामार्द्धकृत्यम्।
मध्याह्नस्नानं। [illegible] तदा [illegible] वा [illegible] नीरे [illegible] कृत्वा [illegible] विधिं [illegible]।
ततः [illegible] कुर्यात्।
ततः [illegible] तथा [illegible] कृत्वा [illegible] नैवेद्य [illegible]॥ ०॥

अथ पञ्चमयामार्द्धकृत्यम्।
[illegible] दर्शं [illegible]।
[illegible] बलिं [illegible] [illegible]। [illegible] कृत्वा [illegible] भोजयेत्। [illegible] दद्यात्। [illegible] [illegible] लिखेत्।
ततो [illegible] [illegible]। ततो [illegible] कुर्यात्। ततो [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]।

[illegible] स्नानं [illegible] कुर्यात्।
ततो [illegible] [illegible] [illegible] इति॥ ०॥

अथ [illegible]।
[illegible] कुर्यात्॥ ०॥

अथ [illegible]।
[illegible] कुर्यात्॥ ०॥

अथ [illegible]।
[illegible] कुर्यात्।
[illegible] [illegible]। [illegible] कुर्यात्। [illegible] [illegible] इति॥ ०॥

अथ रात्रिकृत्यम्।
[illegible] [illegible] [illegible]।
तत [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] कुर्यात्। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible]॥ ०॥

आह्वयः, पुं, (आङ् + ह्वे + अच्।) नाम। यथा। [illegible] १०। ६। ११।
"[illegible]
[illegible]"।

आह्वयितृ?, त्रि, [illegible]। [illegible] [illegible] इति [illegible]॥

आह्वरः?, पुं, (आङ् + ह्वे + [illegible]।) [illegible] इति [illegible]। [illegible] [illegible]॥

[illegible]

[illegible] इति राजनिर्घण्टः । [illegible]

[illegible] इति राजवल्लभः । [illegible]

[illegible] इति राजनिर्घण्टः ।

अथ [illegible] ।

"[illegible]" ।

इति राजवल्लभः । [illegible]

"[illegible]" ।

"[illegible]" ।

अथ [illegible] ।

"[illegible]" ।

"[illegible]" ।

अथ [illegible] वृत्तम् ।

"[illegible]" ।

अथ [illegible] ।

"[illegible]" ।

इति भावप्रकाशः ।

अथ [illegible] ।

"[illegible]" ।

[illegible]

इति राजनिर्घण्टः ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

कारित्वं। अल्पश्लेष्मदायित्वं। हृद्यत्वं। रुचिजनकत्वं। मूत्रशुद्धिकारित्वं। देहस्य कान्तिदायकत्वं। बल-कारित्वं। पीयूषोपमत्वं। त्रिदोषशमनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ यन्त्रनिष्पीडितरसगुणाः। रक्तशुक्रकारित्वं। शीतलत्वं। सारकत्वं। रुचि-करत्वं। दाहशमकत्वञ्च॥ इति राजवल्लभः॥ अ-पि च। दन्तनिष्पीडितरसगुणवद्गुणत्वं। किञ्चित् पित्तवायुनाशित्वं। अकोमलत्वं। अस्वादुत्वं। क्षीरविष्टम्भदाहकारित्वञ्च। पर्युषितरसगुणाः। कान्तिहरत्वं। वातजनकत्वं। आश्वम्लत्वप्राप्तरोग-दायकत्वं। कफवायुकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पक्वरसगुणाः। गुरुत्वं। सुतीक्ष्णत्वं। कफानिल-नाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ स्निग्धत्वं। अति-शयगुरुत्वं। अतिपाके विदाहत्वं। पित्तास्रदोष-कारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

अस्य विकाराः॥

"फाणितकापालिगुडखण्डमत्स्यण्डिकासिताः।
निर्मला लघवो ज्ञेयाः शीतवीर्य्या यथोत्तरम्"॥
इति राजवल्लभः। अथेक्षुवर्गः। तन्नामानि गुणाश्च।

"इक्षुर्दीर्घच्छदः प्रोक्तस्तथा भूरिरसोऽपि च।
गुडमूलोऽसिपत्रश्च तथा मधुतृणः स्मृतः॥
इक्षवो रक्तपित्तघ्ना बल्या वृष्याः कफप्रदाः।
स्वादुपाकरसाः स्निग्धा गुरवो मूत्रला हिमाः"॥*॥
अथेक्षुभेदाः।

"पौण्ड्रको भीरुकश्चापि वंशकः शतपोरकः।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काण्डेक्षुः सूचिपत्रकः॥
नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत्।
इत्येता जातयस्तेषां कथयामि गुणानपि"॥*॥

अथ पौण्ड्रकभीरुकयोर्गुणाः।

"वातपित्तप्रशमनौ मधुरौ रसपाकयोः।
सुशीतौ बृंहणौ बल्यौ पौण्ड्रको भीरुकस्तथा"॥*॥

अथ कोशकारगुणाः।

"कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः"॥*॥

अथ कान्तारेक्षुगुणाः।

"कान्तारेक्षुर्गुरुर्वृष्यः श्लेष्मलो बृंहणः सरः"॥*॥

अथ दीर्घपोरवंशकयोर्गुणाः।

"दीर्घपोरः सुकठिनः सक्षारो वंशकः स्मृतः"॥*॥

अथ शतपोरकगुणाः।

"शतपर्व्वा भवेत् किञ्चित् कोशकारगुणान्वितः।
विशेषात् किञ्चिदुष्णश्च सक्षारः पवनापहः"॥*॥

अथ मनोगुप्तागुणाः।

"मनोगुप्ता वातहरी क्षयामयविनाशिनी।
सुशीता मधुरातीव रक्तपित्तविनाशिनी"॥*॥

अथ तापसेक्षुगुणाः।

"तापसेक्षुर्भवेत् मृद्वी मधुरा श्लेष्मकोपना।
तर्पणा रुचिकृच्चापि वृष्या च बलकारिणी"॥*॥

अथ बाल्ययुवद्धेक्षुगुणाः।

"बाल इक्षुः कफं कुर्य्यान्मेदोमेहकरश्च सः।
युवा तु वातहृत् स्वादुरीषत्तीक्ष्णश्च पित्तनुत्॥
रक्तपित्तहरो वृद्धः क्षतहृत् बलवीर्य्यकृत्"॥*॥

अथाङ्गभेदेन भेदः।

"मूले तु मधुरोऽत्यर्थं मध्येऽपि मधुरः स्मृतः।
अग्रे ग्रन्थिषु च ज्ञेयं इक्षुः पटुरसो भवेः"॥*॥

अथ दन्तपीडितेक्षुरसगुणाः॥

"दन्तनिष्पीडितस्येक्षोः रसः पित्तास्रनाशनः।
शर्करासमवीर्य्यः स्यादविदाही कफप्रदः"॥*॥

अथ यन्त्रपीडितस्येक्षुरसस्य गुणाः।

"मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनान्मलसङ्करात्।
किञ्चित्कालं विधृत्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः॥
तस्माद्विदाही विष्टम्भी गुरुः स्याद्यान्त्रिको रसः"॥

अथ पर्युषितस्येक्षुरसस्य गुणाः।

"रसः पर्युषितो नेष्टो ह्यम्लो वातापहो गुरुः।
कफपित्तकरः शोषी भेदनश्चातिमूत्रलः"॥*॥

अथ पक्वस्येक्षुरसस्य गुणाः।

"पक्वो रसो गुरुः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत्।
गुल्मानाहप्रशमनः किञ्चित्पित्तकरः स्मृतः"॥*॥

अथेक्षुरसस्य विकाराणां गुणाः।

"इक्षोर्विकारास्तृड्दाहमूर्च्छापित्तास्रनाशनाः।
गुरवो मधुरा बल्याः स्निग्धा वातहराः सराः॥
वृष्या मोहहराः शीता बृंहणा विषहारिणः"॥
इति भावप्रकाशः॥

(अथ श्वेतेक्षुगुणाः।

"रसायनोत्तमो वन्यो रोगवारकमुत्तमः।
स्निग्धश्च मर्धमो वृष्यो बृंहणश्च सजीवनः॥
स्वादुगुणाभिवर्द्धनादातपित्तप्रशान्तिकृत्।
वृष्योऽप्यन्तर्विदाही स्यात् सितेक्षुः कफकृन्मतः"॥

अथ कृष्णेक्षुगुणाः।

"तद्वत् सकृष्णो भवनं गुणानां
वृष्यो भवेत्तर्पणबृंहणश्च।
सञ्जीवनं स्यान्मधुरो रसेन
शोषापहर्त्ता श्रमशोककारी"॥*॥

अथ यन्त्रोद्भवरसगुणाः।

"यन्त्रेण पीडितरसः कथितो गुरुश्च
वृष्यः कफश्च कुरुतेऽथ मरुत्तमश्च।
पाके विदाहिजनकश्च गुरुर्भवश्च
संसेवितो रुधिरपित्तवशं निहन्ति"॥*॥

अथ दन्तपीडितरसगुणाः।

"दन्तेन पीडितरसो रुचिकृद्गुरुश्च
सन्तर्पणो बलकरः कफकृच्छ्रमघ्नः।
विष्टम्भकोऽपि रुधिरञ्च तथैव पित्तं
शोषं निहन्ति मधुरः स हिमो सरश्च"॥*॥

अथ पक्वरसगुणाः॥*॥

"पक्वो गुरुतरः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातहा।
पित्तघ्नोऽपि विशेषेण गुल्मातिसारकामनुत्"॥*॥
इति हारीतः। तथा च वाभटः शार्ङ्गधरश्च।

"इक्षोः रसो गुरुः स्निग्धो बृंहणः कफमूत्रकृत्।
वृष्यः शीतोऽस्रपित्तघ्नः स्वादुपाकरसः सरः।
सोऽग्रे सलवणो दन्तपीडितः शर्करासमः॥
मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनान्मलसङ्करात्।
किञ्चित्कालं विधृत्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः॥
विदाही गुरुविष्टम्भी तेनासौ तत्र पौण्ड्रकः।
शैत्यप्रसादमाधुर्य्यैर्वरस्तमनु वांशिकः॥
शातपर्व्वककान्तारनैपालाद्यास्ततः क्रमात्।
सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः"॥
"वृष्यः शीतः स्थिरः स्निग्धो बृंहणो मधुरो रसः।
श्लेष्मलो भक्षितस्येक्षोर्यान्त्रिकस्तु विदह्यते।
शैत्यात् प्रसादान्माधुर्य्यात् पौण्ड्रकाद्वांशको वरः"।
इति चरकः॥ तथा च सुश्रुते।
"इक्षवो मधुरा विपाका गुरवः शीताः स्निग्धा बल्या वृष्या मूत्रला रक्तपित्तप्रशमनाः कृमिकफ-कराश्चेति ते चानेकविधाः। तद्यथा,—
"पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सूचिपत्रकः॥
नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत्।
इत्येता जातयः स्थौल्याद्गुणान् वक्ष्याम्यतः परम्॥
सुशीतो मधुरः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मलः सरः।
अविदाही गुरुर्वृष्यः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा॥
आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित् सक्षारो वंशको मतः।
वंशवच्छतपोरस्तु किञ्चिदुष्णः स वातहा॥
कान्तारतापसाविक्षू वंशकानुगुणौ मतौ।
एवंगुणस्तु काष्ठेक्षुः स तु वातप्रकोपनः।
सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः।
वातला कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः।
कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः।
अतीवमधुरो मूले मध्ये मधुर एव तु॥
अग्रेष्वक्षिषु विज्ञेय इक्षूणां लवणो रसः।
अविदाही कफकरो वातपित्तनिवारणः।
वक्त्रप्रह्लादनो वृष्यो दन्तनिष्पीडितो रसः।
गुरुर्विदाही विष्टम्भी यान्त्रिकस्तु प्रकीर्त्तितः।
पक्वो गुरुः सरः स्निग्धः सुतीक्ष्णः कफवातनुत्"॥
कोकिलाक्षलक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

इक्षुकाण्डः, पुं, (इक्षोरिव काण्डः इव काण्डो यस्य।) मुञ्जकः। शरमुञ्ज इति ख्यातः। इति शब्द-चन्द्रिका॥ (यथा, रामायणे २।९१।१४।
"अपराधोदकं शीतमिक्षुकाण्डरसोपमम्"॥)
काशतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

इक्षुगन्धः, पुं, (इक्षुवदस्य गन्ध इव गन्धो यस्य।) काशतृणम्। इति भावप्रकाशः॥ क्षुद्रगोक्षुरकः। इति राजनिर्घण्टः॥

इक्षुगन्धा, स्त्री, (इक्षुगन्ध+टाप्।) गोक्षुरकः गोखुरी इति भाषा। शुक्लभूमिकुष्माण्डः। को-किलाक्षकः। कुशिया खाग इति भाषा। काशतृणम्। इत्यमरो मेदिनी च। क्रौष्टा इति भाषा।

इक्षुगन्धिका, स्त्री, (इक्षुगन्ध+कन्+टाप्।) भूमि-कुष्माण्डः। इति शब्दरत्नावली॥ (भूमिकुष्माण्ड-शब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः॥)

इक्षुतुल्या, स्त्री, (इक्षोस्तुल्या।) तृणविशेषः। ख भाख इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। इक्षुवाटिका। अतिच्छत्रः २ इक्षुवालिका ३। इति रत्नमाला।

इक्षुदर्भा, स्त्री, (इक्षुवदस्य दर्भा यस्य इव दर्भो यस्याः।) तृणविशेषः। तत्पर्य्यायः। सुदर्भा १ सुक्षाणः २ इक्षुपत्रिका ३। अस्या गुणाः। मधु-रत्वं। स्निग्धत्वं। दीर्घलावादत्वं। वातपित्तहरत्वं। रुचिजनकत्वं। वातलत्वं। मदमलशुद्धिकारित्वञ्च।

[illegible]

"तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढ़ाकारेङ्गितस्य च"।)

इङ्गुदः, पुं (इङ्गं द्यति अवखण्डयतीति। इङ्ग+दो+क। अस्य उक्।) इङ्गुदीवृक्षः। इत्यमरभरतौ॥
("इङ्गुदन्तिक्तमधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित्"। इति चरकः॥०॥ विशेषोऽन्यदिङ्गुदीशब्दे ज्ञेयः॥)

इङ्गुदी, स्त्री, (इङ्गुद+ङीष्।) वृक्षविशेषः। इङ्गौट इति भाषा। जीयापुता इति तु वङ्गदेशीया प्रमादेन वदन्ति तस्य तु पुत्रञ्जीव इत्यादीनि नामानि प्रसिद्धानि। तत्पर्य्यायः। तापसतरुः २। इत्यमरः॥ हिङ्गुपत्रः ३ विषकण्टः ४ अनिलान्तकः ५ गौरलक् ६ तनुपत्रः ७ शूलारिः ८ तापसद्रुमः ९ तीक्ष्णकण्टः १० तैलफलः ११ पूतिगन्धः १२ विगन्धकः १३ कोष्ठफलः १४।
(यथा रघुः १४।८१।
"ता इङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीप-
मास्तीर्णमेध्याजिनतल्पमन्तः"॥)
अस्या गुणाः। मदगन्धित्वं। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। फेनिलत्वम्। मधुत्वम्। रसायनत्वम्। जन्तुवातामयकफव्रणनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
(अस्य पर्य्यायपूर्व्वकं गुणानाह।
"इङ्गुदोऽङ्गारवृक्षश्च तिक्तकस्तापसद्रुमः।
इङ्गुदः कुष्ठभूतादिग्रहव्रणविषक्रिमीन्॥
हन्त्युष्णश्चित्रशूलघ्नस्तिक्तकः कटुपाकवान्"।
इति भावप्रकाशः॥) ज्योतिष्मतीवृक्षः। इति रत्नमाला। लताफटकी इति भाषा।

इङ्गुलः, पुं, स्त्री, इङ्गुदीवृक्षः। इति भरतो द्विरूपकोषश्च॥

इच्छा, स्त्री, (एषणं इच्छा। इष्+श+टाप्।) मनोधर्म्मविशेषः। तत्पर्य्यायः। आकाङ्क्षा २ वाञ्छा ३ दोहदः ४ स्पृहा ५ ईहा ६ तृट् ७ लिप्सा ८ मनोरथः ९ कामः १० अभिलाषः ११ तर्षः १२। इत्यमरः॥ रुक् १३ इषा १४ श्रद्धा १५ इष्या १६ रुचिः १७ मतिः १८ दोहदं १९ छन्दः २० इट् २१। इति जटाधरः॥ (यथा मनौ ५।४५
"योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया"।)॥ न्यायमते अस्याः कारणम्। (यथा, भाषापरिच्छेदे। १४८, १४९।)
"निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते।
इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि॥
चिकीर्षाकृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा तु या भवेत्।
तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत्"॥
अस्याः प्रतिबन्धः। "बलवद्द्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका"। इति भाषापरिच्छेदे १४८॥

इच्छावती, स्त्री, (इच्छा विद्यते यस्याः। इच्छा+मतुप्। मस्य वः।) धनादीच्छायुक्ता स्त्री। तत्पर्य्यायः। कामुका २। इत्यमरः॥

इच्छावसुः, पुं, (इच्छयाभिलाषमात्रेणैव वसु धनं यस्य।) कुबेरः। इति जटाधरः॥

इच्छुः, त्रि, (इच्छतीति। इषधातोर्निपातनात् सिद्धम्।) इच्छाविशिष्टः। आकाङ्क्षायुक्तः। इति व्याकरणम्॥ (यथा, रामायणे।४।४।८।
("शरण्यः शरणेच्छूनां पितुरादेशपालकः"।)

इच्छुकः, पुं, (इच्छु+कन्।) वृक्षविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ टावालेबु इति ख्यातः।

इज्जलः, पुं, (यजतीति। इ+क्विप्+तुक्; इत् जलमस्य।) हिज्जलवृक्षः। हिजल गाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। निचुलः २ अम्बुजः ३। इत्यमरः॥
(सपर्य्यायगुणाः यथा, भावप्रकाशे।
"इज्जलो हिज्जलश्चापि निचुलश्चाम्बुजस्तथा।
जलवेतसवद्वेद्यो हिज्जलोऽयं विषापहः"॥)

इज्यः, पुं, (इज्या विद्यते यस्य। इज्या अर्श आद्यच्।) वृहस्पतिः। इति ज्योतिषं शब्दरत्नावली च॥
("जीवाङ्गिरोगुरुरिज्यानां चेत्राणि सुरज्यादयः"।)

इज्यः, त्रि, (इज्या पूजास्त्यस्य। अर्श आद्यच्।) गुरुः। पूज्यनीयः। इति मेदिनी॥

इज्या, स्त्री, (यजनं इति। यज+भावे क्यप्+टाप्।) दानं। यज्ञः। (यथा, रघुः। १। ६८।)
("सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः")
पूजा। सङ्गमः। इति मेदिनी॥ (कर्म्मणि क्यप्।) गौः। इति राजनिर्घण्टः॥ कुट्टनी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

इज्याशीलः, पुं, (इज्यां यज्ञं शीलयति पुनःपुनराचरतीति। इज्या+शील+अ।) पुनःपुनर्यज्ञकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। यायजूकः २। इत्यमरः॥

इञ्चाकः, पुं, मत्स्यविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ इंचुडा मोचाचिङ्ड़ि इति भाषा। (चिङ्गटशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः॥)

इट गत्यां। (भ्वादिं-परं-सकं-सेट्।) इति कविकल्पद्रुमः॥ एटति। इति दुर्गादासः॥

इट्[ष्]स्त्री, (इष्+क्विप्।) इच्छा। इति जटाधरः॥

इट्चरः, पुं, (एषणमिति इट्। इष्+क्विप्। तेन चरति इति। इष्+चर्+ष्ण्।) षण्डः। इत्यमरः॥ षाँड़ इति भाषा।

इडा, स्त्री, (इल्+क+टाप्।) बुधग्रहभार्य्या। सा इक्ष्वाकुराजकन्या। (यथा हरिवंशे,—
"तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता।
दिव्यसंहनना चैव इडा जज्ञे इति श्रुतिः"॥)
गौः। (यथा, भारवे,—
"इडाज्यहोमाऽऽहुतिभिर्म्मन्त्रशिक्षाविशारदैः"।)
वचनं। (देवीभेदः। यथा, हरिवंशे,—
'श्रुतिःप्रीतिरिडाकान्तिःशान्तिःपुष्टिःक्रिया तथा'।)
पृथ्वी। इति मेदिनी॥ (यथा, महाभारते, घोषयात्रापर्व्वणि २४५।१०।
"पर्तिभिश्चैः स जघन्यरात्रे
प्रबोध्यते मूनमिडातलस्थः"।) स्वर्गः। शरीरस्य वामभागस्था नाड़ी। इति हेमचन्द्रः॥ (तथा च षट्चक्रभेदेर श्लोके।
"मेरोर्बाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सव्यदक्षे निषण्णे, मध्ये नाड़ी सुषुम्ना त्रितयगुणमयी चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा"।
"मेरोर्मेरुदण्डस्य बाह्यप्रदेशे बहिर्भागे सव्यदक्षे वामदक्षिणे पार्श्वे शशिमिहिरशिरे चन्द्रसूर्याभिके नाड्यौ इडापिङ्गलानाड़ीद्वयमिति निर्मल-
तार्थः। निषण्णे वर्त्तेते"। स्वरसमुच्चयेऽन्ये।८।
"इडा नाम सैव गङ्गा यमुना पिङ्गला स्मृता।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये सुषुम्ना च सरस्वती।
एतासां सङ्गमो यत्र त्रिवेणी सा प्रकीर्त्तिता।
तत्र स्नातः सदा योगी सर्व्वपापैः प्रमुच्यते"।
इयन्तु सकामकर्म्मानुष्ठायिजीवानां पुनरावर्त्तकारिणी धूममार्गा पितृयानरूपिणी।
अनयोरिडापिङ्गलयोर्मध्ये गता सुषुम्नैव सा नाड़ी यस्यां नाड्यां इदं सर्व्वं विश्वं प्रतिष्ठितम्।
यथा उत्तरगीतायाम्। २ अध्याये।
"इडा च वामनिश्वासः सोममण्डलगोचरा।
पितृयानमिति ज्ञेया वाममाश्रित्य तिष्ठति॥१॥
गुदस्य पृष्ठभागेऽस्मिन् वीणादण्डस्य देहभृत्।
दीर्घास्थि मूर्द्ध्निपर्य्यन्तं ब्रह्मदण्डेति कथ्यते॥११॥
तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं ब्रह्मनाड़ीति सूरिभिः॥१२॥
इडापिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्ना सूक्ष्मरूपिणी
सर्व्वं प्रतिष्ठितं यस्यां सर्व्वगं सर्व्वतोमुखम्
परं आसामिडादीनां नाड़ीनां शोधनं
योगी कराभ्यासप्रसादं लभ्यं नाड़ि त
भगवच्छङ्कराचार्य्ययोगशास्त्रे।
"ईप्सितानि समभ्यस्य वाञ्छितानि च्यादि
प्राणायामं ततो गार्गि जितासनगतोऽभ्यसेत्
मृद्वासने कुशान् सम्यक् आस्तीर्य्याजिनमेव।
लम्बोदरञ्च सम्पूज्य फलमोदकभक्षणैः।
तदासने सुखासीनः सव्ये न्यस्येतरं करम्।
समग्रीवशिराः सम्यक् संवृतास्यः सुनिश्चलः
प्राङ्मुखोदङ्मुखोवापि नासाग्रन्यस्तलोचनः
अतिभुक्तमभुक्तञ्च वर्ज्जयित्वा प्रयत्नतः।
नाड़ीसंशोधनं कुर्य्यात् उक्तमार्गेण यत्नतः।
वृथा क्लेशो भवेत्तस्य तच्छोधनमकुर्व्वतः।
नासाग्रे शशभृद्वीजं चन्द्रातपवितानितम्।
सप्तमस्य तु वर्गस्य चतुर्थं वर्णसंयुतम्।
विश्वमध्यस्थमालोक्य नासाग्रे चक्षुषी उभे।
इड़या पूरयेद्वायुं वाह्यं द्वादशमात्रकैः।
ततोऽग्निं पूर्व्ववद्ध्यायेत् स्फुरज्ज्वालावलीयुतम्।
रवयुक्तं विन्दुसंयुक्तं शिखिमण्डलसंस्थितम्।
ध्यायेद्विरेचयेद्वायुं मन्दं पिङ्गलया पुनः।
पुनः पिङ्गलयापूर्य्य घ्राणं दक्षिणतः सुधीः।
तद्वद्विरेचयेद्वायुमिड़या तु शनैः शनैः।
त्रिचतुर्वत्सरञ्चापि त्रिचतुर्मासमेव च।
गुरुणोक्तप्रकारेण रहस्येवं समभ्यसेत्"।)

इडाचिका, स्त्री, (इडावत् अचति। इडा+अच्+ण्वुल्। टाप्+अत इत्वम्।) वरटा। बोल्ता इति भाषा। इति शब्दचन्द्रिका॥

इड़िका, स्त्री, (इडा+स्वार्थे क, ह्रस्वः।) पृथ्वी। इति शब्दरत्नावली॥

इडिक्कः, पुं, (इडिक्+कै+क।) वनच्छागः। इति हेमचन्द्रः॥

इड्वरः, पुं, (इट्+वृ+अच्।) इड्वरः। वृषः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

इल, इ बन्धे। (इदित्-दिवा-चा-पर-सकं-सेट्।) इ इल्यते। इति दुर्गादासः॥

[illegible]

इति वैद्यकद्रव्यगुणः ।)

इन्दुकः, पुं, (इन्दुरिव शुक्लत्वात् । इन्दु+कन् ।) अश्मन्तकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्दुकमलं, क्ली, (इन्दुश्चन्द्र इव शुभ्रं कमलं ।) सितोत्पलं । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्दुकलिका, स्त्री, (इन्दुरिव शुक्ला कलिका यस्याः ।) केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (केतकीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ।)

इन्दुकान्तः, पुं, (इन्दुः कान्तः प्रियो यस्य । चन्द्रोदयेऽयं निष्यन्दतीतिभावः ।) चन्द्रकान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्दुकान्ता, स्त्री, (इन्दुः कान्तो यस्याः ।) रात्रिः । इति हेमचन्द्रः ॥

इन्दुजनकः, पुं, (इन्दोर्जनकः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (समुद्रात् चन्द्रोत्पत्तिकथा भारते आदिपर्व्वणि अष्टादशाध्याये द्रष्टव्या । यथा, —
"ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात् ।
प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः" ॥ ३४ ॥)

इन्दुजा, स्त्री, (इन्दोर्जायते या । इन्दु+जन्+ड ।) नर्म्मदा नदी । इति हेमचन्द्रः । नर्व्वदा इति ख्याता । (इयं च प्रतीच्यामवन्तिषु स्थिता प्रत्यक्स्रोतोवहा च । यथा, —
"अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशि ।
यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ॥
प्रियङ्ग्वाम्रवनोपेता वानीरफलमालिनी ।
प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्म्मदा तत्र भारत" ॥
इति भारते आदिपर्व्वणि ८९ अध्यायः ॥)

इन्दुपुत्रः, पुं, (इन्दोः पुत्रः ।) बुधग्रहः । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्दुपुष्पिका, स्त्री, (इन्दुरिव शुभ्रं पुष्पं यस्याः ।) कलिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विषलाङ्गला इति भाषा ।

इन्दुभृत्, पुं, (इन्दुं बिभर्त्तीति । इन्दु+भृ+क्विप् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥

इन्दुमती, स्त्री, (इन्दुः पूर्णेन्दुर्विद्यते यस्याः । इन्दु+मतुप् ।) पूर्णिमा इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्दुमती पूर्णिमेव आनन्ददायिका स्वनामख्याता विदर्भराजभगिनी, अजराजपत्नी । यथा, — रघुः ।
"अथेश्वरेण क्रथकैशिकानां
स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः" । ५।३९ ।
"वसुधामपि हस्तगामिनी-
मकरोदिन्दुमतीमिवापराम्" । ८।१ ।)

इन्दुरत्नं, क्ली, (इन्दुरिव शुभ्रं रत्नम् ।) मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्दुलेखा, स्त्री, (इन्दोश्चन्द्रस्य लेखेव ।) अमृता । सोमलता । शशिकला । इति मेदिनी । यमालिका इति शब्दमाला ॥

इन्दुलोहकं, क्ली, (इन्दुलोह+कन् ।) रौप्यं । इति राजनिर्घण्टः ।

इन्दुवल्ली, स्त्री, (इन्दोर्वल्ली लता ।) सोमलता । इति जटाधरः ॥ (सोमलताशब्देऽस्या गुणादयो व्याख्येयाः ।)

इन्दुव्रतं, क्ली, (इन्दवे इन्दुलोकार्थं वा व्रतं ।) चान्द्रायणव्रतं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।
"इन्दुव्रतसहस्रं तु यश्चरेत् कायशोधनम् ।
पिबेत् यश्चापि गङ्गाम्भः समौ स्यातां न वा समौ" ।)

इन्दूरः, पुं, मूषिकः । इति जटाधरः । इँदुर इति भाषा ॥ (गणेशवाहनं । इति पुराणम् ।)

इन्द्रः, पुं, (इन्दतीति । इदि परमैश्वर्य्ये तस्मात् रन् प्रत्ययः ।) देवराजः । स तु अदितिपुत्रः । पूर्व्वदिक्पतिश्च । तस्य भार्य्या शची । पुत्राः जयन्तः १ ऋषभः २ मीढुांश्च ३ । अस्त्रं वज्रं । वाहनं ऐरावतः । पुरी अमरावती । वनं नन्दनं । तत्पर्य्यायः । मरुत्वान् २ मघवा ३ बिडौजाः ४ पाकशासनः ५ वृद्धश्रवाः ६ सुनासीरः ७ पुरुहूतः ८ पुरन्दरः ९ जिष्णुः १० लेखर्षभः ११ शक्रः १२ शतमन्युः १३ दिवस्पतिः १४ सुत्रामा १५ गोत्रभित् १६ वज्री १७ वासवः १८ वृत्रहा १९ वृषा २० वास्तोष्पतिः २१ सुरपतिः २२ बलारातिः २३ शचीपतिः २४ जम्भभेदी २५ हरिहयः २६ स्वाराट् २७ नमुचिसूदनः २८ संक्रन्दनः २९ दुश्च्यवनः ३० तुराषाट् ३१ मेघवाहनः ३२ आखण्डलः ३३ सहस्राक्षः ३४ ऋभुक्षा ३५ । इत्यमरः । महेन्द्रः ३६ कौशिकः ३७ पूतक्रतुः ३८ विश्वम्भरः ३९ हरिः ४० पुरदंशा ४१ शतधृतिः ४२ एतनाषाट् ४३ अहिद्विषः ४४ । इति जटाधरः ॥ वज्रपाणिः ४५ देवराजः ४६ पर्व्वतारिः ४७ पर्य्यण्यः ४८ देवताधिपः ४९ नाकनाथः ५० पूर्व्वदिक्पतिः ५१ पुलोमारिः ५२ अर्हः ५३ प्राचीनबर्हिः ५४ तपस्तक्षः ५५ । इति शब्दरत्नावली । तस्य चतुर्द्दश नाम भेदा यथा ।
"इन्द्रश्च विश्वभुग् ज्ञेयो विपश्चिदनन्तरम् ।
विभुः प्रभुः शिखिश्चैव तथैव च मनोजवः ।
तेजस्वी साम्प्रतस्त्विन्द्रो बलिर्भाव्यथनन्तरम् ॥
अद्भुतस्त्रिदिवश्चैव दशमस्त्विन्द्र उच्यते ।
सुशान्तिश्च शुचीश्चैव ऋतधामा दिवस्पतिः ।
इति भूता भविष्याश्च इन्द्रा ज्ञेयाश्चतुर्द्दश" ॥
इति देवीपुराणे काश्यपवंशाध्यायः ।
विष्कुम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतषड्विंशयोगः । तत्र जातफलम् ।
"प्रतापशीलो बलवान् गुणाढ्यः
क्षेमाधिकः श्रीकमलाभ्युपेतः ।
किलेन्द्रयोगो यदि जन्मकाले
महेन्द्रतुल्यः पुरुषः प्रसन्नः" ।
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ० ॥ अन्तरात्मा आदित्यविशेषः । इति मेदिनी (यथा, हरिवंशे । -
"तत्र शक्रश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव हि" ।)
कुटजवृक्षः । रात्रिः । इति धरणी ॥ उपद्वीपविशेषः । इति शब्दमाला ॥ परमेश्वरः । इति वेदान्तः ॥ ("इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति श्रुतिः ॥ इन्द्रियं । श्रेष्ठः । प्रथमः । यथा, नरेन्द्रो राजा । पक्षीन्द्रो गरुड़ः । इत्यादिः ।)

इन्द्रकं, क्ली, (इन्द्रस्य ऐश्वर्य्यशालिनः कं सुखं यस्मिन् ।) सभागृहम् । तत्पर्य्यायः । आस्थानमण्डपं २ । इति हेमचन्द्रः ॥

इन्द्रकीलः, पुं, (इन्द्रस्य कील इव ।) मन्दरपर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा रामायणे ४।८०।१८ ।
"सर्व्वेन्द्रकीलप्रतिमाः प्रतोलिवरशोभिताः ।)

इन्द्रकुञ्जरः, पुं, (इन्द्रस्य कुञ्जरः ।) ऐरावतहस्ती । इति जटाधरः ॥

इन्द्रकोषः, पुं, (इन्द्रस्य ऐश्वर्य्यशालिन कोषः ।) मञ्चः । खट्टा । इति त्रिकाण्डशेषः । तमङ्गः । इति हेमचन्द्रः । घोडका योङ्गका इत्यादिख्याताः निर्यूहोऽपि । यथा, महेश्वरः ।
"निर्यूहः शेखरे द्वारे निर्य्यासे नागदन्तके" ।

इन्द्रगोपः, पुं, (इन्द्रो गोपो रक्षको यस्य ।) रक्तवर्ण्णकीटविशेषः । मखमली इति भाषा । तत्पर्य्यायः । अग्निरजः २ वैराटः ३ तितिभः ४ अग्निकः ५ । इति हेमचन्द्रः । शक्रगोपः ६ वर्षाभूः ७ रक्तवर्णः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("अविरतविसरैरिवेन्द्रगोपैः" । इति किराते । १०।३ ।)

इन्द्रचन्दनं, क्ली, (इन्द्रस्य चन्दनं इवाशितम् ।) हरिचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रचिर्भिटी, स्त्री, लताविशेषः । तत्पर्य्यायः । इन्द्रीवरा २ युग्मफला ३ दीर्घवृन्ता ४ उत्तमारणी ५ पुष्पमञ्जरिका ६ शोणी ७ करम्भा ८ नलिका ९ । अस्या गुणाः । कटुत्वं । शीतत्वं । पित्तश्लेष्मदोषप्रशमनिवारित्वं । चक्षुर्हितकारित्वं । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रच्छन्द, [स्] क्ली, (इन्द्र इव सहस्रचक्षुर्व्वा छन्द इति । इन्द्र+छद्+असुन् । निपातनात् सिद्धं ।) सहस्रगुच्छहारः । इति हेमचन्द्रः ।

इन्द्रजालं, क्ली, (इन्द्राणामिन्द्रियाणां जालं वञ्चकम् । यद्वा इन्द्रस्य परमेश्वरस्य जालं इव ।) मायाकर्म्म । भेल्कि, बाजि, लेलकि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कुहकं २ जालं ३ कुसृतिः । तद्विवरणमाह यथा, —
"अथातः संप्रवक्ष्यामि चैन्द्रजालमनुत्तमम् ।
आधिदारिद्र्यहरणं सर्व्वशत्रुविनाशनम् ॥
इन्द्रस्य यो न जानाति जालं सर्व्वमाविदम् ।
निग्रहानुग्रहे तस्य का शक्तिः परमेश्वरि ॥
न तेषां जायते सिद्धिर्गोत्रे क्षेत्रे गृहेऽपि वा ।
इन्द्रजालं न जानाति स क्रुद्धः किं करिष्यति ।
न जीवति चराचरे संसारे दुःखसागरे ।
इन्द्रजालं न जानाति कुतः सौख्यं नरोत्तम ।
कौतूहलं कुतस्तेषां कुतः कामाः वरानने ॥
संसारसागरे घोरे कामतुल्यास्तु मानवाः ।
षट्कर्म्म न हि तेषां कुतः सौख्यं भविष्यति ।
यथा नदीनदाः सर्व्वे सागरे समुपागताः ।
तथा सर्व्वाणि शास्त्राणि इन्द्रजालस्थितानि च ।
नक्षत्राणां यथा भानुः ज्योतिषाणां यथा शशी ।
गम्भीराणां यथा सिन्धुर्भूभृतां च यथा गिरिः ॥
तथा हि सकलेष्वेव वर्णितेषु गुरुः गुरुः ।
जालेन्द्रस्य समं शास्त्रं न भूतं न भविष्यति" ॥
"अथातः संप्रवक्ष्यामि औषधानां विधिं वरे ।
येन विज्ञानमात्रेण सर्व्वसिद्धिर्भविष्यति ।
महाकाशस्य बीजानि प्रथमेव समाहरेत् ।

মার্গেণৈব দেবি ! মম বাছাম্ বিনাদয়েৎ"। গুটিকা কর্ণয়া সা গুটিকা মুখে নিক্ষিপ্য বায়ারণী ভবতি ॥ ১॥ "অথাতঃ সংপ্রবক্ষ্যামি [illegible]

[illegible]

"श्वेतार्कं चन्दनेनैव रमयेत् सह लेपयेत् ।
दीयते कस्यचिदापि भस्मद्रावी भविष्यति ॥ * ॥

अथ पतिवशीकरणम् ।

"मधुकं सह तैलेन सार्षपेण तु पेषयेत् ।
एतेन पाणिमभ्यज्य भर्त्ता सा सहिता स्वपेत् ॥
संवसे मैथुनीभावे पतिर्दासो भविष्यति" ॥ * ॥
अन्यच्च ।

"मनःशिलाकुङ्कुमसर्षपाश्च
तथा च कुष्ठं सह देवदारु ।
दलाच पत्रं पणितेन सार्द्धम्
प्रपेषयेत् सूक्ष्मतरं महान्तम् ॥
प्रजातपूर्व्वाभिमुखोऽपि भूत्वा
संसाध्य मन्त्रीघृतकेन पूज्य ।
ततः प्रकुर्य्यात् तिलकं ललाटे
वामाथ चम्पाघसुरकुशीभिः ॥
पुंरूपमालेक्ष्य भवेत् स कान्ता-
दासानिदासस्य किमत्र चित्रम्" ॥ * ॥

अथ लिङ्गलेपाधिकारः ।

"हस्तीपक्कमूलानि पिप्पली मरिचानि च ।
मधा रोचनया सार्द्धं लिङ्गलेपोत्तमो मतः ॥
विलेपस्त्रीजनस्यार्थं मात्रा स्त्रीहृदयाङ्गणम् ।
मोहनं शास्त्रमेतद्धि मदनस्य स्मृतं बुधैः" ॥ * ॥
अन्यच्च ।

"कुष्ठञ्च धातकीपुष्पं मरिचानि वचा तथा ।
अनेन लिङ्गमालिप्य कामी ग्रामो वशं नयेत् ॥
मासादिसहदोऽप्येष सततमप्यनुगच्छति ।
विवशा सक्तिभावेन पश्चात् सर्व्वं प्रयच्छति" ॥ * ॥
अन्यच्च ।

"पञ्चरत्नानि संगृह्य शुभानि च यथेच्छया ।
सर्व्वाणि समभागानि प्रियङ्गूणि मतासमम् ॥
मतार्द्धं दशभागेन लेपः कान्तावशङ्करः" ॥ * ॥
अन्यच्च ।

"देवदारु वचा कुष्ठं चतुर्थे वैद्यभेषजं ।
धात्रीभरसैर्युक्तं गौरीशाभावशङ्करम्" ॥ * ॥
अन्यच्च ।

"हरिद्रा वृहतीमूलं मधुयुक्तं तथोत्तमम् ।
विडङ्गं छायां वेदश्च समभागानि कारयेत् ॥
लिङ्गलेपोत्तमो ह्येष राजवशीकराङ्गरः" ॥ * ॥
अन्यच्च ।

"हरिद्रा पिप्पलीमूलं पथ्यं मधुकमेव च ।
एतानि समभागानि नवनीतेन पेषयेत् ॥
लिङ्गलेपोत्तमो ह्येष गौरीपीताय शङ्करः" ॥ * ॥
"कौशिकस्त्रीलिङ्गलेपात् भेषजाद्वा द्रुतं भवेत् ।
महाप्रश्नेऽस्तसमयं श्रीनकसदृशं भवेच्च ॥
कौशिकं रुधिरं ग्राह्यं गोमूत्रेण च पेषयेत् ।
वीर्य्यं हि स्तम्भयेन्नित्यं प्रहरार्द्धं न संशयः" ॥ * ॥
सर्व्वसाधारणो मन्त्रः । 'ॐ यं श्रीं क्लीं श्रीं फट् स्वाहा ।' अनेन मन्त्रेण सर्व्वयोगानभिमन्त्र्य सिद्धि"। इति श्रीपार्व्वतीपुत्रश्रीनित्यनाथविरचिते सिद्धखण्डे तन्त्रसारे कौतुकचिन्तामणौ इन्द्रजालतन्त्रम् ॥ * ॥ पुस्तकान्तरमासाद्य यथासाध्यं शोधितमेतत् ॥ * ॥ * ॥ अपि च । ईश्वर उवाच ।

"इन्द्रजालं विना रक्षा न करोतीति निश्चितम् ।
रक्षामन्त्रं महामन्त्रं सर्व्वसिद्धिप्रदायकम्" ॥
"ॐ नमो नारायणाय विश्वम्भराय इन्द्रजाल-कौतुकानि दर्शय दर्शय सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहा"
अष्टोत्तरशतजपेन सिद्धिः ॥ * ॥ अथ रक्षामन्त्रः ।
"ॐ नमः परब्रह्मपरात्मने मम शरीरे पाहि पाहि कुरु कुरु" ॥

"उलूकस्य कपालेन घृतेनाहृतकज्जलं ।
तेन नेत्राञ्जनं कृत्वा रात्रौ पठति पुस्तकम् ॥ १ ॥
अङ्कोलबीजनिक्षिप्ते गुरुवारे मुखे गजे ।
मन्त्रेण निघर्षयेन्नित्यं यावदीजफलं च वै ॥
त्रिलौहवेष्टितं कृत्वा एकवीर्यं मुखे स्थितम् ।
मत्तमातङ्गवीर्य्यस्तु वायुतुल्यपराक्रमः ॥
दशहेमदिग्मदलाख्यं षोडशं रूप्यमाषकम् ।
एवं संख्या त्रिलोहे च ज्ञातव्या सर्व्वकर्म्मणि ॥ २ ॥
यानि कानि च बीजानि अङ्कोलं स्थलमेव च ।
अङ्कोलबीजनिक्षिप्ते मुखे भूमितले ध्रुवम् ॥
तद्बीजं मुखमध्यस्थं त्रिलोहैर्वेष्टितं कुरु ।
तद्रूपो हि भवेन्मर्त्यो नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ ३ ॥
यानि कानि च बीजानि अङ्कोलतैलमेलनात् ।
सफलो जायते वृक्षः सिद्धियोगमुदाहृतम् ॥ ४ ॥
शवमुखे बिन्दुमात्रं तत्तैलं निःक्षिपेद्यदि ।
स्वकायामं भवेत् सौधो नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ ५ ॥
त्रिमधुबीजक्षिप्तं तैलं पारावतपुरीषकम् ।
नराहस्य वसायुक्तं मञ्जीला च समं समम् ॥
गर्दभस्य वसायुक्तं हरितालं मनःशिला ।
एभिस्तु तिलकं कृत्वा यथा लङ्केश्वरो नृपः ॥ ६ ॥
उत्कृष्टा मञ्जीला तु एरण्डतैलपेषणात् ।
यस्याङ्गे निक्षिपेत् बिन्दुं स क्लिन्नो जायते ध्रुवम् ॥ ७ ॥
समं दग्धं मञ्जीला तु कृष्णवृश्चिककण्टकम् ।
कृकलासस्य संयुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् ॥
यस्याङ्गे निक्षिपेच्चूर्णं सद्यो याति यमालयम् ॥ ८ ॥
सिन्दूरं गन्धकं तालं समं पिष्ट्वा मनःशिलाम् ।
तस्मिन्नवस्त्रं शिरसि अग्निवत् दृश्यते ध्रुवम् ॥ ९ ॥
अर्कक्षीरं वटक्षीरं क्षीरं डुम्बरसम्भवम् ।
मञ्जीला पात्रके क्षिप्ते जलपूर्णं करोति च ।
दुग्धं संजायते तत्र महाकौतुककौतुकम् ॥ १० ॥
अङ्कोलतैलनिर्म्माक्तो दृश्यते राक्षसाकृतिः ।
पलायन्ते नराः सर्व्वे पशुपक्षिगणादयः ॥ ११ ॥
अङ्कोलस्य तु तैलेन दीपं प्रज्वालयेन्नरः ।
रात्रौ पश्यति भूतानि खेचराणि महीतले ॥ १२ ॥
बुधे वा शनिवारे वा कृकलां परिगृह्य च ।
शत्रुर्मूत्रयते यत्र कृकला तत्र निःक्षिपेत् ॥
लिङ्गोऽपि भूमिमध्ये तु उड्डते च पुनः स्त्री ।
नपुंसकं भवेत् सद्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥ १३ ॥
गन्धकं हरितालञ्च गोमूत्रञ्च विषं तथा ।
सूक्ष्मचूर्णमयं कृत्वा किञ्चिदग्नौ विनिःक्षिपेत् ॥
विप्राः सर्व्वे पलायन्ते यथा युद्धेषु कातराः ॥ १४ ॥
इति दत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेयसंवादे इन्द्रजालकौतुकदर्शनं नाम एकादशः पटलः ॥ * ॥ * ॥
अन्यच्च ।

"वशाकर्षणकर्म्माणि वसन्ते योजयेत् प्रिये ।
ग्रीष्मे विद्वेषणं कुर्य्यात् प्रावृषि स्तम्भनं तथा ॥
शिशिरे मारणञ्चैव शान्तिकं शरदि स्मृतम् ॥
हेमन्ते पौष्टिकाद्यश्च ऋतुकर्म्मविशारदः ।
वसन्तश्चैव पूर्व्वाह्णे ग्रीष्मो मध्याह्न उच्यते ॥
वर्षा चैवापराह्णे तु प्रदोषे शिशिरः स्मृतः ।
अर्द्धरात्रे च हेमन्तः प्रहरं तत्परं स्मृतम्" ॥ * ॥
अथ पक्षादिनिर्णयः ।

"कृष्णपक्षे मारणादि शुक्लपक्षे च वर्द्धनम् ।
द्वादश्यां मारणं कर्म्म एकादश्यां वधेन च ।
तृतीयां नवमीञ्चैव वशाकर्षञ्च कारयेत् ।
स्तम्भनञ्च चतुर्दश्यां चतुर्थ्यां प्रतिपद्यपि ॥
द्वितीयां पञ्चमीसप्तम्यां कारयेत् शान्तिकर्म्म च ।
अश्विनीस्वातिमूलाश्च पुष्या पूर्व्वफल्गुनी तथा ॥
वशाकर्षञ्च कर्म्मञ्च कारयेच्च सदा बुध ।
ज्येष्ठा च उत्तराषाढा अनुराधा च रोहिणी ॥
कारयेन्मारणं शान्तिं स्तम्भनं त्रिवयं तथा ।
विधिमन्त्रसमायुक्तमौषधं सफलं भवेत्" ॥ * ॥
अथ वशीकरणम् ।

"सिन्दूरमाक्षिककपोतमलानि पिष्ट्वा
लिङ्गं विलिप्य रमते तरुणीं नवोढां ।
शान्तिं न याति पुरुषो मनसापि नूनं
दासी भवेदिति मनोहरदिव्यमूर्त्तिः ॥
पुष्ये रुद्रजटामूलं मुखस्थं कारयेद्बुधः ।
ताम्बूलादौ प्रदातव्यं वश्या भवति निश्चितम् ॥
तथैव पाटलीमूलं ताम्बूलेन तु दापयेत् ।
नागपत्रं प्रियङ्गुश्च तगरं पद्मकेशरम् ॥
जटामांसी समं नीत्वा चूर्णयेत् मन्त्रवित्तमः ।
साङ्गं धूपयते तेन भजते कामवत् स्त्रियः" ॥
ॐ मूर्णी मूर्णी महामूर्णी सर्व्वं संमोहनदेवः उपद्रवेभ्यः स्वाहा । धूपमन्त्रः ।
"प्रातर्धृत्याङ्गनीं सह दत्त्वा विद्यामिन्त्रं भवेत् ।
स्वाङ्गजायां नरो कन्यां लभते नात्र संशयः" ॥
ॐ विश्वावसुर्नाम गन्धर्व्वः कन्यानामधिपतिः सुरूपां सालङ्कारां देहि मे नमस्तस्मै विश्वावसवे स्वाहा ।
"कन्यार्थे प्राणकार्यं लिपेद्वारशतायुतम् ।
अन्ते च पूर्णपञ्चाशता दत्वा कन्या प्रयच्छति" ॥ * ॥
अथ सर्व्वजनवशीकरणम् ।

"शिला च रोचनामूलं वारिणा तिलके कृते ।
दृष्टमात्रे वशं याति नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥
सर्पेण वेष्टनं कृत्वा तेनैव तिलके कृते ।
सम्भाषणेन सर्व्वेषां त्रैलोक्यं वशमानयेत्" ॥
ॐ श्रीं ह्रीं ऐं क्लीं भोगमदा भैरवी मावही त्रैलोक्यं वशमानय स्वाहा । औषधोऽपि शतजपं कुर्य्यात् । पुनः सहस्रजपेन तिलकं कारयेत् शक्रसमोऽपि वशो भवति । इति नागार्ज्जुनविरचिते इन्द्रखण्डे १ अध्यायः ॥ * ॥
कन्याकर्षणं । ॐ श्रीं चामुण्डे ज्वल ज्वल ज्वल प्रज्वल स्वाहा । अनेन मन्त्रेण तिलकं द्वादशं कुर्य्यात् तत्क्षणात् एकतः सहस्रादि । दुर्ग्गे मेघावलम्बेन सिद्धिः ।
"अर्कस्य कमलापाद फल्गुनस्य च मध्यम् ।
धनमूत्रेण संपिष्ट्वा स्त्रीणां शिरसि दापयेत् ।

दक्षिणस्य वामतो वा लिखेदावर्तं भवेत्" ॥ ० ॥
अथ मन्त्रः ।
"कोकिलाक्षं लिखित्वा तु मुखे लिखति संस्थितः ।
कुरुते समैतदेव भयं भवे समुद्रुते ॥
मार्तण्डबिम्बमालां लिखित्वा समुद्धरेत् ।
मध्ये लिखति वा नामं विवादे विजयी भवेत् ॥
लिखित्वा यन्त्री मन्त्री श्रीपतये समाचरेत् ।
चन्दनेनाभिनवेन लिखेन् मन्त्री सदा ॥
कटकावर्तकटाक्षविद्रुमः पद्मपत्रा ।
लिखनं कुरुते तस्य पत्रिकं यथा लिखेत् ॥
धारयेत् कटकस्याधं मन्त्रीशा धारयेत् करे ।
संग्रामे कटकाशीति जयी ह्येव जयी भवेत्" ॥
अत्र मन्त्रः । ॐ नमो महाभयविनाशन समस्त-
विघ्नविदारण समस्त शत्रूणां मर्दय मर्दय
दुष्टं मारय मारय कुरु कुरु स्वाहा
स्वाहा मन्त्रेण श्रीं ॥ ० ॥ अथ गौमात्रम् ।
"गुर्वादिकं लिखित्वा तु भूर्जे शालियं शुभे ।
बद्धा गौमात्रयोर्मध्ये भूर्जपत्रं न संशयः ॥
सर्वविघ्नविनाशकं गौमात्रं समुद्धरेत् ।
मोक्षे लिखा यदि कुर्यात् लिखनं शुभमुत्तमम्" ॥ ० ॥
अथ दुर्गाविमोचनयन्त्रं । ॐ नमो पराजिते
सर्वविघ्नविनाशनिवारणे स्वाहा ।
अनेन मन्त्रेण लिखनं यथा अनेन कृतमार्गणेन ।
यथा बन्धीविमोचनं भवति" ॥ ० ॥ सर्वविनाशनम् ।
"गोरोचनाविलिखितं यन्त्रं धारयेत् करम् ।
भूर्जं लिखित्वा बाहौ त्वन्यदा सर्वमरिम्" ॥ ० ॥
वार्ताविनाशं ।
"मुखस्य यन्त्रीयुगं यन्त्रं कालाग्नीतिलिखितम्" ।
ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रीं ह्रौं ह्रौं स्वाहा ।
इत्यादिसमेत मोहं यदिना लिखेत् ।
तदा मूर्तं न चाण्डालं समुद्ध्रतः ॥
"मूलं चन्दनयुक्तं ताडदेशाद्वितीयकम् ।
यन्त्रं धारयोतालिखितं प्रतिबीजितम्" ॥
इति चन्द्रमण्डले ॥ उक्तरेषा ॥ ० ॥ अथ वश्यमन्त्रम् ।
"वैष्णुयोलिखितं मूलं भूतसङ्कुचादिकम्" ।
ॐ ह्रीं दह दह भगवति मुरु मुरु अमुक मे
वशमानय वशमानय स्वाहा । यदं यन्त्राणां ।
वश्यलेखिका ॥
"दूर्वायां मधुक्षत्रं मन्त्रीशा प्रतिष्ठितम् ।
सर्वत्रैव च सर्वेषां मुक्ताफलात् प्रयाद्दते" ॥ ० ॥
विषनाशनम् । हयवदनशस्त्राये विषनाशन-
यन्त्रम् लिखित्वा भूर्जपत्रे धारयेत्सा विषम्
विनाशनि । तस्य ... विषनाशनं भवेत्" ॥ ० ॥
मोहनयन्त्रम् ।
"अश्वत्थपत्रे बीजं यन्त्रं लिखेत् ।
मोहनार्थे तस्य मोहनकं भवति ध्रुवम्" ॥ ० ॥
विद्वेषणम् ।
"मूलं बन्धक्तं लिखा यदि सर्वमिदम् ।
विनाशकस्य धूम्र ... लिखेत्" ॥ ० ॥
उच्चाटनम् ।
"परिहास च सर्वं ... भवेत् ।
... धारयेत् ॥

इन्द्र

करे मुक्तं मन्त्रमस्मात् सर्वं सदा" ।
ॐ नमो भगवते महारावण विष्णुरक्षक-
समस्तसत्त्वसम्पन्न सर्वरक्ष रक्ष रक्ष मामरक्ष
स्वाहा । अयोदश वश्यमत्र लिखित ॥
"मन्त्रीशा शुभकाले वशमानीय मुखम् ।
भैरवाये सर्वदाशा सर्वदुष्टविनाशनम् ॥
दूर्वायां चैकदशाया मुखमुक्त धारयेत् ।
मुक्ते कालमर्दं नास्ति संग्रामे च जयावह" ॥ ० ॥
सोमविद्याविधानम् ।
"उद्भयानि चतुर्दिशं लिखेत् भूर्जे शुभम् ।
तां लिखे मन्त्रिणो धार्यो सर्वदा नरितमिति" ॥ ० ॥
बृहिज्ञानम् ।
"अष्टपत्रकमलादौ लिखेद्भि सर्वदैवाम् ।
धीरं सर्वत्र चैवाहि भूमिपा समाचरेत् ॥
मौक्तिके लिखित्वा लिखितो सम्मुद्धरेत् ।
लिख्ये सर्वभूताणां बृहिज्ञानकं भवत्" ॥
ॐ नमो भगवते त्रिपुरविनाशन जय जय
मुर्गीष्वा विनाशिनि आवह आवह स्वाहा ॥
समुद्रोत्यार्थ मन्त्र ॥ ० ॥ चौरकविनाशनम् ।
ॐ भद्रेश्वरि त्रिपुरे रक्ष रक्ष स्वाहा । अनेन
मन्त्रेण समुद्रातरत् मन्त्रीषा चौकि बद्धा बद्धा
धारयेत् मुद्रिषा धारयेत् । इति चौराणां वर्ति-
कल्पनम् ॥ ० ॥ सर्वज्ञानम् ।
"तार्ज्ञ्यं चन्दनयुक्तं पूजयेत् तु भूर्जकम् ।
बद्धा बद्धा लिखेत् कामी न सर्वं धारयेत् कविम् ॥
मुक्तेन समये सर्वे पुरा धाराचौरविनाशनम् ।
सम्पूज्य कौशिकी न सर्वे समाचरेत् कविम् ॥
त्रिपुरमुर्खं लिखित बद्धा कामी चोष नहि ।
न सर्वं धारयेत् सा यो मुखेन समये पुंसो" ॥ ० ॥
मुखस्तम्भनम् ।
"कोलीमूलं ताडयित्वा बद्धा बद्धा तु वीर्यद्वय ।
रक्तचामारसंयुक्तं कोमयारे विष्णुकीन ॥
मौके पात्र मधुयुक्त बद्धा बद्धा तु वीर्यद्वय" ॥
इति चामरेऽ स्तरेण ॥ ० ॥ मोहनम् ।
"गोरोचनाकमलपत्रे तं सर्वं
कुर्यात् धृदि सर्वस्य यदैवमिदम् ।
यो यद्देविलम्बनं सर्वं यान्ति
सर्वाणि दाम इव मोहपुरैति योषे" ॥
मधुरामं वैश्यानां चक्षुः च समुद्देविदम् ।
वक्षिण लिखनं कृत्वा येलोबं मोहयेत् ॥
ॐ ऐं ह्रीं क्लीं ह्रीं सौः ह्रीं क्लीं ऐं नमः ।
"अस्मैः तु प्रत्येक कृत्वा सामपञ्चकम् ।
चन्द्रम दूर्वादिमूले मोहनार्थे स्वयम्भूम्" ॥
ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं मोहय । सर्वं सर्व जनानां
मोहेय मोहयाणि स्वाहा ॥ ० ॥ विद्वेषणम् ।
"चन्द्रनयं भौतुक चक्षेत च पुरतम् ।
विद्वा यत्नौदशरमं वाद्यर्जमन्वरम् ॥
यदा पुरी यस्य अकस्मात्
गोरोचनं धूमयन्त्रमिव ।
सर्वाणि ... तुर्यभूतरिति
सर्व पुरा मन्त्रीयोपेत" ॥ ० ॥
पुष्पवृष्टिः ।

इन्द्र

"दक्षाक्षयमुष्टाक्षमधिनाः
सप्तकोटि मानिकसंयुक्त ।
लिखेत् भूमांसे दृष्टमय वामे
वर्णाति दैनां मुखमानिकम् ॥
भूर्जे मुद्रावेष्ट मुखमाशे
प्रातर्लिखानि प्रतिदिनं वा भो ।
चन्द्रदेवानित्र मुखमत धाम
वर्जुनुमी भवति प्रयात्" ॥ ० ॥
वैश्यादीनां वश्यादिः ।
"ओङ्कारं स्वाहान्तं लिखा धात्रीकार्ये समम् ।
लिखितं वेदयेत् यत्रैव लिखानं वेदयामासम्" ॥
इति वश्यावरणम् ॥ ० ॥ वेश्यावश्यकरणम् ।
"वचादीन् समानं वश्यं माहेतेलिकम् ।
सर्वेषां वेदाना मुखाय सम संगदः ॥
इति चामरे ॥ स्वरेण ॥ ० ॥ अथ वश्यौषधं
"ब्राह्मी वटस्यापि ... लिखा स्वाहान्त ।
... लिखितं ... समाचरेत् ॥
सर्वाणां ... अतोऽपि सम्मतं" ।
"यूथे लिखन्तं वा दैव सदा
लिखन्ति ... लिखन्ते ।
सर्वाणां ... लिखितं ...
सर्वाणां ... लिखितम्" ॥ ० ॥
स्मरबाध लिखेत् ।
"वमुक्ता सर्वदा दक्षिणे सम्मूर्ते ॥
सपदेवशे धौतिः सप्तनूतम वेदयेत् ॥
धात्रुणी लिखेत् सम्प्राप्ते सर्वे लिखेत् ।
धौतिदाम्बरमुक्त सम्प्राप्त दशादेयेत् ॥
वदं सर्वदं पुत्रीन् बद्धा सर्वं प्रविष्टी ।
मद्रेणे सदा देवेश लिखितं लिखेत् ॥
न सर्वे वा देवेत् लिखितं वर्जेत् सम्प्राप्तम् ।
दलित धी नु मा च सम काम्यां लिखनामा ॥
सम्प्रार्जितामूलं वाहोभीति सदेवेम् ।
अनुवाके सम्पादे मुखा सर्वदा भवेत् ॥
मोहन तु देवानुं लिखेद्दुर्लिखनामे ।
लिखते सम्प्राप्त वा सद्वा भवति प्रविष्टी" ॥
इतीकारके सर्वसर्वेलिखा ॥ ० ॥
अथ वाचनानुलिखा ।
"भवदाहि ... मुखम् ... लिखेत् ... ।
देवदेवादि ... भवेत् सदा ॥
... तथा ... लिखितम्" ।
... लिखा ॥ ० ॥
अथ ... लिखा ।
"... लिखेत् ... ।
... लिखेत् ॥
... ।
... लिखितम् ।
... ।
... ॥
... ॥

एतेषां चार्द्धकैर्भागैर्द्धतप्रस्थं विपाचयेत् ।
शतावरीरसं क्षीरं घृतस्येदं चतुर्गुणम् ॥
संपिबेन्नियतं नारी नित्यं स्त्रीषु च शस्यते ।
पुत्रान् जनयते नारी मेधाढ्यान् प्रियदर्शनान् ॥
या चैवास्थिरगर्भा स्यात् या नारी जनयेत् मृतम् ।
अल्पायुषञ्च जनयेत् या च कन्याः प्रसूयते ॥
योनिदोषे रजोदोषे गर्भस्रावे च शस्यते ।
प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्व्वग्रहनिवारणम् ॥
नाम्ना फलघृतं ख्यातमायुष्यं परिकीर्त्तितम् ।
नोक्तञ्च लक्ष्मणामूलं मदन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥
जीववत्सा एकवर्णा वृत्सस्य तु दीयते ।
आरण्यगोमयेनात्र वह्निर्ज्वाला प्रदीयते" ।
अथ प्रयस्या क्षीरयुक्तभूमिकुष्माण्डम् । उत्पलं ।
नीलं । इतीन्द्रजाले मृतवत्साचिकित्सा ॥ • ॥
अथ गर्भस्रावचिकित्सा । प्रथमे मासि ।
"गोक्षीरैः पेषयेत्तुल्यं पद्मकेशरचन्दनम् ।
प्रथमे तं पिबेन्नारी महागर्भः स्थिरो भवेत् ॥
अथवा मधुकं दारु शक्रस्थ बीजकम् ।
संपिष्य क्षीरकाकोलीं पिबेत् क्षीरैश्च गोभवैः ॥१॥
नीलोत्पलं मृणालञ्च शृङ्गी कर्कटशृङ्गिका ।
गोक्षीरेण द्वितीये च पीत्वा शाम्यति वेदना ॥२॥
क्षीरवृक्षं तगरं कुष्ठं मृणालं पद्मकेशरम् ।
पिबेत् शीतोदकैः पिष्ट्वा तृतीये वेदनावती ॥
अथवा क्षीरकाकोलीबलाह्वापयः पिबेत् ॥३॥
शीतोत्पलं मृणालानि गोक्षीरक-कशेरुकम् ।
तुर्य्यमासे गवां क्षीरं पिबेत् सा वेदनापरा ॥
अथवा मधुकं रास्ना श्यामा शाल्मयष्टिका ।
अनन्ता पेषयित्वा तु गवां क्षीरैः समं पिबेत् ॥४॥
पुनर्नवा च काकोली समरं नीलमुत्पलम् ।
गोक्षीरं पञ्चमे मासि गर्भसोऽष्ठहरं भवेत् ॥
अथवा वृहतीयुग्मं यष्ट्याह्वं कट्फलं त्वचः ।
गोघृतं क्षीरसंयुक्तं पिबेत् पिष्ट्वा च पञ्चमे ॥५॥
सिता काश्मर्य्यमज्जा च शीततोयेन पेषयेत् ।
षष्ठे मासि गवां क्षीरैः पिबेत् शोथं निवर्त्तयेत् ॥
अथवा गोक्षुरं शिग्रुं मधुकं पृश्निपर्णिकाम् ।
बलायुक्ता पिबेत् पिष्ट्वा गोदुग्धैः षष्ठमासके ॥६॥
काठल्लं पौष्करं मूलं शृङ्गाटं नीलमुत्पलम् ।
पिष्ट्वा च सप्तमे मासि क्षीरैः पीत्वा प्रशाम्यति ॥
अथवा मकरनाम्नी शृङ्गाटञ्च कशेरुकम् ।
मृणालं शर्करायुक्तं क्षीरैः पेयन्तु सप्तमे ॥ ७ ॥
यष्टी पद्माशर्करायुक्तं केशरं गजपिप्पली ।
नीलोत्पलं गवां क्षीरैः पिबेदष्टममासके ॥
अथवा विल्वमूलञ्च कपित्थं वृहती शमी ।
इक्षुपाटलयोर्मूलं दधि क्षीरं प्रपाचयेत् ।
तत्क्षीरमष्टमे पीत्वा गर्भे शाम्यति वेदना ॥८॥
शिवाकाकोलीकक्कोलं मधुना कल्कलेपयेत् ।
वेदना नवमे मासि शान्तिमाप्नोति नान्यथा ॥
अथवा मधुकं श्यामा अनन्ता क्षीरकाकली ।
दधिः सिद्धं पिबेत् क्षीरं नवमे वेदनावती ॥९॥
शर्करा गोस्तनी द्राक्षा मधुरं नीलमुत्पलम् ।
पाययेत् दशमे मासि गवां क्षीरैः प्रशान्तये ॥
अथवा शुण्ठसिद्धं गोक्षीरं दशमे पिबेत् ।
अथवा मधुकं दारु शुण्ठीक्षीरेण संपिबेत् ॥१०॥

क्षौद्रं हवं चन्दनसिन्धुजातं
महेन्द्रराजं पयसा सुपिष्टम् ।
गर्भं स्रवन्तं प्रतिरुन्ति शीघ्रं
योगो विमुञ्चन् किल मूलदेवैः" ॥
इति इन्द्रजाले गर्भस्रावचिकित्सा ॥ • ॥

अथ गर्भगुल्मम् ।
"गोक्षीरं शर्करायुक्तं गर्भगुल्मप्रशान्तये ।
पिबेद्वा मधुकं चूर्णं गाम्भारीफलचूर्णकम् ॥
समांशं गव्यदुग्धेन गर्भिणी च प्रशान्तये" ॥•॥

अथ सुखप्रसवयोगः ।
"श्वेतं पुनर्नवामूलं चूर्णं योनौ प्रवेशयेत् ।
तत्प्रभावात् प्रसूते नारी गर्भे सति प्रपीडिते ॥
वासकस्य तु मूलन्तु योनिस्थं समुद्धरेत् ।
कट्यां बद्धा सप्तसूत्रैः सुखं नारी प्रसूयते ॥
लाङ्गल्याश्च मूलं वा कटिस्थं प्रसवेत् सुखम् ।
अपामार्गस्य मूलन्तु ग्राहयेच्चतुरङ्गुलम् ॥
द्वारि प्रवेशयेत् योनौ तत्प्रभावात् सा प्रसूयते" ॥•॥

अथ स्तनवर्द्धनं स्तनोत्थापनञ्च ।
"तैलं वचादाडिमकल्कसिद्धं
सिद्धार्थकं सेवनतो नितान्तम् ।
नारीकुचौ चाप्यतनौ सुपीनौ
कुर्य्यादसौ योगवरः प्रदिष्टः ॥
श्रीपर्णिकाया रसकल्कसिद्धं
तिलोद्भवं तैलवरं प्रदिष्टम् ।
तुलेन तस्मिन् कुचयुग्मे प्रदेयं
प्रयाति वृद्धिं पतितोऽपि नार्य्याः ॥
प्रथमकुसुमकाले नस्ययोगेन पीतं
सनियममभयाख्यं तण्डुलाम्भो यथावत् ।
कुचयुगमनुपीनं क्वापि नो याति पातं
कथित इति पुरैव चक्रदत्तेन योगः" ॥•॥

अथ योनिसंस्कारः ।
"प्रक्षालयेन्निम्बकषायनीरैः
स्त्रियाच्छ्यक्षाम्रयुग्मयुक्तानां ।
धूपेन योनिं निधि धूपयित्वा
नारी प्रमोदं विदधातु भर्त्तुः" ॥•॥

अथ लोमशातनम् ।
"शङ्खाश्मकान्निवतारधूमै-
रम्भाम्बुसिक्तैः परिलिप्य भूयः ।
कन्दर्पगेहे भ्रमकीचणानां
रोमाणि रोहन्ति कदापि नैव" ॥
इति इन्द्रजालतन्त्रसंग्रहः । युद्धे सुनीमायविधेयः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

इन्द्रजालिका, त्रि, (इन्द्रजालं करोति इन्द्रजालेन दीव्यतीति वा । इन्द्रजाल + ठक् ।) कुहककारी । इति जटाधरः । वाजीकर इति भाषा ।

इन्द्रजित्, पुं, (इन्द्रं जितवान् इति । इन्द्र + जि + क्विप् ।) रावणपुत्रः । तत्पर्य्यायः । मेघनादः २ मन्दोदरीसुतः ३ । इति जटाधरः ॥ (अस्य जन्मविवरणं यथा, रामायणे ७।१२ । सर्गे, "एवमुक्तस्तदा राम ! राक्षसेन्द्रेण दानवः । महर्षेस्तनयं ज्ञात्वा मयो दानवपुङ्गवः ॥ दातुं दुहितरं तस्मै रोचयामास तत्र वै ॥१६॥ करेण तु करं तस्या ग्राहयित्वा मयस्तदा । प्रहसन् प्राह दैत्येन्द्रो राक्षसेन्द्रमिदं वचः ॥१७॥ इयं ममात्मजा राजन् हेमयाप्सरसा धृता । कन्या मन्दोदरी नाम पत्न्यर्थं प्रतिगृह्यताम् ॥१८॥ बाढमित्येव तं राम ! दशग्रीवोऽभ्यभाषत । प्रज्वाल्य तत्र चैवाग्निमकरोत् पाणिसङ्ग्रहम्" ॥१९॥ "ततो मन्दोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत् । स एष इन्द्रजिन्नाम युष्माभिरभिधीयते ॥ २९ ॥ जातमात्रेण हि पुरा तेन रावणसूनुना । रुदता सुमहान् मुक्तो नादो जलधरोपमः ॥३०॥ जडीकृता च सा लङ्का तस्य नादेन राघव ! । पिता तस्याकरोत् नाम मेघनाद इति स्वयम्" ॥३१॥ अस्य यथा इन्द्रजिदित्यभिधानं जातं तदपि उक्तं तत्रैव ३१ सर्गे ।

"जिते महेन्द्रेऽतिबले रावणस्य सुतेन वै ।
प्रजापतिं पुरस्कृत्य ययुर्लङ्कां सुरास्तदा ॥ १ ॥
तत्र रावणमासाद्य पुत्रभ्रातृभिरावृतम् ।
अब्रवीद् गगने तिष्ठन् सामपूर्वं प्रजापतिः ॥ २ ॥
वत्स रावण ! तुष्टोऽस्मि पुत्रस्य तव संयुगे ।
अहोऽस्य विक्रमौदार्य्यं तव तुल्योऽधिकोऽपि वा ॥
जितं हि भवता सर्व्वं त्रैलोक्यं स्वेन तेजसा ।
कृता प्रतिज्ञा सफला प्रीतोऽस्मि ससुतस्य ते ॥
अयञ्च पुत्रोऽतिबलस्तव रावण वीर्य्यवान् ।
जगतीन्द्रजिदित्येव परिख्यातो भविष्यति ॥ ५ ॥
बलवान् दुर्जयश्चैव भविष्यत्येव राक्षसः ।
यं समाश्रित्य ते राजन् स्थापितास्त्रिदशा वशे" ॥(
महावीरो लक्ष्मणस्तु विभीषणेन वानरादिभिश्च सह निकुम्भिलां गत्वा तमिन्द्रजितं व्यापादयामास इति तत्रैव लङ्काकाण्डे ८४ सर्गमारभ्य ९ सर्गेषु उक्तम् ॥ दानवविशेषः । यथा हरिवंशे । १ । ५२ । "इन्द्रजित् सत्यजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च । महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च" ॥)

इन्द्रजिद्विजयी, [न्] पुं, (इन्द्रजितः रावणपुत्रस्य विजयी इति । इन्द्रजित् + वि + जि + णिनि ।) लक्ष्मणः । इति शब्दरत्नावली । (अस्य विवरणं रामायणे । ६ । ९१ सर्गे उक्तम् । यथा,—
"इत्युक्त्वा बाणमाकर्णं विकृष्य तमजिह्मगम् ।
लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति ॥ ७२ ॥
ऐन्द्रास्त्रेण समायोज्य लक्ष्मणः परवीरहा ।
तच्छिरः सशिरस्त्राणं श्रीमत् ज्वलितकुण्डलम् ।
प्रमथ्येन्द्रजितः कायात् पातयामास भूतले" ॥ ९१ ॥)

इन्द्रतूलं, क्ली, (इन्द्रस्य तूलं । आकाशे उड्डीयमानत्वात् ।) आकाशपतिततूलम् । आकाशबुडि बुडि इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ब्रह्मतूलम् २ भीष्मतूलम् ३ पेंवटम् ४ वातूलम् ५ अर्कजम् ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्रतूलकं, क्ली, (इन्द्रतूलमेव । इन्द्रतूल + स्वार्थे कन् ।) इन्द्रतूलं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इन्द्रदारुः, पुं, (इन्द्रस्य दारुः ।) देवदारुवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य पर्य्यायः ।

[illegible]

इन्द्रद्रुः, पुं, (इन्द्रस्य द्रुः ।) अर्ज्जुनवृक्षः । [illegible] कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रद्रुमः, पुं, (इन्द्रस्य द्रुमो वृक्षः ।) अर्ज्जुनवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्रनीलः, पुं, (इन्द्रवत् नीलः ।) मरकतमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥ [illegible] इति भाषा । [illegible]

[illegible]

इति रघुवंशे । [illegible]

इन्द्रनीलकः, पुं, (इन्द्रनील + स्वार्थे कन् ।) मरकतमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥

[illegible]

इति [illegible] ॥

[illegible]

२०

श्वासकासापहं कुष्ठगुल्मग्रन्थिव्रणप्रणुत् ।
प्रमेहमूढगर्भामगण्डामयविषापहम्”।
इति भावप्रकाशः ॥ अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । शीतत्वम् । रेचनत्वम् । गुल्मपित्तोदरश्लेष्मक्रिमिकुष्ठज्वरापहत्वञ्च ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रवृद्धा, स्त्री, (इन्द्रेण इन्द्रियजनितदोषेण वृद्धा । यद्वा इन्द्रः श्रेष्ठोऽपि वृद्धः क्षमो भवति यस्याः ।) व्रणरोगविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
“पद्मकर्णिकवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् ।
इन्द्रवृद्धान्तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक्” ॥
इति निदानम् ॥ तस्याश्चिकित्सा ।
विश्वाम्बन्द्रवृद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम् ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेत् भिषक् ।
पाके तु शोधयेदाज्यपक्वैर्मधुरभेषजैः” ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(“या पद्मकर्णिकाकारा पिटिका पिटिकान्विता ।
साविद्धा वातपित्ताभ्यां ताभ्यामेव च गर्द्दभी” ॥)

इन्द्रवृक्षः, पुं, (इन्द्रस्य वृक्षः ।) देवदारु । इति जटाधरः ॥ (देवदारुशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

इन्द्रसावर्णिः, पुं, चतुर्द्दशमनुः । यस्मिन् मन्वन्तरे वृहद्भानुरवतारः । शुचिरिन्द्रः । पवित्रचाक्षुषादयो देवाः । अग्निबाहुशुचिशुद्धमागधाद्याः सप्तर्षयः । उरुगम्भीरबुद्ध्याद्या मनुसुता भविष्यन्ति ॥ इति श्रीभागवतम् ॥ (अयं हि भौत्यनाम्ना च आख्यातः । यथा, विष्णुपुराणे ३ । २ ।
“भौत्यश्चतुर्दशश्चात्र मैत्रेय भविता मनुः ।
शुचिरिन्द्रः सुरगणास्तत्र पञ्च शृणुष्व तान् ॥ ४० ॥
चाक्षुषाश्च पवित्राश्च कनिष्ठा भ्राजिरस्तथा ।
वचोवृद्धाश्च वै देवाः सप्तर्षीनपि मे शृणु ॥ ४१ ॥
अग्निबाहुः शुचिः शुक्रो मागधोऽग्नीध्र एव च ।
युक्तस्तथाजितश्चान्यो मनुपुत्रानतः शृणु ॥ ४२ ॥
उरुगम्भीरबुद्ध्याद्या मनोस्तस्य सुता नृपाः” ॥ ४३ ॥
मार्कण्डेयपुराणेऽपि १०० अध्याये उक्तरूपेण वर्णितम् । अधुना तु सप्तममन्वन्तरस्याष्टाविंशतितमं युगं ।)

इन्द्रसुतः, पुं, (इन्द्रस्य सुतः ।) वालिनामवानरराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ अर्ज्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ जयन्तः । अर्ज्जुनः ॥

इन्द्रसुरसः, पुं, (इन्द्रः इन्द्रश्च इव सुरसः सुपथ्यरसः ।) सिन्दुवारवृक्षः । इत्यमरः ॥ निसिन्दा इति ख्यातः । (सिन्दुवारशब्दे निर्गुण्डीशब्दे च अस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

इन्द्रसुरिषः, पुं, वृक्षविशेषः । निसिन्दा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । इन्द्राणी २ निर्गुण्डी ३ सुरसा ४ । इति रत्नमाला ॥ इन्द्रसुरसः ५ सिन्दुवारः ६ इन्द्राणिका ७ । इत्यमरः ॥ विसन्धकः ८ सिन्धकः ९ सुरसः १० सिन्धुवारितः ११ इन्द्राणिका १२ सिन्धुवारकः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (इन्द्राणीशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

इन्द्रा, स्त्री, (इदि + रन् ।) वर्णिजम्भवृक्षः । इति मेदिनी ॥ काँटा नामीर इति भाषा । इन्द्रपत्नी । शची । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्द्राग्निधूमः, पुं, (इन्द्राग्नेर्मेघवह्नेर्धूम इव ।) हिमं । इति हारावली ॥

इन्द्राणिका, स्त्री, (इन्द्राणी + कन् ।) इन्द्रसुरिसवृक्षः । इत्यमरः ॥

इन्द्राणी, स्त्री, (इन्द्रस्य ऐश्वर्य्यशालिनः सुरराजस्य वा पत्नी । इन्द्र + इन्द्रवरुणेति ङीष् आनुक् च ।) दुर्गा । यथा,—
“ऐश्वर्य्यं परमं यस्या वशे चैव सुरासुराः ।
इदि परमैश्वर्य्ये च इन्द्राणी तेन सा शिवा” ॥
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥ इन्द्रभार्य्या । तत्पर्य्यायः । पुलोमजा २ शची ३ । इत्यमरः ॥ पौलोमी ४ । इति मेदिनी ॥ पूतक्रतायी ५ । इति जटाधरः ॥ माहेन्द्री ६ जयवाहिनी ७ ऐन्द्री ८ शतावरी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
(“यथेन्द्राणी महेन्द्रस्य सम्मीलन्मीमतिर्यथा” ।
इति भविष्यपुराणे वट्पञ्चमीव्रतकथायाम् । इन्द्रशक्तिः । यथा ऋग्वेदे १ । २२ । १२ । “इहेन्द्राणी मुपह्वये वरुणानीं” । “इन्द्राणीं इन्द्रस्य सूर्यस्य वायोर्वाशक्तिम्” । इति दयानन्दसरस्वतीकृतभाष्यम् ।) इन्द्रसुरिसवृक्षः । स्त्रीणां करणं । इति मेदिनी ॥ नीलसिन्दुवारवृक्षः । स्थूलैला । सूक्ष्मैला । इति राजनिर्घण्टः ॥ अष्टमातृकान्तर्गतमातृकाविशेषः ॥ इति स्मृतिः ॥

इन्द्रानुजः, पुं, (अनु पश्चात् जायते इति अनुजः कनिष्ठः । इन्द्रस्यानुजः । विष्णुः खलु काश्यपात् अदितौ वामनरूपेण इन्द्रस्य पश्चात् जातः ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विवृतिर्वामनशब्दे द्रष्टव्या ।)

इन्द्रायुधं, स्त्री, (इन्द्रस्यायुधमिव चापाकृतित्वात् ।) इन्द्रधनुः । इत्यमरः ॥ रामधनुक मघडी इत्यादि भाषा ।
(“स भार्द मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम्” ।
इति रघुवंशे । १२ । ७९ । तथा, मनुः । ४ । ५९ ।
“न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दर्शयेद्बुधः” ।)

इन्द्रारिः, पुं, (इन्द्रस्य अरिः शत्रुः ।) असुरः । इत्यमरः ॥

इन्द्रावरजः, पुं, (इन्द्रस्य अवरजः वामनरूपेण अनुजः ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥

इन्द्राशनः, पुं, (इन्द्रस्य अशनः खाद्यद्रव्यम् ।) संविदावृक्षः । इति शब्दमाला ॥ सिद्धि इति भाषा । गुञ्जा । इति हारावली ॥ कुच इति भाषा ।
(“इन्द्राशिकेन्द्राशनकञ्च” ।
“तथाचेन्द्राशनोत्कटे” ।
“पीतसन्दरमण्डूकी जयन्तीन्द्राशनस्य च” ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहः ।)

इन्द्रियं, स्त्री, (इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमनुमापकम् । इन्द्रेण ईश्वरेण सृष्टं । इन्द्रे आत्मना मम चक्षुर्मम श्रोत्रमित्यादि ज्ञानेन ज्ञातं । इन्द्रेण जुष्टं वा इत्यादर्थेषु इन्द्रशब्दात् निपातनात् घच् ।) ज्ञानकर्म्मसाधनम् । तत्पर्य्यायः । हृषीकम् २ विषयि ३ । इत्यमरः ॥ अक्षम् ४ करणम् ५ ग्रहणम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्र तु ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च । यथा । कर्णः १ त्वक् २ चक्षुः ३ जिह्वा ४ नासिका ५ कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्च यथा । वाक् १ पाणिः २ पादः ३ पायुः ४ उपस्थः ५ । अन्तरिन्द्रियाणि चत्वारि । मनः १ बुद्धिः २ अहङ्कारः ३ चित्तं ४ । मनआदिन्द्रियाणां नियामकम् । चतुर्द्दश देवाः चतुर्द्दशेन्द्रियनियन्तारः । तत्र श्रोत्रस्य देवता दिक् । त्वचो वातः । चक्षुषः सूर्य्यः । रसनायाः प्रचेताः घ्राणस्याश्विनौ । वाचो वह्निः । हस्तस्य इन्द्रः । पादस्य विष्णुः । पायोर्मित्रः । उपस्थस्य प्रजापतिः । मनसश्चन्द्रः । बुद्धेश्चतुर्मुखः । अहङ्कारस्य शङ्करः । चित्तस्याच्युतः । इति वेदान्तः ॥ न्यायमते । पृथिव्या इन्द्रियं घ्राणं । जलस्य जिह्वा । तेजसश्चक्षुः । वायोस्त्वक् । आकाशस्य कर्णः । (अथ बुद्धिसंज्ञा । अहङ्कारोऽम्बरः । मनश्चन्द्रमाः । दिशः श्रोत्रस्य । त्वचो वायुः । सूर्य्यश्चक्षुषोः । रसनस्यापः । पृथिवी घ्राणस्य । वचसोऽग्निः । हस्तयोरिन्द्रः । पादयोर्विष्णुः । पायोर्मित्रः । प्रजापतिरुपस्थस्येति । इति सुश्रुतः ॥) (यथा, मनुः । २ । ८८ । “इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु” ।
विज्ञानम् । यथा, ऋग्वेदे १ । १११ । २ ।
“यथा क्षयाम सर्व्ववीरया विशातथा ऋतौ धायधास्विन्द्रियम्” । “इन्द्रियं विज्ञानम्” इति दयानन्दभाष्यम् ।) शुक्रम् । वीर्य्यम् । इत्यमरः ॥

इन्द्रियक्षापः, पुं, (इन्द्रियस्य क्षापः सम्यक् निरोधः ।) प्रलयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इन्द्रियायतनं, स्त्री, (इन्द्रियाणां आयतनमाश्रयस्थानम् ।) शरीरम् । इति हेमचन्द्रः ।

इन्द्रियार्थः, पुं, (इन्द्रियाणामर्थः ।) इन्द्रियग्राह्यविषयः । यथा । रूपं । शब्दः । गन्धः । रसः । स्पर्शः । तत्पर्य्यायः । विषयः २ गोचरः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १६ ।
“इन्द्रियार्थेषु सर्व्वेषु न प्रसज्येत कामतः” ।
“अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थात्
यशोधनानां हि यशो गरीयः” ।
इति रघुः । १४ । ३५ ।)

इन्द्रेभ्यः, पुं, (इन्द्रस्य इभ्यः ।) ऐरावतः । इति शब्दरत्नावली ॥

इन्ध ईं ध ञ न्धि दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (रुधां-आत्मं-अकं-सेट् ।) ञ्यकारादिः । ईं नि इद्धोऽस्ति । ञ ध इन्धे । इति दुर्गादासः ॥

इन्धनं, स्त्री, (इध्यते दीप्यतेऽग्निरनेन । इन्ध + करणे + ल्युट् ।) अग्निसन्दीपककाष्ठादि । जलानी काठ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । इध्मम् २ एधः ३ समित् ४ एधम् ५ । इत्यमरः ॥ समिन्धनम् ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ७ । ११८ ।
“अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात्” ।)

इन्वकाः, स्त्री, इल्वलाः । मृगशिरोनक्षत्रोपरिस्थितपञ्चतारा । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

इभः, पुं, स्त्री, (एति गच्छतीति । इण + भन् । कित्-वादित्वोऽयं प्रत्ययः ।) हस्ती ।
(“स्वराष्ट्रोत्पन्नगोभावामगाविदयमन्दा” ।
इति मनुः । ११ । ६८ । यथा, दशकुमारचरिते ।

"[illegible]" ।)
अमरटीकायां भरतधृतपाठः [illegible] ।

इभकणा, स्त्री, (इभस्य कणा इव ।) गजपिप्पली । इति रत्नमाला । ("कर्पूरं जातिकोषं [illegible] [illegible] तेनकर्णं [illegible]" । इति वैद्यकरत्ने [illegible] ।)

इभगन्धा, स्त्री (इभस्य गन्ध इव । इभगन्ध + टाप् ।) नागदन्तीवृक्षः । इति रत्नमाला । (नागदन्ती-शब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ।)

इभनिमीलिका, स्त्री, (इभस्य कलिभ इव निमीलिका ।) वैदग्धी । भङ्गिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

इभपालक, पुं, (इभानां पालकः ।) हस्तिपकः । इति हेमचन्द्रः । माहुत् इति भाषा ।

इभमाचल, पुं, (इभमाचामयति । इभ + आङ् + चम + णिच् + [illegible] ।) सिंहः । इति भूरिप्रयोगः ।

इभ्या, स्त्री, (इभ + या + क + टाप् ।) गर्भिणीविशेषः । इति रत्नमाला ।

इभान्द, पुं, (इभस्य आन्दो दक्षिण् ।) नागकेशर-वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

इभोषणा, स्त्री, इभकणा । गजपिप्पली । इति शब्द-चन्द्रिका । (गजपिप्पलीशब्देऽस्या विवरणम् ज्ञेयम् ।)

इभ्य, त्रि, (इभमर्हतीति दण्डादित्वात् यत् ।) धन-वान् । इभ्यमतः । (पुं, राजा । हस्तिपकः ।) (यथा वाल्मीकीयरामायणे १।९० "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कुम्भा-कारास्वं [illegible]" ।)

इभ्या, स्त्री, करिणी । शल्लकी । इति मेदिनी ।

इयं, स्त्री, इदम् शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रथमायां रूपे । [illegible] इति भाषा । इति व्याकरणम् ।

इयत्, त्रि, (इदम् परिमाणमस्य । इदम् + वतुप् [illegible] ।) (परिमाणयोगिकम् । इति व्याकरणम् ।) [illegible] इति भाषा । (यथा, रघुवंशे ।१।१९०

"इयन्ति वर्षाणि तया सहोग्र-
मभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम्" ।)

इयत्ता, स्त्री, (इयत् + तल् ।) इयतो भावः । सीमा । परिमाणम् । सङ्ख्या । इत्यादि ।
("[illegible] [illegible] वा न [illegible]" ।
इति रघुवंशे । १० । २८ ।)

इरंमद, त्रि, ईर्म्म । मूर्त्तं । अवरभूमिः । इत्यमर-टीकायां रमानाथः ।

इरम्मद, पुं, (इरया जलेन माद्यति दीप्यते अपि [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।) वज्राग्निः । [illegible] [illegible] । इत्यमरः । [illegible] । इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । इति [illegible] ।

इरा, स्त्री, (इं कामं राति ददाति इति । इ + रा + क । [illegible] + इण् + रन् [illegible] [illegible] ।) भूमिः । वाक्य । मद्यम् । जलम् । इत्यमरः । (यथा, [illegible] ।

"इरा वरुणो [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]" ।)
सरस्वती । इति शब्दरत्नावली । (अन्नम् ।) कश्यपपत्नीविशेषः ।
यथा, गारुडे ६ अध्याये ।
"धर्म्मपत्न्यः समाख्याताः कश्यपस्य वदाम्यहम् ।
अदितिर्दितिर्दनुः काला अनायुः सिंहिका मुनिः ।
कद्रुः प्राधा इरा क्रोधा विनता सुरभिः खसा" ।
तस्याः कन्यात्रयं ।
"इरा वृक्षलता वल्ली तृणजातिश्च सर्व्वशः ।
खसा च यक्षरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा" ।
(देवविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८० ।
"मरीचिर्भगदक्षौ च इरा [illegible] [illegible]" ।)

इराचरं, क्ली, (इरायां चरतीति । इरा + चर + ट ।) करका । इति त्रिकाण्डशेषः । शिलाट शील इति भाषा । अन्यत्र भूचरे च त्रि ।

इराज, पुं, (इरया मनसा जायते इति । इरा + जन् + ड ।) कन्दर्पः । इति जटाधरः ।

इरावती, स्त्री, (इरा विद्यतेऽस्या इति । इरा + मतुप् ।) वटपत्रीवृक्षः । पाताकमेदीविशेषः । इति राजनिर्घण्टः । (नदीभेदः । यथा, महाभारते ।
"विपाशा च शतद्रुश्च चन्द्रभागा सरस्वती ।
इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदी तथा" ।

इरिणं, क्ली, (ऋच्छतीति । ऋ गतिप्रापणयोः, किरिचेति इनन् ।) शून्यम् । ऊषरभूमिः । इत्यमरः । (यथा, मनुः । ३ । १४२ ।)
"यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम्" ।)

इरिमेद, पुं, (इरिणो वल्लिनो मेद इव मेदो यस्य ।) अरिमेदः । विट्खदिरः । इति शब्दरत्नावली राजनिर्घण्टश्च ।
("इरिमेदो विट्खदिरो [illegible] [illegible]" ।
इति वर्गान्तः । अस्य गुणा यथा भावप्रकाशे ।
"अरिमेदः कषायोष्णो मुखदन्तगतास्रजित् ।
हन्ति कण्डूविषश्लेष्मकृमिकुष्ठविषव्रणान्" ।)

इरिवेल्लिका, स्त्री, मस्तकोद्भवव्रणवदर्द्दीविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]" ।
इति निदानम् । चिकित्सा यथा ।
"[illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible]" ।
इति [illegible] । (तथा च [illegible] ।
"[illegible] [illegible] [illegible]" ।
"[illegible] [illegible] [illegible]" ।
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ।)

इरेश, पुं, (इरायाः ईशः ।) विष्णुः । इति शब्द-रत्नावली । राजा । वरुणः । ब्रह्मा ।

इर्वारु, पुं, स्त्री, (उर्व + आरु । [illegible] ।) कर्कटी । [illegible] । [illegible] इति भाषा । अस्य गुणाः । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति [illegible] ।

(कर्कटीशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यं ।)

इर्वालुकिका, स्त्री, (इर्वारु वृक्षेव अर्थं करो-त्यात् ।) इर्वारुविशेषः । इति शब्दमाला । फुटी इति भाषा ।

इर्वाचू, पुं, (इर्व + आरु । [illegible] ।) इर्वारुः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ।

इल, इ ईरे, गतौ । स्वप्ने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा-परं-सकं-अकं-सेट् ।) इ इलति । यथा इलनं । इति दुर्गादासः ।

इल, च प्रेरे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां उभं सकं-सेट् ।) अक्षादिः । च इलयति । इति दुर्गा-दासः ।

इलविला, स्त्री, कुबेरमाता । सा च विश्रवसः । इति पुराणम् ।

इला, स्त्री, (इलति त्रिभुवनम् ईर्ष्यं प्राप्नोति इति । इल + क + टाप् ।) वैवस्वतमनुकन्या । सा च त्रिभुवनम् [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । इति रामायणं । पृथिवी । गौः । वाक् । इति मेदिनी ।

इलावर्त्त, क्ली, (इलया आवर्त्तं ।) जम्बूद्वीपस्य नव-वर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विष्णुपुराणे । २ । २ । १६, १५, १४ ।
"[illegible] [illegible] [illegible] ॥
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible]" ।)

इलिका, स्त्री, (इल्यते । इल + कर्म्मणि क्वुन् + टाप् ।) पृथिवी । इति शब्दरत्नावली ।

इली, स्त्री, (इल गतौ [illegible] [illegible] इति, [illegible] [illegible] ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

इल्वल, पुं, (इल्वल [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।) [illegible] ।

इल्लिश, पुं, मत्स्यविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

इल्लिशः, पुं, इलीशमत्स्यः । तत्पर्य्यायः । वारिकर्पूरः २ गाङ्गेयः ३ शफराधिपः ४ जलतालः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ इलीशः ६ राजशफरः ७ इल्लीशः ८ जलवापी ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । पित्तश्लेष्मवह्निकारित्वम् । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । इति राजवल्लभराजनिर्घण्टौ ॥ "इल्लिशो मधुरः स्निग्धो रोचनो वह्निवर्द्धनः । पित्तघ्नः कफकृत् किञ्चित् लघुर्वृष्योऽनिलापहः" ॥ इति भावप्रकाशः ॥

इल्वकाः, स्त्री, इन्वकाः । नित्यबहुवचनान्तशब्दोऽयं । इति भरतो द्विरूपकोषश्च ॥

इल्वलः, पुं, (इल् + वलच् । निपातनात् गुणाभावः ।) दैत्यविशेषः । स च वातापेर्भ्राता । (स च सिंहिकासुतः । यथा, हरिवंशे । ३य अध्याये ।
"सैंहिकेया इति ख्याताख्यो दश महाबलाः ॥ ९८ ॥
व्यंशः कल्पश्च बलिनो नभश्चैव तथाबलः ।
वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा" ॥ ९९ ॥
तस्य विवरणं यथा महाभारते तीर्थयात्रापर्व्वणि अगस्त्योपाख्याने ९६ अध्यायः ।
लोमश उवाच ।
"इल्वलो नाम दैतेय आसीत् कौरवनन्दन ! ।
मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ॥ ४ ॥
स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः ।
पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु ॥ ५ ॥
तस्मै स ब्राह्मणो नादात् पुत्रं वासवसम्मितम् ।
चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् ॥ ६ ॥
तदा प्रभृति राजेन्द्र इल्वलो ब्रह्महासुरः ।
मन्युमान् भ्रातरं छागं मायावी चाकरोत्ततः ॥ ७ ॥
मेषरूपी च वातापी कामरूप्यभवत् क्षणात् ।
संस्कृत्य च भोजयति ततो विप्रं जिघांसति ॥ ८ ॥
स चाह्वयति यं वाचा गतं वैवस्वतक्षयम् ।
स पुनर्देहमास्थाय जीवन् संप्रत्यदृश्यत ॥ ९ ॥
ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम् ।
तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् ॥ १० ॥
तामिल्वलेन महता स्वरेण वाचमीरिताम् ।
श्रुत्वातिमायो बलवान् क्षिप्रं ब्राह्मणकण्टकः ॥ ११ ॥
तस्य पार्श्वं विनिर्भिद्य ब्राह्मणस्य महासुरः ।
वातापिः प्रहसन् राजन् निश्चक्राम विशाम्पते ॥ १२ ॥
एवं स ब्राह्मणान् राजन् भोजयित्वा पुनः पुनः ।
हिंसयामास दैतेय इल्वलो दुष्टचेतनः ॥ १३ ॥
अगस्त्यश्चापि भगवानेतस्मिन् काल एव तु ।
पितॄन् ददर्श गर्त्ते वै लम्बमानानधोमुखान् ॥ १४ ॥
ततः ९९ अध्याये इल्वलेन अगस्त्यातिथ्यं कृतम् ।
यथा,— लोमश उवाच ।
"इल्वलस्तान् विदित्वा तु महर्षिसहितान् नृपान् ।
उपस्थितान् सहामात्यो विषयान्ते ह्यपूजयत् ॥ १ ॥
तेषां ततोऽसुरश्रेष्ठ आतिथ्यमकरोत्तदा ।
सुसंस्कृतेन कौरव्य भ्रात्रा वातापिना तदा ॥ २ ॥
ततो राजर्षयः सर्व्वे विषण्णा गतचेतसः ।
वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेषभूतं महासुरम् ॥ ३ ॥
अथाब्रवीदगस्त्यस्तान् राजर्षीनृषिसत्तमः ।
विषादो वो न कर्त्तव्यो अहं भोक्ष्ये महासुरं ॥ ४ ॥
धुर्य्यासनमथासाद्य निषसाद महामुनिः ।
तं पर्य्यवेषयद्दैत्येन्द्र इल्वलः प्रहसन्निव ॥ ५ ॥
अगस्त्य एव कृत्स्नन्तु वातापिं बुभुजे ततः ।
भुक्तवत्यसुरो आह्वानमकरोत्तस्य चेल्वलः ॥ ६ ॥
ततो वायुः प्रादुरभूत् अगस्त्यस्य महात्मनः ।
शब्देन महता तात गर्ज्जन्निव यथा घनः ॥ ७ ॥
वातापे निष्क्रमस्वेति पुनः पुनरुवाच ह ॥ ८ ॥
तं प्रहस्याब्रवीत् राजन् अगस्त्यो मुनिसत्तमः ।
कुतो निष्क्रमितुं शक्तो मया जीर्णस्तु सोऽसुरः ॥ ९ ॥
इल्वलस्तु विषण्णोऽभूत् दृष्ट्वा जीर्णं महासुरम् ।
प्राञ्जलिश्च सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥)
मत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥

इल्वलाः, स्त्री, (इल + वलच् ।) मृगशिरोनक्षत्रशिरो देशस्थिताः पञ्चतारा । इत्यमरः ॥ (नित्यबहुवचनान्तोऽयम् ।)

इव, इ, व्याप्तौ । (इदित्-भ्वादिं-परं-सकं-सेट् ।) प्रीणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ इन्वादिः । इ इन्वति । दन्त्यवकारपरत्वानुसारः । प्रीणनं केचिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

इव, व्य, सादृश्यम् । साम्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ । १ । १ ।
"वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्व्वतीपरमेश्वरौ" ॥)
(उत्प्रेक्षा । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
"मुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः" ।)
ईषत् । वाक्यालङ्कारः । (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।
"किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्" ।)
एवार्थः । यथा, ऋग्वेदे १ । १८४ । ३ । "श्रिये पूषन्निषुकृतेव देवाः" "इवशब्द एवार्थे" इति भाष्यम् । अवधारणार्थः । यथा, शतपथब्राह्मणे "उक्थेव तु ईश्वरा" "इवशब्दोऽवधारणार्थः इति भाष्यम् ।)

इशीका, स्त्री, इषीका । गजचक्षुर्गोलकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

इष य सर्पणे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) कृपादिः । य इष्यति । सर्पणं गतिः । इति दुर्गादासः ॥

इष उ श वाञ्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) उ एषित्वा इष्ट्वा । वेमसहमुमेत्यादिसूत्रेणैवेटसिद्धेऽप्यस्योदनुबन्धकरणत्वं इ घञाभीक्ष्ण्ये इष्य अर्पणे इत्येतयोरप्राप्ते विभाषार्थः । न च विशादियवकारस्य इच्छ इति मध्ययेनैवेष्टसिद्धिरिति वाच्यं भाष्यमते प्राचीनमतस्यैव न्याय्यत्वात् । श इच्छती इच्छन्ती । अस्येन इच्छादेशः । इच्छति धनं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

इष श आभीक्ष्ण्ये । पौनःपुन्येन करणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्यादिं-परं-सकं-सेट् ।) श इष्णाति पण्डितः । पुनः पुनः करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

इषः, पुं, (इष्यते अन्नदेऽस्मिन् जिगीषुभिरिति । इष + क ।) आश्विनमासः । इत्यमरः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ४ । ३ । "यच्छरदृतौ ओषधयः पच्यन्ते तेन चैताविषोर्जौ" । इषोर्जौ शरद्" । इति श्रुतेः ॥)

इषिका, स्त्री, (इष् + क्वुनादिभ्यो वुन् ।) इषीका । गजचक्षुर्गोलकः । तूलिका । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

इषिरः, पुं, (इष्यति गच्छतीति । इष + किरच् ।) अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ (गमनशीले, त्रि, यथा, ऋग्वेदे । ७ । ३५ । ४ । "शं न इषिरो अभिवातु वातः" । "इषिरः गतिशीलः" इति भाष्यम् ।)

इषीका, स्त्री, (ईष्यते इति । ईष + किन् इषेरीकन् प्रत्ययः ।) मञ्जिकूटकः । हस्तिचक्षुर्गोलकः । इत्यमरः ॥ तूलिका । इति रायमुकुटः ॥ काशतृणं । इति हेमचन्द्रः ॥
("पताकाभाः पुष्पितेषु तथेषीका प्रवेशिता" ।
"इषीकाञ्च यथा मुञ्जात् कश्चित् निष्कृष्य दर्शयेत् ।
योगी निष्कृष्य चात्मानं तथा पश्यति देहतः" ।
इति च महाभारते ।
"तस्मिन्नास्थदिषीकास्त्रं रामो रामावबोधितः" ।
इति रघुः १२ । २३ ॥ इषीकास्त्रं काशास्त्रं "इषीका काशमुच्यते" इति हलायुधः । इति मल्लिनाथः ।)

इषुः, पुं, स्त्री, (इष्यति गच्छतीति । इष् + उ ।) वाणः । इत्यमरः ॥ ("उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले" । इति शाकुन्तले २ अङ्के ।)

इषुधिः, स्त्री, (इषवो धीयन्ते अस्मिन् । इषु + धा + कि ।) तूणः । इत्यमरः ॥ ("धनुर्बाणोषमादाय तथाक्षय्ये महेषुधी" । इति महाभारते १ । ३९ ।)

इषुपुष्पा, स्त्री, शरपुष्पावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

इष्टं, क्ली, (इज्यते इष्यते वा यज इष वा + भावे क्त ।) यज्ञादिकर्म्म । (यथा, हेमचन्द्रः ।
"अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनम् ।
आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते" ॥)
यथेप्सितं । कामं । इत्यमरः ॥ संस्कारः । इति मेदिनी ॥

इष्टं, त्रि, (इज्यते इष्यते वा यत् तत् । इष यज वा + कर्म्मणि क्त ।) अभीप्सितम् । वाञ्छितम् । पूजितम् । प्रियं । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
"उपपन्नो गुणैरिष्टैः स्वपालक्यकोविदः" ।
मनुः । ४ । २२९ ।
"तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम्" ।)

इष्टः, पुं, (इज्यते यः । यज् + क्त ।) सखा । इति मेदिनी ॥ एरण्डवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (शमीशब्दे अस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ।)

इष्टका, } स्त्री, (इष + तकन् + टाप् ।) मृदादि-
इष्टिका, } निर्म्माणार्थरम्यमृत्तिकाखण्डः । इति [illegible] । इट इति भाषा । तस्य गुणाः ।
"कुमोदकं वटच्छाया श्यामा स्त्री इष्टकालयम् ।
शीतकाले भवेदुष्णमुष्णकाले च शीतलम्" ।
इति चाणक्यम् ॥ [illegible]

सेधो यथा। इष्टमिलितौ। मेघकालेऽपि विटुम् समर्चयेत्। इति मार्कण्डेये। देवोद्देशेन हविस्त्यागरूपयज्ञविशेषः यथा। मत्स्यपुराणे।
"सहस्रात् कोटिगुणितं फलं स्यात् दानभिः कृते।
कोटिकोटिगुणं पुण्यं स्यादिष्टकामये।
निराहारेऽस्मिन् पुण्यं द्विगुणं तु विदुर्बुधाः।
संस्कृतं यत्र देयं च अमावास्येव दिवसेः"।

इष्टकापथं, क्ली, (इष्टं आपथं यस्य सर्वोदयाहूतत्वात्।) वीरणमूलम्। इत्यमरः। (इष्टकाभिर्निर्मितः पन्थाः।) इष्टकानिर्मितपथे, पुं।

इष्टगन्धं, क्ली, (इष्टो गन्धो यस्येति।) बालुका। इति मेदिनी।

इष्टगन्ध, त्रि, (इष्टो गन्धो यस्य।) सुगन्धिद्रव्यम्। इत्यमरः। (इष्टगन्धो गन्धवति वाच्ये। मेदिनी।)

इष्टा, स्त्री, (इज्यते इष्टा। यज + क्त टाप्।) शमीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः।

इष्टापूर्त्ते, क्ली, (इष्टं च पूर्त्तं च तयोः समाहारः।) यज्ञखातादिकर्म। इति हेमचन्द्रः। यथा।
"अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनम्।
आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते।
वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च।
अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते"।
इति मत्स्यपुराणवचनामृतम्। (यथा, मार्कण्डेयपुराणे १८। ६।
"इष्टापूर्त्तविनाशाय तथात्मनोऽपर्यमिति"।
तथा च महाभारते। १। १६। १०।
"इष्टापूर्त्तं च न स्यात् न क्रियो न गुणवित्"।)

इष्टार्थोद्युक्त, त्रि, (इष्टोऽर्थस्तस्मिन् उद्युक्तः।) उत्सुकः। उत्साहयुक्तः। इत्यमरः।

इष्टि, स्त्री, (इष्, यज् वा + क्तिन्।) अभिलाषः। (इति भावकारकेषु अनार्षेत्वात्। इति वार्त्तिकः।) यागः। इत्यमरः। (यथा, रघुः। १०। ४।
"कारेणिर्ये निराकाराः पतिग्राममिहिमस्थिताः"।
"धनायन्ति निहन्ते इष्टिं सर्वदेवनरप्रियाः"।
इति मनुः। (१२०) श्लोकधृतः। इति मेदिनी।

इष्टिकापथिकं, क्ली, वालकवच्चम्। इति राजनिर्घण्टः।

इष्टिपच, पुं, (इष्टिं यज्ञं पचतीति। यद्वा, इष्टये सेवायै पचति वा। इष्टि + पच + अच्।) असुरः। दानवः। इति शब्दरत्नावली॥

इष्टिमुष्, (मुष्) पुं, (इष्टिं यज्ञं मुष्णाति। इष्टि + मुष् + क्विप्।) दैत्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

इष्टु, स्त्री, (इष + तु।) इच्छा। इत्युणादिकोषः।

इष्म, पुं, (इष्यतीति इच्छतीति सम्।) कामदेवः। वसन्तश्च। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः। [illegible] इति हेमचन्द्रः।

इष्व, पुं, (इष्यतेऽसौ। इष् + वन्।) आचार्यः। इत्युणादिकोषः।

इष्वसन, त्रि, (इषून् अस्यति। इषु + असु + क्युः।) धनुर्धरः। इति मेदिनी। [illegible] इति शब्दरत्नम्।

इष्वास, पुं, (इषवो अस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेन। इषु + अस् + करणे घञ्।) धनुः। इत्यमरः॥
("महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुररिन्दमः"।
इति रामायणे। १। १। १०। गीतायां १। ४।
"अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि"।)

इह, अ, (अस्मिन् काले, लोके, विषये, देशे, दिशि वा इदमर्थे निपातनात् सिद्धम्।) अस्मिन्। यह देखो अब काले इत्यादि भाषा। इति व्याकरणम्॥ (यथा, मनुः। २। १४२।
"तत्तु यज्ञियके इदं नेह मानुषे नहूषेत्"।
"बहूदोषाः पुनर्वेह ज्ञातव्या भूतिमिच्छता"।
इति हितोपदेशे।)

इहामुत्रफलभोगविरागः, पुं, (इह अस्मिन् लोके स्रक्चन्दनादिरूपविषयोऽमुत्र अमुष्मिन् लोके अमृतादिविषयोत्पत्तौ योऽपि कर्मभोगफलात् विरागो नितरां विरतिः।) ऐहिकपारत्रिकविषयभोगेभ्यो नितरां विरतिः इति वेदान्तसारे।

ई

ई दीर्घ ईकारः। चतुर्थस्वरवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं तालु। (स च दीर्घः द्विमात्रत्वात् त्रिमात्रकत्वात् प्लुतश्च भवति।) (लिपिस्तस्य कलाकारे इष्टव्या।)
"ईकारं परमेशानि स्वयं परमकुण्डली।
ब्रह्मविष्णुमयं वर्णे तथा रुद्रमयं सदा।
पञ्चदेवमयं वर्णे पीतविद्युल्लताकृतिम्।
चतुर्ज्ञानमयं वर्णे पञ्चप्राणमयं सदा"।
इति कामधेनुतन्त्रम्। (वर्णोद्धारतन्त्रे।) अस्य वैदिकवाचकं यथा।
"उड्डीशकुण्डिता भुवि विषोत्तमोत्कटा पुनः।
कपोलका कोटरीर्ता कुण्डिता दक्षिणा मुखा।
क्षीणाङ्गिके कोदण्डा कुण्डलीकृतका पुनः।
चन्द्रयुक्तावृनस्या मा मायानिष्ठा चतुर्थिका"।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्। [illegible] यथा,—
"ई कोयुर्ज्जिदान्ता कोला[illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible]
कालीनेत्रिके मैरवा [illegible]
त्रिलोकी त्रिधा पुष्टिरुपो [illegible]
वैष्णवी वैष्णवी [illegible]
[illegible]
पुनर्दृष्टी [illegible]"।
इति वर्णाभिधानतन्त्रम्। (आवाद्यानां [illegible] [illegible] [illegible] "ई" [illegible] [illegible])

ई, अ, [illegible] इति [illegible] (अत्र [illegible]) [illegible]

इति इत्थमेतत्र विस्मयात्तरकोरेदम्। अत्युत्तमं चैतिह शब्दे। इति दुर्गादासः।

ई, ई इ, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवा-आत्म-सकं-अनिट्।) इ इ ईयते। इति दुर्गादासः।

ई, क (विषादः। अनुकम्पा। इति मेदिनी। क्रोध। दुःखभावनं। प्रत्यक्षं। सन्निधि। इति हेमचन्द्रः। (अव्ययम्।)

ई., पुं, कन्दर्पः। इति त्रिकाण्डशेषः।

ई, स्त्री, (अस्य विष्णोः पत्नी। ङीप्।) लक्ष्मीः। इति विश्वमेदिनी।

ईक, इ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (इदित्-आत्म-सकं-सेट्।) ईकते। इ ईङ्के। इति दुर्गादासः। (ईक गतौ। ईकते इति केचित्।)

ईक्ष दर्शने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वादिं-आत्म-सकं-सेट्।) दर्शनमिह चाक्षुषज्ञानं न्योक्षणञ्च। ईक्षते चन्द्रं लोकः। "न कामं निमिलितीव ईक्षते"। इति कालिदासः। "निरीक्षितामि ऋक्षुत्रीत् इति रामायणात्"इति रमानाथः। "अत्युत्तमनिधिरुचिते निरीक्ष्य प्रभाविताम् अपरो निरीक्ष्यत्यमीक्षितौ" इति दुर्गादास।

ईक्षणं, क्ली, (ईक्ष + भावे, ल्युट्।) दर्शनम्
("कामाता दुःखमेनस्य लोकालोकेश्वरस्य",
इति वचनाद्वितीयतरे।)। (ईक्ष्यतेऽनेनेति करणे ल्युट्।) चक्षुः। इत्यमरः। ("माधवेन्द्रवदीक्षणम्"। इति कालिदासः। ५ अङ्के।
"[illegible]"।
इति विष्णुपुराणे [illegible] [illegible]
[illegible]
"[illegible]"।)

ईक्षणिका, स्त्री, (ईक्षणेन चक्षुषा दृष्टेन ग्रहणं शुभाशुभं पश्यति या। ईक्षण + ठन् + टाप्।) दैवज्ञा [illegible] इत्यमरः। (२, ६। [illegible]
"[illegible]"।)

ईख, ई, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। ([illegible]) इ ईङ्के [illegible] इति दुर्गादासः।

ईङ्ख, इ, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। ([illegible]) ईङ्खति। [illegible] इति दुर्गादासः।

ईङ्ग, अ, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। ([illegible]) इ ईङ्गते इति दुर्गादासः।

ईज, इ, अ, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। ([illegible]) [illegible]

ईत, इ बन्धे। इ ईन्त्यते। इति दुर्गादासः। (भ्वादिं-परं-सकं-सेट्। तेन इन्तवीति केचित्।)

ईतिः, स्त्री, (ईयतेऽनया। ई+क्तिन्।) डिम्बः। प्रवासः। इत्यमरो मेदिनी च॥ शस्यैः षट्प्रकारोपद्रवविशेषः। यथा,—
"अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः"॥
इति स्मृतिः॥ (कलहभेदः। स्वपतिरहितयुद्धम्।
"ईतयो व्याधयस्तन्द्रा दोषा क्रोधादयस्तथा।
उपद्रवाश्च वर्त्तन्ते व्याधयः क्षुद्भयं तथा"॥
इति महाभारते हनुमद्भीमसंवादे।३।१४८।३७।)

ईदृक्, [श्] त्रि, (इदम्+दृश्+क्विप्।) अयमिव दृश्यते। इति व्याकरणम्॥ एहार न्याय एहप्रकार इत्यादि भाषा।
("रत्नानीदृंशि भूयांसि न भवन्त्येव भूतले"।
इति कथासरित्सागरे। २५। १०६॥ तथा च किराते। ४। २८॥
"इदमीदृगनीदृगाशयः प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत कः"।)

ईदृक्षः, त्रि, (अयमिव दृश्यतेऽसाविप्यार्थे। इदम्+दृश्+क्स दृक्षे चेति ईश्।) ईदृशः। इति व्याकरणम्।
("ईदृक्षराजकर्म्माणि भवेयुर्मादृशं वयम्"।
इति कथासरित्सागरे।)

ईदृशः, त्रि, (अयमिव दृश्यतेऽसौ इदम्+दृश्+कञ्।) ईदृक्। एतत्सदृशः। इति व्याकरणम्॥
("ईदृशानां विपाकोऽपि जायते परमाद्भुतः"।
इति उत्तररामचरिते।)

ईर, कि गतौ। प्रेरणे। इति कविकल्पद्रुमः। (चा, चुरा-परं-सकं-सेट्।) कुदि। कि ईरयति ईरति। कुदि प्रेरणे। इति दुर्गादासः॥

ईर, ङ ल, कम्पे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (अदां-आत्मं-सकं कम्पार्थे, अकं-सेट्।) दीर्घादिः। ङ ल ईर्त्ते लता वायुना। इति दुर्गादासः॥

ईरिका, स्त्री, वृक्षविशेषः। यथा। ईरिकावनम्। इति णत्वप्रकरणे दुर्गादासः॥

ईरिणं, त्रि, (आ+इरन्।) शून्यं। ऊषरभूमिः। इति मेदिनी। (यथा, मनुः। ३। १४२।
"यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम्।
तथानृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम्"।
"ततश्चेरिणं भातं समुद्रमावसर्पितः"।
इति महाभारते अनुशासनपर्व्वणि। फलम्।)

ईरितं, त्रि, (ईर+क्त।) क्षिप्तम्। इत्यमरः। प्रेरितम्। कम्पितम्। गतम्। कथितम्। ("इतीरिते वचसि वचस्विनामुना"। इति माघे।१७।१।
"तस्य वर्म्म विभिद्याशु स बाणो मत्पुरेरितः"।
इति, महाभारते।)

ईर्क्ष्य, ईर्ष्य। (भ्वादिं-परं-सकं-सेट्।) पराभ्युदयासहिष्णुतायामिति यावत्। इति कविकल्पद्रुमः। दीर्घादिः। रेफयुक्तः। ईर्क्षी पराभ्युदयासहिष्णुत्वमिति केचित्। ईर्क्ष्यति खलः साधवे। यदयासः इत्येके। इति दुर्गादासः।

ईर्म्म, क्ली, (ईर+बाहुलकात् मक्।) व्रणः। इत्यमरः। (यथा, भट्टिकाव्ये। ४। ४४।
"प्रागयमिव व्रणोऽस्य रक्षिवेर्म्म"।)

ईर्य्या, स्त्री, (ईर+ण्यत्।) भिक्षुव्रतम्। इति जटाधरः॥

ईर्व्वारुः, पुं, स्त्री, (ईरं ऋणोतीति। ईर्+ऋ-बाहुलकात् उण्।) कर्कटी। इति शब्दरत्नावली॥ फुटी इति भाषा।

ईर्षा, स्त्री, (ईर्ष्यणं। ईर्ष्य+अङ्। हलन्तादिति यकारलोपः।) असूया। इति शब्दमाला॥
("कथमीर्षां न कुरुषे सपत्न्याः समीपतः"।)
इति रामायणे। ३।२४।१०।)

ईर्षालुः, त्रि, (ईर्षा+आलुच्।) ईर्षाविशिष्टः। इति हलायुधः॥

ईर्ष्य, ईर्क्ष्य। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वादिं-परं-सकं-सेट्।) दीर्घादिः। रेफयुक्तः। ईर्षं इति ईर्ष्यस्य घञि हलन्तात्लोप इति यलोपे सिद्धम्। ईर्क्षा पराभ्युदयासहिष्णुत्वम्। परदोषाविष्करणमिति केचित्। ईर्ष्यति खलः साधवे। यदयासः इत्येके। इति दुर्गादासः॥

ईर्ष्या, स्त्री, (ईर्ष्यणं। ईर्ष्य+अच्+टाप्।) परोत्कर्षासहिष्णुता। रीष इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अक्षान्तिः २। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः। ७। ४८।
("पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्।
वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गुणाष्टकः"।
स्त्रियः पत्युरन्यप्रियासङ्गदर्शनादिजनितो मानभेदः। यथा, शृङ्गारशतके॥
"वचोभिरीर्ष्याकलहेन लीलया
समस्तभावैः खलु बन्धनं स्त्रियः"।)

ईर्ष्यालुः, त्रि, (ईर्ष्यां लाति। ईर्ष्या+ला+डु।) ईर्षाविशिष्टः। अक्षान्तियुक्तः। तत्पर्य्यायः। कुहन २ इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्।
"दिवसे सन्निधानेन पैशुन्यमेरया यदि।
ईर्ष्यालुना सैरिकेव रक्षितुं यदि पार्य्यते"।)

ईलि, स्त्री, (ईड्यते इति। ईड+इन् डस्य लः।) क्षुद्रगदाकारशस्त्रम्। इति भरतः॥ सोँटा इति ख्याता। करच्छुरीति ख्याते एकधारा इति ख्याते यवनास्त्रे वा। इति सारसुन्दरी॥

ईलिका, स्त्री, (ईलिरेव। ईलि+स्वार्थे कन् टाप्।) क्षुद्रगदाकारशस्त्रम्। इति भरतः॥ सोँटा इति ख्याता। एकधारेत्येति स्वामी। तत्पर्य्यायः। ईलिः २ ईली ३ करपाली ४ गुप्तिका ५ करपालिका ६। इति शब्दरत्नावली॥

ईलित, त्रि, (ईड+क्त। डस्य लः।) स्तुतः। इत्यमरः॥

ईली, स्त्री, (ईड+क। कृदिकारादिति पाक्षिको ङीष्।) क्षुद्रगदाकारशस्त्रम्। तत्पर्य्यायः। करपालिका २। इत्यमरः॥

ईश, उ, ल, ऐश्वर्य्ये। इति कविकल्पद्रुमः। (अदां-आत्मं-अकं-सेट्।) दीर्घादिः। ऐश्वर्य्यमीश्वरीभावोऽधीनीकरणञ्च। उ ल ईष्टे धनी। मायानामीशिषेश च। अत्र कर्म्मणि षष्ठी। इति दुर्गादासः॥

ईशं, त्रि, (ईष्टे इति। ईश्+क।) ईश्वरं। (यथा कुमारे ३।८ "जगदीशो गिरीशः"।) प्रभुः। इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ। (यथा, कुमारे। ३।२४ "कथञ्चिदीशा मनसां बभूवुः"।)

ईशः, पुं, (ईष्टे इति। ईश+क।) महादेवः।
("अगे! हतपाञ्चविमुक्तिरीशः
दर्शद्गमन्थं विविड् विभेद"।
इति कुमारे ३।१८।) ईशानकोणाधिपतिः। इत्यमरः॥

ईशसखः, पुं, (ईशस्य सखा बन्धुः राजाहःसखिभ्यष्टच्।) कुबेरः। इति हेमचन्द्रः।

ईशा, स्त्री, (ईश+अच्+टाप्।) लाङ्गलदण्डः। इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च॥ (यथा महाभारते अनुपर्व्वणि गोग्रहणपर्व्वणि २४०।१०।
"ईशामन्ये युगमन्ये युगमन्ये व्यपातयत्"।)
(ईशस्य महादेवस्य पत्नी। दुर्गा॥ ईशस्य पत्नीः पत्नी इति शुल्यथा सामियत्री। प्रभुत्नी यथा, अथर्व्ववेदे ११।८।१७ "ईशा वशस्य या जाया"।)

ईशादन्तः, पुं, (ईशायाः लाङ्गलस्य दन्तः।) अथ युगयोः सन्धारकार्थौ दन्तः। यथा,—
"योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव।
ईशादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम"।
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८। २।

ईशादन्तः, पुं, (ईशेव दन्तो यस्य।) हस्त्याद्यन्ती तत्पर्य्यायः। महादन्तः २। इति त्रिकाण्डशेषः। वलिदन्तः। इति शब्दरत्नावली।

ईशानं, क्ली, (ईश+आनश्।) ज्योतिः। इति मेदिनी।
(तद्विशिष्टे, त्रि। यथा, ऋग्वेदे।१।१७।१।
"सुमाय सूर्य्यं कवे चक्रमीशान ओजसा"।)

ईशानः, पुं, (ईष्टे। ईश्+ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्।) महादेवः। इत्यमरः॥
("तस्मिन् मुहूर्त्ते पुरसुन्दरीणा-
मीशानसंदर्शनलालसानाम्"।
इति कुमारे ७।५६।
"तथेशानं समभ्यर्चा पिनाकी पीतवान् यः"।
इति भारते।) एकादशरुद्रान्तर्गतरुद्रविशेषः। इति पुराणं॥ (यथा, आश्वलायनगृह्यसूत्रे।४।८।
"हराय मृडाय शर्व्वाय शिवाय भवाय महादेवाय उग्राय भीमाय पशुपतये रुद्राय शङ्करायेशानाय स्वाहा" इति। द्रुतमूर्त्तिधरः शिवः। स च धूम्रजटिलः। यथा, मार्कण्डेये। ८८। २१।
"सा चाह धूम्रजटिलमीशानमपराजिता।
दूतत्वं गच्छ भगवन् पार्श्वे शुम्भनिशुम्भयोः"।)
शिवाष्टमूर्त्यन्तर्गतसूर्य्यमूर्त्तिः। इति श्राद्धतत्त्वम्॥ (परमेश्वरः। यथा, छान्दोग्ये।
"सर्व्वेन्द्रियगुणाभासं सर्व्वेन्द्रियविवर्जितम्।
सर्व्वस्य प्रभुमीशानं सर्व्वस्य शरणं बृहत्"।
तथा च महाभारते १।१।२९।
"आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम्।
ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम्"।
साध्यगणो देवताभेदः। यथा,—
"धर्मात् सुताः ऋतुः कामाः साध्या साध्यान् व्यजायत।
प्रथमं भवश्चैव ईशानं इरुर्भि यदा"।

इति भारते ।) शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ईशानी, स्त्री, (ईशान पत्नी ।) दुर्गा । इति शब्द ॥ शमीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ईशिता, स्त्री, (ईशिनो भावः । ईशिन् + तल् ।) ईशित्वं । अणिमाद्यष्टैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । इति शब्द-रत्नावली ॥

ईशिता, [ऋ] त्रि, (ईष्टे इति । ईश् + तृच् ।) ईश्वरः । प्रभुः । अधिपतिः । इत्यमरः ॥ (यथा माघे । १ । ४१ ।
"[illegible]" ।)

ईशित्वं, क्ली, (ईशिनो भावः । ईशिन् + त्व ।) ईशिता । ऐश्वर्याद्यष्टैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । इति हेमचन्द्रः । (तद्यथा ।
"अणिमा लघिमा व्याप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" ॥)
प्रभुत्वम् । येन स्थावरादिसर्व्वभूतानि आज्ञाकारीणि भवन्ति । इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥

ईश्वरं, त्रि, (ईश् + वरच् ।) आढ्यं ।
("[illegible] मद कौन्तेय मा प्रयच्छेश्वरे धनम्" ।
इति हितोपदेशे । १ । ७८ ।) स्वामि । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा महाभारते ।
"अहं चैव हि [illegible] बहु विश्वर ।
[illegible] कुरु मधुसूदन" ॥
नियन्ता । प्रभुः ।
"ईश्वरः सर्व्वभूतानां धर्म्मकोषस्य गुप्तये" ।
इति मनुः । १ । ९९ ।)

ईश्वर, पुं, (ईष्टे इति । ईश् + वरच् । यद्वा, अश्नुते व्याप्नोतीति अश्नोतेराशुकर्म्मणि वरट् उपधाया ईत्वं च ।) शिवः । (यथा, कुमारे । ७ । ३९ ।
"[illegible]
मा दध्युदि [illegible]" ।
"[illegible] यत्र [illegible]" ॥
"[illegible] हिमा [illegible] हिमा ।
[illegible] हिमं [illegible] ।
[illegible] देवस्य किं करोमि ते" ।
"[illegible] प्रयच्छति" ।
इति काशी [illegible] ।
"[illegible] न [illegible] ।
[illegible] च" ।
इति [illegible] ।)
कन्दर्पः । इति मेदिनी ।
"[illegible]" ।
इति वेदान्तः । मायया ईश्वरतः । [illegible] ईश्वरादयः [illegible] सर्व्वज्ञत्वे। [illegible] । शक्तिः [illegible] इति देवी-[illegible] । कोषादि । यथा ।
[illegible] ।
"[illegible] ईश्वर ।
[illegible]" ।
[illegible] ।

"प्रभु वद [illegible] च सुरो [illegible] ।
अहं हि देवो देवानां कर्म्मणोऽधीश्वरः ।
अहं [illegible] सुरैः ।
अहं प्रकृतिभो वद वदामि [illegible]" ।
इत्यादि च भारते २ अध्यायः ।
(प्रामाण्यान्तरे [illegible] । यथा, महाभारते ।
"[illegible] ईश्वरमेति [illegible]" ।)

ईश्वरा, स्त्री, (ईश्वर + टाप् । [illegible] न ङीप् ।) दुर्गा ।
("[illegible]
[illegible]" ।
इति किराते । "ईश्वरायाः [illegible] आदिशा [illegible] न ङीप्"
इति मल्लिनाथः ।) लक्ष्मीः । [illegible] ।
इति शब्दरत्नावली ।

ईश्वरी, स्त्री, (ईष्टे इति + ईश् + वनिप् । वनोर-चेति ङीपौ ।) ईश्वरा । इति शब्दरत्नावली ॥
("सर्व्वेश्वरी देवि ! [illegible]" । इति मार्कण्डेयपुराणं । ८१ । २ ।) लिङ्गिनीलता । वन्ध्याकर्कोटकी । [illegible] । नाकुलीकन्द । इति राजनिर्घण्टः ॥

ईष उ उञ्छ । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा० पर०-सक०-सेट् ।) उञ्छ उद्धरणं [illegible] । ईषति धान्यं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

ईष ण दाने । (भ्वादिं-आत्म०-सक०-सेट् ।) ईषते । [illegible] । इति कविकल्पद्रुमः । [illegible] । [illegible] इति दुर्गादासः ॥

ईष, पुं, (इष् + क ।) [illegible] । [illegible] । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (प्रामाण्यान्तरे [illegible] । यथा,—
"[illegible]" ।१८
"ईष उर्द्ध [illegible] ।
[illegible] च" । १८ ।
इति हरिवंशे ७ अध्यायः ।)

ईषत् अ, (ईषदिति । ईष् + अत् ।) अल्पम् । किञ्चित् । मनाक् । इत्यमरः ॥
("[illegible]" ।
इति [illegible] । १।११।१२ ।
"ईषत् [illegible]
[illegible]" ।
इति मार्कण्डेयपुराणे, [illegible] ।
"[illegible]" ।
इति [illegible] ।)

ईषत्कर, त्रि, (ईषत् + कृ + खल् ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
इति [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।

ईषत्पाण्डु, पुं, (ईषत् [illegible]) [illegible] ।

ईषत्पुरुष, त्रि, (ईषत् [illegible]) [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
इति हेमचन्द्रः ।

ईषत्स्पृष्ट, पुं, (ईषत् [illegible]) [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । इत्यमरः ॥

ईषा, स्त्री, (ईष + क + टाप् ।) लाङ्गलदण्डः । इत्यमरः ॥ लाङ्गलेर ईष् इति भाषा । (ऋग्वेदे ।
"[illegible]" ।
[illegible] । यथा, ऋग्वेदे । १० । १३१ । ३ । "[illegible]" ।
"ईषामग्ने [illegible]" ।
इति महाभारते । अनुशासने ३३० । १० । ईषेति क्वचित् पाठः ।)

ईषादन्तः, पुं, (ईषेव दन्तो यस्य ।) दीर्घदन्तहस्ती । [illegible] । इति हेमचन्द्रः ॥
("ईषादन्तान् हेमकक्षान् [illegible]"
ईषादन्ता [illegible]" ।
इति च भारते ।)

ईषिका, स्त्री, (ईष + ण्वुल् ।) [illegible] । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । तूलिका । इत्यमरः । [illegible] । यथा,—
"[illegible] ।
[illegible]" ॥
इति रामायणे ॥

ईषिर, पुं, (ईष + किरच् ।) अग्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ईषीका, स्त्री, (ईष + ईकन् । [illegible] ।) तूलिका । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

ईष्म, पुं, (ईष + मक् ।) कामदेवः । [illegible] ।
इति [illegible] ॥

ईह ङ चेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वादिं-आत्म०-सक०-सेट् ।) [illegible] । च ।
"[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] । १ । ११ ।
[illegible] । "[illegible]" । इति [illegible] । "[illegible]" इति [illegible] । इति दुर्गादासः ॥

ईहा, स्त्री, (ईह + अ + टाप् ।) चेष्टा । वाञ्छा ।
("[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] ।
"[illegible]" ।
"[illegible]" इति [illegible] ।
[illegible] । इति [illegible] ।
("[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] । १ । ५ । ३ ।)

ईहामृग, पुं, [illegible]

("वृकस्य सुता राजन् वृकमाय प्रकीर्त्तिताः ।
सिंहाः किम्पुरुषा व्याघ्रा ऋक्षा ईहामृगास्तथा" ।
इति महाभारते । आदिपर्व्वणि ।) (नायको मृग-वदलभ्यामपि नायिकामीहते वाञ्छति इति ।) नाटकरूपकभेदः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ । (तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे षष्ठपरिच्छेदे ।
"ईहामृगो मिश्रवृत्तश्चतुरङ्कः प्रकीर्त्तितः ।
मुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्व्वहणं तथा ।
नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।
ख्यातौ धीरोद्धतावन्त्यो गूढभावादयुक्तकृत् ।
दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।
शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ।
पताका नायका दिव्या मर्त्त्या अपि दशोद्धताः ।
युद्धमानीय संरम्भं परं व्याजान्निवर्त्तयेत् ।
महात्मानो वधप्राप्ता अपि वध्याः स्युरत्र नो ।
एकाङ्को देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः ।
दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः षडितीतरे" ।
"मिश्रं ख्याताख्यातम् । अन्यः प्रतिनायकः । पताकानायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता दश । नायको मृगवदलभ्यां नायिकामत्र ईहते वाञ्छतीति ईहामृगः । यथा—कुसुमशेखर-विजयादि" ।)
ईहावृकः, पुं, (ईहाप्रधानो वृकः ।) ईहामृगः । इति शब्दरत्नावली ।

उ

उ, उकारः । पञ्चमस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः । (यथा, शिक्षायाम् ।
"कण्ठ्या बहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू" ।
तथा च मुग्धबोधे ।
"उवर्णपवर्गमध्मा ओ औष्ठ्याः" ।)
स च ह्रस्वो दीर्घः प्लुतश्च भवति । (एवं त्रिधापि प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन नवभेदः पुनः प्रत्येकं अनुनासिकाननुनासिकभेदात् अष्टादशविध एव भवति । अस्य ध्यानमाह ।)
"उकारं परमेशानि अधःकुण्डलिनी स्वयम् ।
पीतचम्पकसङ्काशं पञ्चदेवमयं सदा ।
पञ्चप्राणमयं देवि चतुर्व्वर्गप्रदायकम्" ।
इति कामधेनुतन्त्रम् । (बङ्गीयभाषायां) अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"ऊर्द्ध्वाधो मध्यतः कुब्जा रेखा वामगता शुभा ।
तिष्ठन्ति वायुवह्नीन्द्राः शक्तिर्मात्रा परा स्मृता" ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् । अस्य नामान्तराणि यथा,—
"उः शङ्करो वर्त्तुलाक्षी भूतः कल्याणवाचकः ।
अमरेशो दक्षकर्णः षड्वक्त्रो मोहनः शिवः ।
उग्रः प्रभुर्धृतिर्विष्णुर्विश्वकर्म्मा महेश्वरः ।
शत्रुघ्नश्चटिका पुष्टिः पञ्चमी वह्निवासिनी ।
कामघ्नः कामना पैशो मोहिनी विघ्नहारिणी ।
उदयः कुटिला श्रोत्रं पादशोभी दली हरः" ।
इति तन्त्रोक्तवर्णाभिधानम् । (मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणकर्णे न्यासः । तदुक्तं मातृकान्यासमन्त्रे
"उं नमो दक्षिणकर्णे ऊं नमो वामकर्णे" ।)
उ, ङ, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वादिं-आत्मं-अकं-अनिट् ।) ङ अवते गौः । इति दुर्गादासः ।
उ, व्य, (उ शब्दे + क्विप् + तुक् च ।) सम्बोधनम् । रोषोक्तिः । अनुकम्पा । नियोगः । पदपूरणं । पादपूरणं । इति मेदिनी । प्रश्नः । अङ्गीकारः । इति हेमचन्द्रः । इदमेव उत् इति ख्यातं ।
("उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा,
पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम" ।
इति कुमारे । १ । २६ ।)
उः, पुं, (अवति विश्वमयत्वात् सर्व्वं व्याप्नोतीति । अव + डु ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
("अकारो विष्णुरुद्दिष्ट उकारस्तु महेश्वरः ।
मकारेणोच्यते ब्रह्मा प्रणवेन त्रयो मताः" ।
इति पुराणे ।) ब्रह्मा । इति कश्चिदेकाक्षरकोषः ।
उक्षनाहः, पुं, पीतरक्तवर्णाश्वः । स एव क्वचित् श्यामरक्तच्छविः । इति हेमचन्द्रः ।
उक्तं, क्ली, (वच् + क्त ।) एकाक्षरछन्दः । इति मेदिनी । वाक्यम् ।
उक्तः, त्रि, (उच्यते यः । वच् + कर्म्मणि क्त ।) कथितः । तत्पर्य्यायः । भाषितः २ उदितः ३ जल्पितः ४ आख्यातः ५ अभिहितः ६ लपितः ७ इत्यमरः । गदितः ८ निगदितः ९ ईरितः १० उदीरितः ११ भणितः १२ लटितः १३ रपितः १४ रठितः १५ भटितः १६ रटितः १७ व्याहृतः १८ ।
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ८६ । ९ ।
"इत्युक्तः सोऽभ्यधावत्तामसुरो धूम्रलोचनः" ।
तथा, तत्रैव ८५ । ६६ ।
"इत्युक्ता सा तदा देवी गम्भीरान्तःस्मिता जगौ" ।)
उक्तिः, स्त्री, (वच् + भावे क्तिन् ।) कथनं । तत्पर्य्यायः । व्याहारः २ लपितं ३ भाषितं ४ वचनं ५ वचः ६ । इत्यमरः । ("अतिसंक्षिप्तचिरन्तनोक्तिभिः" । इति मुक्तावलीधृता । तथा, आर्य्ये ।
"एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ" ।)
उक्थं, क्ली, (वच् + थक् ।) सामवेदः । इत्युणादि-कोषः । (यथा, ऋग्वेदे । २ । ६४ । ७ ।
"गिरा उक्थेभिः कवयो गृणन्ति" ।
स्तोत्रम् । यथा,
"अथ योऽयमन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क् तत्साम तदुक्थं तद्यजुः" । इति छान्दोग्ये उपनिषदि ।)
उक्थशाः [स्] पुं, (उक्थैः स्तोत्राणि वा शंसति । सर्व्वे श्वेतयवोक्थशस्त्रपुरोडाशोपलिप्तमिव श्वेत-यवादीनां तत् पदस्येति बाहुल्यम् । अत्र पदार्थ मात्र तत्र हस् । अन्यत्र नियः ।) यजमानः । इति व्याकरणं । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १९ । ९ ।
"नरः शंसन्त्युक्थशास उक्था" ।)
उक्था, स्त्री, (वच् + थक् + टाप् ।) छन्दोविशेषः । एकाक्षरचरणयुक्ता । सा द्विविधा । श्रीः १ सर्व्व-गुरुः । यथा श्रीस्ते सापात् । इति छन्दोमञ्जरी । उः २ सर्व्वलघुः । यथा । उरग । इति छन्दो-ऽर्णवः ।
उक्ष सेचे । (भ्वादिं-परं-सकं-सेट् ।) इति कवि-कल्पद्रुमः । उक्षति जलं मेघः । इट् सेकः । इति दुर्गादासः । ("उक्षाञ्चकर्णरसो मारीम्" । इति भट्टिकाव्ये । २ । ५ ।)
उक्षः त्रि, (उक्ष + अच् ।) सिक्तः । धौतः ।
उक्षतरः, पुं, (उक्षन् + तरप् ।) महोक्षः । इति हेमचन्द्रः ।
उक्षा, [न्] पुं, (उक्ष + कनिन् ।) वृषः । इत्यमरः । (यथा, ऋग्वेदे ८ । ९१ । ९ । "उक्षा मिमाति प्रति-यन्ति धेनवः" । तथा च कुमारे ७ । ७० ।
"तत्रावतीर्य्याच्युतदत्तहस्तः
शरद्घनाद्दीधितिमानिवोक्ष्णः" ।)
ऋषभौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ।
उख, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वादिं-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । ओखति । इति दुर्गादासः ।
उख, इ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (इदित् भ्वादिं-परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ उङ्खति । इति दुर्गादासः ।
उखर्व्वलः, पुं, तृणविशेषः । तत्पर्य्यायः । उलपः २ भूरिपत्रः ३ सुवल्कः ४ उखोलपः ५ । अस्य गुणाः । पक्षदाहकत्वं । अधिकारित्वं । पशूनां [illegible] विकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
उखा, स्त्री, (उख + क + टाप् ।) स्थाली । इत्यमरः । हाँड़ि इति भाषा । (यथा, सुश्रुते ।
"इन्द्रः स्वतेजसा वह्निकृताममभितोरसम्" ।)
उख्यं, त्रि, (उखायां संस्कृतं । उखा + यत् ।) मांस-पक्वमांसादि । तत्पर्य्यायः । पैठरं २ । इत्यमरः ।
("मृत्यमुख्यञ्च सोमवान्" । इति भट्टिः ।
उखायां भवः । अग्निः । यथा, [illegible] ।
"उख्यान् (अग्नीन्) [illegible] विभ्रतः" ।)
उग्रं, त्रि, (उच्यति कुप्या समवैति । उच समवाये + ऋजेन्द्राग्रेति रन्, गश्चान्तादेशः ।) तीव्रं । उत्कटं । इत्यमरो मेदिनी च ।
("क्रोधेन प्रचितं वीर्यं तव [illegible] भविष्यति" ।)
इति रामायणे ।
"तामिस्रादिषु चोग्रेषु नरकेषु विवर्त्तनम्" ।
इति मनुः । १२ । ७५ । रुद्रादिमारी । रौद्रकर्म्मा ।
यथा मनुः ४ । २१२ ।
"उग्रान्नं सूतिकान्नञ्च पर्य्याचान्तमनिर्दशम्" ।)
उग्रं, क्ली, वत्सनाभस्थावरविषं । इति राजनिर्घण्टः ।
उग्रः, पुं, (उच + रन् । गश्चान्तादेशः ।) महादेवः । वायुमूर्त्तिरयं । इति अरिष्टद्युम्नम् । (यथा, महाभारते । १३ । शिवसहस्रनामकथने । १७ । ८१ ।
"उग्रो वंशकरो वंशो वंशनादो ह्यनिन्दितः" ।)
नृपविशेषः । इति मार्कण्डेये । ७६ । ३० ।
क्षत्रियात् शूद्रायां जात जातिविशेषः । इत्यमरः । आगुरि इति भाषा । (तथा च मनुः । १० । ९ ।
"क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रो नाम प्रजायते" ।)
अस्य कर्म्म बिलवासिनां ग्रहणबन्धनम्" ।
तथाच मनुः । १० । ४९ ।
"क्षत्त्रोग्रपुक्कसानान्तु बिलौकोवधबन्धनम्" ।

[illegible]विशेषः । स च पूर्वफल्गुनीपूर्वाषाढा-पूर्वभाद्रपदमघाभरणीनक्षत्रात्मकः । इति ज्योतिषं [illegible] । इति शब्दचन्द्रिका । केरल-देशः । इति हेमचन्द्रः । (यथा । उग्रोदेवः । धृतराष्ट्रपुत्रविशेषः । यथा हरिवंशे ।
"[illegible] महायशाः" ।
[illegible] । यथा, [illegible] १ । ११८ । ११ । महाभारते ।
"उग्रश्रीमद्यौ वीरौ [illegible]" ।
[illegible] । यथा, राजतरङ्गिणी ।
"[illegible]" ।
विष्णुः । इति महाभारते । १३ । १४९ । ९८ ।
स्त्री, रौद्रिणीभेदः । यथा, कालिकायाम् । (६० अध्यायः ।
"महाकालस्य पत्नी उग्रा भीमा तथैव च" ।)

उग्रकाण्डः, पुं, (उग्रः काण्डो यस्य ।) कारवेल्लः । इति राजनिर्घण्टः । करेला इति भाषा । कारवेल्ल शब्दोऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ।)

उग्रगन्धा, स्त्री, (उग्रो गन्धो यस्मिन् ।) हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥

उग्रगन्ध, पुं, (उग्रतीक्ष्णः गन्धो यस्मिन् ।) लशुनः । कट्फलः । अर्जकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चम्पकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ उग्रगन्धयुक्ते त्रि । (यथा, भारते [illegible] ।
"उग्रगन्धं [illegible] घृतम् ।
[illegible]" ।)

उग्रगन्धा, स्त्री, (उग्रः गन्धो यस्याः ।) अजमोदा । वचा । छिक्किकौषधी । इति मेदिनी ॥ यव-यानी । वचा । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("वचा, [illegible] च" । इति [illegible] ।)

उग्रचण्डा, स्त्री, (उग्रा चासौ चण्डा चेति ।) देवी-भेदः । तस्या उत्पत्तिर्यथा [illegible] ।
"उग्रचण्डेति या मूर्त्तिर्भद्रकाली ततः परा ।
यया मूर्त्त्या त्वं [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible]" ।
इत्यादि ॥ * ॥ [illegible] यथा ।
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] । यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।

ततः प्रथमे कल्पे तु [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
ततो देवा महादेवं [illegible] ।
[illegible] देवी [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
यो [illegible] ।
न [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible]" ।
इत्यादि । * । [illegible] यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]" ।
इत्यादि च कालिकापुराणे ५९ । ६० अध्यायौ ।

उग्रतारा, स्त्री, (उग्रादपि भयात् त्रायते इति तारयति वा या । उग्र + तृ + णिच् + अच् + टाप् । यथा, [illegible] ।
"उग्रादपि भयात् त्राति [illegible]" ।) देवीविशेषः । [illegible] यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]" ।

[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
"[illegible] ।
महाकालस्य पत्नी उग्रा भीमा तथैव च ।
[illegible] ।
[illegible]" ।
इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः । * ॥ [illegible]
"[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]" ।
इति कालिकापुराणे [illegible] अध्यायः । * । [illegible] यथा,—
[illegible] ।
"[illegible]

महादेवोऽपि यत्नात्मा निःसारयितुमुद्यतः ।
तपोधनं मुनिं शान्तं स्वेच्छमदेहपारगम् ।
तस्मात् स्वेच्छप्रियो भूयात् शङ्करस्याप्रियङ्करः ।
एतत्तु कामरूपाख्यं स्वेच्छेशं मत्प्रियं ॥
स्वयं विष्णुर्न यावति यावत् कालमिदं मुने ।
विरक्तागमाः सन्तु यत्र तत्प्रतिपादकाः ।
विरक्तं यत्तु जानाति कामरूपागमं बुधः ।
स एव प्राप्तकालेऽपि पूर्व्वं यत्नमवाप्स्यति ॥
एवमुक्ता वशिष्ठस्तु तत्रैवान्तरधीयत ।
ते गताः स्वेच्छतां याताः कामरूपे सुरालये ।
तामाऽभूदुग्रताराऽपि शम्भुरौच्छरतोऽभवत्" ।
इति च कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

उग्रत्वं, क्ली, (उग्रस्य भावः । उग्र + त्व ।) उग्रता । उत्कटता । तत्पर्य्यायः । चण्डता २ । इति हेमचन्द्रः ॥

उग्रधन्वा, [न्] पुं, (उग्रं धनुर्यस्य । धनुषश्चेत्यनङ् ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ ("स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी संस्रष्टा स युध इन्द्रो गणेन । संसृष्टजित् सोमपा बाहुशर्ध्युग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता" । इति ऋग्वेदे । १०।१०३।३ ॥ शिवः । उग्रधनुर्विशिष्टे, त्रि ।)

उग्रनासिक, त्रि, (उग्रा दीर्घा नासिका यस्य ।) दीर्घनासिकाविशिष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

उग्रशेखरा, स्त्री, (उग्रस्य महादेवस्य शेखरं मस्तकं वासस्थानत्वेन यस्याः ।) गङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

उग्रसेन, पुं, (उग्रा सेना यस्य ।) मथुरादेशस्य राजविशेषः । स च आहुकपुत्रः । कंसराजपिता च । परीक्षित्पुत्रः । इति श्रीभागवतम् ॥ (तथा महाभारतेऽपि "जनमेजयः पारिक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घसत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातरस्त्रयः श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेनश्च" इति । तथा च तत्रैव १।३।१४ ।
"भीमसेनोग्रसेनौ च श्रुतसेनश्च भ्रातरः" ।)

उग्रसेनज, पुं, (उग्रसेनात् जायते इति । उग्रसेन + जन + ड ।) कंसनामासुरराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उग्रा, स्त्री, (उच्यते क्षुधा समवयते या । उच समवाये + ऋज्रेन्द्राग्रेति रक् । नकारान्तादेशः । तताप् ।) यवानी । वचा । इति राजनिर्घण्टः ॥ ("दन्तधावने हितं श्रेष्ठं तिलोग्रावचनं सदा" । इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे मुखरोगाधिकारे ।) छिक्किकौषधी । इति हेमचन्द्रः । उग्रजातिस्त्री । (यथा मनुः १० । ९ ।
"क्षत्रजातिक्रूराचारा उग्रा नाम प्रकीर्त्तिता" ।) धन्याकम् । इति रत्नमाला ॥ प्रखरा नारी ॥

उङ्कुण, पुं, उत्कुणः । इति शब्दमाला ॥ उकुन् इति भाषा ।

उच, इ र य समवाये । मिलने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-सकं-सेट् ।) इकारादिः । इ र ओचत् औचित् । अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ङ इत्यन्ये । य उच्यते केशः खाला । इति दुर्गादासः ॥

उचितं, त्रि, (उच + "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इति क्तप्रत्ययः ।) विदितम् । ख्यातम् । परिमितम् । युक्तम् । इति हेमचन्द्रः । न्याय्यम् । इति शब्दरत्नावली ।

उच्चं, त्रि, (उच्चिनोतीति । चिञ् चिञ्च अन्येष्वपि इति डः । उच्चैस्त्वमस्ति यत्र वा । अर्श आद्यच् । अव्ययानामिति टिलोपः ।) उपरि । उँचु इति भाषा । तत्पर्य्यायः । प्रांशु २ उन्नतम् ३ उदग्रम् ४ उच्छ्रितम् ५ तुङ्गम् ६ । इत्यमरः । उत्तुङ्गम् ७ । इति तट्टीका । (यथा, रघुः ४।११ ।
"पदैरनन्तः पदभिर्नवसंयते,
अनुत्यजैः स्वपितमात्सम्पदम्" ।)
(ज्योतिषोक्तं ग्रहाणामुच्चस्थानम् । यथा,
"अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीराः
झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः ।
दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशै-
स्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः" ।
सूर्य्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेषवृषभाद्यो राशयः क्रोकोलककमविशिष्टा उच्चस्थानानि सप्तमस्थानानि च नीचानि, तत्रोच्चेऽपि दशमादयो राशिविंशांशाः यथाक्रमं उच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परमनीचा भवन्तीति ।)

उच्चैः, [स्] अ, (उद्गम् + अव्ययसर्व्वनाम्नां इति प्रागिवीयेषु अर्थेषु टेः प्रागकच् ।) उच्चैः । अतिशयोच्चम् । इति विश्वप्रकाशः । (यथा विष्णुपुराणम् ।
"वशिष्ठादेदयासादि स्तोत्रं कुर्य्याद्दिगच्चकैः" ।
उन्नतम् । यथा माघे १।१२ ।
"निरैक्षि क्रिम्नामिव तावदुच्चकै-
र्जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः" ।)

उच्चटा, स्त्री, (उत् + चट् + अच् + टाप् ।) गुञ्जा । भूम्यामलकी ।
("उच्चटाचूर्णमप्येवं क्षीरेणोत्तममिष्यते ।
शतावर्य्युच्चटामूलं पेयमेवं बलार्थिना" ।
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २६ ।)
नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः । दम्भः । चर्य्या । लशुनप्रभेदः । इति हेमचन्द्रः । तृणविशेषः । चिञ्चिनी इति ख्याता । चुँचुया इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः । तत्पर्य्यायः । चूडाला २ चक्रला ३ । इत्यमरः । अम्बुधा ४ जटिला ५ मुक्तका ६ उत्तानकः ७ । इति रत्नमाला ।

उच्चण्ड, त्रि, (उत् चण्डतीति । चडि कोपे + अच् ।) त्वरान्वितः । अविलम्बितः । इत्यमरः ।

उच्चतरु, पुं, (उच्चः उन्नतस्तरुः ।) नारिकेलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नारिकेलशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

उच्चतालं, क्ली, (उच्चः उन्नततया प्रवृत्तस्तालो यत्र ।) पानगोष्ठ्यां नृत्यम् । इति हेमचन्द्रः ।

उच्चदेव, पुं, (उच्चः सर्व्वदेवेभ्यः श्रेष्ठो देवः ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उच्चन्द्र, पुं, (उद्गतः चन्द्रः अवशिष्टचन्द्रो यस्मिन् ।) रात्रिशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

उच्चय, पुं, (उत् + चि + अच् ।) परिधानवस्त्रग्रन्थिः । तद्बन्धः । नीवी ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (समूहः । राशिः । यथा, रघुः १०।७० ।
"करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैस्तच्छिरश्चयनोच्चयम्" ।
"पुष्पोच्चयं नाटयति" इति शाकुन्तले ६ष्ठाङ्के । राशिः । समष्टिः । यथा,—
"शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः" । रघुः २।३४ ।
"वाक्यं स्यात् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः" ।
इति साहित्यदर्पणे । २ । १ ।)

उच्चयं, क्ली, (उच्चनतीति । उत् + चय् + अच् ।) मत्तः । इति हेमचन्द्रः ।

उच्चललाटा, स्त्री, (उच्चमुन्नतं ललाटं यस्याः ।) उन्नतललाटवती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उच्चाटनं, क्ली, (उत् + चट् + णिच् + ल्युट् ।) उत्खातनम् । उच्चाटन इति भाषा । षट्कर्म्मान्तर्गताभिचारकर्म्मविशेषः । अस्य देवता दुर्गा । तिथि कृष्णा चतुर्द्दशी अष्टमी च । वारः शनिः । अस्य जपास्त्रकं स्वस्य विषस्थपितृग्रहस्य दौत्य जपम् । उच्चाटनं सदेशादेर्भ्रंशनं परकीर्त्तितम् इति शारदातिलकम् ।

उच्चारः, पुं, (उच्चार्य्यते परित्यज्यते इति । चर् + उत् + णिच् + अच् ।) विष्ठा । इत्यमरः ॥
("मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः" ।
इति मनुः ।४।५०।)
"यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग्वायुश्च गच्छति ।
दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्य स्थितस्तस्योदरामयः" ।
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ।)
उच्चारणम् ।

उच्चारणं, क्ली, (उत् + चर् + णिच् + ल्युट् ।) कथनम् । वाङ्निष्पत्तिकरणम् । यथा । "इके चकारा उच्चारणार्थाः" । इति मुग्धबोधव्याकरणे, कण्ठस्थेया २ । अपि च ।
"कर्म्मोच्चारणमात्रेण स्वधमाशास्तुमर्हति" ।
इति कविकल्पद्रुमः ।

उच्चावच, त्रि, (उदक् च अवाक् च । मयूरव्यंसकादित्वात् साधुः ।) अनेकप्रकारः । स्वदर्शितः । नैकभेदः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः १।३८ ।
("उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च" ।
"उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं दापय निशम्" ।
इति च मनुः ६ । ७३ ।)

उच्चिङ्कट, पुं, कङ्कमत्स्यः । चिङ्गटः । इति मेदिनी ॥

उच्चुल, पुं, (उच्चा चूडा यस्य ।) कुल ध्वजः ।
ध्वजोर्द्धमुलकूर्चः । इति हेमचन्द्रः । निशान इति भाषा । अन्य धुजा चापूः ।

उच्चैः, [स्] अ, (उच्चीयते इति । उत् + चि + डैस् ।) उच्चम् । महत् । इत्यमरः । (यथा, कुमारे १।१ ।
"उच्चैर्विरूपाक्षेण चक्रमण्यादि च" ।
"शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः" ।
इति रघुः २।३४ । यथा, माघे ३।११ ।
"अपारा प्रियया पादयूथेऽङ्घ्रि नितिन्द" ।

उच्चैःश्रवाः [स्] पुं, (उच्चैः श्रवसौ कर्णौ यस्य । यद्वा उच्चैः श्रवो यशो यस्य । यथा उच्चैः प्रश्रवणे धर्मे

उच्चैः श्रवसो यस्य । यथा उच्चैः श्रवसौ कर्णौ)

+कृ+घञ् ।) उत्कोटका । इत्यमरः । स तु [illegible] इति मेदिनी ।
("उत्कृष्टाञ्चलानि [illegible] च" ।
इति कुमारे । १ । ४० ।)

उच्छीर्षकं, क्ली, (उच्छीर्षे + कन् ।) उपधानम् । इत्यमरः ।

उच्छ, इ ऊ उञ्छे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) उच्छति । उच्छन्ती उच्छती । [illegible] । (यथा, भागवते ।
"[illegible]" ।
इति दुर्गादासः ।

उच्छ, इँ इ वधे । समापने अतिक्रमे । वर्जने । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा० पर०-सक० सेट् ।) इँ उच्छ्यते । उ उच्छन्ती उच्छती । [illegible] । समापने । (वेद०) उच्छति रात्रिः । "[illegible]" इति दुर्गादासः ।

उच्छ्रितं, त्रि, (उत् + श्रि + क्त ।) [illegible] । इति शब्दरत्नावली ।

[illegible]

सोमादपि सोमम्" ॥ "[illegible]" इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ [illegible] । (अथैव उच्छिष्टस्य [illegible]) आपस्तम्बः ।
"[illegible]" ।

उच्छिष्टं । (यथा, हितोपदेशे । १ । ८० ।
("[illegible]" ।
"[illegible]" ।
इति माघः । १२ । ११ ।)

उच्छ्रयः, पुं, (उत् + श्रि + अच् ।) [illegible] । इत्यमरः । ("[illegible]" । इति रामायणे ।)

उच्छ्रायः, पुं, (उत् + श्रि + घञ् ।) उच्छ्रयः । उन्नतिः । इत्यमरः । (यथा, रामायणे ।
"[illegible]" ।
"[illegible]" ।
इति मेघदूते । ४० ।)

उच्छ्रितः, त्रि, (उत् + श्रि + क्त ।) [illegible] । इति मेदिनी । (यथा, [illegible] । "[illegible]" ।) [illegible] । इति हेमचन्द्रः ।

[illegible]

इति मेदिनी ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ परिच्छेदे । "अस्याः सखि । वासकी च दधिरे ग्रैवेयकं गोज्ज्वलं" ।
"विचित्रीकृतवत्वेषा तु बन्धमुद्धरति-स्रजा" ॥)

उज्ज्वलं, क्ली, (उत् + ज्वल + अच् ।) स्वर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

उज्ज्वलः, पुं, (उत् + ज्वल + अच्) शृङ्गाररसः । इत्यमरः ॥ (यथा, नैषधे १ । १ ।
"स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वल." ॥)

उञ्झ श त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) ओष्ठ्य इन्धवे । उज्झति । औज्झीत् । श उज्झन्ती उज्झती । इति दुर्गादासः ॥ अन्यत् उद्भधातौ द्रष्टव्यम् ॥

उज्झः, पुं, (उज्झतीति । उज्झ + घञ् ।) त्यागः । विसर्जनम् ।(यथा, मनुः ११।५६ ।
"ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः" ॥)

उज्झितं, त्रि,(उज्झ + क्त ।) उत्सृष्टम् । त्यक्तम् । वर्जितं । इति हलायुधः ॥ (यथा किराते । ५ । ६ ।
"अविरतोज्झितवारिविपाण्डुभिः" ।
"उज्झितायास्त्वया नाथ । तदैव मरणं वरम्" ॥
इति रामायणे २ । ३० । २० ॥)

उञ्छः, क्ली, (उछि + घञ् ।) पतितकणादानवत् प्रस्य ग्रहणं । यथा । उपात्तशस्यात् क्षेत्रात् शेषावचये । उञ्छेन पतितकणादानवद्ग्रहणेन शिष्यते समीयते उञ्छशिलं उञ्छ उञ्छे शिल उञ्छे शकोरिव्यत्तिः शाटणेति इगुपधात् कः उञ्छशिलम् । संधातं विपरीत विपर्य्ययस्य नाम । "यथा न चेदुञ्छशिलेन वृत्तिः । प्रनेन मुखेन च वारिणा च" इति । समाहारद्वन्द्वे उञ्छं शिलस्य । उञ्छं भैक्षाय यदान्यतः परिग्रहयन्तु सततम् । इति त्रिकाण्डशेषे क्लीवम् । पुमान् उञ्छशिलं इति बोपालिते पुंस्त्वम् । भवभूतिकृतशिलोञ्छे इति गोवर्द्धनः । केचिदुञ्छशिलयोर्भेदमाहुः । "प्रतिग्रहात् शिलं श्रेयस्ततोऽप्युञ्छः प्रशस्यते" । इति तत्र शास्त्रादिर्निपातितपरित्यक्तमञ्जरीणां आदानं शिलं । शिलं धान्यमञ्जरीसंग्रहः । इति स्वामी च । एकैकशः कपोतवद्धान्यकणोद्धरणमुञ्छः । तदुक्तं उञ्छो धान्यकणोच्चय इति । शिलं लाजाद्यादि इत्यादि च । धर्मार्जनात् सत्यमिति यतम् । इति उञ्छशिलशब्दटीकायां भरतः ॥

उञ्छः, पुं, (उछि उञ्छ + घञ् ।) उञ्छशिलम् । इति जटाधरः ॥ (यथा,रामायणे । २।६३।२।
"मयि जातो दशरथात् कथमुञ्छेन वर्त्तयेत्" ॥)

उञ्छनं, क्ली, (उछि + ल्युट् ।) धान्यकणादिपतितकणोपादानम् । इति श्रीभागवतम् ॥ उञ्छन खुँटिया लयोन कुड़ाइया लयोन इत्यादि भाषा ॥

उञ्छशिलं, क्ली, (उञ्छश्च शीलञ्चेत्येकवद्भावः ।) उञ्छवृत्तिः । सा तु मर्त्यामृतशब्दयोः शेषाश्रयणम् । तत्पर्य्यायः । ऋतं २ । इत्यमरः ॥ उञ्छशिलं ३ उञ्छः ४ उञ्छं ५ शिलं ६ । इति तट्टीका ॥ (यथा, मनुः । ४।५ ।
"ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम्" ॥)

उञ्छशील, त्रि, (उञ्छः शीलं व्रतं यस्य ।) उञ्छजीवी । उञ्छवृत्तस्य शेषाहरणकर्त्ता । इति पुराणम् ॥ खुँटेल इति भाषा ॥

उटः, पुं, तृणपर्णादिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

उटजः, पु, क्ली, (उटात्तृणपर्णादयः नोभ्योजायते इति । उट + जन + ड ।) मुनीनां पर्णरचितगृहम् । तत्पर्य्यायः । पर्णशाला २ । इत्यमरः ॥ पर्णोटजः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा रघुः ।
("आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः" । १।५०।
"स्नेहवैस्तिकहरोत्सवमुटजाङ्गनभूमिषु" । १ । ५२ ।)
मठमावम् । इत्यमरमाला ॥

उठ उपघाते । (भ्वादि-पर०-सक०-सेट् ।) इति कविकल्पद्रुमः ॥ रुठादिः । औठति स्वमः साधुम् । इति दुर्गादासः ॥

उड संहतौ । (पर०-अक०-सेट् ।) कौन्त्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ उडुपः । इति दुर्गादासः ॥

उडु, क्ली स्त्री, (उ रोषोक्तिपूर्व्वकं डयते इति । उ + डी + डु मितद्र्वादित्वात् डुः ।) नक्षत्रम् । इत्यमरः ॥ ("तदोडुराजः ककुभः करैर्मुखम्" । इति भागवते।१०।२९।२। तथा रघुवंशे । १६। ६५ ।
"इन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुल्याः" ॥)
जले स्त्री । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

उडुपः, पुं स्त्री, (उडुनि जलात् पाति रक्षतीति । उडु + पा + क ।) भेलकम् । भेला माड़ इत्यादि भाषा । तत्पर्य्यायः । प्लवः २ कोलः ३ । इत्यमरः ॥ भेलकः ४ उडुपः ५ तरलः ६ तारकः ७ तारकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
("तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्" ॥ इति रघुवंशे । १।२ ।) चन्द्रे पुं । इति मेदिनी ॥
("अपश्यत् वदनं तस्य रश्मिवन्तमिवोडुपम्" । इति महाभारते । वनपर्व्वणि ॥ चर्म्मावनद्धपात्रं । यथा,—
"चर्म्मावनद्धमुडुपं प्लवः काष्ठ करण्डवत्" ॥
इति सज्जनः ॥)

उडुपतिः, पुं, (उडूनां पतिः ।) चन्द्रः । इति ज्योतिषे ॥ ("यथाचितोपस्थितमम्बु केवलं तथा समस्यौडुपतेश्च रश्मयः" । इति कुमारे । ५।२२।
"परिमुग्धतां बुधमिवोडुपतेः" । इति माघे ।)

उडुपथः, पुं, (उडूनां पन्थाः ।) आकाशम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उडुम्बरं,क्ली,(उडु इवाकतीति । उडु + वृ + अच् ।) ताम्रम् । इति मेदिनी ॥ ("ताम्रं गुल्मनुडुम्बरम्" । इति वैद्यकरत्नमाला । कर्षार्थे यथा,—
"उडुम्बरस्य पर्य्यायैः कर्षएव निगद्यते" ॥
इति शार्ङ्गधरे पूर्व्वखण्डे प्रथमाध्यायः ।)
कर्षपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

उडुम्बरः, पुं, (उडु + वृ + अच् ।) उडुम्बरवृक्षः । यज्ञडुमुर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । जन्तुफलः २ यज्ञाङ्गः ३ हेमदुग्धकः ४ । इत्यमरः ॥ सदाफलः ५ । इति रत्नमाला ॥ हेमदुग्धी ६ पवित्रकः ७ क्षीरोडुम्बरः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्रह्मवृक्षः ९ क्षीरवृक्षः १० शुचिद्रुः ११ श्वेतवल्कलः १२ इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । उडुम्बरो हिमः रूक्षो गुरुः पित्तकफास्रजित् । मधुरस्तुवरो वर्ण्यः व्रणशोधनरोपणः ॥ इति भावप्रकाशः ॥
("उडुम्बरफलं पक्वं चूर्णितं कर्षमात्रकम् ।
संविशेन्मधुना सार्द्धमनुपानं प्रदापयेत्" ॥
इति वैद्यके रसेन्द्रसारसंग्रहे मूत्राघाताधिकारे ॥) अन्यत् उडुम्बरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ देहली । चौकाटेर निचेर काठ इति भाषा । षण्ढम् । नपुंसकमिति यावत् । कुष्ठरोगभेदः । इति मेदिनी ॥

उडुम्बरपर्णी, स्त्री, (उडुम्बरस्य पर्णमिव पर्णं यस्याः ।) दन्तीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (उडुम्बरपर्णीशब्दे अस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

उडूपः, पुं स्त्री, (उडुपशब्देऽस्य व्युत्पत्तिर्ज्ञेया ।) उडुपः । भेला इति भाषा । चन्द्रे पुं । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उड्डयनं, क्ली, (उत् + डी + ल्युट् ।) पक्ष्यादीनां ऊर्द्ध्वगमनम् । उड़ा इति भाषा । यथा नैषधे १ । १२१ ।
"मतो विहगोड्डयने निराशताम्" ॥
("सोऽपि समारात सम्पातोड्डयनेन प्रक्रिया" । इति पञ्चतन्त्रे ।)

उड्डामरं, त्रि, (उत्कृष्टः डामरः ।) श्रेष्ठम् । तत्पर्य्यायः । उद्भटं २ उदारम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पुं तन्त्रविशेषः ॥)

उड्डीनं, क्ली, (उत् + डी + क्त ।) खगगतिविशेषः । पक्षिणां ऊर्द्ध्वगमनम् । इत्यमरः ॥
("अहं सम्पातादिकानष्टानुड्डीनगतिविशेषान् वेद्मि" । इति पञ्चतन्त्रे ।)

उड्डीयमानः, त्रि, (उत् + डी + शानच् ।) उड्डयनविशिष्टपक्ष्यादिः । उड़न्त पाखी इत्यादि भाषा ।

उड्डीशः, पुं, (उत् + डी + श । यद्वा उड्डीं उत्कृष्टां गतिम् ईश्वरः ।) आगमशास्त्रविशेषः । शिवः । इति मेदिनी ॥

उत्, व्य, प्रश्नः । वितर्कः । इति मेदिनी ॥ सन्देहः । इति शब्दरत्नावली ॥ (ऊर्द्ध्वम् । अर्थे ।)

उत व्य, (उ शब्दे + क्त ।) अव्ययम् । विकल्पः । समुच्चयः । वितर्कः । प्रश्नः । बाहुल्यम् । इति मेदिनी ॥ (अप्यर्थे । यथा । "किमिदमुताहो उत याचकम्" । इति पञ्चतन्त्रे । "हतिमतसदोषः स्यात् उत यदा मे मयि यातेः" । इति शाकुन्तले । "शौरी रक्षः किमर्दिनः स्व दं रक्षः" । इति उत्तररामचरिते ।)

उतं, त्रि, (वे + क्त । यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ।) तन्तुसन्तानः । बोना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ऊतं २ स्यूतम् ३ । इत्यमरः ॥

उतथ्य, पुं, मुनिविशेषः । स च बृहस्पतेः भ्राता । इति पुराणम् ॥
("उतथ्यस्येति तत्र लोके कर्मणे विश्रुता । बृहस्पतिरनुजस्य अंशेन इत्यात" ॥
इति महाभारते आदिपर्व्वणि ॥)

उत्कणाकुम, पुं, (उत्कणाकुम: ।) [illegible] । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा माघे ४।१८ ।

"[illegible]महाचलम्" ।)

उत्कणाकुम्भा, [?] पुं, (उत्कटस्य कुम्भस्य कुम्भः ।) [illegible] । इति भूरिप्रयोगः ।

उत्कारौ, द, (उत् च कारो च अनयोः समाहारः ।) कलिलम् । विचारः । इति मेदिनी । विकल्पः । इत्यमरः ।

("[illegible] मेदिनी तात ! उत्कारौ तेन [illegible]" । यो वा रागतो वा [illegible] उत्कारोऽपि [illegible]" । इति च महाभारते ।)

उत्कारोत्थित, त्रि, उत्कारौ । विकल्प । इत्यमरटीका । ("[illegible] विचरतीव [illegible]उत्कारोत्थित [illegible]" । इति महाभारते ।)

उत्क:, त्रि, (उद्गतं मनो यस्य । उत् + कन् ।) उन्मनाः । उत्सुकमनस्कः । इत्यमरः ।

("[illegible] मानसोत्काः" । इति मेघदूते । ११ । तथा कुमारे । ६ । ४९ ।

"[illegible]" ।)

उत्कट, त्रि, (उद्गता कटा आवरणं यस्मात् वा [illegible] ।) तीव्रम् । मत्तम् । इति मेदिनी । विषमम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा रामायणे ६ काण्डे ।

"[illegible]" ।)

उत्कटा, स्त्री, [illegible] । इति [illegible] । इत्यमरभरतौ । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः । [illegible]

"[illegible]" ।)

उत्कट, पुं, [illegible] । इति शब्दरत्नावली । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।

उत्कटा, स्त्री, (उद्गता कटो यस्याः ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।

उत्कण्ठ, पुं, [illegible] ।

"[illegible]" । इति हरिवंशे ।

उत्कण्ठा, स्त्री, (उत् + कठि + अ + टाप् ।) [illegible] । इत्यमरः । [illegible] । इति मेघदूते । [illegible]

"[illegible]" । इति कुमारे । [illegible]

उत्कण्ठित, त्रि, [illegible]

उत्कर्षं ९ उत्कर्षः ॥ । इति हेमचन्द्रः ।

("[illegible]" । इति मेघदूते । १०१ ।)

उत्कण्ठिता, स्त्री, (उत्कण्ठा सञ्जाताऽस्याः । उत्कण्ठा + इतच् + टाप् ।) [illegible] नायिकाभेदः । तस्या लक्षणम् ।

"[illegible] यदि भर्त्तुरा-

[illegible] विमनायते या" ।

[illegible] । इति रसमञ्जरी ।

(इयमेव विरहोत्कण्ठिता । [illegible] साहित्यदर्पणे । [illegible]परिच्छेदे ।

"[illegible]ऽपि दैवात्नागाति [illegible] ।

[illegible] विरहोत्कण्ठिता तु सा" ।

तत्रैव । १० परिच्छेदे [illegible] ।

यथा,—

'उत्कण्ठितासि तरले

[illegible]')

उत्कता, स्त्री, (उत्कस्य भावः । उत्क + तल् ।) [illegible] । इति शब्दचन्द्रिका । उत्कस्य भावः । उत्कता ।

उत्कर, पुं, (उत्कीर्य्यते इति । उत् + कृ + अप् ।) [illegible] । इत्यमरः ।

("[illegible]" । इति रामायणे ।)

उत्कर्ष, पुं, (उत् + कृष् + घञ् ।) अतिशयः । इत्यमरः । [illegible] । यथा, "[illegible]" । इति [illegible] ।

"[illegible]" ।

इति मनुः । [illegible] । यथा,—

"[illegible]" ।

इति रघुः । [illegible] ।

उत्कल, पुं, (उत् + कल + अच् ।) [illegible] । इति [illegible] ।

("[illegible]" । इति [illegible] ।

"[illegible]" ।

[illegible]" ।)

उत्कष, त्रि, (उत् + कष + अच् ।) [illegible] ।

उत्कलिका, स्त्री, (उत् + कल + ण्वुल् + टाप् ।) [illegible] ।

("[illegible]" । इति [illegible] ।

[illegible]" ।

[illegible]

[illegible]" । इति माघः । ५ । ७० ।)

[illegible] । इति हेमचन्द्रः ।

उत्कलित, त्रि, (उत् + कल + क्त ।) उत्कटः । इति [illegible] । (उत्कलिता ।)

उत्का, स्त्री, (उद्गतं मनो यस्याः । उत् + कन् + टाप् ।) उत्कण्ठिता नायिका । इति रत्नमञ्जरी ।

उत्काषा, स्त्री, (उत् + कष + अच् + टाप् ।) [illegible] । इति शब्दचन्द्रिका ।

उत्कार, पुं, (उत्कीर्य्यते इति । उत् + कॄ + घञ् ।) [illegible] । विस्तारः । इत्यमरः । [illegible] इति भाषा । [illegible] वा । इति भरतः ।

उत्कूट, स्त्री, (उत् + कूट + क ।) [illegible] । इति शब्दरत्नावली । [illegible] इति भाषा ।

उत्कुण, पुं, (उत् + कुण + क ।) [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । इति हेमचन्द्रः ।

उत्कुट, पुं, [illegible] । इति शब्दरत्नावली ।

उत्कृष्ट, त्रि, (उत् + कृष् + क्त ।) [illegible] ।

"[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]" ।

[illegible]

उत्कोच, पुं, [illegible]

उत्कोश, पुं स्त्री, [illegible]

"[illegible]" ।)

उत्क्रम, पुं, (उत् + क्रम + घञ् ।) [illegible] । इति हेमचन्द्रः ।

उत्क्रोश, पुं, [illegible] ।

उत्क्षिप्त, त्रि, [illegible] ।

उत्क्षिप्तिका, स्त्री, [illegible] । इति हेमचन्द्रः ।

उत्क्षेप, पुं, [illegible] ।

[illegible]

हेमचन्द्रः ॥ (न्यायमते पञ्चकर्म्मसध्यपरिगणितम् । यथा भाषापरिच्छेदे ।
"उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च" । ६ ।)

उत्खला, स्त्री, (उत् + खल + अच् + टाप् ।) मुरानाम गन्धद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । तालपर्णी २ तालपर्णं ३ तालाख्या ४ सुरा ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मुराशब्देऽस्या विवरणं ज्ञेयम् ।)

उत्खातं, त्रि, (उत् + खन + क्त ।) उन्मूलितम् । इति जटाधरः ॥ उपड़ान इति भाषा । ("स्थापितैः फलमुत्खातैर्भेदैव बहुधा नृपैः" । इति रघुवंशे । ४ । ३३ । विदारितः । यथा,—
"शैलादास्त्रि नितम्बवप्रोत्खातपङ्काभिरुक्तः" ।
इति मेघदूते । ११९ ।)

उत्तं, त्रि, (उनत्ति स्म । उन्दी क्लेदने अकर्म्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । नुदविदेति नत्वाभावः ।) आर्द्रम् । इत्यमरः ॥

उत्तंसः, पुं, (उत्तंसयति उत्तंस्यतेऽनेन वा तंसिः कौषो भूषार्थः । पचाद्यच् घञर्थेति घञ् वा ।) कर्णपूरः । कर्णाभरणम् । शेखरः । शिरोभूषणम् । इत्यमरः ॥ मतान्तरे क्लीवलिङ्गोऽपि । ("नौत्तंसं क्षिपति क्षितौ श्रवणतः सा मे स्फुटेऽप्यागसि" । इति साहित्यदर्पणे । ३य परिच्छेदे ।)

उत्तप्तं, क्ली, (उत् + तप + क्तः ।) शुष्कमांसम् । इत्यमरः ॥

उत्तप्तः, त्रि, तप्तः । सन्तप्तः । परिशुष्कः । ख्यातः । इति मेदिनी ॥

उत्तभितं, त्रि, उत्तम्भितम् । इति श्रीभागवतम् ॥

उत्तमः, त्रि, (अतिशयेन उत्कृष्टः । उत् + तमप् । द्रव्यप्रकर्षाभावादाम् । यद्वा उत्ताम्यति तमु कन् उत्ताम्यते वा अच् । नोदात्तेति न वृद्धिः ।) श्रेष्ठः । उत्कृष्टः । तत्पर्य्यायः । प्रधानं २ प्रमुखः ३ प्रवेकः ४ अनुत्तमः ५ मुख्यः ६ वर्य्यः ७ वरेण्यः ८ प्रवर्हः ९ अनवरार्घ्यः १० परार्घ्यः ११ अग्र्यः १२ प्राग्रहरः १३ प्राग्र्यः १४ अग्र्यः १५ अग्रीयः १६ अग्रियः १७ । इत्यमरः ॥ मुखः १८ अग्रणीः १९ । इति तट्टीका ॥ ("उत्तमस्यापि वर्णस्य नीचोऽपि गृहमागतः" । इति हितोपदेशः ।
"उत्तमादेवरात् पुंसः काङ्क्षते पुत्रमापदि" ।
इति महाभारते ।)

[उत्त]मः, पुं, त्रिविधनायकमध्ये नायकभेदः । तस्य लक्षणम् ।
"दयिताग्रसमपक्षोऽपि उपचारपरायणः" ।
इति रसमञ्जरी ॥ प्रियव्रतराजपुत्रः । स च तृतीयमनुः । यस्मिन् मन्वन्तरे सत्यसेनोऽवतारः । सत्यजिदिन्द्रः । सत्यवेदश्रुतभद्राख्यो देवाः । वशिष्ठसुताः प्रमदादयः सप्तर्षयः । पवनसृञ्जययज्ञहोत्राद्या मनुसुताः । इति श्रीभागवतम् ॥ (उत्तानपादस्य राज्ञः सुरुच्याख्याता पुत्रभेदः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ११ । २ ।
"तयोरुत्तानपादस्य सुरुच्यामुत्तमः सुतः" ।)

उत्तमपर्णिनी, स्त्री, (उत्तमपर्णं विद्यते यस्याः । उत्तमपर्ण + इनि + ङीप् ।) दुग्धिकाक्षुपः । इति रत्नमाला । दुधियाइ इति भाषा ॥

उत्तमर्णः, पुं, (उत्तमम् ऋणमस्य । अधमर्णोत्तमर्णौ इति सूत्रे आधमर्ण्यशब्देन व्यवहारविशेषो गम्यते ।) ऋणदाता । इत्यमरः ॥ महाजन इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ऋणदः २ । इति जटाधरः ॥
("अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।
दापयेत् धनिकस्यार्थमधमर्णात् विभावितम्" ॥
इति मनुः । ८ । ४७ ॥)

उत्तमसंग्रहः, पुं, (उत्तमः संग्रहो यस्मिन् ।) सम्यक् संग्रहणम् । तत्तु विजने परभार्य्यया सह केशाकेशिपरस्पराभिकृष्टसम्भाषणादिरूपमिथुनीभावः । इति मिताक्षरा ॥

उत्तमसाहसः, पुं, (उत्तमः साहसोऽस्यास्मिन् ।) दण्डविशेषः । स तु साशीतिपणसाहस्रः । यथा ।
"साशीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः" ।
इति याज्ञवल्क्यः ॥ मतान्तरमपि । यथा,
"पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः" ॥
इति मनुः ॥

उत्तमा, स्त्री, (अतिशयेन उत्कृष्टा । उत् + तमप् + टाप् ।) उत्कृष्टा नारी । तत्पर्य्यायः । वरारोहा २ मत्तकाशिनी ३ वरवर्णिनी ४ । इत्यमरः ॥ मत्तकाषिणी ५ । मत्तकासिनी ६ । इति तट्टीका ॥ दुग्धिकाक्षुपः । इति मेदिनी ॥ शीतादिनायिकाभेदः । अस्या लक्षणम् । अहितकारिण्यपि प्रिये हितकारिणी । अस्याश्चेष्टा उत्तमा स्यात् । इति रसमञ्जरी ॥

उत्तमाङ्गं, क्ली, (उत्तमं प्रशस्तमङ्गं ।) मस्तकं । इत्यमरः ॥ ("कश्चिद्द्विषत्खड्गहृतोत्तमाङ्गः" । इति रघौ । ७ । ५१ । "बभौ पतद्गङ्ग इवोत्तमाङ्गे" । इति कुमारे । ७ । ४१ । मुखम् । यथा, मानवे १ । ९३ ।
"उत्तमाङ्गोद्भवाज्ज्यैष्ठ्यात् ब्रह्मणश्चैव धारणात् ।
सर्व्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्म्मतो ब्राह्मणः प्रभुः" ॥
उत्तमाङ्गं मुखं इति तट्टीका ॥)

उत्तमारणी, स्त्री, इन्दीवरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्दीवरीशब्देऽस्या गुणादिकं बोध्यम् ।)

उत्तरं, क्ली, (उत् + तॄ + अप् ।) प्रतिवाक्यम् । इत्यमरः ॥ जवाब इति पारसी भाषा ।
(यथा, माघे २ । १९ ।
"ब्रुवताम्मस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम्" ।)
तस्य व्युत्पत्तिः ।
"उत्तीर्य्यैव निषोध्येत प्रकृताभियोगोऽनेन" ।
तस्य स्वरूपम् ।
"प्रकृतस्य व्यापकं सारवत् असन्दिग्धमनाकुलम् ।
अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं तद्विदो विदुः" ॥
तस्य भेदाः ।
"मिथ्या सम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।
प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः" ॥
इति नारदः ॥ (अथ उत्तरं नाम साधर्म्योपदिष्टे वा हेतौ वैधर्म्यवचनं वैधर्म्योपदिष्टे वा साधर्म्यवचनं यथा हेतुसधर्म्माणो विकाराः शीतकस्य हिमशिशिरवातसंस्पर्शात् एव इति ब्रुवतः परो ब्रूयात् हेतुविधर्म्माणो विकाराः यथा शरीरावयवानां दाहौष्ण्यकोथप्रपचने हेतुवैधर्म्ये हिमशिशिरवातसंस्पर्श इति । एतत् सविपर्ययमुत्तरम् । इति चरके विमानस्थानेऽष्टमोऽध्यायः ॥)

उत्तरः, पुं, विराटराजपुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा महाभारते । गोहरणपर्व्वणि ३५ । ११ "तदुत्तरं वीरं रथोपस्थे स्थितम्" । तत्रैव ३६ "उत्तरो-ऽपि तदा सङ्गतम्") । (सनामख्यातराक्षसभेदः । यथा, "रक्षितुमुत्तरोऽपि विभिः" । इति रामायणे ॥ उत्तरति संसारसागरात् इति व्युत्पत्तेः । शिवः ; हरिः । भारते । १३ । १४९ । ६६ ।)

उत्तरः, त्रि, (उद्गतिशयेन उत्कृष्टः । उत् + तरप् ।) ऊर्द्ध्वः । उदीच्यः । (यथा, रामायणे ।
"उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवच्छिखरोपरि" ।)
उत्तमः इति मेदिनी अमरश्च ॥ (प्रधानं । श्रेष्ठः । यथा, रघुः १९ । ७ ।
"यथा ह्यौपधिका परेध्वे
धर्म्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते" ।
"महाधर्म्मोत्तरे राज्ये श्वानपुर्विषयाकरात्" ।
इति महाभारतम् ।) अवरम् ।
("विप्रं बन्धुरथा कर्म्म विद्या भवति पञ्चमी ।
एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद् यदुत्तरम्" ॥
इति मनुः । २ । १३६ ।)

उत्तरकालः, पुं, (उत्तरः कालः ।) भविष्यत्कालः । गौणकालः । यथा, हरि[illegible] ।
"सदमागानिवासोदिमुख्यकालादिवर्णनः ।
सकालादुत्तरो गौण कालः पूर्व्वस्य कर्म्मणः" ॥

उत्तरकुरुः, स्त्री, (उत्तरः कुरुः ।) जम्बुद्वीपस्य वर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
("विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान्
कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः" ।
इति किरातार्जुनीये । १ । ३५ ।)

उत्तरकोशला, स्त्री, (उत्तरे स्थिता कोशला ।) अयोध्यानगरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
("पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान्
समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः" ॥
इति रघुः ९ । १ ।
"ग्रहपतेः क्व गता मधुरापुरी
रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशला" ।
इति उद्भटः ।)

उत्तरक्रिया, स्त्री, (उत्तरा अन्तिमा क्रिया ।) अन्त्येष्टिक्रिया । मासिकसपिण्डनादिविधिविहिता । यथा,
"प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणात् परम् ।
क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः" ॥
इति विष्णुपुराणम् ॥

उत्तरङ्गं, क्ली, (उत्तर + अङ्ग + अच् ।) द्वारोर्द्ध्वस्थदारु । इति हेमचन्द्रः ॥ उत्तरङ्गः त्रि ।
"प्रलयमहोर्मिवारिधिरिवाविर्भूत
भीम इवोत्तरङ्गः" । इति [illegible] ।

उत्तरणं, क्ली, (उत् + तॄ + ल्युट् ।) पारगमनम् । उतरण इति भाषा ॥

उत्तरतः, [स्] अ, (उत्तर + सार्व्वे + अतसुच् ।) उत्तरदिग्देशकालात् । इति शब्दमुकुटः । उत्तर धारे इति भाषा । (यथा, रामायणे ४ । ४४ । अध्याये ।
"हरितालेषु दर्भेषु कृत्वा चोत्तरतः शिरः ।
गवेषणार्थमिच्छन्तः कर्म्म ते विविशुर्दिशि" ।)

उत्तरतात्, अ, (उत्तरस्यां दिशि ।) उत्तरतीरम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

उत्तरपक्षः पुं, (उत्तरः पक्षः ।) विचारसिद्धान्तः । समाधानम् । तत्पर्य्यायः । सिद्धान्तः १ समाधिः २ कृतान्तः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः । सिद्धान्तानुकूलपक्षः । इति स्मृतिः । यथा माघे ।
("प्रापदम् [illegible] उत्तरपक्षताम्" २।२६ ।)

उत्तरपादः, पुं, (उत्तरः पादः ।) चतुष्पाद्व्यवहारान्तर्गतद्वितीयपादः । (तथाच बृहस्पतिः ।
"पूर्व्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरः स्मृतः" ।)
उत्तरम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ।

उत्तरफल्गुनी, स्त्री, (उत्तरा फल्गुनी ।) अश्विन्यादि-सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतद्वादशनक्षत्रम् । अस्या रूपम् । शय्योत्तरभिन्नितारकाद्वयम् । इति ज्योतिषम् । पर्य्यङ्करूपं तारकाद्वयम् । इति दीपिकाटीका । अस्या अधिष्ठात्री देवता अर्य्यमा । अस्या मित्रगुणः । अस्यां जातफलम् ।
"दाता दयालुः सुभगः सुशीलो
विद्याविनीतः सुमतिः प्रधानः ।
धीरो नरोऽत्यन्तमदुग्रभाव-
श्चेदुत्तराफल्गुनिकाप्रसूतिः" ।
इति कोष्ठीप्रदीपः ।

उत्तरफाल्गुनी, स्त्री, (उत्तरा फाल्गुनी ।) उत्तर-फल्गुनीनक्षत्रम् । तत्पर्य्यायः । उत्तरा १ आर्य्यम-दैवा २ । इति हेमचन्द्रः ।

उत्तरभाद्रपद्, [द्] स्त्री, (उत्तरा भाद्रपद् ।) उत्तर-भाद्रपदनक्षत्रम् । इति ज्योतिषम् ।

उत्तरभाद्रपदा, स्त्री, (उत्तरा भाद्रपदा ।) अश्विन्या-दिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतषड्विंशनक्षत्रम् । तत्-पर्य्यायः । प्रोष्ठपदा १ अहिर्बुध्न्यदेवता २ । इति हेमचन्द्रः । अस्या रूपम् ।
"उत्तरे प्रोष्ठपदि मासमृक्षि-
[illegible]
[illegible]
[illegible]" ।
इति ज्योतिषम् । पर्य्यङ्करूपमष्टतारात्मकं । इति दीपिकाटीका । अस्यां जातफलम् ।
"वक्ता सुखी पुत्रकलत्रयुक्तो
[illegible]
[illegible]
[illegible]" ।
इति कोष्ठीप्रदीपः ।

उत्तरवर्ती, [न्] त्रि, (उत्तरं वर्त्तते यः । उत्तर + वृत + णिनि ।) [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । यथा [illegible] ।
("[illegible]" ।)

उत्तरवादी, [न्] त्रि, अवदानभिन्नप्रमाणमवलम्ब्य विवादे पूर्व्ववादिनो यः मतं खण्डयति । तथाच नारदः ।
"[illegible] वादिनामुत्तरप्रमाणेन यः ।
[illegible]" ।
इति व्यवहारतत्त्वम् । उत्तरवादी इति भाषा ।

उत्तरसाधकः त्रि, (उत्तरः साधकः ।) साधक-सहायः । सहकारी ।

उत्तरा, स्त्री, (उत्तर + टाप् ।) विराटराजकन्या । अभिमन्युपत्नी । इति मेदिनी । (यथा महा-भारते ४ । गोहरणपर्व्वणि ३१ । २६ ।
"स तत्र नर्म्मसंयुक्तमकरोत् पाण्डवः सह ।
उत्तरायाः प्रमुदितः सर्व्वं ज्ञानविदुत्तमः" ।)
उत्तरा दिक् । तत्पर्य्यायः । कौवेरी १ ऐशी २ उदीची ३ । इति शब्दरत्नावली । (यथा महा-भारते ५ । [illegible] । १०८ । १० ।
"एवं स पुरुषव्याघ्रो विजिग्ये दिशमुत्तराम्" ।)
अस्या दिशोऽधिपतिः कुबेरः सर्व्वग्रहविवर्ज्जित-राहुश्च । यथा । समयप्रदीपः ।
"मेषसिंहधनुः प्राच्यां दक्षिणस्यां तथैव ।
प्रतीच्यां तथैव चापि उदीच्यां तथा परे" ।

उत्तरात्, अ, (उत्तरस्यां दिशि वसतीति इति उत्तरा-दाति प्रत्ययः ।) उत्तरा दिक् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । (यथा, ऋग्वेदे ६ । १९ । ९ ।
"आ ते शुष्मा वृषभ एतु पश्चादोत्तरादधरादा पुरस्तात्" ।)

उत्तराधिकारी, [न्] त्रि, (उत्तरं पूर्व्वस्वामिनः स्वत्व-नाशानन्तरं अधिकारोति पूर्व्वस्वामिधनं वा स्वमाप्नोतीति । उत्तर + अधि + कृ + णिनि ।) धनाधिकारिकः स्वत्वाधिकारी । दायादः । वारिस् इति पारसी भाषा । (मतभेदेनास्या-धिकारिणो दायभागशब्दे द्रष्टव्याः ।)

उत्तराभासः, पुं, (उत्तरम् इव आभासते । आङ् + भास + अच् ।) दुष्टोत्तरम् । तथा च कात्यायनः ।
"[illegible] ।
[illegible] भवेत्" ।
इति व्यवहारतत्त्वम् ।

उत्तरायणं, क्ली, (उत्तरा उत्तरस्यां अयनं सूर्य्यस्य गमनम् । पूर्व्वपदात् संज्ञायामिति णत्वम् ।) सूर्य्यस्य उत्तरदिग्गमनम् । [illegible] । इति हेमचन्द्रः । (तथाच [illegible] ।
"[illegible] उत्तरायणम् ।
[illegible]" ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।)
[illegible] । इति [illegible] । ([illegible] ।
"[illegible]" ।
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।
"[illegible]" ।
इति [illegible] ।

"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]" । इति [illegible] ।
"तत्र ते [illegible] ।
[illegible]" ।
"उत्तरश्च [illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] ।)

उत्तराषाढा, स्त्री, (उत्तरा आषाढा ।) उत्तराषाढा-नक्षत्रम् । इति [illegible] ।

उत्तराशापतिः, पुं, (उत्तरस्या आशाया उत्तरदिशः पतिः अधिपतिः ।) कुबेरः । इति [illegible] ।

उत्तराषाढा, स्त्री, (उत्तरा आषाढा ।) अश्विन्यादि-सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतैकविंशनक्षत्रम् । अस्या रूपम् । [illegible] । अस्या अधिदेवता विश्वे । इति [illegible] । [illegible] । इति दीपिकाटीका । तत्र जातफलम् । यथा कोष्ठीप्रदीपे ।
"दाता दयावान् विजयी विनीतः
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]" ।)

उत्तरासङ्गः, पुं, (उत्तरे ऊर्द्ध्वभागे आसज्यते । उत्तर + आ + सञ्ज + घञ् ।) उत्तरीयम् । इत्यमरः ।
("[illegible]
[illegible]" ।
इति कुमारे [illegible] । [illegible] ।
"[illegible]" ।)

उत्तरीयं, क्ली, (उत्तरस्मिन् ऊर्द्ध्वदेहभागे भवम् । उत्तर + छ ।) उत्तरीयवस्त्रम् । [illegible] इति भाषा । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति [illegible] ।
("[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] ।
"[illegible]" ।)

उत्तरेण, अ, (उत्तर + एनप् ।) [illegible] ।
[illegible] ।
("[illegible]" ।
"[illegible]" ।)

उत्तरेद्युः, [स्] अ, [illegible] ।
[illegible] ।

उत्तान, त्रि, [illegible] ।

इति भाषा । (ऊर्द्ध्वगम् । यथा,
"उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्
प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कमध्ये"।
इति कुमारे ३।४५ । तथा, याज्ञवल्क्यः ।
"पिण्डपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्ज्जयेत्"।
"उत्तानं शिथिलाभ्यङ्गपरिषेकावगाहनैः ।
विरेकान्नपानैः स्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत्" ।
इति चिकित्सास्थाने द्वाविंशेऽध्याये वाभटेनोक्तं ।
"उत्तानस्य प्रसुप्तस्य कोष्ठे वा वाममाननम् ।
नाभौ निधाय धारान्तु शीतदाहनिवारणम्" ।
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयोऽध्यायः)

उत्तानकः, पुं, (उत् + तन + ण्वुल् ।) उच्चटाख्यम् । इति रत्नमाला । (उच्चटाशब्देऽस्य विशेष उक्तः ।)

उत्तानपत्रकः, पुं, (उत्तानं ऊर्द्ध्वमुखं पत्रं यस्य । बहुव्रीहौ कप् ।) रक्तैरण्डवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

उत्तानपादः, पुं, (उत्तानः उन्नतः पादः पदं यस्य ।) राजविशेषः । स तु स्वायम्भुवमनुपुत्त्रः इति पुराणम् । (यथा, विष्णुपुराणे १।११ ।
"प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायम्भुवस्य तु ।
द्वौ पुत्त्रौ सुमहावीर्यौ धर्म्मज्ञौ कथितौ तव" ।)

उत्तानपादजः, पुं, (उत्तानपादात् जायते यः । उत्तानपाद + जन् + ड ।) उत्तानपादराजपुत्त्रः । तत्पर्य्यायः । ज्योतीरथः २ महाधारः ३ ध्रुवः ४ । इति शब्दावली । (उत्तमः । यथा, विष्णुपुराणे १ । ११ ।
"तयोरुत्तानपादस्य सुरुच्यामुत्तमः सुतः ।
अभीष्टायामभूद्ब्रह्मन् ! पितुरत्यन्तवल्लभः ।२।
सुनीतिर्नाम या राज्ञस्तस्याभून्महिषी द्विज !
स नातिप्रीतिमांस्तस्यां तस्याश्चाभूद्ध्रुवः सुतः ।३।)

उत्तानशयः, त्रि, (उत्तानः शेते । शीङ् शयने पार्श्वादिषूपसंख्यानमिति अच् ।) स्तनन्धयशिशुः । तत्पर्य्यायः । डिम्भा २ स्तनपा ३ स्तनन्धयी ४ । इत्यमरः । उत्तानशया ।

उत्तापः, पुं, (उत् + तप् + घञ् ।) तेजः । उष्मा । सन्तापः । (यथा, हितोपदेशे ।
"प्रथमः सर्व्वसिद्धीनामुत्तापः प्रथमः किल" ।)

उत्तारः, त्रि, (उत् + तॄ + घञ् ।) महान् । तत्पर्य्यायः । उदीर्णः २ उद्भटः ३ उदारः ४ उत्तमः ५ । इति जटाधरः । (यथा प्रबोधचन्द्रोदये ।
"संसारसागरोत्तारतरणिः" ।) वमनम् । इति दायविधिविवेकारः ।

उत्तारी, [न्] त्रि, (उत् + तॄ + णिन् ।) चपलः । इति भूरिप्रयोगः ।

उत्तालः, त्रि, (उत् + तल् + घञ् ।) उत्कटः । श्रेष्ठः । विकरालः । अद्भुतः । इति मेदिनी ।
("कलकुशलपवेतालतालध्वानं विचेरुः सत् ।
प्रयाणे कल्पद्रुमनीनिवासम्भवमोचनम्" ।
इति कथासरित्सागरे २५ । १११ ।
"दम्भोलिप्रतिमानपङ्क्तिघनघनध्वानोल्लोलाहवैः
उत्तालास्फालने गभीरनिनदाः पुष्पाः सरित्सङ्गमाः" ।
इति उत्तररामचरिते । ५म अङ्के ।) त्वरिता । इति हेमचन्द्रः ।

उत्तीर्णः, त्रि, (उत् + तॄ + क्त ।) मुक्तम् । पारगतम् ।
("गुणोत्तीर्णस्यापि प्रकटितहसार्द्धदिवसो
दशेत्राहद्धेमो न हि भवति कन्या गतवतः" ।
इति पद्यसंग्रहे १८ ।)

उत्तुङ्गः, त्रि, (उत् अतिशयेन तुङ्गः ।) उच्चः । इति जटाधरः ।
("उत्तुङ्गशैलशिखरस्थितपादपाग्र-
काकः कृशोऽपि फलमाप्नुते सपक्षः" ।
इति उद्भटः । उन्नतः । "पीनोत्तुङ्गपयोधरेति सुमुखाम्भोजेति सुभ्रूरिति" । इति भर्तृहरिः १ । ७२ ।)

उत्तुषः, पुं, (उद्गतस्तुषो धान्यत्वक् यस्मात् ।) भृष्टधान्यम् । तत्पर्य्यायः । लाजिकः २ लाजाः ३ । इति शब्दावली । खइ इति भाषा ।

उत्तेजना, स्त्री, (उत् + तिज् + णिच् + युच् ।) प्रेरणा । घर्षणम् । (तीक्ष्णीकरणम् । यथा,
"धावद्भोत्तेजनया गतीनाम्" । इति माघे ।)

उत्तेजितं, क्ली, (उत् + तिज् + णिच् + क्त ।) अश्वचतुर्थगतिः । सा च मध्यवेगेन या गतिः । तत्पर्य्यायः । रेचितम् २ । इति हेमचन्द्रः । प्रेरिते त्रि ।

उत्तेरितं, क्ली, (उत् + ईर् + इतच् ।) अश्वपञ्चमगतिः । तत्पर्य्यायः । उपकण्ठं २ आस्कन्दितकम् ३ । इति हेमचन्द्रः । (तथा चोक्तं,—
"उत्तेरितोऽतिवेगाच्चो न शक्नोति न पश्यति" ।)

उत्तोलनं, क्ली, (उत् + तुल् + ल्युट् ।) ऊर्द्ध्वनयनम् । तोला । इति भाषा ।

उत्त्यक्तः, त्रि, (उत् + त्यज् + क्त ।) परित्यक्तः । ऊर्द्ध्वक्षिप्तः । विरक्तः ।

उत्त्रासः, पुं, (उत् + त्रस् + घञ् ।) भयम् । इति शब्दरत्नावली ।

उत्थानं, क्ली, (उत् + स्था + ल्युट् ।) सैन्यम् । युद्धम् । पौरुषम् । पुस्तकम् । उद्यमः । (यथा रामायणे ५ ।
"मम धर्म्मार्थमुत्थानं न कामक्रोधवर्जितम्" ।)
उद्गमः । (अभ्युदयः । यथा रघुवंशे । ४।२१ ।
"निदर्शयामास विशेषदृश्य-
मिन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै" ।)
हर्षः । वास्तुः । अङ्गणम् । चेष्टा । (धनार्जननिमित्ता चेष्टा । यथा मनुः ९ । २१५ ।
"भ्रातॄणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत्सह ।
न पुत्त्रभागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन" ।)
मलोत्सर्गः । इति हेमचन्द्रः । तन्त्रम् । तत्तु स्वमण्डलम् । सैन्यचिन्ता च । संविदिता । उपविष्टा । इत्यमरभरतौ । शय्योत्तोलनम् । उठन इति भाषा । (यथा शाकुन्तले ४ थ अङ्के । "निरन्तरसाधोदरं तनु भवच्छ्युत्थानयोग्यं वपुः" ।) यथा च,
"निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्जनम् ।
सर्व्वत्र पारणेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत्" ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् । (पुनर्मिलनम् । मरणानन्तरं पुनर्मीलनम् । यथा महाभारते ।
"न चापि वरयामास पितुरुत्थानमात्मनः" ।)

उत्थानैकादशी, स्त्री, (उत्थानाय हरेः प्रबोधनाय या एकादशी । यस्यां भगवान् श्रीविष्णुः नारायणः योगनिद्रां विहाय उत्तिष्ठति ।) कार्त्तिकशुक्लैकादशी । अथ विष्णूत्थानम् । तत्र दिवसे रेवत्यन्तपादाभावे द्वादश्याम् । रात्रौ रेवत्यन्तपादयोगे तु दिवाद्वादश्यामेव रेवत्यन्तपादे द्वादश्याम् । द्वादश्यामेवोत्थानम् । अत्र मन्त्रः । कौर्म्मे कुम्भराशौ द्वादश्यां सन्ध्यायां विष्णुं संपूज्य ।
ॐ "ब्रह्मेन्द्ररुद्रैरभिपूज्यमानो
भवानृषिर्वन्दितवन्दनीयः ।
प्राप्ता तवेयं किल कौमुदाख्या
जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ।
मेघा गता निर्म्मल एव चन्द्रः
शारद्पुष्पाणि च लोकनाथ ।
अहं ददामीति च पुण्यहेतो-
र्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ" ।
ततश्च ।
"उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते ।
त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं भुवनत्रयम्" ।
इति पठेत् । इति कृत्यतत्त्वम् ।

उत्थापनं, क्ली, (उत् + स्था + णिच् + ल्युट् ।) उत्तोलनम् । उपस्थितीकरणम् ।
("चिन्तु मे शाश्वतं भूयात् प्रभुत्वं जापनं च वा" ।
इति महाभारते १ । आस्तीकपर्व्वणि । ४८।१०।)

उत्थितं, त्रि, (उत् + स्था + क्त ।) वर्द्धितम् । प्रोद्यतं । उद्यतम् । इत्यमरमेदिन्यौ । (कृतोद्यमम् ।
"कर्त्तुं चिरा समरमुत्थितगात्रः" ।
इति कुमारे, ७।६१ । रघुवंशे च ७।१० ।
"शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ" ।
इति मेघदूते । ११२ । "न सन्दिग्धमुत्थित-दुरितासौ" । इति माघे । ६।१५ ।)

उत्थिताङ्गुलिः, पुं, (उत्थिता अङ्गुलयो यत्र ।) चपेटः । विस्तृताङ्गुलिकरतलम् । इति शब्दरत्नावली । चड् इति भाषा ।

उत्पतः, पुं, (उत् ऊर्द्ध्वं पतति गच्छति । उत् + पत् + अच् ।) पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ।

उत्पतनं, क्ली, (उ + पत् + ल्युट् ।) उत्प्लुतिः । ऊर्द्ध्वगमनम् । इति मेदिनी ।
("यथोत्पतनमम्बा या पतिता सन्तानेन" ।
इति कथासरित्सागरे । विंशतरङ्गे ।)

उत्पतिता, [ऋ] त्रि, (उत् + पत् + तृच् ।) ऊर्द्ध्वगमनशीलः । उत्पतिष्णुवत्तां इत्यमरः ।

उत्पतिष्णुः, त्रि, (उत् + पत् + इष्णुच् ।) ऊर्द्ध्वगमनशीलः । तत्पर्य्यायः । उत्पतिता २ । इत्यमरः ।
("वन्धुरश्चञ्चुतामेवाशानुपतिष्णवः" ।
इति रघुः । ४ । ४० । तथा शब्दावली । १ । ४१ ।
"उत्पतिष्णुरपि लोकान् सद्गुणवन्नितु" ।)

उत्पत्तिः, स्त्री, (उत् + पद् + क्तिन् ।) उत्पादः । तत्पर्य्यायः । जनुः २ जननं ३ जन्म ४ जनिः ५ उद्भवः ६ । इत्यमरः । संसारः ७ भव ८ जातिः ९ । इति जटाधरः । प्रभवः १० । इति भरतः ११ जनुः १२ । इति शब्दरत्नावली ।

(यथा मनुः । ४।२८ ।
"उत्पत्तिकाले [illegible] विशेषतः" ।)
(नाट्यादिलेखे आविर्भावः । यथा, [illegible] विद्यमानस्य घटस्याविर्भाव एव उत्पत्तिर्यथा तथैव [illegible] विद्यमानानां तत्त्वानां आविर्भाव एवोत्पत्तिर्विवक्षिता ।)

उत्पन्न, त्रि, (उत् + पद् + क्त ।) उत्पत्तिविशिष्टः । जातः । उद्भूतः ।

उत्पल, क्ली, (उत्पलतीति । पल गतौ पचाद्यच् ।) नीलपद्मम् । कुष्ठौषधिः । इति त्रिकाण्डशेषः । पुष्पम् । इति मेदिनी । [illegible] । तत्र पद्मकुमुदादि । तत्पर्यायः । कुवलयम् २ । इन्दीवरः ३ । कुवलम् ४ । इति रत्नमाला । कुवेलम् ५ । इति शब्दरत्नावली । (यथा रघौ ४।६६ । "[illegible] [illegible]" ।) तस्य गुणाः । [illegible] । मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । पित्तकफरक्तनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः । [illegible] । कोमि इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायाः । कुमुदम् २ । [illegible] ३ । [illegible] ४ । [illegible] । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । स्वादुत्वम् । पित्त-रक्तार्त्तिदोषदाहशमत्वम् । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥
("उत्पलानि [illegible]" ।
इति सुश्रुते [illegible] ।
"[illegible]" ।
इति सुश्रुते [illegible] ।)

उत्पलक, त्रि, (उद्गतं पलं मांसं यस्मात् सः ।) मांसशून्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उत्पलगन्धिक, क्ली, (उत्पलस्य गन्ध इव गन्धो यस्य । [illegible]) चन्दनविशेषः । तत्पर्यायः । [illegible] । इति शब्दमाला ॥

उत्पलपत्र, क्ली, (उत्पलस्य पत्रम् । [illegible]) [illegible] । (यथा किराते १।४२ ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥)
[illegible] । इति हेमचन्द्रः । तिलकम् । इति भाषा ॥

उत्पलशारिवा, स्त्री, (उत्पलस्येव गन्धो यस्याः शारिवा ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] ।) तत्पर्यायः । [illegible] ॥

उत्पलिनी, स्त्री, (उत्पलानि सन्ति अस्यां देशे । उत्पल + इनि + ङीप् ।) उत्पलसमूहः । इति शब्दरत्नावली । [illegible] । [illegible] इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । [illegible] ॥ [illegible] ॥
(यथा [illegible] ।
"[illegible]" ।)

१६

अस्या गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । [illegible] । [illegible] । [illegible] । अस्याः बीजगुणाः । स्वादुत्वम् । कटुत्वम् । हिमत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

उत्पली, स्त्री, गुणवटी । इति मेदिनी । गुञ्जेर बाटुका इति भाषा ॥

उत्पवन, क्ली, (उत् + पू + ल्युट् ।) कुशद्वयाभ्यां पवित्रमध्येन घृतादेरुद्धेपनम् । तत्र क्रमः । "पवित्रमध्ये वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मूले दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां [illegible] धृत्वा [illegible]" । इति [illegible] । "पवित्रमध्ये दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मूले वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा दक्षिणहस्तोपरिभावेन [illegible] [illegible] [illegible]" । इति [illegible] । "[illegible]" । इति [illegible] ॥

उत्पाट, त्रि, (उद्धृत्य पाटयतीति + उत् + पट् + ण ।) उन्मूलः । [illegible] । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्पाटन, क्ली, (उत् + पट + णिच् + ल्युट् ।) उत्पाटनम् । मूल उपड़ान इति भाषा । (यथा कुमारे ।
"[illegible]" ।)

उत्पाटित, त्रि, (उत् + पट + णिच् + क्त ।) उन्मूलितम् । तत्पर्यायः । उन्मूलितम् २ । उत्खातम् ३ । इति शब्दरत्नावली । [illegible] । [illegible] । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्पात, पुं, (उत् + पत् + घञ् ।) उत्पतति [illegible] [illegible] । प्राणिनां शुभाशुभसूचकमहाभूतविकारादिः । [illegible] । तत्पर्यायः । अजन्यम् २ उपसर्गः ३ । इत्यमरः । स त्रिविधः । दिव्यः १ यथा ग्रहर्क्षवैकृतादि [illegible] । आन्तरीक्षः २ यथा, [illegible] [illegible] । भौमः ३ यथा भूकम्पादि । इति दीपिकाटीकायां [illegible] । (उत्पातानां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । यथा,—
"[illegible]
[illegible] ॥
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

मरणं चाधिदैवश्च शस्त्रं च मनात्ययम् ॥ ४८ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ५० ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ५१ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ५२ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ५३ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ५४ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ५५ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ ५६ ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥ ५७ ॥
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]" ॥ ५८ ॥
उत्पातं । [illegible] । यथा, [illegible] ।
"[illegible]" ।
उत्पतितः । [illegible] । यथा, [illegible] ।
"[illegible]" ।
उत्पतितम् । यथा, [illegible] ।
"[illegible]" ।
[illegible] ।)

उत्पादक, पुं, (उत् + पद + णिच् + ण्वुल् ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्पादक, त्रि, (उत्पादयतीति । उत् + पद् + णिच् + ण्वुल् ।) उत्पत्तिकर्त्ता । जनकः । यथा मनुः ।
"[illegible]" ।
२ । १४६ ॥

उत्पादन, क्ली, (उत् + पद + णिच् + ल्युट् ।) जननम् । उत्पत्तिकरणम् [illegible] ।
"[illegible]" ।

उत्पादशयन, पुं स्त्री, ([illegible]) [illegible] । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्पादिका, स्त्री, (उत् + पद् + णिच् + ण्वुल् + टाप् ।) [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । इति [illegible] ॥

उत्पादित, स्त्री, (उत् + पद + णिच् + क्त ।) [illegible] । इति [illegible] ॥

उत्पिञ्जल, त्रि, [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति हेमचन्द्रः ॥

उत्प्रेक्षा, स्त्री, (उत्प्रेक्ष्यते इति उत्+प्र+ईक्ष+अ+टाप् ।) अनवधानम् । इति मेदिनी ॥ काव्यालङ्कारविशेषः । तस्य लक्षणम् ।
"सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्" ।
"अस्यार्थः । प्रकृतस्य उपमेयस्य समेन उपमानेन यत् सम्भावनं मिथ्यात्वेन वर्णनम्" । इति काव्यप्रकाशः ॥ (अस्या भेदा बहवः । यदुक्तं साहित्यदर्पणे, दशमपरिच्छेदे । ५९—६२ ॥
"भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।
वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ॥
वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।
जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि ॥
तदष्टधापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः ।
गुणक्रियास्वरूपत्वात् निमित्तस्य पुनश्च ताः ॥
द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति तत्र वाच्याभिदाः पुनः ।
विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः ॥
उक्तानुक्तनिमित्तत्वात् द्विधा तत्र स्वरूपगाः ।
प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः ॥
उक्त्यनुक्त्योः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।
अलङ्कारान्तरोत्था सा वैचित्र्यमधिकं वहेत् ॥
मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः" ।
विस्तृतिस्तु अलङ्कारशब्दे द्रष्टव्या ॥)
उत्प्लवनं, क्ली, (उत्+प्लु+ल्युट् ।) उल्लम्फनम् । लाफान इति भाषा ॥ (यथा, मनुः । ५ । ११५ ॥
"द्रव्याणां चैव सर्व्वेषां शुद्धिरुत्प्लवनं स्मृतम्" ।)
उत्प्लवा, स्त्री, (उत्+प्लु+अच्+टाप् ।) नौका । इति शब्दरत्नावली ॥
उत्फालः, पुं, (उत्+फल्+घञ् ।) लम्फः ॥
("ततश्चक्रे स उत्फालान् प्राप्तिदेशोऽप्य साध्वसात्" ।
इति कथासरित्सागरे । २६ तरङ्गे ॥)
उत्फुल्लः, त्रि, (उत्फुल्लतीति । उत्+फल्+क्त । आदितश्चेतीड्भावः उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानमिति निष्ठातस्य लः ।) प्रफुल्लः । विकसितः । इत्यमरः ॥ (यथा, किराते ।
("उत्फुल्लकमलपरागभृता-
दुद्धूतः सरसिजसम्भवः परागः" ।
स्फीतः । वर्द्धितः । (यथा, विष्णुपुराणे ।१।८।१९ ॥
"हर्षोत्फुल्लकपोलेन न चापि शिरसा धृता" ।
उत्तानः । विस्फारितः । यथा, रामायणे ॥
"ददृशाते समीपस्थैस्तावादुत्फुल्ललोचनौ" ।)
स्त्रीणां करणम् । उत्तानम् । इति मेदिनी ॥
उत्सः, पुं, (उनत्ति क्लेदयति । उन्द+उन्दिगुधिकुषिभ्यश्चेति सः । किदित्त्वमुकारस्य लोपः ।) प्रस्रवणम् । इत्यमरः ॥ उनइ इति भाषा । यत्र स्थाने स्तोकं जलं स्रवति तत्र । इति भरतः ॥ आस्वादयन्त्यविच्छेदेन यज्जलं यत्र स्थाने पतति निम्नं च वक्रीभवति तदेवोत्सः ॥ यथा माघोऽप्याह ।
"गिरेरुपरि निर्झरादिप्रभवजलप्रवाहाः" ।
"अजस्रं स्यन्दते येन स उत्सः । इति कोलाहलः" ॥
उत्सङ्गः, पुं, (उत्सजति मिलति यत्र । उत्+सञ्ज+घञ् ।) क्रोडम् । इति जटाधरः ॥
("उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणाम्" ।
इति मेघदूते ८६ । यथा, विष्णुपुराणे ।१।११।५ ॥
"प्रह्लादेनागतं दृष्टम् उत्सङ्गारोहणोत्सुकम्" ।
पर्व्वतादीनां शिखरदेशः । सानुः ॥ यथा, रघुः ।
"शिलाविभङ्गैर्मृगराजशाव-
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह" । ६ । ३ ।
सौधादीनामुपरिभागः । छाद इति भाषा ।
"सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मास्म भूरुज्जयिन्याः" ।
इति मेघदूते । २८ । अभ्यन्तरभागः ।
"वनेचराणां वनितासखानां
दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः" ।
इति कुमारे । १ । १० । ऊर्द्ध्वम् । वहिर्भागः ।
"दधतो मांसलोत्सङ्गा निषण्णास्तनाभिभिः" ।
इति रघुवंशे । ४ । ७४ । सङ्गमः । आलिङ्गनम् ।
जिवाह ॥ सद्माधोभागः । कोल इति भाषा ।
यथा सुश्रुते । सूत्रस्थाने ।
"अभ्यन्तरमुत्सङ्गं कृत्वा भूयोऽपि विवरोति" ।
गर्भः । यथा, महाभारते परीक्षिज्जन्मनि । १४ । ६८ । १८ ॥
"आसीन्मम मतिः कृष्ण ! पूर्णोत्सङ्गा जनार्दन" ।)
उत्सर्गः, पुं, (उत्+सृज्+घञ् ।) त्यागः । दानम् । वर्ज्जनम् । (यथा, कुमारे । ७ । २५ ॥
"गोरोचनोत्सर्गविनीतवेशाः" ।
"तवोत्सङ्गं स्तनभरनमितं वर्षसीमा" ।
इति मेघदूते । ९० ॥ यथा, मनुः । ११ । १९४ ।
"तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च" ।)
सामान्यविधिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारे । २ । २७ ।
"अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः" ।)
शास्त्रविधिक्रियाविशेषः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
अथ वैधोत्सर्गविधिः । स्नानसन्ध्यादिकं कृत्वा नारायणादिपञ्चदेवताः सम्पूज्य देयद्रव्यं वामहस्तेन धृत्वा दक्षिणहस्तेन तिलजलाभ्यां तद्द्रव्याधिपतिदेवतां सम्प्रदानं चार्च्चयित्वा संकल्प्य कुशतिलजलत्यागपूर्व्वकदानम् । इति स्मृतिः ॥
(अपानवायोर्व्यापारः । मलमूत्रादित्यागः ॥ उत्सृज्यते विण्मूत्रमनेनेति व्युत्पत्त्या पाय्विन्द्रियम् । यथा,—यथा, मनुः । १२ । १२१ ।
"मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ।
वाच्यग्निं मित्रमुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम्" ।)
उत्सर्ज्जनं, क्ली, (उत्+सृज्+ल्युट् ।) उत्सर्गः । तत्पर्य्यायः । त्यागः १ विहापितं २ दानं ३ विसर्ज्जनं ५ विश्राणनं ६ वितरणं ७ स्पर्शनं ८ प्रतिपादनं ९ प्रादेशनं १० निर्व्वपणं ११ अपवर्ज्जनं १२ अंहतिः १३ । इत्यमरः ॥ (शास्त्रीयकर्म्मक्रियाविशेषः । (यथा, मनुः । ४ । ९६ ।
"पुष्ये तु छन्दसां कुर्य्याद् बहिरुत्सर्ज्जनं द्विजः ।
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्व्वाह्णे प्रथमेऽहनि" ।)
उत्सर्पिणी, स्त्री, (उत्+सृप्+णिनि+ङीप् । उत्सर्पतीति वाक्ये शाकादित्व अच् ।) जिनानां कालविशेषः । यथा,—हेमचन्द्रः ॥
"कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीविभेदतः ।
सागरकोटिकोटीनां विंशत्या स समाप्यते ॥
अवसर्पिण्यां षड़रा उत्सर्पिण्यां त एव विपरीताः ।
एवं द्वादशभिररैर्विवर्त्तते कालचक्रमिदम्" ॥
(उद्गमनशीला । यथा, शाकुन्तले ६ अङ्के ।
"उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना" । इति ॥)
उत्सर्य्या, स्त्री, (उत्+सृ+यत् ।) ऋतुमती गौः । इति जटाधरः ॥ पाल खाओयार उपयुक्त गाइ इति भाषा ।
उत्सवः, पुं, (उत्+सू+अप् ।) विवाहादिसमारोहव्यापारः । तत्पर्य्यायः । क्षणः २ उद्धवः ३ उद्धर्षः ४ मह ५ । इत्यमरः ॥ (यथा मनुः । ३ । ५९ ।
"तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च" ।)
उत्सेकः । इच्छाप्रसवः । कोपः । इति मेदिनी ॥
(उन्नतिः । अभ्युदयः ।
"उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे" ।
इति हितोपदेशे । १ । ७६ ॥)
उत्सादनं, क्ली, (उत्+सद्+णिच्+ल्युट् ।) अनुलेपः । उद्वाहनम् । उद्वर्त्तनम् । इति मेदिनी ॥
("उत्सादनञ्च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने" ।
इति मनुः । २ । २०९ ॥ विनाशः । उन्मूलनम् ।
"पूर्व्वं चापवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः ।
क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न सम्यक् चिकीर्षितम्" ।
इति रामायणम् । १ । ७७ । ११ ॥ औषधविशेषादिना व्रणस्य संशोधनम् । यथा,—सुश्रुते ।
"अपामार्गोऽश्वगन्धा च तालपत्री सुवर्च्चला ।
उत्सादने प्रशस्यन्ते काकोल्यादिश्च यो गणः" ॥
"उत्सादनात् भवेत् स्त्रीणां विशेषात् कान्तिमद्वपुः ।
प्रहर्षसौभाग्यमृजालाघवादिगुणान्वितम्" ॥
इति चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।)
उत्सादितं, त्रि, (उत्+सद्+णिच्+क्त ।) [illegible] । उद्वर्त्तितम् । [illegible]
(यथा, महाभारते ७ । ८० । १० । प्रतिज्ञायाम् ।
"उत्सादिताः [illegible] ।
[illegible]" ।)
उत्सारकः, पुं, (उत्सारयति प्रभुद्वारतो जनं इति । उत्+सृ+णिच्+ण्वुल् ।) द्वारपालः । इति हेमचन्द्रः ॥ उत्सारणकर्त्ता ॥
उत्सारणं, क्ली, (उत्+सृ+णिच्+ल्युट् ।) दूरीकरणम् । चालनम् । स्थानान्तरकरणम् ॥
उत्साहः, पुं, (उत्+सह्+घञ् ।) उद्यमः । तत्पर्य्यायः । अध्यवसायः २ । इत्यमरः ॥ सूत्रम् । इति मेदिनी ॥ बलम् । वीर्य्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
"रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च" ॥)
प्रयत्नविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"उत्साहः स्यात् [illegible] ।
[illegible]" ।
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
उत्साहवर्द्धनं, क्ली, (उत्साहं वर्द्धयति यत् । उत्साह +वृध+ल्युट् ।) [illegible] । वीररसः । इत्यमरः ॥

उद्गम, त्रि, (उत्+गिर्+अ।) उद्गता। इति त्रिकाण्डशेषः। उर्म्मिंगः। उद्गीर्णः। उद्गतः। इति श्रीभागवतम्। (यथा, मनुः ८। ७१।
"बालवृद्धातुराणाञ्च साक्ष्येषु वदतां मृषा।
जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसां तथा"।
"तोर्द्धतिकिरौ चितौ दायौ बाष्पाश्रुप्रकृतौ"।
इति रामायणे १म काण्डे।)

उद्गमनत, त्रि, (उत्+गिर्+शानच्।) उद्गिर-मानः। उद्गिरमाणः। इति श्रीभागवतम्।

उद्गुष, त्रि, (उत् ऊर्द्ध्वं गुष्यति सौति गुणोति वा। गु शब्दे। [illegible]

[illegible]

इति हेमचन्द्रः। (यथा, रामायणे आदिकाण्डे।
("[illegible]"।
"[illegible]"।
इति रघुवंशे ५। २९।)

उद्गार, पुं, (उद् ऊर्द्ध्वं गरणम्।) [illegible] इति हेमचन्द्रः।

उद्गम, त्रि, (उत्+गम्+अ।) [illegible] इत्यमरः। (यथा, [illegible]
"[illegible]"।)

उद्गेर, स्त्री, (उत्+गिर्+ल्युट्।) उद्गीर्णः। [illegible]

उद्गेय, पुं, (उत्+गिर्+यत्।) [illegible]
("[illegible]"।
इति महाभारते [illegible]।)
[illegible] (यथा, कुमारे १। ८।
"[illegible]"।
[illegible]। यथा, कुमारे १। ३७।
"[illegible]"।)
[illegible]। इति हेमचन्द्रः।
("[illegible]"।
इति [illegible]।
"[illegible]"।
इति [illegible]।)

उद् अ, (उ+क्विप्+तुक्।) [illegible]

उद्, स्त्री, [illegible]।
[illegible]

...मानगणस्योदरमाभिजात्"।
इति श्रीभागवते। यथा च गीतायाम् २। ४६।
"यावानर्थ उदपाने सर्व्वतः संप्लुतोदके"।)

उदक्, [च्] अ, (उद्+अञ्च्+क्विनादिः।) उत्तर-दिग्देशकालाः। इति मेदिनी।

उदकं, क्ली, (उनत्तीति। उन्दी क्लेदने+क्वुन्। उद-कमिति २। ३८। उणादिसूत्रेण साधु।) जलम्। इत्यमरः।
("सरीसृपा महतां भूमिपृष्ठं शतानदी"।
इति माघः ३। ३४। यथा श्रीभगवद्गीता। २। ४६।
"यावानर्थ उदपाने सर्व्वतः संप्लुतोदके"।
"उदकमीशा [illegible]"। पाणिनिः। ६। ३। ५८।
इति विकल्पः। उदकुम्भः। उदककुम्भः। यथा,
भट्टिः। ३। २०। "तत्कृमा [illegible]
[illegible]"। उदकमौपम्[illegible] इति भाष्य-टीका। उदकमौरा [illegible] इति [illegible]।
यथा, कुमारे ५। ४६। "[illegible]"। इति उज्ज्वलदत्तः।
[illegible])

उदकपरीक्षा, स्त्री, (उदकेन उदके वा परीक्षा।) दिव्यविशेषः। यथा। सलिलपरीक्षा।

पितामहः।
"तोयस्याप [illegible]।
[illegible]।
[illegible]"।
तत्र प्रथमतो [illegible]। यथा नारदः।
"[illegible]।
[illegible]"।
[illegible]।

नारदः।
"[illegible]।
[illegible]"।

पितामहः।
"[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]"॥

नारदः।
"[illegible]।
[illegible]"।
[illegible]।

पितामहः।
"[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]"।
[illegible]

[illegible]
"[illegible]।
[illegible]"॥
[illegible]। [illegible]।
[illegible]

[illegible]
"[illegible]"॥
[illegible]

[illegible]
"[illegible]"॥

[illegible]
"[illegible]।
[illegible]"॥

[illegible]
"[illegible]।
[illegible]"॥

पितामहः।
"[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]"॥

धनुर्मार्गगतं सम्यक् ततः शुद्धिं विनिर्दिशेत्" ।
अत्र मध्यमशरस्थानमभिधानात् शरमोक्ष-
समकालं गमनं सूचयाम्बुक्षाङ्कम् । मध्यमशर-
स्थानस्थितं मध्यमं शरमादायैवापरमुक्षमपि प्रत्या-
गन्तव्यम् । तत्र त्रिषु शरेषु मुक्तेषु एको वेग-
वान् मध्यमशरपतनस्थानं गत्वा तमादाय तत्रैव
तिष्ठति । अन्यस्तु पुरुषो वेगवान् शरमोक्षस्थाने
तोरणमूले तिष्ठति एवं स्थितयोर्मृतीयायां कर-
तालिकायां प्राड्विवाककृतायां शोध्यो निम-
ज्जति तत्समकालमेव तोरणमूलस्थितोऽपि द्रुत-
तरं मध्यमशरपतनस्थानं गच्छति शरग्राही च
तस्मिन् प्राप्ते द्रुततरं तोरणमूलं प्राप्यागच्छ-
गतं यदि न पश्यति तदा शुद्धो भवतीति वाच-
स्पत्यार्थः । * । * । तत्र प्रयोगः । उक्तलक्षणजला-
शयनिकटे तथा तोरणं विधाय उक्तदेशे जलं
हत्वा तोरणसमीपे शरान् धनुः संपूज्य जला-
शये वरुणमावाह्य पूजयित्वा तत्तीरे धर्मादीन्
देवान् पूजयित्वा दक्षिणां दत्वा शोध्यस्य
शिरसि प्रतिज्ञापत्रं बद्धा प्राड्विवाको जलमभि-
मन्त्रयेत् । तत्रमन्त्रश्च ।
ॐ "तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यन्तु निर्म्मितम् ।
शुद्धेश्च कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां दैवितं तथा ।
अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे" । इति ।
शोध्यस्तु ॐ "सत्येन माभिरक्षस्व वरुण" इत्यनेन
जलमभिमन्त्र्य गृहीतमूलस्य शोध्याभिमानोद-
कावस्थितस्य बलीयसः प्राड्मुखस्य पुरुषस्य समीपं
जलमध्ये गच्छेत् । ततः शरेषु त्रिषु मुक्तेषु मध्यम-
शरपातस्थाने मध्यमशरं गृहीत्वा जविन्येकस्मिन्
पुरुषे स्थिते अन्यस्मिंश्च तोरणमूलस्थिते प्राड्विवा-
केन तालत्रये दत्ते शोध्यो गृहीतमूलपाद्मूलपुरुष-
स्योरू गृहीत्वा निमज्जति तत्समकालमेव तो-
रणमूलस्थोऽपि मध्यमशरस्थानं द्रुतं गच्छति ।
ततः शरग्राही च तस्मिन् प्राप्ते द्रुतं तोरणमूलं
प्राप्य जलान्तःस्थं यदि न पश्यति तदा शुद्धः ।
कर्णाद्यङ्गं विना शिरोमात्रदर्शनेऽपि शुद्धः ।
अन्यस्थानादन्यत्रगमनेऽप्यशुद्धः । ततो दक्षिणा-
दिकं दद्यात्" । इति दिव्यतत्त्वम् ।

उदकीर्य्यः, पुं, (उदेन जलेन कीर्य्यः व्याप्तः ।) महा-
करञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ।

उदकीर्य्यः, पुं, (उदेन कीर्य्यः ।) करञ्जविशेषः ।
इति रत्नमाला । डाहरकरञ्जा कण्टककरञ्ज
इत्यादि भाषा । (अस्योक्तः पर्य्यायो भावप्रकाशे ।
"उदकीर्य्यस्तृतीयोऽन्यः षड्ग्रन्था हस्तिवारुणी ।
मर्कटी वायसी चापि करञ्जी करभञ्जिका" ॥
गुणा अस्य करञ्जोशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

उदन्या, स्त्री, (उदकं जलं मुद्रिकयाभावे इच्छतीति ।
उदक + क्यच् + अप्रत्ययः इति यत् ।) तृष्णा । पिपा-
सा । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ४।५७ ।
"नोदन्यायाभिमाषेत यदं नस्वेदमाचरेत्" ॥)

उदन्धिः, पुं, (उदकपूर्णो धीयतेऽस्मिन् ।) हिमालयपर्व्वतः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

उदयनं, स्त्री, (उदक् उत्तरस्यामयनं गमनम् ।)
उत्तरायणम् । इति स्मृतिः ॥ (यथा, मनुः ।१।६७ ।
"दैवे रात्र्यहनी वर्षे प्रविभागस्तयोः पुनः ।
अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्यात् दक्षिणायनम्" ॥
"तदादित्यस्योदगयनमारभ्य श्रीमद्भूत् शिशि-
रादीन् ग्रीष्मान्तान् व्यवस्येत्" । इति सूत्रस्थाने
षष्ठेऽध्याये चरकेणोक्तम् । विस्तरस्त्वस्योत्त-
रायणशब्दे ज्ञेयः ॥)

उदग्भूमः, पुं, (उदग्भूमिरस्य उत्तरदेशमित्यर्थः ।
समासे + अच् ।) उद्भूमिः । उर्व्वरास्थानम् । इति
जटाधरः ॥

उदग्रं, त्रि, (उद्गतमग्रं यस्य ।) उच्छ्रितम् । उन्नतम् ।
इत्यमरः ॥ (विशालम् । महत् । दीर्घम् । भीमम् ।
"नयन् मधुलिहः श्वैत्यमुदग्रदशनांशुभिः" ॥
इति माघः । २ । २१ । तथा, रघुः । ९ । ५१ ।
"तमाप्लिन वायव इन्द्रप्य कारस्य शब्दो प्रप-
वेषु स्पष्टः" । "अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुः" । इति
च रघुः । ६ । ३२ ।)

उदग्रदन्, [त्] पुं, (उदग्रौ दन्तौ यस्य । अग्रान्तशुद्ध-
शुभ्रवृषवराहेभ्यश्चेति दन्तस्य दत्त ।) उच्चदन्त-
वती । उद्गतदन्तौ, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

उदजः, पुं, (उत् + अज् + समुदोरजः पशुष्विति
अप् । अजेर्व्यघञपोरिति पर्य्युदासात् वीभावो न ।)
पशुप्रेरणम् । इत्यमरः ॥

उदञ्चनं, क्ली, (उत् + अञ्च + ल्युट् ।) पिधानपात्रम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ ढाकुनि इति भाषा । (यथा,
शतपथब्राह्मणे । ४ । ३ । ५ । "प्रतिख्याता
संस्रावान्यथापीता चमसेन बोदञ्चनेन वा" ।)
ऊर्द्धक्षेपणम् ॥

उदञ्चितं, त्रि, (उत् + अञ्च + क्त ।) ऊर्द्धक्षिप्तम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ ("उदञ्चिताक्षोऽञ्चितदक्षि-
णोरुः" । इति भट्टिः ॥ (पूजितम् ॥)

उदण्डपालः, पुं, (उदण्डस्य उद्भिन्नाण्डस्य पालो रक्षकं
पलायनं यत्र । मत्स्यसर्पविशेषायामसौ यद्धर्मे
सन्दृश्यते इति प्रसिद्धिः ।) मत्स्यविशेषः । सर्प-
भेदः । इति मेदिनी ॥

उदधिः, पुं, (उदानि उदकानि वा धीयन्तेऽस्मिन् ।
उद + धा उदक + धा + कि ।) समुद्रः । इत्य-
मरः ॥ ("उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमा-
नना क्वचित्" । इति रघुः ८ । ८ ॥ मेघः । घटः ॥)

उदधिक्रः, पुं, (उदधि + क्रम + विट् ।) समुद्रा-
क्रमणकर्त्ता । इति व्याकरणम् ॥

उदधिमण्डः, पुं, (उदधेः समुद्रस्य मण्ड इव ।) समुद्र-
फेनः । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । कषायत्वम् ।
कर्णशूलनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

उदधिमेखला, स्त्री, (उदधिर्मेखलेव यस्याः ।) पृथिवी ।
इति महाभारतम् ॥ ("चतुरुदधिमालामेख-
लाया भुवो भर्त्ता" । इति कादम्बरीकथामुखे ॥)

उदन्तः, पुं, (उद्गतो निर्गतः अन्तो यस्य ।) वार्त्ता ।
("वार्त्तादिकाः सुहृदुपगतः सङ्गमात्प्रियेति" ॥
इति मेघदूते" १०१ । तथा, रघुः ।१२ । ६६ ।
"श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः"
साधुः । इति मेदिनी । वणिग्भावनम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (साकल्यात् प्रान्ते, त्रि । यथा,
शतपथब्राह्मणे । "तस्मात्तदिति कर्षयेदुदन्तं
तर्हि शुक्षयत् तस्यैतस्मं कुर्य्यादुप न होत्
ददस्तं कुर्य्यादपचिं वै तिर उदन्तं कर्षा-
वन्तं कुर्य्यात्" ॥)

उदन्तकः, पुं, (उदन्त + स्वार्थे कन् ।) वार्त्ता । वार्त्ता ।
इति शब्दरत्नावली ॥

उदन्तिका, स्त्री, (उत् + अन्त + णिच् + ण्वुल् +
टाप् ।) तृप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

उदन्या, स्त्री, (उदकमिच्छति उदकस्येच्छा वा । इच्
क्यजन्तः क्यच् । अश्वक्षीरेति दिवाभाव उद-
उदकस्योदन्भावोऽपि निपात्यते । अप्रत्ययादिति ।)
पिपासा । इत्यमरः ॥ (यथा छान्दोग्योपनिषदि ।
६ । ८ । ५ । "अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति नाम
तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनाय
पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति" ॥)

उदन्वान्, [त्] पुं, (उदकानि सन्त्यत्र । उदक +
मतुप् । उदन्वानुदधौ चेत्सूत्रेण उदभावो
निपातितः मतुपि ।) समुद्रः । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघुः ४ । ५२ ।
"अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ" ।
ऋषिविशेषः । इति पाणिनिः । ४ ।१ ।)

उदय आधाते । कौमारनुवन्धम् । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (पाणि-सर्क-सेट् ।) पञ्चमस्वरादिः । उदरं ।
इति दुर्गादासः । धातुकाः उदयायुरदन्तः
वशात् उदरेति लिखितः ।

उदपानं, क्ली, पुं, (उदकं पीयतेऽस्मिन् । उदक +
पा + अधिकरणे + ल्युट्, उदकस्य उदः ।) कूपः ।
इत्यमरः ॥
("तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च" ।
इति मनुः ४ । ४८ । तथा, रामायणे २ । ८० । १० ।
"निर्जलेषु च देशेषु खनयामासुरुत्तमान् ।
उदपानान् बहुविधान् वेदिकापरिमण्डितान्" ॥
भावे ल्युट् । जलपानम् । यथा शीलावत्याम् । ३३ ।
"पापानर्थे उदपाने सर्वेषां भङ्गतीरके" ॥)

उदयः, पुं, (उदयन्ति यस्मात् यस्मात् । उत् + इ +
अच् ।) पूर्व्वपर्व्वतः । उदयाचलः । (भावे + अच् ।)
समुन्नतिः । इति मेदिनी ॥ दीप्तिः । रत्नम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ प्रकाशादृष्टः । अथ
सूर्य्यस्योदयादिकं यथा, सिद्धान्ते ४ । ५६ ।
अध्यायः ॥ * ॥
"उदयास्तमये चैव सर्व्वेषाम् सर्वदा ।
दिक्कालदेशात् तथा मैत्र विविधान् ॥
देवेन कृत्वांश्चानन्दाद् वा देवासुरांश्च ।
शिरोमात्र्र पर्वते सर्वेषाम् ॥
मेषाज्ञनसकेन्द्रस्य तदा सर्वा ॥
उदयास्तमयतत् वदं सर्व्वं त्रै ॥
प्रकाशेनां परे स्थितः भानुना इत्यतः ।
विषुवे च विषुवत्स्थानान्कोलामपुरे ॥
उदितो यदा नाभिसिद्ध्यातमनाम् ॥
ततः सर्वे यत्नतो भूमिरीत्या ॥
उदयास्तमयं प्राक् दृश्यते ॥

[illegible] मार्थदो ... मग्नादः समाम् ।
... मग्नादः समागृ॥९८॥
... मतीवमुपयान्ति वै ।
... दिवारात्रिः सदैव हि ।
... मेरुवलयतो यतः" ॥१०॥
उदयास्तमने च सर्वकालं भवतः । ते च परस्परं संमुखे ... भवतः । तत्र येनुमाह ।
... मध्याह्न एव ...
[illegible]

अस्माकोत्तरस्यां दिशि यदा दिवापि यद्वेतां दिनेऽपि नित्यं रात्रिरेव । ... मेरं प्र-दक्षिणीकुर्वन्तं सूर्यं ये पश्यन्ति ... ते ... देवा ... । ... मेरुः । ... मेरुवलयत एव । दक्षिणभागे च ... । तस्मादुत्तरस्यां दिशि यदा रात्रिः । दक्षिणस्याञ्च दिशि यदा दिनमिति । यदा । भारतादिवर्षस्थानां सम्मुखे सूर्यमुदयं यान्तमुत्तरस्यां दिशि वामभागे मेरोरेव यदा दिनम् । ... यदा रात्रिः । दक्षिणभागे तु यदा दिनमेवेत्यर्थादुक्तं भवति" । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

उदयनं, क्ली (उत् + इ + ल्युट्) उदयः । इति मेदिनी ॥ (यथा ... १।६०।७।
"यथा ... सूर्यस्योदयनादधि" ॥)

उदयनः, पुं. ... मुनिः । ... । इति मेदिनी ॥
("... उदयनकथाकोविदान् ग्रामवृद्धान्"। इति मेघदूते ।३१।) उदयनाचार्यः । स च कुसुमाञ्जलिग्रन्थकर्त्ता ।

उदयः, पुं. (उत् ... इति । ... + इ + अच् ।) ... । इति मेदिनी ॥
("उदयमुदितं ... " । इति मनुः । ८ । १२१ ।)

[illegible]

"दोषा ... " ॥

[illegible]

"... " ॥१॥

[illegible]

"... मेरुः ... कुसुम-
... " ॥

"... " ॥

[illegible]

दरम् ।*। प्लीहोदरमाह ।
"वर्द्धते प्लीहकस्तस्य स्वस्थानात् प्लीहोदरं हि तत् ।
तद्वामे वर्द्धते पार्श्वे निमित्तं तस्य तत्र यत् ।
यकृद्ध्योऽनिलादीनि यानुक्तानि भिषग्वरैः ।
प्लीहोदरेऽपि दृश्यन्ते तानि कर्माणि देहिनाम्" ।
प्लीहोदरस्यैव भेदो यकृद्दाल्युदरं न पुनरधिक-
मित्याह । "सव्यान्यपार्श्वे यकृति प्रवृद्धे ज्ञेयं यकृ-
द्दाल्युदरं तदेव" । यकृद्दाल्यतीति दोषैर्भिनत्तीति
यकृद्दाल्युदरं तदेव उदरमेव ।*। बद्धगुदमाह ।

"यस्यान्त्रमन्नैरुपलेपिभिर्वा,
बालाश्मभिर्वा पिहितं यथावत् ।
सञ्चीयते तस्य मलः सदोषः,
शनैः शनैः सङ्करवच्च नाड्याम् ।
निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं
निरेति कृच्छ्रादपि चाल्पमल्पम् ।
हृन्नाभिमध्ये परिवृद्धिमेति
तस्योदरं बद्धगुदं वदन्ति" ।

उपलेपिभिः पिच्छिलैरन्नैः शाकव्रातुकादिभिः ।
बालाश्मभिः वालुकाभिः कर्कटैर्वा बालैः केशैः
अस्थिभिः सात्वाद्यैर्वा । यथावत् यस्य तत् तस्य भवति ।
मलः पुरीषम् । सङ्करवत् संमार्ज्जनीक्षिप्तकच-
धूल्यादिवत् । "सङ्करोऽवकरः तुमान्" इत्यमरः ।
सङ्करो झूल इति लोके । नाड्यां अन्त्रनाड्याम् ।
हृन्नाभिमध्ये हृन्नाभ्योर्मध्ये ।*। क्षतोदरमाह ।

"शल्यं यथान्नोपहितं यदन्त्रं
भुक्तं भिनत्त्यागतमन्यथा वा ।
तस्मात् स्रुतोऽन्त्रात् सलिलप्रकाशः
स्रावः स्रवेद्वै गुदतस्तु भूयः ।
नाभेरधश्चोदरमेति वृद्धिं
निस्तुद्यते दाल्यति चातिमात्रम् ।
एतत् परिस्राव्युदरं प्रदिष्टं
दकोदरं कीर्त्तयतो निबोध" ।

शल्यं कण्टकादि । अन्नोपहितं अन्नमिश्रितम् । भुक्तं
यदन्त्रं भिनत्ति । तथा अन्यथा आगतं भोजनं
विना आगतं सदपि । तदपि यदन्त्रं भिनत्ति
तत्कुरुवत्पादम् । अन्नमन्नमयं वा यदन्त्रं
भिनत्ति । यत उक्तं चरके ।
"भुक्तैरन्नैः कर्कशाद्यैः क्षिप्तैरन्त्रैः सपूगः ।
निर्भिन्नान्त्रं यदा भुक्तं त्वत्यशनेन वा" । इति ।
तस्मात् निर्भिन्नात् । गुदतस्तु भूयः अन्यात्
संस्रुत्य गुदगुदस्तः स्रवेदित्यर्थः । दाल्यति विदी-
र्य्यतीव । परिविदारणत्वात् । एतत् क्षतोदरं
तन्त्रान्तरे परिस्राव्युदरं प्रदिष्टम् ।*।
उदकोदरमाह ।

"यत् स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा,
वान्तो विरिक्तोऽप्यथवा निरूढः ।
पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य
स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि ।
स्नेहोपलिप्तेष्वथवापि तेषु
दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति ।
स्निग्धं महत्तत् परिवृत्तनाभि
समाततं पूर्णमिवाम्बुना च" ।

यथा दृतिः क्षुभ्यति कम्पते च
शब्दायते चापि दकोदरं तत्" ।
स्नेहपीतः पीतस्नेहः आहिताग्न्यादित्वात् कर्त्तरि
क्तः प्रयात् स्नेहं पीतः स्नेहपीत इति सन्देहः ।
तेन स्नेहं पीतवानित्यर्थः । अनुवासितो वा स्नेहो-
नानुवासनवस्तिः । वान्तः वान्तोऽपि पूर्ववत् कर्त्तरि
क्तः तेन वान्तवानित्यर्थः । एवं विरिक्तः विरिक्त-
वान् । यथा निरूढः प्रदत्तनिरूहवस्तिः । स
पेयाशु शीतलं जलं पिबेत् । तस्य तद्वहानि जल-
वहानि स्रोतांसि दुष्यन्ति तत्सन्दूषणानि भवन्ति
जलवहेषु स्रोतःसु दुष्टेषु तत्सु अप्रवृत्ते उपचे-
यमानेन बहिर्भूते दकोदरमायाति । अथवा
तेषु उदकवहेषु स्रोतःसु स्नेहोपलिप्तेषु पूर्ववत्
यथापूर्वम् । अप्रवृत्ते उपचेयमानेन बहिर्निःसृते
दकोदरमायाति । तथा स्नेहेऽपि बहिर्निःसृते
दकोदरमायाति । तत् उदरम् । परिवृत्तनाभि
गम्भीरनाभि । समाततं व्याप्तम् । यथा दृतिः
चर्म्ममयं जलाहरणपात्रम् । क्षुभ्यति चलनेन
दोलनेन नश्यति कम्पते बहिः शब्दायते अम्बु-
मात्रं तत् शब्दं करोति ।*।

साध्यासाध्यत्वमाह ।
"जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छ्रतमं मतम् ।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम्" ।
बलिनः अजातात्मु नवोत्थितम् यत्नसाध्यमित्यन्वयः
"पक्षाद्बद्धगुदं तूर्द्ध्वं सर्वं जातोदकं तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्त्रञ्च दकोदरम्" ।
छिद्रान्त्रं शल्यादिना छिद्रमन्त्रं यस्य तदुदरं अभा-
वाय मरति ।*।
जातोदकस्योदरस्य लक्षणमाह । चरकः ।
"सदनूनां दृतिरिव क्षोभे शब्दकरं मृदु ।
अपद्वत्तशिरान्तर्गतं निताम्नगतं महत् ।
आनह्यमानमैवास्यं मृत्रं बहु गलत्यतः ।
जातोदकस्य लिङ्गं स्यान्मन्दोऽग्निः पाण्डुतापि च ।
शूलाढ्यं कुटिलोपध्मसुपविष्टतनुच्छविम् ।
स्वस्थोऽसित्तमानासिपदितोऽप्य वर्ज्जयेत्" ।
शूलाढ्यमाने शूलाढ्यमिति च पाठः । कुटिलोपध्मं
बहुशेफनम् । उपविष्टतनुच्छविं । उपरि ... तनो
... । तं उदरिणम् ।
"पार्श्वभङ्गान्नविद्वेषशोथातीसारपीडितम् ।
विरिक्तं चाप्युदरिणं पूर्य्यमाणं विवर्ज्जयेत्" ।
विरिक्तमपि पूर्य्यमाणं पूर्य्यमाणोदरं उदरिणं
विवर्ज्जयेत् ।*।

अथोदरस्य चिकित्सा ।
"हरतालैर्मं तास्मृलमिपं
मोमूत्रयुक्तमिवनादमी वा ।
निहन्ति वातोदरशोथशूलान्
क्षाथः समूलो दशमूलजश्च ।
कुडं दन्ती यवक्षारः पाठा त्रिफलं वचा ।
शुण्ठी क्षीयाम्बुना पीता वातोदरकवापहा" ।
कुण्डादिचूर्णम् ।*।
"अनुवमदः गुडारोग्या लक्ष्मीर्वा विवासयेत् ।
विडङ्गं त्रिफला दन्ती विड्ङ्ग तैलं त्रिवृत्ताम् ।

वैश्वानरं यथा कुष्ठं मधु शिग्रु शुक्राह्वा ।
कौञ्चस्यं त्रिवृतादि दीपकौ कर्षदिवाको ।
सहेयो पलिकान् भागान् त्रिवृत अष्टवर्णी च ।
पिष्ट्वा कषायेणैव तैलं प्रद्रविता भवेत् ।
तत्तिलेन प्रातरत्याढ दद्यात्त्रिफलमातता ।
निर्भिन्त तस्मात् शोथान् उदराणि विदेहनः ।
मूत्रकृच्छ्रमुदरमुपस्थनवर्डुगुदबन्धोत् ।
पार्श्वकुक्षिमरं शूलमानाहमुष्कतोदवत् ।
दत्तरक्तीनिवासवान् शोषार्त्तं चाद्वेदरात् ।
मारमासवेन वारकिन चाग्नोतिशीतला मता" ।
इति दन्तीघृतम् ।*।
"पित्तोदरेषु बलिनं पूर्व्वमेव विरेचयेत् ।
दुर्बलं त्वनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरवस्तिना ।
संजातबलकायादिं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् ।
पयसा च विवृत्कल्केनापृक्तस्य फलेन च ।
विपक्वस्याविरक्तकेनाक्तं भावितं चापरेद्भिषक् ।
गवं पचमूलं त्रिवृत् क्षीरोदरविनाशने" ।*।
"बालात्रिवलाकरकदैर्द्रव्यकरुपीचैः ।
भावितं त्रिलमात्मन्नं पिबेत् क्षीरोदरापहम्" ।
इति बालादितैलं घृतम् ।*।
"शालिषष्टिकगोधूमयवगोलाममोदकम् ।
विरक्तो दैवतं मेहं मत्स्यं मधूकं च ।
श्लेष्मयोदरं मांसं शाकं पिच्छलं तिलम् ।
व्यायामञ्च दिवास्वप्नमपानादि वर्ज्जयेत् ।
तथोष्णलवणौघादि विदाहीनि गुरूणि च ।
नाद्यादन्नानि जठरी तोयपानञ्च वर्ज्जयेत् ।
उदराणां मलाढ्यत्वात् सदसा शोधनं हितम् ।
क्षीरैर्मूत्रैर्वा विरेकश्च शस्यते" ।*।
"वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ।
शर्करामरिचोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ।
यवानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी ।
सन्निपातोदरी यक्तं त्रिकटुक्षारसैन्धवैः ।
प्लीहनो मधुना पाण्डं त्रिसना चोष्णकुहितः ।
जारश्चो त्रिफलामूत्रमधुपथ्या तथी वया ।
इत्यादि पादरोगे योगं माक्षीको च वितरेत् ।
दो पावीं दीप्यकं मूत्रं शुद्धं भरारकम् ।
विडङ्ग समांशानि दन्त्या अजकर्णं भवेत् ।
निश्चित्त्वाधि विशुद्धे मानवा मापदुष्टे ।
तक्र मारासवो सारो भृष्टो दोषनाशक ।
वर्णं प्रान्य विशतत्ते गोत्रा विमुक्तिमाप्नुयात् ।
सर्वोदरनि हन्ति कुष्ठं जिन्निर्वदाहपुरं ।
आस्वकाते तस्य वातोष्टे पदस्ते ।
दधिमस्तेन विद्भाशे दाहिमाम्लरसेन वा ।
परिकर्त्तेषु चान्त्रेषु चाम्लपञ्चके ।
मरुस्वरे ... ।
दुर्भेद्ये यदर्दोचेति तुषे कल्पैः सह वारि ।
... ।
... " ।
... ।
... ।
... ।
... ।

उद्

[illegible]। परिवर्त्तो युद्धे परिकर्त्तनवत् [illegible]
इति [illegible]। *।

"[illegible]
[illegible]।
[illegible]
[illegible]॥
[illegible]
[illegible]।
[illegible]
[illegible]॥"

इति [illegible]। *।

"[illegible]।
[illegible]"॥

[illegible] इति [illegible]। *।

"[illegible]
[illegible]।
[illegible]
[illegible]॥
[illegible]
[illegible]।
[illegible]
[illegible]॥"

[illegible]। इति [illegible]

उदरग्रन्थि, पुं, (उदरस्य ग्रन्थिरिव।) गुल्मरोगः। इति हेमचन्द्रः॥

उदरत्राणं, क्ली, (उदरस्य त्राणं रक्षणम्।) [illegible]। इति हेमचन्द्रः॥

उदरम्भरि, त्रि, [illegible]। इति हेमचन्द्रः॥

उदरावेष्ट, पुं, (उदरस्य आवेष्ट।) [illegible]

उद्

[illegible]
[illegible]।
[illegible]॥

अथ [illegible] यथा,—

"[illegible]।
[illegible]॥"

यथा,—

"[illegible]।
[illegible]॥"

अथ [illegible]॥

उद्

[illegible]

अथ [illegible] यथा,—

"[illegible]।
[illegible]॥"

अथ [illegible]॥

"[illegible]"॥

अथ [illegible] यथा,—

"[illegible]।
[illegible]॥"

बद्धगुदोदरस्य निदानपूर्व्विका सम्प्राप्तिर्यथा,
"पक्ष्मवालैः सहान्नेन भुक्तैर्बद्धायने गुदे ।
उदावर्त्तैस्तथार्शोभिरन्त्रसंमूर्च्छनेन वा ॥
अपानो मार्गसंरोधाद्धत्वाग्निं कुपितोऽनिलः ।
वर्च्चःपित्तकफान् रुद्धा जनयत्युदरं ततः" ॥

अस्य रूपाणि ।

"तृष्णा-दाह-ज्वर-मुख-तालु-शोषोरुसाद-कास-श्वास-दौर्ब्बल्यारोचकाविपाक-वर्च्चोमूत्र-सङ्ग-आध्मान-च्छर्द्दि-क्षवथु-शिरोहृन्नाभि-गुदशूलान्यपि चोदरं मूढ़वातं स्थिरमरुणं नीलराजिशिरावनद्धं अराजिकं वा प्रायो नाभ्युपरि गोपुच्छवदभिनिर्वर्त्तते इत्येतद्बद्धगुदोदरं विद्यात्" ॥

छिद्रोदरस्य निदानपूर्व्विका सम्प्राप्तिर्यथा,
"शर्करा-तृणकाष्ठास्थि-कण्टकैरन्नसंयुतैः ।
भिद्येतान्त्रं यदा भुक्तैर्जृम्भयात्यशनेन वा ॥
स्रवत् पाकरसस्तेभ्यश्छिद्रेभ्यः प्रस्रवद्बहिः ।
पूरयन् गुदमन्नञ्च जनयत्युदरं ततः" ॥

अस्य रूपाणि ।

"इति तदधोनाभ्याः प्रायोऽभिनिवर्त्तमानमुदकोदरस्य च यथाबलञ्च दोषाणां रूपाणि दर्शयत्यपि चातुरः सलोहित-नील-पीत-पिच्छिल-कुणप-गन्धामवर्च्चः उपवेश्यते हिक्का-श्वास-काश-तृष्णा-प्रमेहा-रोचकाविपाक-दौर्ब्बल्यपरीतश्च भवत्येतत् छिद्रोदरं विद्यात्" ॥

जलोदरस्य निदानपूर्व्विका सम्प्राप्तिर्यथा,—
"स्नेहपीतस्य मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।
अत्यम्बुपानान्नष्टेऽग्नौ मारुतः क्लोम्नि संस्थितः ॥
स्रोतःसु रुद्धमार्गेषु कफश्चोदकमूर्च्छितः ।
वर्द्धयेतां तदेवाम्बु स्वस्थानादुदराय तौ" ॥

अस्य रूपाणि ।

"तत्र रूपाण्यन्नकाङ्क्षापिपासा-गुदस्राव-शूल-श्वास-कास-दौर्ब्बल्यान्यपि चोदरं नानावर्णराजि-शिरासन्ततमुदकपूर्णदृतिक्षोभसंस्पर्शं भवत्येतदुदकोदरं विद्यात्" ॥

एषां साध्यत्वासाध्यत्वादिलक्षणं यथा,—
"तत्राचिरोत्पन्नमनुपद्रवमनुदकप्राप्तमुदरं त्वरमाणश्चिकित्सेदुपेक्षितानां ह्येषां दोषाः स्वस्थानादपचलाः स्वपरिपाकाद्द्रवीभूताः सन्धीन् स्रोतांसि चोपक्लेदयन् स्वेदश्च बाह्येषु स्रोतःसु प्रतिहतगतिस्तिर्य्यगवतिष्ठमानस्तदेवोदकमाप्याययति" ।

तत्र पिच्छोत्पत्तौ मण्डलमुदरं गुरु स्तिमितमाकोठितमशब्दं मृदुस्पर्शमपगतराजीकमाक्रान्तं नाभ्यां सर्पतीति । ततोऽनन्तरं उदकप्रादुर्भावः ॥

तस्य रूपाणि कुक्षेरतिमात्रवृद्धिः शिरान्तर्धानगमनमुदकपूर्णदृतिक्षोभसंस्पर्शत्वञ्च ।

तदातुरमुपद्रवाः स्पृशन्ति छर्द्यतीसार-तमक-तृष्णा-श्वास-कास-हिक्का-दौर्ब्बल्य-पार्श्वशूलारुचि-स्वरभेद-मूत्रसङ्गादयस्तथाविधमचिकित्स्यं विद्यादिति । भवति चात्र,—
"वातात् पित्तात् कफात् प्लीह्नः सन्निपातात्तथोदकात् ।
परं परं कृच्छ्रतरमुदरं भिषगादिशेत् ॥
पक्षाद्बद्धगुदं तूर्द्धं सर्व्वं जातोदकन्तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्त्रञ्चोदरं नृणाम्" ।
"व्यथः सर्व्वमर्म्मोत्थः श्वासो हिक्काऽरुचिः कष्टः ।
मूर्च्छाच्छर्द्यतिसारश्च निघ्नन्त्युदरिणं नरम्" ॥

अन्यत्राप्याह ।

"यत्तोयमथ्यमानं सशब्दं नातिमात्रिकम् ।
सदा गुडगुडायञ्च शिराजालगवाक्षितम् ॥
नाभिं विष्टभ्य वायौ तु वेगं कृत्वा प्रणश्यति ॥
हृन्नाभिवंक्षणकटीगुदप्रत्येकशूलिनः ।
कर्क्कशं सृजतो वातं नातिमन्दे च पावके ।
मूत्रेऽल्पे संहते दोषे लालया विरसे मुखे ।
वातोदरमित्येतैर्लिङ्गैर्व्विधाय तत्त्वतः" ॥

अतःपरं वातजादिभेदेन चिकित्साविधानं यथा,
"उपक्रमेद्भिषग्दोषबलकालविशेषवित् ।
वातोदरे बलवतः पूर्व्वं स्नेहैरुपाचरेत् ॥
स्निग्धाय स्वेदिताङ्गाय दद्यात् स्नेहविरेचनम् ।
हृते दोषे परिम्लानं वेष्टयेद्वाससोदरम् ॥
तथास्यानवकाशत्वाद्वायुर्नाध्मापयेत् पुनः ।
दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतसां सन्निरोधनात् ॥
सम्भवत्युदराण्येवं यतो नित्यं विशोधयेत् ।
शुद्धं संसृज्य च क्षीरं बलार्थं पाययेत्तु तम् ॥
प्रागुत्क्लेशाद्विवर्ज्जयेच्च बले लब्धे क्रमात् पयः ।
यूषैरसैर्वा मन्दाम्ललवणैः रोधितानलम् ॥
सोदावर्त्तं पुनः स्निग्धं स्विन्नमास्थापयेन्नरम् ।
स्फुरणाक्षेपसन्ध्यस्थिपार्श्वपृष्ठत्रिकार्त्तिषु ।
दीप्ताग्निबद्धविड्वातं रूक्षमप्यनुवासयेत् ॥
तीक्ष्णाधोभागयुक्तः स्यान्निरूहो दाशमूलिकः ।
वातघ्नाम्लशृतैरण्डतिलतैलानुवासनः ॥
अविरेच्यन्तु यं विद्याद्दुर्ब्बलं स्थविरं शिशुम् ।
सुकुमारं प्रकृत्याल्पदोषं वाथोल्बणानिलम् ॥
तं भिषक् शमनैः सर्पिर्यूषमांसरसौदनैः ।
बस्त्यभ्यङ्गानुवासैश्च क्षीरैश्चोपाचरेद्बुधः ॥ १ ॥
पित्तोदरे तु बलिनं पूर्व्वमेव विरेचयेत् ।
दुर्ब्बलन्त्वनुवास्यादौ शोधयेत् क्षीरबस्तिना ॥
संजातबलकायाग्निं पुनः स्निग्धं विरेचयेत् ।
पयसा सत्रिवृत्कल्केनोरुबूकशृतेन वा ॥
सातलात्रायमाणाभ्यां शृतेनारग्वधेन वा ।
सकफे वा ससूत्रेण सवाते तिक्तसर्पिषा ॥
पुनः क्षीरप्रयोगश्च बस्तिकर्म्म विरेचनम् ।
क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन् युक्तः पित्तोदरं जयेत् ॥
स्निग्धं स्विन्नं विशुद्धन्तु कफोदरिणमातुरम् ।
संसर्ज्जयेत् कटुक्षारयुक्तैरन्नैः कफापहैः ॥
गोमूत्रारिष्टपानैश्च चूर्णायस्कृतिभिस्तथा ।
सक्षारैस्तैलपानैश्च शमयेत्तु कफोदरम् ॥
सन्निपातोदरे सर्व्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ।
सोपद्रवन्तु निर्वृत्तं प्रत्याख्येयं विजानता ॥
उदावर्त्तरुजानाहैर्दाहमोहतृषाज्वरैः ।
गौरवारुचिकाठिन्यैश्चानिलादीन् यथाक्रमम् ॥
लिङ्गैः प्लीहोदरान् दृष्ट्वा रक्तं चापि स्वलक्षणैः ।
चिकित्सां संप्रकुर्व्वीत यथादोषं यथाबलम् ॥
स्नेहं स्वेदं विरेकञ्च निरूहमनुवासनम् ।
समीक्ष्य कारयेद्बाहौ वामे वा व्यधयेच्छिराम् ।
षट्पलं वा पिबेत् सर्पिः पिप्पलीर्व्वा प्रयोजयेत् ।
सगुडामभयां वापि क्षारारिष्टगणांस्तथा ॥
रोहितकलतानान्तु काण्डैश्चाभयया जले ।
मूत्रे वा सुतमेतञ्च सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ॥
कामलागुल्ममेहार्शःप्लीहसर्व्वोदरक्रिमीन् ।
तद्धन्याज्जाङ्गलरसैर्व्वापि न्याय्यञ्च भोजनम् ॥
अग्निकर्म्म च कुर्व्वीत भिषग्वामकपोल्वणे ।
पैत्तिके जीवनीयानि सर्पींषि क्षीरबस्तयः ॥
रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानञ्च शस्यते ।
यूषैर्म्मांसरसैश्चापि दीपनीयसमायुतैः ॥
लघून्यन्नानि संसृज्य भवेत् प्लीहोदरी नरः ।
भिषाय यकृदरिणे मूत्रतोऽल्पौषधान्वितम् ।
सतैलमक्तं दद्यान्निरूहं सानुवासनम् ।
परिस्रंसीनि चान्नानि तीक्ष्णञ्चैव विरेचनम् ।
उदावर्त्तहरं कर्म्म कार्य्यं वातघ्नमेव च ।
छिद्रोदरमृते स्वेदात् श्लेष्मोदरवदाचरेत् ।
जातं जातं जलं स्राव्यमेवं तद्यापयेद्भिषक्" ।

अरिष्टलक्षणं यथा ।

"तृष्णाकासज्वरार्त्तन्तु क्षीणमांसाग्निभोजनम् ।
वर्ज्जयेत् श्वासिनं तद्वत् शूलिनं दुर्ब्बलेन्द्रियम्" ।
"स्वेदप्रयोगकादिभ्यो नियच्छेदनुपूर्व्वशः ।
सर्व्वमेवोदरं प्रायो दोषसंघातजं मतम् ।
तस्मात्त्रिदोषशमनीं क्रियां सर्व्वत्र कारयेत्" ।

पथ्यनियमो यथा ।

"दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णे वह्निर्मन्दत्वमृच्छति ।
तस्माद्भोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ॥
रक्तशालीन् यवान् मुद्गान् जाङ्गलांश्च मृगद्विजान् ।
पयोमूत्रासवारिष्टान् मधुसीधुं तथा सुराम् ॥
यवागूमोदनं वापि यूषैरद्यात् रसैरपि ।
मन्दाम्लस्नेहकटुभिः पञ्चमूलोपसाधितैः" ।

अपथ्यानि यथा ।

"औदकानूपजं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलान् ।
व्यायामाध्वदिवास्वप्नं यानयानञ्च वर्ज्जयेत् ॥
तथोष्णलवणाम्लानि विदाहीनि गुरूणि च ।
नाद्यादन्नानि जठरी तोयपानञ्च वर्ज्जयेत्" ॥

वातजादिभेदेन तक्रपाननियमो यथा ।

"वातोदरी पिबेत्तक्रं पिप्पलीलवणान्वितम् ।
शर्करामधुकोपेतं स्वादु पित्तोदरी पिबेत् ॥
यमानीसैन्धवाजाजीव्योषयुक्तं कफोदरी ।
पिबेन्मधुयुतं तक्रं कवोष्णं नातिपेलवम् ॥
मधुतैलवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।
युक्तं प्लीहोदरार्त्तस्तु सव्योषन्तु दकोदरी ।
बद्धोदरी तु हपुषायवान्यजाजीसैन्धवैः ।
पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् ॥
"देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलीशिग्रुकैः ।
साश्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं समैः ॥
बलाढ्यं वत्सकं रास्ना मदनञ्चापि पेषयेत् ।
मूत्राण्यष्टावुदरिणां सेके पाने च योजयेत् ॥
रूक्षाणां बहुवातानां तथा संशोधनार्थिनाम् ।
दीपनीयानि सर्पींषि जठरघ्नानि चक्ष्महे ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
सक्षारैरर्द्धपलिकैर्द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥
कल्कैर्द्विगुणमूत्रञ्च दुग्धाढकं दध्ना च ।

दधिमण्डसमायोगेन सर्पिर्मण्डोदरापहम् ।
मस्तु वा सर्पिषा युक्तं तुल्यांशेन च पाययेत्" ॥

इति बद्धोदरम् ॥ ० ॥

"अनुद्धृते शल्ये मूत्रे छिद्रे च विमलात्मके ।
कण्ठे निहितं कृत्वा तत्र उदरं भेदयित्वा विधेयम्" ॥

इति छिद्रोदरम् ।

"दकोदरमूत्रवर्गीविरुद्धं [illegible] ।
कार्मिस्तृष्णो भौमिनी च विरसा चेति पूर्ववत् ।
[illegible] सर्पिर्वाचमयानीन् [illegible] ।
कृत्वा पूर्वमनोवृद्धिं तथा सूचेन वा पिबेत् ।
[illegible] मृदु कुर्वीत भोजनं [illegible] ।
मत्स्यं [illegible] च [illegible] ।
[illegible] पुनः पुनः ।
[illegible] ।
[illegible] यापयेदिति" ॥

इति दकोदरं पूर्वम् ॥ ० ॥

"मौलिनी [illegible] द्वौ [illegible] च ।
[illegible]" ॥

इति मौलिन्यादं पूर्वम् ॥ ० ॥

"कारितानां तथा मूत्रे [illegible] ।
[illegible] भोजयेन्नरम् ॥
[illegible] निवर्तते ।
[illegible] ॥
[illegible] चाप्यपस्तिति ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] प्रयोजयेत् ।
[illegible] प्रदापयेत् ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] पिबेत्" ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ।

[illegible] भोजयेत् ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] प्रयोजयेत् ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible]" ।

इति चरके चिकित्सितस्थाने उदरचिकित्सा ।

"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥
[illegible]
[illegible] ॥
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] करोति" ॥ ० ॥

अस्य पूर्वरूपं यथा,—

"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]" ॥

[illegible] यथा,—

"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥ १ ॥
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥ २ ॥
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥ ३ ॥
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥
[illegible]
[illegible] ॥

[illegible]
[illegible]" ॥ ० ॥

[illegible] ।

अथ चिकित्सा यथा ।

"[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] ।
[illegible] ॥ ० ॥

[illegible] ॥ ० ॥

[illegible] ॥ ० ॥

[illegible] ॥ ० ॥

[illegible]

"[illegible] ।
[illegible]" ॥

[illegible] ॥

[illegible]

भोमाम्लनकषायं वा पिप्पलीसैन्धवमिश्रकयुतम् ।
पूतिकरञ्जक्षारं वासमूत्रं त्रिफलवच-पिप्पली-
मगाढ़म् ॥ * ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचित्रकहस्तिबेरयवक्षारसैन्ध-
वानां पालिकाभागा द्रवप्रस्थं तस्य च क्षीरं
तदेकध्यं विपाचयेदेतत् षट्पलकं नाम सर्पिः
प्लीहाभिवृद्धगुल्मोदरोदावर्त-श्वयथु-पाण्डुरोग-
कास-श्वास-प्रतिश्यायोर्द्धवातविषमज्वरानपहन्ति
मन्दाग्निर्वा क्षिप्रदारिकं चूर्णमुपयुञ्जीत यकृदा-
ल्युदरेऽप्येष एव क्रियाविभागः विशेषतस्तु दक्षिण-
बाहौ शिराव्यध" ।

"अविपन्नं सदाप्राप्य वामाङ्कुष्ठसमीरिताम् ।
दक्षेऽक्षिरां प्ररोयान्न श्रोङ्गो वैद्यः प्रशान्तये" ॥ * ॥

बद्धगुदे परिस्राविणि च स्निग्धस्विन्नस्याभ्यक्त-
स्याधो नाभेर्वामतश्चतुरङ्गुलमपहाय रोमराज्या
उदरं पाटयित्वा चतुरङ्गुलप्रमाणान्यन्त्राणि नि-
ष्कृष्य निरीक्ष्य बद्धगुदस्यान्त्रप्रतिरोधकरमश्मानं
बालं वा पोह्य मलजातं वा ततो मधुसर्पिर्भ्या-
मभ्यज्यान्त्राणि यथास्थानं स्थापयित्वा बाह्यव्रण-
मुदरस्य सीव्येत् । परिस्राविण्यप्येवमेव शल्य-
मुद्धृत्यान्त्रस्रावान् संशोध्य तच्छिद्रमन्त्रं समाधाय
कालपिपीलिकाभिर्दंशयेत् दष्टे च तासां काया-
नपहरेत् न शिरांसि ततः पूर्ववत् सीव्येत्
सन्धानञ्च यथोक्तं कारयेत् यष्टीमधुकमिश्रया
च कृष्णमृदावलिप्य बन्धेनोपचरेत्ततोऽनिवातमा-
गारं प्रवेश्याचारिकमुपदिशेद्वासयेच्चैनं तैलद्रोण्यां
सर्पिर्द्रोण्यां वा पयोवृत्तिमिति ॥ * ॥ उदकोदरि-
णस्तु वातहरतैलाभ्यक्तस्योष्णोदकस्विन्नस्य स्थित-
स्याप्तैः परिगृहीतस्याकक्षात् परिवेष्टितस्याधो
नाभेर्वामतश्चतुरङ्गुलमपहाय रोमराज्या व्रीहि-
मुखेनाङ्गुष्ठोदरप्रमाणमवगाढं विध्येत् । तत्र त्रपु-
सीसानामन्यतमस्य नाडीं द्विद्वारां पक्षनाडीं वा संयो-
ज्यादोषोदकमवसिञ्चेत्ततो नाडीमपहृत्य तैल-
लवणेनाभ्यज्य व्रणमन्येनोपचरेन्नचैकस्मिन्नेव दिवसे
सर्वं दोषोदकमपहरेत् सहसा ह्यपहृते तृष्णा-
ज्वराङ्गमर्दातीसारश्वासपाददाहा उत्पद्येरन् आ-
ध्मायते वा भूयस्तरमुदरमशान्तप्राणस्य तस्मा-
त्तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठाष्टमदशमद्वादशषोडशरात्र-
माणामन्यतममन्तरीकृत्य दोषोदकमल्पाल्पमव-
सिञ्चेत् । निःसृते निःसृते च दोषे गाढतरमाविक-
कौशेयचर्मणामन्यतमेन परिवेष्टयेदुदरं तथा
नाध्मापयति वायुः षण्मासांश्च पयसा भोजये-
ज्जाङ्गलरसेन वा तत्र त्रीन् मासान् अर्द्धोदकेन
पयसा फलाम्लेन जाङ्गलरसेन वावशिष्टं मासत्रयं
मन्नं लघुहितं वा सेवेतैवं संवत्सरेणागदो भवति ।

भवति चात्र,—

आस्थापने चैव विरेचने च
पाने तथाहारविधिक्रियासु ।
सर्वोदरिभ्यः कुशलैः प्रयोज्यं
क्षीरं प्रदत्तं जाङ्गलो रसो वा" ।

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने उदराधिकारः ।
चौदयान्यत्र ।

"शुद्धसूतं द्विधा गन्धं कृत्वाकज्जलिकाकृतम् ।
रसतास्त्रेण ताम्रं रसस्य द्विगुणं विषम् ।
त्रिकटुचित्रकाजाजीयोनिर्गुण्डीमूषवीरकाः ।
यवानीदार्विधान्येन प्रत्येकं प्रकल्पयेत् ।
निम्बपत्राद्रकक्वाथैर्भावनाभेचविंशतिम् ।
भृङ्गराजरसैः सप्त दत्वा शोषयित्वा प्रपेषयेत् ।
बदरास्थिप्रमाणेन वटिकां तां दिवा निशि ।
देहोदरं निहन्त्याशु नाम्ना वैश्वानरी वटी ।
देवदारुशिग्रुमूलकल्कं मूत्रेण पाययेत् ।
भोजनं मेषदुग्धेन कौकोलेन रसेन च" ।

इति वैश्वानरी वटी ॥ * ॥

"पिप्पली मरिचं ताम्र-काञ्चनीचूर्णसंयुतम् ।
स्नुहीक्षीरे दिनं मर्द्य तुल्यं जैपालबीजकम् ।
निष्कं खादेत् विरेकाय सद्यो हन्ति जलोदरम् ।
रेचनान्ते च सर्वेषां दध्यन्नं लङ्घने हितम् ।
दिनान्ते च प्रदातव्यमथवा मुद्गयूषकम्" ।

इति जलोदरीरसः ॥ * ॥

"पारदं शुल्बतुल्यञ्च जैपालं पिप्पलीसमम् ।
हरिद्राचूर्णसंयुक्तं स्नुहीदुग्धेन मर्दयेत् ।
माषमात्रां वटीं खादेत् क्षीणां हन्ति जलोदरम् ।
चिञ्चापत्ररसेनानु पथ्यं दध्योदनं हितम् ।
दधीदरहरश्चैव कठिने रेचनेन च" ।

इति उदरारिरसः ॥ * ॥

"द्विकर्षं लौहचूर्णस्य ताम्रस्यापि पलार्द्धकम् ।
कर्षं शुद्धं मृतं ताम्रं त्रिफलाकाथभावितं पचम् ।
मृगाजिनपचं भस्म सर्वमेकत्र कारयेत् ।
चणकाभप्रमाणेन वटिकां कारयेद्भिषक् ।
यकृत्प्लीहोदरहरं कामलापाण्डुरोगकम् ।
कासं श्वासं ज्वरं हन्याद्ग्रहणीमभिकारकम् ।
दशोदरं त्रिदोषं वातगुल्मविनाशनम्" ।

इति दशोदरिलौहम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ।

पथ्यानि यथा,—

"विरेचनं लङ्घनमल्पसक्ताः
कुलत्थमुद्गारुणशालयो यवाः ।
मृगद्विजानां रसकाः पयासि
पेयाः सुरामाध्विकसीधुमाधवाः ।
तक्रारिष्टसैन्धवमार्द्रकम्
शालिञ्च शाकं कुलत्थं पटोलकम् ।
पुनर्नवा चिरविल्वं हरीतकी
ताम्बूलमेलायवशूकमारनालम् ।
यवानी-जयोरी-मरिची-पटोलकं
लवणानि तिक्तानि च दीपनानि ।
यथास्वमेवं दोषसमीक्ष्यकर्मता
विधानयोग्योऽनुमतो यथायथम्" ॥ * ॥

अपथ्यानि यथा ।

"सक्षेदनं धूमपानं जलपानं शिराव्यधः ।
दुष्टोदकं दिवानिद्रा व्यायामः पिष्टनैलकम् ।
तीक्ष्णकाम्लमांसानि पत्रशाकानि यानि च ।
उष्णानि च विदाहीनि क्षारान्नपानानि च ।
शिम्बीधान्यं विरुद्धान्नं दुष्टनीरं गुरूणि च ।
महेन्द्रगिरिजातानां सरितां सलिलानि च ।
विरूप्याणि विशेषात् तैलं हित्वोदरमुदरे ।
वर्जयेदुदरव्याधौ वैद्यो रक्षितुं नरम्" ।

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ॥ * ॥)

उदरामयः, पुं, (उदरस्य आमयः ।) रोगविशेषः ।
तत्पर्य्यायः । अग्रवल्लिः २ अतिसारः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः । (अन्योपद्रवत्वादस्य चिकित्साकारे
बलमाधाने वाग्भटेनोक्तम् । यथा,
"वस्त्रौचादिना मूत्रं यस्ती वा प्रवर्तते ।
रौगाणैर्बहुशोऽस्य ह्याताश्रोदरामयः" ।)

उदरावर्त्तः, पुं, (उदरे आवर्त्त इव ।) नाभिः । इति
राजनिर्घण्टः ।

उदरिणी, स्त्री, (उदरं तदाकारगर्भोऽस्या अस्तीति ।
उदर + इनि + ङीप् ।) गर्भवती । इति हेमचन्द्रः ।
(उदरमस्या अस्तीति वाच्ये । बहूदरवाचा ।
"अमलजीमुदरिणीं विरिञ्चिसूनुप्रचारकाम् ।
धात्रा वैकल्यनिर्माणवैरणीं दर्शयामिव" ।
इति कथासरित्सागरे विंशतरङ्गे ।)

उदरिलः, त्रि, (अतिशयितमुदरमस्य । उदर +
तुन्दादिभ्यः इलचेति इलच् ।) बृहदुदरयुक्तः ।
मुँदिया इति भाषा । तत्पर्य्यायः पिचिण्डिलः १
बृहत्कुक्षिः २ तुन्दी ३ तुन्दिकः ४ तुन्दिलः ५
उदरी ७ । इति हेमचन्द्रः ।

उदरी, [न्] त्रि, (अतिशयितमुदरमस्य । उदर +
इनि ।) उदरिलः । इति हेमचन्द्रः । (उदररोग-
ग्रस्तः । यथा सुश्रुते चिकित्सितस्थाने१४ अध्याये ।
"उदरी तु गुरुमभिषन्दिरूक्षविदाहिस्निग्ध-
पिशितपरिषेकावगाहान् परिहरेत् । शालिषष्टि-
कयवगोधूमनीवाराद्यान्यश्नीयात्" ।)

उदर्कः, पुं, (उत् + ऋच् + घञ् ।) उत्तरकालोद्भूत-
फलम् । इत्यमरः । भविष्यत्कालः । इति भरतः ।
("परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।
धर्मञ्चाप्यसुखोदर्कं लोकविक्रुष्टमेव च" ।
इति मनुः ४ । १७६ ।
"उदर्कं तव कल्याणि ! सुखो रैवमयतः" ।
इति महाभारते पाण्डवोपाख्याने ।१।१११।१८।)
मदनवृक्षम् । इति मेदिनी । मदना काहेर
काँटा इति भाषा ।

उदर्चिः, [स्] त्रि, (ऊर्द्ध्वं अर्चिः प्रभा यस्मात् ।)
उज्ज्वलः । इति मेदिनी । (यथा रघौ १६।८७ ।
"अथोपयन्तारमलं समाधिना"
"उदर्चिषं सुर्य्यं रामं सुविरक्षितः" ।
"प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानो-
रुदर्चिषस्तन्मिथुनं चकासे" ।
इति रघुवंशे ७।२४ । तथा, कुमारे १ । ५१ ।
"स्वयंसुदर्चिः कत्रला ज्वलीया-
स्तस्या पुनस्तु जित नाम्पाय" ।)

उदर्चिः, [स्], पुं, (ऊर्द्ध्वे अर्चिर्यस्य ।) वह्निः ।
इति मेदिनी ।
"प्रतिग्योदर्चिषं बद्धे होतं मेऽभिमातम्" ।
इति माघे ४।१२ । कान्दर्पः) शिवः । कन्दर्पः ।
इति शब्दरत्नावली ।

उदर्दः, पुं, (उदर्दयति पीडयतीति । उद् + अर्द + अच् ।)
रोगविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा, निदाने ।

"[illegible] दीपः [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] कषाधिकम्" ।
(अस्य [illegible] यथा,
"[illegible] ।
उदरे [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible]"।
इति [illegible] ।)

उदरादिक, त्रि, (उदरवहेव [illegible] ।
उदरक + ठञ् ।) [illegible] ।
इति [illegible] ।

उदरावर्त्त, स्त्री, (उदुर्द्धमावर्त्तते [illegible] ।
[illegible] ।)
मध्यम् । इत्यमरः ।

उदरम्भरि, स्त्री, (उदरेण [illegible] इति । उदर +
भृ + [illegible] ।) [illegible] । इत्य-
मरः । [illegible] ।
[illegible] । इति राजवल्लभः ।
("[illegible]" ।
"उदरम्भरि [illegible]" ।
इति [illegible] ।)

उदात्त, त्रि, (उत् + आ + दा + क्त ।) [illegible]
[illegible] । इति मेदिनी । [illegible] ।
इति हेमचन्द्रः । (यथा, रामायणे [illegible] ।)
"उदात्त[illegible]"।
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible]"।)

उदात्त, पुं, (उच्चैरादीयते [illegible] । उत् + आ + दा +
क्त ।) [illegible] ।
[illegible] । इति शब्दरत्ना-
वली ।
[illegible] ।
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible]"।)

उदान, पुं, (उर्द्ध्वम् [illegible] । उत् + अन् +
[illegible] ।) [illegible] । इत्यमरः ।
[illegible] । इति [illegible] ।
(यथा, [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।)
"[illegible]" ।
इति [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।
"उदानो [illegible]" ।
इति [illegible] ।
[illegible] यथा ।
"[illegible] ।

[illegible] यदि [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
उदान [illegible] यदि [illegible]" ।
इति [illegible] २१ अध्याये [illegible]-
तोक्तम् ।१०।
"उदान [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]"।
इति [illegible] अध्याये [illegible]तोक्तम् ।१०।
अस्य [illegible] यथा ।
"उदानस्य [illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] १८ अध्याये [illegible]तोक्तम् ।
"उदानो नाम [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] करोति च [illegible]" ।
[illegible] ।
"उदाने [illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] अध्याये [illegible]तोक्तम् ।
उदावर्त्तः । [illegible] । इति मेदिनी ।
[illegible] । इति शब्दरत्नावली ।

उदार, त्रि, (उत् [illegible] इति । रा + [illegible]
[illegible] ।) दाता । महान् । (यथा, [illegible] ।
"उदाराः [illegible]" ।
"उदार [illegible]" ।
इति [illegible] ।) [illegible] ।
[illegible] । इत्यमरः ।
("[illegible]" ।
इति रामायणे [illegible] ।
[illegible] ।
"[illegible]
[illegible]" ।
इति [illegible] ।
[illegible] ।
"[illegible]
[illegible]" इति [illegible] ।)

उदारक, पुं, [illegible] ।
[illegible] । इति [illegible]
[illegible] ।

उदारधी, पुं, (उत् + [illegible] ।) [illegible]
[illegible] । इति [illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।
([illegible] —
"[illegible]
[illegible] ।

[illegible]

रसात् प्रसन्नागुडसीधुपायी ।*।
मूत्रेऽप्रवृत्ते तु भवेद्विरेच्यो
मूत्रप्रसङ्गादधिमन्दवह्निः" ।*।
छिन्नरुहं चित्रकधान्यकुष्ठं
सवर्च्चिका चैव त्रिकटूग्रमूलम् ।
सुखाम्बुनानाहविबन्धशूल-
कुम्भोगगुल्मोर्द्ध्वसमीरणघ्नम् ।*।
बधानयाचित्रकदारुमूकान्
कपित्थपीताविविधान् मधुकान् ।
उष्णाम्बुनानाहविमूढवातान्
पीत्वा भवेदाशु सुखी नराशी" १०।
इति चिकित्सास्थाने षड्विंशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ।
सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे ५५ अध्यायेऽस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं चिकित्सा चेति यदुक्तं तद्यथा ।
"अधश्चोर्द्ध्वञ्च भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः ।
न वेगान् धारयेत् प्राज्ञो वातादीनां जिजीविषुः ॥
वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षवोद्गारवमीन्द्रियैः ।
व्याहन्यमानैरुदितैरुदावर्त्तो निरुच्यते ॥
क्षुत्तृष्णा-श्वास-निद्राणामुदावर्त्तो विधारणात् ।
तस्याभिधास्ये व्यासेन लक्षणञ्च चिकित्सितम् ॥
त्रयोदशविधस्यासौ भिन्न एवैषु कारणैः ।
अपथ्यभोजनाच्चापि वर्द्धते च यथापरः ॥
आध्मानशूलौ हृदयोपरोधं
शिरोरुजं श्वासमतीव हिक्काम् ।
कास-प्रतिश्याय-गलग्रहांश्च
बलासपित्तप्रसरञ्च घोरम् ।
कुर्य्यादपानोऽभिहतः स्वमार्गे
हन्यात् पुरीषं मुखतः क्षिपेद्वा ॥१॥
आटोपशूलौ परिकर्त्तनञ्च
सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्ध्ववातः
पुरीषमास्यादथवा निरेति
पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ॥२॥
मूत्रस्य वेगेऽभिहते नरस्तु
कृच्छ्रेण मूत्रं कुरुतेऽल्पमल्पम् ।
मेढ्रे गुदे वङ्क्षणमुष्कयोश्च
नाभिप्रदेशेष्वथवापि मूर्द्ध्नि ।
आनद्धबस्तिश्च भवन्ति तीव्राः
शूलाश्च शूलैरिव भिन्नमूर्त्तेः ॥३॥
मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा
जृम्भोपघातात् पवनात्मकाः स्युः ।
श्रोत्राक्षिनासावदनामयाश्च
भवन्ति तीव्राश्च तथा विकाराः ॥४॥
आनन्दजं शोकसमुद्भवं वा
नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि ।
शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च
भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥५॥
भवन्ति गाढं क्षवथोर्विघाता-
च्छिरोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः ।
कण्ठास्यपूर्णत्वमतीवतोदः
कूजश्च वायोरथवा प्रवृत्तिः ॥६॥
उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति
घोरा विकाराः पवनप्रसूताः ॥७॥
छर्द्दिर्विघातेन भवेच्च कुष्ठं
येनैव दोषेण विदग्धमन्नम् ॥८॥
मूत्राशये वा गुदमुष्कयोश्च
शोफो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च ।
शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेद्वा
ते ते विकारा विहते तु शुक्रे ॥९॥
तन्द्राङ्गमर्दावरुचिः श्रमश्च
क्षुधोऽभिघातात् कृशता च दृष्टेः ॥१०॥
कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोध-
स्तृष्णाभिघाताद्धृदये व्यथा च ॥११॥
श्रान्तस्य निःश्वासविनिग्रहेण
हृद्रोगमोहावथवापि गुल्मः ॥१२॥
जृम्भाङ्गमर्दोऽङ्गशिरोऽक्षिजाड्यं
निद्राभिघातादथवापि तन्द्रा" ॥१३॥
अरिष्टलक्षणं यथा,
"तृष्णार्दितं परिक्लिष्टं क्षीणं शूलैरभिद्रुतम् ।
शकृद्वमन्तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्सृजेत् ॥
अस्य चिकित्सा यथा,
"सर्व्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु कृत्स्नशः ।
वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये ॥
सामान्यतः पृथक्त्वेन क्रियां भूयो निबोध मे ।
आस्थापनं मारुतजे स्निग्धं स्विन्ने विधीयते ॥१॥
पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको भवेत् ॥२॥
सौवर्च्चलाढ्यां मदिरां मूत्रेऽभिहते पिबेत् ।
एलामम्बुयुतां मद्येन क्षीरं वापि पिबेन्नरः" ॥३॥
"स्नेहस्वेदैरुदावर्त्तं जृम्भाजं समुपाचरेत् ॥४॥
अश्रुमोक्षोऽश्रुजे कार्य्यः स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः ॥५॥
तीक्ष्णाघ्राणावपीडाभ्यां तीक्ष्णगन्धोपसिंहनैः ।
वर्त्तिप्रयोगैरथवा क्षवशक्तिं प्रवर्त्तयेत् ।
तीक्ष्णौषधप्रधमनैरथवादित्यरश्मिभिः ॥६॥
उद्गारजे क्रमोपेतं स्नैहिकं धूममाचरेत् ।
सुरां सौवर्च्चलवतीं बीजपूररसान्विताम् ॥७॥
छर्द्दिघातं यथा दोषं सम्यक् स्नेहादिभिर्जयेत् ।
सक्षारलवणोपेतमभ्यङ्गं चात्र दापयेत् ॥८॥
बस्तिशुद्धिकरावापं चतुर्गुणजलं पयः ।
आवारिनाशात् क्वथितं पीतवन्तं प्रकामतः ।
रमयेयुः प्रिया नार्य्यः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ॥९॥
क्षुद्विघाते हितं स्निग्धमुष्णमल्पञ्च भोजनम् ॥१०॥
तृष्णाघाते पिबेन्मन्थं यवागूं वापि शीतलाम् ॥११॥
भोज्यो रसेन विश्रान्तः श्रमश्वासातुरो नरः ॥१२॥
निद्राघाते पिबेत् क्षीरं स्वप्याच्चेष्टकथापरः" ॥१३॥
अपरञ्च सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं चिकित्सा च ।
"वायुः कोष्ठानुगो रूक्षैः कषायकटुतिक्तकैः ।
भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति हि ॥
वातमूत्रपुरीषासृक्कफमेदोवहानि च ।
स्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषञ्चातिवर्त्तयेत् ।
ततो हृद्बस्तिशूलार्त्तो गौरवारुचिपीडितः ।
वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण कुरुते नरः ॥
श्वासकासप्रतिश्यायदाहमोहवमिज्वरान् ।
तृष्णाहिक्काशिरोरोगमनःश्रवणविभ्रमान् ॥
लभते च बहूनन्यान् विकारान् वातकोपजान् ।
तस्यैरण्डकवाभ्यक्तं स्निग्धं स्विन्नं निरूहयेत् ।
दोषतो भिन्नवर्च्चस्कं सुखवाम्भनुपाययेत् ।
अथैनं शान्तदोषञ्च दद्यादेवानुवासनम् ॥
अथैनं बहुशः स्निग्धं सुखाम्बु स्वेदयेद्बुधः ।
पाययेत् त्रिवृच्चूर्णं गुडयवक्षारसंयुतम्" ॥
"देवदार्व्वग्निकं कुष्ठं वचाम्भोदं सनागरम् ।
पौष्कराणि च मूलानि तोयेनार्द्धं पचेत् ।
पाययेद्विहितं तस्योदावर्त्तं च शोधयेत्" ॥
घृतं यथा ।
"मूत्रकं शुष्कमार्द्रञ्च पर्णाश्च पञ्चमूलकम् ।
क्षारैश्च गव्याज्यं पक्वा तेन एतत् पचेत् ।
तत्पीतमात्रं शमयेत् उदावर्त्तं सुदारुणम्" ॥*॥
"चूर्णं त्रिवृत्सर्व्विकाचक्रमर्द्दकं सैन्धवं त्रिकटु ।
लवणैश्च समायुक्तं कल्कमाषु साधयेत् ।
गवां मूत्रेण वा वर्त्तिः कारयेत् गुदाङ्गुलिः" ।
वैद्यरत्नेऽस्यायाः वटिकार्थं पञ्चनिष्कं तथा ।
'त्रिकटुपारदं पथ्यापारदं द्विगुणं ।
यावत्कुलीनां स्वरसैर्गुटिकाः कार्य्याश्चरोत्तरम् ।
पक्वजलोदरशूलाध्मानप्रणाशकारिणी ।
प्रोक्ता त्रिविधाभिपटलविद्धिवमीवातविकारी ।
क्रिमिकोष्ठगतकफपित्तवातविरञ्जितानि मूत्रघ्नी ।
गुडगुटिका कथिता शुभदे श्रीवैद्यनाथेन" ।
इति वैद्यनाथवटिका ॥*॥
अथ अपथ्यानि यथा ।
"वमनं वेगरोधश्च शमीधान्यानि बोलकम् ।
कालीयशाकं शालूकं आम्रं कर्कोटीफलम् ।
पिण्याकमालूकं मत्स्यं करीरं तिलपैष्टकम् ।
विरुद्धानि विदाहीनि कषायाणि गुरूणि च ।
उदावर्त्ती प्रयत्नेन वर्जयेत् सततं नरः ।
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ॥)

उदास्थः, पुं, (उदस्यते इति । उत्+अस्+थक् ।) उत्क्षेपः । उद्गारः । औदास्ययुक्ते, त्रि ।

उदासीनः, पुं, (उदास्ते इति । उत्+आस्+शानच् +ईदासः इति ईत्वम् ।) परः । शत्रुः । विजिगीषोः शत्रुमित्रभूमितो व्यवहितः व्यवहितत्वादेव नोपकारी नापकारी चेत्यमुदासीन इव । इति भरतः । (यथा, मनुः ७।१५५ ।
"मध्यमस्य प्रचारञ्च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ।
उदासीनप्रचारञ्च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः" ॥)
मध्यस्थभेदः । यथा, तत्रैव ७।१५८
"अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।
अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम्" ॥
उपेक्षकः । यथा,—
"उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्म्मसु" । इति गीतायाम् ९।९ ॥)

उदाहितः, त्रि, (उत्+आङ्+धा+क्त ।) ऊर्द्ध्व-धारयाशः । बद्धः । इति हेमचन्द्रः । ऊर्द्ध्व-धृतः । सङ्कीर्त्तितः । इति मेदिनी ।

उदाहरणं, क्ली, (उत्+आङ्+हृ+ल्युट् ।) दृष्टान्तः । तदर्थांशः । अवयवोद्घातः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, माघे २।४९ ।
"दर्शितान्यमनलपयोराहरणं दरि" ।
कथाप्रसङ्गः । कथनम् । यथा, कुमारे ६।५६ ।

"[illegible]मुदाहरन्त्यम्" ।)
[illegible]मिदम् । (भावप्रकाशे [illegible] दृष्टान्तोऽयमलङ्कारः । यदुक्तं साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
"उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वस्तु कथ्यते" ।
यथा, वेणीसंहारे पञ्चमाङ्के ।
"यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनां चमूनां, यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा । यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः, क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्" ॥
[illegible] । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
"[illegible]
[illegible]" ।)
उदाहार, पुं, (उत्+आ+हृ+घञ् ।) उदाहरणं । इत्यमरः । प्रस्तावोपपादकपुरावृत्तादिः । इति भरतः । [illegible] इति भाषा । [illegible] । इति रायमुकुटः ।
उदित, त्रि, (वद्+क्त । यद्वा । उत्+इण्+क्त ।) उक्तः । (यथा, किराते । १ । २८ ।
"प्रसादरम्यमपास्तभीतिं
[illegible]" ।)
उद्गतः । इत्यमरः । उद्भूतः । प्रकाशितः । इति मेदिनी । (यथा, रामायणे ।
"उदयादुदितं दीप्तं [illegible]" ।
"उदितेऽनुदिते चैव [illegible] सदा" ।
इति मनुः । २ । १५ । यथा, किराते । ९ । ९ ।
"[illegible]
[illegible]" ।)
उदितोदित, त्रि, (उदिते कथिते शास्त्रे उदितः [illegible] ।) शास्त्रज्ञः । इति स्मृतिः ।
("[illegible]
[illegible] सदा" ।
इति वाचस्पत्यम् ।)
उदीची, स्त्री, (उद् ऊर्ध्वं अञ्चति । [illegible] ।) उत्तरा दिक् । इत्यमरः ।
("[illegible]" ।
इति [illegible] ।)
उदीचीन, त्रि, (उदीची+ख ।) उदीच्यं भवं । उत्तरदिग्भवम् । इति वैजयन्ती । (यथा, [illegible] ११ । ५ । १८ । "उदीचीनदशं [illegible]" ।)
उदीच्यं, क्ली, (उदीच्यां भवम् । उदीची+यत् ।) [illegible] । इत्यमरः । [illegible] ।
([illegible] ।)
उदीच्य, पुं, (उदीच्यां भवः । उदीची+यत् ।) [illegible] । इत्यमरः ।
([illegible] ।
"[illegible]" ।

यथा, महाभारते युधिष्ठिरप्रबोधने ८ । ७० । २१ ।
"[illegible]
[illegible]" ।)
उदीरणं, क्ली, (उत्+ईर+ल्युट् ।) कथनम् । इति हलायुधः । (यथा, कुमारे २ । १९ ।
("[illegible]" ।
प्रेरणम् । क्षेपणम् ।
"[illegible]" ।
इति महाभारते ।)
उदीर्ण, त्रि, (उत्+ऋ+क्त ।) उदारः । महान् । इति जटाधरः ।
("न हि [illegible] ।
[illegible]" ।
इति महाभारते । उत्थितः । उद्गतः । उद्धतः । यथा, कुमारे ७ । ३९ ।
"[illegible] महारवः" ।
"[illegible] ।
उदीर्णं [illegible]" ।
इति महाभारते । पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते विष्णुसहस्रनामकथने १३ । १४९ । ८० ।
"उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतः स्थिरः" ।)
उदुम्बरं, क्ली, (उं शम्भुं वृणोतीति उम्बरम् । उ+वृ+अंबादौ [illegible] । [illegible] ।) ताम्रम् । इत्यमरः । (ताम्रशब्दे [illegible] विवेयो ज्ञेयः ।)
उदुम्बरः, पुं, उडुम्बरवृक्षः । यज्ञडुमुर इति भाषा । तत्पर्यायः । क्षीरवृक्षः २ हेमदुग्धः ३ सदाफल ४ कालस्कन्ध ५ यज्ञाङ्ग ६ यज्ञीय ७ सुप्रतिष्ठिता ८ शीतवल्कः ९ जन्तुफल १० पुष्पशून्य ११ पवित्रक १२ सौम्य १३ शीतफल १४ । अस्य गुणाः । [illegible] । हिमत्वम् । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।
(अस्य पर्यायो यथा ।
"उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।
उदुम्बरो हिमो रूक्षो गुरुः पित्तकफास्रजित् ।
मधुरस्तु [illegible]" ।
इति भावप्रकाशस्य [illegible] ।
[illegible] यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ।)
[illegible] । देहली । [illegible] । [illegible] । इति [illegible] ।
उदुम्बरदला, स्त्री, (उदुम्बरस्य दलमिव दलमस्याः ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः । ([illegible] ।)

उदुम्बरपर्णी, स्त्री, (उदुम्बरस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।) उडुम्बरपर्णी । दन्तीवृक्षः । इत्यमरः । ([illegible] ११ अध्याये उक्तं यथा,—
"[illegible]" ।)
उदूखलं, क्ली, (ऊर्ध्वं खं यत् । [illegible] । [illegible] ।) उलूखलम् । इति मेदिनी । [illegible] । [illegible] इति भाषा । [illegible] उलूखलं च । इत्यमरः । ("[illegible]
[illegible]" ।)
उद्गत, त्रि, (उत्+गम्+क्त ।) ऊर्ध्वगतः । उत्पन्नः । इति मेदिनी । (यथा, माघे । १ । २६ ।)
"[illegible]
[illegible]" ।)
उद्गत्, त्रि, (उत्+गम्+क्त ।) उद्गमनम् । [illegible] । इत्यमरः । ऊर्ध्वगमनम् । उदयः ।
उद्गम, पुं, (उत्+गम्+अप् ।) ऊर्ध्वगमनम् । उदयः । (कन्दर्पे । यथा, कुमारे । ७ । ७७ ।
"[illegible]
[illegible]" ।
"[illegible]" ।
इति रघुवंशे । ७ । ८ । [illegible] ।
"[illegible]" ।
इति [illegible] । ४ । ५ ।)
उद्गमनीयं, क्ली, (उत्+गम्+अनीयर् ।) धौतवस्त्रयुग्मं । इत्यमरः । धोया योड़ इति भाषा ।
("[illegible]
[illegible]" ।
इति कुमारे । ७ । ११ ।)
उद्गाढं, क्ली, (उत्+गाह्+क्त ।) [illegible] । [illegible] । इत्यमरः । ("[illegible]
[illegible]" । इति [illegible] । १५ परिच्छेदे ।)
उद्गातृ, (ऋ) पुं, (उद्गायति [illegible] । उत्+गै+तृच् ।) सामवेदज्ञः । [illegible] । इत्यमरः ।
("[illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] । [illegible] ।
"[illegible]" ।
"[illegible]" ।
इति [illegible] ।)
उद्गार, पुं, (उत्+गॄ+घञ् ।) [illegible] । [illegible] । (यथा, [illegible] ।
"[illegible]
[illegible]" ।)
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

"[illegible]" ।)
[illegible]म् । (नाट्यशास्त्रे सात्त्विकवर्णकयोरन्यतमस्यो ... भेदः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे ६ष्ठ परिच्छेदे ।
"उदात्तवस्तुनः सम्पद् वचनमुच्यते" ।
यथा, वेणीसंहारे अश्वत्थामोक्तौ ।
"यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनां चमूनां, यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा । यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः, क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्" ।
काव्यालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ६ष्ठ परिच्छेदे ।
"[illegible] ।
[illegible]म् ।)

उदाहारः, पुं, (उत् + आ + हृ + घञ् ।) उदाहरणं । इत्यमरः । [illegible]दिः । इति भरतः । [illegible] इति शाह्मः । [illegible] । इति रायमुकुटः ।

उदितः, त्रि, (इण् + क्त । यद्वा । उत् + इण् + क्त ।) उक्तः । (यथा, किराते । १ । २८ ।
"[illegible]
[illegible]म्" ।)
[illegible] । इत्यमरः । उद्गतः । प्राप्तोदयः । इति मेदिनी । (यथा, रामायणे ।
"उदयादुदितं दीप्तं [illegible]म्" ।
"उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा" ।
इति मनुः । २ । १५ । यथा, किराते । ५ । ५ ।
"[illegible],
[illegible]" ।)

उदितोदित, त्रि, (उदिते कथिते शास्त्रे उदितः [illegible]) शास्त्रज्ञः । इति स्मृतिः ।
("[illegible]म् ।
[illegible]" ।
इति याज्ञवल्क्यः ।)

उदीची, स्त्री, (उत् उर्द्ध्वं अञ्चति । [illegible]) [illegible] । इत्यमरः ।
("[illegible]म्" ।
इति [illegible] ।)

उदीचीनं, त्रि, (उदीची + ख ।) उदीच्यभवं । उत्तरदिग्भवम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा, [illegible] । "[illegible]" ।)

उदीच्यं, क्ली, (उदीची + यत् ।) [illegible] । इत्यमरः । [illegible] ।
([illegible] ।)

उदीच्य, पुं, (उदीच्यां भवः । उदीची + यत् ।) [illegible] । इत्यमरः ।
([illegible] । यथा, रघौ ५ । ६६ ।
"[illegible]" ।

तथा, महाभारते युधिष्ठिरं प्रति भीमे ८ । ७० । १६ ।
"द्वा उदीच्या [illegible]
[illegible]" ।)

उदीरणं, क्ली, (उत् + ईर + ल्युट् ।) कथनम् । इति हलायुधः । (यथा, कुमारे २ । १२ ।
("उद्घातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम्" ।
प्रेरणम् । क्षेपणम् ।
"[illegible]" ।
इति महाभारते ।)

उदीर्णः, त्रि, (उत् + ॠ + क्त ।) उदारः । महान् । इति भरतः ।
("न हि [illegible] ।
[illegible]" ।
इति महाभारते । उत्थितः । उद्दीपितः । उद्धतः । यथा, कुमारे २ । १९ ।
"[illegible]" ।
"[illegible] ।
उदीर्णे [illegible]" ।
इति महाभारते । पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते विष्णुसहस्रनामकथने १३ । १४९ । ८० ।
"उदीर्णः सर्वतश्चक्षुरनीशः शाश्वतः स्थिरः" ।)

उदुम्बरं, क्ली, (उं शम्भुं वृणोतीति उम्बरम् । उ + वृ + संज्ञायां खच् । [illegible] ।) ताम्रम् । इत्यमरः । (ताम्रशब्दे ऽस्य विशेषो ज्ञेयः ।)

उदुम्बरः, पुं, उडुम्बरवृक्षः । यज्ञडुमुर इति भाषा । तत्पर्यायः । क्षीरवृक्षः २ हेमदुग्धः ३ सदाफलः ४ कालस्कन्धः ५ यज्ञयोग्यः ६ यज्ञीयः ७ सुप्रतिष्ठितः ८ शीतवल्कः ९ जन्तुफलः १० पुष्पशून्यः ११ पवित्रकः १२ सौम्यः १३ शीतफलः १४ । अस्य [illegible] । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । कफि[illegible] । [illegible] । [illegible]म् । [illegible] । [illegible] । [illegible]म् । [illegible] । [illegible]म् । [illegible]म् । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।
(अस्य पर्यायगुणौ यथा ।
"उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।
उदुम्बरो हिमो रूक्षो गुरुः [illegible] ।
[illegible]" ।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे [illegible] । [illegible] यथा,—
"[illegible] ।
[illegible]" ।)
[illegible] । [illegible] ।

उदुम्बरदलं, क्ली, (उदुम्बरस्य दलमिव दलमस्याः ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः । ([illegible] ।)

उदुम्बरपर्णी, स्त्री, (उदुम्बरस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।) उदुम्बरपर्णी । दन्तिवृक्षः । इत्यमरः । (अस्याः पर्यायाः [illegible] १२ [illegible] । यथा,—
"[illegible]" ।)

उदूखलं, क्ली, (उद्र्ध्वं खं [illegible] । [illegible] ।) उलूखलम् । इति मेदिनी । [illegible] । [illegible] इति भाषा । [illegible] । इत्यमरः । ("[illegible]" [illegible] ।)

उदूढ़, त्रि, (उत् + वह + क्त ।) ऊढः । स्थूलः । इति मेदिनी । (यथा, माघे । १ । ...।)
"[illegible]
[illegible]" ।)

उद्गतं, त्रि, (उत् + गम + क्त) उत्पन्नम् । वान्तं च । इत्यमरः । ऊर्द्ध्वगतम् । उदितम् ।

उद्गमः, पुं, (उत् + गम + अप् ।) ऊर्द्ध्वगमनम् । उदयः । (आविर्भावः । यथा, कुमारे । ७ । ... ।
"[illegible]
[illegible]" ।
"[illegible]" ।
इति रघुवंशे । ४ । ... ।
"[illegible]" ।
इति [illegible] ।)

उद्गमनीयं, क्ली, (उत् + गम + अनीयर् ।) धौतवस्त्रयुगं । इत्यमरः । धौत जोड़ इति भाषा ।
("[illegible]
[illegible]" ।
इति कुमारे । ७ । ११ ।)

उद्गाता, स्त्री, (उत् + गाय + क्त ।) [illegible] । [illegible] । इत्यमरः । ("[illegible]" । इति [illegible] ।)

उद्गाता, [तृ] पुं, ([illegible] । उत् + गै + तृच् ।) [illegible] । इत्यमरः ।
("[illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] ।
"[illegible]" ।
"[illegible]" ।
इति [illegible] ।)

उद्गारः, पुं, (उत् + गॄ + घञ् ।) [illegible] । (यथा, [illegible] ।
"[illegible]
[illegible]" ।)
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।)
[illegible] ।

रसात् प्रसन्नागुडसीधुपायी ॥ ० ॥
भूयोऽनुबन्धे तु भवेद्विरेच्यो
मूत्रप्रसन्नादधिमण्डयुक्तैः" ॥ ० ॥
त्रिवृत्करं त्रिवृतधामिकुष्ठं
स्वर्जिका चैव विडङ्गचूर्णम् ।
सुखाम्बुनानाहविसूचिकार्त्ति-
हृद्रोगगुल्मोर्द्ध्वसमीरणघ्नम् ॥ ० ॥
वचाभयाचित्रकयावशूकान्
सपिप्पलीकातिविषान् सकुष्ठान् ।
उष्णाम्बुनानाहविमूढवातान्
पीत्वा जयेदाशु रसौदनाशी" ॥ ० ॥
इति चिकित्सास्थाने षड्विंशेऽध्याये चरकेणोक्तम् ॥
सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे ५५ अध्यायेऽस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं चिकित्सा चेति यदुक्तं तद्यथा ।
"अधश्चोर्द्ध्वञ्च भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः ।
न वेगान् धारयेत् प्राज्ञो वातादीनां जिजीविषुः ॥
वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षवोद्गारवमीन्द्रियैः ।
व्याहन्यमानैरुदितैरुदावर्त्तो निरुच्यते ॥
क्षुत्तृष्णा-श्वास-निद्राणामुदावर्त्तो विधारणात् ।
तस्याभिधास्ये व्यासेन लक्षणञ्च चिकित्सितम् ॥
त्रयोदशविधस्यास्य भिन्नस्यैतैस्तु कारणैः ।
अपथ्यभोजनाच्चापि वक्ष्यते च यथापरः ॥
आध्मानशूलौ हृदयोपरोधं
शिरोरुजं श्वासमतीव हिक्काम् ।
कास-प्रतिश्याय-गलग्रहांश्च
बलासपित्तप्रसरञ्च घोरम् ।
कुर्य्यादपानोऽभिहतः स्वमार्गे
हन्यात् पुरीषं मुखतः क्षिपेद्वा ॥ १ ॥
आटोपशूलौ परिकर्त्तनञ्च
सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्ध्ववातः
पुरीषमास्यादथवा निरेति
पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य ॥ २ ॥
मूत्रस्य वेगेऽभिहते नरस्तु
कृच्छ्रेण मूत्रं कुरुतेऽल्पमल्पम् ।
मेढ्रे गुदे वङ्क्षणमुष्कयोश्च
नाभिप्रदेशेष्वथवापि मूर्द्ध्नि ।
आनद्धवस्तिश्च भवन्ति तीव्राः
शूलाश्च शूलैरिव भिन्नमूर्त्तेः ॥ ३ ॥
मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा
जृम्भोपघातात् पवनात्मकाः स्युः ।
श्रोत्राक्षिघ्राणविलोचनोत्था
भवन्ति तीव्राश्च तथा विकाराः ॥ ४ ॥
आनन्दजं शोकसमुद्भवं वा
नेत्रोदकं प्राप्तममुञ्चतो हि ।
शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च
भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन ॥ ५ ॥
भवन्ति गाढं क्षवथोर्विघाता-
च्छिरोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः ।
कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः
कूजश्च वायोरथवा प्रवृत्तिः ॥ ६ ॥
उद्गारवेगेऽभिहते भवन्ति
जन्तोर्विकाराः पवनप्रसूताः ॥ ७ ॥
छर्द्देर्विघातेन भवेच्च कुष्ठं
येनैव दोषेण विदग्धमन्नम् ॥ ८ ॥
मूत्राशये वा गुदमुष्कयोश्च
शोफो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च ।
शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेद्वा
ते ते विकारा विहते तु शुक्रे ॥ ९ ॥
तन्द्राङ्गमर्दावरुचिः श्रमश्च
क्षुधोऽभिघातात् कृशता च दृष्टेः ॥ १० ॥
कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोध-
स्तृष्णाभिघाताद्धृदये व्यथा च ॥ ११ ॥
श्रान्तस्य निश्वासविनिग्रहेण
हृद्रोगमोहावथवापि गुल्मः ॥ १२ ॥
जृम्भाङ्गमर्दोऽक्षिशिरोऽक्षिजाड्यं
निद्राभिघातादथवापि तन्द्रा" ॥ १३ ॥
अरिष्टलक्षणं यथा,
"तृष्णार्दितं परिक्लिष्टं क्षीणं शूलैरभिद्रुतम् ।
शकृद्वमन्तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्सृजेत् ॥
अस्य चिकित्सा यथा,
"सर्व्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु कृत्स्नशः ।
वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये ।
सामान्यतः पृथक्त्वेन क्रियां भूयो निबोध मे ।
आस्थापनं मारुतजे स्निग्धे स्विन्ने विधीयते ॥ १ ॥
पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको भवेत् ॥ २ ॥
सौवर्च्चलाढ्यां मदिरां मूत्रेऽभिहते पिबेत् ।
एलामप्यथ मद्येन क्षीरं वापि पिबेन्नरः" ॥ ३ ॥
"स्नेहस्वेदैरुदावर्त्तं जृम्भाजं समुपाचरेत् ॥ ४ ॥
अश्रुमोक्षोऽश्रुजे कार्य्यः स्निग्धस्विन्नस्य देहिनः ॥ ५ ॥
तीक्ष्णाघ्राणावपीडाभ्यां तीक्ष्णगन्धोपशिङ्घनैः ।
वर्त्तिप्रयोगैरथवा क्षवप्रवृत्तिं प्रवर्त्तयेत् ।
तीक्ष्णौषधप्रधमनैरथवादित्यरश्मिभिः ॥ ६ ॥
उद्गारजे क्रमोपेतं स्नैहिकं धूममाचरेत् ।
सुरां सौवर्च्चलवतीं बीजपूररसान्विताम् ॥ ७ ॥
छर्द्द्याघातं यथा दोषं सम्यक् स्नेहादिभिर्जयेत् ।
सक्षारलवणोपेतमभ्यक्तं चात्र दापयेत् ॥ ८ ॥
वस्तिशुद्धिकरावापं चतुर्गुणजलं पयः ।
आवारिनाशात् क्वथितं पीतवन्तं प्रकामतः ।
रमयेयुः प्रिया नार्य्यः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ॥ ९ ॥
क्षुद्विघाते हितं स्निग्धमुष्णमल्पञ्च भोजनम् ॥ १० ॥
तृष्णाघाते पिबेन्मन्थं यवागूं वापि शीतलाम् ॥ ११ ॥
भोज्यो रसेन विश्रान्तः श्रमश्वासातुरो नरः ॥ १२ ॥
निद्राघाते पिबेत् क्षीरं स्वप्याच्चेष्टकथानरः" ॥ १३ ॥
अपरञ्च सनिदानसम्प्राप्तिकं लक्षणं चिकित्सा च ।
"वायुः कोष्ठानुगो रूक्षैः कषायकटुतिक्तकैः ।
भोजनैः कुपितः सद्य उदावर्त्तं करोति हि ।
वातमूत्रपुरीषास्रकफमेदोवहानि वै ।
स्रोतांस्युदावर्त्तयति पुरीषञ्चातिवर्त्तयेत् ।
ततो हृद्वस्तिशूलार्त्तो गौरवारुचिपीडितः ।
वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण कुरुते नरः ।
श्वासकासप्रतिश्यायदाहमोहवमिज्वरान् ।
तृष्णाहिक्काशिरोरोगमनःश्रवणविभ्रमान् ।
लभते च बहूनन्यान् विकारान् वातकोपजान् ।
तत्रैवमवचाभ्यक्तं स्निग्धं स्विन्नं निरूहयेत् ।
दोषतो भिन्नवर्च्चस्कं शुक्ताद्यमनुवासयेत् ।
नचेच्छान्तिं प्रयात्येवमुदावर्त्तः सदारुणः ।
अथैनं मञ्जमः स्निग्धं युञ्ज्यात् स्नेहविरेचनैः ।
पाययेत त्रिवृत्पीलुघनागोरक्षवानकैः" ।
"देवदार्व्वभिदं कुष्ठं वचास्वर्ज्जा पलङ्कषाम् ।
पौष्कराणि च मूलानि तोयस्याढ़कं पचेत् ।
पादावशिष्टं तत्पीत्वमुदावर्त्तं व्यपोहति" ।
घृतं यथा ।
"मूषकं मुष्कमार्द्रञ्च वर्षाभूः पञ्चमूलकम् ।
आरेवतफलञ्चापि पक्त्वा तेन घृतम्पचेत् ।
तत्पीयमानं शमयेत् उदावर्त्तमशेषतः" ॥ ० ॥
"चूर्णं निकुम्भकम्पिल्लश्यामानीलाक्षिकोद्भवम् ।
समचेतनमागध्या लवणाश्च साधयेत् ।
गवां मूत्रेण ता वर्त्तीः कारयेत्तु गुदानुगाः" ।
वैद्यकरसेन्द्रसारसङ्ग्रहे यच्चलिखितं तद्यथा ।
"त्रिकटुपारदं पथ्याकाकजफलं द्विगुणं ।
यानक्षुलीनां स्वरसैर्गुडिका कार्य्याक्षरोल्याप्तु ।
प्रबलजलोदरगुल्मज्वरपाण्डामयनाशिनी ।
प्रोक्ता तिमिराक्षिपटलविद्रधिव्रणोदावर्त्तहरी ।
कृमिकोष्ठगात्रकण्डूपिडकाश्च निहन्ति सुवर्च्यं ।
गुञ्जागुड़िका कथिता भुवने श्रीवैद्यनाथाख्या" ।
इति वैद्यनाथवटिका ॥ ० ॥
अथ अपथ्यानि यथा ।
"वमनं वेगरोधञ्च शमीधान्यानि कोद्रवम् ।
शालीतशाकं शालूकं जाम्बवं कर्कटीफलम् ।
पिण्याकमाषुकं सर्व्वं करीरं पिष्टवैकृतम् ।
विष्टम्भीनि विरुद्धानि कषायाणि गुरूणि च ।
उदावर्त्ती प्रयत्नेन वर्जयेत् सततं नरः ।
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ।)

उदासः, पुं, (उदस्यते इति । उत् + अस् + घञ् ।) उत्क्षेपः । उद्गारः । औदास्ययुक्ते, त्रि ।

उदासीनः, पुं, (उदास्ते इति । उत् + आस् + शानच् + ईदास इति ईत्वम् ।) परतरः । तटस्थः । विजिगीषोः शत्रुमित्रभूमिवर्ती सर्व्वहितः सर्व्वहितत्वादेव शोषकारी नाप्यपकारी केवलमूर्द्ध्वमासीन इव । इति भरतः ॥ (यथा, मनुः ७।१५५ ।
"मध्यमस्य प्रचारञ्च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ।
उदासीनप्रचारञ्च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः" ॥)
मध्यस्थभेदः । यथा, तत्रैव ७।१५८
"अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।
अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम्" ॥
उपेक्षकः । यथा,—
"उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्म्मसु" । इति गीतायाम् ॥ ९ । ९ ॥)

उदास्थितः, पुं, (उत् + आङ् + स्था + क्त ।) चरः । द्वारपालः । अध्यक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रव्रज्यावसितः । नष्टसन्न्यासः । इति मेदिनी ॥

उदाहरणं, क्ली, (उत् + आङ् + हृ + ल्युट् ।) दृष्टान्तः । तत्पर्य्यायः । उपोद्घातः २ उदाहारः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे ।१।२१ ।
"प्रध्वंसितान्धतमसस्तदुदाहरणं रविः" ।)
कथाप्रसङ्गः । कथनम् । यथा, कुमारे ।६।६५

धारणम् । यथा, रघौ । ४ । ५३ ।

"स्कन्धलीनकमलाङ्गानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।
कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः" ।

"अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मारुतेन च" ।

"करोत्युद्गारबाहुल्यम्" इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे वातरोगाधिकारे ॥ वमनप्रकारादिकं वमनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ यथा, शारदातिलकटीकायां,—

"उद्गारे नागइत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभः" ॥)

उद्गीतं, त्रि, (उद्धैर्गायते स्म । उत् + गै + क्त ।) उच्चैर्गीतम् । इति देवीमाहात्म्यम् ॥ (यथा,— मार्कण्डेये ८४ । ६ ।

"शब्दात्मिकासुविमलर्ग्यजुषां निधान-
मुद्गीतरम्यपदपाठवताञ्च साम्नाम्" ॥)

उद्गीथः, पुं, (उत् + गै + थक् ।) सामवेदभेदः । प्रणवः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

("अस्मिन्नगस्त्यप्रमुखाः प्रदेशे
भूयांस उद्गीथविदो वसन्ति" ॥

इति उत्तररामचरिते । ह्यङ्के" ।)

सामवेदध्वनिः । इत्यजयः ॥ सामगानम् । इति सारसुन्दरी ॥ साम्नां द्वितीयोऽध्यायः । इति भगीरथः ॥ (भवयुक्तः । इति विष्णुपुराणम् ॥)

उद्गूर्णं, त्रि, (उत् + गुर + क्त ।) उद्यतम् । इत्यमरः ॥ उत्तोल्यधृतवस्त्रादि । इति भरतः ॥

उद्ग्राहः, पुं, (उत् + ग्रह + घञ् ।) उद्ग्रहणम् । ऊर्द्धीकृत्य कस्यचित् ग्रहणम् । इत्यमरः ॥ विचाविचारः । इति भरतः ॥

उद्ग्राहितः, त्रि, (उत् + ग्रह + णिच् + क्त ।) उदीर्णः । बद्धः । म्राहितः । इति मेदिनी ॥ उपन्यस्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्घः, पुं, (उद्धन्यते इति । उत् + हन् + कर्म्मणि अप् । टिलोपात् घत्वं च निपातनात् । यद्वा उद्धन्ति नीचताम् । उत् + हन् + ड ।) प्रशस्तः । प्रकाण्डः । इत्यमरः ॥ (हस्तपुटम् । अग्निः । शरीरस्थो वायुः ॥)

उद्घनः, पुं, (ऊर्द्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् । उत् + हन + अप् । निपातनात् हस्य घः ।) यत्र काष्ठे काष्ठं निधाय तक्ष्यते तत् । इत्यमरः ॥ परकाठ इति भाषा ॥ (यथा, भट्टिः ७।६२ ।

"तस्मिन्नन्तर्घने पाप्मन् प्रधाने सौधमद्घनः ।
कौलोद्घनघनस्कन्धा ललिताघ्यनां स्त्रियम्" ॥)

उद्घर्षणं, क्ली, (उत् + घृष + ल्युट् ।) गात्रादिघर्षणं । इष्टकया उद्घर्षणगुणाः । कण्डूकोठानिलहरम् । त्वग्गतामितिभञ्जनम् । शिरामुखकारकञ्च । इति राजवल्लभः ॥

("उद्घर्षणन्तु विज्ञेयं कण्डूकोठानिलापहम्" । इति चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥ समासकथनं । उद्देशः । यथा । अल्पमिति ॥ इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्याये ॥)

उद्घसं, क्ली, (उत् + अद् + अप् । घसादेशः ।) मांसम् । इति शब्दावली ॥

उद्घाटः, पुं, (उत् + घट् + घञ् ।) रक्षभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः । चौकिर घर थाना इत्यादि भाषा । (उद्घाटनम् ॥)

उद्घाटकं, क्ली, (उत् + घट् + णिच् + ण्वुल् ।) कूपाज्जलोत्तोलनार्थयन्त्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । घटीयन्त्रम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्घाटनं, क्ली, (उत् + घट् + णिच् + ल्युट् ।) कूपात् जलोत्तोलनार्थं रज्जुसहितघटः । तत्पर्य्यायः । घटीयन्त्रम् २ । इत्यमरः ॥ उत्तोलनम् । इति भरतः ॥ (यथा, हितोपदेशे । मित्रलाभे ॥

"धर्म्मं यो न करोति निश्चलमतिः स्वर्गार्गलोद्घाटनम्" ॥)

उद्घाटितः, त्रि, (उत् + घट् + णिच् + क्त ।) उद्घाटनम् । खोला इति भाषा ॥

("स्वेच्छयोद्घाटितद्वारि नाप्नुतः प्रविशेन्नरः ।
वारितार्थप्रवक्तापि यथावत्मभयं व्रजेत्" ॥

इति स्मृतिः ॥ तन्त्रशास्त्रम् ॥)

उद्घाटितज्ञः, त्रि, (जानाति इति ज्ञः । उद्घाटितस्य ज्ञः । उद्घाटित + ज्ञा + क ।) प्राज्ञः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उद्घातः, पुं, (उत् + हन् + घञ् ।) आरम्भः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे २ । १२ ।

"उद्घातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम्" ।

"आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः" ।

इति रघुवंशे । ४ । २० ॥) प्रस्तम् । ग्रन्थपरिच्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पादस्खलनम् । ("यथावनुद्घातसुखेन मार्गम्" । इति रघुः ।५।७२ । "रथेनानुद्घातस्तिमितगतिना" । इति शाकुन्तले । ६ अङ्के ॥ समुपक्रमः । पवनाभ्यासयोगाय कुम्भकादिश्रयम् । उत्तुङ्गः । (यथा, रामायणे ४ काण्डे "पृथुपद्मशिलोद्घातः" । इति ॥) मुद्गरम् । इति मेदिनी ॥

उद्झ, श त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) ऋकारादिरन्त्यवर्गतृतीयोपधः । क्विपि समुत्समुद्भ्याम् । स्यादौ नवद इति उज्झिज्झिषति औज्झिझत् । श उज्झती उज्झन्ती । इति दुर्गादासः ॥

उद्दंशः, पुं, (उत् + दन्श + अच् ।) कीटविशेषः । तत्पर्य्यायः । मत्कुणः २ कोलकुणः ३ किटिभिः ४ उत्कुणः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

उद्दण्डपालः, पुं, (उद्दण्ड इव पाल्यते इति । उद्दण्ड + पाल + + घञ् ।) सर्पविशेषः । मत्स्यभेदः । इति मेदिनी ॥

उद्दन्तुरः, त्रि, (उत् अतिशयेन दन्तुरः ।) उत्तुङ्गः । करालः । उत्कटदन्तः । इति मेदिनी ॥

उद्दानं, क्ली, (उत् + दो + ल्युट् ।) बन्धनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । शान्तिपर्व्वणि ।

"उद्दाने क्रियामाणे तु मत्स्यानां तत्र रज्जुभिः" ॥)

उद्गमः । चुल्ली । वाडवाग्निः । मध्यः । लग्नः । इति विश्वः ॥

उद्दामः, त्रि, (दाम्नः उद्गतः ।) बन्धनरहितः । स्वतन्त्रः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । ९ । ७८ ।

"मदन्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे" ॥

"अत्युद्धमिवोद्दामं गजं मदकलोद्धतम्" । इति रामायणे ॥) महान् । यथा ।"उद्दामदन्तुरविधुन्तुददन्तघातैः" । इति प्रसन्ना ॥

("उद्दामानि प्रथयति शिलावेश्मभिर्यौवनानि" । इति मेघदूते । २७ ॥ गम्भीरः । यथा भागवते १ मस्कन्धे । "उद्दामभावपिशुनामलवल्गुहासैः" ॥)

उद्दामः, पुं, (उद्गतं दाम पाशो यस्य । समासे अच् ।) वरुणः । इति मेदिनी ॥ (दण्डकभेदच्छन्दोविशेषः । यथा, वृत्तरत्नाकरे ।

"यदि नयुगलं ततः सप्तरेफा-
स्तदा दण्डवृष्टिप्रपातो भवेदण्डकः ।
प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णार्णव-
व्यालजीमूतलीलाकरोद्दामशङ्खादयः" ॥)

उद्दालः, पुं, (उत् + दल + णच् ।) बहुवारवृक्षः । इत्यमरः ॥ वनकोद्रवः । इति रत्नमाला ॥

उद्दालकः, पुं, (उद्दाल एव । स्वार्थे कन् ।) बहुवारवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मुनिभेदः । स तु आयोदधौम्यस्य शिष्यः । तस्य नामोत्पत्तिकथा महाभारते १ । पौष्योपाख्याने ३ अध्याये ।

"एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदृषिर्धौम्यो नामायोदस्तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवुः उपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति । २१ । स एकं शिष्यमारुणिं पाञ्चाल्यं प्रेषयामास गच्छ केदारखण्डं बधानेति । २२ । स उपाध्यायेन सन्दिष्ट आरुणिः पाञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तत्केदारखण्डं बद्धुं नाशकत् । २५ । स क्लिश्यमानोऽपश्यदुपायं भवत्वेवं करिष्यामीति । २६ । स तत्र संविवेश केदारखण्डे शयाने च तथा तस्मिंस्तदुदकं तस्थौ । २७ । ततः कदाचिदुपाध्याय आयोदो धौम्यः शिष्यानपृच्छत् । क आरुणिः पाञ्चाल्यो गत इति । २८ । ते तं प्रोचुः भगवंस्त्वयैव प्रेषितो गच्छ केदारखण्डं बधानेति । स एवमुक्तस्तान् शिष्यान् प्रत्युवाच तस्मात् तत्र सर्व्वे गच्छामः यत्र स गत इति । २९ । स तत्र गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार भो आरुणे पाञ्चाल्य क्वासि वत्स एहीति । ३० । स तत् श्रुत्वा आरुणिरुपाध्यायवाक्यं तस्मात् केदारखण्डात् सहसोत्थाय तमुपाध्यायं उपतस्थे । ३१ । प्रोवाच चैनमुपाध्यायं अयमस्म्यत्र केदारखण्डे निःसरमाणमुदकमवारणीयं संरोद्धुं संविष्टो भगवच्छब्दं श्रुत्वैव सहसा विदार्य्य केदारखण्डं भवन्तमुपस्थितः । ३२ । तदभिवादये भगवन्तमाज्ञापयतु भवान् किमर्थं करवाणीति । ३३ । स एवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच यस्मात् भवान् केदारखण्डं विदार्य्य उत्थितस्तस्मात् उद्दालक एव नाम भविष्यतीत्युपाध्यायेनानुगृहीतः" । ३४ ।

अपरः स्वनामख्यात ऋषिभेदः । स तु श्वेतकेतुपिता । यथा तत्रैव कुन्तीपुत्रोत्पत्त्युपाख्याने १२१ ।

"बभूवोद्दालकी नाम महर्षिरिति नः श्रुतम् ।
श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुत्रस्तस्याभवन्मुनिः" ॥)

उद्दितः, त्रि, (उत् + दो + क्त ।) बद्धः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

उद्दीपकः, त्रि, (उत् + दीप् + ण्वुल् ।) उद्दीपनकर्त्ता ।

उद्दीपनं, क्ली, (उत् + दीप् + ल्युट् ।) प्रकाशनम् ।

शिखाविशेषः । यथा,—
"बालस्य मौलिशिखाकौ तस्य भैरवमी स्मृतौ ।
शरीरपरिमाणेन दशमुद्दीशयन्ति ते" । ते च ।
"बालस्य चेह्याया देहस्याद्दशकाया" ।
देहारीकादिस्थानात् लघुभूमयानात्। आदि
दमनादिस्थानात् प्रकृष्टतमोविषयाणामस्य-
मङ्गलकः । इति साहित्यदर्पणे । १४ परि-
च्छेदः ।)

उद्दीप्त, त्रि, (उत् + दीप + क्त ।) प्रकाशितः ।

उद्दीपं, क्ली, (उत् + दीप् + रक् ।) गुग्गुलुः । इत्य-
मरटीकायां भरतधृतवाचस्पतिः ।

उद्देश, पुं, (उत् + दिश् + घञ् ।) अनुसन्धानम् ।
उल्लेखनम् । (नामतः शास्त्र निर्देशः । अभि-
प्रायः यथा,—"यथोद्देशः" । समासकथनम् ।
यथा, "समासकथनमुद्देशः । यथा, प्रमाणमिति" ।
प्रसंगस्य प्रस्तुतः । निर्देशः । विवरणम् ।
"एवमेव ते यथोद्देशो मातृभावः प्रकीर्तितः" ।
इति महाभारते । स्थानम् । प्रदेशः ।
"वल्मीकस्योद्देशे पतितार्थे साम्प्रतम्" ।
इति महाभारते ।)

उद्देशक, त्रि, (उत् + दिश + ण्वुल् ।) उद्देशकर्त्ता ।
उपायकम् । इति शीलावती ।

उद्देश्य, त्रि, (उत् + दिश् + ण्यत् ।) उद्देष्टुं
उद्देशनीयः । प्रदर्शनम् । (यत् उद्दिश्य विधेयम्
प्रवर्तितः भवति तत् । अनुवादम् ।)

उद्देहिका, स्त्री, (उद्गतो देहो यस्याः ।) कीटविशेषः ।
वल्मीकः । उपदेहिका २ उपजिह्विका ३ वमि
४ दिशी ५ । इति शब्दरत्नावली ।

उद्द्योत, पुं, (उत्पत्तनम् । द + उदित्यादिवत्यवेदितप्र-
इति अच् ।) प्रकाशनम् । इत्यमरः ।

उद्धत, पुं, (उत् + हन् + क्त ।) राजमल्लः । इति
त्रिकाण्डशेषः ।

उद्धतं, त्रि, (उत् + हन् + क्त ।) अविनीतम् । इति
हेमचन्द्रः । (यथा, उत्तरचरिते प्रथमाङ्के ।
"नीतोद्धता समस्तीह तन्निर्वाहिणोत्" ।
"अपगतनम्रभावमोद्धतं निर्वहेत् विशेषेण भूताः" ।
इति किराते । २ । ४८ । उन्नतिना । उत्थापितः ।
वान्तः । उत्क्षिप्तः । यथा,—कादम्बर्यां तृ सन्धौ ।
"बालोद्धतैरपि धनोद्धितधूलीभिः" ।
विस्तृत । कोपः । यथा, शकुन्तलायाम् । "जुगुप्स-
कोऽभिमतधर्मद्वयस्त्रीजनस्याश्रमम्" ।)

उद्धतमनस्का, स्त्री, (उद्धतं मनिषं मनो यस्य तस्य
भावः ।) गर्वः । अहंकारः । इति शब्दरत्नावली ।

उद्धरणं, क्ली, (उत् + हृ + ल्युट् ।) उद्धारः । वान्त-
वमनम् । उत्तोलनम् । इति मेदिनी । मुक्तिः । इति
शब्दरत्नावली । (बलवद्भिर्निः क्षमत्वेन मो-
चनम् । विनाशनम् । उत्पाटनम् । यथा,—
"स्वधर्मेण तु श्रीमानुद्धरणमुद्धरेत्" ।
इति मनुसंहिता ।
"निजधर्मोद्दर्शतमानं धर्मक्षेत्रे धनञ्जयम्" ।
इति मनुः । ४ । १६१ । कर्मणिन्द्रियो निवर्तनम् ।
"यस्य यदेव उद्धृतं तस्य")

[illegible]

हिमानि रोमोद्गमोदितमद" ।
इति रघु । ३ । २२ ।)

उद्धर्षं, पुं, (उद्गतो हर्षो यस्मिन् ।) उत्सवः । इत्य-
मरः । (यथा, रामायणे । ४ काण्डे ।
"सङ्कोऽपि हर्षोद्धर्षं तर्षभसवयं महत्" ।)

उद्धर्षणं, क्ली, (उत् + हृष + ल्युट् ।) रोमाञ्चः । इति
हेमचन्द्रः । (त्रि, आनन्दकरम् । रोमाञ्चकरम् ।)
(यथा रामायणे २ । २ । १ ।
"ततः परिषदं सर्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः ।
हितमुद्धर्षणं चैवमुवाच प्रथितं वचः" ।)

उद्धव, पुं, (उद्धूयते दुःखमिति । उत् + धू + अप् ।)
उत्सवः । इत्यमरः । यज्ञाग्निः । यादवविशेषः ।
इति मेदिनी । यथा, श्रीभागवतम् ।
"वृष्णीनां सम्मतो मन्त्री कृष्णस्य दयितः सखा ।
शिष्यो बृहस्पतेः साक्षादुद्धवो बुद्धिसत्तमः" ।

उद्धानं, क्ली, (उद्धीयतेऽस्मिन् । उत् + धा + ल्युट् ।)
चुल्ली । इत्यमरः ।

उद्धानः, त्रि, (उत् + धा + ल्युट् ।) उद्गतः । वमितः ।
इति मेदिनी ।

उद्धान्त, पुं, (उद्धान्यते इति उत् + धम् + णिच् +
क्त ।) निर्मदहस्ती । इत्यमरः । उद्धान्तः । इति
रत्नमाला ।

उद्धार, पुं, (उत् + धृ + घञ् ।) ऋणम् । इत्यमरः ।
उद्धृतिः । इति मेदिनी । ("विमलस्य प्रकरणा-
दार दुर्लभं" । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् । मोच-
नम् । यथा, रामायणे ११ । १ । ३ ।
"आपद्भ्य उद्धारसमुद्धारयामि" । मोक्षः । निर्गमः ।
नम् । ० । उद्ध्रियते भागात्पृथगाधारार्थम् उद्धारः ।
यथा, भागावशेषात् यत् इति अङ्गारः ।
इति श्रीधरः । उद्ध्रियते भागात्पृथक्
विभज्य गृहीतव्यम् अर्थ भवति उद्धारः ।
इति कल्लूकभट्टः । भागस्यैव उद्ध्रियते इति
उद्धार इति मेधातिथिः । उद्ध्रियते भागात्पृथक्
वर्त्तमानत्वात् उद्धार इति श्रीधरः । यथाह
मनुः ९ । ११२ ।
"ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात् तुरीयं तु यवीयसः" ।
ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः उद्ध्रियते इत्युद्धारः भोक्तव्यः ।
विभाज्यद्रव्यात्पृथगुद्धृत्य विंशतितमो भाग-
इति कुल्लूकः । कुल्लूकभट्टः । १० । अवश्यं च
प्रकृतौ धर्मं धर्मान्तरम् । उद्धृतं शकुन ७ । ८०
"अन्यस्य सद्यस्त्वसाधितः निरिक्षणं करि ।
राजा च शमेऽतन्त्रौ धर्ममधरम् निश्चित्" ।
"उद्धारं वैराम्य रामे रघुः । उद्ध्रियते उद्धारः ।
विनियत्तु तत्तदुद्धारं तुल्यतः पक्षं रामे
सर्वावैतम्" । इति मल्लिनाथः ।)

उद्धारं, क्ली, (उत् + धृ + घञ् ।) उद्धारम् । इत्य-
मरटीकायां भरतः । उद्धत् भात् एव द् भान् ।

उद्धारणं, क्ली, (उत् + धृ + णिच् + ल्युट् ।) उद्धर-
णम् । उत्तोलनम् ।

उद्धार्य्य, स्त्री, चुल्ली । इति शब्दचन्द्रिका ।

उद्धूपनं, क्ली, (उत् + धूप + णिच् + ल्युट् ।) धूप ।

विनिर्गतसमुद्भवद्धूपीतमिवनस्ततम् । इति
शब्दरत्नाकरः ।

उद्धूषणं, क्ली, (उत् + धूष + ल्युट् ।) रोमाञ्चः । इति
शब्दार्थः ।

उद्धृत, त्रि, (उत् + धृ + क्त ।) उत्तोलितम् । मोचि
इति अमरः । मल्लोदितः । उद्धृताः । इत्यमरः ।
उत्पाटितः । परिशुद्धोऽपि भूः । इति मेदिनी ।
("उद्धृतैरपि प्रयोगैः" । इति रघु ।
२ । ३० यथा नैषधे । १ । ६८ ।
"तमीश कर्तैरिवतैरकिनी
यतोऽधिरोपितमुद्धृतं द्रुम" ।)

उद्धृति, स्त्री, (उत् धृयते अनिलेन । धृ उत्पत्ति-
संयोगे उत्प्रतात् तरात् भ्रूट् ।) चुल्ली । इत्य-
मरटीकायां भरतः ।

उद्धत, पुं, (उत्पतति तत्वमिति । उत् + अन् । विवा-
हात् निदम् ।) नर । इति जटाधरम् ।
("ओदस्मामयोद्गतिरचे" । इति रघु ११ । ५४
"मूर्ख निदोषद्ध्रमि" । इति भट्टि । ५ । ११ ।)

उद्धर, त्रि, (उत् + भुज + क्त ।) निर्गतिः । इति
शब्दरत्ना । उद्धरः । यथा नैषधचरिते—
"उद्धृतो च वालाक्षी पुनरेव दीप्तानन" ।
यथा, कादम्बर्यां २ । ११४ ।
"उद्धृतं वादनी तो केशरक्ते दमनदम् ।
देवी च यानकेन देहसुख्यनं मानसं नरेन्द्र" ।)

उद्भेद, पुं, (उत् + भिद् + घञ् ।) निविड़ प्रकाशः ।
(यथा शाकुन्तले कुन्दपत्रे नामे ४१ ।
"उत्तमाधिकृत्य कान्तपृष्ठगतम् ।
वदनेन अपर्याप्तप्रकृतये च मुद्राः" ।)

उद्भ्रम, पुं, (उत् + भ्रम + घञ् ।) भ्रमणः । मूर्च्छा ।
इति मेदिनी । (उद्वेगः इति पैङ्गल ।)

उद्भ्रान्त, त्रि, (उत् + भ्रम + क्त) उद्यतः । ("नारी
वो भवति भ्रान्ता दर्शोद्धूता" ।) इति भेदकः ।
भेदाकरः । भ्रमणं । अध्वेष्य च । परः
१ उदासः २ अर्थेन ३ अवग्रहः ४ अपव्यस्त
५ अपतत् ६ । इति वैद्यकम् ।

[illegible]

यलूका उद्भिदश्च"। उद्भिद्यते पशुभक्षणमनेन इति निरुक्तेः यागभेदः॥)

उद्भिदं, त्रि, (उद्भिनत्तीति। उत्+भिद्+इगुपधेति कः।) तरुगुल्मादि। तत्पर्य्यायः। उद्भित् २ उद्भिज्जम् ३। इत्यमरः॥ उद्भिदम् ४। इति रमानाथः॥ (यथा महाभारते १४ पर्व्वणि।
"जरायुजाण्डजातानि स्वेदजान्युद्भिदानि च"॥)

उद्भिदं, क्ली, (उद्भिनत्तीति। उत्+भिद्+क।) पांशुलवणम्। इति रत्नमाला॥ पांशा लुण इति भाषा। ("उद्भिदानि पक्वाचेत्कृष्टरोमकपांशुलिखितानि"। इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षट्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये॥)

उद्भूतः, त्रि, (उद्भवति स्म। उत्+भू+क्त।) उत्पन्नः। जातः। यथा। ईशानसंहितायाम्।
"माघे कृष्णचतुर्द्दश्यामादिदेवो महानिशि।
शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्य्यसमप्रभः"॥
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (यथा, भाषापरिच्छेदे ५६।
"उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः"॥)

उद्भूतरूपं, क्ली, (उद्भूतं प्रत्यक्षयोग्यं रूपम्।) नयनगोचररूपम्। यथा,—भाषापरिच्छेदे॥
"उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरं
द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये।
विभागसंयोगपरापरत्व-
स्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम्॥५४॥
क्रियाजातिं योग्यवृत्तिं समवायञ्च तादृशम्।
गृह्णाति चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः"॥५५॥

उद्भ्रमः, पुं, (उद्भ्रमणमिति। उत्+भ्रम+घञ्। नोदात्तोपदेशेति न वृद्धिः।) उद्वेगः। इत्यमरः॥

उद्भ्रान्तं, क्ली, (उत्+भ्रम+क्त।) खड्गमुद्यम्य मण्डलाकारखड्गभ्रामणम्। इति महाभारतम्॥ (परिभ्रान्ते, त्रि। यथा, रघौ ४। ४६।
"मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः"॥
विकले। विह्वले। यथा, रामायणे,—
"उद्भ्रान्तहृदयश्चापि विवर्णवदनोऽभवत्"॥)

उद्यः, पुं, नदः। इति हेमचन्द्रः॥ (उद्यते यत्। वद+क्यप्। कथनीये, त्रि। यथा, अमोघम् वाक्यम्।)

उद्यतं, त्रि, (उत्+यम+क्त।) उत्तोलितखड्गादि। उद्यतशस्त्रादि। तत्पर्य्यायः। उद्गूर्णः २। इत्यमरः॥ (यथा, रघुवंशे। ४। १६।
"प्रजार्थसाधने तौ हि पर्य्यायोद्यतकार्म्मुकौ"॥)

उद्यतः, पुं, (उत्+यम+क्त।) ग्रन्थपरिच्छेदः। इति जटाधरः॥

उद्यमः, पुं, (उत्+यम+घञ्। संज्ञापूर्व्वकत्वात् वृद्ध्यभावः।) उद्योगः। तत्पर्य्यायः। गुरणम् २। इत्यमरः॥ गूरणम् ३ गोरणम् ४। इति तट्टीका॥ उत्साहः ५ अध्यवसायः ६ उद्योगः ७। इति जटाधरः॥ (यथा, कुमारे ५। ३।
("निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमाम्"।
"शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात्"।
इति च कुमारे ५। ५।)

उद्यानं, क्ली, (उद्यान्ति क्रीडार्थमस्मिन्। उत्+या+ल्युट्।) राज्ञः साधारणं वनम्। तत्पर्य्यायः। आक्रीडः २।
("वाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्म्या"।
इति मेघदूते ७।) निःसरणम्। प्रयोजनम्। इत्यमरः॥

उद्यानपालः, त्रि, (उद्यानं पालयतीति। उद्यान+पालि+अण्।) उद्यानरक्षकः। माली इति भाषा॥
("उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासते"॥
इति कुमारे। २। ३६।)

उद्युक्तः, त्रि, (उत्+युज्+क्त।) उद्यमयुक्तः। उद्योगविशिष्टः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, अमरकोषः। "इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः"॥)

उद्योगः, पुं, (उत्+युज+घञ्।) यत्नः। चेष्टा। तत्पर्य्यायः। उत्साहः २ अध्यवसायः ३ उद्यमः ४। इति जटाधरः॥ (यथा, मार्कण्डेये ८८। २।
"उद्योगः सर्व्वसैन्यानां दैत्यानामादिदेश ह"।
"उद्योगादनिवृत्तस्य सुसहायस्य धीमतः।
छायेवानुगता तस्य नित्यं श्रीः सहचारिणी"॥
इति नीतिवाक्यम्।
महाभारतस्य उद्योगपर्व्व। यथा, महाभारते १। २। ६२।
"उद्योगः सैन्यनिर्य्याणं श्वेतोपाख्यानमेव च"॥)

उद्योगी, [न्] त्रि, (उद्योगोऽस्यास्तीति। उद्योग+इन्।) उद्योगविशिष्टः। उद्यमी। यथा च।
"उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः"॥
इति नीतिसारे १३॥

उद्योतः, पुं, (उत्+द्युत+घञ्) आलोकः। ज्योतिः। इति हलायुधः॥

उद्रः, पुं, (उनत्तीति। उन्द+रक्।) जलजन्तुविशेषः। इत्यमरः॥ उद्विडाल इति भाषा।

उद्रङ्कः, पुं, पुरविशेषः। "व्योमचारि पुरं सौभमुद्रङ्कः प्रतिमागकः"। इति जटाधरः॥

उद्रङ्गः, पुं, व्योमचारि पुरम्। तत्पर्य्यायः। खपुरं २ ऊर्द्धगं पुरं ३ हरिश्चन्द्रपुरं ४ सौभं ५ प्रतिमागैकः ६ नङ्गा ७ चङ्गा ८। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उद्रथः, पुं, (उद्गतो रथो यस्मात्।) रथकीलम्। ताम्रचूडपक्षी। इति मेदिनी॥

उद्रिक्तं, त्रि, (उद्रिच्यते स्म। उत्+रिच+क्त।) स्फुटम्। स्पष्टम्। इति जटाधरः॥

उद्रेकः, पुं, (उत्+रिच+घञ्।) उपक्रमः। वृद्धिः॥
"अधुनैव कुरङ्गाक्षि जहार जगतां मनः।
न जाने यौवनोद्रेके जीवनस्यापि का गतिः"॥
इत्युद्भटः॥
"हरिस्ते साहस्रं कमलबलिमाधाय पदयो-
र्यदेकोने तस्मिन्निजमुदहरन्नेत्रकमलम्।
गतो भक्त्युद्रेकः परिणतिमसौ चक्रवपुषा
त्रयाणां रक्षायै त्रिपुरहर जागर्त्ति जगताम्"॥
इति महिम्नःस्तोत्रम्॥
("तमःप्रवेशः संरम्भो दोषोद्रेकहतस्मृतेः"।
इति वैद्यकरोगविनिश्चयेऽपस्माराधिकारे॥)

उद्रेका, स्त्री, (उद्रेक+टाप्।) महानिम्बः। इति राजनिर्घण्टः॥

उद्वत्सरः, पुं, (उत्क्रान्तो वत्सरः।) वत्सरः। इति हेमचन्द्रः॥

उद्वन्धनं, क्ली, (उत्+बन्ध+ल्युट्) ऊर्द्ध्वबन्धनम्। इति स्मृतिः॥ गलाय दड़ि दियेन फाँसी दियेन टाङ्गान इत्यादि भाषा॥

उद्वमनं, क्ली, (उत्+वम+ल्युट्।) उद्गीरणम्। तुलिया फेलन वाँति करण इत्यादि भाषा॥

उद्वर्त्तः, त्रि, (उत्+वृत्+घञ्।) अतिरिक्तः। उवरिया बाड़ा इत्यादि भाषा। यथा। "उद्वर्त्तो हि यशः समधिकपणमाचष्टे"। इति व्याकरणटीका॥

उद्वर्त्तनं, क्ली, (उत्+वृत्+णिच्+भावे करणे वा ल्युट्।) उत्पतनम्। (यथा, मेघदूते ९२।
मोघीकर्त्तुं चटुलशफरोद्वर्त्तनप्रेक्षितानि"॥)
विलेपनम्। घर्षणम्। इति मेदिनी॥
(यथा, मनुः ४। १३२।
"उद्वर्त्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च।
श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः"॥)
शरीरनिर्म्मलीकरणगन्धद्रव्यादि। तत्पर्य्यायः। उत्सादनम् २। इत्यमरः॥ हरिद्रा बेसन आवटन इत्यादि भाषा। सामान्योद्वर्त्तनगुणाः। कफवायुमेदोवातरोगनाशित्वम्। स्थैर्य्यं चर्म्मनिर्म्मलकारित्वञ्च। हरिद्राद्युद्वर्त्तनगुणाः। कफवैरस्यरक्तवातहारित्वम्॥ तिलोद्वर्त्तनगुणाः। कण्डूकृतत्वग्दोषनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥
("उद्वर्त्तनं वातहरं कफमेदोविलायनम्।
स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम्॥
शिरामुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्याग्नेश्च तेजनम्"॥
इति चिकित्सितस्थाने २४। अध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥)

उद्वर्द्धनं, क्ली, (उत्+वृध्+ल्युट्।) अपहासः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उद्वर्हितः, त्रि, (उत्+वर्ह+क्त।) उद्भूतः। इति भूरिप्रयोगः॥ उद्वाहितो वा इति पाठः॥

उद्वहः, पुं, (ऊर्द्ध्वं वहति प्रापयतीति। उत्+वह+अच्।) पुत्रः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा,— रघुः। ८। ८।
("उदयमस्तमयञ्च रघूद्वहात्"॥)
सप्तवाय्वन्तर्गतवायुविशेषः। स तु प्रवहवायोरूर्द्ध्वस्थितः। इति सिद्धान्तशिरोमणिः॥
("आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः।
परावहः संवहश्च उद्वहश्च महाबलः॥
तथा परिवहः श्रीमानुत्पातभयशंसिनः।
इत्येते क्षुभिताः सप्त मारुता गगनेचराः"॥
इति हरिवंशे। २६६ अध्याये। विवाहः॥)

उद्वहा, स्त्री, (उद्वह+टाप्।) कन्या। सुता। इति हेमचन्द्रः॥

उद्वानः, त्रि, (उत्+वम+घञ्।) उद्वमितः। उद्वान्तः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

उद्वान्तं, त्रि, (उत्+वम्+क्त।) वमितवत्। मद्

[illegible]। उद्गतं च। इत्यमरः।

उद्वान, पुं, (उद्गतं वानं गतो यस्मात्।) [illegible]। इति मेदिनीकरौ।

उद्वासन, क्ली, (उत्+वस्+णिच्+ल्युट्।) मारणम्। वधः। इत्यमरः। (संस्कारभेदः। यथा, रामायणे ६।६।१९।) "[illegible]।")

उद्वाह, पुं, (उत्+वह+घञ्।) विवाहः। इत्यमरः। [illegible]

[illegible]

उद्वाहन, क्ली, (उत्+वह+णिच्+ल्युट्।) विवाहः। [illegible]। इति [illegible]। द्वितीयम्। [illegible]। इति हेमचन्द्रः।

उद्वाहनी, स्त्री, (उद्वाहन+ङीप्।) वराटिका। इति हेमचन्द्रः। कड़ि इति भाषा।

उद्वाहिक, त्रि, (उद्वाहस्येदम्। उद्वाह+ठञ्।) उद्वाहसम्बन्धी। (यथा, मनुः। ९। ६५।) "नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित्।")

उद्वाहित, त्रि, (उत्+वह+णिच्+क्त।) [illegible]। उद्धृतः। [illegible]। यथा, रामायणे [illegible]। "[illegible]।" इति [illegible]। [illegible]

उद्वाहिनी, स्त्री, (उद्वहति [illegible]। उत्+वह+णिनि+ङीप्।) रज्जुः। इति मेदिनी।

[illegible], त्रि, [illegible]। [illegible]

[illegible], स्त्री, [illegible]

उद्विग्न, त्रि, (उत्+विज+क्त।) [illegible]। यथा,— "[illegible]।" इति [illegible]।

[illegible], स्त्री, (उत्+वि+[illegible]+ल्युट्।) [illegible]। यथा,— "[illegible]।"

इति श्रीभागवते [illegible]। [illegible]। इति [illegible]।

उद्वृत्त, त्रि, (उत्+वृत्+क्त। [illegible]।) [illegible]। इति हेमचन्द्रो मेदिनी च। [illegible]। (यथा, [illegible],— "[illegible]।")

उद्वेग, पुं, (उद्विजतेऽनेन इति। उत्+विज्+घञ्।) [illegible]। इत्यमरः।

उद्वेल, पुं, (उत्+वि[illegible]+भावे घञ्।) [illegible]। [illegible]। इत्यमरः। [illegible]। इति [illegible]। इति हेमचन्द्रः। [illegible]। इति मेदिनी।

("[illegible]।" इति [illegible]।

"[illegible]
[illegible]।"

[illegible]।

"[illegible]।"

इति [illegible]।)

उद्वेल, त्रि, (उद्गतो वेलां [illegible]।) [illegible]। इति हेमचन्द्रः।

उद्वेष्टन, क्ली, (उत्+वेष्ट+ल्युट्।) [illegible]। ("[illegible]।" इति मनुः। ९। १४९।)

उन्द, [इर्] क्लेदे। (कर्तरि [illegible]।) [illegible]। इति [illegible]।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

धेत् । गिरिका ४ बालमूषिका ५ । नेङ्टे इँदुर इति भाषा । इत्यमरः ॥ मूषकः ६ मूषः ७ मूषीकः ८ उन्दुरः ९ खनकः १० वज्रुः ११ वृषः १२ आखनिकः १३ वृषः १४ दीना १५ मुषीका १६ । मूषा १७ मूषीका १८ मूषिका १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रिशङ्कुः २० सुषिरः २१ इन्दूरः २२ । इति जटाधरः ॥ छुच्छुन्दरस्य तस्य पर्य्यायः । चिक्का २३ गन्धमूषिकः २४ चिक्का २५ । इति च शब्दरत्नावली ॥ छाछुन्दरी २६ अञ्जलिका २७ । इति जटाधरः ॥

उन्दूरः, पुं, (उन्द + बाहुलकात् ऊरः ।) मूषिकः । इति हेमचन्द्रः ॥

("उन्दूरधान्यरहितं तेन वातघ्नकल्कवत्" ॥ इति वाभटे चिकित्सास्थाने नवमेऽध्याये ॥)

उन्दूरकर्णी, स्त्री, (उन्दुरोः मूषिकस्य कर्ण इव पर्णमस्याः । उन्दुरकर्ण + ङीष् ।) आखुकर्णीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

उन्न, त्रि, (उन्द + क्त । नुदविदेति पक्षे नत्वम् ।) क्लिन्नः । दयापरः । इति हेमचन्द्रः ॥

उन्नतः, त्रि, (उत् + नम + क्त ।) वर्द्धितः । तत्पर्य्यायः । उच्चः २ प्रांशुः ३ उदग्रः ४ उच्छ्रितः ५ उत्तुङ्गः ६ । इत्यमरः ॥ उच्चैः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ तुङ्गः ८ । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुः । १ । १४ । "स्थितः सर्व्वोन्नतेनोर्व्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना" ॥ क्ली, दिनपरिमाणज्ञानसाधनं उपायः । यथा सिद्धान्तशिरोमणौ । "दिवसस्य यद्गतं यच्च शेषं तयोर्यदल्पं तदुन्नतसंज्ञं ज्ञेयम्" । (पुं, चाक्षुषमन्वन्तरे ऋषिभेदः । यथा, मार्कण्डेये ७६।५४।

"सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानुन्नतो मधुः ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः" ॥)

उन्नतनाभिः, त्रि, (उन्नतो नाभिः यस्य ।) उच्चनाभियुक्तः । तत्पर्य्यायः । तुन्दिः २ । इति हलायुधः ॥

उन्नतानतं, त्रि, (उन्नतञ्च तत् आनतञ्चेति ।) उच्चनीचस्थानादि । तत्पर्य्यायः । बन्धुरम् २ । इत्यमरः ॥

उन्नतिः, स्त्री, (उत् + नम + क्तिन् ।) गरुड़भार्य्या । समृद्धिः । ("वक्षोजौ करिकुम्भविभ्रमकरीमत्युन्नतिं गच्छतः" । इति साहित्यदर्पणे ३ य परिच्छेदे ।) उदयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ।

"भाद्रानतपादे प्रथमेऽथवेन्दोः
शृङ्गोन्नतिर्यद्दिवसेऽवगम्या ।
तदोदयस्ते निशि वा प्रसाध्यः
शृङ्गोन्नतिर्यद्दिवसेऽवगम्या ।
शशुर्विधोः स्वोदितनाडिकाद्यैः" ॥)

उन्नतीशः, पुं, (उन्नत्याख्यदाख्यया प्रसिद्धाया गरुड़पत्न्याः ईशः स्वामी ।) गरुड़पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उन्नमितः, त्रि, (उत् + नम् + णिच् + क्त ।) उत्तोलितः । उर्द्धीकृतः । इति श्रीधरस्वामी ॥

("अथ प्रयत्नोन्नमितानमत्फणैर्धृते कथञ्चित् फणिनां गणैरधः" ॥
इति माघे । १ । १४ ।)

उन्नयः, पुं, (उन्नयनम् । उत् + नी + अधिकरणवाद विषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते इति अच् ।) ऊर्द्धनयनम् । इत्यमरः ॥

उन्नयनं, क्ली, (उत् + नी + ल्युट् ।) वितर्कः । इति हेमचन्द्रः ॥ ऊर्द्धप्रापणम् । उत्तोलनम् । तोलन उठान इत्यादि भाषा ।

(यथा, कात्यायने । २२ । १० । ५ ।

"तेष्वेवोन्नयनमभ्यभि सोमानुन्नयन्तीति श्रुतेः," ।
उदूर्द्धे नयनं यस्येति वाक्ये वाच्यलिङ्गः" ।)

उन्नायः, पुं, (उन्नयनं इति । उत् + नी + घञ् ।) उन्नयनम् । इत्यमरः ॥ (यथा भट्टिः । ७ । ३७ ।

"उन्नायानधिगच्छन्तः प्रज्ञावैवर्धयाम्बभूवताम्" ।)

उन्नाहं, क्ली, (उत् + नह + घञ् ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उन्निद्रः, त्रि, (उद्गता निद्रा सप्नो दुःखादिकं वा यस्मात् ।) प्रफुल्लः । विकसितः । इति हेमचन्द्रः ॥

("उन्निद्रपुष्पचनचम्पकपुष्पभासः" ।
इति माघः ।) प्रबुद्धः । शयनादुत्थितः ।

"तामुन्निद्रामवनिशयनां सौधवातायनस्थः" ।

इति मेघदूते । ८८ । तथा, शाकुन्तले षष्ठाङ्के ।

"शय्याप्रान्तविवर्त्तनैर्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपाः" ॥)

उन्भ च श पूर्त्तौ । (तुदा + परं + सकं + सेट् ।) श्नसादिः । च श उम्भति शुम्भं जलेन लोकः । उम्भामास । इति दुर्गादासः ॥

उन्मत्तः, त्रि, (उत् + मद् + क्त ।) उन्मादयुक्तः । वायुप्रभृतिचित्तविभ्रमविशिष्टः । पागल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उन्मादवान् २ । इत्यमरः ॥ तस्यौषधम्, यथा,—गारुड़े १९९ अध्यायः ॥ * ॥

"कूर्म्ममत्स्याखुमहिषगोश्रृगालाश्च वानराः ।
बिड़ालबर्हिशाखाश्च वराहोलूककुक्कुटाः ॥
हंस एषाञ्च विण्मूत्रं मांसं वा रोमशोणितम् ।
धूमं दद्याज्ज्वरार्त्तेभ्य उन्मत्तेभ्यश्च शान्तये ॥
एतान्यौषधजातानि सूचितानि महेश्वर ।
निघ्नन्ति ज्वरमुन्मादं हस्तमिन्द्राशनिर्य्यथा" ॥

("तमात्मनो हतसुतपन्तो देवादयः कुर्व्वन्त्युन्मत्तम्" । इति निदानस्थाने सप्तमेऽध्याये ।

"देवर्षिपितृगन्धर्व्वैरुन्मत्तस्य च बुद्धिमान् ।
वर्जयेदञ्जनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म्म च ॥
सर्पिष्पानादि तस्येह मृदुभैषज्यमाचरेत्" ॥

इति च चिकित्सास्थाने १४ अध्याये चरकेणोक्तम् ॥
अन्यद्विवरणमस्योन्मादशब्दे ज्ञेयम् ॥)

तद्वाक्यप्रामाण्यं यथा,—मलमासतत्त्वे ।

"उन्मत्तावाच या गाथा शिशुना येरितं च यत् ।
स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते नास्ति तत्र व्यतिक्रमः ॥
आदौ गच्छति देवेषु पश्चात् गच्छति मानुषान् ।
नादेशिता वाग्वदति सत्या ह्येषा सरस्वती" ॥

उन्मत्तः, पुं, (उन्मत्तयति । उन्मत्त + तत्करोतीति णिच् + पचाद्यच् ।) धुस्तूरः । यथा,—

("श्वेतोन्मत्तस्योत्तरदिङ्मूलपिष्टस्तु पायसः ।
गुड़ाज्यसंयुतो हन्ति सर्व्वोन्मादांश्च रोगनाम्" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥)

मुचकुन्दवृक्षः । इति मेदिनी ॥

उन्मदः, त्रि, (उद्गतो मदो यस्य ।) उन्मादयुक्तः । उद्गतमदः । तत्पर्य्यायः । उन्मदिष्णुः २ । इत्यमरः ॥ ("उदीरयामासुरिवोन्मदानाम्" । इति रघुः । २ । ९ । तथा, माघे ६ । २९ ।

"मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे" ।)

उन्मदिष्णुः, त्रि, (उत् + मद् + इष्णुच् ।) उन्मदः । उन्मादशीलः । इत्यमरः ॥

उन्मनाः, [स्] त्रि, (उद्गतं उत्कण्ठितं मनो यस्य ।) उत्कण्ठितचित्तः । तत्पर्य्यायः । उत्कः २ । इत्यमरः ॥

("उन्मनाः प्रथमजन्मचेष्टितान्यस्मरन्नपि बभूव राघवः" ।
इति रघुः । ११ । २२ । "पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः" । इति किराते । ८ । १९ ।)

उन्मन्थः, पुं, (उत् + मथि + घञ् ।) मारणम् । वधः । इति हेमचन्द्रः ॥

उन्माथः, पुं, (उन्मथ्यतेऽनेनेति । उत् + मथ + घञ् । मारणादिपक्षे भावे घञ् ।) कूटयन्त्रम् । मृगबन्धोपयुक्तयन्त्रम् । आमिषं दत्त्वा मृगपक्षिबन्धनार्थं यत् सन्धानयन्त्रं निवेश्यते सः । इत्यमरः ॥ मारणम् । घातकः । इति मेदिनी ॥

(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ।

"प्रभो महायातां क इव भुवनोन्माथविधिषु" ॥)

उन्मादः, पुं, (उत् + मद् + घञ् । (महादेव । यथा महाभारते । महादेवसहस्रनामकथने १३ । १७ । ९९ । "उन्मादो मदनः कामो ह्यश्वत्थोऽर्थकरो यशः" ।) वातिकरोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । चित्तविभ्रमः २ । इत्यमरः ॥ मतिभ्रंशः ३ उन्मत्तः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चित्तविप्लवः ।) इति हेमचन्द्रः ।) मानसरोगविशेषः । तस्यौषधं यथा,—

"वचा त्रिकटुकञ्चैव करञ्जं देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटु गोमूत्रेणावघर्षितम् ।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा ॥
अपस्मारविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च मानदम्" ॥

इति गारुड़े १९९ अध्यायः ॥ * ॥ अथ उन्मादाधिकारः । तत्र उन्मादस्य निरुक्तिमाह ।

"मदयन्त्युद्गता दोषा यस्मादुन्मार्गमाश्रिताः ।
मानसोऽयमतो व्याधिरुन्माद इति कीर्त्तितः" ।

अयमर्थः । यस्माद्धेतोरुद्गताः प्रवृद्धा दोषा उन्मार्गमाश्रिताः मदयन्ति चित्तं विप्लवन्ति । अतोऽयमुन्माद इति कीर्त्तितः । स उन्मादः मानसो व्याधिः मनोविभ्रमकरत्वात् ॥ * ॥ स मानसवक्ष्यमाणभेदेन नानाप्रकारमाह । स उन्मादस्य लक्षणो मदसंज्ञो विमर्शि च । स उन्मादस्य नवीनः ॥ * ॥ उन्मादस्य विप्रकृष्टनिदानमाह ।

"विरुद्धदुष्टाशुचिभोजनानि
प्रधर्षणं देवगुरुद्विजानाम् ।
उन्मादहेतुर्भयहर्षपूर्व्वो
मनोऽभिघातो विषमाश्च चेष्टाः ।"

दुष्टं पवनरोगादिरूषितम् । अशुचि रजस्वली-

पिशाचाविष्टमाह ।

"प्रेतानां स दिशति संस्तरेषु पिण्डान्
शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः ।
मांसेक्षुतिलगुडपायसाभिकाम-
स्तद्भक्तो भवति पितृग्रहाभिजुष्टः" ॥

प्रेतानां मृतानां पितॄणाम् । दिशति ददाति । अपसव्यवस्त्रः दक्षिणस्कन्धस्थितोत्तरीयः ॥ * ॥

नागाविष्टमाह ।

"यस्तूर्व्यां प्रसरति सर्पवत् कदाचित्
सृक्किण्यौ मुहुरपि जिह्वयावलेढि ।
क्रोधालुर्गुडमधुदुग्धपायसेप्सु-
र्विज्ञेयः स खलु भुजङ्गमेन जुष्टः" ।

प्रसरति सर्पवत् उरसा चलति । सृक्किण्यौ ओष्ठप्रान्तौ ॥ * ॥

राक्षसाविष्टमाह ।

"मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सु-
र्निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः ।
क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविचारी
शौचद्विट् भवति स राक्षसैर्गृहीतः" ॥

अतिनिष्ठुरोऽतिनिर्दयः ॥ * ॥

ब्रह्मराक्षसाविष्टमाह ।

"देवविप्रगुरुद्वेषी वेदवेदाङ्गविच्छुचिः ।
आत्मपीडाकरोऽहिंस्रो ब्रह्मराक्षससेवितः" ।

अहिंस्रः अहिंसाशीलः ॥ * ॥

पिशाचाविष्टमाह ।

"उद्धस्तः कृशपरुषो विरुद्धभाषी
दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथातिलोलः ।
बह्वाशी विजनवनान्तरोपसेवी
व्याचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः" ।

उद्धस्तः नग्नः । दिगम्बर इति विदेहवचनात् । कृशो निर्मांसः । परुषो रूक्षः । अतिलोलः सर्व्वस्मिन् अन्नपाने लोलुपः । व्याचेष्टन् विरुद्धमाचेष्टन् । ग्रहा हिंसा क्रीडा पूजार्थं गृह्णन्ति । यत-स्तेनोक्तम् ।

"अशुचिं भिन्नमर्य्यादं क्षतं वा यदि वाक्षतम् ।
हिंस्युर्हिंसाविहारार्थं सत्कारार्थमथापि वा" ॥ * ॥

तत्र हिंसार्थं गृहीतस्य लक्षणमाह ।

"स्थूलाक्षो द्रुतमटनः सफेनवामी
निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति ।
यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतः स्यात्
सोऽसाध्यो भवति तथा त्रयोदशेऽब्दे ॥"

अद्रीत्यादि यः पर्व्वतादिपतितः सन् यद्येवंलक्षण इत्यर्थः । आदिशब्देन भित्तिप्रासादादयो गृह्यन्ते । त्रयोदशेऽब्दे सर्व्व एव देवादिग्रहगृहीतोऽसाध्यः ॥ * ॥

देवादीनामावेशसमयमाह ।

"देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्ययोरपि ।
गन्धर्व्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यपि ।
पितरः कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामपि चोरगाः ।
रक्षःपिशाचा रात्रौ च चतुर्द्दश्यां विशन्ति हि" ।

कृष्णपक्षे अमायाम् । प्रायःशब्दादन्यत्रापि । तिथ्यभिधानप्रयोजनं लक्षणार्थं तत्र तिथौ बलिदानार्थञ्च ॥ * ॥ ननु यदि देवादयो विशन्ति तदा विशन्तस्ते दृश्यन्ते कथं नेत्यत आह ।

"दर्पणादीन् यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा ।
स्वमणिं भास्कराचिंश्च यथा देहञ्च देहधृक् ।
विशन्ति न च दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणाम्" ।

दर्पणादीनित्यादिशब्देनान्यदपि निर्म्मलद्रवद्रव्यं गृह्यते । छाया प्रतिबिम्बम् । स्वमणिं सूर्य्यमणिम् । देहधृक् जीवात्मा ॥ * ॥ * ॥

अथोन्मादस्य चिकित्सा ।

"वातिके स्नेहपानं प्राक् विरेकः पित्तसम्भवे ।
कफजे वमनं कार्य्यं परो बस्त्यादिकक्रमः
यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्मारे चिकित्सितम् ।
उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्याद्दोषदूष्ययोः ।
जलाग्निद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।
रक्षेदुन्मादिनं यत्नात् सद्यः प्राणहरा हि ते" ।

ते जलादयः ॥ * ॥

"ब्राह्मीकुष्माण्डीफलषड्ग्रन्थाशङ्खपुष्पिकास्वरसाः ।
दृष्टा उन्मादहृतः पृथगेते कुष्ठमधुमिश्राः" ।

अत्र ब्राह्मीति पदं ब्राह्मीस्वरसपरम् । कुष्माण्डीफलं तद्बीजपरम् । षड्ग्रन्था तु यथाश्रुतार्थमेव । तेनायमर्थः । स्वरसीकरणतोला ४ कुष्ठकचूर्णमाषा २ मधुमाषा ८ पेयः । इत्येको योगः । कोष्माण्डके बीजकचूर्णमाषा २ कुष्ठकचूर्णमाषा २ मधुना संमीयावलेह्यम् । द्वितीयो योगः । षड्ग्रन्थाकचूर्णमाषा २ कुष्ठकचूर्णमाषा २ मधुनावलेह्यम् । तृतीयो योगः । शङ्खपुष्पीस्वरसतोला ४ कुष्ठकचूर्णमाषा २ मधुमाषा ८ पेयः । चतुर्थो योगः ॥ * ॥

"सिद्धार्थको हिङ्गु वचाकरञ्जौ देवदारु च ।
मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक् कटुत्रिकम् ।
समांशानि प्रियङ्गुश्च शिरीषो रजनीद्वयम् ।
बस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ।
नस्यमालेपनञ्चैव स्नानमुद्वर्त्तनं तथा ।
अपस्मारविषोन्मादकृत्याशक्तिज्वरापहम् ।
भूतेभ्यश्च भयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ।
सर्पिरेतेन संसिद्धं सगोमूत्रं तथार्थकृत्" ।

सिद्धार्थकादि ॥ * ॥

"भूयादिष्टविनाशाच्च दर्शयेदद्भुतानि च ।
बद्धं सर्षपतैलाक्तं न्यसेदुत्तानमातपे ।
कपिकच्छ्वाथवा तप्तैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत् ।
कशाभिस्ताडयेत्तं वा बद्धं विजने गृहे ।
सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दन्तिभिः सिंहैर्गजैश्च तम् ।
त्रासयेच्छस्त्रहस्तैश्च तस्करैरथवा नरैः ।
अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम् ।
त्रासयेयुर्वधेनैनं तर्जयन्तो नृपाज्ञया ।
देहदुःखभयेभ्यो हि यतः प्राणभयं महत् ।
तेन याति शमं तस्य सर्व्वतो विप्लुतं मनः ।
इष्टद्रव्यविनाशेन मनो यस्याभिहन्यते ।
तस्य तत्सदृशप्राप्त्या सान्त्वाश्वासैः शमं नयेत्" ॥ * ॥

"श्वमर्म्म हिङ्गु मरिचं वचा कटुकरोहिणी ।
शिरीषस्य करञ्जस्य बीजं गौराश्च सर्षपाः ।
गोमूत्रपिष्टैरेभिस्तु वर्त्तिर्नेत्राञ्जने हिता ।
हन्त्युन्मादमपस्मारं तथा चातुर्थकं ज्वरम्" ।

गुटिकाञ्जनम् ॥ * ॥

"कुष्ठाश्वगन्धे लवणाजमोदे
द्वे जीरके त्रीणि कटूनि पाठा ।
मङ्गल्यपुष्पी च वचाग्निमूल-
मर्द्धैः समानाथ वचां विचूर्ण्य ।
ब्राह्मीरसेनाखिलमेव भाव्यं
वारत्रयं शुष्कमिदं हि चूर्णम् ।
अक्षप्रमाणं मधुना घृतेन
लिह्यान्नरः सप्त दिनानि यावत् ।
सारस्वतमिदं चूर्णं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा ।
हिताय सर्व्वलोकानां दुर्म्मेधानां विशेषतः ।
एतस्याभ्यासतः पुंसां बुद्धिर्मेधा धृतिः स्मृतिः ।
सम्पत्तिः कविताशक्तिः प्रवर्द्धन्ते निरन्तरम्" ।

मङ्गल्यपुष्पी शङ्खपुष्पी इति लोके । सारस्वतं चूर्णम् ॥ * ॥

"विश्वाजमोदकटुरोहिणीसैन्धवोग्रा-
मण्डूककुष्ठमगधोद्भवजीरकाणाम् ।
चूर्णं प्रभातसमये लिहतः ससर्पि-
र्वाग्देवता निवसति स्वयमेव वक्त्रे" ।

विश्वाद्यं चूर्णम् ॥ * ॥

"क्वाथ्ये विचूर्णिते छिन्ना वसुभोऽष्टयुगं जलम् ।
पादशेषं प्रकर्त्तव्यमेष क्वाथविधिः स्मृतः ।
दशमूली तथा रास्ना वासादिखिलता वचा ।
मूर्व्वा शतावरी चेति क्वाथ्यैः कुडवैः पृथक् ।
कृते क्वाथे घृतं प्रस्थद्वयं मृदग्निना पचेत् ।
कल्कीकृतैश्च माषाक्षैः समक् पुनः पचेत् ।
त्रिफला त्रिवृता कान्ती देवदार्व्वेलवालुकम् ।
स्थिरानन्ता रजन्यौ द्वे प्रियङ्गुः सारिवाद्वयम् ।
नीलोत्पलैलामञ्जिष्ठादन्तीदाडिमकेशरम् ।
विडङ्गं पृश्निपर्णी च कुष्ठं चन्दनपद्मके ।
तालीसपत्रं बृहती मालतीकुसुमं नवम् ।
अष्टाविंशतिभिः कल्कैरेतैः कर्षमितैः पृथक् ।
चतुर्गुणं जलं दत्त्वा पिष्ट्वा विपचेद्घृतम् ।
महाचैतसनामेदं सर्व्वचेतोविकारनुत् ।
अपस्मारे महोन्मादे मन्देऽग्नौ श्वासकासयोः ।
वातरक्ते प्रतिश्याये घोरे कार्य्ये तृतीयके ।
मूत्रकृच्छ्रे कटीशूले विसर्पाभिहतेषु च ।
पाण्डुरोगामये तथा कण्डूविषमेहे गरेऽपि च ।
देवादिहतचित्तानां जडदानामचेतसाम् ।
शस्तं स्त्रीणाञ्च वन्ध्यानां धन्यमायुर्बलप्रदम् ।
अलक्ष्मीपापरक्षोघ्नं सर्व्वग्रहनिवारणम् ।
हन्ति भ्रमं मदं मूर्च्छां मेधाधृतिमतिप्रदम्" ।

अभिषवी अभिषवीति लोके अभिषा इति च । महाचैतसं घृतम् ॥ * ॥

अथ देवाद्याविष्टस्य चिकित्सा ।

"पूजाबल्युपहारेष्टिहोममन्त्राञ्जनादिभिः ।
जयेदागन्तुमुन्मादं यथाविधि शुचिर्भिषक् ।
लघ्वामरिचसिन्धूत्थमधुगोरोचनाञ्जनम् ।
अञ्जनं सर्व्वदेवादिकृतोन्मादहरं परम्" ।

लघ्वाद्यञ्जनम् ॥ * ॥

"ऋक्षजम्बुकलोमानि वल्लकी लशुनं वचा ।
हिङ्गु मूत्रञ्च बस्तस्य धूमाय कल्पयेद्बुधः ।

[illegible] मद्यार्थपि यो मदः" ।

मदात्ययाधिकारः । * ।

"[illegible] मद्यतः [illegible] ।

[illegible] महानाराचकं तथा ।

[illegible] प्रतिकूलं न चाचरेत् ।

[illegible]" ।

[illegible] । इति भावप्रकाशः ।

(आत्रेय उवाच ।

"[illegible] इति कीर्त्तितः ।

[illegible] ।

उन्मादो नाम [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] च ।

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] मद्यैव [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible]" ।

इति [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

उन्मादो [illegible] ॥ १ ॥

[illegible] ।

उन्मादं [illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

चिकित्सा यथा ।

"[illegible] उन्मादे [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

इति [illegible] । * ।

[illegible]

इति महापैशाचं घृतम् । * ।

[illegible]

मुन्मत्तचित्तत्वमुदर्दितत्वमर्दिताकृतिकरणञ्च व्याधेः स्वप्ने च दर्शनमभीक्ष्णं भ्रान्तचलितानवस्थितानामवस्थितानाञ्च रूपाणामप्रशस्तानाञ्च तिलपीडकचक्राधिरोहणं वातकुण्डलिकाभिश्चोन्मथनं निमज्जनं कलुषाणामम्भसामावर्त्ते चक्षुषोश्चापसर्पणमिति दोषनिमित्तानामुन्मादानां पूर्व्वरूपाणि" ॥

अथ वातादिभेदेनास्य लक्षणानि यथा,—

"ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिरेव तस्मादुन्मादविज्ञानं भवति। तद्यथा,—परिसर्पणमजस्रमक्षिभ्रुवा-ओष्ठांस-हनु-हस्त-पादविक्षेपणमकस्मादनियतानाञ्च सततङ्गिरामुत्सर्गः फेनागमनमास्यात् स्मित-हसित-नृत्य-गीत-वादित्र-प्रयोगाश्चास्थाने वीणा-वंश-शङ्ख-शम्यातालशब्दानुकरणमसाम्ना । यानमयानैरलङ्करणमनलङ्कारिकैर्द्रव्यैर्लोभोऽभ्यवहार्य्येष्वलब्धेषु । लब्धेषु चावमानस्तीव्रं मात्सर्य्यं कार्श्यं पारुष्यमुत्पिण्डितारुणाक्षता वातोपशय-विपर्य्यासादनुपशयिता चेति वातोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥

अमर्षः क्रोध-संरम्भश्चास्थाने शस्त्रलोष्टकाष्ठ-मुष्टिभिरभिद्रवणं स्वेषां परेषां प्रच्छाय-शीतोदकान्नाभिलाषः। सन्तापोऽतिवेलम्। ताम्रहरित-हारिद्रसंरब्धाक्षिता पित्तोपशयविपर्य्यासादनुपशयिता चेति पित्तोन्मादलिङ्गानि भवन्ति ॥

स्थानमेकदेशे तूष्णीम्भावोऽल्पशश्चङ्क्रमणं लालाशिङ्घाणकस्रवणमनन्नाभिलाषो रहस्कामता बीभत्सत्वं शौचद्वेषः स्वप्न-नित्यता श्वयथुरानने शुक्ल-स्तिमितमलोपदिग्धाक्षता श्लेष्मोपशयविपर्य्यासादनुपशयिता चेति श्लेष्मोन्मादलिङ्गानि भवन्ति। त्रिदोषलिङ्गसन्निपाते तु सान्निपातिकं विद्यात्। तमसाध्यमित्याचक्षते कुशलाः" ॥

साध्यासाध्यविधिर्यथा।

"साध्यानान्तु त्रयाणां साधनानि भवन्ति । तद्यथा,—स्नेह-स्वेद-वमन-विरेचनास्थापनानुवासनोपशमन-नस्तः कर्म्म-धूप-धूम-पानाञ्जनावपीड-प्रधमनाभ्यङ्ग-प्रदेह-परिषेकानुलेपन-वध-बन्धनावरोधन-वित्रासन-विस्मापन-विस्मारणापतर्पण-सिराव्यधनानि ॥

भोजनविधानञ्च यथास्वं युक्त्या यच्चान्यदपि किञ्चिन्निदानविपरीतमौषधं कार्य्यं तदपि स्यादिति। उन्मादान् दोषजान् साध्यान् साधयेद्भिषगुत्तमः। अनेन विधियुक्तेन कर्म्मणा यत् प्रकीर्त्तितम्"॥ इति॥

आगन्तुरुन्मादो यथा।

"यस्तु दोषनिमित्तेभ्य उन्मादेभ्यः समुत्थान-पूर्व्वरूपलिङ्गविशेषसमन्वितो भवत्युन्मादस्तमागन्तुमाचक्षते ॥

केचित् पुनः पूर्व्वकृतं कर्म्माप्रशस्तमिच्छन्ति। तस्य निमित्तं प्रज्ञापराध एवेति भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेय उवाच ॥

प्रज्ञापराधाद्ध्ययं देवर्षि-पितृ-गन्धर्व्व-यक्ष-राक्षस-पिशाच-गुरु-वृद्ध-सिद्धाचार्य्य-पूज्यानवमत्याहितान्याचरति अन्यद्वा किञ्चित् कर्म्माप्रशस्तमारभते । तमात्मना हतमुपघ्नन्तो देवादयः कुर्व्वन्त्युन्मत्तम्" ॥

आगन्तून्मादस्य पूर्व्वरूपाणि यथा।

"तत्र देवादिप्रकोपनिमित्तेनागन्तून्मादेन पुरस्कृतस्येमानि पूर्व्वरूपाणि। तद्यथा—देव-गो-ब्राह्मण-तपस्विनां हिंसारुचित्वं कोपनत्वं नृशंसाभिप्रायता अरतिरोजो-वर्णच्छाया-बल-वपुषामुपतप्तिः स्वप्ने च देवादिभिरभिभर्त्सनं प्रवर्त्तनञ्चेति ततोऽनन्तरमुन्मादाभिनिर्वृत्तिः ॥

तत्रायमुन्मादकराणां भूतानामुन्मादयिष्यतामारम्भविशेषो भवति । तद्यथा। अवलोकयन्तो देवा जनयन्त्युन्मादं गुरुवृद्धसिद्धर्षयोऽभिशपन्तः पितरो धर्षयन्तः स्पृशन्तो गन्धर्व्वाः समाविशन्तो यक्षा राक्षसास्त्वात्मगन्धमाघ्रापयन्तः पिशाचाः पुनरारुह्य वाहयन्त ॥

तस्येमानि रूपाणि भवन्ति। तद्यथा। अमर्त्त्यबल-वीर्य्य-पौरुष-पराक्रम-ग्रहण-धारण-स्मरण-ज्ञान-विज्ञानान्यनियतश्चोन्मादकालः ।

उन्मादयिष्यतामपि खलु देवर्षि-पितृ-गन्धर्व्व-यक्ष-राक्षस-पिशाचानां गुरुवृद्धसिद्धानां वा एष्वन्तरेष्वभिगमनीयाः पुरुषा भवन्ति। तद्यथा—पापस्य कर्म्मणः समारम्भे पूर्व्वकृतस्य वा कर्म्मणः परिणामकाले एकस्य वा शून्यगृहवासे चतुष्पथाधिष्ठाने वा सन्ध्यावेलायामप्रयतभावे वा पर्व्वसन्धिषु वा मिथुनीभावे रजस्वलाभिगमने वा विगुणे वाऽध्ययन-बलि-मङ्गल-होम-प्रयोगे नियमव्रतब्रह्मचर्य्ये वा महाहवे वा देश-कुल-पुर-विनाशे वा महाग्रहोपगमने वा स्त्रिया प्रसवकाले विविधभूताशुचिसंस्पर्शने वा वमनविरेचनरुधिरस्रावाशुचेरप्रयतस्य चैत्य-देवायतनाभिगमने वा मांस-मधु-तिल-गुड-मद्योच्छिष्टे वा दिग्वाससि वा निशि नगर-निगम-चतुष्पथोपवन-श्मशानाभिगमने वा द्विज-गुरु-सुर-यति-पूज्याभिधर्षणे वा धर्म्माख्यानव्यतिक्रमे वा अन्यस्य कर्म्मणोऽप्रशस्तस्यारम्भे वा इत्यभिघातकालाः व्याख्याता भवन्ति ॥

त्रिविधन्तु खलून्मादकराणां भूतानामुन्मादने प्रयोजनम्भवति। तद्यथा। हिंसा रतिरभ्यर्च्चनञ्चेति। तेषां तत्प्रयोजनविशेषमुन्मत्ताचारविशेषलक्षणैर्विद्यात्। तत्र हिंसार्थमुन्माद्यमानोऽग्निं प्रविशत्यप्सु वा निमज्जति स्थलात् श्वभ्रे निपतति शस्त्र-कशा-काष्ठ-लोष्ट-मुष्टिभिर्हन्त्यात्मानमन्यच्च प्राणवधार्थमारभते । तमसाध्यं विद्यात्। साध्यौ पुनर्द्वावितरौ। तयोः साधनानि। मन्त्रौषधि-मणि-मङ्गल-बल्युपहार-होम-नियम-प्रायश्चित्तोपवास-स्वस्त्ययन-प्रणिपात-गमनादीन्येवमेते पञ्चोन्मादाः व्याख्याता भवन्ति" ॥

"नैव देवा न गन्धर्व्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।
न चान्ये स्वयमक्लिष्टमुपक्लिश्नन्ति मानवम् ॥
ये त्वेनमनुवर्त्तन्ते क्लिश्यमानं स्वकर्म्मणा।
न तन्निमित्तः क्लेशोऽसौ न ह्यस्ति कृतकृत्यता" ॥

इति चरके निदानस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥ * ॥

चिकित्साविशेष आगन्तून्मादकारणलक्षणविशेषश्च।

"सम्मूढचेता न सुखं न दुःखं
नाचारधर्म्मौ कुत एव शान्तिम् ।
विन्दत्यपास्तस्मृतिबुद्धिसंज्ञो
भ्रमत्ययं चेत इतस्ततश्च ॥
समुद्भ्रमं बुद्धिमनःस्मृतीना-
मुन्मादमागन्तुनिजोत्थमाहुः" ॥

"देवर्षि-गन्धर्व्व-पिशाच-यक्ष-
रक्षः-पितॄणामभिधर्षणानि ।
आगन्तुहेतुर्नियमव्रतादि-
मिथ्याकृतं कर्म्म च पूर्व्वदेहे" ॥

"अदूषयन्तः पुरुषस्य देहं
देवादयः स्वैस्तु गुणप्रभावैः ।
विशन्त्यदृश्यास्तरसा यथैव
छायातपौ दर्पणसूर्य्यकान्तौ ॥
आघातकालास्तु सपूर्व्वरूपाः
प्रोक्ता निदानेऽथ सुरादयश्च ।
उन्मादरूपाणि पृथक् निबोध
कालञ्च गम्यान् पुरुषांश्च तेषाम्" ॥

तद्यथा,—सौम्यदृष्टिं गम्भीरमधृष्यमकोपनमस्वप्नभोजनाभिलाषिणमल्पस्वेदमूत्रपुरीषवातं शुभगन्धं फुल्लपद्मवदनमिति देवोन्मत्तं विद्यात् ॥

गुरुवृद्धसिद्धर्षीणामभिशापाभिचाराभिध्यानानुरूपचेष्टाहारव्याहारं तैरुन्मत्तं विद्यात् ॥

अप्रसन्नदृष्टिमपश्यन्तं निद्रालुं प्रतिहतवाचमनन्नाभिलाषमरोचकाविपाकपरीतं पितृभिरुन्मत्तं विद्यात् ॥

चण्डं साहसिकं तीक्ष्णं गम्भीरमधृष्यं मुख-वाद्य-नृत्य-गीतान्नपान-स्नान-माल्य-धूप-गन्ध-रक्त-वस्त्र-बलिकर्म्म-हास्य-कथानुयोगप्रियं शुभगन्धमिति गन्धर्व्वोन्मत्तं विद्यात् ॥

असकृत् स्वप्नरोदनहास्यं नृत्य-गीत-वाद्य-कथान्नपान-स्नान-माल्य-धूप-गन्धरतिं रक्तविप्लुताक्षं द्विजातिवैद्यपरिवादिनं रहस्यभाषिणमिति यक्षोन्मत्तं विद्यात् ॥

नष्टनिद्रमन्नपानद्वेषिणमनाहारमपि बलिनं शस्त्रशोणितमांसरक्तमाल्याभिलाषिणं सन्तर्ज्जकमिति राक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥

प्रहासनृत्यप्रधानं देवविप्रवैद्यद्वेषावज्ञाभिः स्तुतिवेदमन्त्रशास्त्रोदाहरणैः काष्ठादिभिरात्मपीडनेन च ब्रह्मराक्षसोन्मत्तं विद्यात् ॥

अस्वस्थचित्तं स्थानमलभमानं नृत्यगीतहासिनं बद्धाबद्धप्रलापिनं सङ्करकूटमलिनरथ्याचेलतृणाश्मकाष्ठारोहणरतिं भिन्नरूक्षस्वरं नग्नं विधावन्तं नैकत्र तिष्ठन्तं दुःखान्यावेदयन्तं नष्टस्मृतिं पिशाचोन्मत्तं विद्यात् ॥

भूतादीनामावेशकालो यथा।

"तत्र शौचाचारं तपःस्वाध्यायकोविदं नरं प्रायः शुक्लप्रतिपदि पश्यन्त्याविशन्ति देवाः, स्नानशुचिं विविक्तसेविनं धर्म्मशास्त्रश्रुतिवाक्यकुशलं प्रायः षष्ठ्यामष्टम्याञ्च, मातृ-पितृ-गुरु-वृद्ध-सिद्धाचार्य्योपसेविनं प्रायो दर्शामावास्यायां पितरः, गन्धर्व्वास्तु स्तुतिगीतवादित्ररतिं परदार-गन्ध-माल्य-प्रियं शौचाचारं द्वादश्यां त्रयोदश्याञ्च,

उग्रा

[illegible]

अत्र वै अगत्स्याद्यैर्ये तत्रयानि यथा।

[illegible]

अथ निषिद्धा यथा।

[illegible]

उग्रा

[illegible]

तत्र निषिद्धकर्मस्थं यथा।

[illegible]

श्यामादिभेदेन मन्त्राणि यथा।

[illegible]

उग्रा

[illegible]

इति च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्टितमोऽध्यायः ॥*॥
"सूतायस्तारमभ्रञ्च मुक्ता चापि समं समम्।
सूतपादोन्मितं वर्णं तालं गन्धं मनःशिला ॥
तुल्यं रसाञ्जनं शुद्धमश्विमेनं शिलाजतुम्।
पञ्चांशो लवणानाञ्च प्रतिभागं यथोन्मितम् ॥
भृङ्गराजशिवबश्चोदुग्धेनापि विमर्द्दयेत्।
दिनान्ते पिण्डितं कृत्वा रुद्धा गजपुटे पचेत् ॥
भूताङ्कुशो रसो नाम नित्यं गुञ्जाद्वयं लिहन्।
आर्द्रकस्य रसेनापि भूतोन्मादसवातजित् ॥
पिप्पल्यार्द्रं पिबेच्चानु दशमूलकषायकम्।
स्वेदयेत् कटुतुम्ब्या च तीक्ष्णमुष्णञ्च वर्ज्जयेत् ॥
माषिषञ्च घृतं क्षीरं गुर्व्वन्नमपि भक्षयेत्।
अभ्यङ्गं कटुतैलेन हितो भूताङ्कुशो रसः" ॥
इति भूताङ्कुशो रसः ॥*॥ उन्मादभञ्जिनी वटी यथा।
"शुद्धं मनःशिलाचूर्णं सैन्धवं कटुरोहिणी।
वचा शिरीषबीजञ्च हिङ्गु च श्वेतसर्षपम् ॥
करञ्जबीजं त्रिकटु मञ्जं पारावतस्य च।
एतानि समभागानि गोमूत्रैर्वटिका कुरु ॥
गिरिमल्लीबीजसमा छायाशुष्काश्च कारयेत्।
प्रातःसन्ध्यानिशाकान्ते चक्षुषोरञ्जनं हितम् ॥
मधुना दिवसे चाक्ष्यं रात्रौ चैव जलेन च।
वटिकैषा समाख्याता नाम्ना चोन्मादभञ्जिनी।
चातुर्थकापस्मारघ्ना सर्व्वोन्मादविनाशिनी" ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे उन्मादाधिकारे ॥

अथ पथ्यानि यथा।

> "स्नेहो विरेको वमनञ्च पूर्ब्बं
> क्रमान्मरुत्पित्तकफोद्भवेषु।
> ततः परं वस्तिविधिश्च नस्यम्
> समञ्जनं ताड़नमञ्जनञ्च ॥ १ ॥
> आश्वासनं त्रासनबन्धनानि
> भयानि दानानि च हर्षणानि।
> धूमो दमो विस्मरणं प्रदेहः
> शिराव्यधः संशमनञ्च सेकः ॥ २ ॥
> आश्चर्य्यकर्म्माणि च धूमपानं
> धीधैर्य्यसंज्ञात्मनिवेदनानि।
> अभ्यञ्जनं स्नापनमासनञ्च
> निद्रासुशीतान्यनुलेपनानि ॥ ३ ॥
> गोधूममुद्गारुणशालयश्च
> धारोष्णदुग्धं शतधौतसर्पिः।
> घृतं नवीनञ्च पुरातनञ्च
> कूर्म्मामिषं धन्वरसा रसालम् ॥ ४ ॥
> पुराणकुष्माण्डफलं पटोलं
> ब्राह्मीदलं वास्तुकतण्डुलीयम्।
> खर्ज्जूरमूलं गगनाम्बुपथ्या
> सुवर्णचूर्णानि च नारिकेलम् ॥ ५ ॥
> द्राक्षाकपित्थं पनसञ्च वैद्यै-
> र्विधेयमुन्मादगदे च पथ्यम्" ॥ ६ ॥

"भूताद्युपद्रवशान्तिविधयो होमेष्टिमन्त्रक्रियाः
दानं स्वस्त्ययनं व्रतानि नियमः सत्यं जपो मङ्गलम्।
प्रायश्चित्तविधानमञ्जनविधीरत्नौषधीधारणं
भूतानामनुकम्पनीश्वरमहागौरीगणेशार्च्चनम् ॥ ७ ॥
ये च स्युरपि गुह्यकाश्च प्रमथास्तेषां समाराधने
देवब्राह्मणपूजनञ्च शमयेदुन्मादमागन्तुकम्" ॥ ८ ॥

अथापथ्यानि यथा।

> "मद्यं विरुद्धाशनमुष्णभोजनं
> निद्राक्षुधातृट्क्षतवेगधारणम्।
> यत्राम्लमाषाढ़फलं कठिल्लकं
> शाकानि पत्रप्रभवाणि सर्व्वशः।
> तिक्तानि बिम्बी च भिषक् समादिशे-
> दुन्मादरोगोपहतेषु गर्हितम्" ॥

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ उन्मादाधिकारः ॥*॥)
चौत्सुक्यसन्तापादिकारितमनोविपर्य्यासमूलव्य-
भिचारिभावाख्यव्यापारः। इति रसमञ्जरी ॥
(व्यभिचारिभावभेदः। यथा, साहित्यदर्पणे
३। १३६।
"चौत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्या-
धिसंत्रासलज्जाः" । इति। अस्य लक्षणं साहि-
त्यदर्पण तत्रैव ३। १५५।
"चित्तसम्मोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः।
अस्थानहासरुदितगीतप्रलपनादिकृत्" ॥
उदाहरणम्।
"भ्रातर्द्विरेफ! भवता भ्रमता समन्तात्
प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम्?
भृङ्गझङ्कारमनुभूय सानन्दम्—
"ब्रूषे किमोमिति सखे! कथयाशु तन्मे
किं किं व्यवस्यति कुतोऽस्ति च कीदृशीयम्" ॥)

उन्मादः, त्रि, (उत् + मद + घञ्।) उन्मादरोग-
युक्तः। क्षिप्तः। उन्मत्तः। इत्यमरटीकायां नील-
कण्ठः। पागल इति भाषा।

उन्मादनः, पुं, (उन्मादयत्यनेन इति। उत् + मद +
णिच + ल्युट्) कामदेवस्य पञ्चबाणान्तर्गतबाणवि-
शेषः। इति त्रिकाण्डशेषः।

उन्मादवान्, त्रि, (उन्मादो विद्यते यस्य। उन्माद
+ मतुप्। मस्य वः।) उन्मादरोगविशिष्टः।
उन्मत्तः। इत्यमरः।

उन्मानः, पुं, (उत् + मा + ल्युट्।) द्रोणपरिमाणम्।
इति वैद्यकपरिभाषा।
("उन्मानञ्च घटो राशिर्द्रोणपर्य्यायसंज्ञितः" ।
इति पूर्व्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम्।
"स एव कलशः ख्यातो घटस्तून्मानमेव च" ।
इति कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये चरकेणोक्तम्।)

उन्मिषितः, त्रि, (उत् + मिष + क्त।) प्रफुल्लः।
विकसितः। इति हेमचन्द्रः। यथा कुमारे।
"अपीजयत्पुन्मिषितैस्तडिन्मयै-
र्मेघाहतः सान्ध्यस्थिताः क्षपाः" । ५। २५।

उन्मीलनं, क्ली, (उत् + मील + ल्युट्।) उन्मेषः।
इति हेमचन्द्रः। चक्षुर्मेला इति भाषा। विकाशः।
("अज्ञानतिमिरान्धस्य लोकस्य तु विचेष्टतः।
ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्नेत्रोन्मीलनकारकः" ।
इति महाभारते। १। १। ८४।)

उन्मीलितः, त्रि, (उत् + मील + क्त।) विकसितः।
प्रकटितः। इति हलायुधः। ("उन्मीलितं
तूलिकयेव चित्रम्" । इति कुमारे। १। ३२।
"ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बा-
निलाः" । इति साहित्यदर्पणे १म परिच्छेदे।)

उन्मुखः, त्रि, (उद्र्ध्वं मुखं यस्य।) ऊर्द्ध्वमुखः। तत्-
पर्य्यायः। उत्तानः २। इति हेमचन्द्रः।
("मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः" ।
इति रघुः। १। ३९।) उत्सुकः। यथा कुमारे। ६। २।
"तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे" ।
"पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियाम्" । इति
रघुः। ३। १२।
"अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभिः" ।
इति मेघदूते। पूर्व्वमेघे १४।
"हत्वाख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा" ।
इति च मेघदूते उत्तरमेघे ३८ श्लोकः।)

उन्मुदः, त्रि, (उद्गता मुदा यस्मात्।) प्रफुल्लः।
विकसितः। इति त्रिकाण्डशेषः।

उन्मूलितं, त्रि, (उत् + मूल + क्त।) उत्पाटितम्।
इति हेमचन्द्रः। (यथा रामायणे। ५। ६।
"महामुन्मूलितो कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः"।)

उन्मेषः, क्ली, (उत् + मिष + घञ्।) चक्षुरुन्मीलनम्।
इति हेमचन्द्रः। चक्षु मेला इति भाषा।
("लघौलालीविलसितनिभां विद्युदुन्मेषदृष्टिम्"।
इति मेघदूते उत्तरमेघे २०। स्फुरणम्। यथा,
"ललितवलयरित्रेशोन्मेषभुग्नाः प्रदीपाः" ॥
इति रघुः। ५। ७४। विकाशः २। प्रस्फोटनम्।
यथा,—
"दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते" ।
इति कुमारे। २। ३३।)

उप, व्य, प्रादिविंशत्युपसर्गान्तर्गतउपसर्गविशेषः।
अस्यार्थः। अनुगतिः। पश्चाद्भावः। अनुकम्पा।
आधिक्यम्। (यथा पाणिनिः १।४।८। "उप पराई
हरेर्गुणाः। परार्द्धादधिका इत्यर्थः।) हीनः। (यथा
मुग्धबोधे कारके ७। "विष्णुमनुपचाते ससाः प्रद्य-
दय उपाच्युतम्" ।) सामीप्यम्। (यथा, मुग्धबोधे
समासप्रकरणे ६०। "उपवनं उपवनं। उपग्रामं।
उपनदं। उपनदि" ।) प्राधान्यम्। इति दुर्गा-
दासः। दाक्षिण्यम्। सामर्थ्यम्। व्ययः।
भूषणम्। दोषाख्यानम्। निदर्शनम्। आरम्भ-
करणम्। दानम्। मारणम्। व्याप्तिः। शिक्षा।
उपालम्भनम्। पूजा। उद्योगः। इति शब्द-
रत्नावली।

उपकण्ठं, क्ली, (उपगतः कण्ठम्। अत्यादय इति
समासः। उपगतः कण्ठः सामीप्यमत्रेति वा।)
ग्रामान्तम्। तत्पर्य्यायः। उपशल्यम् २। इति त्रि-
काण्डशेषः। आसन्नितम्। अव्ययमेतदिति।
इति हेमचन्द्रः। कण्ठसमीपम्। (यथा, माघे।
"प्रियोपकण्ठं मुजङ्गमानो-
रत्नावलीरम्बुधिराबबन्ध" ।)

उपकण्ठः, त्रि, (उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य।)
निकटः। इत्यमरः। (यथा, कुमारे। ७। ५१।
"तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः
कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः" ।)

उपकरणं, क्ली, (उप + कृ + ल्युट्।) प्रभावादि-
भूतोपकारकद्रव्यम्। चामरादि। छत्रचामरादि।

इत्यमरः । दधिस्थः । दधित्थः । इत्यमरः ॥ इति हेमचन्द्रः । भोजनादौ व्यञ्जनादि । यथा । "व्यञ्जनं दधानं सूपादिकमप्युपकरणेन कृताकाराः" । इति भाष्यकारः । सूपादौ मैरेयादि । मदकसाधनादौ मांसादि ।

उपकार, पुं, (उप + कृ + घञ् ।) उपकृतिः । ("उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः" । इति माघ । २।३७ । "क्लोलवाप्येव रतिर्मभूव" । इति कुमारे । ४ । ७६ ।) विभीषणकृत्यादिः । इति हेमचन्द्रो मेदिनी च ।

उपकारिका, स्त्री, (उपकरोतीति । उप + कृ + ण्वुल् + टाप् + इत्वम् ।) उपकारकर्त्री । पिष्टकः । इति मेदिनी ॥ राजसद्म । इत्यमरः । कुटुम्ब । मराठि इति भाषा । इति केचिदाङ्क्षिरे ।

उपकारी, स्त्री, (उपकारयतीति । उप + कृ + णिच् + अच् + ङीष् ।) राजसद्म । इति भरतधृत-त्रिकाण्डशेषः ।

उपकारी, [न्] त्रि, (उपकरोतीति । उप + कृ + णिनि ।) उपकारविशिष्टः । उपकारकर्ता । ("उपकर्तारि विमले गुणवती या समाचरति वामम्" इति हितोपदेशे मित्रलाभे ।)

अथ उपकारादिविधिर्यथा । [illegible]

[illegible]

उपकार्य, त्रि, (उप + कृ + ण्यत् ।) उपकारयोग्यः । इति मेदिनी ॥

उपकार्या, स्त्री, (उपक्रियते इति । उप + कृ + ण्यत् + टाप् ।) राजसद्म । इत्यमरः । [illegible]

[illegible]

इति व्याकरणम् ।

उपकुर्वाण, पुं, (उप + कृ + शानच् ।) ब्रह्मचारि-विशेषः यो गृहस्थो भवति सः । इति पुराणम् । (उपकारकः । यथा हितोपदेशे प्रस्तावे,— "यदीयमुपकुर्वाणो न करोति उपकारं सम्यक्" ।)

उपकुल्या, स्त्री, (उपगतेति । कुल संस्त्याने यत् च । अच् आदिः ।) पिप्पली । इत्यमरः । पिपुल इति भाषा । ("कणोपकुल्या मगधी" इति वैद्यकरत्नमाला । "उपकुल्योषणा मधौ" इति भाव-प्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमभागे । [illegible]) (उपगता कुल्यामिति प्रादिसमासः । अधिकृता नदीसम् ।)

उपकूपजलाशय, पुं, (उपकूपं कूपसमीपे यो जला-शयः ।) कूपसमीपे [illegible] जलाशयोऽपि काष्ठादिरचितम् । इत्यमरः ॥

उपक्रन्ता, [ऋ] त्रि, (उप + क्रम + तृच् ।) उप-क्रमकर्ता । आरम्भकर्ता । इति व्याकरणम् ।

उपक्रम, पुं, (उप + क्रम + घञ् । नोदात्तोपदेशस्य इति न वृद्धिः ।) आरम्भः । [illegible] इत्यमरः । विक्रम । [illegible] इति मेदिनी । [illegible] इति हेमचन्द्रः । (उपायः । यथा,— "सामादिभिरुपक्रमैः" । इति मनुः । ७ । १०७ । आरम्भः । यथा,— "रामोपज्ञमपाख्यान्ते [illegible]" । १२ । ४२ । इति रघुः । [illegible]" इति टीका ।)

उपक्रोश, पुं, (उप + क्रुश + घञ् ।) निन्दा । इत्यमरः । (यथा, रघुः । ८ । ४४ । "[illegible]" ।)

[illegible]

इति भारते १ । १ । १८ । सदा च [illegible]

[illegible]

उपगम, पुं, (उपगम्यते इति । उप + गम + अप् ।) [illegible] इत्यमरः । [illegible] इति मेदिनी । [illegible]

[illegible]

उपगमन, क्ली, (उप + गम + ल्युट् ।) [illegible]

[illegible]

उपगम्य, पुं, (उपगम्यते इति । उप + गम + ण्यत् ।) [illegible] इत्यमरः । [illegible] इति भाषा ।

[illegible]

तत्पर्य्यायः। उपचर्य्या २ चिकित्सा ३ रुक्प्रतिक्रिया ४ निग्रहः ५ वैद्यशिक्षा ६ क्रिया ७ उपक्रमः ८ शमः ९। इति राजनिर्घण्टः॥ सेवा। ("तमे चिराचाश्वविनोपचाराम्"। इति रघौ, ५। २०।) व्यवहारः। ("प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ"। इति कुमारे ७। ८६।) उत्कोचः। इति हेमचन्द्रः॥ परस्य रञ्जनार्थं वास्तवभाषणम्। यथा, कुमारे ४। ९। "उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः"॥ "उपचारश्चिवा दाम्यं" इति चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये॥)

उपचार्य्यः, पुं, (उप + चर + ण्यत्।) चिकित्सा। इति हेमचन्द्रः॥

उपचितः, त्रि, (उपचीयते स्म। उप + चि + क्त।) दिग्धः। समृद्धः। इति विश्वमेदिन्यौ॥ (यथा रघौ ९ म—सर्गे, "भ्रमवयोगवयोपचितं वपुः"।) समाहितः। इति विश्वः हेमचन्द्रश्च॥ निदिग्धः। लेपादिना वर्द्धितः। इत्यमरः॥ ("यथाह हारीतः।
"प्रयतत्वाद्वोपचितमशुभं नाशयतीति"।)

उपचित्रा, स्त्री, (उपगता चित्राम्।) मूषिकपर्णी। इत्यमरः। इँदुरकानि इति भाषा। दन्तीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (दन्त्यर्थे यथा,—
"चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकूलकः"। इति वैद्यकरत्नमाला।)

उपजापः, पुं, (उप + जप् + घञ्।) भेदः। विच्छेदः। इत्यमरः॥
("तेषु तेषु चाप्तेषु प्रामरन् मरोपजापाः"। इति दशकुमारे विश्रुतचरिते। तथा च माघे २। ९९।
"उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि"॥)

उपजिह्वा, स्त्री, (उपगता जिह्वा यस्याः।) कीटविशेषः। तत्पर्य्यायः। उपदेहिका २ वम्री ३ उद्दीका ४। इति हेमचन्द्रः॥ आलजिह्वा इति ख्याता च। ("उपजिह्वा स्त्रियौ चाप्त"। इति याज्ञवल्क्यः।
"तावृगेवोपजिह्वा तु जिह्वाया उपरि स्थिता"॥ इति वाभटेनोत्तरस्थाने एकविंशेऽध्याये उक्तम्॥
चिकित्सा यथा।
"उपजिह्वां परिस्राव्य दवक्षारेण घर्षयेत्"। इति च वाभटेनोत्तरस्थाने द्वाविंशेऽध्याये उक्तम्॥)

उपजिह्विका, स्त्री, (उपजिह्वा + स्वार्थे कन्।) घटिका। आलजिव इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रतिजिह्वा २। इति राजनिर्घण्टः॥ (ऋग्वेदे ४। ६१। २१। "यदत्युपजिह्विका यद्वम्रो अतिसर्पति"।) कीटभेदः। तत्पर्य्यायः। उत्पादिका २ वटिः ३ उद्देहिका ४ दिवी ५। इति शब्दरत्नावली॥ ("यस्य श्लेष्मा प्रकुपितो जिह्वामूलेऽवतिष्ठते। आशु संजनयेत् शोथं जायतेऽस्योपजिह्विका"॥ इति चरके सूत्रस्थाने १८ अध्यायः।
"जिह्वाग्ररूपः श्वयथुर्हि जिह्वा-
मुन्नम्य जातः कफरक्तयोनिः।
प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्ता
प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति"॥
इति निदानस्थाने षोडशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्॥
अस्य चिकित्सा यथा।
"उपजिह्वान्तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत्।
शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनमुपाचरेत्।
जिह्वागतानां कर्म्मोक्तं तालव्यानां प्रवक्ष्यते"॥
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २२ अध्यायः॥)

उपजीविका, स्त्री, (उपजीव्यतेऽनया। उप + जीव + गुरोश्चेत्यः। संज्ञायां कन् ग्रन् वा।) उपजीव्यम्। जीवनोपायः॥

उपजोषम्, अव्य, (उपजोषणम्। उप + जुष + अम्।) आनन्दः। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते १।
"यथोपजोषं सर्व्वस्य जनस्येच्छ भारत"।
सुखं। यथा, रामायणे २। ८९। २२।
"आश्वासयित्वा च चमूं महात्मा
निवेशयित्वा च यथोपजोषम्"॥)

उपज्ञा, स्त्री, (उपज्ञायते। ज्ञा अवबोधने। आतश्चोपसर्गे इति कर्म्मणि अङ्।) आद्यज्ञानम्। इत्यमरः॥ तत्तु विनोपदेशेन प्रथमज्ञानम्। यथा वाल्मीकेः श्लोकनिर्म्माणे ज्ञानम्॥
("अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः"। इति रघुः १५। ६३॥ "लोकेऽभूदश्रुतपूर्वमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यथा" इति मल्लिनाथटीकाधृतम्॥)

उपढौकनं, क्ली, (उप + ढौक + ल्युट्।) पारितोषिकद्रव्यम्। भेट् डाला इत्यादि भाषा। तत्पर्य्यायः। प्राभृतम् १ प्रदेशनम् २ उपायनम् ३ उपग्राह्यः ४ उपहारः ५ उपदा ६। इत्यमरः॥

उपतप्ता, [ऋ] पुं, (उप + तप् + तृच्।) उपतापप्रापकम्। तत्पर्य्यायः। स्पर्शः २ स्पष्टा ३। इत्यमरः॥ स्पशः ४ स्पर्ष्टा ५। इति तट्टीका। रोगः इत्यन्ये। इति भरतः॥

उपतापः, पुं, (उप + तप् + घञ्।) त्वरा। उत्तापः। रोगः। इति मेदिनी॥ अशुभम्। पीडा। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, शाकुन्तले।
"किमपि किल तपसां उपतापं जनयति"।
पीडादायके वाच्यलिङ्गः। यथा, कौशिकसूत्रे। १३५। "यो मवयतीनामुपतापो बभूव"।)

उपत्यका, स्त्री, (उप समीपे आसन्ना भूमिः। उप + "उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः"। ५। २। ३४। इति त्यकन्। "त्यकनश्च निषेधः" इति इत्वाभावः।) पर्व्वतनिकटभूमिः। इत्यमरः॥ (यथा, रघुः ४। ७६।
"मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः"।)

उपदंशः, पुं, (उपदश्यते इति। उप + दंश + कर्म्मणि घञ्।) मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः। अवदंशः २ चक्षणम् ३ मद्यपाशनम् ४। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, दशकुमारे विश्रुतचरिते—
"किनाम् उपदंशान् उपपाद्य"।
"ततस्तस्य शाल्योदनस्य दर्व्विद्वयं दत्त्वा सर्पिर्मात्रां सूपम् उपदंशं च उपजहार"। इति च।) मेढ्ररोगविशेषः। गर्मी इति भाषा। अथोपदंशाधिकारः। तत्रोपदंशस्य विप्रकृष्टं निदानमाह।
"हस्ताभिघातान्नखदन्तघाता-
दधावनादत्युपसेवनाद्वा।
योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने
पञ्चोपदंशा विविधोपचारैः"॥
हस्ताभिघातात् मूर्च्छन मैथुनात्। नखदन्तघातात् नखदन्तघातस्यानभिधानात्मज्ञोऽपि मेहने नखदन्तघातो दशनदशनग्रासोदयात्। उक्तञ्च कामशास्त्रे।
"शास्त्रस्य विषयस्तावद्यावन्मन्दरसो नरः।
रतिचक्रे प्रवृत्ते तु न शास्त्रं नापि च क्रमः"॥
कलहे दुष्टशीलतो वा मेहने नखदन्तघातः। उन्मत्तादौ स्त्रियो मुखयोनयो भवन्ति। तादृशं मेहने नखदन्तघातः। योनिप्रदोषात् दीर्घकर्कशयोनिलोमयोगात्। योनिच्छिद्रस्याल्पत्वाद्वा। शतादिक्षताद्वा योनिदोषात्। विविधोपचारैः। दुष्टजलप्रक्षालनब्रह्मचारिणीरमणादिभिः पञ्चोपदंशाः। वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिकः सान्निपातिकः आगन्तुश्चेति। *। तत्र वातिकपैत्तिकस्य योपदंशस्य लक्षणमाह।
"सतोदभेदस्फुरणैः सकृष्णैः
स्फोटैर्व्यवस्येत्पवनोपदंशम्।
पीतैर्बहुक्लेदयुतैः सदाहैः
पित्तेन रक्तैः पिशितावभासैः"॥
व्यवस्येत् जानीयात्। पीतैः रक्तैरिति विकल्पः। श्लैष्मिकं सान्निपातिकञ्चाह।
"सकण्डुरैः शोथयुतैर्महद्भिः
शुक्लैर्घनैः स्रावयुतैः कफेन।
नानाविधस्रावरुजोपपन्न-
मसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशम्"॥ *॥
असाध्यमाह।
"विशीर्णमांसं कृमिभिः प्रजग्धं
मुष्कावशेषं परिवर्जयेत्तम्"।
विशीर्णमांसं गलितमांसम्। प्रजग्धं खादितम्। मुष्कावशेषं विशीर्णसकलमेढ्रमांसत्वेनावशिष्टफलकोषमात्रम्॥ *॥ उत्पन्नमात्रचिकित्सायाः अकरणे दोषमाह।
"सञ्जातमात्रे न करोति मूढः
क्रियां नरो यो विषये प्रसक्तः।
कालेन शोथक्रिमिदाहपाकैः
प्रशीर्णशिश्नो म्रियते स तेन"॥
विषये प्रसक्तः अतिस्त्रीरतः॥ *॥ लिङ्गार्शमाह।
"अङ्कुरैरिव संजातैरुपर्य्युपरि संस्थितैः।
क्रमेण जायते वर्त्तिस्ताम्रचूडशिखोपमा।
कोषस्याभ्यन्तरे सन्धौ मर्म्मसन्धिगताधि च।
सवेदना पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा॥
लिङ्गवर्त्तिरिति ख्याता लिङ्गार्शं इति चापरे"।
लिङ्गवर्त्तिं व्याख्याति। कोषाभ्यन्तरे अण्डकोषाभ्यन्तरे। सन्धौ लिङ्गमुष्कसन्धौ। मर्म्मनिबन्धा मणिचर्म्मणोः सन्धिगता॥ *॥ *॥
अथोपदंशस्य चिकित्सा।
"उपदंशेषु सर्व्वेषु स्निग्धं स्विन्नस्य रेचनम्।

[illegible]

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिः ।) समष्ठिलवृक्षः । शिग्रुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (भावे घञ् ।) दंशनम् ॥

उपदर्शकः, पुं, (उपदर्शयतीति । उप + दृश् + णिच् + ण्वुल् ।) द्वारपालः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ (दर्शयितरि, त्रि ॥)

उपदा, स्त्री, (उपदीयते इति । उप + दा + आतश्चोपसर्गे इत्यङ् ।) उपढौकनम् । इत्यमरः ॥ ("उपदा विविशुः शश्वत् नोत्सेकाः कोशलेश्वरम्" । इति रघुः । ४ । ७० ।)
"प्रत्यर्प्य पूजामुपदाच्छलेन" । इति रघुः । ७ । ३० ।)

उपदानकं, क्ली, (उपदान + स्वार्थे कन् ।) उत्कोचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उपदिष्टः, त्रि, (उप + दिश् + क्त ।) उपदेशप्राप्तः । यथा । "ननु शूद्रस्यापि समीपा कथं न निषिध्यते इति चेदत्र उपदिष्टातिदिष्टयोरन्यैव निषेधो न त्वविदिष्टातिदिष्टशूद्रगोत्रादेरिति" । इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

उपदी, स्त्री, (उपेत्य दीयते छिद्यते इति उप + दो + क्त + ङीप् ।) वन्दाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ परगाछा इति भाषा ॥

उपदेवता, स्त्री, (उपगता सादृश्येन देवताम् ।) यक्षभूतादिः ॥ (उपदेवताश्च दश । यथाह अमरः ।
"विद्याधरोऽप्सरो यक्षो रक्षो गन्धर्व्वकिन्नरौ ।
पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः" ॥)

उपदेशः, पुं, (उप + दिश् + घञ् ।) मन्त्रकथनम् । तत्पर्य्यायः । दीक्षा २ । यथा ।
"चन्द्रसूर्य्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।
मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते" ॥
इति रामार्च्चनचन्द्रिका ॥ कालाद्यशक्तदीक्षायाः समामर्थ्ये संक्षेपो यथा ।
"तत्रापच्छक्तः कश्चिद्वेदग्रमभ्यर्च्य साक्षतम् ।
तदम्बुनाभिषिच्याष्टवारं मूलेन केशरम् ॥
शिष्यायाष्टौ जपेत् कर्णे उपदेशे त्वयं विधिः" ॥
इति विश्वसारतन्त्रम् ॥ हितकथनम् ।
(यथा, हितोपदेशे विग्रहे उक्तम् ।
"उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये" ॥)
शिक्षणम् । (यथा, मनुः ८ । २७२ ।
"धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्व्वतः" ।
"एवमित्युपदेशः । यथा । तथा न जागृयात् रात्रौ दिवास्वप्नं वर्जयेदनेन कारणेनेत्यपदेशः । यथापदिश्यते मधुरेण श्लेष्माभिवर्द्धत इति" ।
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्यायः ॥)

उपदेशी, [न्] त्रि, (उपदिशति यः । उप + दिश् + णिनि ।) उपदेष्टा ॥ (यथा हितोपदेशे मित्रलाभे ।
"गतानुगतिको लोकः कुट्टनीमुपदेशिनीम् ।
प्रमाणयति नो धर्म्मे यथा गोघ्नमपि द्विजम्" ॥)

उपदेष्टा, [ऋ] त्रि, (उपदिशति यः । उप + दिश् + तृच् ।) उपदेशकर्त्ता । यथा ।
"तथोपदेष्टारमपि पूजयेच्च ततो गुरुम् ।
न पूज्यते गुरुर्यत्र नरैस्तत्रापला क्रिया" ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ बृहस्पतिः ।
"उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ" ।
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

उपदेहिका, स्त्री, (उपदेहो विद्यते यस्याः । उपदेह + ठन् ।) कीटविशेषः । तत्पर्य्यायः । उपजिह्वा २ वम्री ३ उपदीका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

उपद्रवः, पुं, (उप + द्रु + अप् ।) उत्पातः । इति हलायुधः ॥ रोगारम्भकदोषप्रकोपजन्योऽन्यो विकारः । (तल्लक्षणमुक्तं वैद्यके । यथा,—
"यो व्याधिस्तस्य यो हेतुर्दोषस्तत्प्रकोपतः ।
योऽन्यो विकारो भवति स उपद्रव उच्यते" ॥
"व्याधेरुपरि यो व्याधिः उपद्रव उदाहृतः ।
सोपद्रवा न जीवन्ति जीवन्ति निरुपद्रवाः" ॥
इति हारीते चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।
"तत्रौपसर्गिको यः पूर्व्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूलएवोपद्रवसंज्ञः" । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)

उपद्रष्टा, [ऋ] त्रि, (उप + दृश + बाहुलकात् तृच् ।) उपदर्शकः । उदासीनबोधरूपत्वेन गुणप्रचारदर्शी । इति गीताटीका ॥
("उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वरः" । इति गीतायां १३ । २२ । साक्षी पुरुषः । यथा, "ऋत्विग्यजमानेषु यज्ञकर्म्मव्यापृतेषु तत्समीपस्थोऽन्यः स्वयमव्यापृतो यज्ञविद्याकुशलत्वात् ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणां ईक्षिता तद्वत् कार्य्यकारणव्यापारेषु स्वयमव्यापृतो विलक्षणस्तेषां कार्य्यकारणानां सव्यापाराणां समीपस्थो द्रष्टा उपद्रष्टा साक्षी पुरुषः" ॥)

उपधर्म्मः, पुं, (उपहीनो धर्म्मः ।) पाषण्डः । इति श्रीभागवतम् ॥ (यथा मनुः २ । २३७ ।
"एष धर्म्मः परः साक्षात् उपधर्म्मोऽन्य उच्यते" ॥)

उपधा, स्त्री, (उपधीयते शुद्धिज्ञानमत्र । उप + धा + आतश्चोपसर्गे इत्यङ् + टाप् ।) राज्ञां धर्म्मकामार्थभयैरमात्यादीनां परीक्षणम् । इत्यमरः ॥ धर्म्मार्थकाममोक्षद्वारा परीक्षा । यथा ।
"धर्म्मार्थकाममोक्षैश्च प्रत्येकं परिशोधनैः ।
उपेत्य धीयते यस्मादुपधा परिकीर्त्तिता ॥
अर्थकामोपधाभ्यान्तु भार्य्याः पुत्त्रांश्च शोधयेत् ।
धर्म्मोपधाभिर्व्विप्रांस्तु सर्व्वाभिः सचिवान् नृप" ॥
इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥ ("भूयोभूयश्चोपधाभिर्विशोध्य तं मे मतिसहायमकरवम्" । इति दशकुमारचरिते विश्रुतचरिते ।) पदानामुपान्त्यवर्णः । इति व्याकरणम् ॥

उपधातुः, पुं, (उप सादृश्ये । धातुसदृशो धातुः ।) स्वल्पप्रधानधातुसदृशधातुः । स तु सप्तधा यथा । माक्षिकम् १ तुत्थकम् २ अभ्रम् ३ नीलाञ्जनम् ४ मनःशिला ५ हरितालम् ६ रसाञ्जनम् ७ । शरीरस्थधातुभवोपधातुः सप्तधा यथा । रसात् स्तन्यदुग्धम् १ रक्तात् स्त्रीरजः २ मांसात् वसा ३ मेदसो घर्म्मः ४ अस्थ्नो दन्ताः ५ मज्ज्ञः केशाः ६ शुक्रात् ओजः ७ । इति वैद्यकम् ॥
("स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भवति गच्छति ।
शुद्धमांसभवः स्नेहः सा वसा परिकीर्त्तिता ।
स्वेदो दन्तास्तथा केशास्तथैवौजश्च सप्तमम् ॥
इति धातुभवा ज्ञेया एते सप्तोपधातवः" ॥
इति शार्ङ्गधरेण पूर्व्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये उक्तम् ॥
"सप्तोपधातवः स्वर्णमाक्षिकं तारमाक्षिकम् ।
तुत्थं कांस्यं च रीतिश्च सिन्दूरश्च शिलाजतु" ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)

उपधानं, क्ली, (उपधीयते आरोप्यते मस्तकमत्र । उप + धा + अधिकरणे ल्युट् ।) शिरोधानम् । बालिश इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उपबर्हः २ । इत्यमरः । गण्डुः ३ । इति जटाधरः । ("सोपधानां धियं धीराः स्थेयसीं खट्वयन्ति ये" । इति माघः २ । ७७ । "मृदूपधानाध्यासितशिरोभागेन" । इति कादम्बरी ।) विषम् । प्रणयः । इति मेदिनी । व्रतम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उपधानीयं, क्ली, (उपधीयते यस्मिन् । उप + धा + अनीयर् ।) उपधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥

उपधिः, पुं, (उपधीयते आरोप्यतेऽनेन । उप + धा + किः ।) कपटः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ८ । १६५ ।
"योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत्सर्व्वं विनिवर्त्तयेत्" ॥
"अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशा
विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि" ।
इति किराते ॥ १ । ४५ ।) रथचक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

उपधूपितः, त्रि, (उप + धूप् + क्त ।) आसन्नमरणः । परिधूपितः । इति मेदिनी ॥

उपधृतिः, स्त्री, (उप + धृ + क्तिन् ।) किरणः । इति हेमचन्द्रः ॥

उपनतः, त्रि, (उप + नम् + क्त ।) उपस्थितः । इति हेमचन्द्रः ॥ ("अचिरोपनतां स मेदिनीं" । इति रघुः ८ । ७ ॥ नम्रः । यथा, माघे । १२ । ११ ।
"शौरेः प्रतापोपनतैरितस्ततः
समागतैः प्रश्रयनम्रमूर्त्तिभिः" ॥)

उपनदं, } क्ली, नद्याः समीपम् । इति मुग्धबोध-
उपनदि, } व्याकरणम् ॥ (यथा पाणिनीये ।
"नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः" । ५ । ४ । ११० ।
इत्यनेन सिद्धम् ।)

उपनायः, पुं, (उप समीपे नीयते येन कर्म्मणा । उप + नी + घञ् ।) उपनयनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ("गृह्योक्तकर्म्मणा येन समीपं नीयते गुरोः । बालो वेदाय तद्योगात् बालस्योपनयं विदुः" । इति स्मृतिः । भावे + घञ् । प्रापणम् । यथा, महाभारते ३ । २ । ३४ ।
"मानसस्य प्रियाख्यानैः सम्भोगोपनयैर्न्नृणाम्" ।
व्याप्तिमतो यो यो धूमवान् स वह्निमान् अयमपि तथेत्यादिरूपः न्यायावयवभेदः ।)

उपनयनं, क्ली, (अध्ययनार्थं आचार्य्यस्य उप समीपं नीयते येन कर्म्मणा इति । उप + नी + ल्युट् ।) ब्राह्मणक्षत्त्रियवैश्यानां यज्ञसूत्रधारणादिरूपसंस्कारः । अध्यापनार्थमाचार्य्यसमीपं नीयते येन कर्म्मणा तदुपनयनम् । यथा स्मृतिः ।
"गृह्योक्तकर्म्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।

[illegible]

स्वाचार्य्यो हतः सदा येन हतः स तस्मै दक्षिणां दद्यात्। ब्रह्मचारी तु तत्रैव स्थाने दिनान्तं यावत् वाग्यतस्तिष्ठेत्। ततः प्राप्तायां सन्ध्यायां सन्ध्यामुपास्य कुशण्डिकोक्तविधानेन समुद्भवनामानमग्निं संस्थाप्य मन्त्रं गत्वा दक्षिणं जानुं भूमौ निधाय दक्षिणपश्चिमोत्तरक्रमेण उदकाञ्जलिसेकमग्निपर्य्युक्षणञ्च कृत्वा समिद्धोमं कुर्य्यात्। ततः प्रादेशप्रमाणघृताक्तसमित्त्रयं गृहीत्वा प्रादान्तयोरूर्ध्वं मध्ये समन्त्रकं अग्नौ जुहुयात्। ततः कर्म्मशेषोक्तविधिना पुनरपि अग्निपर्य्युक्षणोपक्रमं दक्षिणपश्चिमोत्तरक्रमेण उदकाञ्जलिसेकं कुर्य्यात्। ततः ब्रह्मचारी अग्निमभिवाद्य मन्त्रेणाग्निं विसृज्य अतीतायां सन्ध्यायां भिक्षालब्धमन्नं क्षारलवणवर्जितं सघृतमुदकेनाभ्युक्ष्य भक्ष्यप्रकरणोक्तविधिना भुञ्जीत। एतच्चाग्निकर्म्म समावर्त्तनपर्य्यन्तं प्रत्यहं सायं प्रातः कर्त्तव्यम्। इत्युपनयनकर्म्म समाप्तम्। इति भवदेवभट्टः॥ (ब्राह्मण-क्षत्त्रिय-वैश्यानामन्यतममन्वय-वयः-शील-शौर्य्य-शौचाचार-विनय-शक्ति-बल-मेधा-धृति-स्मृति-मति-प्रतिपत्तियुक्तं तनुजिह्वौष्ठदन्ताग्रमृजुवक्त्राक्षिनासं प्रसन्नचित्त-वाक्चेष्टं क्लेशसहञ्च भिषक् शिष्यमुपनयेत्। अतो विपरीतगुणं नोपनयेत्।

उपनयनीयस्तु ब्राह्मणः प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु प्रशस्तायां दिशि शुचौ समे देशे चतुर्हस्तं चतुरस्रं स्थण्डिलमुपलिप्य गोमयेन दर्भैः संस्तीर्य्य पुष्पैर्लाजभक्तैः रत्नैश्च देवताः पूजयित्वा विप्रान् भिषजश्च तत्रोल्लिख्याभ्युक्ष्य च दक्षिणतो ब्राह्मणं स्थापयित्वाग्निमुपसमाधाय खदिर-पलाश-देवदारु-बिल्वानां समिद्भिश्चतुर्णां वा क्षीरवृक्षाणां न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थमधूकानां दधि-मधु घृताक्ताभिर्दार्व्वीहोमिकेन विधिना स्रुवेणाज्याहुतीर्जुहुयात्। सप्रणवाभिर्महाव्याहृतिभिस्ततः प्रतिदैवतमृषींश्च स्वाहाकारञ्च कुर्य्यात् शिष्यमपि कारयेत्। ब्राह्मणस्त्रयाणां वर्णानामुपनयनं कर्त्तुमर्हति राजन्यो द्वयस्य वैश्यो वैश्यस्यैवेति। शूद्रमपि कुलगुणसम्पन्नं मन्त्रवर्ज्जमनुपनीतमध्यापयेदित्येके। ततोऽग्निं त्रिः परिणीयाग्निसाक्षिकं शिष्यं ब्रूयात्। काम-क्रोध-लोभ-मोह-मानाहङ्कारेर्ष्यापारुष्य-पैशुन्यानृतालस्यायशस्यानि हित्वा नीच-नख-रोम्णा शुचिना कषायवाससा सत्यव्रतब्रह्मचर्य्याभिवादनतत्परेणावश्यं भवितव्यं मदनुमतस्थान-गमन-शयनासन-भोजनाध्ययन-परेण भूत्वा मत्प्रियहितेषु वर्त्तितव्यमतोऽन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्म्मो भवत्यफला च विद्या न च प्राकाश्यं प्राप्नोति। अहं वा त्वयि सम्यग्वर्त्तमाने यद्यन्यथादर्शी स्यामेनोभाग् भवेयमफलविद्यश्च। द्विज-गुरु-दरिद्र-मित्र-प्रव्रजितोपनत-साध्वनाथाभ्युपगतानां चात्मबान्धवानामिव स्वभेषजैः प्रतिकर्त्तव्यमेवं साधु भवति। व्याधशाकुनिक-पतित-पापकारिणां न च प्रतिकर्त्तव्यमेवं विद्या प्रकाशते मित्रयशो धर्म्मार्थकामांश्च प्राप्नोति।

प्रवक्ष्याम्॥
"कृष्णेऽष्टमी तन्निधनेऽहनी द्वे
शुक्लेतरेऽप्येवमहर्द्विसन्ध्यम्।
अकालविद्युत्-स्तनयित्नुघोषे
स्वतन्त्रराष्ट्रक्षितिपव्यथासु॥
श्मशानयानायतनाहवेषु
महोत्सवौत्पातिकदर्शनेषु।
नाध्येयमन्येषु च येषु विप्रा
नाधीयते नाशुचिना च नित्यम्"॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने द्वितीयोऽध्यायः॥)

उपनाय, पुं, (उपनीयते आचार्य्यसमीपमिति। उप + नी + घञ्।) उपनयनम्। इति हेमचन्द्रः॥

उपनायक, पुं, (उपमितो नायकेन।) नायकगुणोत्कर्षकथकः। यथा,—
"नायकस्य गुणोत्कर्षकथका उपनायकाः"।
इति सङ्गीतदामोदरः॥ *॥ उपपतिश्च॥ (उपनयतीति। उप + नी + ण्वुल्। प्रापके, त्रि॥)

उपनाह, पुं, (उपनह्यते ऽस्मिन्। उप + नह + घञ्।) वीणादिसम्बन्धनस्थानम्। तत्पर्य्यायः। निबन्धनम् २। इत्यमरः॥ व्रणालेपपिण्डः। इति मेदिनी॥ प्रलेप इति भाषा। (यथाह सुश्रुतः।
"आदौ विम्लापनं कुर्य्यात् द्वितीयमवसेचनम्।
तृतीयमुपनाहञ्च चतुर्थीं पाटनक्रियाम्"॥)

उपनिधि, पुं, (उपनिधीयते इति। उप + नि + धा + कि।) उपन्यस्तवस्तु। स्थाप्यद्रव्यम्। तत्पर्य्यायः। न्यासः। २। इत्यमरः॥
("वासनस्थमनाख्याय हस्ते न्यस्य यदर्पितम्।
द्रव्यमुपनिधिः प्रोक्त' स्मृतिषु स्मृतिवेदिभिः"॥
वासुदेवपुत्रः। इति विष्णुपुराणम्॥)

उपनिषत्, [द्] स्त्री, (उपनिषद्यते प्राप्यते ब्रह्मविद्या अनया इति। उप + नि + सद् + क्विप्।) धर्म्मः। वेदान्तशास्त्रम्। निर्ज्जनस्थानम्। इति मेदिनी॥ (वेदशिरोभाग'। तत्र चतुर्णां वेदानामशीतिसहितशताधिकसहस्रसंख्यका उपनिषदः। तथाहि। ऋचः एकविंशतिः। यजुषो नवाधिकशतम्। साम्नः सहस्रम्। अथर्व्वणदुपनिषदोऽथर्व्वणः। ब्रह्मविद्या।) समीपसदनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तत्त्वम्। इत्यमरटीकायां भरत'॥ (त्रिंशाधिकशतसंख्यो ग्रन्थभेदः। यथा, आश्वलायनगृह्यकारिका।
"प्रथमं स्यात् महानाम्नी द्वितीयञ्च महाव्रतम्।
तृतीयं स्यादुपनिषद् गोदानञ्च ततः परम्"॥)
(मुक्तिकोपनिषदि अष्टाधिकशतोपनिषद्भेदाः प्रदर्शिताः। यथा,—
"ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तित्तिरिः॥९॥
ऐतरेयञ्च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं तथा॥१०॥
ब्रह्म कैवल्य-जाबाल-श्वेताश्व हंस आरुणिः॥१६॥
गर्भो नारायणो हंसो बिन्दुर्नाद-शिरः शिखा॥२३॥
मैत्रायणी कौषितकी बृहज्जाबाल-तापनी॥२७॥
कालाग्निरुद्र-मैत्रेयी सुबाल-क्षुरि-मन्त्रिकाः॥३१॥
सर्व्वसारं निरालम्बं रहस्यं वज्रसूचिकम्॥३६॥
तेजो-नाद-ध्यान विद्या-योगतत्त्वात्मबोधकम्॥४२॥
परिव्राट्-त्रिशिखी सीता-चूडानिर्व्वाण मण्डलम्॥४८॥
दक्षिणाशरभं स्कन्दं महानारायणाह्वयम्॥५२॥
रहस्यं रामतपनं वासुदेवञ्च मुद्गलम्॥५७॥
शाण्डिल्यं पैङ्गलं भिक्षु महच्छारीरकं शिखा॥६४॥
तुरीयातीत-संन्यास-परिव्राजाक्षमालिका॥६७॥
अव्यक्तैकाक्षरं पूर्णा सूर्य्याक्ष्यध्यात्म-कुण्डिकाः॥
सावित्र्यात्मा पाशुपतं परब्रह्मावधूतकम्॥७८॥
त्रिपुरातपनं देवी त्रिपुरा कठ-भावना॥८४॥
हृदयं कुण्डली भस्म रुद्राक्षगण-दर्शनम्॥९०॥
तारसार-महावाक्य-पञ्चब्रह्माग्निहोत्रकम्॥९३॥
गोपालतापनं कृष्णं याज्ञवल्क्यं वराहकम्॥९८॥
शाट्यायनी हयग्रीवं दत्तात्रेयं च गारुडम्॥१०२॥
कलि-जाबालि-सौभाग्य-रहस्य-ऋच-मुक्तिकाः" [१०८
अत्र स्थितानामेकदेशनामिश्रन्नामानि विद्यन्ति।
१ हंसः परमहंसः। २ बिन्दुरमृतबिन्दुः। ३ नादोऽमृतनादः। ४ शिरोऽथर्व्वशिरः। ५ शिखा-अथर्व्वशिखा। ६ तापनी नृसिंहतापनी। ७ रहस्यं शुकरहस्यम्। ८ तेजः तेजोबिन्दुः। ९ नादो नादबिन्दुः। १० ध्यानं ध्यानबिन्दुः। ११ विद्या ब्रह्मविद्या। १२ परिव्राट् नारदपरिव्राट्। १३ त्रिशिखी त्रिशिखीब्राह्मणं। १४ चूडा योगचूडामणिः। १५ मण्डलं मण्डलब्राह्मणः। १६ दक्षिणा दक्षिणामूर्त्तिः। १७ तारकं तारकः। १८ रहस्यं रामरहस्यम्। १९ महत् महोपनिषत्। २० शिखा योगशिखा। २१ परिव्राजः परमहंसपरिव्राजकः। २२ पूर्णाऽपूर्णा। २३ कठा कठरुद्रः। २४ कुण्डली योगकुण्डली। २५ भस्म भस्मजाबाल'। २६ गणः गणपतिः। २७ दर्शनं जाबालदर्शनम्। २८ अग्निहोत्रकं प्राणाग्निहोत्रम्। २९ कलिः कलिसन्तरणम्। ३० रहस्यं सरस्वतीरहस्यम्॥
आसां मध्ये या यद्वेदान्तर्गता अपि तदिह प्रदर्शिता। यथा,—
सामवेदान्तर्गताः षोडशसंख्यका उपनिषदः।
अथ्यक्रम् १ आरुणिः २ कुण्डिका ३ केनः ४ छान्दोग्यम् ५ (जा)बालदर्शनम् ६ जाबाली ७ महत् ८ मैत्रायणी ९ मैत्रेयी १० योगचूडामणि ११ रुद्राक्षम् १२ वज्रसूचिकम् १३ वासुदेवम् १४ संन्यासम् १५ सावित्री १६॥ *॥
शुक्लयजुर्व्वेदान्तर्गता ऊनविंशतिसंख्यका।
उपनिषदः यथा,—
अतीताध्यात्म्यम् १ ईशावास्यम् २ (जा)बालम् ३

[illegible]

उपपत्ति, स्त्री, (उप + पद् + क्तिन्) [illegible]

[illegible]

उपप्रदानं, क्ली, (उप समीपे प्रदानम् ।) उत्कोचः । इति हेमचन्द्रः ॥ घुष इति भाषा । (यथा कथासरित्सागरे २४ तरङ्गे ।
"उपप्रदानं लिप्सूनामेकं लुब्धकमौषधम्" ॥)

उपप्लवः, पुं, (उप + प्लु + अप् ।) राहुग्रहः । विप्लवः । उत्पातः । इति मेदिनी ॥
("उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः" ।) इति कुमारे । २ । ३२ ।) ग्रहणम् । यथा "उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च" । इति स्मृतिः ॥ (उत्पातसूचकोऽनिष्टादिः । यथा, "कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः" । इति रघुः । ५ । ६ । भीतिः । "स्वर्गाद्वोपप्लविनः परेभ्यः" । इति रघुः । १३ । ७ ।
"उपप्लविनो भयवन्तः" । इति मल्लिनाथः ॥)

उपभूषणं, क्ली, (उपमितं भूषणेन ।) घण्टाचामरादि । यथा,—
"घण्टाचामरकुम्भादिपात्रोपकरणादिकम् ।
तद्भूषणान्तरे दद्याद्यस्मात्तदुपभूषणम्" ॥ इति ।
"प्रावारः पानपात्रञ्च गेण्डुको मल्लमेव च ।
पर्य्यङ्कादि यदन्यच्च सर्व्वं तदुपभूषणम्" ॥
इति च कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

उपभृत्, स्त्री, (उप + भृ + क्विप् ।) यज्ञाङ्गारयज्ञपात्रं । इत्यमरः ॥ (यथा, श्रौतसूत्रे । १ । १० । ८ ।
"पाणिभ्यां जुहूं परिगृह्योपभृत्याधानम् ॥)

उपभोगः, पुं, (उप + भुज + घञ् ।) भोजनातिरिक्तभोगः । तत्पर्य्यायः । निर्व्वेशः २ । इत्यमरः ॥
("प्रियोपभोगचिह्नेषु पौरोभाग्यमिवाचरत्" । इति रघुः । १२ । २२ । तथा च स्मृतिः ।
"आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा" ।
"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति" ।
इति मनुः । २ । ९४ ॥)

उपमा, स्त्री, (उपमीयते इति । उप + मा + अङ् + टाप् ।) उपमानम् । सादृश्यम् । इत्यमरः ॥
("स्फटोपमं भूतिसितेन शम्भुना" । इति माघे १ । ४ ।
"अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः" ।
इति रघुः । १ । ४७ ।) तस्य वैदिकपर्य्यायः । इदमिव १ इदं यथा २ अग्निर्न्ये ३ चतुरश्चिद्ददमानात् ४ ब्राह्मणा व्रतचारिणः ५ वृक्षस्य नु ते पुरुहूतवयाः ६ जारआभगं ७ मेषो भूतोऽभियन्नयः ८ तद्रूपः ९ तद्वर्णः १० तद्वत् ११ तथा १२ । इति द्वादशोपमाः । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ (अर्थालङ्कारभेदः । विवृतिस्तु उपमालङ्कारशब्दे द्रष्टव्या ॥)

उपमाता, [ऋ] स्त्री, (उपमिता मात्रा ।) धात्री । इति जटाधरः ॥ मातुः सदृशी । सा बहुविधा यथाह स्मृतिः ।
"मातुःस्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृस्वसा ।
श्वश्रूः पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः" ॥
उपमानकर्त्तरि त्रि ॥

उपमानं, क्ली, (उपमीयते इति । उप + मा + ल्युट् ।) उपमा । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे । ४ । ५ ।
"उपमानमभूद्विलासिनां
करणं यत्तव कान्तिमत्तया" ।
सादृश्यज्ञानम् । उपमितिकरणम् । यथा गौर्गवयस्तथेतिवाक्ये । "प्रसिद्धसाधर्म्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्" । इति न्यायसूत्रम् । प्रसिद्धस्य पूर्व्वप्रमितस्य गवादेः साधर्म्म्यात् सादृश्यात् तज्ज्ञानात् साध्यस्य गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं सिद्धिरुपमानमुपमितिर्देत इत्यध्याहारेण च करणव्युत्पत्त्या । अत्र च वैधर्म्म्योपमितिमपि मन्यन्ते टीकाकृतः । यथा च अतिदीर्घग्रीवत्वादिपश्वन्तरवैधर्म्म्याद् गत् । उष्ट्रे करभपदवाच्यताग्रहः । एवमन्योऽपि उपमानस्य विषय इति भाव्यं । तथा मुद्गपर्णीसदृशी ओषधी विषं हन्तीत्यतिदेशवाक्यार्थे ज्ञाते मुद्गपर्णीसादृश्यज्ञाने जाते इयमोषधी विषहरणीत्युपमित्या विषयीक्रियते इत्यादि ॥)

उपमालङ्कारः, पुं, (उपमैव अलङ्कारः ।) साम्यालङ्कारः । यथा । उपमामाह ।
"साम्यं वाच्यमवैधर्म्म्यं वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः" ।
तद्भेदाः । सा द्विविधा । पूर्णा लुप्ता च । तल्लक्षणम् । यथा, —
"सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म्म औपम्यवाचि च" ।
इयं पुनः श्रौत्यार्थी च । तल्लक्षणन्तु ।
"श्रौती यथेववाशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि ।
आर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वतिः" ॥
द्वे त्रिधा । तद्धिते समासेऽथ वाक्ये । उदाहरणम् ।
"सौरभमम्भोरुहवन्मुखस्य कुम्भाविव स्तनौ पीनौ ।
हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले" ॥
अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती ।
"मधुरः सुधावदधरः
पल्लवतुल्योऽतिपेलवः पाणिः ।
चकितमृगलोचनाभ्यां
सदृशी चपले च लोचने तस्याः" ॥
अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्थी । पूर्णा षड्वेव तत् ।
"लुप्ता सामान्यधर्म्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः ॥
त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यार्थी सापि पूर्व्ववत्" ॥
इयञ्च तद्धिते श्रौत्या असम्भवात् पूर्व्वोक्तरीत्या पञ्चप्रकाराः । उदाहरणम् ।
"मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ।
वाचः सुधा इवौष्ठस्ते विम्बतुल्यो मनोऽश्मवत्" ॥
"सा लुप्ता पञ्चधा पुनः ।
आधारकर्म्मविहिते द्विविधे च क्यचि क्यङि ।
कर्म्मकर्त्रोर्णमुलि च स्यादेवं पञ्चधा पुनः" ॥
उदाहरणम् ।
"अन्तःपुरीयसि रणेषु सुतीयसि त्वं
पौरं जनं तव सदा रमणीयते श्रीः ।
दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्र-
सञ्चारमत्र भुवि सञ्चरसि क्षितीश" ॥
तदेवं दशप्रकारा लुप्ता । सा पुनर्द्विधा । वाक्यगता समासगता च । यथा ।
"उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः" ।
श्रौत्यार्थीत्वभेदेन चतुर्व्विधत्वसम्भवेऽपि प्राचीनरीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् । पुनर्द्विधा ।
"औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा"
उदाहरणम् ।
"वदनं मृगशावाक्ष्याः सुधाकरमनोहरम्" ।
"गर्द्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन्महात्मनां पुरतः"
पुनर्धर्म्मोपमानयोर्लोपे द्विधा । तद्यथा ।
"द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्म्मोपमानयोः" ।
उदाहरणम् ।
"तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम्" ।
पुनर्द्विधा ।
"क्विप्समासगता द्वेधा धर्म्म वादिविलोपने" ।
उदाहरणम् । विधवति मुखाब्जमस्या इत्यादि ।
"उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्यचि" ।
उदाहरणम् ।
"अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।
कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति" ॥
धर्म्मोपमेयलोपेऽन्या च । उदाहरणम् । "यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्व्वे" ।
त्रिलोपे च समासगा । यथा । राजते मृगलोचनेत्यादि ।
"तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसंख्यकाः" ।
पूर्णा षड्विधा । लुप्ता चैकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा" । इति साहित्यदर्पणस्य १० परिच्छेदात् संगृहीतः ॥

उपमितिः, स्त्री, (उप + मि + क्तिन् ।) उपमा । इति शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते सादृश्यप्रमाजन्यज्ञानम् । यथा "गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारकज्ञानम् । अस्य करणं गवादिसादृश्यवत् पिण्डज्ञानम् । अस्य व्यापारः अतिदिष्टवाक्यार्थस्मरणम्" । इत्युपमानखण्डम् । अपि च । भाषापरिच्छेदे । ७९-८० ॥
"ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।
सादृश्यधीर्गवादीनां या स्यात् सोपमितिः स्मृता ॥
वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ।
गवयादिपदानान्तु शक्तिधीरुपमाफलम् ॥
यद्वाऽवन्तु करणं शक्तिधीरुपमाफलम्" ॥

उपमितः, पुं, (उपमां इतः प्राप्तः ।) व्याघ्रादिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगात् उपमितामुपमानानाम् । इत्यर्थः ॥)

उपयन्ता, [ऋ] पुं, (उप + यम + तृच् ।) पतिः । इति जटाधरः ॥ ("अपीप्सितं क्षत्रकुलाङ्गनानां न वीरसूशब्दमकामयेत" ।) ("अथोपयन्तारमलं समाधिना" । इति कुमारे ५ । ४५ । "अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्ताम्" । इति रघुः । ७ । १ ॥)

उपयमः, पुं, (उप + यम् + अप् ।) विवाहः । इत्यमरः ॥

उपयाचकः, त्रि, (उप समीपे याचते इति । उप + याच + ण्वुल् ।) समीपे याच्ञाकर्त्ता ॥

उपयाचितं, त्रि, (उप + याच् + क्त ।) ईप्सितसिद्ध्यै देवाय देयं वस्तु । तत्पर्य्यायः । दिव्यदोहदम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रार्थितम् । यथा, कथासरित्सागरे १६ तरङ्गे ।
"तस्मिन्नुपयाचितार्थेव तनया कुक्षौ तया ।
ततश्चोपयाचितसंसिद्धिहेतोर्नैवेद्यरूपेण" ॥)

उपयाचितकं, त्रि, (उपयाचितं + कन् ।) उपयाचि-

तम्। कैवर्त्तकादे देवरेवम्। इति जटाधरः। (यथा, कादम्बरी। "[illegible]")

उपरमः, पुं, (उप + रम् + घञ्।) विरामः। [illegible] (यथा, [illegible] ११। "उपरामस्थोऽसि" [illegible] उप + रम + णिच् + घञ्। इति [illegible] सिद्धम्।)

उपरुद्ध, त्रि, (उप + रुध् + क्त।) रोधितः। [illegible]

उपरोधः, पुं, (उपरुध्यते इति। उप + रुध् + घञ्।) आवरणम्। इति त्रिकाण्डशेषः। [illegible] इति त्रिकाण्डशेषः। ("[illegible]" इति कुमारे। १। ८। [illegible] "[illegible]" इति [illegible])

उपरोधिता, स्त्री (उपरोधिन् + तल्।) उपरोधित्वम्। [illegible]

उपरोधी, [न्] त्रि, (उपरोधोऽस्त्यस्येति। उपरोध + इनि।) [illegible] ("[illegible]" इति [illegible] उपरोधकम्। यथा [illegible] ११। [illegible]

"[illegible]")

[illegible], क, [illegible]

उपलः, पुं, (उप + [illegible]) [illegible] इति हेमचन्द्रः।

[illegible], त्रि, (उप + [illegible]) [illegible]

[illegible], स्त्री (उपलं [illegible]) [illegible]

[illegible], त्रि, (उप + [illegible]) [illegible] इति [illegible]

"[illegible]")

[illegible]

[illegible], त्रि, [illegible] इति शब्दरत्नम्। [illegible] ("[illegible]"। इति [illegible])

[illegible], स्त्री, (उप + [illegible]) [illegible] इति हेमचन्द्रः। [illegible] "[illegible]" इति [illegible]

[illegible], पुं (उप + [illegible]) [illegible] इति हेमचन्द्रः। ("[illegible]" इति [illegible])

[illegible], पुं (उपलं [illegible]) [illegible]

११

स्तेरम्। [illegible] इति शब्दरत्नावली।

"[illegible]" इति भागवते [illegible] प्रथमस्कन्धे।)

उपरागः, पुं, (उप + रञ्ज् + घञ्।) राहुग्रस्तचन्द्र-सूर्य्यौ। ग्रहणम्। ("उपरागान्ते शशिनः [illegible]" इति शाकुन्तले। [illegible] इति [illegible]) [illegible] इति हेमचन्द्रः। दुर्नयः। [illegible] इति मेदिनी। (यथा [illegible] १९। ७। "[illegible]")

उपरामः, पुं, (उप + रम् + घञ्।) विरतिः। [illegible] इति [illegible] इति हेमचन्द्रः।

उपरि, व, (ऊर्द्ध्व [illegible]) "उपर्युपरि [illegible]" ६। ३। [illegible] इति [illegible] ऊर्द्ध्वम्। इति [illegible] इति भाषा।

("[illegible]"।

इति मेघदूते [illegible] १३ श्लोके।

"[illegible]

[illegible]"।

इति रघुः। ७। [illegible])

उपरिष्टात्, व, (ऊर्द्ध्व [illegible]) "उपरि उपरिष्टात्" ५। ३। ३१। [illegible] इति हेमचन्द्रः। [illegible]

"[illegible]")

उपरिचरः, पुं, [illegible]

"[illegible]

[illegible]"।

इति [illegible]

[illegible], स्त्री, [illegible]

"[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]"।

इति [illegible]

उपरोधः, पुं, (उप + रुध् + घञ्।) [illegible] ("[illegible]" इति [illegible] ६। १। "[illegible]" इति शाकुन्तले प्रथमाङ्के।)

उपरोधनं, क्ली, (उप + रुध् + ल्युट्।) [illegible] इति शब्दरत्नावली।

उपर्य्युपरि, व, ऊर्द्ध्वोर्द्ध्व: उपर उपर इति भाषा। [illegible] यथा "उपर्य्युपरि [illegible]" इति [illegible]

उपलः, पुं, (उपलाति। उप + ला + क। यद्वा, [illegible] उप + [illegible]) [illegible] (यथा,—

"[illegible]"।

इति मेघदूते पूर्व्वमेघे १९ श्लोके।) रत्नम्। इति मेदिनी। (यथा रघुः। ११। १९०।

"[illegible]

[illegible]"।

[illegible] यथा, "[illegible]" इति [illegible] ६। ११। [illegible] "[illegible]" इति [illegible])

[illegible], स्त्री, (उप + [illegible])

[illegible]

("[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]"।

[illegible])

[illegible], पुं, (उप + [illegible]) [illegible]

[illegible], पुं, [illegible] इति [illegible]

[illegible], स्त्री, [illegible]

[illegible]

[illegible], स्त्री, (उप + [illegible]) [illegible] (यथा, [illegible] "[illegible]" इति [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]")

[illegible], [illegible]

[illegible]

[illegible], पुं, [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

मातौ सतसार्थसङ्खोपमम्भात्" ॥)

उपलभ्यः, त्रि, (उप + लभ + यत् । "उपात् प्रशंसायाम्" । ७।१।६६ । इत्यनेन सिद्धम् ।) लभ्यः । स्तवोपयुक्तः । यथा उपलभ्यः साधुः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

उपला, स्त्री, (उप + ला + क + टाप् ।) शर्करा । इति मेदिनी ॥ ("सितोपला तु गोस्तनी" । इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे यक्ष्माधिकारे ॥)

उपलिङ्गं, क्ली, (उपमितं लिङ्गेन ।) उपद्रवः । अरिष्टम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ("केनचित् उपलिङ्गानि गायता" । इति हर्षचरिते पञ्चमोच्छ्वासे ॥)

उपलेपनं, क्ली, (उप + लिप् + ल्युट् ।) गोमयादिलेपनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा पञ्चतन्त्रे । "तत्रैव देवायतने संमार्जनोपलेपनमण्डनादिकं कर्म्म समाचारयति" ॥)

उपवटः, पुं, (उपमितो वटेन ।) प्रियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रियालशब्देऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

उपवनं, क्ली, (उपमितं वनेन ।) कृत्रिमवनम् । बागान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । आरामः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, मेघदूते पूर्व्वमेघे २४ श्लोकः ।
"पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नैः" ।

"सा केतुमालोपवना बृहद्भि-
र्विहारशैलानुगतेव नागैः" ।

इति रघुः । १६ । २६ ॥)

उपवर्त्तनं, क्ली, (उपागत्य वर्त्तन्ते अत्र । उप + वृत् + ल्युट् ।) जनपदः । जनपदसमुदायः । जनपदैकदेशः । सजलनिर्ज्जलस्थानमात्रम् । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । देशः २ विषयः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा काशीखण्डे ।
"तस्योपवर्त्तनेऽप्येको न सुखी गोत्रभित् क्वचित्" ॥)

उपवर्षः, पुं, मुनिविशेषः । तत्पर्य्यायः । हलभृतिः २ कृतकोटिः ३ अयाचितः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

उपबर्हः, पुं, (उप + बृह + घञ् ।) उपधानम् । इत्यमरः ॥ बालिश इति भाषा ॥

उपवल्लिका, स्त्री, अमृतस्रवालता । इति राजनिर्घण्टः ॥

उपवसथः, पुं, (उपागत्य वसन्ति अत्र । उप + वस + "उपसर्गे वसेः" इति अथप्रत्ययः ।) ग्रामः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,— शतपथब्राह्मणे । १ । १ । १ । ७ । "तेऽस्य विश्वे देवा गृहानागच्छन्ति तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति स उपवसथः" । यागपूर्व्वदिनम् ॥)

उपवस्तं, क्ली, (उप + वस + क्त ।) उपवासः । इत्यमरः ॥

उपवासः, पुं, (उप + वस + घञ् ।) अन्याधानम् । इति मलमासतत्त्वम् । अहोरात्रभोजनाभावः । तत्पर्य्यायः । उपवस्तम् २ । इत्यमरः ॥ उपोषितम् ३ उपोषणम् ४ औपवस्तम् ५ । इति तट्टीका ॥ अस्य प्रमाणम् ।
"उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।
उपवासः स विज्ञेयः सर्व्वभोगविवर्ज्जितः" ॥
अस्यार्थः । उपावृत्तस्य निवृत्तस्य । पापेभ्यः पापकर्म्मभ्यः । गुणाः । सर्व्वभूतेषु दया क्षान्तिः अनसूया शौचं अनायासः मङ्गलं अकार्पण्यं अस्पृहा च । सर्व्वभोगविवर्ज्जितः ताम्बूलानुलेपनगीतादिसुखरहितः । वैधोपवासे भोजनचतुष्टयनिवृत्तिमाह महाभारते ।
"सायमाद्यन्तयोरह्नोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।
उपवासफलं प्रेप्सोर्ज्जह्याद्भक्तचतुष्टयम्" ॥
उपवासदिने वर्ज्जनीयानि । अञ्जनम् । रोचनम् । गन्धः । पुष्पम् । माल्यम् । अलङ्कारः । दन्तधावनम् । गात्राभ्यङ्गः । शिरोभ्यङ्गः । ताम्बूलम् । यथान्यत् बलरागकृत् । दिवास्वापः । अक्षक्रीडा । मैथुनम् । स्त्रीणां सरागसम्भाषणस्पर्शौ । व्रतादिषु ऋतोत्पत्तिपर्य्यन्तं ऋतौ सकृत् स्त्रीगमने न दोषः ॥ तत्पूर्व्वापरदिने वर्ज्जनीयानि । कांस्यपात्रे भोजनम् । मांसभोजनम् । सुरापानम् । मधुपानम् । लोभः । वितथभाषणम् । व्यायामः । व्यवायः । दिवास्वापः । अञ्जनम् । शिलापिष्टभक्षणम् । मसूरभक्षणम् । पुनर्भोजनम् । अध्वगमनम् । यानम् । आयासः । द्यूतक्रीडा । अभ्यङ्गः । परान्नम् । तैलम् । चणकम् । कोरदूषकम् । शाकम् । अधिकजलम् । अत्यम्बुपानम् । इति एकादशीतत्त्वम् ॥ उपवासासामर्थ्ये प्रतिनिधिः । स्कान्दपुराणम् ॥
"पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।
एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत्" । इति ।
"भार्य्या भर्त्तृव्रतं कुर्य्यात् भार्य्यायाश्च पतिस्तथा ।
असामर्थ्ये तयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते" ॥
इति गरुडपुराणम् ॥ तदनुकल्पः ।

"नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा
फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम् ।
यत्पञ्चगव्यं यदि वाथ वायुः
प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्च" ॥

इति वायुपुराणम् ॥
"उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रन्तु भोजयेत् ।
तावद्धनानि वा दद्याद्यद्भक्ताद्द्विगुणं भवेत् ॥
सहस्रसम्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् ।
कुर्य्याद्द्वादशसंख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥
"अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्व्वचनमौषधम्" ॥
इति बौधायनः ॥

उपवासी, [न्] त्रि, (उपवासोऽस्यास्तीति । उपवास + इनि ।) उपवासयुक्तः । अहोरात्रभोजनाभावविशिष्टः ॥
("विमानैर्हंससंयुक्तैर्यान्ति मासोपवासिनः" । इति महाभारते ३ । मार्कण्डेयसमस्यापर्व्वणि दानकथने । १९९ । ५१ ॥

"दिवोपवासी तु निशाभिभोजी
जटाधरः सन् कुलटाभिलाषी ।
अर्द्धं कषायाम्बरधारकश्च
शठाग्रणीः शर्वति विश्वभक्तः" ॥

इति हास्यार्णवः ॥)

उपवाह्यः, पुं, (उपोह्यते वाह्यः ।) राजवाह्यहस्ती । तत्पर्य्यायः । राजवाह्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (गजाश्वादिसम्मानयोग्यः । यथा, रामायणे । २ । ४५ । १६ ।
"धर्म्मज्ञः स विशुद्धात्मा वीरः शुभदृढव्रतः ।
उपवाह्यस्तु वो भर्त्ता नापवाह्यः पुराद्वनम्" ॥)

उपविषं, क्ली, (उपमितं विषेण ।) कृत्रिमविषम् । तत्पर्य्यायः । चारं २ । गरः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (पुं, पारिभाषिकविषः । यथा,—
"अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं तथैव कलिहारिका ।
करवीरोऽथ धुस्तूरः पञ्च चोपविषाः स्मृताः" ॥
केषाञ्चिन्मते सप्त उपविषाः । यथा,—
"अर्कसेहुण्डधुस्तूरा लाङ्गली करवीरकः ।
गुञ्जाहिफेनमित्येताः सप्तोपविषजातयः" ।
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे द्वादशाध्याये ॥)

उपविषा, स्त्री, (विषमुपगता ।) अतिविषा । इत्यमरः ॥ आतैच इति भाषा । (अतिविषाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

उपविष्टः, त्रि, (उप + विश + क्त ।) आसीनः । इति हेमचन्द्रः । बसा इति भाषा । (यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ८१ । ८८ । "उपविष्टौ कथाः काश्चित् चक्रतुर्वैश्यपार्थिवौ" ॥)

उपवीतं, क्ली, (उप + वि + इ + क्त ।) वामस्कन्धार्पितं यज्ञसूत्रम् । यज्ञसूत्रमात्रम् । इत्यमरः । पैता इति भाषा । (यदुक्तम् छन्दोगपरिशिष्टे ।
"ऊर्द्ध्वन्तु त्रिवृतं कार्य्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।
त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात् तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते" ॥
देवलश्चाह ।
"यज्ञोपवीतकं कुर्य्यात् सूत्राणि नवतन्तवः" ।
तद्द्वयमेव सर्व्वदा धारणीयं उत्तरीयस्याभावे तत्तृतीयं धारणीयम् । यदुक्तम् ।
"यज्ञोपवीते द्वे धार्य्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्म्मणि ।
तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राभावे तदिष्यते" ॥
तत्सूत्रभेदश्च मनुना वर्णभेदेन उक्तः । २ । ४४ । यद्
"कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्धवृतं त्रिवृत् ।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्" ॥
यथा, माघे । १ । ७ ।
"सितोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकैः" ।
"मुक्तायज्ञोपवीतानि बिभ्रतो हैमवल्कलाः" ।
इति कुमारे । ६ । ६ ॥)

उपवेदः, पुं, (उपमितो वेदेन ।) प्रधानवेदातिरिक्तवेदः । स चतुर्विधः । आयुर्वेदः १ धनुर्वेदः २ गान्धर्व्ववेदः ३ स्थापत्यवेदः ४ । इति श्रीभागवतम् ॥

उपवेशनं, क्ली, (उप + विश + ल्युट् ।) स्थितिः । बैसन इति भाषा । अस्य गुणाः । केशेशोद्वेग सौकुमार्य्यसुखकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

उपव्याघ्रः, पुं, (उपमितो व्याघ्रेण ।) चित्रकः । इति राजनिर्घण्टः । चिताबाघ इति भाषा । (क्ली, व्याघ्रस्य समीपे इति । शार्दूलभेदम् ।)

उपशमः, पुं, (उप + शम् + घञ् ।) शमः । तत्पर्य्यायः । शमः २ शान्तिः ३ शमथः ४ इच्छाक्षयः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

[illegible] "[illegible] मे [illegible]" । [illegible] ।

"[illegible]" ।)

उपहर, पुं, (उप + हृ + अप्) [illegible] ।

[illegible]

[illegible] इति [illegible] ।)

उपहासः, [illegible] ।

[illegible]

"[illegible]" ।

इति [illegible] ।

([illegible] ।)

उपहृति, स्त्री, (उप + हृ + क्तिन् ।) [illegible] ।

[illegible] । इति हेमचन्द्रः ।

उपह्वरः, पुं, (उप + ह्वृ + [illegible] ।) [illegible] ।

[illegible] ।

"[illegible]" ।

([illegible] ।)

उपहरं, क्ली, ([illegible] उप + हृ + ल्युट् ।) [illegible] ।

"[illegible]" ।

[illegible]

इति [illegible] ।

उपह्वानं, क्ली, (उप + ह्वे + ल्युट् ।) [illegible] ।

([illegible] ।)

"[illegible]" ।

([illegible] ।)

[illegible]

उपस्थाता, [ऋ] त्रि, (उप समीपे तिष्ठतीति । उप + स्था + तृच् ।) भृत्यः । "प्रेष्यो भृत्य उपस्थाता सेवकोऽभिसरोऽनुगः" । इति शब्दमाला । (ऋत्विग्भेदे, पुं ।
"भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।
गुणवत् कारणं ज्ञेयं विकारव्युपशान्तये" ॥
इति चरके सूत्रस्थाने नवमोऽध्यायः ।)

उपस्थितः, त्रि, (उप समीपे तिष्ठति स्म । उप + स्था + क्त ।) समीपस्थितः । तत्पर्य्यायः । उपनतः २ उपसन्नः ३ । इति हेमचन्द्रः । (यथा, रघुवंशे १।८०।
"उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्त्तित एव यत्" ।
"हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान्" ।
इति च रघुः १ । ४५ ।) स्मृतः । शोधितः । इति जटाधरः । (अनार्षः । यथा पाणिनिः । ६ । १ । १२९ ।
"अप्लुतवदुपस्थिते" अत्र सिद्धान्तकौमुदी । उपस्थितोऽनार्षः" । इति ।)

उपस्पर्शः, पुं, (उप + स्पृश् + घञ् ।) स्पर्शमात्रम् । स्नानम् । आचमनम् । इति मेदिनी ॥

उपस्पर्शनं, क्ली, (उप + स्पृश् + ल्युट् ।) उपस्पर्शः । इति धरणिः ॥ (यथा रामायणे २ । २५ । २४ ।
"उपस्पर्शनकाले तु त्वां रक्षन्तु रघूत्तम !" ।)

उपस्वत्वं, क्ली, (उपगतं स्वत्वम् ।) उत्पन्नम् । लभ्यम् । स्वत्वाश्रयीभूतभूम्यादिकव्यधनादि ॥

उपहतः, त्रि, (उप + हन् + क्त ।) नष्टः । उत्पातग्रस्तः । अशुभमयम् । ("कारणमथोपहतं दृषदङ्गनम्" । इति किराते । "किमेभिराशोपहता-त्मनस्तिभिः" । इति कुमारे । ५ । ७६ ।)

उपहसितं, क्ली, (उप + हस् + क्त ।) हास्यभेदः इति । जटाधरः । (यथा साहित्यदर्पणे ३य-परिच्छेदे २२८ ।
"ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च । नीचानामपहसितं तथातिहसितं च षड्भेदाः ॥ मधुरस्वरं विहसितं सांसशिरःकम्पमवहसितं । अपहसितं सास्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम्" ।) अपहसितमत्र उपहसितम् इत्यपि पाठः ॥

उपहारः, पुं, (उप + हृ + घञ् ।) उपढौकनद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । प्राभृतम् २ प्रदेशनम् ३ उपायनम् ४ उपग्राह्यः ५ उपदा ६ । इत्यमरः । (यथा,— रघौ ४ । ८४ ।
"रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः" ।
"बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः" ।
इति मेघदूते पूर्व्वमेघे ३३ श्लोकः । यथा,— कुमारे । ६ । ४२ ।
"ज्योतिषां प्रतिबिम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम्" ।
उपगतो हारं इति वाक्ये हारनिकटस्थद्रव्यम् । यथा,— नैषधे । १ । ४८ ।
"उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं
नवोपहारेण वयस्कृतेन किम्" ।)

उपहालकः, पुं, कुन्तलदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

उपहासः, पुं, (उप + हस् + घञ् ।) परीहासः । निन्दार्थवाक्यादिः । विद्रूप ठाट्टा इत्यादि भाषा । "उपहासाय किं न स्यात् अयस्कान्तो मणीनिमाम्" ।
इति मलमासतत्त्वम् ॥ (यथा, रघुः । १२ । ३७ ।
"मलमस्योपहासस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य माम्" ।)

उपह्वरं, क्ली, (उपह्वरत्यत्र । उप + ह्वृ + अच् ।) निर्जनस्थानम् । (यथा ऋग्वेदे ८ । ६ । २८ । "उपह्वरे गिरीणाम्" ।) निकटम् । इत्यमरः ॥
("ऊर्म्मीनिमाद्रिर्गाङ्ग्याः समानीतमुपह्वरम्" ।
इति महाभारते । ३ । कुण्डलाहरणपर्व्वणि ३०८ । ४ ।
"सर्व्वानाहूय उपह्वरे बैद्यान्" । इति हर्षचरिते पञ्चमोच्छ्वासे ।)

उपह्वरः, पुं, (उप + ह्वृ + अ ।) रथः । इत्युणादिकोषः । (प्रान्तभागः । यथा ऋग्वेदे । १ । ८७ । २ ।
"उपह्वरेषु यदचिध्वं ययिं वय इव मरुतः केन-चित्पथा" ।)

उपांशुः, पुं, (उपगता अंशवो यत्र ।) जपभेदः । इति मेदिनी ॥
"जिह्वौष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः ।
निजश्रवणयोग्यः स्यादुपांशुः स जपः स्मृतः" ॥
इत्यागमः ॥ (निगूढे वाच्यलिङ्गः । यथा, महाभारते । १ । ३ । १९ । "अस्य सैकमुपांशुकतं यदेनं कश्चित् ब्राह्मणः कञ्चिदर्थं अभियाचेत् तस्मै दद्यादयम्" ।)

उपांशु, अ, विजनम् । रहः । इत्यमरो मेदिनी च ॥ (यथा, रघुः ८ । १८ । "मदिरेक्षणमुपांशु धारयां कुश-पूतं प्रवयास्तु विष्टरम्" ।)

उपाकरणं, क्ली, (उपाक्रियतेऽनेन । उप + आ + कृ + ल्युट् ।) संस्कारपूर्व्वकश्रुतिग्रहणम् । इत्यमरः ॥ पशूनां संस्कारपूर्व्वकहननम् । इति स्मृतिः ॥ (यथा, आश्वलायने १० । ४ । "उपाकरणकालेऽध्यामीय" ।)

उपाकर्म्म, [न्] (क्ली, उपाक्रियतेऽनेन । उप + आ + कृ + मनिन् ।) उपाकरणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा मनुः । ४ । ११९ ।
"उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम्" ।)

उपाकृतं, त्रि, (उप + आ + कृ + क्त ।) उपकृतम् । इति मेदिनी ॥

उपाकृतः, पुं, (उ + आ + कृ + क्त ।) यज्ञे अभिमन्त्र्य हतः पशुः । इत्यमरः ॥
("अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च" ।
इति मनुः ।) उपद्रवः । इति हेमचन्द्रः ॥

उपाख्यानं, क्ली, (उप + आ + ख्या + ल्युट् ।) पूर्व्ववृत्तान्तकथनम् । आख्यानम् । वर्णनम् । विशेषकथनम् । यथा,—
"सर्व्वाख्यानं श्रुतं भगवन् अतीवपरमाद्भुतम् ।
अधुना श्रोतुमिच्छामि दुर्गोपाख्यानमुत्तमम्" ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
"शृणु नारद वक्ष्यामि लघ्वोपाख्यानमुत्तमम्" ।
इति च तत्रैव ३८ अध्यायः ॥
("चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ।
उपाख्यानैर्विना तावत् भारतं प्रोच्यते बुधैः" ।
इति महाभारते १ । १ । १०१ ।)

उपागमः, पुं, (उप + आ + गम् + अप् ।) स्वीकारः । निकटगमनम् । इत्यमरः ॥

उपाग्रहणं, क्ली, (उप + आ + ग्रह + ल्युट् ।) उपाकरणम् । संस्कारपूर्व्वकवेदग्रहणम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

उपाङ्गः, पुं, (उपमितं अङ्गेन ।) तिलकम् । तत्पर्य्यायः । चित्रकम् २ पत्रलेखा ३ पत्राङ्गुलिः ४ तमालपत्रम् ५ विशेषकम् ६ तिलकम् ७ । इति जटाधरः ॥ (पुराण-न्याय-मीमांसा धर्म्मशास्त्राणि वेदस्य उपाङ्गानि ।)

उपात्तं, त्रि, (उप + आ + दा + क्त ।) प्राप्तम् । यथा,—
"अयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रकाशते ।
अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते ।
नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिम्" ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वीयवाचनिकविधिपुराणवचनम् ।

उपान्तः, पुं, (उप समीपे अन्तः ।) निकटम् । इति हलायुधः ॥

उपात्ययः, पुं, (उप + अति + इ + अच् । उपगतस्य अत्ययः अतिक्रम्य गमनं वा ।) प्रागतो लोकव्यवहाराच अतिक्रमः । अतिक्रमः । क्रमोल्लङ्घनम् । द्वयोः पर्य्यायः । पर्य्यायः २ अतिपातः ३ । इत्यमरः । (यथा माघेः ४ । २ । ६८ । "परा-वनुपात्यय इषः" ।)

उपादानं, क्ली, (उप + आङ् + दा + ल्युट् ।) स्व-विषयेभ्य इन्द्रियाकर्षणम् । तत्पर्य्यायः । प्रत्याहारः २ । इत्यमरः ॥ (ग्रहणम् । "आदानत्वोपादानात् स्वीकारादानजन्मा" । इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः ।) हेतुः । इति विश्वप्रकाशः । मारमते । समवायिकारणम् । प्रकृतिरवरकारणम् ।

उपादेयः, त्रि, (उप + आ + दा + यत् ।) ग्राह्यः । उत्तमः । उत्कृष्टः । इति वेदान्तः ।
("मन्ये सौख्यं हिलामृतमुपादेयतमम्" ।
इति शान्तिशतके । १ । २१ ।) विधेयकर्म्म । इति तिथितत्त्वम् ॥

उपाधिः, पुं, (उप + आ + धा + कि ।) धर्म्मचिन्ता । कुटुम्बव्यापृतः । इत्यमरः ॥ छलम् । (यथा रामायणे २ । १११ । २९ ।
"उपाधिर्न मया कार्य्यो वनवासे जुगुप्सितः" ।)
विशेषणम् । इति मेदिनी ॥ ("पदार्थविभागो-पाधिमत्त्वम्" । इति मुक्तावली । ८ ।) नामचिह्नम् । इति शब्दरत्नावली ॥ न्यायमते साध्यव्यापके सति हेतोरव्यापकः । यथा धूमवान् वह्निरित्यत्र आर्द्रेन्धनं उपाधिः । अस्य प्रयोजनम् । व्यभिचारस्यानुमानम् । अलङ्कारमते शाब्दिकोक्तिरा-दनुष्ठानलक्षणः ॥

उपाध्यायः, पुं, (उपेत्य अधीयतेऽस्मात् । उप + अधि + इ + घञ् ।) अध्यापकः । इत्यमरः ॥ वेदैक-देशाध्यापकः । यथा,—
"एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।
योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते" ॥
इति मनुः २ अध्यायः । मनौ २ । १४१ टीके च ।

उपाध्याया, स्त्री, (उपेत्याधीयतेऽस्याः । इत्यर्थे अपादाने क्रियामुपपदसंज्ञा इत्यादि वा

[illegible] टाप्।) आचार्य्या। [illegible] इत्यमरः।

उपाध्यायानी, स्त्री, (उपाध्यायस्य पत्नी। "मातुलोपाध्यायोरानुक् वा" इत्यानुक्।) उपाध्यायपत्नी। इत्यमरः। (यथा महाभारते १। २१८। "न हि [illegible] उपाध्यायेनोपाध्यायानीमनुज्ञाप्य" [illegible])

उपाध्यायी, स्त्री, (उपाध्यायस्य पत्नी। [illegible] डीष्।) अध्यापकभार्य्या। इत्यमरः।

उपानह्, [त्] स्त्री, (उपनह्यते पादरक्षया। उप + नह + क्विप्। "नहिवृतिवृषिव्यधि" ६। ३। ११६। इत्युपसर्गस्य दीर्घः।) चर्म्मादिनिर्म्मितपादकोषः। जुता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पादुका २ पादू १। इत्यमरः। [illegible] विशेषो यथा,—

"नाशौ क्रीडेत् कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ वहेत्। [illegible] न सुप्तीत न पालिकां न चाचरेत्"।

इति मानवे ४। ७४। [illegible] [illegible] क्रीडेत्। [illegible] उपानहौ [illegible] न भवेत्। [illegible] न सुप्तीत [illegible] न चरेत्। [illegible] न सुप्तीत। इति कुल्लूकभट्टः। (यथा [illegible]

"[illegible]"।

"[illegible]

[illegible]"।

इति [illegible] अध्यायः।)

उपान्त, त्रि, (उपगतोऽन्तम्।) निकटम्। इति हेमचन्द्रः। ("[illegible]"। इति कुमारे १। ५८। "[illegible]"। इति रघौ १६। ६२। "[illegible]"। इति [illegible] सर्गे।)

उपाय, पुं, (उपायतेऽनेन। उप + अय + घञ्।) [illegible]। यथा। साम १ दानम् २ भेदः ३ दण्डः ४ इत्यमरः। उपक्रमः। इति हेमचन्द्रः। [illegible] यथा,—

"[illegible]

[illegible]"।

इति [illegible]

("[illegible]"।

इति हितोपदेशे। [illegible]

"[illegible]"।

"[illegible]"।

इति रघुः [illegible]

"[illegible]"।

इति रघुः [illegible]

"[illegible]"।

"[illegible]

[illegible]

[illegible]

इति च विद्यते तस्मात् [illegible] सर्व्वं [illegible] इति [illegible]"।

इति वाह्ने [illegible] अध्यायः।)

उपायनं क्ली, (उपेयते उपायते वा। उप + इण वा अय + ल्युट्।) उपहारः। उपढौकनम्। इत्यमरः। (यथा, कुमारे। ७। १७।

"[illegible]"।)

[illegible] इति ख्यातिः। [illegible]

(यथा ऋग्वेदे [illegible]

"[illegible]"।)

उपार्ज्जनं, क्ली, (उप + अर्ज्ज + ल्युट्।) अर्ज्जनम्। धनाद्यादानम्। (यथा, रामायणे। [illegible]

"[illegible]"।)

"[illegible]"। इति स्मृतिः।)

उपालम्भः, पुं, (उप + आ + लभ् + घञ्। "उपसर्गात् खल्घञोः" इति नुम्।) दुर्व्वाक्यम्। इति हेमचन्द्रः। [illegible] यथा, [illegible]

[illegible] इत्यमरटीकायां भरतः।

("उपालम्भो [illegible]"। इति [illegible] अध्यायः।)

उपावृत्त, त्रि, (उप + आ + वृत् + क्त।) [illegible] इत्यमरः। [illegible]

"[illegible]

[illegible]"।

उपाश्रय, पुं, क्ली, (उपाश्रीयते [illegible]। उप + आ + श्रि + अच्। [illegible]) [illegible] इति शब्दचन्द्रिका।

उपासक, त्रि, (उपास्ते इति। उप + आस + ण्वुल्।) [illegible]। (यथा, [illegible]

"[illegible]

[illegible]"।)

[illegible]

उपासङ्ग, पुं, (उपासज्यते [illegible]। उप + आ + सन्ज + घञ्।) तूणीरः। इत्यमरः। (यथा, [illegible]

"[illegible]"।)

उपासनं, क्ली, [illegible]

[illegible]

[illegible]

"[illegible]"।

[illegible]

[illegible]

इति च [illegible]

[illegible] इति मेदिनी।

("[illegible]"।

इति [illegible] विशिष्टाभिधाने।)

उपासना, स्त्री, (उपास्यतेऽनेन। उप + आस + युच् + टाप्।) सेवा। [illegible]

("[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]"।

इति [illegible]

[illegible]

सिद्धोत्पत्तिः । विशेषतः श्लोकमोहनिमग्नायार्ज्जुनाय शयं भगवता वासुदेवेनाप्युपदिष्टम् । यथा, भगवद्गीतायाम् । ६ । ४५-४७ ।

"प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्म्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्ज्जुन ! ॥
योगिनामपि सर्व्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः" ॥

तथा च श्रीमद्भागवते । ३ । २५ । १६ ।
मातरं देवहूतिं प्रति कपिलोक्तिः । यथा,
"योग आध्यात्मिकः पुंसां मतो निःश्रेयसाय मे ।
अत्यन्तोपरतिर्यत्र दुःखस्य च सुखस्य च" ॥

योगस्यापि क्रियाभक्तिज्ञानादिभेदेन बहुधा सन्ति तत्र प्रथमतः क्रियायोग एव तत्त्वज्ञानेच्छुभाप्यविद्यया संसारासक्तमनसा समाचरणीयः ॥ ननु "ज्ञानादृते मुक्तिर्नास्ति" । "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" । "विद्ययामृतमश्नुते" । इत्यादौ सति कथं क्रियायोगस्यारम्भणीय इत्युपदिश्यते ? इति चेत् सत्यम् । किन्तु लोके हि श्रद्धाभक्तितपस्यादिषु सात्त्विकराजसतामसादिप्रकृतिभेदात् तेषामविद्याविमोहितानां स्वस्वगुणानुसारिणीं प्रवृत्तिं विचार्य्य शोधितान् पश्यन्त्वस्याविद्योत्थाभिमानमोहरागद्वेषादिपरिहरणेन शनैः शनैः सत्त्वशोधनार्थं महात्मभिः शास्त्रकृद्भिरादौ क्रियायोगस्त्व विहितः । कीदृशस्तेषां गुणानुसारिण्यः प्रवृत्तयस्तादृशीभिः प्रवृत्तिभिः समन्वितानां कार्य्यं वा किमिति चेत् श्रूयतामवधार्य्यताम् । यथा, भगवद्गीतायाम् । १७ । ३—१२ ।

"सत्त्वानुरूपा सर्व्वस्य श्रद्धा भवति भारत ! ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥
यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥
अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥
कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥
आहारस्त्वपि सर्व्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥
आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः । [प्रियाः ॥
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विक-
कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥
यातयामं गतरसं पूति पर्य्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥
अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदिष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥
अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥
विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते" ॥

"कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः" ।
इत्यत्र "अतिशब्दः कट्वादिषु सप्तस्वपि सम्बध्यते । तेन अतिकटुर्निम्बादिः अत्यम्लोऽनिलवकोऽनुष्णच प्रसिद्धः अतितीक्ष्णो मरिचादिः अतिरूक्षः कङ्गुकोद्रवादिः अतिविदाही सर्षपादिः" । इति स्वामी । अमेध्यम् अपवित्रम् । यष्टव्यं यजनीयमर्चनीयमिति यावत् । फलमभिसन्धाय उद्दिश्य इज्यते यज्ञः क्रियते इत्यर्थः । शास्त्रयादिभ्यो न सृष्टं दत्तमन्नं यदा न विप्रादितमन्नं भक्ष्यभोज्यादिकं यस्मिन् यज्ञे तम् । विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिशून्यम् । अदक्षिणं दक्षिणाविरहितमिति ॥

नन्वेवं चेत् तर्हि कीदृशोऽयमविद्याशुद्धैः क्रियायोगस्तस्य सत्त्वशोधनार्थे इति जिज्ञासायां सूत्रम् । यथा, पातञ्जले ।
"तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" ॥

तपः शास्त्रान्तरोपदिष्टं चान्द्रायणादि, स्वाध्यायः प्रणवपूर्व्वाणां मन्त्राणां जपः । ईश्वरप्रणिधानं सर्व्वक्रियाणां तस्मिन् परमगुरौ फलनिरपेक्षतया समर्पणम् । एतानि क्रियायोग उच्यते । इति राजमार्त्तण्डवृत्तिः ।

यद्यप्यत्र चान्द्रायणादीनि तपोऽर्थो व्याख्यात किन्तु शास्त्रान्तरे मतान्तरमपि दृश्यते तच कायिकादिभेदेन त्रिविधम् । यथा, भगवद्गीतायाम् । १७ । १४—१६ ।

"देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्ज्जवम् ।
ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ।
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते" ॥

एतेषां तपसामपि त्रिगुणानुसारिप्रवृत्त्यादिभेदेन तपःकर्म्माण्यपि त्रिविधानि परिकीर्त्तितानि । तत्रैव । १७ । १७—१९ ॥

"श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥
सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥
मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्" ॥

अपि च अशेषतः कर्म्मणां त्यागः कर्त्तव्यः नित्यादिकं कर्त्तव्यं वेति जातसंशयमर्ज्जुनं प्रति भगवत उपदेशः । यथा, तत्रैव । १८ । ९—१० ।

"त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म्म न त्याज्यमिति चापरे ॥
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ! ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधः संप्रकीर्त्तितः ॥
यज्ञदानतपःकर्म्म न त्याज्यं कार्य्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥
एतान्यपि तु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्त्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुत्तमम् ॥
नियतस्य तु सन्न्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः ॥
दुःखमित्येव यत्कर्म्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥
कार्य्यमित्येव यत्कर्म्म नियतं क्रियतेऽर्ज्जुन ! ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥
न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः" ।

कार्य्यमिति । कार्य्ये कर्त्तव्यं नियतं नित्यमित्यर्थः । फलतः न हि देहधारिणामशेषतः कर्म्मसन्न्यास सम्भवेत् यथा, तत्रैव । १८ । ११ ।

"न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्म्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते" ।

परं अनिष्टादिफलमत्यागिनामेव न हि सन्न्यासिनां कदाचित् फलप्राप्तिः । तत्रैव । १८ । १२ ।

"अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्म्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित्" ॥

अतः काम्यानां कर्म्मणां परित्यागतया कर्म्मफलाभिसन्धानत्यागपूर्व्वकम् ईश्वरार्पणपरस्य नित्यादेः कर्म्मणः करणमेव सत्त्वशोधनार्थं प्रशस्तम् । यतः सर्व्वेषु सात्त्विकज्ञानस्यैव संसारबन्धनच्छेदकत्वं राजसतामसयोस्तु भेदज्ञानवत् संकीर्णज्ञानत्वात् बन्धमोक्षकारित्वमेव इत्यर्थे यथा, तत्रैव । १८ । २०-२२ ।

"सर्व्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्व्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम्" ॥

सुतरां तेषां गुणभेदेन कर्म्माण्यपि पृथग्भेदे स्थानि । यथा, तत्रैव । १८ । २३-२५ ।

"नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥
यत्तु कामेप्सुना कर्म्म साहङ्कारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म्म यत्तत्तामसमुच्यते" ॥

कर्त्तारोऽपि त्रिविधाः । तत्रैव । १८ । २६ २

"मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्व्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥
रागी कर्म्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः ॥
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते" ॥

एवं सति सर्व्वेष हि त्रिगुणसाम्यदर्शनेन सिद्धये कारणमेव बोध्यते । त्रिगुणसाम्यसाधको हि [illegible] कादेशा रोगादेर्निरसनात् [illegible] मात्र केवलं विद्यावाद वेति पृच्छते । किन्तु सत्त्वादिलेशानाक्रमकानि कर्म्माणि [illegible] साक्षात्कारः [illegible] भवेत् [illegible] प्राय विद्यामन्दानां भवेत् ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

प्रतिकूलेन विपर्य्ययक्रमेण वा चित्तं यथा येन प्रकारेण स्थिरमचपलं चाशस्याविलं स्यात् तथा प्राणमार्गं शोधयेदित्यर्थः । तेन किं स्यादित्यत आह । तत्रैव ३।२८।१० ।
"मनोऽचिरात् स्याद्विरजं जितश्वासस्य योगिनः ।
वाय्वग्निभ्यां यथा लोहं ध्मातं त्यजति वै मलम्" ।
जितश्वासस्य योगिनः मनोऽचिरात् वञ्चितापित्तक्षोदकम् अविद्याकामकर्म्मजनितमलं विषयसङ्गजनितपापनिचयमित्यर्थः विहाय विरजं निर्म्मलं स्यात् । इदानीं पूर्व्वोपदिष्टप्राणायामादिना केन कार्य्येण किं फलं स्यात् तत्सर्व्वं क्रमेण सुधाम्बोधयति । तत्रैव ३।२८।११-१२ ।
"प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ।
यदा मनः स्वं विरजं योगेन सुसमाहितम् ।
काष्ठां भगवतो ध्यायेत् स्वनासाग्रावलोकनः" ।
प्राणायामद्वारा वातपित्तश्लेष्मादिदोषान् धारणया पापानि प्रत्याहारेण इन्द्रियाकर्षणेन विषयसंसर्गान् ध्यानेन अनीश्वरान् शोकमोहाभिमानदम्भक्रोधमात्सर्य्यादिदोषान् दहेदित्यन्वयः । अनेन विधिना यदा मनः स्थिरतां याति तदा युक्तात्मा योगी प्रथमं धारणाकम्बुचक्रपां भगवतः कान्तिं स्वाभीष्टां मूर्त्तिं ध्यायेदित्युपदिदेश भगवान् कपिलदेवः । इदानीं ध्येयमूर्त्तिं निरूपयति । यथा, तत्रैव ३।२८।१३—१८ ।
"प्रसन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भारुणेक्षणम् ।
नीलोत्पलदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
लसत्पङ्कजकिञ्जल्कपीतकौषेयवाससम् ।
श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम् ।
मत्तद्विरेफकलया परीतं वनमालया ।
परार्ध्यहारवलयकिरीटाङ्गदनूपुरम् ।
काञ्चीगुणोल्लसच्छ्रोणिं हृदयाम्भोजविष्टरम् ।
दर्शनीयतमं शान्तम् मनोनयनवर्द्धनम् ।
अपीच्यदर्शनं शश्वत् सर्व्वलोकनमस्कृतम् ।
सन्तं वयसि कैशोरे भृत्यानुग्रहकातरम् ।
कीर्त्तन्यतीर्थयशसं पुण्यश्लोकयशस्करम् ।
ध्यायेद्देवं समग्राङ्गं यावन्न च्यवते मनः ।
स्थितं व्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाशयम् ।
प्रेक्षणीयेहितं ध्यायेत् शुद्धभावेन चेतसा" ।
ध्येयमूर्त्तेः सकाशात् मनो यावत् विषयान्तरं न याति तावद्ध्यायेदिति भावः । गुहाशयं बुद्धितत्त्वे विराजमानं एवं निरन्तरध्यानेन साधकस्य चित्तं यदा भगवद्रूपे अव्ययदं भवेत् तदा चित्तस्य शनैः शनैः सौक्ष्म्यकरणाय मूर्त्तिं धारयित्वा भगवतश्चरणारविन्दादीन्येकैकाङ्गानि ततः स्मरणात्मकानि ततो विलासहासादीनि च क्रमेण यथाविधि ध्यातुमुपदिष्टवान् कपिलः । ततः किमित्याह । एवं चिरं ध्यात्वा योगी बहुजन्मार्जितसौभाग्यवशात् यदि हरौ प्रगाढभावो भक्त्या द्रवद्धृदय आनन्दार्णवे मग्नमनो भवेत् तर्हि तस्मिन् स्थूले भगवद्रूपे वडिशवत् संलग्नं चित्तं निर्गुणस्य परब्रह्मणः लक्षणाभावे तस्माद्रूपादिस्थूलरूपात्

वियोज्य निरालम्बनं निर्व्विषयं सत्ता उपरतगुणप्रवाहः सन् ध्यातृध्येयादिभावाभावात् सर्व्वोपाधिपरिवर्ज्जितमेकमेवाद्वितीयमात्मानं पश्यति । यथा तत्रैव ३।२८।३४-३५ ।
"एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो
भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात् ।
औत्कण्ठ्यवाष्पकलया मुहुरर्द्द्यमान-
स्तच्चापि चित्तवडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते ।
मुक्ताश्रयं यर्हि निर्व्विषयं विरक्तं
निर्व्वाणमृच्छति मनः सहसा यथार्च्चिः ।
आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेक-
मन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः" ।
ननु सुचिरं साधनेन कश्चिद्योगी आत्मनि विमायतां । किन्तु मम एवेति चेत् न यतोऽनेकजन्मसाधनबलात् यदाऽऽत्मसाक्षात्कारं ईक्षते स योगी सुखदुःखादिकं सर्व्वमहङ्कारनिष्ठं पश्यति तदा देहाद्युपाधिनिर्म्मुक्तो जीवन्मुक्तो भवेत् । यथा तत्रैव ३।२८।३६—३७ ।
"सोऽप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या
तस्मिन् महिम्न्यवसितः सुखदुःखबाह्ये ।
हेतुत्वमप्यसति कर्त्तरि दुःखयोर्यत्
स्वात्मन् विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः ।
देहञ्च तं न चरमः स्थितमुत्थितं वा
सिद्धो विपश्यति यतोऽध्यगमत् स्वरूपम् ।
दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं
वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः" ।
जीवन्मुक्तस्य देहाद्युपाधिवर्गस्य निवृत्तौ तत्र मनःसंयोगाभावात् कथं देहादेर्वर्त्तनमिति शङ्कयन् स्वारम्भकं प्रारब्धभोगमेवेत्यर्थः देहादेः स्थितिकारणमित्याह । तत्रैव ३।२८।३८ ।
"देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म्म यावत्
स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः ।
तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः
स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः" ।
ननु यदि परब्रह्मणाभावात्मसाक्षात्कारमेव चरमं देहं मन्यसे तर्हि विद्यैव मुक्त्युपायः श्रूयते तस्मिन् सति कथं तया कर्म्मारम्भे प्रवर्त्तयसि इति चेत् न कर्म्मविद्ययोरधिकारिभेदात् भगवदीश्वरार्पितकर्म्मणा निष्कामकर्म्मणा वा चित्तशुद्धिं विना कुतो विद्यायामधिकारः । इत्यधिकारिभेदमुद्दिश्य ज्ञानकर्म्मणोः पृथक् पदार्थविवक्षानुपदिश्य भगवन्तं वासुदेवं पृष्टवान् आत्मसंशयोऽर्जुनः । यथा गीतायां ३।१-२ ।
"ज्यायसी चेत् कर्म्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्म्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ।
व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम्" ।
हे जनार्दन ! चेद्यदि ते कर्म्मणः सकाशात् बुद्धिर्बोधः ज्ञानमिति यावत् ज्यायसी गरीयसी मता तर्हि कथं मां घोरे कर्म्मणि नियोजयसीत्यन्वयः । व्यामिश्रेण ज्ञानकर्म्मणोर्मिश्रीभूतेन वाक्येन कथं मे बुद्धिं मोहयसीव । इत्येवं विवि-

क्षोरर्ज्जुनस्य संशयं निराकुर्व्वन्नाह भगवान् वासुदेवः । तत्रैव ३।३-४ ।
"लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्म्मयोगेन योगिनाम् ।
न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति" ।
"अतः सम्यक्चित्तशुद्धये ज्ञानोत्पत्तये भर्वाक् अनभोचितानि कर्म्माणि कर्त्तव्यानि अन्यथा चित्तशुद्ध्यभावेन ज्ञानानुत्पत्तेरित्याह न कर्म्मणामिति । कर्म्मणां अनारम्भात् अननुष्ठानात् नैष्कर्म्म्यं ज्ञानं नाश्नुते न प्राप्नोति । ननु "येनैव यतयो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" इति श्रुत्या संन्यासस्य मोक्षाङ्गत्वं तर्हि संन्यासादेव मोक्षो भविष्यति किं कर्म्मभिरित्याशङ्क्योक्तं न चेति । न च चित्तशुद्धिं विना कृतात् संन्यसनादेव ज्ञानशून्यात् सिद्धिं मोक्षं समधिगच्छति प्राप्नोति इति तट्टीकायां पूज्यपादश्रीधरस्वामी ।
ननु ज्ञानं ईश्वरार्पितनिष्कामकर्म्मणा चित्तशुद्धिः प्रजायते ततो ज्ञानं भक्त्या मोक्षमाप्नुयात् किन्तु भक्तिबलेनापि सत्त्वं संशोध्याविराशेषविद्यावन्धनात् मुक्तो भवेदित्यपि बहुषु शास्त्रेषु दृश्यते । सर्व्वेभ्यो हि भक्तिमार्गाज्ज्ञानाधिक्यं परं सिन्तं महात्मभिरतो बहुप्रयासवाच्यं कर्म्माडम्बरं विहाय भक्तिपथाश्रयणं श्रेयोऽभिधेयतायमिति चेन्न तत्तदधिकारिभेदेनोक्तत्वात् सर्व्वदा सर्व्वादिष्वियायोगसाध्यत्वाच । किञ्च पुरुषार्थनिषेवणाय शास्त्रविहितमार्गत्रयं मुक्ता अन्यतरः पन्थाः क्वापि दृश्यते श्रूयते वा । तथाहि श्रीमद्भागवते ११।२०।६-८, तत्त्वनिरूपणप्रसङ्गे उद्धवं प्रत्युक्तवान् भगवान् वासुदेवः ।
"योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया ।
ज्ञानं कर्म्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ।
निर्व्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्म्मसु ।
तेष्वनिर्व्विण्णचित्तानां कर्म्मयोगस्तु कामिनाम् ।
यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
न निर्व्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः" ।
यदृच्छया दैवात् । न निर्व्विण्णो न प्रातिकूल्य ।
अतः सर्व्वैव भिन्नभिन्नाधिकारमपेक्ष्य ज्ञानकर्म्मभक्तियोगादयो विहिताः । यथा तत्रैव ११।२० अध्याये २६ ।
"स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्त्तितः ।
कर्म्मणां जात्यशुद्धानां अनेन नियमः कृतः" ।
यथा सत्ययुगादौ विशुद्धचित्तवर्णाद्य मतः केवलं अविद्याकर्म्मनिर्व्वाहार्थमुद्दिश्य निष्कामकर्म्मानुष्ठानमाचरति न भावितसिद्धिकर्म्मोऽधिकृतयोगी मोक्षेव यज्ञादिवेदशास्त्रविहितं प्रकारानुमन्वेति तथा प्रथमे लघुकर्म्मणि योगाभ्यासविधौ इति न हि पूरयत् भगवन्नमनवतस्तया सिद्ध महा इव भगवन्नतिमात्र वैशाद्विविधायोगं वदिमान् समर्थो भवेयुः किन्तु तत्कृतेन लघुकर्म्मयोगाश्रयणेन पूर्व्वजाधिकारिणा भगवत्प्रेमा पुनानि कर्म्मयोगेन सर्व्वथा पूर्व्वेक्त

स्वरूपमप्यपरोक्षाकारमात्। परन्तु सत्यमाने- स्तादृशसुखा भक्तिरेवानुष्ठेया न तु संसारबन्धकारिणी मन्दफलदात्री अन्यभक्तिवत् सकामा भक्तिरेवानुमोदनीया तत्प्रदर्शिंतमिति बोध्यम्। यथा भागवते १।२।७

"वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः।
जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहैतुकम्"।

विशेषतः प्रह्लादध्रुवयोरिव निष्कामसकामभक्तिदर्शनात्। असुरकुलजातोऽपि प्रह्लादः निष्कामभक्तियोगमाचरन् तत्प्रभावेन शनैः पितृप्रयुक्तबाधामतिक्रम्यात्मप्रसादं विमलानन्दस्वरूपं जीवन्मुक्तत्वं ततो निर्व्वाणमप्यवाप्तवान्। ध्रुवः पुनः स्वायम्भुवमनुवंशजातोऽपि विमातृवचना दौर्म्मनस्यवशः सन् परमतत्त्वज्ञाद्देवर्षिनारदादप्युपदेशं लब्ध्वा अपि कामवीजं परिपुष्यन् कठोरतपसापि सकामभक्तियोगमनुष्ठाय स्वपदस्थापितं ध्रुवाख्यलोकं लब्धवान् ततः स्वदेहप्रयाणकाले स्वयमा आत्मनिर्व्वेदं ख्यात्वाधिकारेण सुकृतस्वरो- पम्। इदानीं प्रदर्शयामो यथाक्रमं तयोः राजपुत्रयोः सकामनिष्कामभक्तियोगानुष्ठाननिदर्शनम्।

यथा, श्रीमद्भागवते। ४।९।२७-३५।

"सोऽपि सङ्कल्पजं विष्णोः पादसेवोपसादितम्।
प्राप्य सङ्कल्पनिर्व्वाणं नातिप्रीतोऽभ्यगात् पुरम्॥

विदुर उवाच।

सुदुर्लभं यत् परमं पदं हरे-
र्मायाविनस्तच्चरणार्च्चनार्ज्जितम्।
लब्ध्वाप्यसिद्धार्थमिवैकजन्मना
कथं स्वमात्मानममन्यतार्थवित्॥

मैत्रेय उवाच।

मातुः सपत्न्या वाग्बाणैर्हृदि विद्धस्तु तान् स्मरन्।
नैच्छन्मुक्तिपतेर्मुक्तिं तस्मात् तापमुपेयिवान्॥

ध्रुव उवाच।

समाधिना नैकभवेन यत् पदं
विदुः सनन्दादय ऊर्द्ध्वरेतसः।
मासैरहं षड्भिरमुष्य पादयो-
श्छायामुपेत्यापगतः पृथङ्मतिः॥

अहो बत ममानात्म्यं मन्दभाग्यस्य पश्यत।
भवच्छिदः पादमूलं गत्वा याचे यदन्तवत्॥
मतिर्विदूषिता देवैः पतद्भिरसहिष्णुभिः।
यो नारदवचस्तथ्यं नाग्राहिषमसत्तमः॥
दैवीं मायामुपाश्रित्य प्रसुप्त इव भिन्नदृक्।
तप्ये द्वितीयेऽप्यसति भ्रातृभ्रातृव्यहृद्रुजा॥
मयैतत् प्रार्थितं व्यर्थं चिकित्सेव गतायुषि।
प्रसाद्य जगदात्मानं तपसा दुष्प्रसादनम्॥
भवच्छिदमयाचेऽहं भवं भाग्यविवर्जितः।
स्वाराज्यं यच्छतो मौढ्यान्मानो मे भिक्षितो बत॥
ईश्वरात् क्षीणपुण्येन फलीकारानिवाधनः"।

भगवता नृसिंहदेवेन प्रलोभ्यमानोऽपि प्रह्लादः निष्कामभक्तिप्रभावेन किमपि नैच्छदिति युधिष्ठिरं ज्ञापयामास देवर्षिर्नारदः। यथा, भागवते।७।९।५१-५५।

"एतावद्वर्णितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः।
प्रह्लादं प्रणतं प्रीतो यतमन्युरभाषत॥

श्रीभगवानुवाच।

प्रह्लाद भद्र भद्रं ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम।
वरं वृणीष्वाभिमतं कामपूरोऽस्म्यहं नृणाम्॥
मामप्रीणत आयुष्मन् दर्शनं दुर्लभं हि मे।
दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तप्तुमर्हति॥
प्रीणन्ति ह्यथ मां धीराः सर्व्वभावेन साधवः।
श्रेयस्कामा महाभागाः सर्व्वासामाशिषां पतिम्॥
एवं प्रलोभ्यमानोऽपि वरैर्लोकप्रलोभनैः।
एकान्तित्वाद्भगवति नैच्छत्तानसुरोत्तमः"॥

तत्रैव ७।१०।१-५।

नारद उवाच।

"भक्तियोगस्य तत् सर्व्वमन्तरायतयार्भकः।
मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमान उवाच ह॥
मा मां प्रलोभयोत्पत्त्यासक्तं कामेषु तैर्वरैः।
तत्सङ्गभीतो निर्व्विण्णो मुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः॥
भृत्यलक्षणजिज्ञासुर्भक्तं कामेष्वचोदयत्।
भवान् संसारवीजेषु हृदयग्रन्थिषु प्रभो!॥
नान्यथा तेऽखिलगुरो! घटेत करुणात्मनः।
यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक्॥
आशासानो न वै भृत्यः स्वामिन्याशिष आत्मनः।
अहं त्वकामस्त्वद्भक्तस्त्वञ्च स्वाम्यनपाश्रयः।
नान्यथेहावयोरर्थो राजसेवकयोरिव"॥

अस्तु तस्य निस्पृहत्वादि किन्तु तत्त्वज्ञानं नासीदिति चेत् न यतः उपनिषदादेव तत्त्वज्ञानमूलाया निर्गुणाया भक्तेर्लक्षणं प्रदर्शितं। यथा, भागवते ७।५।१४। हिरण्यकशिपुं प्रति प्रह्लादोक्तिः।

"स एष आत्मा स्वपरेत्यबुद्धिभि-
र्दुरत्ययानुक्रमणो निरूप्यते।
मुह्यन्ति यद्वर्त्मनि वेदवादिनो
ब्रह्मादयो ह्येष भिनत्ति मे मतिम्"॥

किञ्च तत्रैव ३१।

"न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं
दुराशया ये बहिरर्थमानिनः।
अन्धा यथान्धैरुपनीयमाना
वाचीशतन्त्र्यामुरुदाम्नि बद्धाः"।

स्वार्थगतिमिति। स्वस्मिन् अर्थो येषां ते स्वार्थास्तेषां गतिर्निर्व्वाणस्वरूपं। बहिरर्थमानिनः इति। बहिर्भूतवस्तुषु अर्थो येषां तान् गुरून् इति मन्यन्ते ये इति। ननु भक्ति- दर्व्वीरैन्द्रियादि जायते यदा तदा तदुपासनं निष्फलमिति चेन्न। यतः सर्व्वेषां साधनानाम् उपासनोत्कर्षः इति प्रदर्शयन् विशेषतः सर्व्वासु उपासनासु एतस्य ध्यानस्यैव गरीयस्त्वमेव दिदिशुः महात्मानः शास्त्रज्ञाः। अन्यथा "मद्भक्ता- ख्यापने भक्ताः" "अर्थापामवधेयास्त्" "यावन्न मे कथारतिः" इत्यादि वचनानां निष्फलत्वं स्यात्। इत्थञ्च यथाक्रममुपासनायां दुर्ब्बलाधिकारिणां यत् यत् कर्त्तव्यं इदानीं सबलाधिकारिणां कर्त्तव्यं तदत्र तदेव दर्शयामः सामान्येनेति। यथा, वृहदारण्यकश्रुतौ।

"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः"। अर्थात् आत्मैव साक्षात् कर्त्तव्यः साक्षात्कारे उपायमाह श्रवणं मननं निदिध्यासनञ्च क्रमात् कर्त्तव्यादि इति विद्यारण्यः।

यथा। "श्रवणं नाम षड्विधलिङ्गैरशेषवेदान्तानामद्वितीये वस्तुनि तात्पर्य्यावधारणम्। लिङ्गानि तु। उपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्व्वताफलार्थवादोपपत्त्याख्यानि। तत्र प्रकरणप्रतिपाद्यस्यार्थस्य तदाद्यन्तयोरुपपादनं उपक्रमोपसंहारौ। यथा, छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्वितीयवस्तुनः "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादौ "ऐतदात्म्यमिदं सर्व्वम्" इत्यन्ते च प्रतिपादनम्।

प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः तन्मध्ये पौनःपुन्येन प्रतिपादनं अभ्यासः। यथा, तत्रैवाद्वितीयवस्तुनो मध्ये "तत्त्वमसीति" नवकृत्वः प्रतिपादनम्। प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः प्रमाणान्तराविषयीकरणं अपूर्व्वता। यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनः सर्व्वोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादि उपनिषन्मात्रवेद्यत्वप्रतिपादनात्। मानान्तराविषयीकरणं फलन्तु प्रकरणप्रतिपाद्यस्यात्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा तत्र तत्र श्रूयमाणं प्रयोजनं यथा तत्रैव "आचार्य्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये"। इत्यद्वितीयवस्तुज्ञानस्य तत्प्राप्तिप्रयोजनं श्रूयते। प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं अर्थवादः। यथा, तत्रैव उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यद्वितीयवस्तुप्रशंसनम्।

प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रूयमाणा युक्तिः उपपत्तिः"। यथा, तत्र "सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्व्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्"। इत्याद्यवद्वितीयवस्तुसाधने विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वे युक्तिः श्रूयते"। मननन्तु। "श्रुतस्याद्वितीयवस्तुनो वेदान्तानुगुणयुक्तिभिरनवरतमनुचिन्तनम्"। "विजातीयदेहादिप्रत्ययरहिताद्वितीयवस्तुसजातीयप्रत्ययप्रवाहः निदिध्यासनम्"। इति वेदान्तसारे॥

समाधिस्तु द्विविधः। सविकल्पको निर्व्विकल्पकश्चेति। तत्र सविकल्पको नाम ज्ञातृज्ञानादिविकल्पलयानपेक्षयाद्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारितायाश्चित्तवृत्तेरवस्थानम्। तदा मृन्मयगजादिभानेऽपि मृद्भानवत् द्वैतभानेऽप्यद्वैतं वस्तु भासते।

निर्व्विकल्पकन्तु ज्ञातृज्ञानादिविकल्पलयापेक्षयाद्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारितायाश्चित्तवृत्तेरतितरामेकीभावेनावस्थानम्। तदा तु जलाकाराकारितलवणानवभासेन जलमात्रावभासवदद्वितीयवस्त्वाकाराकारितचित्तवृत्त्यनवभासेनाद्वितीयवस्तुमात्रमवभासते। इति वेदान्ते उपदिष्टं दृष्टमिति।

अतो यत्नवताऽपि भगवद्गीतायां।६।११-१२।
"समाहितमनाः स्थिरमतिहिंसा प्रार्थितार्थवत्।
आत्मार्थोपासनं श्रौचं कोर्ध्वमायादर्शयत्।

यदि च केचित् विषयेन्द्रियसंयोगैः सिद्धिर्भवेत् इति वदन्ति तत्र तेषां भ्रान्तिरेव सा यथा तत्रैव,
"विषयेन्द्रियसंयोगं केचित् योगं वदन्ति हि ।
अधर्म्मो धर्म्मरूपेण गृहीतस्तैरपण्डितैः" ॥ इति ।
यदि चाद्वैतज्ञानमेव सर्व्वतो निःश्रेयसकरं श्रीवासुदेवेन प्रदर्शितम् किन्तु दुर्ब्बलसबलाद्यधिकारिभेदेन यथाक्रमं क्रियायोगहठयोगादयः सन्निवेशिता इत्यप्रतिपाद्यविवेक ॥०॥)

उपासितः, त्रि, (उप + आस् + क्त ।) कृतोपासनः । तत्पर्य्यायः । वरिवसितः २ वरिवस्यितः ३ उपचरितः ४ । इत्यमरः ॥

उपास्तिः, स्त्री, (उप + आस् + क्तिन् ।) सेवा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मुग्धबोधे कारकप्रकरणे ७ ।
"मुक्तिर्भक्त्युत्तोपास्तिं भूतं भूतमपि प्रभुः" ॥)

उपाहितः, पुं, (उप आसन्नं आहितं पदं यस्य ।) अग्न्युत्पातः । स तु उल्कापातादिः । इत्यमरः ॥

उपाहितः, त्रि, (उप + आ + धा + क्त ।) संयोजितः । इत्यमरः ॥ आरोपितः । इति मेदिनी ॥

उपेक्षणं, क्ली, (उप + ईक्ष् + भावे ल्युट् ।) वर्ज्जनम् । त्यजनम् ॥ (यथा, महाभारते ३ । हनूमद्भीमसंवादे १५० । ४२ ।
"साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ।
साधनीयानि कर्म्माणि समासव्यासयोगतः" ॥)

उपेक्षा, स्त्री, (उप + ईक्ष् + अ + टाप् ।) अस्वीकारः । त्यागः । (औदासीन्यम् । यथा, रघु १४ । ६५ । "कुर्य्यामुपेक्षां यतजीवितेऽस्मिन्" ॥) युद्धविषये तु युद्धोपायः । "मायोपेक्षेन्द्रजालानि क्षुद्रोपाया इमे त्रयः" । इति हेमचन्द्रः ॥

उपेन्द्रः, पुं, (इन्द्रमुपगतः । कश्यपाद्यैः अदितौ वामनावतारे इन्द्रस्यानन्तरं जातत्वात् तथात्वम् ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥ (उपेन्द्रस्यापरां व्युत्पत्तिमाह हरिवंशे ७५ । ४६ ।
"ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः ।
उपेन्द्र इति कृष्ण त्वां गास्यन्ति दिवि देवताः" ॥
तथा च भागवते ८ । २३ । २१, २७, २३ ।
"कश्यपस्यादितेः प्रीत्यै सर्व्वभूतभवाय च ।
लोकानां लोकपालानामकरोत् वामनं पतिम् ॥
वेदानां सर्व्वदेवानां धर्म्मस्य यशसः श्रियः ।
मङ्गलानां व्रतानां च कल्पं स्वर्गापवर्गयोः ॥
उपेन्द्रं कल्पयाञ्चक्रे पतिं सर्व्वविभूतये ।
तदा सर्व्वाणि भूतानि भृशं मुमुदिरे नृप ।" ॥)

उपोढः, त्रि, (उप समीपे उह्यते स्म । उप + वह् + क्त ।) निकटः ॥ (यथा, किराते १३ । २३ "तदुपोढैश्च नभश्चरः पृषत्कैः" ॥) विवाहितः । इति मेदिनी ॥ (एतः । विहितः । यथा शाकुन्तले ७म अङ्के,—
"उपोढशब्दा न रथाङ्गनेमयः
प्रवर्त्तमानं न च दृश्यते रजः" ॥)

उपोढः, पुं, (उप + वह् + क्त ।) व्यूहः । इति धरणी ॥

उपोदकी, स्त्री, (उपगतं उदकं यया । उप + वे + क्त + ङीप् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) पूतिका । इति शब्दरत्नावली ॥ ("द्वादश्यामुपोदकीं ... पारणं कुर्य्यात्" । इति स्मृतिः ॥)

उपोदकी, स्त्री, (उपगता उदकम् । रसप्राधान्यात् गौरादित्वात् ङीष् ।) पूतिका । पुँइशाक इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कलम्बी २ पिच्छिला ३ विच्छिन्नच्छदा ४ मोहनी ५ मदशाका ६ विशाला ७ बलिपोदकी ८ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । मधुरत्वम् । निद्रालस्यकफविष्टम्भदेहमकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, एकादशीतत्त्वे द्वादशीनियमे कूर्म्मपुराणवचनम् ।
"द्वादश्यां पारणं कुर्य्यात् वर्ज्जयित्वाप्युपोदकीम्" ॥)

उपोदिका, स्त्री, (उपाधिकमुदकमस्याम् । उपादपदस्य पैशुनादपदस्योदादेशः । कप् । टाप् ।) पूतिका । इत्यमरः ॥ अस्या गुणाः । सारकत्वम् । स्निग्धत्वम् । श्लेष्मकारित्वम् । हिमत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, वैद्यके ।
"तण्डुलीयातन्तुयाभिर्हंसत्येषा उपोदिका" ।
"मदघ्नी चाप्युपोदिका" ।
इति सूत्रस्थाने ६ अध्याये वाग्भटेनोक्तम् ॥
"उपोदिकादधिभ्यान्तु सिद्धा मदविनाशिनी" ।
इति चरके सूत्रस्थाने २ अध्याये ॥
"स्वादुपाकरसा वृष्या वातपित्तमदापहा ।
उपोदिका सरा स्निग्धा बल्या श्लेष्मकरी हिमा" ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

उपोदीका, स्त्री, पूतिका । इति भरतः द्विरूपकोषश्च ॥

उपोद्घातः, पुं, (उप समीपे उद्गमनम् । उप + उत् + हन् + घञ् ।) उदाहरणम् । इत्यमरः ॥ आरम्भः । इति भरतः ॥ सङ्गतिविशेषः । यथा,—
"सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा ।
निर्व्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते" ॥
तल्लक्षणं यथा,—
"चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यार्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः" ।
इत्यनुमितौ गदाधरकृताधिकारः ॥

उपोषणं, क्ली, (उप + उष् दाहे + ल्युट् ।) उपवासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
"उपोषणं नवम्यान्तु दशम्यामेव पारणम्" ।
विवृतिरस्य उपवासशब्दे द्रष्टव्या ॥)

उपोषितं, क्ली, (उप + वस् + भावे क्त ।) उपवासः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १५५ ।
"नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम्" ॥)

उपोषितः, त्रि, (उपोष्यते स्म । उप + वस + कर्त्तरि + क्त ।) कृतोपवासः । यथा,—
"उपोषितो द्वितीयेऽह्नि पूजयेत् पुनरेव ताम्" ।
इति दुर्गोत्सवप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(यथा रघौ २ । ६९ ।
"पयो निमित्ताक्षमपत्यधृष्टिः
दपोलिप्साभ्यामिव वाचनाभ्याम्" ॥)

उप्त, त्रि, (उप्यते स्म यः क्षेत्रादिषु । वप् + क्त ।) कृतवपनः । बोना इति भाषा । यथा,—
"नहि भगवन्नुप्तवः स वदो दयालो
सोऽहं रथी ब्रदतरो यत आत्मनमि ।
सर्व्वं तथैव तदभूदपरीक्षितं

भगवन् कृतं कुपदराज्ञकिशोरमूत्याम्" ।
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १५ । २१ ।
श्रीकृष्णविरहेण शोकेन अर्ज्जुनः दाहेन दह्यते इति यतो देवा इन्द्रेन विरुद्धं पुनः अगात् कार्यमपि गन्धर्व्वविपक्षैरपि सहसा अजितमिव महर्षिभिः सुवसमन्वितं पदम् । अतिपीनादपि कुरुबान्धवानां सभामध्ये कृतं यथा । अब्रह्मण्यं दिवापि उप्तभूतौ उप्तं बीजमिव" । इति सद्धोक्तौ श्रीधरस्वामी ॥०॥ कृतमुण्डनम् । यथा—
"सशिखं वपनं कार्य्यमास्नानाद्ब्रह्मचारिणा" ।
इति कात्यायनवचनस्मृत्युपरिशिष्टवचनम् ॥ केशमुण्डिमूलकाम् । तद्बन्धनादारभ्य । यावच्छिरस्सिमिति सूत्रेऽपि तथैवार्थः तद्व्याख्यानं वरिष्ठभाष्येऽपि यदि सर्व्वतोभावेनोपलक्षितं मुण्डितशिरस्कमिति व्याख्यातम्" । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

उप्तकृष्टं, त्रि, (आदौ उप्तं पश्चात् कृष्टम् । पूर्व्वकालेति समासः ।) बीजवपनानन्तरकर्षितक्षेत्रम् । तत्पर्य्यायः । बीजाकृतम् २ । इत्यमरः ॥

उब्ज, श आर्ज्जवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-अकं-सेट् ।) श्नमादिः । ओष्ठ्यवकारोपधः । तेन अभ्युब्जतीति दीर्घो न स्यात् । स्वादौ चाह इति उब्जिभिषति । उब्जोऽऽर्जिवसादृश्यात् भरादेर्न दीर्घ इति केचित् । वस्तुतस्तु उब्जतीत्यत्र दीर्घ इत्यपीष्टे । श उब्जते उब्जत्यो । आर्जवमवक्रीभावः । उब्जति साधुरार्जवं स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६२ । १ । "उब्जन्तु मे शुभः पर्व्वतासो निर्वृत्ता मतिपादमस्य यद्" ॥)

उभ, श पूर्त्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-सेट् ।) श्नमादिः । श उभति कुम्भं जलेन लोकः । उउभ । इति दुर्गादासः ॥

उभय, त्रि, (उभौ अवयवौ अस्य । उभ + तयप् । उभादुदात्तो नित्यमिति । ५ । २ । ४४ । तयपोऽयजादेशः ।) कथमुभये देवमनुष्या इति यतो बहुत्वानुभावयतौ न भवतः । नैष दोषः । अत्र हि द्वौ राशी समुदायावयवौ । एको देवानामपरो मनुष्याणामिति । उभादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणमिदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्दप्रयोगो मा भूत् उभयशब्दस्यैव यथा स्यादिति ।) द्वयम् । इति शब्दचन्द्रिका । दुइ इति भाषा । (यथा, मनुः । २ । ९९ ।
"इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
सन्नियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति" ॥)

उभयतः, [स्] अ, (उभयस्मात् । उभय + तसिल् ।) पार्श्वद्वये । उभयपार्श्वे । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३१५ ।
"प्रसिद्धोऽभयतोऽनेनाप्रतिष्ठिं स्तेनं बा" ॥)

उभयद्युः, [स्] अ, (उभयोरह्नोः । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) उभयदिवम् । दिनद्वयम् । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १२७ । ६ ।
"योऽन्ये द्युरुभयद्युरभ्येति" ॥)

उम्बेदु, [ल्] क (उम्बोऽस्त्यस्य । [illegible] उम्बरेदूक् [illegible] ।) उम्बदिनम् । [illegible] । (यथा, [illegible] ।
"[illegible]" ।)

उम्, क, (उद् शब्दे + भुक् ।) शोभाः [illegible] । इति मेदिनी । [illegible] । इति [illegible] ।

उमा, स्त्री, (उ शिवं मा लक्ष्मीः [illegible] । यथा, "[illegible] माता [illegible] [illegible]" । इति कुमारसम्भवे । [illegible] ।) दुर्गा । (यथा, [illegible] ।
"[illegible]" ।)
[illegible] । कीर्त्तिः । [illegible] । इति मेदिनी । [illegible] ।

[illegible]

उर्वी, स्त्री, (उरु [illegible] ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति [illegible] ।

उम, [illegible] इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा [illegible] ।) [illegible] इति [illegible] ।

उर्व, स्त्री, (उमाया [illegible] ।) [illegible] । [illegible] । इति [illegible] ।

उर, [illegible] । इति कविकल्पद्रुमः । [illegible] । इति [illegible] ।

उरः, [स्] क्ली, (ऋच्छति । [illegible] ।) वक्षःस्थलम् । [illegible] ।
(यथा, [illegible] ।
"[illegible]" ।
"[illegible]" ।)
[illegible] । इति [illegible] ।

उरग, [illegible] । इति मेदिनी ।

[illegible]

[illegible]

४।१।१२। इति उणादिसूत्रेण कुः गुणोपो प्रत्ययः।) महान्। बड़ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। बहुम् २ विपुलम् ३ विशङ्कटम् ४ पृथु ५ बृहत् ६ विशालम् ७ पृथुलम् ८ महत् ९। इत्यमरः। विस्तीर्णम् १० विकटम् ११। इति जटाधरः। (यथा, महाभारते १। सौपर्णे। २१। १८।
"विस्तीर्णं दृष्टगुरुम्बरप्रकाशं
तेऽगाधं निधिमुरुमम्भसामनन्तम्"।
बहुलम्। यथा, ऋग्वेदे १। २८ "तुविभिता उरुव्यचा"। "उरवौ बहुविषयौ" इति भाष्यम्।)

उरुकालः, पुं, (उरुमहान् कालः छायार्थं परिपाके उस्य। पाकसमयस्यान्तरं छायासें जायते अतस्तथात्वम्।) महाकालवता। इति रत्नमाला। माकाल फलेर गाछ इति भाषा। (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"उरुकालो महाकालः किम्पाकः काकमर्द्दकः"।
इति च तत्रैव। अस्य गुणाश्च महाकालशब्दे ज्ञेयाः।)

उरुकालकः, पुं, (उरुकाल + स्वार्थे कन्।) महाकालवता। इति त्रिकाण्डशेषः।

उरुगायः, पुं, (उरुभिर्महद्भिर्गीयते यः। उरु + गै + घञ्।) श्रीकृष्णः। (यथा, श्रीभागवते २। ३। २०।
"बिले बतोरुक्रमविक्रमान् ये
न शृण्वतः कर्णपुटे नरस्य"।
विस्तीर्णा गतिः। यथा, कठोपनिषदि। २। ११।
"स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः"। उरुगायं विस्तीर्णां गतिम्। इति भाष्यम्।)

उरुरी, च्य, उररी। इति भरतः द्विरूपकोषश्च।

उरुवुकः, पुं, एरण्डवृक्षः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।

उरुवूकः, पुं, (उरुं महान्तं वायतीति। उरु + वै + उणादित्वेन ऊकः।) एरण्डवृक्षः। इत्यमरः। रक्तैरण्डः। इति राजनिर्घण्टः।
("अथ भिषजवितितं चाहुःमरुवृकयोः"।
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः।)

उरुव्यचाः, [स्] पुं, (उरुं महान्तं विचतीति। उरु + व्यच् + असुन्।) राक्षसः। इत्युणादिकोषः। (अतिव्यापके, त्रि, यथा ऋग्वेदे ३। १०। २ "श्रीर्व्यचाः एतस्मिन्नेभिरमतः"।)

उरोजः, पुं, (उरसि वक्षःस्थले जायते। उरस् + जन् + डः।) स्तनः। इति हेमचन्द्रः।

उर्ज्जितं, त्रि, (उर्ज्ज + क्त।) वर्द्धितम्। इति श्रीभागवतम्। (प्रध्यातम्। यथा, रघु ७। १८।
"स्वाकारस्य परस्य
नामोर्ज्जितं चापभृतां प्रसोढ"।
उर्ज्जितं प्रध्यातम् इति तट्टीका।)

उर्णनाभः, पुं, (उर्णेव सूक्ष्मं नाभौ उदरे यस्य। समासे अकारः।) कर्कटकः। इति शब्दरत्नावली। माकड़सा इति भाषा।

उर्दी, स्त्री, मेषादिभेदः। अमरमतभरतः। इत्य-मरटीकायां रमानाथः। ("ललाटपट्टे नवनिन-नामहमस्थोपमुर्दी परिस्फुरति"। इति कादम्बरी।)

उर्द, ङ परिमाणे। क्रीडायाम्। स्वादे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वादिं-आत्मं सकं-क्रीडायां, अकं-सेट्।) ङ उर्द्दते। दीर्घस्य नियमात् दीर्घादिरिति कश्चित्। ङ उर्द्दते कलमं बलिभुक्। इति दुर्गादासः।

उर्दः, पुं, (उद् + र।) जलौका। इति शब्दरत्नावली। उदविड़ाल इति भाषा।

उर्व्व, ई, हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वादिं-परं-सकं-सेट्।) ई उर्व्वादिः। धर्व्वतीति दीर्घ उर्व्वति। क्विपि राल्लोपोऽपि इति बोपदेवे ऊः ऊरौ ऊरः। एवं धर्व्वथ। ई ऊर्णः। इति दुर्गादासः।

उर्व्वटः, पुं, (उरुमहान् वटोऽटनं यस्य।) वत्सरः। इति त्रिकाण्डशेषः।

उर्व्वरा, स्त्री, (ऋच्छतीति। ऋ + अप् + टाप्। यद्वा उर्व्वति उर्व्व + अ। यद्वा उरुं राति। उरु + रा + क्विप्।) सर्व्वसस्याढ्या भूमिः। (यथा अथर्व्ववेदे १०। ६। ३३। "यथा बीजमुर्व्वरायां कृष्टे फालेन रोहति"।) भूमीमात्रम्। इति हेमचन्द्रः। (अप्सरोभेदः। यथा काशीखण्डे।
"कलानिधिरुर्व्वशी मधि कर्पूरतिलकोर्व्वरा"।)

उर्व्वशी, स्त्री, (उरून् महतोऽपि अश्नुते व्याप्नोति वशीकरोतीति यावत्। यद्वा ऊरुं नारायणस्य महर्षेरूरुप्रदेशं अश्नुते योनित्वेन व्याप्नोतीति। उरु + अश् + क। गौरादित्वात् ङीष्।) स्वर्गवेश्या। इत्यमरः। तस्या उत्पत्तिर्यथा। नारायणोरुं निर्भिद्य सम्भूता वरवर्णिनी। नमीप्यादित्वात् क्रमादिः।
(अस्या उत्पत्तिकथा उक्ता भागवते ११।४।६-१६। यथा,—
"धर्म्मस्य दक्षदुहितर्य्यजनिष्ट मूर्त्त्यां
नारायणो नर ऋषिप्रवरः प्रशान्तः।
नैष्कर्म्यलक्षणमुवाच चचार कर्म्म
योऽद्यापि चास्त ऋषिवर्य्यनिषेविताङ्घ्रिः॥
इन्द्रो विशङ्क्य मम धाम जिघृक्षतीति
कामं न्ययुङ्क्त सगणं स बदर्य्युपाख्यम्।
गत्वाप्सरोगणवसन्तसुमन्दवातैः
स्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविध्यदतन्महिज्ञः॥
विज्ञाय शक्रकृतमक्रममादिदेवः
प्राह प्रहस्य गतविस्मय एजमानान्।
मा भैष्ट भो मदनमारुतदेववध्वो
गृह्णीत नो बलिमशून्यमिमं कुरुध्वम्॥
इत्थं ब्रुवत्यभयदे नरदेव! देवाः
सव्रीडनम्रशिरसः सघृणं तमूचुः।
नैतद्विभो त्वयि परे विकृते विचित्रं
स्वारामधीरनिकरानतपादपद्मे॥
त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः
स्वौको विलङ्घ्य परमं व्रजतां पदं ते।
नान्यस्य बर्हिषि बलीन् ददतः स्वभागान्
धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नि॥
क्षुत्तृट्त्रिकालगुणमारुतजैह्व्यशैष्ण्या-
नस्मानपारजलधीनतितीर्य्य केचित्।
क्रोधस्य यान्ति विफलस्य वशं पदे गो-
र्मज्जन्ति दुश्चरतपश्च वृथोत्सृजन्ति॥
इति प्रगृणतां तेषां स्त्रियोऽत्यद्भुतदर्शनाः।
दर्शयामास शुश्रूषां स्वर्चिताः कुर्व्वतीर्विभुः॥
ते देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीरिव रूपिणीः।
गन्धेन मुमुहुस्तासां रूपौदार्य्यहतश्रियः॥
तानाह देवदेवेशः प्रणतान् प्रहसन्निव।
आसामेकतमां वृङ्ध्वं सवर्णां स्वर्गभूषणाम्॥
ओमित्यादेशमादाय नत्वा तं सुरवन्दिनः।
उर्व्वशीमप्सरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः॥
इन्द्रायानम्य सदसि शृण्वतां त्रिदिवौकसाम्।
ऊचुर्नारायणबलं शक्रस्तत्रास विस्मितः"॥
सुराख्यानरेषु ऋषिप्रवरोऽयं नारायणो दिव्य-वरेश्यं निर्भिद्य अप्सरःश्रेष्ठामेनामुर्व्वशीं देवदेभ्यो ददौ इति श्रूयते।
इयं हि चन्द्रवंशावतंसे बुधपुत्रे पुरूरवसि राजनि कामवशात् भार्य्यात्वेन वासं चक्रे। एत-त्कथा उक्ता हरिवंशे २६ अध्याये। यथा,
जनमेजय उवाच।
"गन्धर्व्वी उर्व्वशी देवी राजानं मानुषं कथम्।
देवानुत्सृज्य सम्प्राप्ता तन्मे ब्रूहि बहुश्रुत॥
वैशम्पायन उवाच।
ब्रह्मशापाभिभूता सा मानुषं समुपस्थिता।
ऐलन्तु सा वरारोहा समयात् समुपस्थिता॥
आत्मनः शापमोक्षार्थे समयं सा चकार च।
अनग्नदर्शनञ्चैव अकामात् सह मैथुनम्॥
द्वौ मेषौ शयनाभ्याशे तथा बद्धौ च तिष्ठतः।
घृतमात्रं तथाहार आत्मनस्तु पार्थिव॥
यद्येष समयो राजन् यावत्कालञ्च ते दृढ़ः।
तावत्कालन्तु वत्स्यामि त्वया सह वय नृप॥
तस्यास्तं समयं सर्व्वं स राजा समपालयत्।
एवं सा वसते तत्र पुरूरवसि भामिनी॥
वर्षाण्यथ चतुःषष्टिं तद्भक्ता शापमोहिता।
उर्व्वश्यां मानुषस्थायां गन्धर्व्वाश्चिन्तयान्विताः॥
गन्धर्व्वा ऊचुः।
चिन्तयध्वं महाभागा यथा सा तु वराङ्गना।
समागच्छेत् पुनर्देवानुर्व्वशी स्वर्गभूषणम्॥
ततो विश्वावसुर्नाम तत्राह वदतां वरः।
मया तु समयस्तस्याः क्रियमाणः श्रुतो हरौ।
समुत्क्रान्तसमयं सा वै राजानं त्यक्ष्यते यथा।
तदहं वेद्मि येनैव तथा मोक्ष्यति सा नृपम्॥
ससहायो गमिष्यामि युष्माकं कार्य्यसिद्धये।
एवमुक्त्वा गतस्तत्र प्रतिष्ठानं महायशाः॥
निशायामथ चागम्य मेषमेकं जहार सः।
मातृवत् वर्त्तते सा तु मेषयोश्चारुहासिनी॥
गन्धर्व्वागमनं ज्ञात्वा शापान्तञ्च यशस्विनी।
राजानमब्रवीत् पुत्रो मे ह्रियते इति सा॥
एवमुक्तो विनिश्चित्य नग्नो नैति नृपोत्तमः।
नग्नं मां द्रक्ष्यते देवी समयो वितथो भवेत्॥
ततो भूयस्तु गन्धर्व्वा द्वितीयं मेषमाददुः।

उल्लिङ्ग, पुं।

उलुप, पुं, स्त्री, तृणविशेषः।

उलूक, पुं।

उलूखल, क्ली।

उलूपी, स्त्री।

यो नौऽनुप्रविशेन्मोहात् स वै द्वादशवार्षिकम्।
वने चरेत् ब्रह्मचर्य्यमिति नः समयः कृतः।
तदिदं द्रौपदीहेतोरन्योन्यस्य प्रवासनम्॥
कृतवांस्तत्र धर्म्मार्थमत्र धर्म्मो न दुष्यति।
परिचर्य्या च कर्त्तव्या आर्त्तानां पृथुलोचन!॥
कृत्वा मम परित्राणं तव धर्म्मो न लुप्यते।
यदि वाप्यस्य धर्म्मस्य सूक्ष्मोऽपि स्याद्व्यतिक्रमः॥
स च ते धर्म्म एव स्यात् दत्त्वा प्राणान् ममार्ज्जुन!।
भक्ताञ्च भज मां पार्थ! सतामेतन्मतं प्रभो!॥
न करिष्यसि चेदेवं मृतां मामुपधारय।
प्राणदानान्महाबाहो चर धर्म्ममनुत्तमम्॥
शरणञ्च प्रपन्नास्मि त्वामद्य पुरुषोत्तम!।
दीनाननाथान् कौन्तेय! परिरक्षसि नित्यशः॥
साहं शरणमभ्येमि रोरवीमि च दुःखिता।
याचे त्वाञ्चाभिकामाहं तस्मात् कुरु मम प्रियम्॥
स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्त्तुमर्हसि॥

वैशम्पायन उवाच।

एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पन्नगेश्वरकन्यया।
कृतवांस्तत्तथा सर्व्वं धर्म्ममुद्दिश्य कारणम्॥
स नागभवने रात्रिं तामुषित्वा प्रतापवान्।
उदितेऽभ्युत्थितः सूर्य्ये कौरव्यस्य निवेशनात्॥
आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तया सह।
परित्यज्य गता साध्वी उलूपी निजमन्दिरम्॥
दत्त्वा वरमजेयत्वं जले सर्व्वत्र भारत!।
साध्या जलचराः सर्व्वे भविष्यन्ति न संशयः"॥०॥)

उल्का, स्त्री, (ओषतीति। उष दाहे "शुकवल्कोल्काः" ३।४२। इति उणादिसूत्रेण कः-प्रत्ययात् साधुः।) तेजःपुञ्जः। इत्यमरटीकायां भरतः॥ अग्निशिखा। अर्च्चिः। इत्यमरादिकोषः॥ (यथा,
"कुमारदर्शिते मार्गे समाश्रित्य नराधिपः।
ध्यात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च॥
कृत्वा तु पार्व्वणश्राद्धं दधिक्षीराज्यकादिभिः।
ततोऽपराह्णसमये घोषयेद्वरदे नृपः॥
अग्नेः समुद्धृता लोका उल्काभिश्चापि वेष्टनाम्"।
इति तिथितत्त्वे अमावस्याप्रकरणे।) आकाशात् पतिताग्निः। इति रायमुकुटादयः॥
("तञ्चेद्वायौ सरति सरलस्कन्धसङ्घट्टजन्मा
बाधेतोल्काक्षपितचमरीबालभारो दवाग्निः"।
इति मेघदूते पूर्व्वमेघे ५४ श्लोकः।
"उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च"
इति मनुः। १। ३८।) अस्या लक्षणम्।
"दर्भिका च सुधामायां दक्षिणीकपिलोज्ज्वला।
पौर्णमासीप्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता"॥
इति वाक्यः॥
(अस्याः कारणमाह वराहसंहितायाम्।
"कलिलोभादयश्चारा मानवाश्चाप्यधर्म्मतः।
मर्य्यादाचारात् नियममुद्यमः प्रवर्त्तते॥
ततोऽपराधात् नियतमपवर्ज्जन्ति देवताः।
ताः सृजन्त्युत्पातान् दिव्यान्तरिक्षभूमिजान्॥
तदत्र त्रिविधा प्रोक्ता उत्पाता देवनिर्म्मिताः।
विचरन्ति विनाशाय रूपैः संबोधयन्ति च"॥
अस्या लक्षणादिकमुक्तं वृहत्संहितायां ३३ अध्याये। तद्यथा,—
"दिवि भुक्तशुभफलानां पततां रूपाणि यानि तान्युल्काः।
धिष्ण्योल्काशनिविद्युत्तारा इति पञ्चधा भिन्नाः॥१॥
उल्का पक्षेण फलं तद्वद्धिष्ण्याशनिस्त्रिभिः पक्षैः।
विद्युदहोभिः षड्भिस्तद्वत्तारा विपाचयति॥२॥
तारा फलपादकरी फलार्द्धदात्री प्रकीर्त्तिता धिष्ण्या।
तिस्रः सम्पूर्णफला विद्युदथोल्काशनिश्चेति॥३॥
अशनिः स्वनेन महता नृगजाश्वमृगाश्मवेश्मतरुपशुषु।
निपतति विदारयन्ती धरातलं चक्रसंस्थाना॥४॥
विद्युत्सत्त्वत्रासं जनयन्ती तटतटस्वना सहसा।
कुटिलविशाला निपतति जीवेन्धनराशिषु ज्वलिता॥५॥
धिष्ण्या कृशाल्पपुच्छा धनूंषि दश दृश्यतेऽन्तरात् दीर्घा।
ज्वलिताङ्गारनिकाशा द्वौ हस्तौ सा प्रमाणेन॥६॥
तारा हस्तं दीर्घा शुक्ला ताम्राब्जतन्तुरूपा वा।
तिर्य्यगधश्चोर्द्ध्वं वा याति वियत्युह्यमानेव॥७॥
उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्द्धते प्रतनुपुच्छा।
दीर्घा भवति च पुरुषं भेदा बहवो भवन्त्यस्याः॥८॥
प्रेतप्रहरणखरकरभनक्रकपिदंष्ट्रिलाङ्गलमृगाभाः।
गोधाहिधूमरूपाः पापा या चोभयशिरस्का॥९॥
ध्वजझषकरिगिरिकमलेन्दुतुरगसन्तप्तरजतहंसाभाः।
श्रीवत्सवज्रशङ्खस्वस्तिकरूपाः शिवसुभिक्षाः॥१०॥
अम्बरमध्याद्बह्व्यो निपतन्त्यो राजराष्ट्रनाशाय।
बम्भ्रमति गगनोपरि विभ्रममाख्याति लोकस्य॥११॥
संस्पृशती चन्द्रार्कौ तद्विसृता वा सभूप्रकम्पा च।
परचक्रागमनृपभयदुर्भिक्षावृष्टिभयजननी॥१२॥
पौरेतरघ्नमुल्कापसव्यकरणं दिवाकरहिमांश्वोः।
उल्का शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता यातुः॥१३॥
शुक्ला रक्ता पीता कृष्णा चोल्का द्विजादिवर्णघ्नी।
क्रमशश्चैतान् हन्युर्मूर्द्धोरःपार्श्वपुच्छस्थाः॥१४॥
उत्तरदिगादिपतिता विप्रादीनामनिष्टदा रूक्षा।
ऋज्वी स्निग्धाऽखण्डा नीचोपगता च तद्वृद्ध्यै॥१५॥
श्यामारुणनीलासृग्दहनासितभस्मरूक्षा या।
सन्ध्या दिनजा वक्रा दलिता च परागमभयाय॥१६॥
नक्षत्रग्रहघाते तद्भक्तीनां क्षयाय निर्द्दिष्टा।
उदये घ्नती रवीन्द्वोः पौरेतरमृत्यवेऽस्ते वा॥१७॥
भाग्यादित्यधनिष्ठामूलेषूल्काहतेषु युवतीनाम्।
विप्रक्षत्रियपीडा पुष्यानिलविष्णुदैवेषु॥१८॥
ध्रुवसौम्येषु नृपाणामुग्रेषु सदारुणेषु चौराणाम्।
क्षिप्रेषु कलाविदुषां पीडा साधारणे च हते॥१९॥
कुर्य्याद्यतः पतिता देवप्रतिमासु राजराष्ट्रभयम्।
शक्रोपरि नृपतीनां गृहेषु तत्स्वामिनां पीडाम्॥२०॥
आशाग्रहोपघाते तद्देशानां खले कृषिरतानाम्।
चैत्यतरौ सम्पतिता सत्कृतपीडां करोत्युल्का॥२१॥
द्वारि पुरस्य पुरक्षयमथेन्द्रकीले जनक्षयोऽभिहितः।
ब्रह्मायतने विप्रान् विनिहन्याद्गोमिनो गोष्ठे॥२२॥
क्ष्वेडास्फोटितवादितगीतोत्क्रुष्टस्वना भवन्ति यदा।
उल्कानिपातसमये भयाय राष्ट्रस्य सनृपस्य॥२३॥
यस्याश्चिरं तिष्ठति खेऽनुषङ्गो दण्डाकृतिः सा नृपतेर्भयाय। या चोह्यते तन्तुधृतेव खस्था या वा महेन्द्रध्वजतुल्यरूपा॥२४॥
श्रेष्ठिनः प्रतीपा शिरसा द्विपाद्याः।
पश्चादधोमुखी प्रयान् शाखाजनपीडनाय॥२५॥
बर्हिपुच्छरूपिणी लोकसंक्षयावहा।
सर्पवत् प्रसर्पिणी योषितामनिष्टदा॥२६॥
हन्ति मण्डलाकारा पुरं सपौरोहितम्।
वंशगुल्मवत् स्थिता राष्ट्रदोषकारिणी॥२७॥
व्यालसूकरोपमा विस्फुलिङ्गमालिनी।
खण्डशोऽथ वा गता सस्वना च पापदा॥२८॥
सुरपतिचापप्रतिमा राज्यं नश्यति विपरीता नभ-
सात् हन्ति। भवति विलीना कुटिले दाता न भवति
श्रेष्ठा विनिहता वा॥२९॥
अभिभवति यतः पुरं बलं वा भवति भयं तत
एव पार्थिवस्य। निपतति च यया दिशा प्रदीप्ता
भवति विपुमविरात् तथा प्रयातः"॥३०॥)

उल्कामुखी, स्त्री, (उल्का अग्निरिवाग्रे मुखे यस्याः॥) शृगालविशेषः। खेंकशियाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शृगालिका २ घोमायिका ३ दीप्तजिह्वा ४ शिवा ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उल्मुकं, क्ली, (ओषतीति। उष दाहे + "उल्मुकादयश्च" इति निपातनात् धातोः षस्य लः मुक्प्रत्ययश्च॥) अङ्गारः। इत्यमरः॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे ६।१।७।
"उल्मुकाद्दाहमंशमादुल्मुकमादाय"। वृष्णिवंशीयराजा। यथा, महाभारते २। शिशुपालवधगमने ३४।१६।
"उल्मुको निशठश्चैव वीरश्चाङ्गावहस्तथा।
बभ्रुर्निशिन्यायामी सभाचारुर्मदारकः"॥)

उल्लङ्घनं, क्ली, (उत् + लघि + ल्युट्।) अतिक्रमणम्। इति पुराणम्। डिङ्गान इति भाषा। (यथा, कुमारे ६ सर्गे ४५ श्लोके टीकायां मल्लिनाथः।
"समयोल्लङ्घनेन पन्नगानामपूर्व्वा प्रवृत्ते वृत्तिः"॥)

उल्लप, त्रि, (उत् + लप् + अप्।) मध्यदेशे। तत्पर्य्यायः। रोमशः २। इति धारणी॥

उल्लसित, त्रि, (उत् + लस् + क्त।) हर्षितः। आह्लादितः। इति जटाधरः॥

उल्लसनकं, क्ली, (उल्लसन + स्वार्थे कन्।) रोमाञ्चः। इति हेमचन्द्रः॥

उल्लाघ, त्रि, (उत् + लाघ् + सामर्थ्ये + क्त। निपातनात् सिद्धम्।) गतरोगः। नीरोगः। इत्यमरः॥ शुचिः। दक्षः। हृष्टः। मरीचमिश्रितम्। इति विश्वमेदिन्यौ। हृष्टमिश्रम् इत्यपि कस्यचिद्भेदिन्याः पाठः॥

उल्लापः, पुं, (उत् + लप् + घञ्।) शोकरोगादिना ध्वनिविकारः। तत्पर्य्यायः। काकुः २। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, भट्टिः। ५। ६।
"तथोल्लापाः कोपा कथमपि तस्यापरे")

उल्लासः, पुं, (उत् + लस् + घञ्।) प्रकाशः। इति भूरिप्रयोगः॥ यथा काव्यप्रकाशे दशम-उल्लास इति प्रयोगः।) वृद्धिः। इति मेदिनी। हर्षः। प्रकाशः॥
("विशन्ति कन्दर्पोल्लासाः सर्व्वेऽपि"।
इति सप्तशत्यां ४८॥)

उल्लिखित, त्रि, (उत् + लिख् + क्त।) घृष्टः। तनूकृतः। इति मेदिनी॥ लिखितः। इति शब्द-

[illegible]

उषणं, क्ली, (उष्+बाहुलकात् क्युन्। ल्युट् वा।) मरिचम्। इत्यमरः। पिप्पलीमूलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

उषणा, स्त्री, (उषण+टाप्।) पिप्पली। इत्यमरः॥ शुण्ठी। इति राजनिर्घण्टः॥ चविकम्। इति रत्नमाला॥ ("उषणकुल्योषणा शौण्डी" इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे पर्य्याय उक्तः।)

उषती, स्त्री, (उष्+शतृ। धात्वर्थानामनेकार्थत्वात् शुभभावः।) अकल्याणवाक्। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते १।७१।८।

"यथास्य वाचा पर उद्विजेत
न तां वदेदुषतीं पापलोक्याम्"॥)

उषपः, पुं, (ओषतीति। उष्+"उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन्"। ३।१४२। इति कपन्।) सूर्य्यः। अग्निः। इत्युणादिकोषः॥

उषर्बुधः, पुं, (उषसि प्रातर्बुध्यते प्रकाश्यते। उषस्+बुध्+कः।) अग्निः। इत्यमरः॥ बालः। चित्रकः। चाँपिता इति भाषा॥

उषसी, स्त्री, (उषं दिवसं स्यति दूरीकरोतीति। उष+सो+क+ङीप्।) सन्ध्याकालः। इति मेदिनी॥

उषा, स्त्री, (उष+क+टाप्।) बाणराजसुता। सा तु अनिरुद्धभार्य्या। (यथा, हरिवंशे १०४। बाणयुद्धे १२।

"बाणस्य दुहिता कन्या तथोषा नाम भाविनी"।

विस्तृतिस्तु बाणयुद्धशब्दे द्रष्टव्या।) रात्रिः। इति मेदिनी॥ स्थाली। इति हेमचन्द्रः॥ उखा। स्थाली। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ (रात्रिशेषः। यथा ज्योतिषे।

"उषा गोधूलियोगं वा लोकत्रय गमनं चरेत्"॥)

उषा, अ, (ओषतीति। उष+क+टाप्।) रात्रिशेषः। रात्र्यवसानम्। इत्यमरमेदिन्यौ॥ सा तु मध्यरात्रेरनन्तरं प्रहरमारभ्य भानोरर्द्धोदयं यावत् भवति। यथा,—

"अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत्। तेजःपरिहानिरुषा भानोरर्द्धोदयं यावत्"॥ इति तिथितत्त्वे वराहवचनम्॥

उषाकलः, पुं, (उषायां कलो यस्य।) कुक्कुटः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उषापतिः, पुं, (उषायाः पतिः।) अनिरुद्धः। स तु कामदेवपुत्रः। इत्यमरः॥ (एतत्कथा बाणयुद्धशब्दे द्रष्टव्या॥)

उषारमणः, पुं, (उषाया रमणः।) अनिरुद्धः। इति हलायुधः॥

उषितः, त्रि, (उष वा वस+क्त।) प्लुषितः। दग्धः। इति मेदिनी॥ त्वरितम्। इति धरणिः॥ स्थितः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उषितङ्गवीनः, त्रि, (उषिताः स्थिता गावो यत्र।) आसितङ्गवीनः। यत्र पुरा गावो स्थिताः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

उषीरं, पुं क्ली, (उष्+कीरच्।) उशीरः। वीरणमूलम्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

उषेशः, पुं, (उषायाः बाणकन्याया ईशः।) अनिरुद्धः। इति हेमचन्द्रः॥

उष्ट्रः, पुं, (उष+"उषिखनिभ्यां ष्ट्रन्"। ४।१६१। इत्युणादिसूत्रेण ष्ट्रन् किच्च।) वाहनपशुः। इति धरणी॥ पशुविशेषः। उट् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। क्रमेलकः २ मयः ३ महाङ्गः ४। इत्यमरः॥ दीर्घगतिः ५ बली ६ दासेरः ७ दासेरकः ८ धूसरः ९ लम्बोष्ठः १० रवणः ११ महाजङ्घः १२ जवी १३ जाङ्घिकः १४ दीर्घः १५ शष्कुलः १६ महान् १७ महाग्रीवः १८ महानादः १९ महाध्वगः २० महापृष्ठः २१ बलिष्ठः २२। इति राजनिर्घण्टः॥ दीर्घजङ्घः २३ ग्रीवी २४ धूम्रकः २५ शरभः २६। इति जटाधरः॥ क्रमेलः २७ कण्टकाशनः २८ भोलिः २९ बहुकरः ३० अध्वगः ३१ मरुद्विपः ३२ वक्रग्रीवः ३३। इति शब्दरत्नावली॥ वासन्तः ३४ कुलनाशः ३५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कुशनामा ३६ महाधिपः ३७ द्विककुत् ३८ दुर्गलङ्घनः ३९ भूतघ्नः ४० दासेरः ४१ दीर्घग्रीवः ४२ केलिकीर्णः ४३। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा मनुः ४।१२०।

"नाधीयीताश्वमारूढ़ो न वृक्षं न च हस्तिनम्।
न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः"॥
"उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः"।

इति च मनुः। ११। २०२॥)

उष्ट्रकाण्डी, स्त्री, (उष्ट्रस्य काण्डोऽस्य। जातित्वात् ङीष्।) पुष्पजातिभेदः। उंटाटी इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। रक्तपुष्पी २ करभकाण्डिका ३ रक्ता ४ लोहितपुष्पी ५ करभपुष्पी ६। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। वमिकारित्वम्। श्लेष्मगदहारित्वञ्च। अस्या बीजगुणाः। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। पौष्टिकत्वम्। वृष्यत्वम्। कफापहत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

उष्ट्रधूसरपुच्छिका, स्त्री, (उष्ट्रस्य धूसरः पुच्छ इव पुच्छो मञ्जरी यस्याः।) क्षुपविशेषः। इति रत्नमाला॥ शिरिटीइति भाषा॥

उष्ट्रपादिका स्त्री, (उष्ट्रस्य पाद इव पादो यस्याः।) क्षुपविशेषः। मदनमालीति ख्याता। तत्पर्य्यायः। पातभीरुः २ मदशक्तिः ३ भूमिसत्ता ४। इति रत्नमाला॥

उष्ट्रशिरोधरं, क्ली, (उष्ट्रस्य शिरोधरः ग्रीवा इव आकृतिर्यस्य।) भगन्दररोगविशेषः। तस्य लक्षणम्।

"प्रकोपनैः पित्तमतिप्रकोपितं
करोति रक्तां पिडकाञ्जुदागताम्।
तदाशुपाका हिमपूतिवाहिनी
भगन्दरमुष्ट्रशिरोधरं वदेत्"॥

इति निदानम्। (अस्य लक्षणं चिकित्सादीन्यपरान्
वाभटे उत्तरस्थाने २८ अध्याये। अस्य नामान्तरम्
उष्ट्रग्रीवः। यथा।

"विज्ञादुष्ट्रग्रीवमदुर्ह्रिला॥
रात्रिकी तनुकपाका ज्वरधूमादनन्विता"।
"उष्ट्रग्रीवस्तु पित्तजः"।
"क्षणिना वा भिषक् पापुणाखैर्हत्वा कन्दरम्"।
चक्रदत्तेन निदानस्थाने। अत्रादौ तद् गत्याः
पूर्व्वकं तदमममखोर्त लदाहा। पित्तस्तु चतुर्ष्ठ-
मविशेषार्थः प्रेरितं पूर्व्ववर्णितं गुदे अन्त-
मुष्ट्रिकागुच्छग्रीवाकारां पिड़कां जनयति। कालः
क्रमादीन् वेदनाविशेषान् जनयति विशेषतः
च पाकमुपैति अतश्चापि तद्भाषादिन दहेत्
दुर्गन्धमुष्णमानावं प्रवदन्ति चिरञ्च वातमूत्र-
पुरीषरेतांसि निःसरन्ति तं भगन्दरमुष्ट्रग्रीव-
मित्याचक्षते"॥ इति। * सुश्रुते चिकित्सास्थाने
८ अध्याये चिकित्सा यथा,—

"उष्ट्रग्रीवे चिन्ता इव।
अथोष्ट्रग्रीवमेषित्वा छित्त्वा क्षारं निपातयेत्।
पूतिमांसव्यपोहार्थमग्निस्त्र न पूजितः।
अथैनं घृतसंयुक्तैस्तिलैः पिष्टैः प्रलेपयेत्।
बध्नं ततोऽनुकुर्वीत परिषेकञ्च सर्पिषा।
तृतीये दिवसे मुक्त्वा यथास्वं शोधयेद्व्रणम्।
ततः शुद्धं विदित्वा च रोपयेत् यथाक्रमम्।
उत्सन्नमांसावगाहाञ्च परिशोषिणि व्रणात्।
क्षारेण वा सायगतिं हन्यात् सम्यग्भवेत् यः।
क्षारोऽग्निर्वा तैलेन सेचयेदनुदगरकम्।
उपनाहं प्रदेहांश्च मूत्रक्षारसमन्वितान्।
वातघ्नैरौषधैः कार्य्याः परिषेकाश्च सर्वशः"॥)

उष्ट्रिका, स्त्री, (उष्ट्रस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्याः। उष्ट्र
स्त्री वा।) मृत्तिकाभाण्डभेदः। (यथा माघे १२।१३।
"धुर्य्यैर्विशेषविदारितोष्ट्रिका"॥) उष्ट्रमार्गी।
इति मेदिनी॥ हस्तिघातीकन्दः। इति राज-
निर्घण्टः॥

उष्ट्री, स्त्री, (उष+ष्ट्रन्+ङीष्।) उष्ट्रपत्नी।
उष्ट्रकी। इति हेमचन्द्रः॥ तस्याः क्षीरगुणाः।
कुष्ठशोथपित्तार्शःकृमिशोफानाहोदरगुल्म-
श्वासोभ्रमनाशित्वम्। तद्दधिगुणाः। वातकफ-
कृमिशूलोदररोगनाशित्वम्। कटुत्वम्। अम्ल-
त्वञ्च। तन्नवनीतगुणाः। विपाके शीतत्वम्।
लघुत्वम्। कफकृमिकुष्ठवातविषनाशित्वञ्च।
तद्घृतगुणाः। मधुरत्वम्। विपाके कटुत्वम्।
शीतलत्वम्। कुष्ठकृमिविषवातकफगुल्मोदरना-
शित्वञ्च। तन्मांसगुणाः। हितत्वम्। स्निग्ध-
शमनत्वम्। लघुत्वम्। कफपित्तहरत्वम्। दीप-
कारित्वम्। मधुरत्वम्। वीर्य्यवर्द्धनत्वञ्च। इति
राजनिर्घण्टः। (अस्याः दुग्धगुणा यथा,—
"ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु।
शस्तं वातकफानाहक्रिमिशोफोदरार्शसाम्"।
इति वैद्यकचक्रपाणिदत्तसंग्रहे पयोवर्गे।
"औष्ट्रं दुग्धं लघु स्वादु लवणं दीपनं तथा।
क्रिमिकुष्ठकफानाहशोफोदरहरं परम्"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे।
"कण्ठ्यं तदौष्ट्रं वदन्ति सन्त-
र्पणं वातविकारहारि।
लघुप्रपाकं कटुकं कषायं
दीर्घायुर्वर्णं दीपनमौष्ट्रमुष्णम्"।
इति हारीते प्रथमस्थाने द्विषष्ठितमेऽध्याये।
"क्षयोर्धं सीरदुग्धादिमौष्ट्रं दुग्धं लघु।

[illegible]" ।
इति भरते गुणधर्मे [illegible] ।
"[illegible] [illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] अध्यायः ।)

उष्णः, पुं. (उष दाहे + "इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक्" ।१।१४। इति उणादिसूत्रेण नक् ।) ग्रीष्मर्तुः । [illegible] । [illegible] उष्ण- [illegible] । इत्यमरः । [illegible] । इति हेमचन्द्रः । (यथा, सुश्रुते [illegible] ।
"उष्णे [illegible]" ।
[illegible] ।
यथा महाभारते [illegible] ।१०।८।८।
"[illegible]" ।
[illegible] । यथा, मनुः ११ । ११३ ।
"उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम्" ।
("उष्णे वार्षिके मेघे च वर्षति" इति कुल्लूकभट्टः ।)) [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति [illegible] ।

उष्ण, त्रि. (उष् + नक् ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] । इत्यमरः । [illegible] । इति मेदिनी । (यथा मनुः । १ । ७६ ।
"[illegible]" ।)

उष्णक, पुं. (उष्णं करोतीति । उष्ण + [illegible] कन् ।) ग्रीष्मकालः । [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । इति [illegible] [illegible] ।)

उष्णक, त्रि. (उष्णं [illegible] । उष्ण + कन् ।) [illegible] । [illegible] । इति मेदिनी । [illegible] । इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] [illegible] ।)

उष्णगङ्गी, स्त्री. (उष्णा गङ्गा ।) [illegible] ।

उष्णरश्मि, पुं. (उष्णा रश्मयो यस्य ।) सूर्यः । [illegible] । इत्यमरः । (यथा, कुमारे १ । २४ ।
"[illegible]
[illegible]" ।)

उष्णवारण, पुं. क्ली. (उष्णमातपं वारयति । उष्ण + [illegible] ।) छत्रम् । इति [illegible] । [illegible] ।
"[illegible]
[illegible]" ।
[illegible] ।)

उष्णांशु पुं. (उष्णा अंशवो यस्य ।) [illegible] । इति [illegible] । [illegible] ।

उष्णा, स्त्री. [illegible] । [illegible] । इति [illegible] ।

उष्णाभिगमः पुं. (उष्णस्य [illegible] ।) ग्रीष्मर्तुः । इति [illegible] ।

उष्णासह पुं. (उष्णं [illegible] । उष्ण + आ + सह + अच् ।) हेमन्तर्तुः । इति [illegible] । ([illegible], त्रि ।)

उष्णिह्, [ह्] स्त्री, (उत् + स्निह + क्विप् । [illegible] उपसर्गस्य [illegible] ।) [illegible] । (यथा छन्दोमञ्जर्याम्,—
"[illegible]
[illegible]" ।
उष्णिक् [illegible] । [illegible]
कुमारललिता-[illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]" ।
"[illegible] ।
[illegible]" । १ ।
"कुमारललिता [illegible]" ।
"[illegible] कुमारललिता सा ।
[illegible]" । २ ।
"[illegible]" ।) "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" ।

उष्णिका, स्त्री, ([illegible] । [illegible]
[illegible] ।) [illegible] । इत्यमरः । [illegible] इति भाषा ।

उष्णीष,पुं, क्ली, (उष्णमीषते हिनस्ति । ईष हिंसायाम् । [illegible] ।) [illegible] । इत्यमरः । [illegible] इति भाषा । [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः । यथा ।
"उष्णीषं [illegible]
[illegible]" ।
इति भावप्रकाशः । [illegible] । (यथा, महाभारते [illegible] । ४४ ।
"[illegible]" ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
इति [illegible]
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] अध्याये ।)
[illegible] । इति [illegible] ।

उष्णीषिन्, स्त्री, [illegible]
[illegible] ।
"[illegible]" ।
[illegible] ।

"[illegible]" ।
इति [illegible] । [illegible]
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।
इति [illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible]" ।
[illegible] ।

श्वास-कास-ज्वर-च्छर्दि-पर्यन्तमुष्णोदकं सदा ।
तत् क्वाथमानं निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं लघु ॥
चतुर्भागावशेषन्तु तत्तोयं गुणवत् स्मृतम् ।
न च पर्युषितं देयं कदाचिदपि जानता ॥
व्यक्तीभूतं कफोत्क्लेशि न हितं तत् पिपासवे ।
मद्यपानात् समुद्भूते रोगे पित्तोत्थिते तथा ॥
सन्निपातसमुत्थे च शृतशीतं प्रशस्यते" ।
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)
तमुवाच भगवानात्रेयो ज्वरितस्य कायसमुत्थान-
देश-कालानभिसमीक्ष्य पाचनार्थं पानीयमुष्णं
प्रयच्छन्ति भिषजः । ज्वरो ह्यामाशयसमुत्थः प्रायो
भेषजानि चामाशयसमुत्थानां विकाराणां पाचन-
वमनापतर्पणानि समर्थानि भवन्ति पाचनार्थञ्च
पानीयमुष्णं तस्मादेतज्ज्वरितेभ्यः प्रयच्छन्ति भि-
षजो भूयिष्ठम् । तद्धेषां पीतं वातमनुलोमयति
अग्निञ्चोदर्यमुदीरयति । क्षिप्रं जरां गच्छति
श्लेष्माणं परिशोषयति स्वल्पमपि च पीतं तृष्णा-
प्रशमनायोपपद्यते तथा युक्तमपि चैतन्नात्यर्थोत्-
सन्नपित्ते ज्वरे सदाहभ्रमप्रलापातिसारे वा
प्रदेयमुष्णेन हि दाह-भ्रम-प्रलापातिसारा भूयो-
ऽभिवर्द्धन्ते शीतेनोपशाम्यन्तीति" ।
इति चरके विमानस्थाने ३ अध्याये ॥)
उष्णोपगमः, पुं, (उष्णः उपगमो यत्र ।) ग्रीष्मकालः ।
इत्यमरः ॥
उष्म, पुं, (उष + मक् ।) ग्रीष्मकालः । वसन्तकालः ।
इत्युणादिकोषः ॥ उष्णः । क्रोधः ॥
उष्मकः, पुं, (उष्म + कन् ।) ग्रीष्मर्त्तुः । इत्यमरः ॥
उष्मा, [न्] पुं, (उष् + मनिन् ।) ग्रीष्मकालः ।
उत्तापः । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः ॥
(यथा कुमारे । ५ । २३ ॥
"तयाभवे वारिनिषेचिता वरे-
र्भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्द्ध्वगम्" ।
"उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना ।
तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम्" ।
इति वाग्भटे चिकित्सास्थाने १म अध्याये ॥)
उष्मागमः, पुं, (उष्णत्वमस्ति उष्मा । आगच्छतीति आ-
गमः । उष्मा आगमो यत्र ।) ग्रीष्मकालः । इत्य-
मरटीकायां रायमुकुटः ॥
उस्रः, पुं, (वस + "स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपीति" ।
२ । १३ । उणादिसूत्रेण रक् ।) रश्मिः । (यथा,
ऋग्वेदे । ६ । १२ । ४ । "वन्दस्वस्या नार्वा नमिः । दि-
वे" । "उस्रः रश्मयः" । इति भाष्यम् ॥) रश्मि ।
इति मेदिनी ॥ (यथा रघु । ४ । ६६ ।
"आविर्भूतशिखोदग्रैर्नुदतिक्षिप्तवन् दृशानिव" ।
इत्यादिः । सूर्यः । यथा, ऋग्वेदे । २ । ५८ । ६ ।
"प्र निचाश्नो न ददृश्रे उस्रे" । "उस्राति तम-
सीनुदः सूर्यः" । इति भाष्यम् । अश्विनौ ।
यथा तत्रैव । ३ । ५८ । ५ ।
"कदस्य उस्रा महसो प्रतिषमोदश्विनौ" ॥)
उस्रा, स्त्री, (उस्र + टाप् ।) गौः । गाइ इति
भाषा । उपचित्रा । रक्तकाचीति भाषा । इति
मेदिनी । (दुग्धो गौः । इत्युणादिकोषः ॥)

उह इद् अर्द्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-परं-
सकं-सेट् ।) रस्रादिः । इद् औहत् औहीत् ।
अर्द्दं इह वधः । इति दुर्गादासः ॥
उह्याल, पुं, देशविशेषः । इति भूरिप्रयोगः ॥

ऊ

ऊ, दीर्घोकारः । स च षष्ठस्वरवर्णः । अस्य उच्चा-
रणस्थानं ओष्ठः । ("उपूपध्मानीयानामोष्ठौ" ।
स च (द्विमात्रत्वात्) दीर्घः (त्रिमात्रत्वात्)
प्लुतश्च भवति । (प्रत्येकं उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात्
त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकभेदात् षड्-
विधोऽपि भवति ॥
"स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्" ।
इति शिक्षावचनात् अस्योच्चारणे विवार आभ्य-
न्तरप्रयत्नः । विवृतं जिह्वादेः स्पर्शाभावः ।
यदुक्तं तत्रैव "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषत् नेम-
स्पृष्टाः शलः स्मृताः" । इति ।)
"शङ्खकुन्दसमाकारं ऊकारं परमकुण्डली ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ॥
पञ्चप्राणयुतं वर्णं पीतविद्युल्लता तथा ।
धर्मार्थकाममोक्षञ्च सदा सुखप्रदायकम्" ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ तस्य (वङ्गीयभाषायाम्)
लिखनप्रकारो यथा,—
"सद्रूपाधोगता रेखा कुञ्चिता वामतः शुभा" ।
तद्रूपा दक्षिणांशोकारस्तथा ।
"तिष्ठन्ति तासु रेखासु ब्रह्मविष्णुशिवाः क्रमात् ।
अधोर्द्ध्वगामिनी मात्रा स्वयंवाणी च सा स्मृता" ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥०॥ तस्य नामानि यथा,—
"ऊः कण्टको रतिः शान्तिः क्रोधनो मधुसूदनः ।
कामराजः कुजेशश्च महेशो वामकर्णकः ॥
अर्घीशो भैरवः सूक्ष्मो दीर्घघोषा सरस्वती ।
विलासिनी विघ्नकर्त्ता लक्ष्मो रुद्रकर्णिका ॥
महाविद्येश्वरी षष्ठा षण्डोभूः कान्यकुब्जकः" ।
इति तन्त्रम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य वामकर्णे
न्यासस्तदा तदात्मकतयाप्यभिधानम् । यथा, मातृका-
न्यासमन्त्रे "उं नमो दक्षिणकर्णे ऊं नमो वाम-
कर्णे" । अनुस्वारविसर्गौ । यथाह कविकल्पद्रुमे ।
"उः शम्भुस्त्र पेटकः । तेन सिद्धं प्रासे इत्यस्य
भृति हते अमेधीत् अमेधीत् इति स्यात् ॥)
ऊ, अ, (वेञ् + क्विप् ।) वाक्यारम्भः । रक्षा । अनु-
कम्पा । इति मेदिनी ॥ (सम्बोधनम् ॥)
ऊः, पुं, (अवति रक्षतीति । अव् + क्विप् । ज्वरत्वरे-
त्यूट् । ६।४।२० ।) महेश्वरः । इति एकाक्षरः ॥
चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रक्षाकर्त्तरि, त्रि)
ऊढ़, त्रि, (ऊढ़ते स्म । वह् + क्त ।) विवाहितः ।
इति स्मृतिः ॥
("भार्य्योढा तमवदाय सद्यो मौनिमवेष्टकौ" ।
इति भट्टिः । ४ । १९ ॥) धृतवहनः ॥
ऊढ़कङ्कटः, त्रि, (ऊढो धृतः कङ्कटो येन ।) कवच-
धारी । तत्पर्य्यायः । सन्नद्धः २ वर्मितः ३ सज्जः ४
दंशितः ५ । इत्यमरः ॥

ऊढ़ा, स्त्री, (वह् + क्त + टाप् ।) भार्य्या । इति
हेमचन्द्रः । (विवाहिता कन्या । यथा,—
"ऊढ़ायामुद्वाहमवादेऽप्युद्वेह प्रथमं सवर्णाद्विजे" ।
इति स्मृतिः ॥)
ऊतं, त्रि, (वे + क्त ।) तन्तुसन्तानम् । तत्पर्य्यायः ।
स्यूतम् २ उतम् ३ । इत्यमरः ॥ कापड़ बोना इति
भाषा ॥ (रक्षितम् । अव + क्त । ज्वरत्वरेत्यूट् ६।
४ । २० । रक्षितम् ॥)
ऊतिः, स्त्री, (अव् + क्तिन् । ज्वरत्वरेत्यूट् । ६ । ४ ।
२० ।) रक्षणम् । (वे + क्तिन् ।) स्यूतिः । इति
मेदिनी ॥ बोना सेलाइ इति भाषा । याजनम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अवनम् । इत्यमरटीकायां
स्वामी । लीला । इति शब्दार्णवम् ॥ (सर्व्वे
सिद्धि । रक्षाकर्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ४ । ११ ।
"उरुष्यन्तम् माध्वी दस्रा न ऊती" । कर्म्मवि
शिष्म् । पुराणस्य दशविधलक्षणमध्ये कर्म्मवासना-
रूपो लक्षणभेदः । यथा, भागवते । २ । १०—६ ।
श्रीशुक उवाच ।
"अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः ।
मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥
दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम् ।
वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाञ्जसा ॥
भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः ।
ब्रह्मणो गुणवैषम्याद् विसर्गः पौरुषः स्मृतः ॥
स्थितिर्वैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः ।
मन्वन्तराणि सद्धर्म्म ऊतयः कर्म्मवासनाः" ।
"कर्म्मवासना ऊतयः" । इति श्रीधरटीका ॥)
ऊधः, [स्] क्ली, (उन्द + असुन् । उधसो नकार-
निर्देशात् ऊधादेशः ।) आपीनम् । इत्यमरः ॥
गाइर बाँट इति भाषा । (यथा महा-
भारते । वैकर्णपर्व्वणि । १ । १०८ । ११ ।
("स्वल्पकेश्यो ह्यकामा पीनोधस्यानिन्दिताः" ।
"यदैव क्षिप्रे सभागावादिते ऊध पद्भ्याम्" ।
इति शतपथब्राह्मणे । २ । ५ । १ । ५ ॥)
ऊधस्यं, क्ली, (ऊधसि भवम् । ऊधस् + यत् ।) दुग्धम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
ऊन, स्र परिहाणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिरन्दोपधः । सव्य
च । "चोलमात्रप्रदर्शनमद्वयं शंसदेहावचित
स्वदृशम्" । इति भारतप्रमाणम् । परिहाणं न्यूनी-
करणम् । उनयति वणिक् भवां प्रथमपरिमाणात् । इति
सम्प्रदायवादमिति केचित् । मा भवान् ऊनिनत् ।
ऊनयोर्भिः ऊन् दिले दृश्यादमीव नास्ति अतो
नान्योपधमिति अर्थेवाविवादार्थमाह । कोई
चॅंड्रगुरुधातुपादात् हिनात् प्राक् तमो
कमो ऊनोविमात्र स्यात् । इति दुर्गादासः ॥
ऊनं, त्रि, (ऊनयति । ऊन + "एरच्" इति
वित्वे अच्" । ३ । ३ । इति कर्म्मणिधञ्च अच् ।
"अनवरतेति" ६।४।९० ऊट् । कर्म्मणि तु ऊन-
यतेऽनमिति बाधितम् ।) न्यूनम् । अल्पम् ॥
("ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे" । इति रघु । २ ।
१४ । तत्रैव । ११ । २ ।

[illegible]

इति मनुः । ५ । ६८ ।)

[illegible]

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

[illegible]

उरस्यं, [सु] पुं, क्ली, (उरसि भवं ।) [illegible] इति भाषा ।

उरसी, स, (उर + ङीप् ।) [illegible] इति भरतो द्विरूपकोषः ।

[illegible]

बद्धाम् गौरवाद्युक्त वातश्लेष्मादिभिः ।
पूरयन् सक्थिवत्स्थोऽतिशीतो मेदोबलोत्कटः ।
करोति परिस्पन्दं स्तम्भवत्प्रविभ्रमम् ।
महाकाशे गम्भीरे दुर्गेऽम्बु स्तिमितं यथा ।
तिष्ठति स्थिरमेद्योऽर्थं तद्वद्गततः कफः ।
शीतस्तम्भसङ्गेदाद्धकृत्सुप्तिकम्पनैः ।
मेदस्काद्गतोऽथेव प्रद्वौ देहं निहन्त्यपि ।
गुरु- श्लेष्मकमेदस्को वातविशेषभिभूय तु ।
स्तम्भयेत् स्थिरं श्रोतस्यामुरुस्तम्भमतो मतः" ।

पूर्व्वरूपाणि यथा ।

"प्राग्रूपं ध्यानमिद्रातिस्तैमित्यारोचकज्वराः ।
रोमहर्षश्च छर्द्दिश्च जङ्घोर्व्वोः सदनन्तथा" ।
वातशङ्केव प्रायशम् । * ।

चिकित्सा यथा ।

"तस्य न स्नेहनं कार्य्यं न वस्तिर्न विरेचनम् ।
न चैव वमनं यस्मात्तन्निबोध कारणम् ।
श्लेष्मणे च यो नित्यं स्नेहनं वस्तिकर्म्म च ।
तत्सृष्टस्त्वोदरे चैव न समर्थं विशोधनम् ।
श्लेष्मोत्थानस्य श्लेष्मा पित्तञ्च वमनाद्युतम् ।
जङ्घाजानुगतश्चाशु सहसा वातमाश्रयेत् ।
पक्वाशयस्थाः सर्व्वेऽपि वस्तिभिर्न्निर्जयाम् ।
शाखा न सामसेदोऽर्था कफ्वा मद्धोरसंस्थिताः ।
वातस्थाने स्थितं श्लेष्मसञ्चोद्गम्य तद्गताः ।
न प्रयान्ति यातमुत्सृष्टं जलं निशादिव यस्मात् ।
तस्य संशमनं कुर्य्यात् क्षपणं शोषणन्तथा ।
व्याधिमाद्दामक्षयाय्र्थुमपेक्षः सदा भिषक् ।
सदा रूक्षोपचाराय यवश्यामाककोद्रवान् ।
शाकैरभृद्वैर्लवणैरनैर्गोयमतापिभिः ।
शुश्रीमलकस्थिरास्कैवपानपत्रैः ।
वायसीवात्स्यैर्मिश्रैर्भक्षयेत् कुलकादिभिः ।
क्षारारिष्टप्रयोगैश्च हरीतक्यावच च ।
मधूदकस्य पिष्टस्था ऊरुस्तम्भविनाशनाः ।
समङ्गा त्रायन्ती स्मिग्धं मधुना सह नापिबेत् ।
तथा प्रीवेण्डोरीचदेवदारुतान्यपि ।
चन्दनं धातकीपुष्पं नागाश्वं बलदन्तथा ।
मुस्तं हरीतकी कोष्ठं चकं चित्रकपिप्पली ।
देवदारु हरिद्रे द्वे वचा कटुकरोहिणी ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं नागरं देवदारु च ।
चव्यं चित्रकमूलानि देवदारु हरीतकी ।
भल्लातकं समूला च पिप्पली पञ्च तान् पिबेत् ।
सक्षौद्रानर्द्दशोकोष्णान् कल्कानूरुग्रहापहान्" ।
"मूत्रैर्न्निविधैः कुष्ठं चित्रकं कटुरोहिणीम् ।
चूर्णं वा विडङ्गे आशिश्विमयानि वा ।
कार्पासीमूलिकिया चूर्णं तैलौदनौ यवान् ।
नागरं चित्रकं कुष्ठं पाठा कटुकरोहिणीम् ।
स्नेहेस्मिन् घृतं महौदं वा कल्कसम्" ।
"स्वयमेवक्स्थ स्नादीयः समर्थयेत् तम् ।
तदा गाङ्गमेऽस्ति पुरानैचैव शालिना ।
कटुकादीनकोपचैद्विदा नाराधिपूर्व्वकः ।
स्नेहोरुस्तम्भ कार्य्यो वातामयापहः" ।
"कुष्ठ रुदितोदीच्यं नागरं दारुकेसरम् ।
दन्ती त्रायमाना च सैन्धवं सार्षपं पचेत् ।
चव्योऽर्कं मालवा तथाक्रूदस्तम्भार्द्दितः पिबेत्" ।

इति कुष्ठाद्यं तैलम् । * ।

"पलाभ्यां पिप्पलीमूलनागराद्यष्टकट्वरः ।
तैलप्रस्थः समो दध्ना गृध्रस्यूरुग्रहापहः" ।

इति अष्टकट्वरं तैलम् । * ।

"श्लेष्मदारसमुद्भिचमूत्रकफस्य भेषजम् ।
श्लेष्मणः क्षपणं त्वन्यद्वातात् प्रत्यु चिकित्सितम् ।
वल्मीकमृत्तिकामूलं करञ्जस्य समत्वचम् ।
इष्टकानां तत्चूर्णैः कुर्य्यादुत्सादनं भृशम् ।
मूत्रैर्गोऽश्वगन्धाया मूत्रैरर्कस्य वा भिषक् ।
पिचुमर्द्दस्य वा मूत्रैस्तथा देवदारुकः ।
क्षौद्रसर्षपमद्धीवल्मीकमृत्तिकासंयुतैरभिषक् ।
गाढमुत्सादनं कुर्य्यादूरुस्तम्भे प्रलेपनम्" ।
"प्रोणाकं सर्षपं विल्वं सहर्षी सरलाक्षरौ ।
अभिमन्थादयीश्रियु चन्दनादरमार्कवान् ।
तथाटीं महमार्कच गवेणोहृङ्गाय सेचयेत् ।
प्रदेहो मूत्रपिष्टैर्व्वायूरुस्तम्भनिवारणः ।
कफक्षयार्थं व्यायामैरेनं प्रव्रज्य चोत्कलेत् ।
स्थानान्याक्रामयेत् कल्यं प्रहर्षा सिकतास्तथा ।
प्रतारयेत् प्रतिस्रोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।
सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ।
यथा विमुक्तेऽस्य कफे शान्तिमूरुग्रहो भवेत् ।
श्लेष्मणः क्षयवं रक्ष्यात् च मारुतकोपनम् ।
तत् शमे सर्व्वदा कार्य्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
शरीरं बलमपिच कार्य्येण रक्षता क्रिया" ।
इति चरके चिकित्सास्थाने २७ अध्यायः । * ।
"शिलाजयं गुग्गुलुर्न्नं शिलाजादस्मनाशनम् ।
गुग्गुलीचव्य सत्रिफलं शिलाजीनं तथा तथा ।
प्रत्येकं निष्कमात्रन्तु निष्कं सौवर्च्चलम् ।
तथा गम्भीरधूस्तूरकाकमाचीदलैर्दिनम् ।
भावयित्वा वटीं कृत्वा दद्यात् गुञ्जाप्रमाणतः ।
गुञ्जाभद्रको नाम द्विदुग्धेन्धवसंयुतः ।
प्रमदयूरुग्रं दुःखमूरुस्तम्भं सुदारुणम्" ।
इति गुञ्जाभद्रो रसः । इति वैद्यकरसेन्द्रसार-सङ्ग्रहे ऊरुस्तम्भाधिकारः । * ।)

ऊरुस्तम्भा, स्त्री, (ऊरुस्तम्भ इव आकृतिर्यस्याः ।) कदलीवृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥ (कदलीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

ऊर्ज, क जीवने । बले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-अक-सेट् ।) दीर्घादिः । क ऊर्जयति जनो जीवति बली स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

ऊर्ज्, स्त्री, (ऊर्ज्यते जीव्यतेऽनेन । ऊर्ज + क्विप् ।) अन्नम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ३ । २३ । १८ ।

"मम ऊर्ज्जं इषे रम्भा यतये यस्तेरसे ।
अतिराय च जीवानां नमः सर्व्वरसाय च" ॥)

ऊर्ज्जः, पुं, (ऊर्ज्जयति प्राणयति जीवयति इति । ऊर्ज्ज + णिच् + अच् ।) कार्त्तिकमासः । उत्साहः । बलम् । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १२६ । १ ।
"असितस्य हि सिन्धोस्र वज्राम्रुणौ पदे" । "ऊर्जो बलपराक्रमादीनाम्" । इति भाष्यम् ॥) प्राणनम् । इति मेदिनी ॥ (वीर्य्यम् । यथा, मनुः । २ । ५३ ।
"पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्ज्जञ्च यच्छति" ।
"तस्मात् पूजितमर्थ्यं सामर्थ्यं वीर्य्यं च ददाति") इति कुल्लूकभट्टः ॥) कार्त्तिकमासः । ॥
(स्वारोचिषस्य मनोः पुत्रभेदः । यथा हरिवंशे ७ । १० ।
"प्रचितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्ज्जस्तथैव च ।
स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात महात्मनः" ॥
स्त्री, हिरण्यगर्भकन्या । यथा, हरिवंशे ७ । १० ।
"हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्ज्जा नाम सुतेजस" ॥)

ऊर्ज्जस्वल, त्रि, (अतिशयितः ऊर्ज्जो बलं अस्त्यस्मिन्निति । ऊर्ज्जस् + ज्योत्स्नादिभ्यो वलच् ।) अतिशयबलवान् । इत्यमरः ॥ ("ऊर्ज्जस्वलं हस्तिगुरुस्तमेतत्" । इति भट्टिः । १ । ११ । "मौर्व्वीमूर्ज्जस्वलमाकारेरथम्" । इति रघुः । २ । ५० ॥)

ऊर्ज्जस्वि, [न्] स्त्री, (ऊर्ज्जस् + विनि ।) अलङ्कारविशेषः । तस्य लक्षणम् । साहङ्कारोक्तिनिबन्धनम् । तथा चोक्तम् । ऊर्ज्जस्वि रूढाहङ्कारम् । तस्योदाहरणं यथा । "प्रवपनमनूद्य साक्षित्रयं जनमतमाननमूर्जितम् विलष्टं । उत्तरतिमिराणां वीयकल्पे स्थिरमद्रुणाविमुक्तगुहे-षम्" । इति भट्टिः ॥

ऊर्ज्जस्वी, [न्] त्रि, (अतिशयितं ऊर्ज्जो बलमस्त्यस्येति + ऊर्ज्जस् + विनि ।) अतिशयबलवान् । इत्यमरः ॥ (यथा, भारते ।)
"यशमूर्भन्दरं लोके दशोर्जस्वी भवेदरः" ॥)

ऊर्णनाभः, पुं, (ऊर्णेव तन्तुर्नाभौ यस्य । यद्वा ऊर्ण्णा नाभिर्यस्य । नाभेश्च सञ्ज्ञायामितिप् प्रत्ययोऽपि इति ५ । ४ । ७५ । अच् ।) कीटविशेषः । माकड्सा इति भाषा । तत्पर्य्यायः । लूता २ तन्तुवायः ३ मर्कटकः ४ । इत्यमरः ॥ (यथाह ब्रह्माण्डपुराणे । ५ । ३१ ।
"नाभावेव दिवा सहिमन्तनामे दीप्तये ।
मध्ये नि नाभयः कर्त्ता कश्चित् एव स्थित" ॥ अत्र ऊर्णनाभिरिति चिन्त्यम् ॥) (धृतराष्ट्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ९० ।
"ऊर्णनाभः सुनाभश्च तथा नन्दोपनन्दकौ" ।
स्कन्दानुचरो दैत्यभेदः । यथा, हरिवंशे । ४५ ।
"सूक्ष्मश्चैव निचन्द्रश्च ऊर्णनाभो महागिरिः" ॥)

ऊर्णनाभि, पुं, (ऊर्णावत् नाभी यस्य ।) मर्कटः । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, भागवते । ३ । ५ । ५ ।
"चाकचक्रिमनल्पस्य ऊर्णनाभिरिवात्मनः" ॥)

ऊर्ण्णा, स्त्री, (ऊर्णोति । ऊर्णु + "ऊर्णोतेर्डः" ३ । २६ इति उणादिसूत्रेण डः । डित्वात् टिलोपः ।) मेषादिलोम । पशम् इति भाषा । लोम्नामावर्त्तः । इत्यमरः ॥ स तु भ्रुवोर्मध्ये महापुरुषलक्षणम् । एतत् प्रकरणे सर्व्वज्ञभट्टोजिदीक्षितेन ऊर्ण्णा महादेवविशेष उक्ता । इति भरतः । (चित्ररथपत्नी । यथा, भागवते । ५ । १५ । १५ । "चित्ररथादूर्णायां सम्राडजनिष्ट" ॥)

ऊर्णायु, पुं, (ऊर्णा अस्यास्तीति । ऊर्णा + युस् ।) मेषः । मेषलोमकम्बलः । मेषः । इत्यमरः । ऊर्णनाभः ।

इति हेमचन्द्रः । [illegible] । इति मेदिनी ।
(यथा, [illegible] ।
"[illegible]" ।)

ऊर्द्ध, [illegible] । इति [illegible] ।
([illegible]) [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
ऊर्द्धं [illegible] । इति [illegible] ।
([illegible] ।१४ ।१०१ ।
"[illegible]" ।)

ऊर्द्ध, पुं, ([illegible] विदारयति ।
ऊर्द्ध + [illegible] ।
[illegible] ।) [illegible] ।
[illegible] ।
यथा, [illegible] ।१ ।१४ ।११ । "ऊर्द्धं [illegible]" । "ऊर्द्धं [illegible]" इति भाष्यम् ।)

ऊर्द्ध, त्रि, [illegible] । इति [illegible] मेदिनी ।
[illegible] ।
[illegible] । इति [illegible] टीकायां ।
(यथा, महाभारते । [illegible] ।
१ ।१४० ।९ ।
"[illegible]" ।)

ऊर्द्धग, पुं, (ऊर्द्धं [illegible] । ऊर्द्ध + [illegible] + ड ।) [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । (यथा [illegible] ।
"ऊर्द्धगो [illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] ।
"[illegible] ।
ऊर्द्धगो [illegible] ॥")

ऊर्द्ध, पुं, [illegible] । यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] ।
"[illegible]" ।
इति [illegible] ।

ऊर्द्ध, त्रि, ([illegible] + ड ।) [illegible] ।
[illegible] । इति [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] इति [illegible] ।
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] । ([illegible] ।)
"[illegible]
[illegible] ॥"
[illegible] ।
[illegible] ।

ऊर्द्धग, पु, (ऊर्द्धं [illegible] इति । ऊर्द्ध + [illegible] + ड ।) [illegible] । यथा,—
"ऊर्द्धगो [illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] । [illegible] । "[illegible] । ऊर्द्धगो [illegible] ॥" [illegible] । "[illegible]" । [illegible] ।

ऊर्द्धगती, स्त्री, (ऊर्द्धं [illegible] यस्याः ।)
[illegible] । इति [illegible] ।
("[illegible]" ।
इति [illegible] ।)

ऊर्द्धजानु, त्रि, (ऊर्द्धे जानुनी यस्य ।) [illegible] । [illegible] । ऊर्द्धज्ञः ।
[illegible] । (यथा, [illegible] ।
"[illegible]" । इति ।)

ऊर्द्धज्ञ, त्रि, (ऊर्द्धे जानुनी यस्य । [illegible] ।) ऊर्द्धजानु । इति [illegible] ।

ऊर्द्धज्ञु, त्रि, (ऊर्द्धे जानुनी यस्य । "[illegible]" ।५ ।४ ।१३० । इति [illegible] ।) ऊर्द्धजानु ।
[illegible] । (यथा, [illegible] । "ऊर्द्ध
[illegible]" ।
[illegible] ।१० ।४१ ।
"[illegible]" ।)

ऊर्द्धदेव, पुं, (ऊर्द्धं [illegible]) विष्णुः । इति
[illegible] ।

ऊर्द्धन्दम, त्रि, (ऊर्द्धम् + दम् + खश्) ऊर्द्धदमः ।
इति [illegible] । ऊर्द्धदम इति [illegible]
[illegible] ।

ऊर्द्धपात्र, पुं, (ऊर्द्धं [illegible]) [illegible] इति
[illegible] । (ऊर्द्धं, त्रि ।)

ऊर्द्धपुण्ड्र, पुं, (ऊर्द्धं [illegible] ।) [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । यथा, "ऊर्द्धपुण्ड्रं [illegible]" ।
"ऊर्द्धपुण्ड्रं [illegible] ।
[illegible] ॥"
"ऊर्द्धपुण्ड्रं [illegible] ।
[illegible] ॥
ऊर्द्धपुण्ड्रं [illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] ।
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥
ऊर्द्धपुण्ड्र [illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] ।
[illegible] ।
"ऊर्द्धपुण्ड्रं [illegible] ।
[illegible] ॥"

[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] ।
यथा, [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible]" ।
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ऊर्द्धपुण्ड्रं [illegible]" ।
[illegible] ।
[illegible] ।
"ऊर्द्धपुण्ड्रो [illegible] ।
[illegible]" ।
यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] ।—
"ऊर्द्धपुण्ड्रं [illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] ऊर्द्धपुण्ड्र
[illegible] ।—
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
ऊर्द्धपुण्ड्र [illegible] ॥"

ऊर्द्ध, [illegible] । इति [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

ऊर्द्ध, पुं, [illegible] । इति [illegible] ।
[illegible] ।

हेमचन्द्रः । (यथा, मुग्धबोधे कारकप्रकरणे । ४ सूत्रम् ।

"रत्नाम्बुमालाधरमाधवद्युद्वंतोक-
गाम्भीर्य्यतीर्थिभिरादधताम् रामः ।" ॥)

ऊर्द्धस्थ, त्रि, (ऊर्द्धं तिष्ठति यः । ऊर्द्ध + स्था + क ।) उपरिस्थितः । तत्पर्य्यायः । ऊर्द्धस्थः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ऊर्द्धस्थिति, स्त्री, (ऊर्द्धा स्थितिरत्र ।) ऊर्द्धवस्त्रम् । न तु अश्वस्य पृष्ठस्थानम् । तत्पर्य्यायः । पृष्ठकम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः । उपरिस्थितिः । उपरिस्थानम् ॥

ऊर्द्धासित, पुं, (ऊर्द्धं आसितः ।) कारवेल्लः । इति त्रिकाण्डशेषः । करला इति भाषा ॥

ऊर्म्मि, स्त्री, पुं, (ऋच्छतीति । ऋ गतौ । "अर्त्तेरूच्च" । ४ । ४४ । इति उणादिसूत्रेण मिः । अर्त्तेरूकारादेशश्च ।) तरङ्गः । (यथा, रघुः । १२ । ७५ ।
"तमापतन्तं नृपतिं चोर्म्मिभिर्वायुभिः" ॥)
प्रकाशः । वेगः । भङ्गः । वस्त्रसङ्कोचरेखा । वेदना । पीडा । इति मेदिनी ॥ उत्कण्ठा । इति हेमचन्द्रः ॥ "शोकमोहौ जरामृत्यू क्षुत्पिपासे षडूर्म्मयः ।" इति श्रीभागवतटीका ॥
(कुत्रचित् षट्, यथा ;—
"बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य मनसः स्मृतौ ।
शोकमोहौ शरीरस्य जरामृत्यू षडूर्म्मयः" ॥
(ज्योतिर्भेदः । तल्लक्षणं यथा मैत्रायण्याम् ।
"[illegible]
[illegible]" ॥
तथा च माघे ४ । ४ ।
"गुर्व्वी पयोधरश्रेणीरूर्म्मिभिराप्लुता" ॥)

ऊर्म्मिका, स्त्री, (ऊर्म्मिरिव । इवे प्रतिकृतौ इति कन् । ऊर्म्मिं प्रकाशं कायतीति वा । आतोऽनुपसर्गे कः ।) उत्कण्ठा । अङ्गुलीयकम् । वस्त्रभङ्गः । अङ्गुलीयकम् । वीचिः । इति हेमचन्द्रः ॥

ऊर्म्मिमान्, [त्] त्रि, (ऊर्म्मिरस्यास्तीति । ऊर्म्मि + मतुप् ।) वक्रः । इत्यमरः ॥ टेडाबेंका इति भाषा । समुद्रः ॥ (यथा, महाभारते ३ । सौप्तिकपर्व्वणि १४ । १८ ।
"दीर्घं शोणितचोर्म्मिमन्तं
शरोदं [illegible]म्" ॥)

ऊर्म्मिमाली, [न्] पुं, (ऊर्म्मीणां माला विद्यतेऽस्य । इनिः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ("नद्यः पयोधरोर्म्मिरिवोर्म्मिमालिनः", इति रघुः ५ । ६१ ।)

ऊर्व्वरा, स्त्री, उर्व्वरा । सर्व्वशस्याढ्या भूमी । इति शब्दरत्नावली । (व्युत्पत्तिस्तु उकारादौ उर्व्वराशब्दे द्रष्टव्या ।)

ऊर्व्वशी, स्त्री, (ऊरुमश्नुते व्याप्नोति वा । ऊरु + अश् + क्वन् + ङीप् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) उर्व्वशी । स्वर्वेश्याविशेषः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (विवृतिस्तु उकारादौ उर्व्वशीशब्दे द्रष्टव्या ।)

ऊर्व्वी, स्त्री, (ऊरौ उर्व्वता इति । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) उर्व्वी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

ऊर्व्वट्ट, क्ली, (ऊर्ध्वां दृष्टिमस्य गच्छति ।) गोमदकस्थिता । तत्पर्य्यायः । दिन्नीरम् २ दिन्नोपूरम् ३ बलाटोरम् ४ गोन्नामम् ५ । इति धारासनी ।

ऊर्व्वा, स्त्री, देवताड्वृक्षम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

ऊपुषी, [ष्] पुं, उपुषी । पितृगणः । इत्यमरटीकायां भरतसुन्दरी ॥ (अन्नभक्षविशेषः ॥)

ऊनूक, पुं, (उपु लक्ष्मी कृतां धूमशिखाकारं यस्य ।) उलूकः पेचकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ३ । ७७ ।
"उलूकं नृपतिं कृत्वा का नः सिद्धिर्भविष्यति" ॥)

ऊष रोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-परं-सकं-सेट् ।) दीर्घादिः । "ऊषति रुग्णं शकः" । इति दुर्गादासः ॥ [रुग्णो ।

ऊष, क्ली, (ऊष् + क ।) प्रभातम् । इति शब्दरत्नावली ।

ऊष, पुं, क्षारमृत्तिका । इत्यमरः ॥
(यथा मनुः ५ । १२० ।
"कौषेयाविकयोरूषैः कुतपानामरिष्टकैः" ।
"ऊषैः क्षारमृत्तिकाभिः" इति कुल्लूकभट्टः ।
कर्णच्छिद्रम् । चन्द्रादिः ॥)

ऊषक, क्ली, (ऊष + स्वार्थे कन् ।) प्रत्यूषम् । इति शब्दरत्नावली ।

ऊषण, क्ली, (ऊष् + ल्युट् ।) मरिचम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (मरिचार्थे पर्य्यायो यथा,—
"मरिचं वेल्लजं कृष्णमूषणं धर्म्मपत्तनम्" ।
गुणाश्चास्य मरिचशब्दे ज्ञेयाः ॥ शुण्ठी च । तदर्थे पर्य्यायो यथा,—
"शुण्ठी विश्वा च विश्वञ्च नागरं विश्वभेषजम् ।
ऊषणं कटुभद्रञ्च शृङ्गवेरं महौषधम्" ॥
गुणाश्च शुण्ठीशब्दे ज्ञातव्याः ॥ पिप्पलीमूलञ्च । तदर्थे पर्य्यायो यथा,—
"ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलमूषणं चटकाशिरः" ।
अस्य गुणाश्च पिप्पलीमूलशब्दे बोद्धव्याः । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ऊषणा, स्त्री, ऊषणा । पिप्पली । इति शब्दरत्नावली ॥ (चविका । अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"चविकं तु चविका कथिता सा तथोषणा" ।
गुणाश्चास्याश्चविकाशब्दे बोध्याः । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ऊषर, त्रि, (ऊष् + र ।) क्षारभूमी । नोना माटिया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ऊषवान् २ । इत्यमरः ॥ ("न च विद्या न बलता शुभं बीजमिवोषरे" । इति मनुः । २ । ११२ । ऊषरा सरितं वोपयेत् । प्रमादं यथा ॥ "पिच्छसूषरा" इति वैद्यकमाधवकरोगनिश्चये पाण्डुधिकारे ।)

ऊषरज, क्ली, (ऊषर + जन् + ड ।) रोमकलवणम् । रोमकनामकलवणभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ऊषवान्, [त्] त्रि, (ऊषो विद्यतेऽस्य । ऊष + मतुप् । मस्य वः ।) ऊषरभूमी । इत्यमरः ॥

ऊषा, स्त्री, (ऊष् + क + टाप् ।) उषा । अनिरुद्धभार्य्या । इति शब्दरत्नावली ॥ (तत्कथा च भागवते १० स्कन्धे ६२ अध्याये तथा हरिवंशे १७५ अध्याये बाणयुद्धे द्रष्टव्या ।)

ऊह वितर्के । अध्याहारविचारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वादिं-आत्म-सकं-सेट् ।) दीर्घादिः । अध्याहारविचारकर्म्मकः । स ऊहते पदं शेषः । पदस्य मनुष्यस्य लिङ्गवत्त्वेति ऊहापोहे इति परस्मैपदविधानादनुबन्धः । "ऊहयन्तु नहि भविता सन्नः" इति प्रसङ्गादिरधिकारे रमानाथः । अत्रत्यन्तु पदादित्वेऽपि ऊह इत्यात्मनेपदीति क्वौ साधुम् । इति दुर्गादासः ॥

ऊह, त्रि, (ऊह् + घञ् ।) पूर्व्वापरत्वावधारणम् । तत्पर्य्यायः । अध्याहारः २ तर्कः ३ । ऊहापोहः ४ वितर्कः ५ । सूहः ६ ऊहः ७ विमर्शनम् ८ अध्याहरणम् ९ ऊहनम् ९ पराम्र्शनम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ अपूर्व्वोत्प्रेक्षणम् । इति वैदिकप्रसिद्धम् । अर्थसमवेतपदकल्पनायामपूर्व्वं कर्म्मसमवेतार्थस्य समभिव्याहारोपपादनम् । इति कात्यायनीयम् । आकाङ्क्षावाक्यस्य पदान्तरेण पदाध्याहरणम् । (ऊहनम् । आलोचना । यथा, महाभारते १२ । शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मे १७५ । ४१ ।
"इमे मनुष्या दृश्यन्ते ऊहापोहविशारदाः ।
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नाः प्रज्ञावन्तोऽपि कोविदाः" ॥
परीक्षणम् । (वह्निभेदः ॥)

ऊहनी, स्त्री, (ऊह् + ल्युट् + ङीप् ।) सम्मार्जनी । इति शब्दरत्नावली । झांटा इति भाषा ॥

ऋ

ऋ, ऋकारः । सप्तमस्वरवर्णः । अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा । ("ऋटुरषाणां मूर्द्धा" । इत्युक्तेः ।) अस्य शिक्षायां "ऋर्म्मूर्द्धन्या ऋटुरषाः" । तथा मुग्धबोधे । "ऋटुरषं ढछठढकषा मूर्द्धजाः" इति ।) स तु क्रमेण दीर्घः प्लुतश्च भवति ॥ (स चायमुदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् प्रत्येकं पुनरनुनासिकाननुनासिकभेदात् द्वादशविध इव ।)
"ऋकारं परमेशानि कुण्डली मूर्त्तिमान् स्वयम् ।
अत्र ब्रह्मा च विष्णुश्च रुद्रश्चैव वरानने ।
सदाशिवयुतं वर्णं सदा ईश्वरसंयुतम् ।
पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं सदा ।
रक्तविद्युल्लताकारं ऋकारं प्रणमाम्यहम्" ।
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (वर्णोद्धारशास्त्रे) अस्य लेखनप्रकारादि यथा ।
"ऊर्द्धादागता मध्या त्रिकोणा कुण्डली ।
तुषकाधोगतास्तला मात्रा शक्तिः परा स्मृता ।
मात्रायां ब्रह्मविष्णुशिवास्तु क्रमशः स्थिताः" ।
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ अस्य नामानि यथा ।
"ऋः मूर्त्तिमुखी वक्रो देवमाता त्रिविक्रमः ।
भारभूतिः स्थितः कुरा रैवती नासिका श्रुतः ।
एकपादशिरा माया सरस्वती शाल्मलिः मनः ।
कर्णं कामरूपः मेधा निवृत्तिर्देवमातृकः ।
योगिनी त्रिपुटी च वर्णतत्त्वश्च स्मृतौ" ।
इति तन्त्रम् ॥ (अस्य कात्यायनीय ऋदित्वाद्वर्णान्तरवैदिकप्रयोगे अनुनासिकत्वमित्याद्यम् । यथा, शुक्ल

"ऋच्छेभिः ऋणुमाभिभिः" । इति भाष्यम् ।)

ऋञ्जायनः, पुं, (ऋजि + "ऋविदविभिन्दिसहिभ्यः किच्" । २ । ८७ । इत्युणादिसूत्रेण असानच् । किच ।) मेघः । इति सिद्धान्तकौमुद्यां उणादिकोषश्च ॥)

ऋण, द उ न गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (तना०-उभ०-सक०-सेट् ।) द न ऋणोति अर्णोति ऋणुते अर्णुते । उ अर्णित्वा ऋत्वा । इति दुर्गादासः ॥

ऋणं, क्ली, (ऋ + क्त । ऋणमाधमर्ण्ये इति साधुः ।) धारः । देना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पर्य्युदञ्चनम् २ उद्धारः ३ । इत्यमरः । शुभदेयत्वेन गृहीतम् यत् गृहीतम् । इति भरतः ॥ अस्य विवरणं ऋणादानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

कुसीदाख्यं ऋणं यथा ।

"ऋणकार्य्यनिमित्तं यद्दानग्रहणमिष्यते ।
तत्कुसीदमिति प्रोक्तं तेन वृत्तिः कुसीदिनाम्" ॥

इति नारदः ॥ अस्यार्थः । ऋणं मूलधनाख्यानम् । तस्मै वृद्धिः । दानग्रहणपदे कर्म्मसंज्ञकटा साध्ये तेन मूलधनाख्याने साधने यो लाभस्तदर्थं यद्दानं धनिकेन दीयमानं मूलधनं अधमर्णेन च ग्रहणं तथा सीदत्य ग्रहणमात्रं यत्कृत्यम् । इति रत्नाकरादयः । कल्पतरौ तु ऋणदानाग्रहणयोरुत्तमर्णाधमर्णयोर्व्यापारः । यतस्तत् वार्द्धिक्यार्थं प्रयुक्तस्य वर्द्धनं इति मिश्राः ॥ * ॥ अपि च ।

"कुसितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते ।
चतुर्गुणं चाष्टगुणं कुसीदाख्यमतः स्मृतम्" ॥

इति बृहस्पतिः ॥ अस्यार्थः । कुसितात् सीदतः आधमर्णात् यद्धनं यत् गृह्यते निर्विशङ्कैः उत्तमर्णैः । चतुर्गुणं चेति वाचापोऽष्याख्यायां तेन दैवमाद्रादिनामः ॥ * ॥ ऋणत्रयविशेषो यथा ।

"देवानाञ्च पितॄणाञ्च ऋषीणाञ्च तथा नरः ।
ऋणवान् जायते यस्मात्तन्मोक्षे प्रयतेत् सदा ॥ * ॥
तत्परिशोधनमाह ।
"देवानामनृणो भवति यज्ञैर्यजति माधवः ।
ऋषीणाञ्च पूजाभिस्तपसा स्वाध्यायतेऽपि वा ॥
श्राद्धेन प्रजया चैव पितॄणामनृणो भवेत् ।
ऋषीणां ब्रह्मचर्य्येण श्रुतेन तपसा तथा" ॥

इति विष्णुधर्म्मोत्तरम् । (जलदुर्गभूमिः । यथा मुग्धबोधे १ । ९८ सूत्रस्य टीकायां दुर्गादासः । "दशार्णो देशः दशार्णा नदी उभयत्र ऋणशब्देन जलदुर्गभूमिरुच्यते" । अन्यत्राप्युक्तम् पुनश्चिदपि राजत्वात् निरोध्य संस्थापनम् यदार्थे । यथा शीलवत्याम् ।

"धनवंशाढ्ये वरयत्नं वस्त्राद्यम् ।
योगे युक्तिः स्यात् ऋणयोः सद्योर्वा
धनधर्य्योरुत्तमस्येव योगः" ॥

ऋणनीति । अत्र सर्वौ समासाः । इति कल्पतरु व्याख्या । यथा । समवायोक्ता । यथा, ऋग्वेदे ८ । ३२ । १ । "कदा च न स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे" । "उपोपेन्नु मघवन्" इति भाष्यम् ।)

ऋणमत्कुणः, पुं, (ऋणे मत्कुण इव ।) प्रतिभूः । इति हेमचन्द्रः ॥ जामिन इति भाषा ॥

ऋणमार्गणः, पुं, (ऋणं मार्गयति यः सः । ऋण + मार्ग + ल्युः ।) प्रतिभूः । इति हारावली ॥ जामिन इति भाषा ॥

ऋणमुक्तिः, स्त्री, (ऋणस्य ऋणात् वा मुक्तिः मोचनं यस्मात् ।) ऋणपरिशोधनम् । तत्पर्य्यायः । निष्क्रमम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ऋणमोक्षः, पुं, (ऋणात् मोक्षः ।) ऋणपरिशोधनम् । इति हारावली ॥

ऋणादानं, क्ली, (ऋणस्य आदानम् ग्रहणम् ।) अधमर्णात् उत्तमर्णेन स्वधनग्रहणम् । तत्तु अष्टादशविवादमार्गान्तर्गतविचारः । (यदाह मनुः । ८।४। "तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः" । इत्यादि ।) तच्च सप्तविधं यथा । देयमदेयम् १ अदेयमदेयम् २ अनेनाधिकारिणा देयम् ३ कस्मिन् समये देयं ४ अनेन प्रकारेण देयं ५ इत्यधमर्णे पञ्चविधम् । उत्तमर्णे तु दानविधिः ६ आदानविधिश्च ७ इति द्विविधम् । तथाच नारदः ।

"ऋणं देयमदेयञ्च येन यत्र यथा च यत् ।
दानग्रहणधर्म्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम्" ॥

अदेयमिति यदुक्तं तदाह कात्यायनः ।

"न स्त्रीभ्यो दासवर्गेभ्यः प्रदद्यात् किञ्चिदुत्तमः ।
दाता न लभते तत्तु तेभ्यो दत्तन्तु यद्वसु" ॥

तत्र विशेषमाह बृहस्पतिः ।

"परिपूर्णं गृहीत्वाधिं बन्धं वा साधुलग्नकम् ।
लेख्यारूढं साक्षिमद्वा ऋणं दद्यात् धनी सदा" ॥

इति विवादार्णवसेतुः ॥ अस्य सर्वविवरणं ऋणोद्ग्राहकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

ऋणापाकः, पुं, (ऋणमपाकरोति यः । ऋण + अप + आ + कृ + अण् । प्रत्युपकारदानेन ऋणापनयनात् तथात्वम् ।) लग्नकः । इति शब्दरत्नावली ॥

ऋणापनोदनं, क्ली, (ऋण + अप + नुद + ल्युट् । ततः षष्ठीतत्पुरुषः ।) ऋणापनयनम् । धारशोधनम् ॥

ऋणी, [न्] त्रि, (ऋणमस्यास्तीति । ऋण + इनि ।) ऋणयुक्तः । धारी ॥
("जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् भवति") इति श्रुतिः । "ऋणी न स्यात् यथा पिता" । इति दायभागे ।)

ऋणोद्ग्राहणं, क्ली, (ऋणस्य उद्ग्राहणम् ।) अधमर्णे गृहीतर्णग्रहणम् । तत्र ऋणं प्रार्थनयापि प्राप्तिनो-ऽपि ऋणी न ददाति तत्र धनिकेन यत् कर्त्तव्यं तदाह मनुः । ८।४८—४९ ।

"यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ।
तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम्" ॥
धर्म्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च ।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च" ॥

अस्यार्थः । पूर्वपूर्वलाभाभावे उत्तरोत्तरम् संग्रहं कर्त्तव्यम् । धर्म्मो बृहस्पतिराह ।

"सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः सामोक्त्यानुगमेन च ।
प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म्म एष उदाहृतः" ॥

अस्यार्थः । धनिकस्य ये सम्बन्धिनस्तेषु सन्दिष्टो यो ऋणं सामकथनं दयानुगमेन ग्रहणं उपवेशनं वा धनिकस्य यधमर्णे धर्म्मोऽस्य प्रायोपवेशनम् । व्यवहारे कात्यायनः ।

"धर्मोपायेन छलितः सवर्णं मनसापि वा ।
दानं दद्यादेव वैदानारविश्विविदे" ॥

अस्यार्थः । दातव्यार्थं अर्थनदि धनिकस्य धर्म्मेण धारणं व्यवहारः । छलाचरितमाह बृहस्पतिः ।

"छद्मना याचितञ्चार्थमानीय ऋणिकाद्धनी ।
अन्वाहितादि वाहृत्य दाप्यते यत्र सोपधि" ॥

अस्यार्थः । ऋणिकस्य धनमन्वाहितादि वा छद्मना आहृत्य वा यत्र दाप्यते तत्र मायोपायः सोपधिः तच्छलमुच्यते ।

"दुरकारयत्नं बद्धा कृत्वा दारादिरक्षणम् ।
यत्र वै दाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते ॥
बद्धा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः ।
ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स उच्यते" ॥

अस्यार्थः । पुत्रदारपशुरोधो दारोपवेशनं च उद्ग्राहणोपायत्वादाचरितमुच्यते । स्वगृहमानीय ताडनादिभिरुद्ग्राहणोपायो बलात्कार उच्यते ॥ * ॥ सोऽप्ययं वैगोतेत साध्यकरात् कात्यायनः ।

"राजानं स्वामिनं विप्रं सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।
रिक्थिनं सुहृदं चापि छलेनैव प्रदापयेत्" ॥

ऋणिकर्म धारयन् । तथा

"वणिजः कर्षकाश्चैव शिल्पिनश्चारुकादिभिः ।
देशाचारेण दाप्याः स्युर्दुष्टाञ्च बलेन दापयेत्" ॥

तत्र धनं न लभ्यते तत्राह बृहस्पतिः ।

"निर्धनं ऋणिकं कर्म्म स्ववर्णोचितं कारयेत् ।
ब्राह्मणं दापयेत् शक्त्या क्रमशो दाप्येद्रुणम्" ॥

याज्ञवल्क्यः,—

"हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थं कर्म्म कारयेत् ।
ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयम्" ॥

यथोदयं यथा धनोत्पत्तिः ॥ * ॥ दासं तथा न तत्कृतं ऋणशोधनाय कारयेत् ।

"ऋणं धारयितुं तच्छक्तिहीनं कर्म्म कारयेत्" ॥

ऋणशोधनाय विहितं कर्म्म कारयितुमशक्तं इत्याह कात्यायनः ।

"यदि स्वदारमादिश्य ऋणं धारयेत् ।
प्राप्नुयात् साहसं पूर्वं स्वदायाद्धनं लभेत् ॥ * ॥
यदि स्वयं हि धनं धनिकेनाधमर्णिको दातुं न शक्नोति
तदा धनदत्ता लेख्यं धारयेत् । यथा बृहस्पतिः ।
"पूर्वस्य धनस्य धनस्याग्रदत्तमेवाधी ।
कारयेत् धनी लेख्यं कृतप्रतिकारकः" ॥

तथा च बृहस्पतिः ।

"हिरण्ये द्विगुणे वृद्धे शोध्यं नूतनमर्पितम् ।
इदं शरीरं ममन्तु विक्रीतम् स्वाधिकम् ॥
प्रदेशं समागृहीत्वा दत्तं वर्णवति ।
स्वरूपवद्धनी ऋणी शतानाम् दापयेत् ॥
श्रावयेत् विपरीतं तत्र दत्तम् ।
तदनुसारितैरिदं धनकृत्यानुसारम्"
इत्यादिवर्णं धनीर्णेन ऋणधारणेन तत्र

[illegible]

इति विदग्धमुखमण्डनम् ॥

[illegible]

धातः, त्रि, (धा + क्त ।) हीनः । दूषितः । इति मेदिनी ॥

धातजित्, पुं, (धातं धनति धातं + जि + क्विप् ।) दस्युविशेषः । यथा,—

[illegible]

इति श्रीविष्णुपुराणे ५ । १० । ११—१६ ।

[illegible]

धातधामा, [न्] पुं, [illegible]

[illegible]

धातिः, स्त्री, (धा + क्तिन् ।) [illegible]

[illegible]

धातुः, पुं, [illegible]

[illegible]

यवोदनी च स्नेहान् प्रचला दशरात्रकम्।
युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु।
तस्मात् युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम्।
पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः।
समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः"।
"एकः कालदिनं यावत् ऋतुश्च भिषजां वर"॥
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरोक्तम्।
"ऋतुस्तु द्वादशरात्रं भवति दृष्टार्तवम्।"
"नियतं दिवसेऽतीते सङ्कुचत्यम्बुजं यथा।
ऋतौ व्यतीते नार्यास्तु योनिः संव्रियते तथा।
मासेनोपचितं काले धमनीभ्यां तदार्तवम्।
ईषत् कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखं नयेत्।
तद्वर्षाद्द्वादशात् काले वर्तमानमसृक् पुनः।
जरापक्वशरीराणां याति पञ्चाशतः क्षयम्"।
इति शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्।
"द्वादशाब्दात् परादूर्द्ध्वं मापञ्चाशत् समाः स्त्रियः।
मासि मासि भगद्वारा प्रकृत्यैवार्तवं स्रवेत्।
आर्तवस्रावदिवसात् ऋतुः षोडशरात्रयः।
गर्भग्रहणयोग्यस्तु स एव समयः स्मृतः"।
"सर्वासामेव ऋतुर्द्वादशरात्रः सर्वकालिकः। पूर्वोक्तलक्षणः। तत्कालेषु विहितः। तद्यथा। आर्तवदिवसादूर्द्ध्वं द्वादशरात्रावधि सामान्यायाः। षोडश-रात्रावधि पद्मिन्याः। चतुर्दशरात्रावधि चित्रिण्याः। दशरात्रावधि शङ्खिन्याः। अष्टरात्रावधि हस्तिन्याः इति"।
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।
"यद्वं सङ्कोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा।
ऋतावतीते योनिः सा शुक्रं नातः प्रतीच्छति।
मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः।
ईषत्कृष्णं विगन्धञ्च वायुर्योनिमुखान्नुदेत्"।
"ऋतुस्तु द्वादशनिशाः पूर्वास्तिस्रश्च निन्दिताः"।
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वाग्भटेनोक्तम्।
शिवः। यथा महाभारते १३। महादेवसहस्र-नामकथने १७।११८।
"ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः संख्यासमापनः"।
विष्णुः। यथा, महाभारते १३। विष्णुसहस्रनाम-कथने १४९।५७।
"ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः"।)
दीप्तिः। इति मेदिनी। मासः। दुर्गीदः। इति विश्वः।
ऋतुपात्र, त्रि, (ऋतु पात्रोऽस्य।) यज्ञियवृक्ष-वल्कलादि। इति शब्दचन्द्रिका।
ऋतुमती, स्त्री, (ऋतुरस्या अस्तीति। ऋतु+मतुप्+ङीप्।) ऋतुयुक्ता स्त्री। तत्पर्यायः। रज-स्वला १ स्त्रीधर्मिणी २ अवी ३ आत्रेयी ४ मलिनी ५ पुष्पवती ६ उदक्या ७। इत्यमरः। (यथा, महाभारते ५।१।८७। "उभावप्यावां ते ऋतुमती उपाध्यायश्च प्रोषितोऽस्या ययाय-मनुवंश्यो न भवति तथा क्रियताम्"।)
ऋतुमतीकर्तव्यम्।
"आर्तवस्रावदिवसात् अहः सा ब्रह्मचारिणी।
शयीत दर्भशय्यायां पश्येदपि पतिं न च।
करे शरावे पर्णे वा हविष्यं त्र्यहमाचरेत्।
अश्रुपातं नखच्छेदमभ्यङ्गमनुलेपनम्।
नेत्रयोरञ्जनं स्नानं दिवास्वप्नं प्रधावनम्।
अत्युच्चशब्दश्रवणं हसनं बहुभाषणम्।
आयासं भूमिखननं प्रवातञ्च विवर्जयेत्।
ततश्चतुर्थे दिवसे स्नाता कल्पमलादिभिः।
भूषिताः सुमनाः पश्येत् भर्तारं समलङ्कृतम्।
पूर्वं पश्येत् ऋतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना।
तादृशं जनयेत् पुत्रं ततः पश्येत् पतिं प्रियम्"।
इति भावप्रकाशः।
"अज्ञानाद् वा प्रमोदाद्वा दौःस्थ्याद्वा दैवतश्च वा।
सा चेत् कुर्यात् निषिद्धानि गर्भदोषास्तदाप्नुयात्।
एतस्या रोदनात् गर्भो भवेद्विकृतलोचनः।
नखच्छेदेन कुनखी कुष्ठी त्वभ्यङ्गतो भवेत्।
अनुलेपात् तथा स्नानात् दुःखशीलोऽञ्जनादन्धः।
स्वापशीलो दिवास्वापात् चञ्चलः स्यात् प्रधावनात्।
अत्युच्चशब्दश्रवणात् बधिरः खल्वं जायते।
तालुदन्तौष्ठजिह्वासु श्यावो हसनतो भवेत्।
प्रलापी भूरिकथनात् उन्मत्तस्तु परिश्रमात्।
खलतिर्भूमिखननात् उन्मत्तो वातसेवनात्"।
इति।
"श्यामपक्षप्रवदनां स्फुरत्स्फिकपयोधराम्।
क्षामाक्षिकुक्षिं पुंस्कामां विद्यादृतुमतीं स्त्रियम्"।
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वाग्भटेनोक्तम्।
"सैव ऋतावेव रजसि स्रवे चाप्यविस्रुते पुनः शुद्ध-स्नाता स्त्रियमनाप्रयोनिर्योऽभिगम्यमानाप्यनु-वर्तमानाऽऽह"।
इति शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये चरकेणोक्तम्।
"पीनप्रसन्नवदनां प्रक्लिन्नास्यमुखद्विजाम्।
नरकामां प्रियकथां स्रस्तकुक्षिसमूर्द्धजाम्।
स्फुरद्भुजकुचश्रोणिनाभ्यूरुजघनस्फिचम्।
हर्षौत्सुक्यपराञ्चापि विद्यादृतुमतीमिति"।
इति शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये,—
"ततः शुद्धस्नानां चतुर्थेऽहन्यहतवाससमलङ्कृतां कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनां भर्तारं दर्शयेत्। तत्-कस्य हेतोः।
पूर्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना।
तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्तारं दर्शयेदतः।
ततो विधानं पुत्रीयमुपाध्यायः समाचरेत्।
कर्मान्ते च क्रमं ह्येनमारभेत विचक्षणः"।
"तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमना-युष्यं पुंसां भवति। यश्च तत्राधीयते गर्भः स प्रसवमानो विमुच्यते। द्वितीयेऽप्येवं सूतिकागृहे वा। तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णाङ्गोऽल्पायुर्वा भवति। चतुर्थे तु सम्पूर्णाङ्गो दीर्घायुश्च भवति। न च प्रवर्तमाने रक्ते बीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति यथा नद्यां प्रतिस्रोतः प्लाविद्रव्यं प्रक्षिप्तं प्रतिनिव-र्तते नोर्द्ध्वं गच्छति तद्वदेव द्रष्टव्यम्। तस्मान्नि-यमवतीं त्रिरात्रं परिहरेत्। अतः परं मासा-दुर्द्ध्वम्"। इति च शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्।)
ऋतुराज, पुं, (ऋतूनां राजा। "राजाहःसखिभ्य-ष्टच्" ५।४।९१। इति टच्।) वसन्तकालः। इति राजनिर्घण्टः।
ऋतुवृत्ति, पुं, (ऋतुषु वृत्तिर्यस्य।) वत्सरः। इति त्रिकाण्डशेषः।
ऋतुसन्धि, पुं, (ऋत्वोः सन्धिर्मिलनम्।) ऋतुद्वयमेल-नम्। स च पक्षोऽन्त्यादिमपक्षौ। यदाह वाग्भटः।
"ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृतः।
तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयोऽपरः क्रमात्"।
ऋतुस्नाता, स्त्री, (ऋतौ स्नाता।) रजस्वलाया ऋतुकाले चतुर्थदिवसे स्नाता। इति स्मृतिः। रज-स्वलायाः स्नानानन्तरं रात्रौ भर्त्रा सङ्गतायाः गर्भो भवति प्रायः पूर्वं निरीक्षेत्। इति काशीखण्डम्।
("ततः पुष्पोद्भवादेव कल्याणध्यायिनी त्र्यहम्।
मृजालङ्कारहीना दर्भसंस्तरशायिनी।
क्षैरेयं यावकं स्तोकं कोष्ठशोधनकर्षणम्।
पर्णे शरावे हस्ते वा भुञ्जीत ब्रह्मचारिणी।
चतुर्थेऽह्नि ततः स्नाता शुक्लमाल्याम्बरा शुचिः।
इच्छन्ती भर्तृसदृशं पुत्रं पश्येत् पुरः पतिम्"।
इति शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये वाग्भटेनोक्तम्।)
ऋते, अ, (ऋत+के।) विना। वर्जनम्। इत्यमरः।
("ऋतेऽपि मां प्रीतमते गुरुमात्"।
इति रघुवंशे। ३।६३। तथा, कुमारे २।५७।
"संयुगे सांयुगीनं तमुद्यतं प्रसहेत कः"।)
ऋत्विज्, [ज्] पुं, (ऋतौ यजतीति। ऋतु+यज्+ऋत्विगादिना क्विन् निपातितः।) पुरोहितः।
यथा,—
"अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान्।
यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते"।
इति मानवे २।१४३। तद्भेदाः। ब्रह्मा १ उद्गाता २ होता ३ अध्वर्युः ४ ब्रह्मण्यः ५ प्रति-प्रस्थाता ६ प्रशास्ता ७ प्रस्तोता ८ नेष्टा ९ पोता १०। इत्यादयोऽस्त्विजः षोडश। इति वैदि-कोक्ते २ अध्याये।
अयं हि भारतकथा प्रसङ्गतः। यथा रघुः। ११।२५। "ऋत्विग्गणैः क्रतुषु विद्वत्समाजेषु धन्ये"।)
ऋद्ध, क्ली, (ऋध्+क्त।) सम्पन्नधान्यम्। इति हे-मचन्द्रः। परिष्कृतधान्यम्। इत्यमरटीकायां भरतः। समृद्धिमाधान्यम्। इति रत्नकोषः। स्व-र्णम्। इति शब्दरत्नावली। विख्यातम्। इति जटाधरः। ("विद्धे" इति हैमः।)
(पुं, विष्णुः। यथा, महाभारते विष्णुसहस्र-नामकीर्तने १३।१४९।३१।
"ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्रश्चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः"।)
ऋद्ध, त्रि, (ऋध्+क्त।) समृद्धः। सम्पन्नः। इति मेदिन्यमरहेमचन्द्राः। (यथा, शिशुपाले १।५०।
"प्रदाय पृथ्वीमजयद्भर्तुं
शक्तं पुरन्दरस्य चाधिकम्"।)
ऋद्धि, स्त्री, (ऋध्+क्तिन्।) अष्टवर्गान्तर्गतौ-षधिविशेषः। तत्पर्यायः। योग्यम् १ सिद्धिः २ लक्ष्मीः ३। इत्यमरः। युग्मम् ४ चेतः ५ प्राणदा ६ मङ्गल्या ७ जीवदात्री ८ शिवा ९ ...

दुर्व्विभर्षविभिरीयो ऋतमेव च देवा यत्र पश्यति" ।) इति निरुक्तादिभ्यः । "विद्याविदग्धमतयो ऋषयः प्रसिद्धाः" । इति प्रयोगात् । इति भरतः ॥ सप्तर्षयः । तद्वचनः ९ शताब्द ३ । मनु सप्तर्षयः यथा । व्यासादयः सत्यर्षयः १ भेलादयः परमर्षयः २ कपिलादयो देवर्षयः ३ वसिष्ठाद्या ब्रह्मर्षयः ४ सुश्रुताद्याः श्रुतर्षयः ५ ऋतुपर्णादयो राजर्षयः ६ जैमिन्यादयः काण्डर्षयः । इति चिन्तामणिः । तथा च रत्नकोषे ।

"सप्त ब्रह्मर्षि-देवर्षि-महर्षि-परमर्षयः ।
काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च राजर्षिश्च क्रमावराः ॥ ७ ॥

मन्वन्तरभेदे सप्तर्षिनामानि यथा ।

१ स्वायम्भुवमन्वन्तरे मरीचिः । अत्रिः । अङ्गिराः । पुलस्त्यः । पुलहः । क्रतुः । वशिष्ठः ।
(यथा हरिवंशे । ७ । ८ ।
"मरीचिरत्रिर्भगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
पुलस्त्यश्च वशिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः" ॥)

२ । स्वारोचिषे ऊर्ज्जस्तम्भादयः ।
(यथा, मार्कण्डेये ६७ । ४ ।
"ऊर्ज्जस्तम्भस्तथा प्राणो दत्तोलिरृषभस्तथा ।
निश्चरश्चार्व्वरीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन्" ॥)

३ । उत्तमे वशिष्ठसुताः प्रमदादयः ।
(यथा, मार्कण्डेये ७१ । १२ ।
"स्वतेजसा हि तपसो वशिष्ठस्य महात्मनः ।
तनयाश्चान्तरे तस्मिन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्" ॥)

४ । तामसे ज्योतिर्धामादयः ।
(यथा मार्कण्डेये ७४ । ५९ ।
"ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वनकस्तथा ।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन्" ॥)

५ । रैवते हिरण्यरोमा वेदश्रीः ऊर्द्ध्वबाहुरित्यादयः । (यथा मार्कण्डेये ७५ । ७२-७४ ।
"हिरण्यरोमा वेदश्रीरूर्द्ध्वबाहुस्तथापरः ।
वेदबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महामुनिः ।
वशिष्ठश्च महाभागो वेदवेदान्तपारगः ।
एते सप्तर्षयश्चासन् रैवतस्यान्तरे मनोः" ॥)

६ । चाक्षुषे सुमेधःप्रभृतयः ।
(मार्कण्डेयपुराणे उक्तो तत्रैव । ७६ । ५४ ।
"सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानुन्नतो मधुः ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः" ॥)

७ । वैवस्वतमन्वन्तरे काश्यपः । अत्रिः । वशिष्ठः । विश्वामित्रः । गौतमः । जमदग्निः । भरद्वाजः । (यथा मार्कण्डेये ७९ । ९-१० ।
"अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ।
तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
जमदग्निश्च सप्तैते मुनयोऽत्र तथान्तरे" ॥)

८ । सावर्णिके रामः । दीप्तिमान् । गालवः । अश्वत्थामा । कृपः । ऋष्यशृङ्गः । व्यासः ।
(यथा, मार्कण्डेये ८० । ४ ।
"रामो व्यासो गालवश्च दीप्तिमान् कृप एव च ।
ऋष्यशृङ्गस्तथा द्रौणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन्" ॥
रामः परशुरामः । द्रौणिरश्वत्थामा ॥)

९ । दक्षसावर्णिके द्युतिमदादयः ।
(यथा मार्कण्डेये ९४ । ८ ।
"मेधातिथिर्वसुः सत्यो ज्योतिष्मान् द्युतिमांस्तथा ।
सप्तर्षयोऽन्यः सवनस्तथान्यो हव्यवाहनः" ॥)

१० । ब्रह्मसावर्णिके हविष्मत्सुकृतसत्यमूर्त्यादयः । (यथा मार्कण्डेये ९४ । १०, ११, १४ ।
"मनोस्तु दशमस्याथ [illegible] मन्वन्तरे द्विज ! ।
सप्तर्षींस्तान् निबोध त्वं ये भविष्यन्ति वै तदा ।
आपो मूर्त्तिर्हविष्मांश्च सुकृती सत्यकस्तथा ।
नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाशिष्ठश्चैव सप्तमः" ॥)

११ । धर्म्मसावर्णिके अचलादयः ।
(यथा मार्कण्डेये ९४ । १९-२० ।
"हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ऋष्टिरन्यस्तथारुणिः ।
निश्चरश्चानघश्चैव विष्टिश्चान्यो महामुनिः ।
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नग्निदेवश्च सप्तमः" ॥)

१२ । रुद्रसावर्णिके तपोमूर्त्यादयः ।
(यथा मार्कण्डेये ९४ । २४ ।
"द्युतिस्तपस्वी सुतपास्तपोमूर्त्तिस्तपोनिधिः ।
तपोरतिस्तथैवान्यः सप्तमस्तु तपोधृतिः" ॥)

१३ । देवसावर्णिके निर्म्मोहतत्त्वदर्श्यादयः । (मार्कण्डेयपुराणमते अयं त्रयोदशमनुः रौच्यत्वेनाभिहितः । यथा, तत्रैव ९४ । २७-३० ।
"त्रयोदशस्य पर्याये रौच्याख्यस्य मनोः सुतान् ।
सप्तर्षींश्च प्रवक्ष्यामि गदतो मे निशामय ।
सुधर्म्माणः सुरास्तत्र सुकर्म्माणस्तथापरे ।
सुधर्म्माणः सुरा ह्येते समस्ता मुनिसत्तम ! ॥
महाबलो महावीर्य्यस्तेषामिन्द्रो दिवस्पतिः ।
भविष्यानपि सप्तर्षीन् गदतो मे निशामय ।
धृतिमानव्ययश्चैव तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ।
निर्म्मोहः सुतपाश्चान्यो निष्प्रकम्पश्च सप्तम" ॥)

१४ । इन्द्रसावर्णिके अग्नीध्राग्निबाहुशुचिमुक्तमाधवादयः सप्तर्षयः । (मार्कण्डेयपुराणमतेऽयं भौत्यत्वेनाभिहितः । यथा तत्रैव ९९ । १ ।
"अतः परन्तु भौत्यस्य मनुपत्नीं निशामय ।
देवान् [illegible] महाधिपान्" ।
ततः परं चतुर्दशमन्वन्तराभावात् । अस्मिन् मन्वन्तरे सप्तर्षिनामान्याह तत्रैव १०० । ३१ ।
"अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्मुक्तोऽथ माधवः ।
शुक्रोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः" ॥
पुराणान्तरे मतभेदात् मन्वन्तरसप्तर्षीणां नामभेदोऽपि दृश्यते । हरिवंशे ७ अध्याये तथा विष्णुपुराणे ३ यांशे अस्य विस्तरादिकं द्रष्टव्यम् ।)
८ । ज्योतिःशास्त्रमते वशिष्ठप्रमुखसप्ततारात्मकोत्तरदिक्स्थितं [illegible] महानक्षत्रे स्थिति तन्मध्ये [illegible] भवति । [illegible] ध्रुवलोकात् [illegible] ९ । वेदः । किरणः । इति मेदिनी । मन्त्रादिद्रष्टृविशेषाः । यथा ।
"भगुर्मरीचिरत्रिश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
मनुर्दक्षो वशिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश ।
ब्रह्मणो मानसा ह्येते उत्पन्नाः स्वयमीश्वराः ।
[illegible]

[illegible]
काव्ये [illegible]
उशनो वामदेवश्च [illegible]" ।
कौशिकाः [illegible] इति वा पाठः ।
"[illegible]
इत्येते ऋषयः प्रोक्ता [illegible] ऋषिपुत्रकाः" ।
इति । [illegible]
"ऋषि [illegible]
एव [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" ।
इति मत्स्यपुराणे १२० अध्यायः ।

ऋषिकः, } पुं, (ऋषेः पुत्रः । ऋषि + कन् ।) ऋष्य-
ऋषीकः, } पुं ऋषिपुत्रः । यथा ।
"ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनाद्गर्भसम्भवाः ।
[illegible]
ऋषीकाणां सुता ये वै विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः ।
इत्येते ऋषयः प्रोक्ता [illegible] ऋषिपुत्रकाः ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इत्येते ऋषिकाः सर्व्वे [illegible]" ।
इति मात्स्ये १२० अध्यायः ।

ऋषिकुल्या, स्त्री, (ऋषीणां कुल्या [illegible]) नदी । इति हैमचन्द्रः ।
("ऋषिकुल्यां समासाद्य नरः स्नात्वा विकल्मषः ।
देवान् पितॄन् चार्च्चयित्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते" ॥
इति महाभारते । तीर्थयात्रापर्व्वणि ८४ । ४६ ॥)
ऋषिकुल्याय हितम् । ऋषिकुल + यत् । ऋषिकुलहिते, त्रि । यथा, माघे १ । १६ ।
"[illegible]
[illegible]" ॥)

ऋषिजाङ्गलिकी, स्त्री, (ऋषिप्रिया जाङ्गलिकी ।) ऋष्यप्रोक्ता । इति रत्नमाला । ऋषिप्रोक्ता इति ख्यातः । ([illegible])

ऋषिप्रोक्ता, स्त्री, (ऋषिभिः प्रोक्ता कथिता ।) माषपर्णिका । इति रत्नमाला । ([illegible] मुद्गादिकं [illegible])

ऋष्टि, स्त्री, (ऋष् हिंसायां + क्तिन् ।) खड्गः । इत्यमरः । (यथा, ऋग्वेदे १ । ६४ । ४ ।
"[illegible]
[illegible]" ।
[illegible]" ।
[illegible] १ । १६६ । ४ ।
"[illegible]" ।
"[illegible]")

[illegible] इति भाष्यम्। [illegible]

[illegible] इति रामायणे। [illegible]

[illegible] इति भट्टिः। [illegible]

[illegible]

सकरन्माद्ययी सप्त वर्णिता निपुणोत्तमा ॥
कोमला [illegible] दैवी प्रतिष्ठा [illegible] ।
[illegible] कोणादि [illegible]" ॥
इति वर्णाभिधानम् ॥ वामकर्णिका । इति वीज-वर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासेऽस्य वामकर्णिकायां न्यस्यतया तथात्वम् । यदुक्तं मातृकान्यासप्रकरणे । "ॠं नमो दक्षिणकर्णे ॠं नमो वामकर्णे" ॥ इति । अनुस्वारविशेषणेन ॠकारस्यो वा स्यात् । यदुक्तं कविकल्पद्रुमे । "कादावपि पराः शुद्धाः स्वरादिस्वरे इति" ॥ (एतेन ऋकार ॠकारे दयोः ऌकारस्य ऌकारे इति स्यात् ॥)
ॠ इति गती । इति कविकल्पद्रुमः । (हादि प्रादि-परं-सकं-सेट् ।) रि ऋणाति । ईर्ते ईर्तिः । इति दुर्गादासः ॥
ॠ, स्त्री, (ॠ + क्विप् ।) दानवजननी । माता । इति मेदिनी । निन्दा । भयम् । इति शब्दरत्नावली ॥
ॠ, स्त्री, (ऋच्छतीति । ऋ + क्विप् ।) गतिः । इति मेदिनी ॥
ॠ, स्त्री, देवमाता । दानवमाता । (ऋ + भावे क्विप् ।) स्मृतिः । गतिः । इति मेदिनी ॥
ॠ, पुं, (ऋच्छति प्राप्नोति स्थितिमिति । ऋ + क्विप् ।) भैरवः । (यथा, "ॠकारस्वदापि [illegible]" ।) दनुजः । इति मेदिनी ॥

ऌ

ऌ ऌकारः । स तु ब्यञ्जनवर्णः । दन्त्योच्चार्यः स्वरः । (यदुक्तम् सिद्धान्तकौमुद्याम् "ऌतु सुलसानां दन्ताः" । सिद्धान्तेऽपि यथा,— "[illegible]" ।) स च स्वरो दीर्घः प्लुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥ (अयन्तु उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि प्रत्येकं हृस्वदीर्घप्लुतानुनासिकभेदेन द्विधेति बोद्धव्यः ।)
"ऌकारं चञ्चलापाङ्गि कुण्डली परदेवता ।
अत्र ब्रह्मादयः सर्वे तिष्ठन्ति सततं प्रिये ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं चतुर्ज्ञानमयं सदा ।
पञ्चप्राणयुतं वर्णं तथा गुणत्रयात्मकम् ॥
विन्दुत्रयात्मकं वर्णं पीतविद्युल्लता तथा" ।
इति कामधेनुतन्त्रम् । (बहुविधभाषायां) अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"रेखाचतुष्टयी वक्रा दक्षिणे वामतो तथा ।
ब्रह्मेशविष्णवस्तासु निवसन्ति च नित्यशः" ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा,—
"ऌः स्थाणुः श्रीधरः शुद्धो मेधा धूम्रारको वियत् ।
देवयोनिर्दक्षगण्डो भगेश्वरो नैकशर्वरी ॥
तिलोत्तमा दीर्घजिह्वा नन्दनो मायुधि: पराः ।
[illegible] कामवर्द्धनः ॥
[illegible] ॥
[illegible]" ।
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (मातृकान्यासे दक्षिणगण्डे न्यस्यतया दक्षिणकपोलार्थाभिधायकम् । यथा मातृ-
कान्यासप्रकरणे । "ॡं नमो दक्षिणगण्डे ॡं नमो वामगण्डे" । मुग्धबोधमते तन्मते च ऌकारस्य दीर्घत्वमपि नास्ति । तथा च "ॡति ऌकार" इति पाणिनीयं [illegible] । तेन दीर्घपक्षे ॡकारो ऌकारस्य [illegible] अकारः । मुग्धबोधेऽपि हस्तलुकारेण [illegible]
स्यादिति स्यात् ॥)
ऌ, पुं, देवमाता । इति मेदिनी । दनुजकोषश्च ।
भूमिः । कुष । दर्शनम् । इति मेदिनी ॥

ॡ

ॡ दीर्घ ऌकारः । स तु ब्यञ्जनवर्णः । दन्त्योच्चार्यः स्वरः । (यथा मुग्धबोधे । "ॡमे तवर्गलसा भो दन्त्याः" ।) स प्लुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥ (उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि प्रत्येकं हृस्वप्लुतानुनासिकानुनासिकभेदात् बोद्धव्यः ।)
"ॡकारं परमेशानि पूर्णचन्द्रसमप्रभम् ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
गुणत्रयात्मकं वर्णं तथा विन्दुत्रयात्मकम् ।
चतुर्ज्ञानमयं देवि स्वयं परमकुण्डली" ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (बहुविधभाषायां) अस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"ऌकारवल्लेखनीया च रेखा सा मैनकी सुरा ।
तासु ब्रह्मा हरीशानि दृश्यं वायी सरस्वती" ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ तन्नामानि यथा,—
"ॡकारः कमला पूर्णा पूर्णोद्दिष्टो महेश्वरः ।
[illegible] कालिका [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]" ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ (मातृकान्यासे वामगण्डे न्यस्यतया तदर्थाभिधायकम् । मातृकान्यास-
प्रकरणे यथा । "ॡं नमो दक्षिणगण्डे ॡं नमो वामगण्डे" । मुग्धबोधमते तन्मते च ऌकारस्य दीर्घत्वमपि नास्तीति मन्तव्यम् । अत एवेदं ॡ-कारमेव दीर्घत्वमामनन्ति "ॡति ऌवा" इति पाणिनीयेऽपि ऌकार एव तस्य दीर्घः । [illegible] । मुग्धबोधेऽपि [illegible] "ॡपदम्" [illegible] ॥)
ॡ, पुं, देवमाता । वाराहीप्रभृति मातृ । इति मेदिनी ॥
ॡ, स्त्री, देवमाता । इत्येकाक्षरकोषः । दनुजमाता । कामधेनुमाता । इति अभिधानकोषः ॥
ॡ, पुं, शर्वः । महादेवः । इति अभिधानकोषः ॥

ए

ए एकारः । स तु सप्तमस्वरवर्णः । कण्ठतालुस्थानः । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् । "एदैतोः कण्ठतालु" । ए एकारोऽत्र ...

"[illegible]" । [illegible]
"[illegible]" दीर्घं प्लुतश्च भवति । इति व्याकरणम् ॥ (उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधोऽपि प्रत्येकं प्लुतानुनासिकानुनासिकभेदात् बोद्धव्यः ।)
"एकारं परमं दिव्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
[illegible] ।
[illegible] ।
चतुर्ज्ञानमयं देवि स्वयं परमकुण्डली" ॥
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ (बहुविधभाषायां) अस्य लेखनप्रकारो यथा ।
"[illegible]
[illegible]" ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥ अस्य नामानि यथा ।
"एकारो [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]" ॥
इति तन्त्रशास्त्रम् ॥ * ॥ अपरञ्च ।
"एकारो वामजानु [illegible] ।
[illegible]" ॥
इति वीजवर्णाभिधानम् ॥ (मातृकान्यासे [illegible] ।
मातृकान्यासप्रकरणे यथा,—
"एं नम ओष्ठे ऐं नमोऽधरे" ॥ इति । अनु-
स्वारविशेषः । [illegible] ।
यदाह कविकल्पद्रुमे ।
"[illegible] ।
[illegible]" ॥
[illegible]
स्यात् ॥)
ए, अ, स्मृतिः । असूया । अनुकम्पा । [illegible] । आह्वानम् । इति मेदिनी ॥
ए, पुं, (एति प्राप्नोति सर्वं [illegible] । इण + अच् । "[illegible]" इति [illegible] ।) विष्णुः । इत्येकाक्षरकोषः ॥
एकं त्रि, (एतीति । इण गतौ । "[illegible]" [illegible] ।) मुख्यम् । अन्यम् । केवलम् । इत्यमरः ॥ ("[illegible]" । इति मनौ ॥ "[illegible]" । इति श्रुतिः ॥ "[illegible]" । इति [illegible] ॥ "[illegible]" इति कुमारे ॥) [illegible] । इति मेदिनी ॥ [illegible] । [illegible] । इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति [illegible] ॥ [illegible] । इति सङ्ख्यावाचकः शब्दः । (एकमेकादशं [illegible] । यथा च सिद्धान्तकौमुद्याम् "[illegible]" इत्युक्ता "[illegible]"

[illegible]

एकतमः, त्रि, (एक + "वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्" । ५ । ३ । ९३ । इति डतमच् ।) बहूनां मध्ये एकः । इति व्याकरणम् । (यथा महाभारते आदिपर्व्वणि ।
"कन्यामिह वा द्वयोर्वा वनमेकतमं वृत" ॥)

एकतरः, त्रि, (एक + "वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्" । ५ । ३ । ९२ । इति डतरच् ।) द्वयोर्मध्ये एकः । इति व्याकरणम् । भिन्नः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथाह कात्यायनः ।
"यदि प्रोषिततरो द्वेषां सौधर्म्म मनुमेदुभयात्" ॥)

एकता, स्त्री, (एकस्य भावः । एक + तल् + टाप् ।) एकत्वम् । ऐक्यम् । इति व्याकरणम् ।
(यथा, रामायणे ६६ । १६ ।
"यद्यपि सर्व्वगता मणियो मन्यन्निबद्धे ।
इन्द्रस्यैकता पापा न सम्यो मध्यमः स्वरः" ॥)

एकतानः, त्रि, (एकेन मनसैव तन्यते विस्तीर्य्यते इति । तन इण विस्तारे । कर्म्मणि घञ् ।) अनन्यवृत्तिः । एकविषयासक्तचित्तः । इत्यमरः । (यथा भागवते ७ । ८ । ७ ।
"प्रह्लादः सुरगणा मुनयोऽथ सिद्धाः
सर्व्वैकतानमनसो वचसा पराः ।
नाराधितुं पुरुगुणैरधुनापि पिप्रुः
किं तोष्टुमर्हति स मे हरिरुग्रजातेः" ।
एकतानो विस्तृतिरर्थेऽपि ।) एकतानः पुं । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

एकतालः, पुं, (एकस्तुल्यतालो मानं यस्य ।) सम्मिलितनादः । नृत्यगीतवाद्यानां साम्यं यत्र । समताल इति ख्यातिः । इत्यमरभरतौ ॥ (सङ्गीतशास्त्रे सप्तसङ्ख्यातः तालभेदः । त्रि, एकतालसमन्वितः । यथा रघौ १९ । ३६ ।
"एकताल इवोत्पातपवनप्रेरितो गिरिः" ॥)

एकतीर्थी, [न्] पुं, (एकं समं तीर्थमाश्रमो यस्य ।) सतीर्थः । गुरुभाइ इति भाषा । ("एकतीर्थी एकाश्रमो" इति मिताक्षरा ॥)

एकत्र, अ, (एक + त्रल् ।) एकस्मिन् । इति व्याकरणम् । एकजाते इति भाषा । (एकत्र निर्द्दिष्ट शास्त्रीयं कार्य्यं विभक्तिवशेन प्रयुज्यते" । इति दुर्गादासः । यथा मनुः । २ । १९८ ।
"एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता" ॥)

एकदंष्ट्रः, पुं, (एका दंष्ट्रा यस्य । परशुरामेणैकदन्तस्य उत्पाटनात् तथात्वम् ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः । (अस्य परशुरामकुठारकोत्पाटनकथा एकदन्तशब्दे द्रष्टव्या ॥)

एकदन्तः, पुं, (एको दन्तो यस्य ।) गणेशः । इत्यमरः । (परशुरामकुठारेण दन्तोत्पाटनकथा ब्रह्मवैवर्त्ते उक्ता । एकदा कैलासे शिवयोः शिवाशिवयोः रहसि सम्भाषणं सन्दर्शनेन । तत्र क्षणादेव परशुरामः शिवं द्रष्टुमागतः । शिवदर्शनार्थं कुपितेन गणेशेन निषेधितोऽपि स्थितो ब्रह्म-दत्तेन परशुना तस्य दन्तमेकं छिन्नमभवत् । परशु-रामसहितेन परशुना च गणेशस्य दन्तो भग्नः । अतः प्रभृत्येव एकदन्तोऽसौ कथ्यते ॥)

एकदा, अ, (एक + "सर्व्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा" । ५ । ३ । १५ । इति दाः ।) एकस्मिन् काले । तदैकदा । युगपत् २ । इत्यमरः ॥
(यथा भागवते ६ । १ । ७८ ।
"निद्रा न कति भवरक्तकथाविचे
वेदस्य न स्मरति चक्रधरावरिष्टम् ।
तस्माद्वो नमति यच्छिव एकदापि
तान् यमदग्धस्मरमोऽमलविष्णुपादात्" ॥)

एकदृक्, [श्] पुं, (एकं नाम्नैकमिदं पश्यति यः । एक + दृश् + क्विप् ।) महादेवः । (यथा एका दृक् यस्य । रामस्याक्षमोटनेन नष्टे एकचक्षुर्वि काकस्य तथात्वम् ।) काकः । काणे त्रि । इति हेमचन्द्रः । (एकमेव लक्ष्ये ध्यानेन पश्यति यः इति व्युत्पत्त्या तत्त्ववेत्ता । ब्रह्मज्ञानी । एकमेव परं पश्यतीत्यर्थे एकदर्शी ॥)

एकदेवः, पुं, (एकः मुख्यो देवो यस्य । सर्व्वेषु देवेष्वस्य तथात्वम् ।) मुख्यः । इति त्रिकाण्डशेषः । (एको भेदरहितानां साम्यात् मुख्यो देवः शरीरं यस्य । मोक्षम् । यथा, हरिवंशे ७९ अध्याये ।
"बहूनि विप्र गोत्राणि मुनीनां भावितात्मनाम् ।
एकदेशानि तिष्ठन्ति विभक्तानि विना प्रजाः" ।
इत्यतो । "कपिलभिरस्मीनि सामैकैतानि तथा तथापिति श्रुतेः" । तथा,—
"एकोनत्रिंशत्तथा भावा हृतानृत्यवसे समाः" ।
इति स्मृतेश्च ज्ञातयकोरेकदेशत्वम्" ॥)

एकधा, अ, (एक + "एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम्" । ५ । ३ । ४४ । इति धा ।) एकप्रकारम् । इति व्याकरणम् । (यथा महाभारते अनुशासनपर्व्वणि १४ । ३२६ ।
"सर्व्वेषु सर्व्वभूतेषु विष्णुर्नानारूपधारिणि ।
एकधा बहुधा चैव विश्वमापूर्य तिष्ठति" ॥)

एकधुरः, त्रि, (एका धूः । "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे" । ५ । ४ । ७४ । इति अः समासान्तः ।) एकभारवाहकः । एकदिग्गत इति भाषा । तत्पर्य्यायः । एकधुरीणः २ एकधुरावहः ३ । इत्यमरः । (यथा, भट्टिः । ४ । ४ । ७४ "एकधुरायुक्" ।)

एकधुरावहः, त्रि, (वहतीति वहः । वह् + अच् । एकधुराया वहः ।) एकधुरः । इत्यमरः ॥

एकधुरीणः, त्रि, (एकधुरां वहति यः । "एकधुराल्लुक् च" । ४ । ४ । ७८ । चकारेण खप्रत्ययो लुक्समभा-र्थात् पक्षे खरयम् ।) एकधुरः । एकभारवोढा । इत्यमरः । एकस्याः एवं भारवाहिन्या धुरं वहति यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

एकनटः, पुं, (एको मुख्यो नटः ।) मुख्यनटः । तत्पर्य्यायः । सूत्रधारः २ । इति त्रिकाण्डशेषः । कला-धारः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

एकपदः, त्रि, (एकः पदो यस्य ।) खञ्जः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एकः पदः इति विग्रहे । कर्म्मधारयः पदः । यथा, रघौ १४ । ३१ ।
"एकैकवाच्याकल्पितसंस्कारान्
यातीत् स देवाधनविध इति" ॥)

एकपदी, स्त्री, (एकोऽद्वितीयः पतिसंज्ञा इति

विग्रहे "निर्म्मं दद्मात्रिक" इति व्याकरणोद्दिष्टे "ऋत्विक" इति ङीप् ।) पत्था । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, वैराग्ये "आकारादैवं सम्यक्त्वं प्रावादेकपदीम्" । एकः समाख्यः पतिसंज्ञा इति विग्रहे । यथा मनुः । ८ । १९५ ।
"सर्व्वास्तावेव पत्नीनामेषा पैतृकी लिङ्गी श्रीः ।
सर्व्वाश्ची तासामेव प्रसूत पञ्च दानानि" ॥)

एकपर्णिका, स्त्री, (एकं प्रधानम् पत्रं पर्णं यस्याः ।) स्थलपद्मः । इति राजनिर्घण्टः ।

एकपदं, क्ली, (एकं पदं पदमाद्यमित्यर्थः ।) तत्क्षणः । इति मेदिनी । (तत्क्षणे । तत्क्षणात् इति विश्वः । यथा, रघुः ५ । ३१ । "एकपदे निरायतं पदमानवादिनं न सहते" । "एकपदे तामसे । स्यात् तामसे तदात्मैव तथा" । इति मल्लिनाथः । एकं पदं सर्व्वदं शुद्ध ("एक-पदमिति निपातवदव्ययं" इत्यमरोक्तं वाच्यम् । वैकल्प्यम् । तदर्थेऽकस्मात् । यथा माघे २ । ६१ ।
"निष्कृष्यरीनेकपदे व उत्ताला काशिवत्" ।
एकं पदं यत्र कोऽपि कृत्याकल्पम् । एकसार-गमेव कोष्ठमन्यस्तम् । यथा, राजतरङ्गिण्यां देवीपुराणम् ।
"एकपदेन्नापक्षपदवीं वितरत्त्रोत्र" ॥)

एकपदः, पुं, (एकं पदं पदं निवासो यस्य ।) ग्रामाः-वतःसिन्धः । तस्य लक्षणम् ।
"पादमेकं यदि न्यस्य तिर्य्यङ्भावमाकलितम् ।
अन्यो पदस्य रमेत् कामी एकपदेरतः स्मृतः"
इति रतिमञ्जरी । (मनुष्यमात्रैकपादयुक्ता नीले देवभेदः । यथा रामायणकल्पारिणी दशराज्यवनम् । "मनुपैकपादौ पेतः" । एषां एकं पदं अत्रं यस्य इति विग्रहे एकपदं एकपदविशिष्टः । यथा भागवते ३ । ११ । १४ ।
"पादैर्बहूर्य्य चोरकिर्देवादृ-
आपातर्य्यं वा एकपादैकपदस्य" ।
अत्र एव पदेन एकपदे एको भोक्ता एको वरणी पुष्टिरस्य । श्वेतोऽथे । पादैर्भूयः एकं पादं भी भवात् स्पृष्टोऽपि विकलिको भवति वा दोषचर्य्यं किम् । इति मल्लिनाथः ।)

एकपाटी, स्त्री, (एकः पादो यस्याः । कुम्भादित्वे चेति निपातः । यद्वा स्पर्शाद् गृहस्थिरं चलन् नालो । कादेवस्पदयत्तेतिति ङीप् । अन्त- वेति ङीप् वा । पादः पद् ।) पद्धतिः । इत्यमरः ।

एकपादिका, स्त्री, (एकपदी + कन् । अन्य स्वर्गे वार्त्तायां एकमात्रपादस्थत्वात् तथात्वम् ।) पक्षी । देवीपुराणे देवीपदस्थं नाम ३९ अध्याये ।
"एकपादिका निरानन्दा एकाक्षी एकपादिका ।
नानारूपा घाटजापूर्वा देवी कामेश्वरीति" ।

एकपात्, [द्] पुं, (एक एको पादो यस्य । एकस्य पुंसः पादेति कल्पोऽयं ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः । (रुद्रः । यथा, महाभारते अनुशासनपर्व्वणि १५ । १९९ । ६१ ।

[illegible]

[illegible] । यथा, —

"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥"

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

"एका ... ... ।

... ... ।"

इति च देवीपुराणे ... ... ।

... । यथा, ऋग्वेदे १० । ७ ।

"... ... द्वितीया ... ।"

"... ... ।" इति श्रुतिः ।

... । यथा भट्टिः ५ । १५ ।

"... ...

... ... ।")

एकाकी, [न्] त्रि, (एक + "एकादाकिनिच्चासहाये" । इति ... ।) असहायः । ... । ... इति भाषा । ... ।

[illegible]

एकागार, पुं, [illegible]

[illegible]

एकाग्र, त्रि, (एकं अग्रं यस्य ।) एकतानः । [illegible]

एकाङ्ग, क्ली, [illegible]

एकाङ्ग, पुं, [illegible]

एकादश, [न्] त्रि, (एकाधिका दश ।) संख्याविशेषः । ११ एगार इति भाषा । [illegible]

एकादशी, स्त्री, [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।

[illegible]

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

[illegible]

इति राजनिर्घण्टः ।

[illegible]

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

[illegible]

ऐ

[illegible]

[illegible] । तदाच [illegible] । "[illegible]" ।) [illegible]

[illegible]

इति [illegible] । [illegible] यथा,—

"[illegible]"

इति [illegible] । [illegible] यथा,—

"[illegible]"

इति [illegible] ।)

[illegible] । इति [illegible] ।

[illegible] । इति [illegible] ।

[illegible] । इति [illegible] ।

[illegible], त्रि, [illegible] । इति [illegible] ।

"[illegible]"

इति [illegible] । यथा,—

"[illegible]"

[illegible] यथा,—

"[illegible]"

इति [illegible] ।

(" [illegible] ") [illegible]

[illegible] यथा,

ॐ [illegible] इति [illegible] ।)

[illegible], स्त्री, [illegible] ।

"[illegible]"

इति [illegible] ।

[illegible], त्रि, [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible], स्त्री, [illegible] । यथा,—

"[illegible]"

इति [illegible] ।)

[illegible], स्त्री, [illegible] ।

[illegible], स्त्री, [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible], त्रि, [illegible] ।

[illegible], त्रि, [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible], त्रि, [illegible]

[illegible] । इति [illegible] ।

[illegible], स्त्री, [illegible] । इति [illegible] ।

"[illegible]"

इति [illegible] ।)

[illegible], स्त्री, [illegible] । इति [illegible] ।

"[illegible]"

इति [illegible] ।)

[illegible], स्त्री, [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible], स्त्री, [illegible] । इति [illegible] ।

"[illegible]"

इति [illegible] ।

"[illegible]"

इति [illegible] ।)

[illegible], पुं, [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible], त्रि, [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible], पुं, [illegible] । इति [illegible] ।

("[illegible]") इति [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

क्षोदनी, स्त्री, (क्षोदन इवाचरति । क्षोदन + क्विप् + ङीप् ।) [illegible] । इति मेदिनी । [illegible] इति भाषा । [illegible]

क्षोम, क्ली, [illegible] "[illegible]" ।१।१४१। उणादि [illegible] [illegible] उक्तम् ।

"[illegible]"

इति [illegible] ।

[illegible]

कोष्ठ, पुं. [illegible] इति राजनिर्घण्टः । [illegible]

[illegible]

कौ, पुं. [illegible]

[illegible]

कौट [illegible]

[illegible]

[illegible]

अभिचारिमायमेदः ।

यथा साहित्यदर्पणे ३ । ११० । "औत्सुक्योन्माद- ... [illegible]" ।

... तथैव ३ । ११८ ।

"... [illegible]" ।

उदाहरणं यथा तथैव ।

"... [illegible]" ।

... यथा, ... [illegible]

औदनिक, त्रि, (ओदनं ... । ओदन + ठक् ।) ... [illegible]

औदरिक, त्रि, (उदरे ... । उदर + ठक् ।) ... [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

इति शारदे १८ पटलः ॥ ० ॥

[illegible]

इति शारदे १७ पटलः ॥ ० ॥

[illegible]

पौष

[illegible]

पौष

[illegible]

पौष

[illegible]

[illegible]